

Türkiyat Araştırmaları

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI
ENSTİTÜSÜ

Sayı 15 Güz 2011

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları
Kurucusu: Prof.Dr. M. Cihat ÖZÖNDER

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü adına
Sahibi ve Sorumlu Yazı İşleri Müdürü: Ülkü ÇELİK ŞAVK

Editörler

G. Gonca GÖKALP ALPASLAN, Cahit GELEKÇİ

Yayın Kurulu

Evren ALPASLAN, Mikail CENGİZ, Alev KARADUMAN, Fatih MÜDERRİSOĞLU,
Tevfik Orçun ÖZGÜN, Serdar SAĞLAM, A. Pelin ŞAHİN TEKİNALP,
Fatma TÜRKYILMAZ, Meral UÇMAZ, Haydar YALÇIN,
Gülhan YAMAN, Elçin YILMAZKAYA

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları ISSN: 1305-5992

Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü himayesinde yılda iki kez (Bahar ve Güz) yayımlanan **hakemli, yerel ve süreli** bir dergidir.

Türkiyat Araştırmaları Dergisi, TÜBİTAK ULAKBİM Sosyal Bilimler Veri Tabanı, MLA ve EBSCO tarafından taranmaktadır.

Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan yazılarda ifade edilen görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir. Yazılar, iki alan uzmanının yayımlanabilir onayından sonra yayın kurulunun son kararı ile yayımlanır. Gönderilen yazılar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez.

Kapak Tasarımı

Serdar SAĞLAM, Şeref ULUOCAK

İdare Yeri

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 06532 Beytepe / ANKARA
Tel: +90 (312) 297 67 71- 297 67 72 / Belgeç: +90 312 297 71 71
E-posta: hutad@hacettepe.edu.tr / turkiyat@hacettepe.edu.tr

Basımcı

Hacettepe Üniversitesi Hastaneleri Basımevi 06100, Sıhhiye / ANKARA
Tel: 0 312 310 97 90

Yayın Tarihi

2 Aralık 2011

Danışma Kurulu

- AKSOY, Yrd.Doç.Dr. Erdal (Gazi Ü.)
ASKER, Dr. Ramiz (Bakü Devlet Ü.)
ATABEY, Dr. İbrahim (Başkent Ü.)
BAĞCI, Prof.Dr. Serpil (Hacettepe Ü.)
BARAN, Prof.Dr. Aylin Görgün (Hacettepe Ü.)
BAŞARAN, Dr. A. Abdurrahman (Hacettepe Ü.)
BAŞTÜRK, Prof.Dr. Mehmet (Atatürk Ü.)
BEŞİRLİ, Doç.Dr. Hayati (Gazi Ü.)
BLÄSING, Prof.Dr. Uwe (Leiden Ü.)
BOZBEYOĞLU, Prof.Dr. Sibel (Hacettepe Ü.)
ÇAĞLAR, Prof.Dr. Ali (Hacettepe Ü.)
ÇAKIN, Prof.Dr. İrfan (Hacettepe Ü.)
ÇAKMAK, Yrd.Doç.Dr. Biray (Uşak Ü.)
ÇELİK ŞAVK, Prof.Dr. Ülkü (Hacettepe Ü.)
ÇOBANOĞLU, Prof.Dr. Özkul (Hacettepe Ü.)
DOĞAN, Prof.Dr. Âbide (Hacettepe Ü.)
EFEĞİL, Yrd.Doç.Dr. Ertan (Beykent Ü.)
EKER, Doç.Dr. Süer (Başkent Ü.)
EKREM, Doç.Dr. Erkin (Hacettepe Ü.)
EMİROĞLU, Doç.Dr. Öztürk (Varşova Ü.)
ERASLAN, Prof.Dr. Kemal (İstanbul Ü.)
ERCİLASUN, Prof.Dr. Bilge (Hacettepe Ü.)
ERGAN, Prof.Dr. Nevin Güngör (Hacettepe Ü.)
EROL, Prof.Dr. Burçin (Hacettepe Ü.)
GELEKÇİ, Doç.Dr. Cahit (Hacettepe Ü.)
GÖKALP ALPASLAN, Doç.Dr. G. Gonca (Hacettepe Ü.)
GÖKGÖZ, Doç.Dr. Saima Selenga (Hacettepe Ü.)
HAFIZ, Prof.Dr. Nimetullah (Priştine Ü.)
HORATA, Prof.Dr. Osman (Hacettepe Ü.)
İBRAYEV, Prof.Dr. Şakir (Kökşetav Ü.)
İSBİR, Prof.Dr. Eyüp G. (Gazi Ü.)
KARASOY, Prof.Dr. Yakup (Selçuk Ü.)
KARLUK, Doç.Dr. Abdureşit C. (Merkezi Milliyetler Ü.)
KAYNAR, Yrd.Doç.Dr. Hakan (Hacettepe Ü.)
KOYUNCU, Yrd.Doç.Dr. Aşkın (Çanakale Onsekiz Mart Ü.)
KURIBAYASHI, Doç.Dr. Yuu (Okayama Ü.)
KUTLAR OĞUZ, Doç.Dr. Fatma S. (Hacettepe Ü.)
LEKESİZ, Yrd.Doç.Dr. Hulusi (Hacettepe Ü.)
MEDER, Prof.Dr. Mehmet Fatih (Pamukkale Ü.)
MİŞKİNİENE, Doç.Dr. Galina (Vilnius Ü.)
MÜDERRİSOĞLU, Yrd.Doç.Dr. Fatih (Hacettepe Ü.)
ÖZ, Prof.Dr. Mehmet (Hacettepe Ü.)
ÖZDEMİR, Prof.Dr. M. Çağatay (Gazi Ü.)
ÖZDEN, Doç.Dr. Mehmet (Hacettepe Ü.)
ÖZKAN, Prof.Dr. Nevzat (Erciyes Ü.)
PINAR, Dr. Hayrettin (Eskişehir Osmangazi Ü.)
PROCHAZKA EISL, Prof.Dr. Gisela (Viyana Ü.)
REICHL, Ord.Prof.Dr. Karl (Bonn Ü.)
SEBER, Doç.Dr. Hande (Hacettepe Ü.)
SEZER ARIĞ, Doç.Dr. Ayten (Hacettepe Ü.)
ŞAHİN TEKİNALP, Dr. A. Pelin (Hacettepe Ü.)
ŞAMAN DOĞAN, Doç.Dr. Nermin (Hacettepe Ü.)
TAŞKIRAN, Prof.Dr. Cemalettin (Kırıkkale Ü.)
TUNA, Prof.Dr. Korkut (İstanbul Ü.)
UMUNÇ, Prof.Dr. Himmet (Başkent Ü.)
ÜREKLİ, Prof.Dr. Bayram (Selçuk Ü.)
YALÇIN, Prof.Dr. Semih (Gazi Ü.)
YALÇIN ÇELİK, Doç.Dr. S. Dilek (Hacettepe Ü.)
YENİŞEHİRLİOĞLU, Prof.Dr. Filiz (Başkent Ü.)
YERELİ, Prof.Dr. Ahmet Burçin (Hacettepe Ü.)
YEŞİL, Dr. Fatih (Hacettepe Ü.)
YILDIRIM, Prof.Dr. Dursun (Hacettepe Ü.)
YILDIZ, Prof.Dr. Musa (Gazi Ü.)
YILMAZ ÖZKARSLI, Dr. Şirin (Hacettepe Ü.)
YÜKSEL, Doç.Dr. Mehmet (Ankara Ü.)
ZAJAC, Doç.Dr. Grazyna (Krakov Ü.)
ZAJAC, Doç.Dr. Grazyna (Krakov Ü.)
ZEKİYEYEV, Prof.Dr. Mirfatih (Tataristan Bilimler Akademisi)

Yazarlar

- ALTIER, Semiha, Yrd.Doç.Dr., Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.
- ASLANTAŞ, Selim, Yrd.Doç.Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
- BAĞIRZADE, Elşen Resul oğlu, Dr., Azerbaycan Devlet İktisat Üniversitesi, İktisat Bölümü.
- BAŞARIR, Özlem, Dr., İnönü Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
- BEŞİRLİ, Hayati, Doç.Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü.
- CENGİZ, Mikail, Arş.Gör., Hacettepe Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.
- ÇAKMAK, Biray, Yrd.Doç.Dr., Uşak Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
- ÇONOĞLU, Salim, Doç.Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
- DEMİR, Hiclâl, Dr., Hacettepe Üniversitesi Dil Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi (HÜDİL).
- DOĞAN, Güner, Arş.Gör., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
- EKER, Süer, Doç.Dr., Başkent Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.
- FILIPOWSKA, Sylwia, Arş.Gör., Krakov Yagiellon Üniversitesi, Doğu Dilleri Enstitüsü.
- GÜNDOĞDU, Abdullah, Prof.Dr., Ankara Üniversitesi, DTCF, Tarih Bölümü.
- GÜRBÜZ, Yunus Emre, Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Reklamcılık Bölümü.
- JOREYEV, Mamatqul, Prof.Dr., Özbekistan Millî Akademiyası, Dil ve Edebiyat Enstitüsü, Folklor Bölümü.
- KARADUMAN, Alev, Yrd.Doç.Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü.
- KAWULOK, Piotr, Arş.Gör., Krakov Yagiellon Üniversitesi Doğu Dilleri Enstitüsü.
- OH, Eunkyung, Doç.Dr., Güney Kore Seul Dongduk Kadınlar Üniversitesi.
- ORBAY, Kayhan, Yrd.Doç.Dr., Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Tarih Bölümü.
- ŞAHİN, Hafize, Türk Dili Okutmanı, Hacettepe Üniversitesi Dil Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi (HÜDİL).
- ŞAHİN TEKİNALP, Pelin, Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü.
- YEŞİL, Fatih, Dr., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
- YÜCEL, İdris, Dr., Hacettepe Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü.

SUNUŞ

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü eğitim, bilimsel etkinlikler ve yayınlar olmak üzere çok yönlü çalışmaları ile yurt içi ve dışında saygın ve takip edilen bir kurum olma özelliğine kavuşmuştur. Şu ana kadar üçü uluslararası, biri ulusal nitelikte 4 sempozyum düzenlenmiştir. Uluslararası bir sempozyumun da hazırlıkları tamamlanmıştır. 2006 yılında **1. Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu**, *Türkiyat Araştırmalarında Yöntem ve Arayışlar* konusunda olup bildiriler kitabı yayımlanmıştır. Bir yıl sonra düzenlenen **Yaşayan Eski Türk İnançları Bilgi Şöleni**'nin bildiriler kitabı da aynı yıl içinde yayımlanmıştır. UNESCO tarafından dünyada Kâşgarlı Mahmud yılı ilan edilen 2008 yılının Mayıs ayında düzenlenen *Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi* konulu **2. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu** etkisi geniş ve başarılı bir bilimsel toplantı olmuş ve bildiriler kitabı yayımlanmıştır.

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türklük Bilimi ekseninde disiplinlerarası çalışmalar yapmak, ele aldığı konuları bütüncül bakış açısı ile incelemek amacıyla bilimsel ve evrensel değerlerden şaşmadan tarihte ve günümüzde Türk dünyasının hemen her alanında etkin olmayı hedeflemektedir. Bu yaklaşımın örneklerinden biri de **9. Türk Dünyası Ekonomi, Bilişim ve Kültür Forumu**'dur. T.C. Dış Ticaret Müsteşarlığı tarafından 2001 yılından itibaren başarıyla ve istikrarlı biçimde düzenlenmiş olan forum, 2009 yılında Enstitümüz işbirliği ile ve *Küresel Krizde Türk Dünyası Ekonomileri ve Kültürel Destekler* konusunda gerçekleştirilmiştir. Dünya üzerinde birçok ülkenin zararlı etkilerinden kaçamadığı küresel ekonomik krizden Türk Cumhuriyetlerinin köklü ve güçlü ortak kültürel değer ve birikimlerinden nasıl ve ne biçimde yararlanarak en az zararla çıkabileceklerinin tartışıldığı forum üç günde farklı ülkelerden gelen bilim adamlarının katılımı ile düzenlenmiş ve bildiriler kitabı yayımlanmıştır.

Hazırlıklarına Mayıs 2009'da başlanan ve 10-29 Mayıs 2010 tarihinde iki temel bölümde gerçekleştirilen *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl* konulu **3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu** ve bu kapsamda düzenlenen *Orhon Vadisi Anıtlarını Yeniden Yorumlamak konulu Taş Heykel Çalıştayı*, son derece başarılı geçmiştir. Beytepe'de gerçekleştirilen açılış programının tamamlanmasından sonra sempozyum katılımcıları otele geçerek, bilimsel oturumlara devam etmişlerdir. Yurt dışından 50, yurt içinden 70 bilim insanının katıldığı **3. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu**'nda 116 bildiri sunulmuştur. Türk Dil Kurumu işbirliği ile gerçekleştirilen sempozyuma TİKA, T.C. Başbakanlık Tanıtma Fonu ile Kültür ve Turizm Bakanlığı da destek sağlamıştır. Yayımlanmış olan bildiriler kitabında 97 sunulmuş bildiri bulunmaktadır.

TÜRKSOY ve Hacettepe Üniversitesi Heykel Bölümü ile birlikte gerçekleştirilen *Orhon Vadisi Anıtlarını Yeniden Yorumlamak konulu Taş Heykel Çalıştayı* ise, Türk dünyası sanatçılarının ortak kültürel miraslarımızdan birinin konu seçildiği bir etkinlikte buluşmaları yönüyle bir ilktir. Ayrıca eski Türk anıtlarının çağdaş yorumlanması da bir ilktir. Çalıştayın gerçekleştirilmesinde ELGİNKAN Vakfının ve Hacettepe Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Biriminin de değerli katkıları olmuştur. Türk dilinin temel

dayanakları Eski Türk Anıtları'nın 21. yüzyıl Türk dünyası sanatçılarının bakış açılarından ve sanat anlayışları çerçevesinde ortak ve çağdaş yorumlanması sonucu oluşturulacak eserlerin kalıcı olarak sergilenmesi düşüncesi, duyan herkesi heyecanlandırmıştır. Bu heyecan ile başlayan Orhon Vadisi Anıtlarını Yeniden Yorumlamak Taş Heykel Çalıştayı'na Azerbaycan, Başkurdistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Tataristan ve Tıva'dan birer, Türkiye'den ise üç heykeltıraş katılmış ve 15 günde hepsi birbirinden güzel ve anlamlı anıt eserler oluşturmuşlardır. Eserler, Hacettepe Üniversitesi Beytepe Yerleşkesi'nin Yeşil Vadi bölgesine yerleştirilmiş ve ilgilenenlerin ziyaretine açılmıştır.

23-26 Mayıs 2012'de gerçekleştirilecek olan *Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları* konulu **4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu**'nun hazırlık çalışmaları tamamlanmış, bildiri kabullerine başlanmıştır. Üç aşamalı olarak planlanan sempozyumun ilk aşaması bir el kitabı hazırlanmasıdır. Tehlikedeki Türk Dilleri El Kitabı, alanda dünyaca ünlü Türkolog hocaların editörlüğünde ve çoğu alanlarında tartışmasız uzman bilim insanlarının bölüm yazarlığı ile hazırlanmaktadır. Sempozyum tarihine kadar el kitabının basılması ve dağıtımının yapılması hedeflenmektedir. İkinci aşamada saha çalışması yer almaktadır. Belirlenmiş yirmi Türk topluluğuna gidilerek yerinde görsel, işitsel malzeme toplama çalışması yapılacak ve bunlar bir arşivde toplanacaktır. Bir kısım topluluktan ise Türkiye'ye temsilci davet edip hem kamuoyu ile temasları sağlanacak hem de kültürel derleme yapılacaktır. Bunlar da arşiv çalışmasında değerlendirilecektir. Sempozyumun bilimsel oturumları ise üçüncü ve son aşamayı oluşturmaktadır.

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, ne büyük bir tesadüftür ki, 1992 yılında tam da Sovyetler Birliği'nin dağılıp, Türk Cumhuriyetlerinin birer birer bağımsızlıklarını kazandıkları bir dönemde kurulmuştur. Enstitümüz, yaklaşık yirmi yılda çok yol kat etmiş, birçok farklı değişim ve gelişim yaşamıştır. Tıpkı Türk Cumhuriyetlerinde olduğu gibi.

2011 yılında Türkiye'de birçok kurum ve kuruluş tarafından bağımsızlıklarının 20. yılında Türk Cumhuriyetlerini ele alan etkinlikler düzenlenmiş, projeler geliştirilmiştir. Bağımsızlıktan sonra *şaşkınlık, duygusallık, bocalama, yalpalama* gibi dönemlerden geçen Türk Cumhuriyetleri ve tabii onlarla birlikte Türkiye artık *akılcı ve bilimsel* dönemde karar kılmış görünmektedir. Bundan sonrası geçmişte neler oldu değil, bundan böyle neler olmalı tartışmasının yapılacağı bir dönem.

Bu bağlamda Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisinin (HÜTAD) 15. sayısında Türk Cumhuriyetlerinin bağımsızlıklarının 20. yılı anısına özel bir Bağımsızlık Dosyası hazırlanmıştır. Dosyada yer alan yazıların diğerlerine oranla daha uzun ve hacimli olduğu fark edilecektir. *Azerbaycan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan Cumhuriyetleri* ile ilgili bir kısmı yerinde gözlem, inceleme, araştırmaya dayalı ve yılların birikimiyle yazılmış makalelerin yazarları Sn. Semiha Altier, Elşen Bağırzade, Hayati Beşirli, Salim Çonoğlu, Abdullah Gündoğdu ve Yunus Emre Gürbüz'e, şu ana kadar dergimize yazıları ile katkı sağlamış bütün yazarlara ve değerli hakemlerimize çok teşekkür ederim.

Bağımsızlık dosyasında Tacikistan ile ilgili bir yazı daha yer almaktadır. Tarihin çok eski dönemlerinden beri Türklerle çok yakın ilişkileri ve derin bağları olmuş bu topluluk aslında bir Türk topluluğu değil, İrani bir kavimdir. Ancak çoğu dönemlerde, hatta günümüzde bile sıklıkla Türk oldukları sanılmakta, hatta bazı kesimlerce öyle kabul edilmektedir. Bu da aradaki bağların ne derece güçlü olduğunu kesin biçimde göstermektedir. Hakikaten çoğu benzer yönleri, tarihsel birlikelikleri, coğrafi yakınlıkları vb. sebeplerle bize son derece benzeyen Tacikler, Türkiye’de yeterince ya da hak ettikleri oranda tanınmamaktadır. İşte tam da bu nedenle ve onlar için de özel bir 20. yıl olması vesilesiyle kendilerine bu dosyada yer verilmiştir.

Yazarının şahsi gözlemlerine ve incelemelerine dayalı Tacikistan makalesi, iki bölümde değerlendirilmiş ve bu sayıya yalnız birinci bölümü alınmıştır. İkinci bölümü ise 16. sayıda yayımlanacaktır. Saha çalışmasında kaydettiği görsellerle de zenginleştirdiği makalesini bizimle paylaşan Sn. Süer Eker’e çok teşekkür ederim.

Nice bağımsız yıllara!

Ülkü ÇELİK ŞAVK

Türkiyat Araştırmaları

Yıl: 8, Sayı: 15, Güz 2011

İÇİNDEKİLER

Selim Aslantaş

Belgrad-ı Dârü'l-Cihâd

Belgrad-ı Dârü'l-Cihâd..... 13

Özlem Başarır

Diyarbakir Voyvodalığı *Aklâmı* Malikâneçileri Örneğinde XVIII. Yüzyılda Yatırımcıların Kimlikleri Üzerine Bir Değerlendirme

An Evaluation on the Identities of Investors in XVIIIth Century: The Case of *Aklâm*'s Malikâne Holders of the Diyarbakir Voivodeship..... 39

Biray Çakmak

Geç Dönem Osmanlı İmparatorluğu'nda Afet Yönetimi: 1894 Büyük Uşak Yangını

The Disaster Management in the Late Ottoman Empire: The Great Fire of

Uşak Town in 1894 63

Güner Doğan

Osmanlı İmparatorluğu'nda Karantina Uygulaması ve Venedik Uluslararası Sıhhiye Konferansı

Quarantine Application in Ottoman Empire and Venice International

Health Conference..... 91

Sylwia Filipowska

Krakov Yagiellon Üniversitesi Doğu Dilleri Enstitüsünde 2000-2010 Yılları Arasında Türkoloji Çalışmaları

The Turkological Researches at the Institute of Oriental Studies of the

Jagiellonian University in Cracow since the Year 2000 111

Alev Karaduman

Recognising the Other: Identities in Conflict at Gallipoli

Ötekini Tanımak: Çanakkale Savaşı'nda Kimlik Çatışmaları 139

Eunhyung Oh, Mamatqul Joreyev

Alpamiş Destanında Baysın Kelimesinden Görünen Kurt Totemi

The Meaning of “Baysın” and the Wolf Totem in Alpamish Epic Poem 149

Kayhan Orbay

Muhasebe Defterlerine Göre 17. Yüzyıl Başlarında Üç Şerefeli Camii Vakfi

The Waqf of Üç Şerefeli in the Early 17th Century 159

Hafize Şahin

2000-2010 Yılları Arasında Türkolojiye Hizmet Etmis Akademisyenler İçin Hazırlanan Armağan Kitaplar Hakkında Bir Değerlendirme

A Study on the ‘in Honour’ of Books about the Academics Served Turkology

Between 2000-2010..... 167

Pelin Şahin Tekinalp

Araba Sevdası: Recaiade Mahmut Ekrem ve Halil Paşa Buluşması

Araba Sevdası: The Meeting of Recaiade Mahmut Ekrem and Halil Pasha 185

Fatih Yeşil

Bir Fransız Maceraperestin Savaş ve Diplomasiye Dair Görüşleri:

Humbaracı Ahmed Paşa'nın (Kont Alexander Bonneval) Lâyihtaları

The Thoughts of an French Adventurers on War and Diplomacy:

The Treatises of Humbaracı Ahmed Pasha (Count Alexander Bonneval) 205

İdris Yücel

Yakın Şarkta Batı Nüfuzu Üzerine Bir Değerlendirme: Anadolu'daki Amerikan

Misyon Hastaneleri (1880-1930)

An Evaluation of the Western Influence on the Near East: American Mission Hospitals

in Anatolia (1880-1930) 229

DOSYA**BAĞIMSIZLIKLARININ 20. YILINDA TÜRK CUMHURİYETLERİ****Semiha Altner**

Özbek Hanlığı'nın (1499-1599) Kültür Basamaklarındaki İlk Seçkinler:

Bir Biyografi Denemesi

The First Elites in the Cultural Steps of Uzbek Khanate (1499-1599):

A Biographical Essay 255

Elşen Resul oğlu Bağırzade

Bağımsızlığının 20. Yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomisi

The Economy of Azerbaijan Republic in its 20th Year of the Independence 277

Hayati Beşirli

Kırgızistan'ın Sosyo-Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Yapısı

Socio-Economic and Socio-Cultural Structure of Kyrgyzstan 313

Salim Çonoğlu

Türkmen Edebiyatı: Onsekizinci Yüzyıldan Bağımsızlık Dönemine

Turkmen Literature: From the 18th Century to the Period of Independence 333

Süer Eker

Orta Asya'nın İrani Halkı Tacikler ve Bağımsızlığının 20. Yılında Tacikistan

Tajiks: Iranian People of the Central Asia and Tajikistan in the 20th

Anniversary of its Independence 349

Abdullah Gündoğdu

Kırgızistan: Dün, Bugün, Yarın

Kyrgyzstan: Yesterday, Today, Tomorrow 399

Yunus Emre Gürbüz

Orta Asya'nın Ortasında Bir Ada: Kırgızistan

An Island in the Middle of the Central Asia: Kyrgyzstan 419

TANITMA VE DEĞERLENDİRMELER

Hiclâl Demir

Çelebizâde Âsım Divanı 451

Piotr Kawulok

Od Anatolii po Syberię. Świat turecki w oczach badaczy
[Anadolu'dan Sibiryaya. Araştırmacıların Gözünde Türk Dünyası] 455

Mikail Cengiz

Dillerin Katli..... 459

Yayın İlkeleri..... 465

BELGRAD-I DÂRÜ'L-CİHÂD

Selim ASLANTAŞ

Özet: Bu makalede, Belgrad'ın Osmanlılar tarafından fetih sürecindeki önemli kilometre taşları ve konuyla ilgili temel olaylar ele alınmaktadır. Söz konusu meselenin detayına geçmeden önce Belgrad'ın Osmanlı hâkimiyetinden önceki tarihi hakkında genel bir çerçeve sunulacak, daha sonra Osmanlıların şehri ele geçirme teşebbüsleri ve nihayet 1521'de fethi, temelde Osmanlı kaynaklarına dayalı olarak incelenecektir. Makalenin son bölümünde ise Belgrad'ın Osmanlı askerî ve sosyo-ekonomik tarihi bakımından önemi üzerinde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Balkanlar, Sırbistan, Belgrad, Osmanlı Fetihleri.

Belgrad-ı Dârü'l-Cihâd

Abstract: In this article, the milestones and basic events concerning the conquest of Belgrade by Ottomans have been pointed out. Before dealing with the details of the topic, a general framework on the pre-ottoman history of Belgrade is going to be presented. Then Ottomans' attempts to capture the city and the conquest of Belgrade in 1521 are going to be examined by mainly relying on the Ottoman sources. In the final part of the article, the importance of Belgrade, from the points of the military and socio-economic history of the Ottoman Empire, is going to be evaluated.

Key words: Balkans, Serbia, Belgrade, Ottoman Conquests.

Giriş

Osmanlı tarihçilerine “Osmanlıların, İstanbul müstesna olmak üzere, fethi için en fazla gayret gösterdikleri şehir hangisidir?” suali sorulsa, büyük bir bölümünün cevabı hiç şüphesiz Belgrad olurdu. Tuna ve Sava Nehirlerinin birleştiği yerde kurulan Belgrad, Osmanlıların, kendilerinden önce Romalılar, Macarlar ve Sırların da yaptıkları gibi, fethetmek ve elde tutmak için büyük mücadeleler verdiği bir şehirdir. Şüphesiz bu ilgide şehrin Balkanların Orta Avrupa'ya açılan kapısı olması hususiyeti önemli bir rol oynamıştır. Bu jeostratejik konumu ile Belgrad Osmanlıların, yine onlardan öncekiler gibi, hem “yayılma-fetih” hem de “savunma-muhafaza” stratejilerinde çok mühim bir yer işgal etmiştir. Her iki durumda da Belgrad uzun tarihi boyunca bu güçlerin sınırlarındaki en müstahkem mevkiilerinden biri olmuştur. Konstantin Jireček, bu özelliklerden dolayı ona sahip olmak için yüzyıllar boyunca çok kan döküldüğünü ve Belgrad'ın envai çeşit değişkenleri içeren zengin tarihinin bir cildi çok rahat doldurabileceğini kaydeder (1877, s. 11). Belgrad'ın özellikle Osmanlılar açısından önemi şehre onların verdiği sıfatlarda açık bir şekilde görülmektedir. Bu bağlamda öncelikle, esas itibarıyla geç Osmanlı dünyasına ait bir tabir olmasına ve ilk dönem kroniklerinde pek rastlanmamasına rağmen, şehrin en bilinen sıfatı olan dârü'l-cihâd tabirini zikretmek gerekir. Dârü'l-cihâd, “cihad yurdu, evi, yeri, kapısı, meydanı” gibi anlamlar taşır. Hiç şüphesiz

Osmanlılar Belgrad'a, kendi hâkimiyetlerinde olup olmadığına, coğrafi konumuna, fizikî yapısına vb. durumlara göre daha başka isim ve sıfatlar vermişlerdir. Mesela bölgedeki diğer Belgrad'lardan ayırmak için Tuna Belgrad'ı, Aşağı Belgrad, Semendire Belgrad'ı veya Üngürüs Belgrad'ı, kendi ellerinde olmadığı zamanlarda kal'a-i küfr-bünyâd (küfrün temeli olan kale), kalenin sağlamlığını ifade için Belgrad-ı refiyyü'l-imâd (duvarları yüksek kale), övücü mahiyette hayrî'l-bilâd (şehirlerin hayırlısı), ya da Belgrad-ı sengin-bünyâd (temelleri taş olan Belgrad), Osmanlı toprakları açısından jeo-stratejik önemini göstermek amacıyla kilid-i memâlik-i mahrûsâtü'l-mesâlik (yolları hız edilmiş-korunmuş memleketlerin kilidi) gibi sıfatlarla şehri adlandırmışlardır¹. Bu önemli şehir, 1521'de fethinden Sırlara tamamen terk edildiği 1867'ye kadar yaklaşık 350 yıl, kısa aralıklar dışında (Eylül 1688-Ekim 1690; Ağustos 1717-Eylül 1739; Kasım 1789-Ağustos 1791; Ocak 1807-Ekim 1813) Osmanlıların elinde kalmıştır.

Osmanlı Öncesi Dönemde Belgrad'ın Tarihine Kısa Bir Bakış

Arkeolojik verilere göre Belgrad'da yerleşim, MÖ 4800'lere kadar uzanmaktadır. MÖ 4-3. yüzyıllarda Keltlerin bir kolu olan Skordiskiler kentin eski yerleşimi üzerinde Singidun'u kurdular². Singidun'un Keltçe kale veya hisar manalarını içerdiği veyahut buraya yerleşen kavmin ismini karşıladığı ya da "tüccar" için bir sıfat olarak kullanıldığı şeklinde farklı görüşler olmakla birlikte bu görüşlerin hiçbiri kesinlik arz etmez (Petrović, 2006, s. 50). Singidun, 1. yüzyılda Romalılar tarafından ele geçirildi ve ismi de latinize edilerek Singidunum'a dönüştürüldü. Roma döneminde Singidunum, esas itibarıyla "barbar kavimlere" karşı sınır bölgesinde bir askerî üs olarak kullanıldı. 1. yüzyılın sonuna doğru IV Flavia Lejyonu'nun sürekli kampı (castra stativa) hâline geldi. Romalılar, kalenin Yukarı Şehir (Sırpa Gornji Grad, Osmanlı döneminde Kal'a-i-Bâlâ) olarak bilinen eski Kelt kalıntıları üzerine, uzunluğu 560, genişliği 350 metrelik kastrumu inşa ettiler (Kuzmanović, 2006, s. 5). Bu kastrum, yaklaşık dört yüzyıl kullanıldı. Singidunum'un Roma döneminde Viminacium (Braničevo), Lederata ve Taliata üzerinden Dacia'ya, Naissus (Niş) üzerinden Konstantinopolis ve Selanik'e, Taurunum, Sirmium ve Siscia üzerinden İç Pannonia'ya uzanan askerî yol bağlantılarının merkezinde bulunduğunu belirtmek gerekir (Kanitz, 1904, s. 5). Bilhassa Singidunum-Konstantinopolis yolu modern çağlara kadar bölgede

¹ Bu tabirler ve konu hakkında daha geniş bilgi için bk. Bajraktarević, 1951, s. 209-225.

² Belgrad'a Keltler, Romalılar, Grekler, Macarlar, Slavlar ve Almanlar tarafından, Singidun, Singidunum, Alba Graeca, Wizenburch, Beograd, Belgrado de Schiavonia, Griechisch Weissenburg, Nandor fejevár, Nandoralba gibi adlar verilmiştir.

Doğuyu Batıya, Batıyı Doğuya bağlayan en önemli yoldu³. Roma İmparatorluğu 395'te ikiye ayrıldığında Singidunum, Doğu Roma'nın en uçtaki askerî üssü hâline geldi. Şehir, 5. yüzyılda Sarmatlar, Ostrogotlar ve Hunların sürekli akınlarına maruz kaldı. Bizans İmparatoru I. Justinian (527–565) 535 civarında bu akınlarda büyük hasar gören kaleyi yeniden inşa ettirdi. Avarlar, 584'te Singidunum'u zapt ettilerse de 592'de yeniden Bizans İmparatorluğu'nun eline geçti. 7. yüzyılın ortalarına doğru Bizans İmparatoru Heraclius (610–641) tarafından Balkanlarda iskânlarına izin verilen Sırp'lar, şehre göç etmeye başladılar. Sırp'ların gelişiyle birlikte şehrin eski adı, Sırpçada Beyaz Şehir anlamına gelen Beograd ile yer değiştirdi. Beograd kelimesi tarihte ilk defa 878 yılında Papa VIII. John'un (872–882) Bulgar hükümdarına yazdığı bir mektupta geçmektedir (Kalić, 2006, s. 118; Vilovsky, 2006, s. 19). Belgrad'da Sırp yerleşimi, Aşağı Şehir (Donji Grad, Kal'a-i Zir) etrafında ortaya çıkmış ve zamanla bugünkü Kalemegdan'a ve Sava kıyılarına doğru yayılmıştır (Kalić, 2006, s. 119).

11. yüzyılın başından 12. yüzyılın sonlarına kadar kısa aralıklar dışında Belgrad, Bizans hâkimiyetinde kaldı. Bu dönemde Macarlara karşı yapılan saldırılarda önemli bir üs olarak kullanıldı. Şehri bu dönemde iki defa ele geçirmeye (1071, 1124) muvaffak olan Macarlar, kaleyi neredeyse tamamen imha ettiler. Bizans İmparatoru Manuel Comnenus (1143–1180) 1153'te kaleyi, Tuna'nın karşı yakasındaki Zemun Kalesi'ni yıktırıp onun taşlarıyla, yeniden inşa ettirdi (Enciklopedija Jugoslavije, II, 1984, ss. 578-579; Vilovsky, 2006, s. 20). Bu arada Haçlı Seferleri sırasında Belgrad'ın Haçlılar tarafından önemli bir geçiş noktası olarak kullanıldığını kaydedelim⁴. 1182'de Macarlar, Belgrad'ı tekrar ele geçirdilerse de 1185'te Bizans İmparatorluğu diploması yoluyla şehre yeniden hâkim oldu. 13. yüzyılda Belgrad, önce Bulgarlar (1204'te) ve ardından yine Macarlar (1232'de) tarafından zapt edildi (Fine, 1982, s. 129).

Belgrad'ın ilk kez Sırp idaresi altına girmesi, 1284'te Macar kralı IV. Ladislav'ın (1272–1290) şehri, damadı Stefan Dragutin'e (1284–1316) teslim etmesi vesilesiyle gerçekleşti. Daha sonra Stefan Milutin (1282–1321) zamanında Sırp'lar, Belgrad'ı ellerinde tutmaya gayret ettiler. Fakat 1319'da ağır bir yenilginin ardından şehri Macarlara teslim etmek zorunda kaldılar (Deroko, 1950, s. 104; Kalić, 2006, s. 121; Fine, 1987, s. 261).

1402'de I. Bayezid'in (1389-1402) Ankara Savaşında Timur'a (1370–1405) mağlup olması sadece Anadolu'da değil Balkanlar'da da önemli siyasi sonuçlar doğurdu. Osmanlı Devleti ile Macaristan arasında bir tampon devlet kurmayı amaçlayan Macar Kralı Sigismund (1387–1437), Osmanlıların bu yenilgisinden

³ Bu yol hakkında detaylı bilgi için Konstantin Jireček'in yukarıda zikredilen (1877) eserine müracaat edilmelidir.

⁴ Detaylı bilgi için bk. Čubrilović, 1972, ss. 142-144.

istifade etme siyasetine yöneldi. Stefan Lazarević (1389–1427, Lazoğlu), Sigismund'un istediği tampon devleti kuracak uygun bir adaydı. 1389 Kosova Savaşı'ndan sonra Osmanlı vasalı olan Lazarević, Ankara yenilgisinin ardından Osmanlı Devleti'ne bağlılığına son verdi ve 1403'te Sigismund'un üst otoritesini kabul etti. Bunun karşılığında Macaristan'da geniş araziler ile birlikte Belgrad'ın idaresini üzerine aldı ve şehri Sırp Despotluğu'nun merkezi hâline getirdi (Engel, 1982, ss. 232-233; Čubrilović, 1972, ss. 157-158).

Lazarević döneminde Belgrad Kalesi çok önemli bir tahkimattan geçti. Duvarları berkitildi. Hendekler açıldı. Gizli geçitler yapıldı. Kale beş kısma bölündü: Bu bölümlerden ikisi Aşağı Şehir'deydi. Yukarı Şehir'de ise Lazarević'in ikâmetgâhı yanında, askerî unsurlar, kilise ve feodallerin malikâneleri bulunuyordu. Lazarević'in kaleyi genişletip tahkim etmesinde Belgrad'ı ekonomik açıdan güçlendirme ve kale civarında meskûn ahali için korunaklı bir yer yaratma isteği önemli rol oynadı. Lazarević çevre bölgelerde yaşayanlar için Belgrad'ı bir cazibe merkezi hâline getirme siyaseti takip etti. Bu siyaset, Dubrovnikli tüccarların Belgrad'a ilgilerini artırdı. Despot ayrıca Belgrad ahalisini bütün gümrüklerden muaf tuttu ve Sigismund'dan Belgrad tüccarları için çeşitli imtiyazlar almaya başardı. Bu tedbirlerle Belgrad ticari açıdan önemli bir canlanmaya sahne oldu (Kanitz, 1985, s. 20; Kalić, 2006, s. 122; Čubrilović, 1972, s. 159; Jireček, 1952, s. 407).

Mayıs 1426'da Sigismund ve Lazarević, Lazarević'ten sonra Sırp Despotluğu'nun geleceği konusunda Tata'da bir anlaşma yaptılar. Buna göre Lazarević'in yeğeni Đurađ Branković (1427–1456, Vılkoğlu) despotluğun yeni hâkimi olacaktı. Ancak Tuna havzasındaki iki önemli şehir, Belgrad ve Golubac (Güvercinlik), Sigismund'un yönetimine bırakılacaktı (Kalić, 1967, s. 101; Historija Naroda Jugoslavije, I, 1953, 479). Lazarević'in ölümünden (16 Haziran 1427) üç ay sonra Belgrad, "Macaristan'ın sınırlarını güvence altına almak ve Raşka (Sırp) devletini korumak" amacıyla Sigismund tarafından zapt edildi (Jorga, 1908, s. 395). Bu gelişmeden sonra Belgrad yaklaşık bir yüzyıl Macarların hâkimiyeti altında kaldı ve bu dönem boyunca Osmanlıların akınlarına karşı Macar güney sınırlarının savunulmasında en önemli askerî merkez olarak kullanıldı (Djurđev, 1986 s. 1163). Konstantin Jireček, 1420'lerde Belgrad Kalesi'nin çok sağlam bir şekilde tahkim edildiğini ve önemli miktarda topla dolu cephaneliğinin bulunduğunu çağdaş kaynaklara dayanarak kaydeder (1952, s. 356).

I. Bayezid Belgrad'ı Kuşattı mı?

Literatürde genellikle Osmanlıların Belgrad'ı ilk defa 1440'ta II. Murad (1421–1444; 1446–1451) zamanında kuşattığı kabul edilmekle birlikte⁵ bazı tarihçiler şehrin daha önce I. Bayezid devrinde muhasara edildiğini öne sürmüşlerdir. Bu görüşü ortaya atan ilk tarihçi Franz Babinger, *Oruç Tarihi*'ne atfen I. Bayezid'in Belgrad'ı muhasara etmiş olabileceğini (fakat Oruç'un verdiği tarihten bir yıl sonra) düşünür (1944, s. 10). Gliša Elezović ve Gavro Škrivanić de Franz Babinger'in *Oruç Tarihi*'ne **atfina atfen** Belgrad'ın ilk defa 1391'de I. Bayezid tarafından kuşatıldığını düşünmektedirler (1956, ss. 20-22). Tarihçilerin atıfta buldukları *Oruç Tarihi*'nde konuyla ilgili pasaj şu şekildedir: “Ve andan sonra Rûm-eli'ne geldi [Bayezid] ve Laz vilayetine vardı. Güvercinlik'i feth itdi. Ungurus'a akın virüp Ungurus vilayetine velvele bıraktı. Belgrad'a vardı. Bir ay egirtti. Alınmayup girü geldi, sene 792 [20 Aralık 1389 – 8 Aralık 1390]” (2007, s. 31). Babinger'in de işaret ettiği üzere bu bilgi Oruç dışında diğer hiçbir erken dönem Osmanlı kroniğinde yer almaz.

Yukarıda zikredildiği üzere Oruç, 1390'da Güvercinlik'in I. Bayezid tarafından ele geçirildiğini kaydeder. Aleksander Deroko, 1389 Kosova Savaşı'ndan hemen sonra Güvercinlik'in Osmanlılar tarafından alındığını yazar (1950, s. 103). Sima Ćirković, Güvercinlik'in 1390'da Macarların elinde olduğunu ve aynı yılın yazında Osmanlılar tarafından ele geçirildiğini kaydeder (1982a, s. 48). Aşık Paşazâde'den Güvercinlik'in Olivera'nın (Lazar'ın kızı) Bayezid'e verildiği tarihte Osmanlıların hâkimiyetinde olduğunu biliyoruz (1332, s. 69). Olivera muhtemelen 1390 ya da 1391'de Bayezid'e verilmiş olmalı. 1390'da I. Bayezid Anadolu beyleri ile mücadele hâlindeydi (İnalçık, 1986, s. 1117). Fakat Osmanlı uc beyleri Rumeli'de çok aktif durumdaydılar. Bir kısmı Bosna'ya bir kısmı ise Macaristan'a girmişlerdi (Yinanç, 1979, s. 371). Güvercinlik, bu uc beylerinden biri tarafından ele geçirilmiş olabilir. Stojan Novaković, 1392'de Osmanlıların Güvercinlik'e saldırdıklarını ancak püskürtüldüklerini yazıyor (Novaković, 1933, s. 223). Muhtemelen 1390–1392 arasında Güvercinlik, Osmanlılar ile Macarlar arasında birkaç kez el değiştirdi. Buradan anlaşıldığına göre, 1390–1392 arasında kuzey hattında çok ciddi bir askerî faaliyet söz konusudur. Acaba bu yoğunluk sırasında Oruç'un yazdığı gibi Güvercinlik'in fethinden sonra bir Belgrad kuşatması vukua gelmiş olabilir mi?

⁵ Divna Djuric-Zamalo, Belgrad'ın ilk defa II. Murad zamanında muhasara edildiğini yazar: (1992, s. 409). Branislav Djurdjev, “Eğer Belgrad'ın I. Bayezid tarafından kuşatıldığına dair kesin olmayan bilgilerden sarfinazar edersek Türkler 863 / 1459'dan önce iki kez Belgrad'a saldırdılar (1440, 1456)” diyor (1986, s. 1163). Mükrimin Halil Yinanç (1979, ss. 369-372) ve Halil İnalçık da (1986, ss. 1117-1118) bu kuşatmadan bahsetmez.

Elezović ve Škrivanić, Oruç'tan başka hiçbir Osmanlı kroniğinde yer almayan Belgrad kuşatmasını Âşık Paşazâde Tarihi'nde geçen ve Alacahisar civarında vuku bulan savaşla da ilişkilendirirler. Âşık Paşazâde, burada doğrudan Belgrad'ın kuşatmasından söz etmez (1332, s. 66)⁶. Elezović-Škrivanić, Osmanlıların bu seferinin ve Alacahisar civarındaki savaşın Macarların Sırbistan siyaseti ile yakın ilişki içinde meydana geldiğine temas ederler. Kosova'dan sonra Sigismund'un, Sırbistan üzerindeki baskılarını artırdığını ve 1390, 1391 ve 1392'de Sırbistan üzerine yürüdüğünü biliyoruz (Kalić, 1982, s. 69). Elezović ve Škrivanić, Alacahisar civarında yenilen Macarların Belgrad Kalesi'ne sığınmak zorunda kaldıklarını ve Osmanlıların da bu vasatta kaleyi kuşattıkları sonucuna varırlar. Onlara göre bu kuşatma herhangi planlı bir askerî harekâtın değil aniden gelişen hadiselerin bir neticesidir (1956, s. 21).

*Âşık Paşazâde Tarihi'*nde râvisi Timurtaş oğlu Umur Bey olan bu savaş, sonraki kroniklerde farklı anlatım ve farklı tarihlerle geçer. Oruç (2007, s. 32) tarih vermez ama anlatımı Niğbolu Savaşı'nı işaret eder (25 Eylül 1396). Neşri de benzer anlatımla 797 (27 Ekim 1394–15 Ekim 1395) tarihini verir (1995, s. 329). Şükrullah, Niğbolu Savaşı'nı zikreder (Şükrullah, 1949, s. 57; 2004, s. 365). Ruhi (1992, s. 395) ve İbn Kemal (2000, s. 231) da bu hadiseyi Niğbolu Savaşı ile ilişkilendirirler. Muhtemelen Âşık Paşazâde'de geçen bu rivayet Niğbolu Savaşı ile ilgilidir. Çünkü Âşık Paşazâde'de Niğbolu ile ilgili başka bir kayıt yoktur. Bu açıdan bakıldığında, bu savaş ile ilgili kaydın I. Bayezid'in Belgrad kuşatması açısından destekleyici bir kanıt olarak kullanılması güçleşmektedir. Sonuç olarak, Osmanlıların 1390-1392 arasında kuzey hattında askerî açıdan çok faal olmalarına rağmen bu faaliyetlerin Belgrad kuşatmasını da içerdiği şeklindeki değerlendirmelere ihtiyatla yaklaşılması gerektiği kanaatindeyiz. Bu kuşatmadan Macar kaynaklarının bahsetmemesi de kaydedilmesi gereken bir diğer husustur (Čubrilović, 1972, s. 156).

II. Murad'ın Belgrad Kuşatması (1440)

Belgrad'ın fethi için tarihî açıdan sabit ilk Osmanlı teşebbüsü 1440'ta vuku bulmuştur. Bu teşebbüs ve onun bir parçası olan kuşatmayı, 1440 öncesinde meydana gelen bir dizi tarihsel olay ve özellikle 1396 sonrası Macaristan'ın güney siyaseti ile birlikte yorumlamak gerekir. 1396 Niğbolu yenilgisinin ardından Sigismund, Osmanlılara karşı tatbik etmeye çalıştığı saldırı siyasetinden, Osmanlıları Tuna havzasının mümkün olduğu ölçüde güneyinde tutma (savunma) siyasetine yönelmişti. Onun Eflak, Sırbistan ve Bosna'da vasal devletler kurma arzusu da bu amaca hizmet etmekteydi (Engel, 1982, s. 106). 15. yüzyılın ilk çeyreğinde iç meseleler dolayısıyla (Fetret Devri) Osmanlıların

⁶ Âşık Paşazâde'yi kullanan Hadidî de Alacahisar'dan bahseder: "Göçüp Edreneye irdi şitâbân / Görüp muhkem yaragın Yıldırım Han / Yıkup gelürken ilin ol diyarun / Nevâhîsinde Alaca-hisârın" (1991, s. 112).

Tuna boylarında askerî faaliyetleri azalmıştı. Ancak Kasım 1427'de Belgrad'ın Macarların eline geçmesi, Osmanlıları bölgede yeniden aktif bir askerî siyaset gütmeye yöneltti. Halil İnalçık, Osmanlıların, Sigismund'un Belgrad'ı ele geçirmesini kendi emniyetleri açısından çok tehlikeli bir gelişme olarak yorumladıklarına ve onların bu tehlikeyi bertaraf etmek için 1427'den sonra Balkanlar'daki akınlarını artırdıklarına dikkat çeker (2005, ss. 26-27). Bu siyasetin neticelerinden biri 1427 sonlarında Tuna üzerindeki önemli bir kale olan Güvercinlik'in yeniden ele geçirilmesi olmuştur (Âşık Paşazâde 1332, s. 391-392; Oruç Beğ, 2007, s. 56)⁷. Sigismund, 1428 baharında Güvercinlik'i hem karadan hem sudan muhasara etmiş, ancak Osmanlılar karşısında yenilgiye uğramış ve Güvercinlik'i Osmanlılarla bırakma temelinde bir ateşkes imzalamak zorunda kalmıştır (Hammer, 1827, s. 430; Jorga, 1908, s. 396)⁸. Branković de Sultan Murad'ın üst otoritesini, yıllık 50.000 duka haraç vermeyi, Macaristan'la her türden bağını koparmayı ve sultana savaş hizmeti vermeyi kabul etmiştir (Hammer, 1827, s. 430).

Şüphesiz kuzey sınırının emniyete alınması ve hatta Macaristan'ın Balkanlardaki askerî-siyasi denklemin tamamen dışına çıkarılması, Osmanlıların bölgedeki varlıklarını devam ettirmeleri açısından hayatî önemi haizdi. Osmanlıların da bu durumun ve bu bağlamda Belgrad'ın önemini farkında oldukları görülmektedir. Nitekim Âşık Paşazâde, II. Murad'ın 1440 Üngürüs (Macar) seferini aktarırken Belgrad'ın önemine şu sözlerle dikkat çeker: “Üngürüs vilayetine vardı, Sultân Murâd Gâzi bildi kim bu Bilargad (Belgrad) Üngürüs vilâyetinin kapusudur kâsd etti kim kapuyı açâ” (1332, s. 125), Hoca Saaddedin de Belgrad için “Belgrad kal'ası ol diyârın bâbı ve bâb-ı fethinin miftâhı olmağın” demek suretiyle şehrin önemini vurgulamıştır (1279, s. 362).

Aralık 1437'de Sigismund'un ölmesini ve Macar iç siyasetindeki karışıklıkları bu kilidin açılmasında bir fırsat olarak değerlendirmek isteyen Osmanlılar, bu dönemde Sırbistan, Transilvanya ve Eflâk üzerine akınlarını artırdılar. Nihayet 1439 baharında II. Murad Sırbistan üzerine sefere çıktı. Ağustos 1439'da Semendire üç aylık bir muhasaradan sonra ele geçirildi (Hammer, 1827, s. 448). Bu arada 27 Ekim 1439'da Kral II. Albert'in ölümü Macaristan'daki kargaşayı derinleştiren ve dolayısıyla Osmanlıların işini kolaylaştıran bir etken oldu. Nisan 1440'ın sonlarında Osmanlı orduları Belgrad önlerindediydi (Kalić, 1967, s. 110).

Sultan Murad'ın Belgrad kuşatması ile ilgili olarak ilk dönem Osmanlı kaynaklarında maalesef detaylı bilgiler yoktur. *Oruç Tarihi*'inde “Ve girü

⁷ Oruç, H. 828 (23 Kasım 1424 – 12 Kasım 1425) tarihini veriyor, yanlıştır.

⁸ Bu kuşatma sırasında Sigismund esir olmaktan son anda kurtulmuştur (Baştav, 1991, s. 82; Spremić, 1982a, s. 221).

Sultan Murad Han leşkerler cem‘ idüp Belgrad’a varup âhir bunca cenk idüp savaşıp feth olunmayup takdîrde nasîb degül idi. Gördi kim cenkle alınmaz yağmayı itmeyince bunca âdem helâk gerekdür. Bir dahı da Allahu Ta‘âlâ virürse yahud oğullarıma nasîb ola diyü gelüp gitdi” (2007, s. 61) kısa bir pasaj ve *Âşık Paşazâde Tarihi*’nde ise “Leşker cem‘ vardı Belgrad’ın üzerine düşdi, hisârı cenk ider gibi oldılar. Suyı geçdiler iline akın itdiler.” (1332, s. 125)⁹ şeklinde bir cümle geçer.

II. Murad’ın Belgrad’ı, karadan güçlü bir ordu ve nehirden de Macaristan’la bağlantısı kesilmesi için 100 parça fazla gemiden oluşan bir kuvvetle kuşatma altına aldığı bilinmektedir (Zinkeisen, 1840, s. 593; Elezović-Škrivanić, 1956, s. 22). Kuşatmanın üçüncü ayında Macaristan’ın yeni kralı I. Vladislav (aynı zamanda Leh kralı) II. Murad’a muhasaranın kaldırılmasını müzakere etmek üzere elçiler gönderdi. Murad, elçileri vereceği cevabı beklemeleri için Semendire’ye yolladı. Bu arada muhasaranın şiddetini artırmasına rağmen herhangi bir netice elde edemeyince kuşatmayı kaldırdı (Baştav, 1991, ss. 94-95; Spremić, 1982b, s. 250). Hammer, Murad’ın Vladislav’ın elçisine er ya da geç Belgrad’ı mutlaka fethedeceğini gururla söylediğini yazar (1827, s. 450). Kuşatmanın ne kadar sürdüğü hakkında farklı görüşler söz konusudur: Ruhi üç (1992, s. 440), Kemal dört (2001, s. 143), Hammer altı (1827, s. 450), Jireček altı (1952, s. 363), Zinkeisen yedi (1840, s. 696)¹⁰ ay sürdüğünü kaydeder. Kuşatmanın başarısızlıkla neticelenmesinde Macarların tüfek ateşi (İnalcık, 2005, ss. 26-27), Macar savunmasının yıkılan veya hasar gören kale duvarlarını çok hızlı bir şekilde tamiri, Osmanlı tarafında baş gösteren lojistik sorunlar ve gıda sıkıntısı önemli etkenler olarak kaydedilmelidir (Zinkeisen, 1840, 594).

Murad’ın kuşatmasından sonra 1442’de Semendire sancak beyi İshak Paşa ve vezir Şihabeddin Paşa Belgrad’ın güneyinde Žrnovanj’i (Avala) ele geçirdiler. Buraya daha sonra Belgrad ve çevresindeki Osmanlı askerî operasyonları açısından çok önemli bir rol oynayan bir kale inşa edildi (Dirimtekin, 1956, s. 53; Djurdjev, 1986, s. 1163)¹¹.

Fatih Sultan Mehmed’in Belgrad Kuşatması (1456)

29 Mayıs 1453’te İstanbul’u fetheden Fatih, artık Sırbistan ile ilgili ertelemiş olduğu planlarını tatbik hazırdı. Bu plan, Fatih’in Anadolu, Ege, Karadeniz ve Balkanlar’da kurmak istediği merkezî imparatorluğun bir parçasıydı (İnalcık, 1991, s. 978). 1427’de Sigismund’un Belgrad’ı Sırlardan almasından ardından

⁹ Neşrî, *Âşık Paşazâde’yi tekrarlar* (1995, s. 627).

¹⁰ Zinkeisen ayrıca 17.000 Osmanlı askerinin bu muhasarada öldüğünü yazar.

¹¹ Avala (Havale) Osmanlı muhasara metodu içinde kullanılan bir gözleme kulesidir. Bu metot 14. yüzyılda Bursa’nın muhasarasında kullanılmıştır. II. Mehmed Rumeli Hisarı’nı da mukavemetin sürmesi ihtimaline karşı ise bir havale olarak düşünmüştür. Sırbistan’daki havale daha sonra o mahallin adı olmuştur. Bk. (İnalcık, 1979, s. 285).

Tuna havzasının denetimi hayatî bir önem kazanmıştı (İnalçık, 2002, s. 440). Sigismund'un Osmanlı İmparatorluğu için bir tehdit olmaktan çıkarılması için Sırbistan mutlaka zapt edilmeliydi. Fatih, 1456 Belgrad seferinden önce Sırbistan'a 1454 ve 1455'te iki sefer düzenlemiş, ikinci seferde gümüş madenleri açısından zengin bir bölge olan Novo Brdo'yu (Novoberda) ele geçirmişti¹².

Fatih'in Belgrad'ı fetih gayesi hiç şüphesiz I. Bayezid'den beri Osmanlıların Rumeli'nde uyguladıkları siyasetin bir devamıydı. Selefleri gibi Fatih de Belgrad'ı Macaristan'ın anahtarı ve buranın fethini de Macaristan'ın fethi için bir aşama olarak görüyordu. Bu husus Osmanlı kroniklerinde açık bir şekilde ifade edilmektedir: Tursun Bey (1977, s. 78), “memleket-i Üngürüs fethine miftâh çün kal'a-i Belgrad'dur ki nehr-i Tuna ve Sava mültekâsında bünyâd olmuş ad ile meşhur ve sît-i menâ'at [çetinlik-sarpılık] ve metaneti ma'lûm u mezkûr kal'adur evvel anun fethine kasd idüp” diyerek Fatih'in gayesini açık bir şekilde ortaya koymuştur. Yine İbn Kemal (1991, s. 119) “Belgrad nâm hisar ki beni asfer (Avrupalılar) diyarında olan darü'l-küfrün pulâd kilididir, mihtaf-ı cihad ile feth etmeğe ikdâm etmişdi” demektedir. Hoca Sadeddin de (1279, s. 454) Belgrad'ın önemini şu edebî ifadeyle dile getirmiştir: “Hisar-ı Belgrad ki Üngürüs vilayetinin rûkn-i rekîni (en sağlam dayanağı, sabit dayanağı) ve ol diyârın hısn-ı hasîni (müstahkem hisarı) idi.” Zinkeisen, Fatih'in Belgrad'ı ele geçirdikten sonra Sırbistan'ın ve özellikle de Macaristan'ın daha fazla dayanamayacağını düşündüğünü yazar (1854, s. 79). Fatih'in Belgrad'ı fetih arzusunda hiç şüphesiz Belgrad Kalesi'nde mevzilenen ve fırsat buldukça Osmanlı tarafına saldırıp Müslümanlara zarar veren beş altı bin kişilik Hristiyan gücünü (Hoca Sadeddin, 1279, s. 454) bertaraf etme isteği de çok önemli rol oynamıştır. Belgrad'la birlikte bölgenin tamamını fethetmeyi düşünen Fatih'in daha kuşatmadan bir yıl evvel Branković'e (Vilkoğlu) elçi göndererek hükmettiği toprakların aslında ona değil Lazar'ın ahfadına ve dolayısıyla miras yoluyla kendine ait olduğunu bildirip bu toprakları da hemen kendine teslim etmesini istediğini (Hammer, 1828a, s. 10) belirtmek gerekir.

İşte Osmanlılar açısından bu denli mühim olan Belgrad'ın fethi için Fatih, hazırlıkları çok iyi bir şekilde tertip etmiş ve hemen hiçbir direnişle karşılaşmadan 13 Temmuz 1456'da ordugâhını Belgrad önünde kurmuştu (Hammer, 1828a, s. 22)¹³. Hatta kuşatmanın neticeye ulaşması için hem karadan

¹²Bu seferler hakkında bk. Hammer, 1828a, ss. 10-14; Jorga, 1909, s. 55 vd.; İnalçık, 2002, ss. 440-443. Osmanlı kaynaklarındaki yer ve tarih karışıklıklarını tashihe dönük bir makale için bk. Zachariadou, 1964, s. 837-840. Ayrıca bk. Tansel, 1953, ss. 113-119; Danişmend, 1971, s. 275.

¹³ Hammer'e göre 150.000 asker, 300 top. Avrupa kaynaklarında Osmanlı askerlerinin sayısı özellikle Osmanlıların muzaffer olamadığı savaş veya kuşatmalar için genelde abartılarak verilir. Buna güzel bir misal bu Belgrad kuşatmasıdır. Mesela Zinkeisen

hem de nehirden (Tuna üzerinden) aynı anda gerçekleşmesi gerektiğini düşünen Fatih, Karadeniz'den Tuna'ya 200 küçük gemilik bir filo yürütmüştü. Fakat 1443-1444'te Osmanlıları epey uğraştıran Yanoş Hunyadi yine sahneye çıktı ve Fatih'in Belgrad'ı fethine imkân vermedi. Özellikle 21-23 Temmuz arasında yaşanan şiddetli çarpışmalar ve bir ara Osmanlıların dış kaleye girmeleri dahi neticeyi değiştirmede ve Fatih kuşatmayı kaldırmak zorunda kaldı. Fatih'in Belgrad kuşatması hakkında hem Osmanlı¹⁴ hem de Batı kaynakları teferruatlı bilgiler vermektedir¹⁵. Ayrıca kuşatma, Osmanlı kaynakları yanında Macar, Latin ve Grek kaynaklarını kullanan tarihçiler tarafından geniş bir şekilde ele alınmıştır (Bain, 1892, ss. 235-252; Jireček, 1952 s. 382-383; Babinger, 1944, ss. 130-141; Elezović-Škrivanić, 1956, ss. 25-30; Tansel, 1953, ss. 119-132; Dirimtekin, 1956, ss. 61-76; Baştav, 1991, ss. 134-145). Osmanlı kaynakları kuşatmanın başarısızlığına dair farklı yorumlar sunarlar. Bunları bir arada değerlendiren Feridun Dirimtekin, muvaffakiyetsizliğin sebepleri olarak özellikle paşalar arasında söz birliğinin olmamasını, Rumeli kuvvetlerinin savaşmadaki isteksizliğini, yeniçeri ağasının padişah tarafından muaheze edilmesini sayar (Dirimtekin, 1956, s. 76). Hiç şüphesiz bütün bunlara kaleyi savunan Macar ve diğer Hristiyanların çabalarını ve özellikle Mustafa Âli'nin hakkında "küffârın görür gözi ol mel'un idi" dediği (2003, s. 109) Hunyadi'nin askerî dehasını eklemek gerekir.

Osmanlıların Belgrad'ı Fethi (1521)

1456 teşebbüsü muvaffakiyetsizlikle neticelenmiş olsa da Osmanlılar Macaristan'ı ele geçirmek için vazgeçilmez bir şart olarak mülhaza ettikleri Belgrad'ın fethi gayesinden sapmadılar. 1471'de Fatih'in emri ile İsa Bey, İbrahim Peçevî'ye göre (1281-1283, s. 68) yahud Şaban Bey, taciz maksadıyla Belgrad'ın batısında yer alan Böğürdelen (Şabac) Kalesi'ni inşa etti (Celâlzâde Salih Çelebi, 2008, s. 119)¹⁶. Bu vaziyetin doğuracağı tehlikeyi sezen Macarların mani olma çabaları o anda netice vermedi. Ancak 1476'da Matthias Corvinus (1458-1490-Hunyadi'nin oğlu) Böğürdelen Kalesi'ni 33 günlük bir kuşatmanın ardından ele geçirdi (İbn Kemal, 1996, s. 73; Deroko, 1950, s. 153;

---

bu sayının en az 150.000 olduğunu ve abartılarak 200.000 hatta 400.000'e kadar çıkartıldığını kaydeder (1854, ss. 79-80. Ayrıca bk. (Bain, 1892, s. 240).

¹⁴ İbn Kemal ve Tursun Bey.

¹⁵ Bu kaynakların ve bilhassa Batı kaynaklarının değerlendirmesi için bk. Babinger, 1957.

¹⁶ Salih Çelebi Koca Nişancı Mustafa'nın kardeşidir. Eseri hakkında zikredilen doktora tezinden başka Hüseyin Yurdaydın'ın "Celâlzâde Salih'in Süleymannâmesi" başlıklı makalesine müracaat edilebilir (1965, ss. 1-22.)

Dirimtekin, 1956, s. 76; Ćirković, 1982b s. 384; Szakály, 1994, s. 54)¹⁷. Bu başarı ile Macarlar Sava hattını daha sağlam bir şekilde tutmaya başladılar (Szakály, 1979, s. 101).

1492'de II. Bayezid devrinde Belgrad'ın fethine bir kez daha teşebbüs edildi (İbn Kemal, 1997, s. 126). Hatta Belgrad kale kumandanının kaleyi Osmanlılara teslim etmeyi kabul etmesi üzerine, II. Bayezid Sofya'ya kadar geldi. Fakat Macar kumandanı sözünde durmadı ve II. Bayezid de bazı isyan hareketlerini bastırmak için Arnavutluk'a geçti (İbn Kemal, 1997, s. 126). Belgrad muhasarasını Semendire sancak beyi Hadım Süleyman Paşa'ya tevdi etti (Danişmend, 1971, 393). Hadım Süleyman Paşa, kaleyi kuşattıktan sonra Erdel üzerine büyük bir akın yaptı. Mamafih Erdel Dağlarında mağlup olup Tuna'nın beri yakasına geçti ve Belgrad kuşatmasını da kaldırmak zorunda kaldı (Danişmend, 1971, 393)¹⁸. Bu dönemden Süleyman'ın başa geçmesine kadar Belgrad ile ilgili dikkate değer pek bir gelişme yaşanmadı.

30 Eylül 1520'de tahta cülûs eden Süleyman, Osmanlı fetih istikâmetini yeniden batıya çevirdi¹⁹. Süleyman'ın Belgrad seferine geçmeden önce bu sefere sebebiyet veren hadiseleri şöyle özetleyebiliriz: Osmanlı İmparatorluğu ile Macaristan arasında 28 Mart 1519'da bir barış imza edilmişti. Buna göre iki taraf diğerinin arazisine girmemeyi ve her iki taraf tüccarının bir devletten diğerine özgürce geçişlerini kabul etmişlerdi (Szakály, 1994, s. 47). Bu andlaşmadan sonra iki devlet arasındaki ilişkiler belli bir istikrara kavuşmuştu. Celalzâde Mustafa, Süleyman'ın, tahta cülusundan sonra “tecdîd-i âyin-i merâsim ve temhîd-i mebânî-i müsâlahat ve dostî” için “uyulması zorunlu” bir menşur ile alt seviyeden bir elçiyi (Behram Çavuş) Macar kralı II. Layoş'a (1516–1526) gönderdiğini fakat “şeytanların yolunu tutan” kralın elçiyi geri göndermeyi tehir ederek²⁰ “isyan yoluna” saptığını kaydeder (1981, s. 31a)²¹.

¹⁷Hocazâde Mehmed Efendi, Bögürdelen'in Macarların eline geçmesinin Fatih'in ölümü akabinde meydana gelen buhranın bir neticesi olduğunu yazar ama kronolojik olarak yanlıştır (1995, ss. 66–67).

¹⁸Hadım Süleyman Paşa'nın Belgrad muhasara planı için bk. Kurtoğlu, 1940, ss. 54–58.

¹⁹Tayyib Gökbilgin'e göre Süleyman'ın bu politikaya yönelmesinde Osmanlı devlet ricali çok mühim rol oynamıştır (1970, s. 6).

²⁰Hammer (1828b, s. 11) ve diğer bazı Avrupa tarihçilere göre elçi idam edilmiştir. Bunlardan Fairfax Downey elçiyi idam eden Macar kralının bununla yetinmeyip kesilmiş kulaklarını ve burnunu Kanunî'ye gönderdiğini yazdığını Hüseyin Yurdaydın kaydediyor (1961, s. 16). Perjes'e göre idam hakkındaki malumat oldukça şüphelidir. Perjes, böyle bir idam olsaydı özellikle Osmanlı kaynakları bundan mutlaka bahsederlerdi diyor (1989, s. 58).

²¹Belgrad fethinin en önemli Osmanlı kaynağının müellifi Celâlzâde Mustafa hakkında bk. Yılmaz, 2006. Bu krize kadar yaşanan diplomatik gelişmeler ve Avrupa bağlamı için bk. Perjes, 1989, ss. 52–53.

Behram Çavuş, padişahın cülûsunu haber vermenin yanında haraç da talep etmişti (Âli'den naklen Gökbilgin, 1970, s. 7; Hammer 1828b, s. 10; Yurdaydın, 1961, s. 15; Perjes, 1989, s. 54). Layoş'un I. Selim'e olan "ahdini nakz" ederek elçiyi alıkoyması üzerine Süleyman, "Üngürüs üzerine sefer hazırlıklarının başlamasını emretti (Lütfi Paşa, 1341, s. 296). Jorga (1909, ss. 385-386), elçinin alıkonulmasına Macaristan'da Süleyman'ın öldüğüne dair yayılan bir haberin sebep olduğunu yazar.

Süleyman geleneksel Osmanlı siyasetine uyarak iki cephede savaşmamak için Macaristan'a karşı harekete geçmeden önce Suriye'de Canberdi isyanının bastırılmasını bekledi (Perjes, 1989, s. 58). Nihayet 1521 baharında sefer hazırlıklarına girişildi. Öncelikle Anadolu, Karaman, Diyarbakır, Şam, Mısır beylerbeylerinden padişahın Üngürüs seferi esnasında hudutları gereği gibi korumaları istendi (Celâlzâde Salih, 2008, ss. 110-112; Yurdaydın, 1961, s. 17). Rumeli beylerbeyine İpsala'da yığınak edip Padişah Edirne'ye varınca ona mülaki olması, Rumeli'deki akıncı beylerine kendilerine tâbi olan akıncıları toplamaları (Celâlzâde Salih, 2008, s. 112), Bosna ve İzvornik sancak beylerine maiyetlerindeki askerleri ve daha uçlardaki gönüllü yiğitleri toplamaları emredildi (Celâlzâde Salih, 2008, s. 118). Bu beylerden ayrıca o yerlerdeki padişah haslarından hâsıl olan mallar ile gemiler yaptırılmaları ve bu gemileri ordunun gelişine kadar hazır etmeleri istendi (Bostan'dan naklen Yurdaydın, 1961, s. 19). Anadolu kadılarına Rumeli'ye geçirilmek üzere develerin sürülmesi, onlara yola çıktıkları andan itibaren kira tayin edilmesi ve Rumeli'ye geçtikten sonra da asker için zahire yükletilip ordugâha ulaştırılması emredildi (Yurdaydın, 1961, s. 19). Öte taraftan Erdel Banı'nın Macar Kralına muhtemel yardımını engellemek için akıncı beylerinden Mihaloğlu Mehemmed Bey'e emri altındaki akıncı süvarilerle Niğbolu iskelesi üzerinden Eflak askerine katılması ve Erdel Banı üzerine yürümesi emredildi (Celâlzâde Salih, 2008, ss.118-119).

Hazırlıkların tamamlanmasından sonra 18 Mayıs 1521 /10 Cemaziye'l-ahirde (Bostan'a göre Yurdaydın, 1961, s. 23)²² Padişah'ın kumandasında İstanbul'dan hareket eden Ordu-yı Hümayun, aynı gün Halkalı Pınar'a ve bir hayli menzil kat ettikten sonra 28 Mayıs'ta Edirne civarındaki Ada Çayır'a kondu (Yurdaydın, 1961, s. 23). Rumeli beylerbeyi ve sancak beyleri Ordu-yı Hümayun'a katıldılar (Yurdaydın, 1961, s. 23). Burada divanlar kuruldu ve sefer meselesi ve yapılması gerekenler görüşüldü. Burada beş gün kalındıktan sonra Tatarköyü, Hisarlı, Sazlı Dere, Göçerioğlu, Altunçayır menzilleri geçilip 8 Haziran'da /2 Receb Filibe'ye gelindi (Yurdaydın, 1961, s. 24).

Ordu-yı Hümayun, Filibe üzerinden 23 Haziran 1521'de /17 Receb 927 Sofya'ya ulaştı (Celâlzâde Mustafa, 1981, 46a; Celâlzâde Salih, 2008, s. 119).

²² Celâlzâde Salih'e göre 12 Cemaziye'l-ahir (2008, s. 114).

Burada askerinin mühimmat ve zahire tedariki görüldü. Ordu Sofya'ya kadar gelmiş olduğu hâlde askerî harekât planının ne şekilde tecelli edeceği ve tam istikâmeti henüz belli değildi. Kesin olan nokta Macaristan'a karşı bir harekâtın yapılmasından ibaretti²³. Celâlzâde Mustafa, Sofya'da toplanan Divan'da vezirler arasında iki farklı görüş ortaya çıktığını yazmaktadır: Rumeli Beylerbeyi Ahmed Paşa ve vezirlerin önemli bir kısmı Böğürdelen Kalesi'nin fethedilmesi ve buradan Sava Nehri üzerine köprü yapıp Macar kralının tahtı olan Buda üzerine yürünmesi gerektiğini düşünmekteydiler (1981, 46a). Fakat Sadrazam Pîrî Mehmed Paşa, bu görüşü paylaşmıyordu. Pîrî Mehmed Paşa'ya göre "Üngürüs vilayetinin kilidi kal'a-i Belgrad"dı ve bu belde aynı zamanda "tuğyan ehlinin ve sapkınların" sığınağıydı. Eğer öncelikle Belgrad fethedilirse, bu fetih diğer fetihlerin yolunu açacaktı. Öte taraftan Belgrad'ın fethine ikdam edilmez de Buda'ya harekete edilirse düşman askeri Belgrad'da toplanacak ve Osmanlı askerinin dönüş yolunu kesecekti (Celâlzâde Mustafa, 1981, 46a; Küçükdağ, 1994, ss. 62-63). Divan'da vezirler arasında bir görüş birliğine ulaşılamadı. Fakat neticede Ahmed Paşa'nın görüşü ağırlık kazandı. Genç padişah, Böğürdelen'in fethine öncelik tanıyarak o tarafa hareket emrini verdi (Celâlzâde Mustafa, 1981, 46b). Her ne kadar Ferenc Szakály, Divan'da yapılan bu tartışmaları analiz ederken eğer Pîrî Mehmed Paşa Böğürdelen'e öncelik tanımış olsa vezirlerin ve Ahmed Paşa'nın bu defa da Belgrad'ın fethini destekleyeceklerini yazsa da (1994, s. 51) bizce bu görüş ayrılığı bir iç çekişme ötesinde strateji ile ilgilidir. Maliye kökenli Pîrî Mehmed Paşa'nın böyle askerî bir konudaki kavrayışı da ayrıca dikkat çekicidir. O bu düşüncesiyle aslında 150 yıllık Osmanlı siyasetini takip etmiştir.

Hedef Macaristan olarak belirlenmesine rağmen genç padişahın Belgrad'ın fethi meselesini tamamen ihmal etmediğini kaydetmek gerekir. Süleyman bu bağlamda Semendire sancakbeyi Hüsrev Bey'i Belgrad'ın muhasarasına memur etti. Hüsrev Bey'e muavenet için de 1.000 kadar tüfenkli yeniçeri gönderildi (Celâlzâde Mustafa, 1981, 46b). Kara operasyonlarını desteklemek ve Macarların Tuna üzerindeki hisar ve kalelerini baskı altında tutmak maksadıyla Tuna üzerinden donanma yürütüldü (Celâlzâde Mustafa, 1981, 47a; Celâlzâde Salih, 2008, s. 113; Lütfî Paşa, 1341, ss. 296-297)²⁴.

Padişah, Böğürdelen tarafında olmakla birlikte Belgrad kuşatması ile ilgili gelişmeleri yakından takip ediyordu. Bir yandan Pîrî Mehmed Paşa'ya hisarın ahvalini tetkik etmesine dair emir yolluyor (Celâlzâde Mustafa, 1981, 47a), öte taraftan Belgrad çevresine mühimmat yığınağı yapmaya çalışıyordu. Bu maksatla Semendire'de kundaklanmış topların bir an evvel muhasara için Belgrad tarafına nakledilmesini emretti. 12 Temmuz'da /6 Şaban (Celâlzâde

²³ Perjes, harekâtı sınırlı savaş stratejisi içine yerleştirir (1989, s. 60). Solakzâde'ye göre seferin amacı Fatih Mehmed'in Belgrad intikamını yerine getirmektir (1298, s. 438).

²⁴ Yürütülen donanmanın niteliği ve sayısı hakkında bk. Yurdaydın, 1961, ss. 21-22.

Salih, 2008, s. 122) bizzat Pîrî Mehmed Paşa'nın da katıldığı çalışmada Semendire'deki toplar üç gün üç gecelik bir gayretle kaleden çıkarılıp Tuna Nehri'nde gemilere yüklenip Belgrad'a gönderildi. Paşa ise bir miktar asker ile birlikte karadan Belgrad'a hareket etti (Celâlzâde Mustafa, 1981, 47a; Hocazâde Mehmed, 1995, s. 71)²⁵. 15 Temmuz 1521'de Belgrad önlerinde piyade, süvari, martolos ve eflakândan 5.000, nehir tarafından gemiler ve Nakkaş Ali komutasında 10.000 kişilik Anadolu askeri olmak üzere toplam 15.000 asker toplanmıştı (Celâlzâde Mustafa, 1981, 47a-47b)²⁶.

Öte taraftan Belgrad'ın batısındaki Böğürdelen 8 Temmuz'da Ahmed Paşa tarafından ele geçirilmişti (İbn Kemal, 1996, s. 83; Dirimtekin, 1956, s. 78) 9 Temmuz'da Padişah Böğürdelen'e geldi (İbn Kemal, 1996, s. 84; Celâlzâde Mustafa, 1981, 53a) . Sava üzerine bir köprü yapılması emrini verdi (Celâlzâde Mustafa, 1981, 53a-53b; Lütfi Paşa, 1341, s. 299). Burada Ahmed Paşa'nın ısrarıyla Pîrî Mehmed Paşa'ya Belgrad'ın muhasarasından feragat edip, hemen kendi tarafına gelmesini emretti (Celâlzâde Mustafa, 1981, 53b; Hocazâde Mehmed, 1995, s. 72). Padişahın emrine uymakta yavaşlık gösteren Pîrî Mehmed Paşa'ya bir kez daha Belgrad'dan topları çekmesi emri gönderildi (Celâlzâde Mustafa, 1981, 54b; Hocazâde Mehmed, 1995, s. 72). Fakat Pîrî Mehmed Paşa padişahın emrini yerine getirmekte acele etmiyordu (İbrahim Peçevî, 1281-1283, s. 70). Bu arada Pîrî Mehmed Paşa, Zemun civarında akınlar yapan İkinci Vezir Mustafa Paşa'yı Belgrad tarafına davet etti. Mustafa Paşa bizzat Belgrad'ın ne denli mühim bir mevkiye bulunduğunu ve Osmanlı için bu kalenin fethinin neden elzem olduğunu gözleriyle gördükten sonra Pîrî Mehmed Paşa'ya kalenin fethi için çalışmaya devam etmesini ve kendisinin de padişaha durumu arz edeceğini söyledi (Celâlzâde Mustafa, 1981, 56a; Hocazâde Mehmed, 1995, s. 75; Küçükdağ, 1994, ss. 71-72). Padişah, Sava'yı geçip Buda üzerine yürümeyi planlıyordu (Celâlzâde Mustafa, 1981, 56a). Pîrî Mehmed Paşa, padişahı bu fikrinden vazgeçirmek ve Belgrad'ın fethine ikna için Süleyman'ın hocasına da bir mektup gönderdi. Paşa, lalaya “Bu kal'anın bu def'a fırsatı vâki hiçbir tarihte olmuş değildir” ve Belgrad'ın fethi için “Budin'e varmağa mani' olur değildir. Bu fırsat mürûr-ı zamanla ele geçmez” diye yazmıştı (Küçükdağ, 1994, s. 70)²⁷ Mustafa Paşa'nın padişahı Belgrad'ın önemi hususunda ikna etmesi, uc beylerinin kışın yaklaştığı ve Budin'den dönüş yolunda sıkıntı çekilebileceği bu sebeple Budin seferinin tehir edilmesi yönünde

²⁵ Hocazâde, Celâlzâde Mustafa'yı kullanır.

²⁶ Hocazâde Mehmed'e göre toplam 25.000 asker (1995, s. 71).

²⁷ İbrahim Peçevî, “sadr-ı â'zam pîr Mehmed Paşa merhûm Belgrad gibi metîn kal'a ardımızda alıkonmak re'y-i müstahsen değildir deyü her ne kadar feryâd etmiş ise de” diyor (1281-1283, s. 70).

görüş bildirmeleri (Celâlzâde Salih, 2008, s. 128-129)²⁸ bu beylerden Bali Bey'in Belgrad'ın mutlaka fethedilmesi gerektiği şeklindeki tavsiyesi (Dirimtekin, 1956, s. 80; Küçükdağ, 1994, s. 74) ve Sava'daki köprü'nün yıkılması ile geçiş ve daha sonra da dönüş sıkıntısının yaşanma ihtimali neticesinde Süleyman, kararından dönüp Pîrî Mehmed Paşa'ya "Kalenin feth ve istihlâsı hususuna ihlâs ile mübâseret eyleyesin" diye ferman yolladı (Celâlzâde Mustafa, 1981, 57a; Küçükdağ, 1994, s. 74)²⁹.

Bu vasatta Macarların durumuna kısaca bakacak olursak: Osmanlıların Tuna havzasında Böğürdelen, Zemun, Sirem, Slankamen gibi önemli mevkiileri bir bir ele geçirmeleriyle Macarların kuzeyden herhangi bir askerî harekâta girişmeleri imkânı kalmamıştı. Macar savunma hattı çökmüş, Hırvat soylular Böğürdelen'e yardım etmemişler ve Sirem'deki Sırplar Tuna'nın öte yakasına kaçmışlardı (Szakály, 1994, s. 63). Kont Temes komutasındaki Doğu Macar ve Transilvanya voyvodası komutasındaki Transilvanya birlikleri, hiçbir harekât yapamamışlardı (Szakály, 1994, s. 63). Kral Layoş ise düzgün bir ordu dahi toplayamamış, Teteny'deki (Budapeşte) kampına 15 gün sonra ancak 200 kişi gelmişti (Szakály, 1994, s. 63). 1456 seferinden farklı olarak Osmanlılar, Belgrad ile Macaristan arasındaki bağlantıyı Tuna havzasında yaptıkları fetihlerle neredeyse tamamen kesmişlerdi³⁰.

Osmanlı tarafına tekrar dönecek olursak, padişahın fermanı ile Pîrî Mehmed Paşa, Tuna'nın karşı yakasına geçen askerleri tekrar bu yakaya sevk etti (Celâlzâde Mustafa, 1981, 57a). Kale, Tuna ve Sava üzerinden çevrilip tamamen muhasara altına alındı (Celâlzâde Mustafa, 1981, 57a; Celâlzâde Salih, 2008, s. 122). Osmanlı askerleri firarî Macar askerlerinden kalenin en zayıf yerinin Tuna ve Sava'nın birleştiği yerdeki surlar olduğunu öğrenip Tuna üzerinde Muharebe Adası (Vojno Ostrovo) denilen yere toplar yerleştirilip bu kısmı dövmeye başladılar (Dirimtekin, 1956, s. 82)³¹.

1 Ağustos 1521'de / 27 Şaban 927 Süleyman, bu sefer sırasında fethedilen Zemun tarafına geçip otağını kurarak kuşatmaya katıldı (Celâlzâde Mustafa, 1981, 58b; Celâlzâde Salih, 2008, s. 129). Böylece muhasara resmen başlamış oluyordu. Padişah karşı tarafta bulunmakla Macaristan'ın Tuna üzerinden gönderebileceği yardımı kesecekti (Lütfî Paşa, 1341, s. 300). İkinci vezir Mustafa Paşa ve Pîrî Mehmed Paşa Tuna ile Sava'nın birleştiği yerden, Ahmed

²⁸Salih uc beyleri hakkında "ol yirlerin eski şîrleri, ol yurtların koca kurtları" demektedir.

²⁹"Gönderdiğin topları dönderesin ve muhâsara-ı hisâra kemâ-kân meşgul olasın." (Hocazâde Mehmed, 1995, s. 75).

³⁰Su tarafının bloke edilmemesinin doğurduğu sakıncaları İbn Kemal ifade eder (1996, s. 80).

³¹Celâlzâde Salih, Belgrad kalesinin duvarlarının 20 Şaban'da dövülmeye başladığını kaydediyor (2008, s. 125).

Paşa ise Tuna tarafındaki Muharebe Adası üzerinden kuşatmayı sevk ve idareye memur edildiler (Celâlzâde Mustafa, 1981, 59a; Danişmend, 1971, s. 72). Belgrad tarafından kalenin teslim edilmesine dair yapılan çağrıya menfi cevap gelince kale, Osmanlı kuvvetleri tarafından gece gündüz dövülmeye başlandı (Celâlzâde Salih, 2008, ss. 131-132).

9 Ağustos 1521'de / 5 Ramazan 927 Süleyman kale burcuna ilk bayrak çıkaracak gaziye sancak beyliği vereceğini vaad etti ve Osmanlı genel hücumu başladı (Celâlzâde Mustafa, 1981, 60a). Bu genel hücumda çetin mukavemete rağmen Osmanlı askerleri dış kaleyi (kal'a-zîr, aşağı kale, donji grad) ele geçirmeyi başardılar (Celâlzâde Mustafa, 1981, 60b). Dış kale ele geçtikten sonra iç kalenin (kal'a-i bâlâ, yukarı kale, gornji grad) fazla dayanması mümkün değildi. Fakat iç kaleyi ele geçirmek için de ayrıca hazırlık yapılması icap ediyordu. İç kale için üç ayrı yerden metrisler açıldı ve büyük toplar çekildi. Gündüzleri iç kale duvar ve kulelerinde açılan gedik ve tahribatlar Macarlar tarafından gece sabaha kadar tamir ediliyordu (Celâlzâde Salih, 2008, s. 133). İç kalenin altı adet kulesi çok sağlam bir şekilde inşa edilmişti ve fethin önündeki en büyük engeldi. Padişahın emriyle Rumeli'deki maden lağımçıları gizlice bu kuleler altına iki farklı yerden derin lağımlar açtılar ve bu lağımları altmış kese top otuyla doldurdular (Celâlzâde Salih, 2008, s.134). Nihayet 27 Ağustos'ta /24 Ramazan iç kale için genel taarruz başladı (Celâlzâde Salih, 2008, s.135). Bu arada lağımlar da ateşe verildi. İki taraf arasında şiddetli çarpışmalardan sonra Macarlar iç kalenin en müstahkem mevki olan Neboysa kulesine sığındılar (Celâlzâde Salih, 2008, s.138). Bu kule dışında kalan bütün yerler o gün fethedildi. Nihayet teslimden başka çıkar yolu kalmayan Macarlar 29 Ağustos 1521'de / 26 Ramazan istiman dilediler ve kalenin anahtarlarını Süleyman'a teslim ettiler (Celâlzâde Mustafa, 1981, s. 62b; İbn Kemal, 1996, ss. 107-108; Celâlzâde Salih, 2008, s. 139). Böylelikle Belgrad kâmilan fethedilmiş oluyordu.

Kale vire ile teslim olduğu için Macarların şehri güvenli bir şekilde terkine izin verildi. Macarlar mal ve evlatlarıyla gemilerle Macaristan tarafına gönderildiler (Celâlzâde Mustafa, 1981, s. 63b; İbn kemal, 1996, s. 109). Ahaliden bir kısmı ise İstanbul'a sürgün edildi (Celâlzâde Mustafa, 1981, s. 63b). Bu büyük kalenin fethini tebşir için İslam memleketlerine fetihnameler yazıldı (Celâlzâde Mustafa, 1981, s. 63a-b; Celâlzâde Salih, 2008, s. 140). Osmanlılar, Belgrad'ı ele geçirir geçirmez kuşatmada zarar gören duvarları tamir için harekete geçtiler (Celâlzâde Mustafa, 1981, s. 63b)³². Kalede ve varoşta camiler, mescitler, hankahlar ve zaviyeler imarı emrolundu. Kadı ve dizdar tayin edildi (Celâlzâde Mustafa, 1981, s. 63b). Belgrad, Semendire Sancağı'na dâhil edilip Bosna Beyi

³² Peçevî, tamir için Hazine-i Amire'den 20.000 altın tahsis edildiğini kaydeder (1281-1283, s. 71).

Yahya oğlu Bali Bey'e tevdi edildi (İbn kemal, 1996, s. 120). Bali Bey, Belgrad'ın güvenliğini artırmak için Sirem'deki tahkimatları yıktırdı ve bunlardan elde ettiği malzemeyi Belgrad'ın tahkiminde kullandı (Djurdjev, 1986, s. 1163). Bu tahkimde 20.000 Ulah çalıştı (Zirojević, 1974, s. 114).

Belgrad fatihi Süleyman, 18 Eylül'de Belgrad'dan hareket edip 19 Ekim'de İstanbul'a ulaştı. Genç Süleyman Belgrad'ı fethetmekle uzun sürecek saltanatının hangi iklimde cereyan edeceğinin ilk işaretini vermekle kalmamış bu mühim şehri Osmanlı memleketlerine katmak suretiyle ecdadının asırlık arzusunu nihayet gerçekleştirmişti.

Belgrad'ın Askerî ve Sosyo-Ekonomik Niteliği Üzerine

Belgrad Kalesi, Osmanlı askerî sistemi içinde, fethedildiği Ağustos 1521'den itibaren büyük kale statüsünü haizdi. Kale 1541'e kadar kelimenin tam anlamıyla bir askerî kamp görünümündeydi³³. Sultan Süleyman'ın Viyana seferi sırasında Belgrad Kalesi'nde 1.000 azep, 400 martolos, 400 yeniçeri ve 50 topçudan müteşekkil 1.850 kişilik bir askerî birlik mevcuttu (Zirojević, 1974, s. 114). Belgrad Kalesi'nde hem yaya hem de süvari birlikleri ve bunun yanında çeşitli zanaat kollarından kişiler askerî hizmet veriyorlardı. Birliklerin büyük bir bölümü yeni İslam'a geçmiş topluluklardan oluşuyordu. Sırlar ise martolosluk, dülgerlik ve iskelede kalafatlık yapıyorlardı (Tričković, 1992, s. 97). 1568'de kalenin hemen dışında baruthane kuruldu. 1660'ta bu baruthanede 150 asker çalışıyordu. Sava tarafında kale duvarının dibinde tophane kuruldu ve 1594'te bu tophanede 4 ve 8 okkalık topların yapıldığı bilinmektedir. Yine Sava tarafındaki duvarın dibinde büyük bir yiyecek ambarının 1533'ten önce kurulduğu ve böylelikle 1541-43 Macar seferinde ordunun lojistiğinin Semendire'den sağlanma zorunluluğunun bertaraf edildiği görülmektedir. 1526'da tersanenin kurulduğunu kaydetmek gerekir. Bu tersanede Avusturya ile savaşlar sırasında kullanılan yüzlerce filika ve küçük gemi imal edilmiştir (Tričković, 1992, s. 97). Askerî mühimmat deposu olarak işlev gören Belgrad'da 1536'da farklı tipte 485 top mevcuttu (Zirojević, 1974, s. 115).

1526 Mohaç Savaşı'ndan sonra Osmanlıların kuzeye doğru genişlemeleriyle birlikte Belgrad Kalesi, serhat kalesi olma hüviyetini yitirmesine rağmen askerî önemini muhafaza etti³⁴. Çünkü stratejik bir yerde bulunan bu kale 17. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı askerî seferlerinde önemli bir geçiş durağıydı. İmparatorluğun iç bölgesinde yer aldığı 16 ve 17. yüzyıllarda Belgrad Kalesi, Osmanlı askerî mekanizması içinde silah ve azık deposu işlevini gördü. Uzak

³³ Süleyman Budin Kalesi'ni fethettikten sonra (1541) kralın hazinesinde, cephanesinde, savaş aletlerinde ne var ise hepsini gemilerle Belgrad'a gönderdi (Hasan Bey-Zâde Ahmed Paşa, 2004, s. 72).

³⁴ 1560'ta kalede 223 mustahfiz, 5 bölükbaşı ile 41 topçu, 4 humbaracı, 101 azep, 96 martolos bulunuyordu (Djurdjev, 1986, s. 1164).

savaş alanlarına Tuna ve Sava'nın ulaşım imkânları da kullanılarak Belgrad'dan mühimmat sevkiyatı yapılmaktaydı (Zirojević, 1974, s. 115). Bu askerî öneminin yanı sıra Belgrad'ın özellikle Habsburglarla yapılan diplomatik müzakerelerde bir toplantı merkezi olarak kullanıldığını kaydedelim.

1699 Karlofça Andlaşması ile Osmanlılar Avrupa'da önemli toprak kayıplarına uğradılar. Belgrad Kalesi bu andlaşmadan sonra yeniden Osmanlı İmparatorluğu'nun kuzeybatıdaki serhat kalesine dönüştü. Belgrad Kalesi'nde sürekli ikâmet edecek vezir rütbesinde bir muhafız görevlendirildi. Tuna ve Sava'nın bir anlamda Avusturya ile doğal sınırı oluşturması ve bu sınırın değişmesi durumunda Belgrad-Niş-Sofya derinliğinin kaybolma ihtimali Osmanlıları Belgrad Kalesi'nin tahkimi için çok dikkatli olmaya sevk etti. Kalede sürekli mevcut bir büyük garnizon teşkil edildi. Bu askerî garnizon içinde en büyük grubu yerli tabir edilen askerler oluşturdu. Bütün Semendire Sancağı'nda (Belgrad Paşalığı) 10.500 yerlinin 5.500'den fazlası Belgrad Kalesi'nin muhafazasına memur edildi (Tričković, 1992, ss. 112-113).

21 Temmuz 1718'de imzalanan Pasarofça Andlaşması ile Belgrad, Avusturya'nın eline geçtiğinde şehrin stratejik rolünü Avusturya kendi açısından değerlendirerek Belgrad Kalesi'ni büyük bir garnizon şeklinde düzenledi. Aşağı ve Yukarı kaleler neredeyse tamamıyla askerî kullanıma tahsis edildi. Ana karargâh Yukarı Kale'de kuruldu. Bu kısımdaki önemli yapılar; Komuta Dairesi, Büyük Muhafız Karakolu, çok sayıda kışla, askerî levazımat ve yiyecek ambarları. Aşağı Kale ise savaş malzemelerinin hazırlandığı yerd (Popović, 1950, s. 179). Kale duvarları XIV. Louis'nin askerî mühendisi Mareşal Sebastien de Vauban'ın modern tahkim usullerine göre inşa edildi (Uzun ve ince duvar yerine derin götüş mesafesine sahip geniş bastion berkitilmiş cephe duvarı). Ayrıca kale ve varoşu da içine alacak şekilde üçüncü bir savunma hattı örüldü (Vilovsky, 2006, s. 44). Avusturyalılar açısından Belgrad sadece bir sınır şehri değil aynı zamanda Tuna'nın altındaki en önemli askerî-politik merkez olarak görülmüştür. Vilosky'ye göre eğer Belgrad 1739'da yeniden Osmanlıların eline geçmemiş olsaydı Habsburglar, "Türk meselesini" nihai bir şekilde çözecek girişimler için avantajlar temin edecek bir zemin kazanmış olacaktı (Vilovsky, 1908, ss. 39-40).

Avusturya'nın işgal döneminde Belgrad Kalesi'nin işlevini Niş ve Vidin kaleleri gördüyse de 18 Eylül 1739 Belgrad Andlaşması ile yeniden Osmanlıların eline geçtiğinde eski önemine kavuştu. Belgrad Kalesi'nin muhafazası için 900 sipahi, 3.000 yerli, 2.400 yeniçeriden ve oluşan büyük bir garnizon kuruldu (Tričković, 1970a, s. 531). 18. yüzyılın ortasında Belgrad muazzam büyüklükte bir askerî merkez hüviyetine sahipti: 1750'de kalede 5.039 yeniçeri mevcuttu (Uzunçarşılı, 1988, s. 330). 18. yüzyılın bilhassa ikinci

yarısından itibaren Belgrad bütün Rumeli'nin anahtarı olarak addedilmiştir³⁵. Belgrad'daki askerî birliklerin yanında bütün Sırbistan'daki askerî birliklerin komutanı Belgrad muhafızı idi. Belgrad Kalesi'nin önemine binaen muhafızın akıllı, savaş sanatında mahir, huzur ve asayişini temin edecek nitelikte olmasına İstanbul özel bir dikkat göstermiştir. Bu sebeple muhafızlık görevine genellikle yönetim kariyerinin zirvesinde olan tecrübe sahibi, hududun ahvalini bilen vezirler gönderilmiştir (Tričković, 1970b, s. 190).

Belgrad'ın ulaşım imkânları bölgedeki diğer hiçbir şehirle kıyaslanamayacak kadar geniştir ve bu özelliği ile doğu ile batı arasındaki ticaretin önemli bir durağı olma hüviyetini haizdir. Ona bu özelliğini kazandıran hiç şüphesiz hem kara hem de nehir yolunun birleştiği coğrafyada bulunmasıdır. Osmanlılardan önce hem Bizans'ın hem de Macarlar ve Sırp'ların şehrin bu coğrafi konumu ekonomik açıdan değerlendirmeye çalıştıkları görülmektedir. Ancak özellikle Orta Çağ boyunca şehrin sürekli el değiştirmesi Belgrad'ın istikrarlı bir ticaret merkezi olma imkânına büyük darbe vurmuştur. Buna rağmen şehrin ekonomik açıdan gelişmesine dönük teşebbüsler Orta Çağ'dan itibaren hemen her dönemde söz konusu olmuştur: 1230'da Bulgar kralı II. Asen Ragusalılara Belgrad'da ticaret serbestisi tanımıştır. Yukarıda işaret edildiği üzere Despot Lazarević şehri bölgenin büyük bir ticaret merkezi yapmak için uğraşmıştı. Sigismund da şehrin ekonomik açıdan gelişmesine çaba sarf etmiş ve özellikle şehrin nüfusunun artmasına dönük tedbir almıştır (Enciklopedija Jugoslavije, 1984, s. 579). Osmanlılar da Belgrad'ı ele geçirdikten hemen sonra onun bu önem ve özelliğine uygun bir siyaset takip ettiler ve Belgrad'ın ekonomik açıdan gelişmesi için büyük çaba gösterdiler. Belgrad'a nitelikli nüfusu çekebilmek için şehre yerleşenleri çeşitli vergilerden muaf tuttular. 1521'den 1579'a kadar Belgrad'ın nüfusu istikrarlı bir şekilde yükseldi. Bu gelişmeyi 1579'daki veba salgını ancak geçici olarak durdurabildi (Tričković, 1992, s. 98). 16. yüzyılın ortalarından itibaren Belgrad'ın bir Osmanlı şehri görünümüne almaya başladığını şehri ziyaret eden Alman seyyahlar vurgulamışlardır (Kostić, 2003, s. 21). Şüphesiz bu değişiklikte şehirdeki Müslüman nüfusun artışının önemli bir payı vardır. Müslümanların nüfusu üç yolla artmaktaydı: askerî sınıf mensupları, Osmanlı ülkesinin diğer bölgelerinden göç eden zanaatkârlar ile esnaf taifesi ve yerel halktan İslam'a geçenler (Djurdjev, 1986, s. 1164). 1560'ta 16 mahallede 365 Müslüman hanesi, 12 mahallede 109 Hristiyan hanesi mevcuttu (Bojanić, 2003, ss. 52-53). 1572-3'te Müslüman hanesi 600'e Hristiyan hanesi 200'e yükselmişti. Aynı tarihte şehirde 133 Çingene ve 20 Yahudi hanesi mevcuttu (Djurdjev, 1986, s. 1164). Bu dönemde şehri ziyaret eden Batılı seyyahlardan bazıları Belgrad'ın Budin ya da Nürnberg'den büyük olduğunu kaydetmişlerdir

³⁵ I. Abdülhamid, bir hattında "Belgrad serhâddi nasıl olduğunu bilirsün gayri serhâdde benzemez Rumili'nin kilidi mesâbesindedir. İstihkâmı akdemü'l-umûrdandır" diyordu: BOA, HAT 54407, 3 B 1203 / 30 Mart 1789.

(Enciklopedija Jugoslavije, 1984, s. 580). 17. yüzyılda Belgrad büyük bir şehir görünümündeydi. 1630'larda şehri ziyaret eden Petar Masarek şehrin nüfusunun 100.000 olduğunu yazmıştır (Enciklopedija Jugoslavije, 1984, s. 580).

1659-1660'ta şehri ziyaret eden Evliya Çelebi (ö. 1683) Belgrad hakkında çok tafsilatlı bilgiler sunmaktadır. Evliya, özellikle diğer birçok seyyah gibi kaleden çok etkilenmiş görünmektedir (Evliya Çelebi, 2001, ss. 191-197). Onun verdiği malumata nazaran Belgrad, 17. yüzyılda 60 mahalleden müteşekkil kozmopolit bir şehirdir. Şehirde Müslümanlardan başka, Kıbtîler, Rumlar, Sırlar, Bulgarlar, Yahudiler, Ermeniler yaşamaktadır. Şehirde ileri gelenlere ait 160 kadar saray mevcuttur. Evliya, şehirde 217 cami 17 adet abdal tekkesi, 600 adet sebil, 6 adet kervansaray, 3.700 dükkân bulunduğu bahseder. Şüphesiz bunlar abartılı rakamlardır. Ama yine de şehrin büyüklüğü açısından bizlere bir fikir vermektedir. Yine 1664'te Belgrad'dan geçen bir Fransız seyyah, şehirden sitayişle bahsetmekte, çok güzel bezistanları, ticarethaneleri olan canlı bir ticaret merkezi olduğunu bildirmekte, Katoliklerden, Sırlardan, Ermenilerden ve Yahudilerden söz etmekte ve herkesin kendi inancı doğrultusunda ibadetlerini serbestçe yerine getirdiklerini kaydetmektedir (Samardžić, 1961, s. 193).

Sonuç Yerine

Yukarıda Osmanlı kaynaklarına dayalı olarak Belgrad'ın fethi meselesini incelemeye çalıştık. Uzun Osmanlı asırlarında Balkanlarda yaşanan hadiseler küresel bir bakış Belgrad'ın Osmanlı İmparatorluğu açısından neden vazgeçilmez önemi haiz olduğunu bizlere açık bir şekilde gösterir. Osmanlı kroniklerine bakıldığında yukarıda da incelemeye çalıştığımız üzere Osmanlıların Belgrad'ı fethetmek için çok çetin ve uzun soluklu bir mücadele verdikleri görülmektedir. Onlar, iç krizleri bertaraf ettikleri veya doğudaki tehditlerin azaldığını düşündükleri zamanlarda yüzlerini batıya ve 1521'de fethine kadar da batının en önemli noktalarından biri olan Belgrad'a çevirmişlerdir. Belgrad'ın fethinin doğurduğu yeni stratejik imkânlarla, Osmanlılar şehrin fethi konusunda yaptıkları mücadelenin ve gösterdikleri ısrarın meyvelerini toplamakta gecikmemişlerdir: Bu fetih, Osmanlılara sadece kuzey batı sınırlarını güvence altına alma imkânı sağlamakla kalmamış, bunun yanında bölgedeki diğer fetihlerin de (bilhassa Macaristan fethinin) önünü açmıştır. 16. yüzyılda Belgrad, Osmanlılar için "fetih" siyasetinin uygulanmasında Balkanlar'daki en önemli askerî üs olarak işlev görmüştür. 17 ve 18. yüzyıllarda ise bu işlevini "savunma" siyaseti içinde icra etmiştir. Belgrad, sadece fetihler için bir çıkış üssü ve ana levazımat deposu olması bakımından değil, aynı zamanda Osmanlıların askerî açıdan zayıf düştikleri dönemlerde çok kritik hâle gelen "savunma derinliği"nin nirengi noktası olması bakımından da önemlidir. Belgrad'ın 6 Eylül 1688'de (Ekim 1690'da Osmanlılar şehri geri aldılar) Habsburglar tarafından ele geçirilmesinden sonra

görüldüğü gibi, bu kayıp söz konusu derinliğin neredeyse tamamen kaybolmasına yol açmış ve Habsburg güçleri Balkanlar'ın içlerine kadar ilerleme imkânı bulmuşlardır. Kuzeyde Böğürdelen-Belgrad-Semendire-Vidin üzerinden kurulan savunma hattının merkezi de yine Belgrad olmuştur. Bu açıdan bakıldığında Belgrad sadece güney-kuzey aksının değil bunun yanında doğu-batı aksının da en önemli stratejik noktalarından birini teşkil etmektedir³⁶.

Kaynakça

- Âşık Paşazâde. (1332). *Tevârîh-i Âl-i Osman*. İstanbul: Matbaa-i Âmire.
- Babinger, F. (1944). *Beiträge zur Frühgeschichte der Türkenherrschaft in Rumelien (14.-15. Jahrhundert)*. Brünn: R.M. Rohrer, 1944.
- Babinger, F. (1957). *Der Quellenwert der Berichte über den Entsatz von Belgrad am 21./22. Juli 1456*. Münih: BAW.
- Bain, R. N. (1892). The Siege of Belgrade by Muhammad II. July 1-23 1456. *The English Historical Review*, VII/26, 235-252.
- Bajraktarević, F. (1951). Kako su Turci Zvali Beograd. *Istoriski Časopis*, 3, 209–225.
- Baştav, Ş. (1991). *Osmanlı Türk-Macar Tarihi Münasebetlerinde İlk Devir*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Bojanić, E. M. (2003). Putopis i Istorijski Izvor. *Beograd u Delima Evropskih Putopisaca*. (D. Kostić, Ed.). Belgrad: Balkanološki Institut, 45-54.
- Celâlzâde Mustafa. (1981). *Tabakât ül Memâlik ve Derecât ül Mesâlik*. P. Kappert (Yay.Haz.), Wiesbaden.
- Celâlzâde Salih Çelebi. (2008). *Târih-i Sultan Süleyman*. Seyid Ali Topal (Haz.), Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Čirković, S. (1982a). Godine Kriza i Previranja. *Istorija Srpskog Naroda*, II, 47-64.
- Čirković, S. (1982b). Srpska Vlastela u Borbi za Obnovu Despotovine. *Istorija Srpskog Naroda*, II: 373-390.
- Čubrilović, V. (Ed.). (1972). *Istorija Beograda*. I, Belgrad: Prosveta.
- Danişmend, İ. H. (1971). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*. I, İstanbul: Türkiye Yayınevi.
- Deroko, A. (1950). *Srednjevekovni Gradovi u Srbiji Crnoj Gori i Makedoniji*. Belgrad: Prosveta.
- Dirimtekin, F. (1956). Belgrad'ın İki Muhasarası. *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, II, 51-86.

³⁶ Yeni Çağda Osmanlılar gibi Habsburgların da şehrin bu jeo-stratejik önemini gayet iyi kavradıklarını kaydetmek gerekir. 1717'de Prens Franz Eugen von Savoyen tarafından ele geçirildikten sonra Belgrad, büyük bir askerî üs olarak değerlendirilmiş, kalenin tahkimatı yenilenmiş, yeni duvarlar ilavesiyle kale berkitilmiştir. 1739 Belgrad Andlaşması müzakerelerinde Habsburg memurlarının Belgrad'ı teslim etmemek için ne denli çaba gösterdikleri Osmanlı kroniklerine açık bir şekilde yansımıştır (Subhi Mehmed, 2003, s. 103; Musaffa Mehmed Efendi, 2005, s. 84).

- Djurđjev, D. (1986). Belgrade. *Encyclopedia of Islam* içinde (Second Edition, V.I, ss. 1163-1165).
- Djuric-Zamalo, D. (1992). Belgrad. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* içinde (c.5, ss. 407-409).
- Elezović G. ve Škrivanić, G. (1956). *Kako su Turci Posle Više Opsada Zauzeli Beograd*. Belgrad: Naučna Knjiga.
- Enciklopedija Jugoslavije*. (1984). Belgrad. II, Zagreb: J.L.Z Miroslav Krleža.
- Engel, P. (1982). János Hunyadi: The Decisive Years of His Career, 1440-1444. *From Hunyadi to Rakoczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary*, (J. M.Bak-B. Király, Ed.). New York: Atlantic Studies: 103-123.
- Engel, P. (2001). *Realm of St. Stephen: A History of Medieval Hungary, 895–1526*. Londra: Tauris
- Evliya Çelebi. (2001). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. (5. Kitap), Y. Dağlı, S.A. Kahraman, İ. Sezgin (Yay. Haz.), İstanbul: YKY.
- Fine, J. V. A. (1987). *The Late Medieval Balkans*. Michigan: University of Michigan Press.
- Gökbilgin, T. (1970). Kanunî Sultan Süleyman'ın Macaristan ve Avrupa Siyasetinin Sebep ve Âmilleri, Geçirdiği Safhalar. *Kanunî Armağanı*, Ankara: TTK.
- Hadidi. (1991). *Tevârih-i Âl-i Osman*. N. Öztürk (Haz.), İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Hammer, V. J. (1827). *Geschichte des Osmanischen Reiches*. I, Pest: C. A. Hartlebens Verlage.
- Hammer, V. J. (1828a). *Geschichte des Osmanischen Reiches*. II, Pest: C. A. Hartlebens Verlage
- Hammer, V. J. (1828b). *Geschichte des Osmanischen Reiches*. III, Pest: C. A. Hartlebens Verlage
- Hasan Bey-Zâde Ahmed Paşa. (2004). *Hasan Bey-Zâde Tarihi*. II, Ş. N. Aykut (Haz.), Ankara: TTK.
- Historija Naroda Jugoslavije. (1953). I, Zagreb: Skolska Knjiga.
- Hoca Sadeddin. (1279). *Tâcü't-Tevârih*. I, İstanbul.
- Hocazâde Mehmed Efendi. (1995). *İbtihâcü't-Tevârih*. A. Akgün (Haz.), Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- İbn Kemal. (1991). *Tevârih-i Âl-i Osman*. VII. Defter, Ş. Turan (Haz.), Ankara: TTK.
- İbn Kemal. (1997). *Tevârih-i Âl-i Osman*. VIII. Defter, A. Uğur (Haz.), Ankara: TTK.
- İbn Kemal. (2000). *Tevârih-i Âl-i Osman*. IV. Defter, K. Imazawa (Haz.), Ankara: TTK.
- İbn Kemal. (1996). *Tevârih-i Âl-i Osman*. X. Defter, Ş. Severcan (Haz.), Ankara: TTK.
- İbrahim Peçevî. (1281-1283). *Tarih-i Peçevî*. I, İstanbul.
- İnalçık, H. (1986). Bayezid, *Encyclopedia of Islam* içinde (Second Edition, V. I, ss. 1117-1119)

- İnalcık, H. (1979). Hawâla. *Encyclopedia of Islam* içinde (Second Edition, V. III, ss. 283-285).
- İnalcık, H. (1991). Mehmed II. *Encyclopedia of Islam* içinde (Second Edition, V. VI, ss. 978-981).
- İnalcık, H. (2002). Fâtih Sultan Mehmed (1432–1481) ve Zamani, Franz Babinger'in *Fatih Sultan Mehmed ve Zamani* içinde (D. Körpe, Çev.). İstanbul: Oğlak Yayınları.
- İnalcık, H. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ, 1300–1600* (R. Sezer, Çev.). İstanbul: YKY.
- Jireček, K. (1877). *Die Heerstraße von Belgrad Nach Konstantinopel und die Balkanpässe*. Prag: Verlag F. Tempsky.
- Jireček, K. (1952). *Istorija Srba* (J. Radonić, Çev. ve İkmal Eden). II, Belgrad: Naučna Knjiga.
- Jorga, N. (1908). *Geschichte des Osmanischen Reiches*. I, Gotha: F. A. Perthes.
- Jorga, N. (1909). *Geschichte des Osmanischen Reiches*. II, Gotha: F. A. Perthes.
- Kalić, J. (1967). *Beograd u Srednjem Veku*. Belgrad: SKZ.
- Kalić, J. (1982). Veliki Preokret. *Istorija Srpskog Naroda*, II, 64-74
- Kalić, J. (2006). Tvrđava i Naselje u Srednjem Veku. *Beogradska Tvrđava u Prošlosti Sadašnjosti i Budućnosti*, Belgrad: Srpska Akademija Nauka i Umetnosti.
- Kanitz, F. (1985). *Zemlja i Stanovništvo od Rimskog Doba do Kraja XIX. Veka*. Belgrad: Srpska Književna Zadruga.
- Kanitz, F. (1904). *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk*. Band: 1, Leipzig: Bern Meyer.
- Kemâl, (2001). *Selâtin-nâme*. Necdet Öztürk (Haz.), Ankara: TTK.
- Kostić, D. (2003). Tvrđava, Podgradje, Grad: Nemački Pogled na Beograd. *Beograd u Delima Evropskih Putopisaca*, (D. Kostić, Ed.). Belgrad: Balkanološki Institut: 67-84.
- Kurtoğlu, F. (1940). Hadım Süleyman Paşa'nın Mektupları ve Belgrad'ın Muhasara Pilâni. *Belleten*, IV/13: 54–58.
- Kuzmanović D. (Ed.). (2006). *Beogradska Tvrđava*. Belgrad: Demokratska Stranka, Istraživačko-izdavački Centar.
- Küçükdağ, Y. (1994). *Vezir-i Azam Pîri Mehmed Paşa*. Konya: Damla Ofset.
- Lütfi Paşa. (1341). *Tevârih-i Âl-i Osman*. İstanbul: Matbaa-i Âmire
- Mehmed Neşri. (1995). *Kitâb-ı Cihan-nümâ*. I, F. R. Unat-M. A. Köymen (Haz.), Ankara: TTK.
- Musaffa Mehmed Efendi. (2005). *Kit'a-min Tarih-i Sultan Mahmud-ı Evvel*. M. Çoruhlu (Haz.), Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, İstanbul.
- Mustafa Ali. (2003). *Künhü 'l-Ahbâr*. II, M. H. Şentürk (Haz.), Ankara: TTK.
- Novaković, S. (1933). *Srbi i Turci XIV i XV Veka*. Belgrad: Prosveta.
- Oruç Beğ. (2007). *Oruç Beğ Tarihi*. N. Öztürk (Haz.), İstanbul: Çamlıca.

- Perjes, G. (1989). *The Fall of Medieval Kingdom of Hungary: Mohacs 1526- Buda 1541*. Colorado: Atlantic.
- Petrović, M. S. (2006). *Kako je Postao Beograd*. Belgrad: Srpska Književna Zadruga.
- Popović, P. (1950). *Srbija i Beograd od Požarevačkog do Beogradskog Mira (1718–1739)*. Belgrad: Kultura.
- Ruhi. (1992). *Ruhi Tarihi*. H. E. Cengiz-Y. Yücel (Haz.), *Belgeler*, 18.
- Samardžić, R. (1961). *Beograd i Srbija u Spisima Francuskih Savremenika XVI-XVIII Vek*. Belgrad: Istorijski Arhiv Beograda.
- Solakzâde M. H. Ç. (1298). *Tarih-i Solakzâde*. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası.
- Spremić, S. (1982a). Početak Vladavine Đurđa Brankovića. *Istorija Srpskog Naroda*, II: 218-229.
- Spremić, M. (1982b). Prvi pad Despotovine. *Istorija Srpskog Naroda*, II.
- Subhi Mehmed. (2003). *Müzâkerât-ı Sulhiyye Tarihçesi*. E. Bilgin (Haz.), Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi.
- Szakály, F. (1994). Nándorfehérvár, 1521: The Beginning of the End of the Medieval Hungarian Kingdom. (G. David-P. Fodor, Eds.). *Hungarian-Ottoman Military and Diplomatic Relations in the Age of Süleyman the Magnificent*, Budapest: Loránd Eötvös University.
- Szakály, F. (1979). Phases of Turco-Hungarian Warfare Before the Battle of Mohacs (1365-1526). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 33: 65-111.
- Şükrüllah. (2004). *Behcetü't-Tevârih*. H. Almaz (Haz.), Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Şükrüllah. (2004). *Behcetü't-Tevârih*. N. Atsız (Haz.), *Osmanlı Tarihleri I* içinde, İstanbul: Türkiye
- Tansel, S. (1953). *Fâtih Sultan Mehmed'in Siyasi ve Askerî Faaliyeti*. Ankara: TTK
- Tričković, R. (1970b). Položaj Beograda u Vojno-upravnom Sistemu Smederevskog Sandžaka Posle Beogradskog Mira 1739 god. *Poseban Otisak iz Zbornika Oslobođenje Gradova u Srbiji od Turaka 1862–1867*, Belgrad: Srpska Akademija Nauka i Umetnosti.
- Tričković, R. (1970a). *Čitlučenje u Beogradskom Pašaluku u XVIII Veku*. Zbornik filozofskog Fakulteta, XI/1: 525-549.
- Tričković, R. (1992). Beograd pod Turskom Vlašću. *Zbornik za Orijentalne Studije*, I: 92-137.
- Tursun Bey. (1977). *Târîh-i Ebü'l-Feth*. Mertol Tulum (Haz.), İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Kapıkulu Ocakları*. I, Ankara: TTK.
- Vilovsky, T. S. (1908). *Belgrad Unter der Regierung Kaiser Karls VI*. Wien: A. Holzhausen.
- Vilovsky, T. S. (2006). *Singidunum*. Belgrad: Srpska Književna Zadruga.

- Yılmaz, Ş. M. (2006). 'Koca Nişancı' of Kanuni: Celalzâde Mustafa Çelebi, Bureaucracy and "Kanun" in The Reign of Suleyman The Magnificent (1520–1566). Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, Ankara.
- Yinanç, M. H. (1979). Bayezid I. *İslam Ansiklopedisi*, II, 369-392.
- Yurdaydın H. (1961). *Kanuni'nin Cülûsu ve İlk Seferleri*. Ankara: TTK.
- Yurdaydın H. (1965). *Celâlzâde Salih'in Süleymannâmesi*. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XIV, 1-22.
- Zachariadou E. (1964). The First Serbian Campaigns of Mehemed II (1454,1455). *Annali*, XIV, 837-840.
- Zinkeisen, J. W. (1840). *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*. I, Hamburg: F. Perthes.
- Zinkeisen, J. W. (1854). *Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa*. II, Hamburg: F. Perthes.
- Zirojević, Z. (1974). *Tursko Vojno Uređenje u Srbiji (1459-1683)*. Belgrad: Istorijiski Institut.

**DİYARBEKİR VOYVODALIĞI AKLÂMI
MALİKÂNECİLERİ ÖRNEĞİNDE XVIII. YÜZYILDA
YATIRIMCILARIN KİMLİKLERİ ÜZERİNE BİR
DEĞERLENDİRME**

Özlem BAŞARIR

Özet: Osmanlı Devleti'nin XVIII. yüzyılda içinde bulunduğu siyasi, askerî ve mali sorunlar sebebiyle ortaya koyduğu çözüm uygulamaları, taşra yönetiminde de birtakım yeni açılımlara olanak tanımıştı. Bu dönemde devletin içinde bulunduğu nakit ihtiyacını karşılamak amacıyla hayata geçirilen malikâne uygulaması ile sınırlı bir sürede daha çok kâr sağlamak uğruna reayadan fazla vergi talep eden mültezimlerin yerini, merkezî hazineye peşin bir ödeme yapacak ve reayayı koruyup gözetecek *malikâneçiler* almaya başlamıştı. Bu çalışma, *Diyarbakir voyvodalık mukâta'asını* oluşturan ve *aklâm* olarak adlandırılan vergi kaynakları temelinde, XVIII. yüzyıl taşra mali-idari organizasyonunun bu yeni aktörlerinin kimlikleri üzerine odaklanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Âyan, Diyarbakir, malikâne uygulaması, voyvodalık, XVIII. yüzyıl.

An Evaluation on the Identities of Investors in XVIIIth Century: The Case of *Aklâm*'s Malikâne Holders of the Diyarbakir Voivodeship

Abstract: The alternative solutions, put forward on grounds of political, military and financial issues by the Ottoman State in XVIIIth century, allowed some new openings in provincial administration. At that time through *the long-term malikâne system* which was imposed to meet the need for hot cash, *malikâne holders* which had begun to take place of the tax-farmers who were claimed more taxes from reaya for the sake of more profit in a limited time would make a cash payment to the central treasury and maintain the protection of reaya. Based on the tax resources called *aklâm* in *Diyarbakir voivodeship muqâta'a*, this study focuses on the identities of this new actors of the XVIIIth century provincial financial-administrative organization.

Key words: Ayan, Diyarbakir, the long-term malikâne system, voivodeship, XVIIIth century.

Osmanlı Devleti için XVII. ve XVIII. yüzyıllar, siyasi ve ekonomik açmazlarla karşı karşıya kaldığı ve bunları aşmak için çeşitli çözüm seçeneklerini hayata geçirdiği dönemler olmuştur. Bu çözümler arasında, iltizamın yaygınlaşması ve malikâne sisteminin uygulamaya konulması ön plana çıkmıştır. Merkezî hazine için yeni vergi kaynaklarının yaratılması ise işin bir diğer boyutuydu. Bunun için Osmanlı taşrasında -vergi toplamanın yanı sıra bazı hizmetlerin de gördürülmesini sağlayan- tımar sistemi içinde yer alan dirlikler, *mîrî mukâta'a* hâline getirilmiş ve iltizam ya da malikâne ile vergiler toplanmaya devam edilmişti. Bu durum bir yandan Osmanlı taşrasında yeni mali-idari yapıların oluşmasına neden olurken; bir yandan da yönetim kademesinde yeni aktörlerin ortaya çıkmasına olanak tanımıştı.

Devletin XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren içinde bulunduğu nakit sıkıntısından kurtulmak için ortaya koyduğu mali çözümlerle geçen bu süreci, Diyarbakır Eyaleti bünyesindeki bir kısım *havâss-ı hümayûn* gelirlerinin bir bütün olarak *mîrî mukâta'a* hâline getirilmesiyle¹ oluşturulan *Diyarbakır voyvodalık mukâta'ası* örneğinde detaylandırmak mümkündür. Bu mukâta'anın vergilerini toplama görevi, *voyvoda* adı verilen ve aynı zamanda bir mültezim olan kişiye iltizam ile verilmişti. *Voyvoda*-mültezim ise zengin bir çeşitliliğe sahip *voyvodalık mukâta'ası* nı oluşturan vergi kaynaklarını, *mukâta'a/maktû'a* hâline getirerek yeniden alt malikâneci²/alt mültezimlere vermek suretiyle gelirlerin toplanmasını sağlamıştı. İçinde Diyarbakır Eyaleti'nin de bulunduğu tımar sisteminin uygulandığı bölgelerde genel bir eğilim olarak beliren bu durum, en alt tabakada, vergi kaynaklarının gelirlerini toplayan ve bundan kâr elde etmeyi amaçlayan geniş bir yatırımcı³ kitlesinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştı. Merkezî hazineye ilgili vergi kaynağının (*mukâta'a-maktû'a*), *peşîni* (*mu'accele*) ve yıllık vergisini (*mâl*) ödeme kapasitesine sahip oldukları anlaşılan bu kişilerden beklenen, tasarruf ettikleri vergi kaynağına ait gelirleri toplamaları ve yıllık vergilerini zamanında ödemeleriydi.

¹ Eyalet bünyesinde geniş bir alana yayılmış *havâss-ı hümayûn* statüsünde bulunan gelirler, tek tek iltizama verilir ve gelirleri mültezimler vasıtasıyla toplanırdı. Bunların idaresi ise taşra hazine defterdarları tarafından yürütülürdü. Ancak değişen şartlar, nakit sıkıntısını doğurunca devlet, bu tek tek iltizama verilen gelirlerin bir kısmını, *mukâta'a* hâline getirmiş ve daha geniş bir gelir alanını iltizamla deruhte etmişti. (Bu dönüşümle ilgili detaylı bilgi için bk. Özvar, 1998; Özvar, 2001). Bu dönemde oluşturulan yeni *mukâta'aları*, önceki dönemin *mukâta'alarından* ayırmak için *mîrî mukâta'a* terimi kullanılmaktaydı.

² *Voyvodalık mukâta'ası* ve *aklâm* olarak adlandırılan vergi kaynaklarını tasarruf edenleri birbirinden ayırt edebilmek için *voyvodalık mukâta'ası* nı tasarruf edenlere üst malikâneci, diğerlerine de alt malikâneci denilmiştir.

³ Buradaki “yatırımcı” ifadesi, elindeki nakiti, bir gelir kaynağına yatırıp bundan kâr elde etmeyi bekleyen “malikâneciler” için kullanılmaktadır.

İltizam sisteminin yaygınlaşmasının ve malikâne uygulamasının, Osmanlı taşrasında genellikle *âyan*, *eşrâf*, *vücûh-ı memleket* ve *mütegallibe* gibi adlarla anılan bölge ileri gelenlerinin güçlerini ve nüfuzlarını artırmaları konusunda onlara yeni olanaklar sağladığı ve hatta kendilerine *mütesellimlik*, *voyvodalık* ve *muhassıllık* gibi vergi toplama ve idari görevler edinmelerinin önünü açtığı mevcut literatürde sıklıkla vurgulanmasına karşın⁴, daha alt seviyedeki yatırımcılara ilişkin kayda değer tespitler yapılmamıştır⁵. Oysaki reaya ile esas malikâne sahipleri arasında kalan bir zümrenin tanımlanması da aydınlatıcı olabilir⁶. Bu çalışma, belgelerde genellikle “malikâne mutasarrıfı” olarak geçen, dönemin yeni yatırımcı aktörlerinin “kim” oldukları sorusuna odaklanmaktadır.

Araştırmada Kullanılan Kaynak

Yıllık vergilerini, Diyarbakir voyvodalarına teslim eden ve *aklâm* olarak adlandırılan Diyarbakir voyvodalık mukâta‘asını oluşturan vergi kaynakları ile

⁴ Âyan tabiri, “bölge ileri gelenleri” şeklindeki geniş manasından sıyrılarak XVIII. yüzyılda artık Anadolu ve Rumeli’nin çeşitli yerlerinde, buldukları bölgelerde hükümet merkezinden gönderilen idarecilerin önüne geçerek hükümet ile bölge halkı arasında bir vasıta vazifesini gören sosyal bir zümreyi ifade eder hâle gelmişti. Bu yüzden âyanlar, sadece âyanlık unvanını elde etmekle kalmayarak voyvodalık, mütesellimlik, muhassıllık, hatta valilik gibi önemli memuriyetleri kazanmak suretiyle vilayetin siyasi hâkimiyetini elde etmiş ve aynı zamanda mültezim, çiftlik sahibi ve vakıf müessisi gibi sıfatlarıyla bölgelerinde sosyal ve iktisadi nüfuz kazanmış kimselerdi (bk. Nagata, 1997, s. IX). Yerli ve yabancı araştırmacılar tarafından çeşitli yönleri vurgulanmak suretiyle âyanlar ve yerli hanedanlar hakkında pek çok çalışma yapılmıştır. Bunların bazıları için bk. Akdağ, 1970-1974, ss. 51-61; Cezar, 1977, ss. 41-79; Emecen, 2004, ss. 141-148; Ergenç, 1982, ss. 105-115; Mert, 1980; Nagata, 1982; Özkaya, 1994; Sakaoğlu, 1998; Salzman, 1999, ss. 227-235; Savaş, 1993, ss. 81-97; Ülker, 1989, ss. 635-652; Uzunçarşılı, 1942.

⁵ Bu durumun temelde, merkezin muhatap kabul ettiği ve her tahvil döneminde gelir-gider (vâridât-mesârifât) hesaplarının tutulmasından ve bunlardan merkezin haberdar edilmesinden birinci derecede sorumlu kişilere -örneğin voyvodalara- odaklanılmasıyla ve özellikle alt mültezimlere ilişkin vesikalara sık rastlanılmamasıyla ilgili olduğu düşünülmektedir.

⁶ Malikâne uygulamasının ilk dönemi olan 1695-1697 yılları arasında Diyarbakir Voyvodalığı, Malatya Voyvodalığı, Halep Muhassıllığı ve Anadolu Eyaleti başta olmak üzere Osmanlı ülkesinin genelindeki yatırımcı (malikâneci) profili hakkında yapılan bir çalışma için bk. Özvar, 2003. 1775-1860 yılları arasında devletin nakit ihtiyacını karşılamak üzere ülke genelindeki bir kısım mukâta‘anın yıllık gelirinin fazlası (faizi) sehimlere ayrılmak suretiyle hayat boyu kişilerin tasarrufuna verilmiş ve kadın veya erkek, Müslim veya gayrimüslim, askerî veya reaya her Osmanlı tebaası sehim alabilme hakkına sahip olmuştur. Esham yöntemi olarak adlandırılan bu sistem içinde yer alan esham sahiplerinin sosyo-ekonomik profilleri hakkında da bk. Aydın, 1998, ss. 145-189.

bunların gelirlerini malikâne usulüyle toplayan alt malikânegilerin detaylı bir şekilde kaydedildiği bir defter sureti, bu çalışmada bize yol göstermektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Bâb-ı Defterî Baş Muhasebe Kalemi Ek Kodları Malikâne Halifesi Defterleri (D. BŞM. MLK)⁷ tasnifinde, 14094 numara ile kayıtlı olan ve 17 varaktan oluşan bu defterin, Diyarbekir voyvodası El-Hâc Mehmed Emin Ağa'nın⁸ voyvodalık mukâta'ası gelirlerini gösteren ve *rık'a* ile yazılmış bir defter suretinin merkezden istemesiyle düzenlendiği anlaşılmaktadır⁹. Şüphesiz ki böyle bir kaynaktaki verilerin değerlendirilmesi, XVIII. yüzyılda devletin hazineye nakit sağlamak amacıyla oluşturduğu malikâne uygulamasının bölgesel açıdan ulaştığı boyut yanında, esas olarak bunları tasarruf eden kişilerin kimlikleri hakkında fikir sahibi olunmasına imkân tanımaktadır¹⁰. Bunun yanında vergi kaynaklarının gelirlerini malikâne usulüyle toplama hakkını elde eden dönemin bu yeni görevlilerinin üstlendikleri iş, yaşadıkları yer, akrabalık ilişkileri ve tasarrufları altındaki vergi kaynaklarının niteliği, bu kişilerin kimliklerine dair tespitlerde bulunulmasını sağlamaktadır.

Diyarbekir Voyvodalığı ve Sistemin İşleyişi

Mali-idari bir yapı olarak tanımlanan voyvodalık, aynı zamanda bir *mukâta'a* şeklinde de tanımlanarak, merkezî hazine için, geliri yüksek bir vergi kaynağı

⁷ Bu tasnifte ahkâm, ilmühâber ve evâmîr-i şer'iyeye kayıtları, malikâne ahkâm ve berat kayıtları ile mukâta'alarla ilgili konuların yer aldığı defterler bulunmaktadır (bk. *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, 2000, ss. 146-147).

⁸ El-Hâc Mehmed Emin Ağa, oğulları ve yeğeni ile birlikte voyvodalık mukâta'asını malikâne yöntemi ile işleten ilk yatırımcılardan (üst malikânegi) biridir. Tespit edilebildiği ölçüde kendisi R.1149 / M.1737-38 ve R.1155 / M.1742-43 dönemlerinde yatırımcı olarak görülmektedir. bk. Başarır, 2009, s. 194.

⁹ “.esbak Seyyid Mehmed Efendi hazretlerinin takdîm eylediği bir kıt'a takrîri mefhûmunda dergâh-ı 'âlî kapucubaşlarından hâlâ Diyarbekir voyvodası El-Hâc Mehmed Emin Ağanın ol-tarafda mîrî kâtibinden emniyyeti olmayub ve kendü kâtibin dahî siyâkâtle ülfeti olmadığından ekser kuyûdât okumayub ol-vechle emvâl-i mîrîyye telef olmağla Diyarbekir voyvodalığı tevâbi'inden olan maktû'ât-ı mîrîyyenin kuyûdâtı siyâkâtden rık'aya tebdîl ile bir kıt'a sûret-i defter ihrâcı istid'âsında olduğu beyân-birle voyvoda-yı mumâ-ileyh istid'âsı bir kıt'a sûret-i defter i'tâsını tahrîr ve inhâ etmekle mücebinece malikânedden tahrîr olunmak fermân buyurulmağın mücebinece işbu sûret-i defter virildi”, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (bundan sonra BOA). D. BŞM. MLK-14094, s. 20.

¹⁰ El-Hâc Mehmed Emin Ağa, voyvodalık mukâta'asının işletimini ortakları ile birlikte üzerine aldığı ilk yıllarda -muhtemelen henüz kendilerine bir voyvoda tayin edemedikleri ve mukâta'anın mali açıdan hazineye karşı sorumlu görevlisinin voyvoda olması sebebiyle- kendisi bir süreliğine voyvodalık görevini üstlenmiş olmalıdır. Dolayısıyla herhangi bir tarih kaydına rastlanmayan bu defter suretinin istenme tarihinin mukâta'anın işletimini malikâne ile üzerlerine aldıkları ilk döneme denk geldiği düşünülebilir.

olarak muamele görmekteydi¹¹. Diyarbakir voyvodalık mukâta‘asının mukâta‘a/maktû‘a hâlindeki vergi kaynakları arasında Amid, Berazi, Hani, Savur, Satıkendi, Çermik, Ergani ve Tercil kazalarında yer alan bir kısım köy ve mezraaların gelirleri başı çekmekteydi¹². Bunların çoğunun geliri *maktû‘*¹³ hâlinde olup, malikâne üzere alıcı bulan vergi kaynaklarıydı. İkinci kısmı ise aşiret gelirleri, bahçe geliri, genel güvenlik hizmetine dayalı gelirler, hizmete (göreve) dayalı gelirler, bir kazanın bütünün gelirleri, tarımsal üretime dayalı gelirler, ticarete dayalı gelirler ve ulaşımaya dayalı gelirler oluşturmaktaydı¹⁴. Bunları malikâne üzere satın almak isteyen kişiler, merkeze başvurmak suretiyle gerekli şartları yerine getirdikten sonra ilgili vergi kaynağının gelirlerini toplamaya başlayabilirlerdi. Örneğin H. 9 Muharrem 1111 / M. 7 Temmuz 1699

¹¹ Voyvodalık mukâta‘asına ait defterlerde bu vergi kaynağı “külliyyetlü mâl ile mukayyed mukâta‘ât-ı cesime-i mirî” olarak ifade edilmekteydi. bk. BOA. Maliyeden Müdevver Defterler (bundan sonra MAD)-3363, s. 232. Bunun yanında XVII. yüzyılda Diyarbakir, Halep ve Tokat gibi çeşitli eyaletlerde yer alan taşra hazine defterdarlıklarının gelirleri arasında en yüksek gelir, 25.019.750 akçe ile Diyarbakir hazine defterdarlığına aitti. bk. Murphey, 1987, s. 221. XVIII. yüzyılda ise voyvodalık mukâta‘asının yıllık geliri, 10.443.231 akçeydi. bk. BOA. MAD-9518, s. 1.

¹² Diyarbakir Eyaleti’nin merkez sancağı olan ve voyvodalık mukâta‘asının köy ve mezraa ölçeğindeki gelirlerinin büyük bir kısmının yer aldığı Amid Sancağı’nın XVIII. yüzyıldaki idari yapılanması hakkındaki bilgiler net değildir. Ancak bu sancakta yer alan beş kaza içinden bir kısım köy ve mezraanın voyvodalık idaresinde olduğu görülmektedir. Bunlar Amid, Berazi, Hani, Savur ve Satıkendi kazaları idi. Amid Kazası’nda bulunan voyvodalık idaresindeki alanı ise Şarki Amid, Garbi Amid, Karadere, Kûh-ı Mardin, Salat, Şehr ve Telbisim nahiyelerinde bulunan bir kısım köy ve mezraalar oluşturmaktaydı. Bunun yanında Çermik kazası yurtluk-ocaklık statüsündeki bir sancak, Tercil Kazası ise hükümet statüsündeki bir sancak içerisinde yer almaktaydı. Birecik kazası ve Kulp sancağından da birkaç köyün voyvodalık idaresinde olduğu ayrıca belirtilmelidir. Bu husustaki detaylar için bk. Başarır, 2009, ss. 87-117.

¹³ *Maktû‘ yöntemi*, “bir bölgenin vergi geliri için, yerel topluluğun temsilcileri ile maliye arasında belli (maktû‘) bir miktar üzerinde anlaşmaya varılmasından ibarettir. Bu yöntem, vergi gelirlerini garanti ediyor, aynı zamanda reâyayı mültezim veya tahsildarın kötü davranışlarından koruyordu. Hükümet, birçok yerde, reâyanın bu yöntem için isteklerini, bu gibi kaygılarla onaylamıştır” (bk. İnalçık, 2009, s. 336).

¹⁴ Voyvodalık mukâta‘asını oluşturan vergi kaynaklarıyla ilgili detaylı bir değerlendirme için bk. Başarır, 2009, ss. 87-140. “Feodal sistemin sadece toprağın kullanılmasıyla sınırlandırılmayacağını, ayrıca *gümrük* (ithalat vergisi) ve *hisba* (pazar denetçisine, yani muhtesibe yapılan ödeme) gibi gelir kaynaklarını da içerdiğini kaydetmek önemlidir. Gelir kaynaklarının çeşitliliği, yönetici sınıfın kimi mensuplarının şaşırtıcı derecede hızlı servet edinmelerindeki başarılarını açıklar. Hem Âli, hem de Koçi Bey, bu eğilimden bahsederler” (bk. Abou-El-Haj, 2000, s. 98).

tarhli bir berat kaydında görüldüğü üzere Ahmed ve Abdulvahhab adlı kişiler, Diyarbekir voyvodalığına bağlı Tercil kazasında yer alan Şeyh Davud adlı köyün tasarrufunu, yapılan müzayede neticesinde 120 kuruş mu'accele karşılığında malikâne ile üzerlerine almışlardı. Köyün yıllık vergisi olan 41 kuruşu, Diyarbekir voyvodalarına verecekler ve “hâli ve harâbe” olan bu köyü “şen ve âbâdân” hâle getireceklerdi¹⁵.

Beratlarında yazılan malikâne şartları gereğince yatırımcılar, “kemâ-fi'l-evvel hayatda olduklarıncâ te'bîden malikâne zabt ve vâki' olan mahsûlât ve rûsûmâtın kanûn-ı kadîm ve olageldiği üzere ahz ve kabz ve Diyarbekir hazînesi defterleri ve rec'esi mücebince beher sene ... mâlın Diyarbekir voyvodalarına edâ ve teslim edecekler ve ellerine ma'mûlün-bih temessük aldıklarıncâ zabt ve rabtına ve mahsûlât ve rûsûmâtının ahz ve kabzına taraf-ı âherden ferd ta'arruz ve te'addî” olunmayacaktı¹⁶. Yani malikâne üzere deruhte ettikleri gelirleri toplayacaklar ve kimseyi bu alana müdahale ettirmeyeceklerdi. Tasarrufları altındaki vergi kaynağının yıllık vergisini ise Diyarbekir voyvodasına teslim edeceklerdi¹⁷.

Yatırımcıların çeşitli sebeplerden deruhte ettikleri vergi kaynağının (*mukâta'a-maktû'a*) işletimini, sözleşme süresi bitmeden bırakmak zorunda kaldıkları zamanlar olabilirdi ve bu durumda prosedür şu şekilde işlerdi; ödedikleri mu'accele hazineye kalır ve beratlarını teslim etmelerinden sonra ilgili vergi kaynağının malikâne kaydı kaldırılırdı. Sonrasında voyvodanın zabtı için telhisle beraber bir ferman yazılır ve vergi kaynağının yeni satış süreci başlamış olurdu¹⁸.

¹⁵ BOA. MAD-2467, s. 7.

¹⁶ Klasik dirlik sisteminde “serbestiyet” ve İslam bürokratları tarafından da “mefrûzu'l-kalem ve maktû'u'l-kadem” şeklinde ifade edilen uygulama, ilgili vergi kaynağının gelirlerini toplamanın yanı sıra, bir kısım “idari ve inzibati selahiyetleri” de içermekteydi. Buraya kadı dışında herhangi bir görevli müdahale edemezdi. bk. Genç, 2007, s. 107. Serbest dirlik uygulaması hakkında bk. Akdağ, 1995, ss. 63-65 ve 263; Barkan, 1979, ss. 286-333; Ergenç, 2006, ss. 128-130; İnalçık, 1965, s. 79; İnalçık, 2000, s. 165; İnalçık, 2008, s. 122.

¹⁷ H. 3 Safer 1144 / M. 7 Ağustos 1731 tarihli berat için bk. BOA. D. BŞM. MLK-14102, s. 116; H. 15 Safer 1144 / M. 19 Ağustos 1731 tarihli berat için bk. BOA. D. BŞM. MLK-14102, s. 125; BOA. Baş Muhasebe Kalemi (bundan sonra D. BŞM.)-1038/19. Dolayısıyla voyvodanın, devlet ile yatırımcılar (alt malikâneci) arasında yıllık vergilerin toplanmasında ve ilgili yerlere ulaştırılmasında bir aracı işlevini üstlendiği anlaşılmaktadır.

¹⁸ *Bâzâr-ı esr mukâta'ası* yatırımcıları, “izhâr-ı 'ac'z” olarak ifade edilen mukâta'anın yıllık vergisini toplayamayarak idaresini gerçekleştiremedikleri için mukâta'anın işletimini bırakmak istemişlerdi. Bunun üzerine ödedikleri mu'accele hazineye kalması koşuluyla beratlarını teslim etmişlerdi. Bundan sonra başka bir talibe deruhte

Merkezin uygulamada en fazla dikkat edilmesini beklediği husus, yıllık vergilerin voyvodaya zamanında ödenmesiydi. Yatırımcılar eğer bunu zamanında ödemezlerse ya da ödeyemezlerse, ilgili vergi kaynağının malikâne kaydı kaldırılır, yatırımcısı da hapsedilebilirdi¹⁹. Teorik olarak kabul edilen bu yaptırım, aslında pratikte çok da uygulanamıyordu. Geçmiş senelere ait birikmiş pek çok borçları olan yatırımcılara bunları ödemeleri konusunda defalarca emir gönderilmiş olmasına rağmen, sonuç alınamamaktaydı.

Yatırımcının satın aldığı vergi kaynakları birbirlerinden farklı yerlerde olabileceği gibi, yatırımcı da her zaman tasarruf ettiği vergi kaynağı ile aynı yerde bulunmayabilirdi. Bu durumda ya vekillerini göndererek ya da yeniden iltizama verip mültezimler vasıtasıyla gelirleri toplatabilirdi²⁰. Örneğin El-Hâc Mustafa, Diyarbakir voyvodalığı aklâmından olan *Sekfenân-ı 'Ulyâ ve tevâbi'i mukâta'asını*, İsmail adlı kişi ile birlikte malikâne üzere iştirâken deruhte etmekteydi. İsmail, H. 1150 / M. 1737-1738 senesinde mukâta'anın üç yıllık "mahsûlât ve rûsûmâtını" toplaması için Abdullatif adlı kişiyi kendisine vekil yapmıştı. Ancak vekilin topladığı bu üç senelik mahsûlât ve rûsûmâtın ortağı El-Hâc Mustafa'ya düşen hisse verilmemişti. El-Hâc Mustafa, hissesine düşenin alınıp kendisine verilmesi için divana arzda bulunmuştu²¹. Zaman zaman bölgedeki diğer görevlilerle sorunlar da yaşayabilirlerdi ki, bunlar arasında tasarruf ettikleri vergi kaynağına yapılan müdahaleler en sık rastlananıydı. Böylesi bir durumla karşılaşan yatırımcının doğrudan merkeze başvurması neticesinde detaylı soruştırmalar yapılır ve merkezî hükümet, yatırımcının haksızlığa uğramaması ve yıllık verginin verimli bir şekilde toplanması yönünde bir tavır gösterirdi²².

---

edilebilmesi için bu kişilerin ilgili mukâta'a üzerindeki malikâne kayıtları, R. 1123 Mart / M. Mart 1711'de kaldırılmıştı. Voyvoda zabtı içinse H. 5 Zilhicce 1123 / M. 14 Ocak 1712 tarihinde bir ferman yazılmıştı. bk. BOA. MAD-7836, s. 92.

¹⁹ Bu duruma sadece merkez tarafından değil, voyvodalık mukâta'asını tasarruf eden üst yatırımcılar (üst malikâneçi) tarafından da müdahale edilebilmekte ve yıllık vergilerini ödemeyenlerin "Diyarbakir kal'asına kal'a-bend" edilmeleri konusunda merkeze başvurabilmekteydiler (bk. H. 15 Şevval 1158 / M. 10 Kasım 1745 tarihli emir için BOA. MAD-10188, s. 398).

²⁰ R. 1185-1187 / M. 1772/73-1774/75 yılları arasında Diyarbakir voyvodalığı iltizamen üzerinde olan İsmail Ağa'nın, bu husustan dolayı yıllık vergi ve kalemiyelerin toplanamadığı hakkındaki arzı ve verilen kararı havi sadrazam buyrulduğu için BOA. Cevdet Maliye-17707.

²¹ H. Evâsıt-ı Cemaziyelahir 1155 / M. 13-22 Ağustos 1742 tarihli hüküm için bk. BOA. Diyarbakir Ahkam Defteri-1, s. 3.

²² Bu durumu, yatırımcılar tarafından gönderilen H. 29 Muharrem 1172 / M. 2 Ekim 1758 tarihli arzda geçen olay örneğinde açıklamak mümkündür; Ömer ve Abdalbaki adlı yatırımcılar, Çermik kazasında bulunan Yenice ve Midiye ve tevâbi'i köylerini

Yatırımcıların Sosyo-Ekonomik Profilleri

İncelenen kaynaktaki²³ verilerden hareketle voyvodalık mukâta‘asını-çeşitli kategorilerde olmak üzere- 257 adet vergi kaynağının oluşturduğu görülmektedir. Ancak bunların büyük bir kısmının bütün olarak satılması yerine, çeşitli hisselerle ayrılarak satılması uygun görülmüş ve toplamda 567 adet satış işlemi gerçekleştirilmişti. Bunu yapan yatırımcıların sayısı ise 718’di²⁴. Defterin sahip olduğu verilerin izin verdiği ölçüde dönemin

---

İştirâken malikâne üzere deruhte etmekteydiler. Ancak Çermik beyleri, bu köylerle birlikte deruhte edilen Danek mezrasını, kendi haslarına dâhil olduğunu ileri sürerek “bilâ-sened fuzuli zabt” etmeleri nedeniyle hem yatırımcıları hem de ödenecek yıllık vergiyi zarara uğratmışlardı. Yatırımcıların bu noktada mezranın kendileri tarafından zaptedilip başkalarının müdahalesinin önlenmesi için merkeze arzda bulunmaları neticesinde, ilgili vergi kaynağının durumu ile ilgili olarak merkezde hem baş muhasebe defterlerinde hem de mufassal ve icmal tahrir defterlerinde inceleme yapılmıştı. Bunun neticesinde Çermik nahiyesine tabi olan 332 nefer reayalı Midiye köyünün Sögüt, Yumrucuk, Danek ve Güngezen mezzaları ile birlikte *havâss-ı hümayûn* olarak kaydedildiği, Çermik şehrinin gelirinin ise *Çermik mirlivâsı hassı* olduğu ve adı geçen köylerin Mahmud, Ömer ve Abdülbaki adlı kişilere malikâne üzere verildiği tespit edilmişti. Böylece Danek mezrasında “mirlivâ hassı mutasarrıflarının ‘alâkası” olmadığı anlaşılmıştı (bk. BOA. Cevdet Maliye-630). Bu şekilde tımar ve zeamet sahiplerinin malikâne üzere verilen köylere yaptıkları müdahaleler hakkında pek çok şikâyet belgelere yansımıştır. Bunlara ait başka örnekler için bk. BOA. Diyarbekir Ahkam Defteri-1, ss. 68, 96, 127, 134, 145, 150, 282; BOA. Diyarbekir Ahkam Defteri-2, s. 92; BOA. Diyarbekir Ahkam Defteri-3, ss. 58-59.

²³ İlgili kaynakta vergi kaynağının adı ve yıllık vergisi ile tasarruf eden kişi ve tasarruf ettiği hisse miktarı kaydedilmişti. Herhangi bir sıra gözetilmeksizin kayda geçirilen veriler, elden geldiği ölçüde bilgi yığımlı olmaktan çıkarılıp sorgulanabilir bir hâle getirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda verilerin izin verdiği ölçüde çeşitli kıstaslar üzerinden değerlendirmeler yapılmıştır. Böylece yatırımcıların kimlikleri çıkış noktası olmak üzere dönemin yatırım eğilimleri ve merkezce oldukça önemsenen ve getirisi yüksek bir vergi kaynağının yapısı ve işleyişi hakkında ipuçları bulmak mümkün olmuştur.

²⁴ Burada dikkat edilmesi gereken iki nokta vardır. Bunlardan ilki, bahsedilen 718 kişinin her birinin farklı kişiler olmadıklarının, bunların bir kısmının aynı kişiler olabileceklerinin düşünülmesidir. Şöyle ki ilgili kaynakta aynı isme sahip kişilerin bulunması ve isimlerinin yanında ayırt edici herhangi bir sıfatın bulunmaması, bunların aynı kişiler olup olmadıkları konusunda kesin bir sonuca götürmemektedir. Bu aşamada yaşanan belirsizlik sebebiyle değerlendirmede esas olarak yapılan satış işleminin ölçüt olarak alınması gerekliliği ortaya çıkmış ve satış işlemini gerçekleştiren her bir yatırımcı, tekil bir kişi olarak addedilmiştir. Diğer bir nokta ise hisse sahiplerinin tamamının kayıtlara geçmemiş olmasıdır. Örneğin “maktû‘a-i karye-i Heykelcik ve Çolak Behlül ve gayrihu” adlı vergi kaynağının 1/4’ini Hafız Abdullah, 1/8’ini Mehmed İzzed, diğer bir 1/8’lik hisseyi Ebubekir Efendi ve

yatırımcılarının sosyo-ekonomik profillerini, kimlik bilgileri ve tasarruf ettikleri vergi kaynağına göre ortaya koymak mümkün olmaktadır.

1. Kimlik Bilgilerine Göre Yatırımcılar: Defterde oldukça dağınık bir hâlde bulunan yatırımcıların kimlikleri hakkındaki veriler, *kategori tanımı yapılanlar* ve *kategori tanımı yapılmayanlar* şeklinde bir ayrımla değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

A. Kategori Tanımı Yapılanlar: Bu bölümde yatırımcılara ait görev, meslek ve ikâmet yerleri gibi tespit edilebilen ayırt edici veriler ölçüt olarak kabul edilmiştir.

I) Merkezde Bulunan Görevliler: Sadr-ı ‘âlî çukadarlarından iki kişi, hâcegân-ı divân-ı hümayûndan üç kişi, silahşorân-ı hâssadan altı kişi, irâd-ı cedîd sergi halifesi²⁵ olan bir kişi, -biri eski olmak üzere- iki zimmet halifesi²⁶, defterî-yi hazine kâtibi olan bir kişi, kavvâs-ı sadr-ı ‘âlî bir kişi, küttâbî-yi sadr-ı ‘âlî bir kişi, eski muhâsebe-i evvel²⁷ olan bir kişi ve bir de vezir ile bu bölümde toplam 19 kişi bulunmaktaydı.

II) Esnaf: Bezzâz (kumaş satan) esnafından bir kişi ile kazzâz (ipek işleyen ve satan) esnafından bir kişi olmak üzere bu gruptan iki kişi sayılabilmektedir.

III) İkamet Yeri Belli Olanlar: “Diyarbakir ahalisi” ya da “Diyarbakir sâkini” olarak tanımlanan altı kişi ile İstanbul’da ikamet ettiği anlaşılan bir kişi dikkat çekmektedir.

IV) Bölgesel Görevliler: Diyarbakir voyvodası, Diyarbakir gümrüğü eski emîni, Diyarbakir mahkemesi başkâtibi -iki kişi-, Diyarbakir müftüsü eski kâtibi, voyvoda kâtibi, Diyarbakir menzilcisi, Diyarbakir müftüsü, Siverek müftüsü, Diyarbakir topçusundan oluşan toplam 10 görevli göze çarpmaktadır.

V) Bölge İleri Gelenleri: Şeyhoğlu akrabasından bir kişi, müfti-zâde bir kişi, mütevellî-zâdegân iki kişi, Şeyhzâde İbrahim Paşa-zâdegân dört kişi, voyvoda-

---

Mehmed tasarruf etmektedirler. Dolayısıyla vergi kaynağındaki 2/4’lik hissinin yatırımcılarının kimler olduğu veya satışa konu olup olmadığıyla ilgili herhangi bir kayda rastlanmamaktadır (bz. BOA. D.BŞM.MLK-14094, s. 10).

²⁵ Sergi halifesi, baş defterdarlıkta hazine işlerinin yürütülmesini sağlayan görevlilerden biridir (Uzunçarşılı, 1988, s. 334).

²⁶ Osmanlı maliye kalemlerinden biri olan baş muhasebe kalemi içinde, devletin alacaklarını tahsil eden *zimmet kaleminin* başında bulunan görevlidir (Uzunçarşılı, 1988, s. 355).

²⁷ Osmanlı maliye kalemlerinden biri olan ve devletin bütün gelir, gider ve mukâta’a işlerine bakılan baş muhasebe kaleminin başında bulunan görevlidir (Uzunçarşılı, 1988, s. 354).

zâde bir kişi ile *kişi-zâde* şeklinde ifade edilen yedi kişinin daha katılımıyla bu grup 16 kişiden oluşuyordu.

VI) *Diğer*: Bâb-ı Bağdat kethüdası Mehmed Refiğ Efendi'nin bir adamı, Mısır Valisi Seyyid Abdi Paşa'nın kapıcılar kethüdası, Hurşid Efendi'nin kethüdası, birinin Diyarbekir'de yaşadığı belirtilen müderrislerden altı kişi, Diyarbekir müftüsünün oğulları, bir bedestânî, üç duhânî, iki câbî ve bir vâkîf dikkati çekmektedir.

B. Kategori Tanımı Yapılmayanlar: Bu bölümün büyük bir kısmını haklarında isimleri dışında herhangi bir bilgi tespit edilemeyen kişiler oluşturmaktaydı. Bu başlık altında kabul edilebilecek ölçüt ise isimleri yanında taşıdıkları unvanlardır. Sahip oldukları bu unvanlar onları, genel olarak bir grup içine -*ehliörf* veya *ehliilm*- yerleştirilebilmesine olanak tanısa da özelde üstlendikleri görevler hakkında bilgi sahibi olunamamaktadır.

I) *Belli Değil*: Hisse sahipleri arasında haklarında isimleri dışında herhangi bir bilgi edinilemeyen bu grup, toplamın neredeyse yarısını oluşturmaktaydı. 718 kişinin 316'sı -Bu sayı toplam kişi sayısının yüzde 44'üdür.- bu gruba dâhildir²⁸. Sekiz satış işlemine de yatırımcıların isimleri belirtilmemiştir.

II) *Seyyid*²⁹: Hisse sahipleri arasında isminin önünde “seyyid” lakabını kullanan grup, toplam satış işlemine gerçekleştiren kişilerin yüzde 20'sini oluşturmaktaydı.

III) *Efendi*: Klasik dönemde ilmiye sınıfına mensup kişilere verilen bu unvana sahip olanlar, yatırımcıların yüzde 7'sini oluşturmaktaydı³⁰.

IV) *Bey*: 718 kişinin 40'ı bu unvana sahipti.

²⁸İsimleri dışında bilgi sahibi olunamayan bu grubun, reayadan olduğu kabul edilmektedir. Zira geriye kalan kişiler, çeşitli tanımlayıcı -unvan, görev gibi- ölçütlerle ait oldukları gruplar hakkında ipucu vermektedirler.

²⁹Seyyid olmanın temel ölçütü, Hz. Peygamber ailesi ya da Ehl-i Bey'te mensubiyetti. İslamiyet sonrasında toplumun bir üyesi olan seydidler, soylarının asillliği sebebiyle şahıslarında topladıkları üstün özelliklerle toplum içinde manevi bir güce sahip olmaya başlamışlardı. Seyyid ve şeriflerin manevi etkinlikleri, yani İslamiyet'i yayma misyonları Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren var olmuştu. Devletin ve toplumun bunlara gösterdiği saygı şüphesiz ki devlet yararına gelişmeleri beraberinde getirir. Devletin ilk zamanlarında yeni yerlerin fethedilmesiyle buralarda devletin ve İslam'ın gücünün yayılmasında rol oynamışlardı. Devlet de onların bu hizmetlerini karşılıksız bırakmamıştı. Onlar için kurulan meskenler ve tahsis edilen vakıflar yoluyla kendileri korunmuştur. Bunun yanında vergi muafiyetleri de sağlanmıştı (bz. Kılıç, 2000, ss. 425-436; Kılıç, 2005).

³⁰Osmanlı klasik dönem sosyal yaşamı içinde *efendi* unvanı, ilmiye sınıfına mensup kişilere verilmektedir (Ergenç, 1995, s. 143).

V) *Ağa*: Bu unvan 718 kişinin 31’inde bulunmaktaydı.

VI) *Hacı*: 718 kişinin 19’u hacı olarak tanımlanmıştı.

VII) *Hâfız*: 18 kişi hafız unvanını taşıyordu.

VIII) *Molla*: Bu grup beş kişiden oluşmaktaydı.

IX) *şeyh*: Bir kişi bu unvanla anılmıştı.

Tablo 1. Kimlik Bilgilerine GÖre Yatırımcılar

		Kişi Sayısı	Yüzdesi
Kategori Tanımı Yapılanlar	Merkezde bulunan görevliler	75	% 10
	Esnaf		
	İkâmet yeri belli olanlar		
	Bölgesel görevliler		
	Bölge ileri gelenleri		
	Diğer		
Kategori Tanımı Yapılmayanlar	Belli değil	316	% 44
	Seyyid	146	% 20
	Efendi	31	% 5
	Bey	40	% 6
	Ağa	31	% 5
	Hacı	19	% 3
	Hafız	18	% 3
	Molla	5	% 1
	şeyh	1	% 1
	Kişi adı belirtilmemiş	8	% 2
	Toplam	718	% 100

Bu şekilde kategorilere ayrılan ve toplumun pek çok kesiminin piyasada yatırımcı olarak yer aldığı yukarıdaki tabloyla ilgili söylenebilecek ilk şey, kimlik tanımlaması yapılabilen hisse sahipleri arasında *hafız*, *müftü*, *müderris*, *molla* ve *efendi* gibi unvanlar taşıyan ilmiye mensuplarının ön plana çıktıđıdır³¹. Bunların bir kısmının yerel kişilerden, bir kısmının da merkezde bulunan görevlilerden oldukları anlaşılmaktadır. Bunun yanında yatırımcılardan, her ne kadar *efendi* ve *ağa* unvanlıların çoğunluğunun görev yaptıkları yer tespit edilemese de merkezde bulunan görevlilerin bütün içinde ağırlıklı bir yere sahip olmadıkları dikkati çekmektedir. Zira bu grup, 718 kişi olarak kabul edilen

³¹ Bu durum, bir yatırımcı olarak hem bölgedeki hem de merkezdeki ilmiye sınıfı mensuplarının bölgeyi yatırım için cazip bulduklarını göstermektedir. Buna karşılık, Musul üzerine yapılan bir çalışmada, bölgedeki Celilzâdeler, Ömerzâdeler, Yasin el-Müftüler ve Kara Mustafalar gibi âyan ailelerinin, kentin iktisadi yaşamına egemen oldukları ve bunun “tüccar, yönetici ve bilim adamı gibi kesimleri” ikinci plana attığı belirtilmektedir (bz. Houry, 2003, s. 23).

yatırımcı sayısının %2'lik bir bölümünü oluşturmaktaydı. Böylece ilgili vergi kaynaklarının, büyük ölçüde bölgeden kişiler tarafından tercih edildiği söylenebilir.

2. Tasarruf Ettikleri Vergi Kaynağına Göre Yatırımcılar: Yatırımcılar hakkında fikir sahibi olunabilecek diğer bir veri, yatırım yaptıkları ve bundan kâr elde etmeyi umdukları vergi kaynaklarıydı. Bunları da *vergi kaynağının bütünü, hisseleri ve türü* şeklinde alt başlıklarla değerlendirmek mümkündür.

A. *Vergi Kaynağının Bütününe Göre:* Eldeki kaynağa göre satışa konu olan 257 vergi kaynağı, -çeşitli hisse miktarlarına sahip olmak üzere- sayıları bir ile dokuz arasında değişen kişiler tarafından talep görmüştü³². Aşağıdaki tablodan bir kişi ve iki kişiden oluşan grubun ön plana çıktığı anlaşılmaktadır.

Tablo 2. Vergi Kaynağının Bütününe Göre Yatırımcılar

Kişi Sayısı	Satışı Yapılan Vergi Kaynağı Sayısı	Yüzdesi
1 Kişi	67	% 26
2 Kişi	86	% 33
3 Kişi	50	% 19
4 Kişi	26	% 10
5 Kişi	12	% 5
6 Kişi	8	% 3
7 Kişi	5	% 2
8 Kişi	1	% 1
9 Kişi	2	% 1
Toplam	257	%100

B. *Vergi Kaynağının Hisselerine Göre:* Satışa konu edilen 257 adet vergi kaynağının bir kısmının hisselerine ayrılması suretiyle 567 adet satış işlemi yapılmıştı. Bu hisseleri tam, 1/2 (nısf), 1/3 (sülüs), 2/3 (sülüsân), 1/4 (rub'), 1/6 (südüs), 1/7 (sub'), 1/8 (sümün), 1/9 (tus') şeklinde ana kategorilere ayırmak mümkündür. Hisse satışında 171 adet 1/2, 90 adet tam, 89 adet 1/4, 30 adet 1/6,

³² Örneğin “maktû‘a-i karye-i Pezreşi ve karye-i Matar der-kazâ-i Savur” adlı vergi kaynağının 1/8 hissesine Ahmed Bey veled-i Mustafa Bey, 1/8 hissesine Kasım b. Kasım, 1/4 hissesine Ömer ve Mehmed, 1/4 hissesine Mahmud, Abdullah, Yusuf ve Mehmed, 1/4 hissesine Hâşim-zâde Ahmed Bey adlı kişiler, 152 kuruş yıllık vergi ödemek koşuluyla sahip olmuşlardı. Görüldüğü üzere bu vergi kaynağının 1/4 hissesinin birini iki kişi, diğer 1/4 hissesini dört kişi tasarruf etmekteydi (bz. BOA. D.BŞM.MLK.-14094, s. 5).

28 adet 1/3, 25 adet 1/8, 16 adet 2/3 hisse alıcı bulmuştur³³. Aşağıdaki tabloda bunlar, yüzdeleriyle birlikte şöyle gösterilebilir:

Tablo 3. Vergi Kaynağının Hisselerine Göre Yatırımcılar

Hisse Miktarı	Hisselere Ayrılarak Satışı Yapılan Vergi Kaynağı Sayısı	Yüzdesi
1/9 (tus)	4	% 1
2/3 (sülüsân)	16	% 3
1/8 (sümün)	25	% 4
1/3 (sülüs)	28	% 5
1/6 (südüs)	30	% 6
Tam	90	% 15
1/4 (rub)	91	% 16
Diğer ³⁴	113	% 20
1/2 (nisf)	171	% 30
Toplam	567	% 100

Vergi kaynağının hisselerini tasarruf edenlerin, bir ile dört arasında değişen kişi sayısına sahip oldukları görölmektedir. Dolayısıyla vergi kaynağının bütününde en fazla dokuz kişi söz sahibi olabilirken, bir hissede en fazla dört kişi söz sahibi olabilmekteydi. Bunların detayları şu şekilde gösterilebilir:

I) 1 Kişi: 567 satışın 433'ünü birer kişi satın almıştır. Bunlar arasından 136 adet 1/2, 69 adet 1/4, 66 adet tam, 24 adet 1/6, 23 adet 1/8, 23 adet 1/3, 9 adet 2/3 ve geriye kalanları da -1,5 1/8, 2,5 1/4 şeklinde hisse gibi- çeşitli miktarlarda hisse satışı gerçekleştirilmiştir.

II) 2 Kişi: Yapılan toplam satışın 99'u ikişer kişiden oluşan gruplara yapılmıştır. Bunların 27'si 1/2, 19'u tam, 17'si 1/4, 2'si 1/8, 6'sı 2/3, 3'ü 1/3, 3'ü 1/6 hisseden oluşmaktadır.

III) 3 Kişi: 22 satıştan 7 adet 1/2 hisse, 4 adet tam hisse, 2 adet 1/3 hisse, 2 adet 1/6 hisse, 2 adet 1/4 hisse, 1 adet 2/3 hisse, üç kişilik gruplar tarafından alınmıştır.

IV) 4 Kişi: Toplam satışın 4'ü, dörder kişilik gruplara yapılmıştır. Bunlardan 1'i tam, 1'i 1/6, 1'i 1/4 ve 1'i de 1/2 hissedir.

C. Vergi Kaynağının Türüne Göre: Hisseler hâlinde satılan vergi kaynakları; aşağıda görüldüğü üzere aşiret gelirleri, bahçe geliri, genel güvenlik hizmetine dayalı gelirler, hizmete (göreve) dayalı gelirler, bir kazanın bütününe ait gelirler, köy-mezra gelirleri, tarımsal üretime dayalı gelirler, ticarete dayalı

³³ Esas olarak alınan bu hisselerin yanında 8 adet 1,5 1/4 hisse, 8 adet 1,5 1/8 hisse gibi çeşitli büyüklüklerde hisse satışları da gerçekleştirilmiştir.

³⁴ Bu başlık altında 2 buçuk 1/6, 1 buçuk 1/3 gibi daha büyük parçalar kastedilmektedir.

gelirler ve ulaşımaya dayalı gelirlerden oluşmaktaydı. Bunlar arasında en çok tercih edileni -yüzde 78'lik pay ile- köy ve mezra gelirleri idi. Bunu % 8 ile aşiret gelirleri ve % 5 ile hizmete (göreve) dayalı gelirler takip etmekteydi.

Tablo 4. Vergi Kaynağının Türüne Göre Yatırımcılar

Vergi Kaynağının Türü	Sayı Belirtilmemiş	1 Kişi	2 Kişi	3 Kişi	4 Kişi	Kişi Sayısı (Toplam)	Kişi Sayısı (Yüzde)	Vergi Kaynağının Yıllık Miktarı
Diğer		4	2			6	% 1	104 Kuruş
Aşiret Gelirleri	5	30	18	9		57	% 8	11.170,5 Kuruş 2.888 Akçe
Bahçe Geliri		1				1	% 1	30,5 Kuruş
Genel Güvenlik Hizmetine Dayalı Gelirler		2				2	% 1	860 Kuruş
Hizmete (Göreve) Dayalı Gelirler		30	6			36	% 5	1.185 Kuruş 203.000 Akçe
Kaza Gelirleri		2	2	3		7	% 1	2.060 Kuruş
Köy-Mezra Gelirleri	3	343	160	42	16	561	% 78	16.865,5 Kuruş 7 Para 492.039,5 Akçe
Tarımsal Üretime Dayalı Gelirler		4	4	6		14	% 1	1.160 Kuruş 32 Mısır kilesi pirinç
Ticarete Dayalı Gelirler		10	4	3		17	% 2	6.650 Kuruş 65.000 Akçe
Ulaşımaya Dayalı Gelirler		7	2	3		12	% 2	2.370 Kuruş
Kişi Sayısı (Toplam)	8	433	198	66	16	718	% 100	42.455,5 Kuruş 7 Para 762.927,5 Akçe 32 Mısır kilesi pirinç

I) Köy ve Mezra Gelirlerini Tasarruf Edenler: Yukarıdaki tabloda da görüleceği üzere voyvodalık mukâta‘asının vergi kaynaklarının yarısından fazlasını -yüzde 78- köy ve mezra gelirleri oluşturmaktaydı. 16.865,5 kuruş, 7 para ve 492.039,5 akçelik yıllık vergiyi karşılayan bu tür gelirlere yatırım yapan kişiler, geniş bir alıcı portföyüne sahipti. Toplamda 561 kişi bu gelirlere yatırım yapmış olarak görülmektedir. Bu kişilerin 253’ü -yüzde 45’i- hakkında isimleri dışında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ancak içlerinde esnaf, hassa silahşorları, müderris gibi çeşitli sosyal gruplardan kişiler bulunabildiği gibi *ağa*, *efendi* ve *bey* unvanlı görevliler yanında bölge ileri gelenleri ve seyyidler de yer almaktaydı. Köy ve mezra gelirlerinin büyük bir kısmını, vergi kaynaklarına yakın olan kişilerin tasarruf ettikleri tahmin edilmektedir³⁵.

II) Aşiret Gelirlerini Tasarruf Edenler: Diyarbakir eyaleti, pek çok aşiretin yaşadığı yerlerden biriydi. Bunlardan kimi yerleşik hâlde bulunurken, kimi de konargöçer olup eyalet topraklarını yaylak ve kışlakları arasında geçiş güzergâhı olarak kullanmışlardı. Yıllık olarak 11.170,5 kuruş ve 2.888 akçelik bir geliri kapsayan aşiretlere ait vergiler; kimi zaman bütün olarak kimi zaman da yalnızca belli bir türü -örneğin âdet-i ağnâm vergisi- malikâne üzere deruhte edilmişti. Bu gelirlere yatırım yapanlar arasından beşinin kim oldukları hakkında bilgi verilmemiş, 29’unun ise yalnızca isimleri kaydedilmiştir. Geriye kalanlar arasında beşi *ağa*, sekizi *bey*, biri de *efendi* unvanlı kişilerdir. Ayrıca sekiz kişi *seyyid*, iki kişi *hacı* lakabını taşımaktadır. Bunun yanında irâd-ı cedîd hazinesinde görevli bir sergi halifesi ile ilmiye sınıfına mensup olduğu tahmin edilen bir kişinin kethüdası da aşiret vergilerine yatırım yapanlardandır. Çoğunlukla bölgeden kişiler tarafından tercih edildiği görülen aşiret vergilerinin, merkezdeki görevliler tarafından pek tercih edilmediği anlaşılmaktadır. Şüphesiz ki bunda aşiret vergilerini toplamada yaşanabilecek sıkıntılarının etkili olduğu düşüncesi ağır basmaktadır.

III) Hizmete (Göreve) Dayalı Gelirleri Tasarruf Edenler: “Dellâllık-ı yaban bezi der-Diyarbakir”, “kitâbet-i mustahfizân ve tobciyân-ı kal‘a-i Diyarbakir”, “keyyâllık-i Diyarbakir”, “havâle-i ‘avârız ve nüzül-i kurâ-i şark ve garb der-Diyarbakir” gibi Diyarbakir Eyaleti’ndeki çeşitli görevlere ait gelirler, çeşitli hisseler hâlinde aralarında dört *ağa*, bir *bey*, altı *efendi* unvanlı kişi, bir *molla* ve bir *hâfız*, *seyyid* lakaplı sekiz kişi, *divân-ı hümâyûn* hâcegânından olan ve *masraf-ı hazret-i şehriyârî* görevinde bulunan bir kişi, *sadr-ı ‘âlî* çukadarlarından bir kişi tarafından malikâne üzere tasarruf edilmişti. Bu grubun yıllık vergisini ise 1.185 kuruş, 203.000 akçelik meblağ oluşturmaktaydı.

³⁵ Bu yöntem, vergilerin daha çabuk tahsil edilmesini sağlamış ve ilgili vergi kaynağını oluşturan yetki alanının idaresini de kolaylaştırmış olmalıdır (bz. Salzman, 1999, s. 232).

IV) *Tarımsal Üretime Dayalı Gelirleri Tasarruf Edenler*: Amid kazasındaki pirinç ekilen alanlar da malikâne kapsamına alınmıştır³⁶. Beş seyyid ve bir hacı lakaplı ve üç de efendi unvanlı kişi tarafından çeşitli miktarlarda hisseye ayrılarak tasarruf edilmişti. Toplamda 14 kişiden oluşan bu grubun geriye kalan beşi hakkında isimleri dışında bilgi bulunmamaktadır.

V) *Ticarete Dayalı Gelirleri Tasarruf Edenler*: Bu gelir grubuna ait hisseleri tasarruf edenler arasında daha önceden baş muhasebe kaleminin başında bulunan bir kişi, bir vezir, hassa silahşorlarından bir kişi ve bir de müderris bulunmaktaydı. Bunun yanında iki bey, bir efendi unvanlı, iki de seyyid lakaplı kişi vardı. Geriye kalanların ise yalnızca isimleri mevcuttur. Toplamda 17 kişiden oluşan bu grup, “maktû‘a-i mahsûl-i tamgâ-yı harîr-i elvân ve tamgâ-yı gön ve sahtiyân ve gayrihu”, “mukâta‘a-i gümrük-i duhân-ı Diyarbekir ma‘a-dönüm-i duhân-ı eyâlet-i mezbûr”, “maktû‘a-i karye-i boyahâne-i karye-i Karto” gibi vergi kaynaklarındaki çeşitli hisseleri malikâne üzere tasarruf ederlerdi. Ticarete dayalı gelirlerden merkezî hazineye ödenecek olan yıllık vergi ise toplam olarak 6.650 kuruş ve 65.000 akçe idi.

VI) *Ulaşım Dayalı Gelirleri Tasarruf Edenler*: Hisse sahipleri olarak 12 kişiden oluşan bu grup içinde, Diyarbekir voyvodası Seyyid İbrahim Ağa ve hassa silahşorlarından El-Hâc Mustafa Ağa görülmektedir. Bunun dışında üç bey ve bir efendi unvanlı, bir seyyid ve bir hacı lakaplı kişi bulunmaktadır. Geriye kalan dört kişinin yalnızca isimleri kaydedilmiştir. Yıllık vergisi 2.370 kuruş olan vergi kaynakları içinde “maktû‘a-i nehr-i cedîd der-arâzi-i karye-i Köprü” ve “maktû‘a-i ‘ubûr-ı kelek der-nehr-i Şat ve ‘ubûr-ı kelek der-nehr-i Til Süflâ” gibi gelirler bulunmaktadır.

VII) *Kaza Gelirleri*: Malikâne uygulamasından önce Diyarbekir eyaletindeki bazı kazaların gelirleri “topdan” satılabilmekteydi. Adı geçen uygulama ile birlikte kazaların gelirlerinin bütün olarak satışından ziyade, köy ve mezarlarının ayrı ayrı satılması mümkün olmuştu³⁷. Ancak voyvodalık kapsamındaki kazalardan Amid sancağı içerisinde yer alan Hani ve Satıkendi³⁸ kazalarının gelirlerinin uygulamadan sonra da bütün olarak malikâneye konu

³⁶ Bu gelir kaynağının yıllık vergisi toplam olarak 1.160 kuruş ve 32 Mısır kilesi pirinçtir.

³⁷ Amid sancağı içinde yer alan Berazi kazası bu uygulamaya örnek olarak verilebilir. “kazâ-i merkûme kurâları ile kadîmden rec‘e-i merkûm ile topdan fûrûht olunub lâkin sonradan malikâne sebebi ile karyeleri başka başka kimesnelere malikâne olmağın”, BOA. MAD-636, s. 2.

³⁸ Bu vergi kaynağı, Kulp sancağında yer alan Firdevs köyü ile birlikte satılmıştı. BOA. D.BŞM.MLK-14094, s. 18.

olabildiği görölmektedir³⁹. Çeşitli miktarlarda hisse üzerinde söz sahibi olan yedi kişinin dördü hakkında bilgi sahibi olunamamakla birlikte, geriye kalan üçünün bey unvanı taşıdığı görölmektedir. Bu vergi kaynağında 1.200 kuruşu Hani kazasının yıllık vergisi ve 860 kuruşu da Satıkendi kazasının yıllık vergisi olmak üzere toplamda 2.060 kuruş ödeme yapıldığı anlaşılmaktadır.

Yatırımcıların Yatırım Tercihleri

Voyvodalık mukâta‘asının yatırımcılarından görevi, baba ismi, ikâmet yeri, unvanları, ortaklıkları ya da tasarruf ettikleri vergi kaynakları gibi ayırt edici özelliklere sahip olanlar arasından seçilen isimler yoluyla bu geniş yelpazenin aktörlerinin yatırım tercihleri hakkında bazı genel tespitler yapmak mümkün olabilmektedir.

Diyarbakirli Mehmed Ağa: Sadr-ı ‘âlfî çukadarlarından olan bu kişi, Amid Kazası’nda bulunan Hanebazarı köyünün tamamını tasarruf etmekteydi. Bunun yanında Diyarbakir keyyâllığında⁴⁰ de 1/4 hissesi bulunmaktaydı.

El-Hâc Mustafa Ağa: Hassa silahşorlarından olup, İstanbul’da ikâmet eden Mustafa Ağa’nın Diyarbakir şehri yaban bezi dellallığında 1/6 hissesi, Karaulus aşireti cemaatlerinin Amid şehir kapılarından geçiş vergisinde 1/3 hissesi bulunmaktaydı. Bunun yanında -biri Şarkî Amid nahiyesinde, biri de Garbî Amid nahiyesinde olmak üzere- dört köyün tamamı, üç köyün 1/2 hissesi ve Amid kazasında yer alan pirinç tarlalarının birinde 1/2 hissesi daha vardı.

Fenârî-zâde Süleyman Efendi: Bölge ileri gelenlerinden olup, taşıdığı *efendi* unvanıyla ilmiye sınıfına mensup olduğu düşünölmektedir. Amid kazasında bulunan iki köyde 1/8 hissesi, bir köyde ise 1/2 hissesi bulunuyordu. Bunun yanında bir cemaat gelirinin de tamamını tasarruf ettiği görölmektedir.

Hacı Mustafa Ağa: Ağa unvanına sahip olan Hacı Mustafa -Hani kazasından bir köy, Berazi kazasından dört köy ve kurâ-yı sâ’ire, Ergani kazasından iki köy ve gayrihu, Savur kazasından bir köy olmak üzere- toplam sekiz köy ve gayrihu olarak belirlenen vergi kaynağının 1/2 hissesini ve Amid sancağında yer alan bir köyün dörde ayrılmış hisselerinden 1,5’ini tasarruf etmekteydi. Ayrıca Döğeranlı aşireti cemaati oymağında ve Karto köyü boyahanesinde 1/2’şer hissesi daha bulunmaktaydı.

Hâfız Abdullah ve İshak: Diyarbakir müftüsü Seyyid Mahmud Efendi’nin oğullarıdır. Bu kişilerin Hani kazasında bulunan yedi köyde çeşitli miktarlarda

³⁹ Ancak Satıkendi kazasının köyleri ayrıca satılmazken, Hani kazasının köyleri ve mezraları tekrar bir satışa daha konu olmuştur.

⁴⁰ Şehirdeki gale (zahire, mahsul) arastasına (çarşının bir esnafa mahsus kısmı) getirilen hububat buradaki *keyyâl* tarafından ölçölür ve ölçölen hububattan *keyyâliyye* adı altında aynî bir vergi alınırđı (bz. Kılıç, 1997, s. 307).

ortak hisseleri bulunmaktaydı. Bunun yanında Hafız Abdullah'ın Amid kazasından üç köy ve gayrihuda da 1/4 hissesi vardı.

Hâfız Ahmed ve Seyyid Ebubekir: Diyarbekir'de ikâmet eden bu kişilerin Ergani kazasına bağlı Batanlı aşiretinin yaşadığı bir köyde ve Amid kazasında yer alan iki köy ve bir mezrada 1/2 hisseleri bulunmaktaydı. Bunun yanında Hâfız Ahmed'in Ergani kazasında bulunan iki köy ve gayrihuda 1/4 hissesi daha vardı.

Hâfız Mehmed: Berazi nahiyesine bağlı üç köyde 1/4 hissesi bulunurken; Diyarbekir şehri *esir ve ketân ve kırmızı bogasi ve emti'a-i sâ'ire dellâlbaşılığ*ı adlı vergi kaynağında 1/3 hissesi bulunmaktaydı. Diğer taraftan Hâfız İbrahim adlı bir kişiyle birlikte Amid kazasında bulunan bir köyde yarım hissesi daha vardı.

İsmail Ağa: Mısır Valisi Seyyid Abdi Paşa'nın eski kapıcılar kethüdası idi. Berazi kazasında bulunan bir köy ve gayrihunun tamamını, yine aynı yerde bulunan bir köyün yarı hissesini ve Araban adlı aşiretin tamamının gelirlerini malikâne üzere deruhte etmekteydi.

Mehmed Salih ve Mehmed Sadık: Kardeş olmaları dışında haklarında herhangi bir bilgi bulunmayan bu kişilerin Amid kazasında bulunan beş köy ve iki mezrada çeşitli miktarlarda hisseleri vardı.

Sadullah Bey, Ebubekir Bey ve Mehmed Bey: Bölgenin nüfuzlu ailelerinden biri olan Şeyh-zâde ailesine mensup bu kişilerden Sadullah Bey ve Ebubekir Bey kardeşti. Şat Nehri ve Til Süfla köyü civarındaki nehirde keklele geçiş vergisinin 1/3'ünü ellerinde tutmaktaydılar. Bunun yanında iki aşiretin âdet-i ağnâm vergilerinin tamamını, Satıkendi kazasının gelirlerinin yarısını ve üç köyün gelirlerinin yarısını tasarruf etmekteydiler. Bunun yanında Sadullah Bey, tek başına olarak Çermik kazasındaki iki köyün 1/8 hissesine de sahipti.

Sâbit Mehmed Bey: Bey unvanını taşıyan Sâbit Mehmed, çoğunluğu Berazi kazasında yer almak üzere toplamda on bir köy ve gayrihunun çeşitli miktarlarda hisselerini tasarruf etmekteydi.

Seyyid Ahmed Atıf Efendi: Eski zimmet halifesi Mehmed Emin Efendi'nin oğluydu. Hani kazasında yer alan bir köyün altıya ayrılmış hisselerinin 2,5'ini tasarruf etmekteydi. Bunun yanında Seyyid Mustafa Ağa ile birlikte Ergani kazasında yer alan bir köyde yarı hisseleri bulunmaktaydı. Mehmed Emin Efendi'nin diğer oğullarının da bölgedeki yatırımcılardan oldukları ayrıca belirtilmelidir. Örneğin diğer oğlu Yahya Efendi'nin, Seyyid Hüseyin adlı kişi ile birlikte Çermik kazasından iki köyde -ayrı ayrı olmak üzere- yarıdan fazla hissesi vardı. Bir diğer oğlu Seyyid Hüseyin Vehbi Efendi, Amid kazasında yer alan bir köyün 1/2'sini tasarruf ediyordu.

Seyyid İbrahim ve Seyyid Abdülkerim: Kardeş olan bu kişiler, Amid, Hani ve Berazi'de yer alan on yedi köyün çeşitli miktarlarda hisselerine ve Dellikan aşiretinin 2/3 hissesine yatırım yapmışlardı.

Seyyid Mehmed Efendi: Daha önceden Baş Muhasebe kaleminin başında bulunan bu kişi, *gümrük-i duhân-ı Diyarbakir ma'a-dönüm-i duhân-ı eyâlet-i Diyarbakir* vergi kaynağına ait gelirin sekiz hissesinden üçünü tasarruf ediyordu⁴¹. Bunun yanında Mardin'de bulunan bir köyün tamamını ve Çermik'te bulunan bir köyün yarısını da elinde bulunduruyordu.

Seyyid Mehmed Mesud Efendi: Müderris olan bu kişi, Diyarbakir şehri yaban bezi dellallığının üçe ayrılmış hissesinin ikisini ve Garbî Amid nahiyesinde yer alan bir köyün altına ayrılmış hisselerinden birini tasarruf etmekteydi.

Seyyid Seyfullah Efendi: Divân-ı Hümâyûn hâcegânından olan Seyfullah Efendi, Şarkî Amid nahiyesinde bulunan iki köyün 1/2'sini tasarruf ederken, *kitâbet-i gulmânân-ı Amid* görevini de malikâne üzere deruhte etmekteydi.

Yatırım tercihlerine -yukarıda anılan kişiler özelinde- dikkatle bakıldığında söylenebilecek ilk şey, yatırımcıların büyük bir kısmının tek bir vergi kaynağına bağlı kalmadıkları, çeşitli kategorilerde pek çok vergi kaynağında hisse sahibi olduklarıdır. Bunun yanında, merkezde bulunan görevlilerin özellikle köy ve mezra gelirlerine de yatırım yapabildikleri anlaşılmaktadır. Bu bağlamda yatırımcıların genel olarak tercihlerinde bir *standart* izlemedikleri açıktır.

Sonuç

XVIII. yüzyılda mukâta'alaşma sürecinin yaygınlaşması ve buralardan vergi toplanması işinin *kayd-ı hayat* -yani kişinin hayatı ile belirlenen bir süreç- ile tevcih edilmesi sonucu Osmanlı taşrasında ortaya çıkan yatırımcılara verilen vergi toplama hakkı ve ilgili vergi kaynağının *serbestiyet* üzere tasarruf edilmesi; yani buraya kadı dışında başka herhangi bir devlet görevlisinin müdahalesinin yasaklanması, çok daha alt bir katmanda, reaya ile doğrudan muhatap olan yeni bir görevli zümresinin filizlenmesine olanak tanıdı.

Voyvodalığı oluşturan vergi kaynakları, yukarıda da belirtildiği gibi, bir taraftan geniş bir coğrafi alanı kapsarken, diğer taraftan bir kısım ekonomik faaliyetleri içine almaktaydı. Gelirlerin malikâne usulü ile satışlarında bunların büyük bir kısmının çeşitli hisselerle ayrılmak suretiyle satıldığı görülmektedir. Devletin bunu mali açıdan daha fazla gelir elde etmek için yapmış olması mümkün görünmekle birlikte, temel sebebi, tımar sisteminin mantığında aramanın yanlış olmayacağı kanaatindeyiz. Bu sistemde görevlilere verilen dirliklerin tamamının aynı yerde olmadığı ve bunların sancaklar içinde dağılmış hâlde buldukları bilinmektedir. Böylece görevlinin yetki alanı genişletilmekte, fakat köyün

⁴¹ Geriye kalan beş hisseyi ise Vezir İbrahim Paşa tasarruf etmekteydi.

tamamına hâkim olması engellenmektedir⁴². Bu durumun benzerini özellikle köy ve mezra gelirlerinin malikâne usulüyle satışında da görmek mümkün olmaktadır. Bunun yanında vergi kaynağının hisselerle ayrılarak satılması, birden fazla kişinin vergi kaynağında pay sahibi olmasını beraberinde getiriyordu. Dolayısıyla *serbest* olarak adlandırılan bu yetki alanlarında devletin, bu kişilerin vergi kaynağının tamamına hâkim olarak güçlerini arttırmasını engelleme amacıyla olduğu da düşünülebilir.

Çalışmanın konusunu oluşturan dönemin yatırımcılarının çoğunlukla yerel kişilerden oldukları ilk elde söylenebilir. Bununla birlikte, sayıları az olsa da, mali bürokrasi ve saray mensupları başta olmak üzere çeşitli kademedeki merkezî görevlilerin Diyarbakir bölgesini önemli bir yatırım alanı olarak gördükleri anlaşılmaktadır. Yine bu kesimin bölgedeki vergi kaynaklarına yönelmede oldukça seçici davrandıkları ve çoğu kere kârı yüksek ve garantili gelirleri tercih ettikleri görülmektedir.

Kimlikleri düzeyinde bahsi geçen kaynaktan edinilen bilgiler neticesinde; özellikle bölgedeki ilmiye mensuplarının ve akrabalarının -başta müderris ve müftü olmak üzere- ön plana çıktığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında isimleri dışında bilgi edinilemeyen kişiler, yatırımcıların çoğunluğunu oluşturmaktadır. Ayrıca görev tanımları yapılmayan, ancak isimleriyle birlikte zikredilen unvanları yoluyla kendileri hakkında fikir sahibi olunabilen bir grup daha bulunmaktadır. Bunlar arasında *ağa*, *efendi* ve *bey* unvanlarını taşıyan kişilerin *ehliörf* ya da *ehliilm* statüsünde oldukları anlaşılmakta, buna karşılık hangi görevde buldukları tespit edilememektedir. Bunun yanında bu kişilerin ne kadarının bölge görevlisi, ne kadarının merkezde bulunan görevli olduğu da ayırt edilememektedir. Diyarbakir voyvodalığı *aklâmı* özelinde vurgulanması gereken önemli bir husus da yatırımcıların tamamının Müslümanlardan oluşmasıdır. Cinsiyet bağlamında ise kadınlar arasından herhangi bir yatırımcıyla karşılaşmadığının belirtilmesi gerekmektedir⁴³. Kurulan ortaklıkları da genellikle kardeş, baba-oğul gibi akrabalık ilişkilerinin belirlediği anlaşılmaktadır.

---

⁴² Ergenç, 2006, s. 130; İnalçık, 2008, s. 122.

⁴³ Özellikle üst mukâta'alardaki pay sahipleri arasında zaman zaman kadın sultanların buldukları tespit edilebilmektedir. Tokat voyvodalığı mukâta'asının hissedarlarından Beyhan Sultan'ı buna örnek olarak vermek mümkündür (bz. Beşirli, 2005, s. 406).

Kaynakça

I. Arşiv Belgeleri

- BOA. Cevdet Maliye-630
BOA. Cevdet Maliye-17707
BOA. D.BŞM-1038/19
BOA. D.BŞM.MLK-14094
BOA. D.BŞM.MLK-14102
BOA. Diyarbakir Ahkâm Defteri-1
BOA. Diyarbakir Ahkâm Defteri-2
BOA. Diyarbakir Ahkâm Defteri-3
BOA. MAD-636
BOA. MAD-2467
BOA. MAD-3363
BOA. MAD-7836
BOA. MAD-9518
BOA. MAD-10188

II. Araştırma ve İncelemeler

- Abou-el-haj, R. (2000). *Modern Devletin Doğası, 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu* (O. Özel ve C. Şahin, Çev.). Ankara: İmge Kitabevi.
- Akdağ, M. (1970-1974). Osmanlı Tarihinde Âyanlık Düzeni Devri 1730-1839. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, VIII-XII, 51-61.
- Akdağ, M. (1995). *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi (1453-1559)*. Cilt II, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Aydın, H. V. (1998). *Osmanlı Maliyesinde Esham Uygulaması (1775-1840)*. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Barkan, Ö. L. (1979). Timar. *İslam Ansiklopedisi* içinde (c. 12/1, ss. 286- 333), MEB, İstanbul.
- Başarır, Ö. (2009). *18. Yüzyılda Malikane Uygulaması ve Diyarbakir Voyvodalığı*. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*. (2000). İstanbul: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı.
- Beşirli, M. (2005). *Orta Karadeniz Tarihi I, Tokat (1771-1853)*. Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi.

- Cezar, Y. (1977). Bir Âyanın Muhallefâtı: Havza ve Köprü Kazaları Âyanı Kör İsmail-oğlu Hüseyin. *Bellekten*, XLI (161), 41-79.
- Emecen, F. M. (2004). Âyan ve Muhallefâtı: Karaosmanoğlu Hacı Mustafa Ağa. *CIEPO XIV. Sempozyumu Bildirileri 18-22 Eylül 2000 Çeşme*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 141-148.
- Ergenç, Ö. (1982). Osmanlı Klasik Dönemindeki Eşrâf ve A'yân Üzerine Bazı Bilgiler. *The Journal of Ottoman Studies / Osmanlı Araştırmaları*, III, İstanbul, 105-115.
- Ergenç, Ö. (1995). *Osmanlı Klasik Dönemi Kent Tarihçiliğine Katkı: XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*. Ankara: Ankara Enstitüsü Vakfı Yayınları.
- Ergenç, Ö. (2006). *XVI. Yüzyılın Sonlarında Bursa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Genç, M. (2007). Osmanlı Maliyesinde Malikane Sistemi. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Ekonomi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 99-152.
- İnalcık, H. (1965). Adâlet-nâmeler. *Bellekten*, II (3-4), 49-142.
- İnalcık, H. (2000). *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600*. Cilt 1, İstanbul: Eren Yayınları.
- İnalcık, H. (2008). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600)* (R. Sezer, Çev.) (11. bs.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İnalcık, H. (2009). *Devlet-i 'Aliyye, Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar-I, Klasik Dönem (1302-1606): Siyasal, Kurumsal ve Ekonomik Gelişim*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Khoury, D. R. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Devlet ve Taşra Toplumunu Musul 1540-1834* (Ü. Tansel, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Kılıç, O. (1997). *XVI ve XVII. Yüzyıllarda Van (1548-1648)*. Van: Van Belediye Başkanlığı Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları.
- Kılıç, R. (2000). Seyyid ve Şeriflerin Osmanlı Yönetimiyle İlişkileri: XIV-XVI. Yüzyıllar. *Uluslararası Kuruluşunun 700. Yıldönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi (07-09 Nisan 1999)*, Konya, 425-436.
- Kılıç, R. (2005). *Osmanlı'da Seyyidler ve Şerifler*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Mert, Ö. (1980). *XVIII ve XIX. Yüzyıllarda Çapanoğulları*. Ankara: Kültür Bakanlığı.
- Murphey, R. (1987). *Regional Structure in the Ottoman Empire*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Nagata, Y. (1982). *Muhsin-zâde Mehmed Paşa ve Âyanlık Müessesesi*. Tokyo: Institute for the Study of Languages and Cultures of Asia and Africa.
- Nagata, Y. (1997). *Tarihte Âyanlar, Karaosmanoğulları Üzerinde Bir İnceleme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özkaya, Y. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Âyanlık*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Özvar, E. (1998). *XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş*. Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

- Özvar, E. (2001). XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişme: Diyarbakır'da Hazine Defterdarlığı'ndan Voyvodalığa Geçiş. *IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey*, Dubrovnik-Crotia, 93-115.
- Özvar, E. (2003). *Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması*. İstanbul: Kitabevi.
- Sakaoğlu, N. (1998). *Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı*. Ankara: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Salzmann, A. (1999). İmparatorluğu Özelleştirmek: Osmanlı XVIII. Yüzyılında Paşalar ve Âyânlar. *Osmanlı*, 6, 227-235, Ankara.
- Savaş, S. (1993). XVIII. Asırda Sivas'ta Bir Âyan Ailesi Zaralızâdeler. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, VIII, 81-97, İzmir.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1942). *Meşhur Rumeli Âyanlarından Tirsinikli İsmail ve Yılık-oğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı* (3. bs.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Ülker, N. (1989). XVIII. Yüzyılda Batı Anadolu'da Bir Ağanın İsyanı: Sarıbeyoğlu Mustafa. *Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi (1985), Tebliğler, III, Türk Tarihi*, Cilt 2, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 635-652.

GEÇ DÖNEM OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA AFET YÖNETİMİ: 1894 BÜYÜK UŞAK YANGINI

Biray ÇAKMAK

Özet: Bu çalışmada, XIX. yüzyılda sık sık yaşanan yangınların beraberinde getirdiği çok yönlü maddi tahribat ve bu tahribatı bertaraf etmeye yönelik Osmanlı merkez ve taşra bürokrasisi tarafından alınan tedbirler, 1894 yılında Uşak kasabasında meydana gelen büyük yangın örneğinde arşiv belgelerine dayalı olarak ele alınmaktadır. Bu bağlamda; yangının meydana getirdiği maddi tahribat, devlet tarafından yangından zarar görenler için alınan tedbirler ve yapılan yardımlar ile çevre kazalar tarafından gönderilen aynı ve nakdî yardımlar, imar faaliyetleri kapsamında kentsel fiziki mekânın modernizasyonuna yönelik yapılan çalışmalar ortaya konulmakta, afetin yönetimi üzerinde durulmaktadır. Çalışma, Başbakanlık Osmanlı Arşivinin çeşitli tasniflerinde yer alan belgeler, İzmir ve İstanbul gazetelerinden *Hizmet*, *Ahenk* ve *Tercüman-ı Hakikat* ile Bursa'da basılan vilayet gazetesi *Hüdavendigâr*'daki bilgiler üzerine inşa edilmektedir.

Anahtar kelimeler: 1894 büyük Uşak yangını, Osmanlı İmparatorluğu'nda afet yönetimi, Türkiye'de doğal afetler tarihi, Osmanlı reform çağı, aynı ve nakdî yardımlar, *Hizmet*, *Ahenk*, *Tercüman-ı Hakikat*, *Hüdavendigâr*.

The Disaster Management in the Late Ottoman Empire: The Great Fire of Uşak Town in 1894

Abstract: In this study, material destructions, brought about by fires in the Nineteenth Century and measures, taken by the Ottoman Central and provincial bureaucracies to eliminate these destructions are examined based on the Ottoman Archival documents on the case of great fire which took place in Uşak town in 1894. In this context, material destructions, caused by the fire, measures taken by the state for fire victims and aids in kind and cash, sent by the state and by neighboring districts, and efforts for the modernization of urban physical space as part of reconstruction activities are put forward. Shortly, it is focused on disaster management. This study is relied on the documents in different classifications of the Prime-Minister Ottoman Archive, *Ahenk*, *Hizmet* and *Tercüman-ı Hakikat* newspapers in Izmir and in Istanbul and *Hüdavendigâr Provincial Newspaper*, issued in Bursa.

Key words: The Great fire of Uşak town in 1894, The disaster management in Ottoman Empire, History of natural disasters in Turkey, Ottoman reform age, Aids in kind and cash, *Hizmet*, *Ahenk*, *Tercüman-ı Hakikat*, *Hüdavendigâr*.

Giriş

XIX. yüzyıl Osmanlı toplumunda, *Tanrısal iradenin gerçekleşmesi* ya da *gerekliliğinin yansması* anlamlarında¹ sık sık yaşanan doğal afetler ve bu afetlerin beraberinde getirdiği maddi tahribat, mahallî gazeteler ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi (İstanbul) tasniflerinde yapılacak genel bir taramayla hemen dikkati çeker. Deprem, yangın, kuraklık, sel, heyelan, kolera gibi doğal afetlerdeki çeşitlilik ve sayısal fazlalık, afetleri ilginç bir çalışma konusu kılar. Ancak bu konuda yeterli sayıda bilimsel araştırmanın yapılmadığı da görülür².

Mevcut araştırmalarda afetlerin nitelikleri, meydana gelişleri, sonuçları ele alınan temel konuları teşkil eder. Bununla birlikte, afet yönetimi, modernleşme için sunduğu fırsatlar ya da oluşturdukları fırsat alanları, modernleşmenin sınırlarını tespit imkânları, afet önleyici tedbirler genelde göz ardı edilir. Bir başka ifadeyle afetler, ilginç bağlamlarda ele alınmaz. Oysa afetler, son derece ilginç bağlamlarda ele alınıp incelenebilecek sınırsız bir çalışma alanı potansiyeli sunarlar. Doğal afetler içinde özellikle yangınlar ise, bu bağlamda daha ilginç incelemelere zemin hazırlarlar.

Yangının Ortaya Çıkışı ve Meydana Getirdiği Maddi Hasar

Yangın (*Harîk*), 27 Ağustos 1894, Pazartesi günü, akşam saat 7.00'de, Uşak kasabası çarşısında bulunan Pekmez Hanında başladı. Şiddetli rüzgârın etkisiyle kısa sürede üç dört koldan mahallelere yayıldı³. Hükümet konağının ve hapishanenin bulunduğu Aybeg Mahallesi hariç, tüm mahallelerdeki⁴ hanelerle camiler, medreseler, dükkânlar, fırınlar, mektep ve kiliseler tamamen yandı⁵. Yangının kısa sürede yayılıp şehre büyük zarar vermesinde farklı yapısal sebepler etkiliydi. Öncelikle yapılar birbirine bitişik ve ahşaptı⁶. Ayrıca kasaba

¹ Doğal afetlerin sebeplerini açıklamaya yönelik iki farklı genel görüşün varlığı bilinmektedir. Teolojik açıklamaya göre, afetler takdiriilahi babında, Tanrısal iradenin gerçekleşmesi olarak görülmektedir. Marksist okul ise afetleri, “evrimde nesnel sürecin üstünlüğünü vurgulayarak gerekliliğinin yansması olarak” değerlendirmekte ve afetlere, “ikinci dereceden bir rol” yakıştırmaktadır (Bu konuda bk. Hazai, 2001, s. 4).

² Bu konuda yapılmış bazı çalışmalar için bk. Erler, 2002, s. 762-770; Özcan, 2002; Erler, 2010; Yılmazçelik, 2005, ss. 665-693.

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Y. HUS. 307 / 62, 24 S 1312 / 27 Ağustos 1894; *Hizmet Gazetesi*, 776, 04 Ra 1312 / 05 Eylül 1894.

⁴ Kasabadaki diğer mahalleler; Sabah, İslice, Kamer, Karaağac, Hacı Hasan, Burhan Fakih, Cuma, Rum, Ermeni, Mamuretü'l-Hamidiye ve Hacı Hızır isimlerini taşıyordu (BOA DH. MUİ. 69-3 / 9, 22 Ra 1328 / 03 Nisan 1910).

⁵ *Hüdavendigâr* gazetesi, 1604, 17 Ağustos 1310 / 29 Ağustos 1894.

⁶ Bu durum vilayet genelinde de geçerliydi. Zira 1895 yılında Hüdavendigâr vilayeti dâhilindeki Kütahya, Hüdavendigâr, Karahisar-ı Sâhib, Balıkesir sancaklarındaki kasaba ve şehirlerdeki yapılar genelde ahşap ve birbirine bitişikti ve kâgir bina inşası yaygın değildi. “Nefs-i Kütahya kasabasında kâmilen ahşap dört bin dört yüz otuz altı

belediyesi bünyesinde bulunan itfâiye teşkilatı, gerek personel, gerek araç - gereç (*âlât ve edevat*) bakımından son derece yetersizdi. Zira 1895 yılında belediye bünyesinde sadece iki adet eski usul (*kâr-ı 'atîk*) yangın tulumbası vardı⁷. Belediye bünyesinde müstakil itfaiye personeli ise yoktu. Kasabadaki düzenli su şebekesi de yeterli değildi ve mahalle aralarındaki çeşmelerden ibaretti. Ayrıca kasabanın sokak ve mahalle düzeni geleneksel özelliğini koruyordu. Diğer birçok kasaba gibi Uşak sokakları da düzensiz, çıkmaz ve

---

hâne ve kısm-ı küllîsi ahşab ve mikdâr-ı cüz'isi kâgir bin üç yüz altmış yedi dükkân ve bunların hudûd ve mevâki'i fâsılalı kısmı az olup çoğunun yekdiğerine muttasıl ve ihrâka müste'id bir hâlde bulunduğu ve Tavşanlı kasabasında cümlesi ahşab bin doksan üç hane ve üç yüz on sekiz dükkân ve Eğrigöz kasabasında dahi cümlesi ahşab altı yüz doksan altı hâne ve üç yüz dükkân olduğu ve bu iki kasaba şimdîye kadar kısmen tesvîye gördüğü cihetle ebniye-i mevcûdenin birbirine ittisâli bulunmadığı ve Eskişehir kasabasında üç bin iki yüz dokuz hane, dokuz yüz elli altı dükkân ve altmış iki kahvehane ve otuz iki han ve misâfirhane ve on dört otel olup bir hane ile üç mağazanın kâgir ve küsûrunun ahşab idüğü ve dükkânların ihrâka gayet müste'id bir sûrette bulunduğu ve Gedüs kasabasında kâffesi ahşab ve harîkin sirâyetine müste'id derecede yekdiğerine muttasıl bin beş yüz hâne ve üç yüz dükkân ve han bulunduğu ve Simav kasabasında kâmilen ahşab bin üç yüz on sekiz hâne olup bir kısmının birbirine muttasıl idüğü ve Uşak kasabasında harîkden sonra dokuz yüz hâne mevcûd olarak bunlarla harîki müte'âkib yapılan dekâkinin 'umûmî ahşab ve yekdiğerine muttasıl ve harîkin sirâyetine müste'id bir hâlde olduğu ve Göbek kasabasında ahşab olarak altı yüz ve Banaz nahiyesi merkezinde üzerleri toprak örtülü seksen hâne mevcûd olduğu Kütahya mutasarrıflığından" (BOA ŞD. DH. 1562 / 13, 15 L 1312 / 11 Nisan 1895, lef 2). Ahşap bina inşasındaki yaygınlık, Hüdavendigâr vilayeti ile sınırlı değildi. Bu durum Osmanlı ülkesi geneli, özellikle Anadolu için de geçerliydi. Zira kâgir bina inşası, ulaşım teknolojisindeki geleneksellik sebebiyle hem daha zordu, hem de daha pahalıydı. Bu sebeple merkezî idarenin yangınlara karşı almaya çalıştığı tedbirler arasında kâgir bina yapımının özendirilmesi öncelikli bir yer tuttu. Ancak ahşap bina inşası uzun süre varlığını sürdürdü (Ortaylı, 2000, ss. 195, 209-212; Cerasi, 2001, s.155).

⁷ 1860'lı yıllarda faaliyete geçen Uşak kasabası belediyesi bünyesinde, 10 Mart 1902 tarihinde sadece iki adet eski usul (*kâr-ı 'atîk*) tulumba vardı. Yangına müteakip yeni usul (*nev-usûl*) bir adet tulumba alınması kaza idare meclisi tarafından kararlaştırılacaktı (BOA ŞD. 1586 / 2, 27 Ra 1321 / 23 Haziran 1903, lef 1). Bu arada kasabanın aydınlatılması da önemli bir sorundu. Kasabanın sokakları akşamları büyük bir karanlık içindeydi. Demiryolunun 1897'de faaliyete geçmesi sonucu daha fazla yaşanan demografik hareketlilik, aydınlatma sorununun çözümünü gündeme getirdi. Bu amaçla sokaklara gaz yağıyla yanan kandillerin konulması kararlaştırıldı ve bunun için gerekli olan masrafların temini önemli bir sorunu oluşturdu (BOA DH. MKT. 499 / 43, 29 M 1320 / 08 Mayıs 1902; BOA ŞD. 1586 / 2, 27 Ra 1321 / 23 Haziran 1903, lef 1).

dardı⁸. Bu yapısal olumsuzluklarla birlikte, *Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne* genelinde olduğu gibi Uşak kasabasında yangın sigortası uygulaması da yaygın değildi⁹.

22 saatte söndürülebilen yangının meydana getirdiği maddi hasar son derece ağırdı. Devrin mahallî (İzmir ve Bursa) ve İstanbul gazetelerinde de meydana getirdiği zarara bağlı olarak yangınla ilgili haberlere yer verildi. Yangın, olumsuz etkilerinin büyüklüğü sebebiyle resmî belgelerde *harîk-i kebir*, halk arasında da *Koca Yangın* olarak adlandırıldı. Zira yaklaşık bir gün süren yangında; 1800 hane, 7 han, 20 kahvehane, 680 dükkân, 10 fırın, 3 hamam, 10 câmiîşerif, 8 medrese ve rüştiye mektebi ve 10 sıbyan / ibtidâî mektebi ile iki kilise yandı¹⁰. Ayrıca yangında 8 veya 10 kişi hayatını kaybetmişti¹¹. Yine

⁸ Şehirlerin / kasabaların genelinde geçerli olan bu yapısal eksiklikler yangınların tahribini arttıran ve söndürülmesini güçleştiren başlıca sebeplerdi. Bu konuda bk. Özgür ve Azaklı, 2001, ss. 153-172; Ortaçlı, 2000, s. 212.

⁹ Kasabada Osmanlı Umum Sigorta Şirketi ile Phenix, Transatlantique ve Royal Sigorta Şirketleri faaliyet göstermekteydi ve kasabadaki binalardan sadece 15000 liralık kısmı sigortalıydı (*Hizmet*, 777, 07 Ra 1312 / 08 Eylül 1894; *Tercüman-ı Hakikat*, 4861, 30 Ağustos 1310 / 11 Eylül 1894). Dolayısıyla kasabadaki hanelerin, mağazaların ve dükkânların çoğu sigortalı değildi. Zira afet sonrası ahalinin büyük bir kısmının, kendi meskenlerini inşada çaresiz kalması da Uşak kasabasında sigortacılığın yaygın olmadığını açık bir deliliydi. Avrupa'daki yangın sigortacılığında mülhem Osmanlı Devleti'ndeki yangın sigortacılığı ve ilgili şirketler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Baskıcı, 2002, ss. 8-13; Kahya, 2010, ss. 156-166, 286-295. 17 ve 18. yüzyıllarda Avrupa (İngiltere ve İrlanda)'daki yangın sigortacılığı için de bk. Relton, 1893.

¹⁰ *Hüdavendigâr*, 1604, 17 Ağustos 1310 / 29 Ağustos 1894; BOA İrade, Hususi, 132, 25 S 1312 / 28 Ağustos 1894, lef 1; BOA BEO. 34872, 27 S 1312 / 30 Ağustos 1894; *Tercüman-ı Hakikat*, 4853, 20 Ağustos 1310 / 01 Eylül 1894; *Tercüman-ı Hakikat*, 4855, 23 Ağustos 1310 / 04 Eylül 1894. Yangının meydana getirdiği maddi hasara dair “Nefs-i Uşak dört bine karîb hane ve sekiz yüzü mütevâciz dekâkinden ibaret iken bunun meyânında ez-gayr-i mesâcid on dokuz câmiden on altısı ve on dört medreseden onu ve sekiz handan yedisi ve dört hamamdan üçü ve iki ibtidâî ve rüşdî mektepleri ve iki Rum ve Ermeni kiliseleri ve kâffe-i dekâkin ile üç bin üç yüz kadar hâne tamamen muhterik olmuş” bilgisi için bk. *Hizmet*, 776, 04 Ra 1312 / 05 Eylül 1894; *Hizmet*, 783, 29 Ra 1312 / 30 Eylül 1894. Arşiv belgeleri ile gazetelerdeki sayısal veriler arasındaki farklılık, mahallî tarih araştırmalarında gazetelerdeki verilerin ihtiyatlı kullanılması gerektiğine dair ciddi bir metodolojik uyarı niteliğindedir. Bununla birlikte bir başka arşiv belgesinde de yangında “iki bin dört yüz elli üç emlakinin, on iki hanın, yedi yüz dükkânın, otuz beş kahvehanenin, on sekiz câmiîşerifin, on iki medresenin, iki kilisenin, aynı çatı altındaki rüşdiye ve ibtidâîyye mekteplerinin, dört hamamın, eski ve yeni usûl otuz beş sıbyan mektebinin yandığı” belirtilmektedir (BOA BEO. 38435, 11 Ca 1312 / 10 Kasım 1894). *Hizmet* gazetesindeki sınırlı sayıdaki habere dayalı olarak 1894 Uşak yangını hakkında yapılmış muhtasar bir çalışma için bk. Güneş, 2001, ss. 275-280.

mahallî matbuatın verdiği bilgiye göre yangında can kaybının az olmasının çeşitli sebepleri vardı; öncelikle yaz mevsiminde ve akşam erken saatlerde meydana gelmişti, ilaveten yangın esnasında ahalinin bir kısmı ılıcalarda bulunuyordu¹².

Afetin Yönetiminde Devletin Rolü

Afet sonrası süreçte devletin başlıca işlevi, afetin eşgüdümlü olarak yönetimiydi. Bu afet yönetim süreci, merkez-taşra bürokratik yapılanması çerçevesinde gerçekleşti. Çevreden merkeze Uşak kazası - Kütahya sancağı/livası - Hüdavendigâr vilayeti - Dâhiliye Nezareti - Sadaret ve Yıldız saray-ı hümayunu eksensli dikey bir bürokratik süreç söz konusuydu. Bazı acil durumlarda telgrafla doğrudan İstanbul'daki Dâhiliye Nezaretine, Sadarete, Yıldız Saray-ı hümayununa gerek ahali, gerek mahallî idareciler tarafından bilgiler iletildi. İstanbul'dan gelen emirler de bu bürokratik silsileyi tersten işletti. Kısaca mülki idare silsilesi, afet yönetim sürecinde de aynen işledi. Bu bürokratik işleyiş sürecinde afetzedeler, yangının mağdurları, yani *harikzedegân* için yardımlar toplanmasına öncelik verildi. Yardımlarda öncelik yangınzedelerin temel beslenme ihtiyaçlarının karşılanmasıydı. Barınma sorunlarının giderilmesiyle ilgili olarak da çeşitli tedbirler alındı. Bunların dışında Osmanlı merkezî ve taşra idaresi, yangından zarar görenler için bazı vergi muafiyetleri bahşetmekten de geri durmadı.

Yangın, çıkışının ardından kısa bir sürede Kütahya mutasarrıflığına, Hüdavendigâr vilayetine ve Bâb-ı Âlî ile Yıldız Sarayına telgrafla bildirildi. Bunun üzerine hemen yangınzedelerin acil ve zaruri ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik önlemler alındı. Öncelikle yangından sonra mekânsız kalan ahalinin geçici ikâmeti üzerinde duruldu. Haneleri yanarak açıkta kalan ahali, yangından zarar görmeyen Aybeg Mahallesi'yle Karaseydi, Muharremşah, Akkilise, Bozkuş, Sorgun, Mende, Timurlar ve Hacıkadem isimli çevre köylerdeki yardımsever aileler yanına geçici olarak yerleştirildi¹³ ve bu aileler için gerekli görülen 1500 çadırın acilen gönderilmesi gerektiği İstanbul'a bildirildi. Sadrazamın arz tezkiresi üzerine Bâb-ı Ser-askerî tarafından gereğinin yapılması için irade çıktı¹⁴ ve irade üzerine vilayet evkâf muhasebecisi

¹¹BOA BEO. 38435, 11 Ca 1312 / 10 Kasım 1894; *Hizmet*, 776, 04 Ra 1312 / 05 Eylül 1894.

¹²*Hizmet*, 776, 04 Ra 1312 / 05 Eylül 1894.

¹³BOA İrade, Hususi, 132, 25 S 1312 / 28 Ağustos 1894, lef 1; BOA BEO. 34872, 27 S 1312 / 30 Ağustos 1894.

¹⁴Hüdavendigâr vilayetinin arzı üzerine açıkta kalan ahaliye dağıtılmak üzere çevre kaza redif taburlarında bulunan çadırlardan 1500 adedinin gönderilmesi hakkında çıkan irade-i seniyye için bk. BOA İrade, Hususi, 132, 25 S 1312 / 28 Ağustos 1894, lef 1. Konuyla ilgili olarak ayrıca bk. BOA BEO. VGG. 930, s. 92, 17 Ağustos 1310 / 29 Ağustos 1894; BOA BEO. 34813, 26 S 1312 / 29 Ağustos 1894. İrade üzerine

Süleyman Efendi, çadırların çevre redif taburlarıyla nizamiye elbise ambarlarından getirilmesi için gerekli olan nakliye masraflarını sarf etmek üzere Uşak'a görevli olarak geldi¹⁵. Bu çerçevede meskensiz kalan ahaliye 496 çadır farklı tarihlerde dağıtıldı¹⁶. Bu çadırların 90'ı 4 Eylül 1894'te Demirci ve Simav askerî depolarından, 120'si 6 Eylül'de Kütahya askerî deposundan, 71'i Karahisâr-ı Sâhib ve Sandıklı askerî depolarından, 60'ı 14 Eylül'de İzmir ve Manisa askerî depolarından, 97'si 30 Eylül'de Mudanya yoluyla İstanbul'dan, 58'i 9 Ekim'de yine Mudanya yoluyla İstanbul'dan gönderildi¹⁷. Bu çadırlardan 90'ı 5 Eylül'de, 120'si 6 Eylül'de, 71'i 10 Eylül'de, 40'ı 13 Eylül'de, 102'si 1 Ekim'de, 50'si 9 Ekim'de muhtaçlara ihtiyar heyetleri vasıtasıyla dağıtıldı. Afetzedelere tehvîn-i ihtiyâç komisyonu tarafından 9 Ekim 1894'e kadar 473 adet çadır verildi. Geri kalan 23 çadır da daha sonraki tarihlerde ihtiyâç sahiplerine dağıtıldı¹⁸.

Hükümetin mahallî idare ve belediye ile beraber afet yönetiminde himaye edici, kollayıcı olan yüzü vergi muafiyeti bahsinde daha da öne çıktı. Yangında zarar ve ziyana uğrayan ahaliye, hane ve dükkân inşası için gereksinim duyduğu kerestelerin temininde vergi muafiyeti tanındı. Hane ve dükkân inşa edecek ahaliden, belediyenin çeşitli tezkire harçlarını¹⁹ almaması da kararlaştırıldı. Hüdavendigâr Valisi Münir, 30 Ağustos 1894'te Dâhiliye Nezaretine çektiği telgrafta, baraka ve bina inşası için getirilecek kerestelerin geçici olarak vergiden muaf tutulmasını istedi. Bu mahallî talebin, Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ tarafından 20 Eylül 1894 tarihinde uygun görülmesi üzerine 13 Mart 1895 tarihine kadar kereste vergisinin alınmaması için 25 Eylül 1894 tarihinde irade çıktı²⁰. İlgili vergilerden muafiyet, baraka ve binaların inşasının çeşitli

---

gereği için Sadâret tarafından Bâb-ı Seraskerî'ye ve Dâhiliye Nezaretine yapılan tebliğât için de bk. BOA BEO. 34814, 26 S 1312 / 29 Ağustos 1894.

¹⁵ *Hüdavendigâr*, 1617, 16 Teşrîn-i sâni 1310 / 28 Kasım 1894.

¹⁶ BOA DH. MKT. 312 / 40, 29 Ca 1312 / 28 Kasım 1894; *Tercüman-ı Hakikat*, 4857, 25 Ağustos 1310 / 06 Eylül 1894. Daha sonraki tarihlerde 496 çadıra toplam 213353 kuruş bedel takdir edildi. Çadırların yerine konması (*ikmâl-i noksanı*) irade-i seniyye gereğinden olduğu için Seraskerlik teminini talep etmişti (BOA BEO. 83870, 09 Z 1315 / 01 Mayıs 1898; BOA BEO. 83098, 21 Za 1315 / 13 Nisan 1898; BOA BEO. 122250, 23 Za 1318 / 14 Mart 1901). Bununla birlikte çadırların uzun süre yerine konulmadığı da anlaşılmaktadır (BOA DH. MKT. 2471 / 93, 23 Z 1318 / 13 Nisan 1901).

¹⁷ BOA İrade, Dâhiliye, 39, 29 B 1312 / 26 Ocak 1895.

¹⁸ BOA İrade, Dâhiliye, 39, 29 B 1312 / 26 Ocak 1895.

¹⁹ Yeni bina yapımında Belediye tarafından alınan başlıca vergiler için bk. 24 Teşrîn-i evvel 1298 / 05 Kasım 1882 Tarihli Ebniye Kanunu, *Düstur*, Zeyl 3, Dersaadet 1300, s. 14-16; 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66 ve 67. maddeler.

²⁰ BOA İrade, Rûsumat, 3, 25 Ra 1312 / 26 Eylül 1894; BOA BEO. VGG. 930, s. 102, 19 Eylül 1310 / 01 Ekim 1894; BOA BEO. 38435, 11 Ca 1312 / 10 Kasım 1894. İrade

sebeplerle gecikmesi üzerine, yine mahallî talepler doğrultusunda 6 Haziran 1896 tarihli irade ile 13 Mart 1896 tarihine kadar uzatıldı²¹. Bu çeşitli sebepler dahi kayda değerdi; öyle ki, ani bir durum karşısında, ahalinin fakrüzareti, yani kendi hanesini, dükkânını yapacak ekonomik gücünün olmaması gerçeği bir yana, İstanbul'dan bunun için gönderilen mühendislerin fennî aletlerinin gelmemesi, hatta kasabanın mevkîî haritasının yapılarak üzerinde arsaların gösterilememesi de meselenin teknik tarafıyla ilgiliydi. Kasaba dışından gelen kerestelerin nakliyatı da sorun olacaktı; yangından sonra ortaya çıkan şüpheli hastalıktan (*avâriz-ı meşkûke*); koleradan dolayı çevre kaza ve sancaklarda oluşturulan kordonlar sebebiyle bir süre keresteler naklolunamamış, kış mevsim şartları ise bu durumu daha da zorlaştırmıştı²².

Binaların inşasında kullanılacak kerestelerin temini noktasındaki vergi muafiyetine ek olarak, yanan ve yıkılan binaların musakkafat vergisinin²³ ertelenmesi de mahallinden talep edildi. Merkezî idare tarafından Hüdavendigâr Vilayeti'ne ertelemenin ferdî istidaya gerek olmadan yapılıp yapılamayacağı soruldu. Neticede ilgili verginin ertelenmesi “ahvâl-i fevkalade ve istisnaiyyeden olmak üzere” Şûrâ-yı Devlet mazbatası da dikkate alınarak uygun bulundu²⁴. Ayrıca erteleme süresince birikmiş vergilerini vermek isteyenler olur ise kabulü, vermeyenlerden ise emlak inşası, ferâğı (sahiplik hakkını başkasına devredip ilişkisini kesme) veya intikali esnasında tamamen alınması, ödemeye ekonomik gücü olup da birikmiş vergilerini vermeyenlerden ise usul ve nizamı üzere tahsili kararlaştırıldı²⁵.

Mahallî idareciler tarafından yangından zarar görenlerin zaruri ihtiyaçlarını temin ve eşgüdümü sağlamak amacıyla kaymakam nezaretinde bir kriz masası, *Tehvîn-i İhtiyaç Komisyonu* adıyla kuruldu. Komisyona, aynı zamanda yangınzedelere nakdî yardımlarda da bulunacak olan kasaba ileri gelenlerinden

---

üzerine Hüdavendigâr vilayetine gereği için verilen bilgi hakkında bk. BOA BEO. 36408, 01 R 1312 / 02 Ekim 1894. Sadâret tarafından Dâhiliye ve Orman ve Ma'âdin Nezaretlerine aynı amaçla yazılan tezkire için de bk. BOA BEO. 36470, 01 R 1312 / 02 Ekim 1894.

²¹ BOA ŞD. 1562 / 28, Hüdavendigâr 3 / 47, 29 L 1312 / 25 Nisan 1895; BOA İrade, Orman ve Ma'âdin, 5, 24 Z 1313 / 06 Haziran 1896, lef 4; BOA BEO. 59366, 20 Z 1313 / 02 Haziran 1896.

²² BOA ŞD. 1562 / 10, Hüdavendigâr 3 / 20, 18 Za 1312 / 13 Mayıs 1895.

²³ Musakkafat Vergisi, 13 Mart 1882 tarihinden itibaren fabrika, değirmen, han, hamam, mağaza, hane, dükkân gibi mesken ya da geliri olan binaların takdir edilen kıymeti 20.000'e kadar olanlarından yıllık binde 4 kuruş, 20.000'den fazla kıymet takdir olunanlarından yıllık binde 8 kuruş olarak alınırdı. İlgili oranlar 13 Mart 1888 tarihinden itibaren kamu maliyesi açıklarını kapatmak amacıyla binde 5'e ve binde 10'a çıkarılmıştır (Sayın, 1999, ss. 394-395).

²⁴ BOA BEO. 41787, 27 B 1312 / 24 Ocak 1895.

²⁵ BOA BEO. 41787, 27 B 1312 / 24 Ocak 1895.

Tiridzade Mehmet Paşa başkanlık etti ve 12 üye komisyonda yer aldı²⁶. Yangın akabinde Kaza kaymakamlığı, liva mutasarrıflığı ve vilayet valiliğinin girişimleriyle çevre kaza, sancak ve vilayetlerden “harikzedegânın ihtiyacat-ı zarûriyye ve ‘âciliyyeleri için” yardım toplanarak Uşak’a gönderilmesi istendi²⁷. Gönderilen aynı ve nakdî yardımlar ilgili komisyon tarafından yangından zarar görenlere dağıtıldı. Kuruluş ve lağvediliş tarihleri, tüm üyelerinin isimleri, tüm faaliyetleri ayrıntılı olarak bilinemeyen bu komisyon, afetzedelerin maddi ihtiyaçlarının giderilmesinde devletin seferber olan yüzünü de gösteriyordu. Komisyon, yangınzedelerin, acil ihtiyaçlarının giderilmesi için öncelikle başvurduğu bir merci idi. Afet yönetiminde aksaklıklarına rağmen komisyon, gelen yardımların ihtiyaç sahiplerine ulaştırılmasında önemli işlevleri yerine getirdi.

Osmanlı merkezî idaresi, yangını müteakip kasaba ahalisinin başlıca geçim kaynağını oluşturan halı üretiminin sekteye uğramaması için de bazı tedbirler aldı. Zira yangında 3500 halı tezgâhı ile mevcut yünler tamamen yandı²⁸. Bu sebeple halı tezgâhlarının imaline öncelik verildi. Aydın valililiği tarafından İzmir’de toplanan yardımlardan bir kısmının, halı tezgâhlarının imali için ayrılması emredildi. Bu amaçla Uşak’a özel bir komisyonun gönderilmesi kararlaştırıldı²⁹. Halı tezgâhları kısa sürede imal edilerek üretimin sekteye uğramasına çalışıldı³⁰.

Osmanlı merkezî idaresi, yangında kiracı olarak ikâmet ettikleri haneleri ve eşyaları yanan redif taburu ümerasının ihtiyaçlarının karşılanmasına yönelik yardım taleplerini olumlu karşıladı. Nitekim İkinci Ordu, 26. Redif Alayının 1. Uşak Taburu binbaşısı İsmail Hakkı Efendi’ye 3500 kuruş, Kolağası Ali Rıza Efendi’ye 2664 kuruş; 1, 3 ve 4. bölük yüzbaşları Rahmi, Ali ve Hasan Tahsin Efendilerle misafir yüzbaşı Ömer Efendi’ye, tüfenkçi ustası İbrahim Usta’ya ikişer bin kuruş; 1, 2 ve 3. bölük mülâzım-ı evvelleri Ahmet ve Mustafa Efendilerle Memiş Ağa’ya bin beş yüzer kuruş; 1, 3 ve 4. bölük mülâzım-ı

²⁶ *Hizmet*, 780, 17 Ra 1312 / 18 Eylül 1894; BOA İrade, Dahiliye, 39, 29 B 1312 / 26 Ocak 1895.

²⁷ BOA İrade, Hususi, 132, 25 S 1312 / 28 Ağustos 1894, lef 4. “Merkez-i vilayetce i’âne idilmesi hakkında vesâyâ ve tebliğât-ı mü’essire ifâ buyurulduğu misillü gerek Kütahya Sancağınca ve gerek hasbe’l-civâriyye Mağnisa ve mahal-i sâ’irce dahi mu’âvenât-ı lâziminin ifâsıçün livâ-ı mezkûr mutasarrıflığına vesâyâ-yı ekide icrâ kılıldığı gibi vilâyet-i müşârünileyhâya dahi olvechle tebliğât ifâ olunmuştur” (*Hüdavendîgâr*, 1604, 17 Ağustos 1310 / 29 Ağustos 1894).

²⁸ *Levant Herald*’den aktaran ve alıntılayan *Tercüman-ı Hakikat*, 4856, 24 Ağustos 1310/05 Eylül 1894.

²⁹ *Hizmet*, 778, 11 Ra 1312/12 Eylül 1894.

³⁰ *Ahenk Gazetesi*, 40, 05 Temmuz 1311 / 17 Temmuz 1895. Uşak’taki halıcılık sektörü hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Çakmak, 2010, ss. 41-58; Çakmak, 2009, ss. 139-163; Tutsak, 2007, ss. 65-97; Quataert, 1986, ss. 473-489; Quataert, 1990, ss. 85-91.

sânîleri Mehmet ve diğer Mehmet Efendilerle Musa Ağa'ya bin iki yüz ellişer kuruş; yine yangından zarar gören Redif 24. Alayın 3. Gediz Taburu 1, 2 ve 4. bölük yüzbaşılı İbrahim Ağa'yla Mustafa ve Hacı Kasım Efendilere ikişer bin kuruş; 3 ve 4. bölük mülâzım-ı evveleri İsmail ve Ali Efendilere bin beş yüzer kuruş ve 2. bölük mülâzım-ı sânisî Nuri Efendi'ye bin iki yüz elli kuruş, Sultan II. Abdülhamit'in iradesi üzerine yardımda bulunuldu³¹. Ayrıca yangında hizmetleri görülen ve haneleriyle eşyaları yanan altı zaptiye erine, kaza idare meclisi mazbatasıyla yardım ve taltif edilmesi istenmiş, ancak bu talep iki zaptiye eri için uygun bulunmuştur³². Dolayısıyla devlet, yangından zarar gören askerî personelin ihtiyaçlarının giderilmesine yönelik mahallî taleplere mümkün mertebe kayıtsız kalmamıştır.

Acil ve zaruri ihtiyaçları giderildikten sonra hanelerini yapmaya ekonomik gücü olmayan yangınzedeler, kendilerine devlet tarafından maddî yardım yapılmasını, yani hanelerinin devlet tarafından inşa edilmesini istediler. Ayrıca Rum ahali de, yangında yanan kilise ve mekteplerinin aynı şekilde devlet tarafından inşa edilmesini talep etti³³. Yangını müteakip oluşturulan Tehvîn-i İhtiyaç Komisyonu/Î'âne Komisyonu, daha önceki yardımlardan kaza mal sandığında 60000 kûsûr kuruşun mevcut olduğunu, 1227 ailenin kendi baraka veya kara bina tabir olunan hanelerini inşa etmeye ekonomik güçlerinin olmadığını, her hane için en az onar lira olmak üzere 12270 adet Osmanlı yüzlük altınına şiddetle ihtiyaç bulunduğunu, bu meblağın hazine tarafından karşılanması gerektiğini mazbata ile tespit etti. Konuyla ilgili evrakın İstanbul'a ulaşması üzerine, Ocak 1895'te, konunun görüşüldüğü Meclis-i Mahsûs-ı Vükelâ'da "bu gibi masrafların yardımseverlerin ianesiyle karşılanmasının daha uygun olduğu, bu sebeple gerekli ve etkin teşvikler yapılarak, gönüllülük esasıyla, vilayetlerin her birinden 300'er, İstanbul'dan da 1000 Lira yardım toplanması, elde edilecek meblağın Uşak mal sandığında bulunan parayla

³¹ *Hüdavendigâr*, 1652, 02 Ağustos 1311 / 14 Ağustos 1895.

³² BOA DH. MKT. 315 / 51, 08 C 1312 / 07 Aralık 1894.

³³ Osmanlı Devleti'nin maddî yardımlarıyla kilise ve mekteplerinin inşası, malî güçlüklerden dolayı uygun bulunmayan 350 haneli Rum cemaati, kilise ve mekteplerini aralarında topladıkları yardımlarla ve kilise gelirleriyle Uşak Rum Milleti Havra Heyeti'nin ve Uşak Rum Milleti Metropolit Vekili Papa Menol'un girişimleriyle yeniden inşa etti. Kilisenin boyu 38, eni 22, yüksekliği 18 zirâ', mektebin boyu 26, eni 26, yüksekliği 12 zirâ'ydı. Kilise yarı-kagir, mektep ahşap olarak tahminen 109503 kuruş, 73 pâre (santim)ye inşa edildi. Gerekli irade 29 Eylül 1896 tarihinde çıktı (BOA ŞD. 1567 / 13, *Hüdavendigâr* 3 / 260, 09 R 1314 / 17 Eylül 1896; BOA İrade, Adliye ve Mezâhib, 11, 21 R 1314 / 29 Eylül 1896; ayrıca bk. BOA BEO. 64029, 13 Ca 1314 / 20 Ekim 1896). Bu konuda sınırlı sayıda arşiv malzemesine dayalı olarak yapılmış bir çalışma için bk. Tutsak, 2006, ss. 598-606. 1 zirâ' = 0,758 m'ydi (İnalçık, 1983, s. 340).

birleştirilerek yangınzedelerin hanelerinin inşasında sarf edilmesi” kararlaştırıldı ve gerekli irade 26 Ocak 1895’te çıktı³⁴.

İradeyle fakirler, hademe ve kâtipler yardım kampanyasından muaf tutuldu, diğer devlet memurları ve ileri gelenlerden her yerde komisyonlar kurularak toplanması kararlaştırıldı. Bunun üzerine ilgili karar; Dâhiliye Nezâreti tarafından Hüdavendigâr, Aydın, Selanik, Suriye, Edirne, Beyrut, Adana, Trabzon, Bağdat, Yanya, Manastır, Ankara, Kastamonu, Konya, Sivas, Diyarbakır, Erzurum, Kosova, Cezâ’ir-i Bahr-i Sefîd, Basra, Ma’mûretü’l-‘azîz, Musul, Van, Bitlis, İşkodra, Kudüs, Zor, İzmid, Biga, Çatalca vilayet ve müstakil sancaklarıyla İstanbul’da Sadâret’e, Şûrâ-yı Devlet’e, Mâliye, Hâriciye, ‘Adliye, Evkâf, Defter-i Hakânî, Nâfi’a, Telgraf, Orman, Zabtiye, Bahriye Nezâretleriyle Rûsûmât Emânetine, Şehremânetine, Zira’ât Bankasına, Seraskerîye, Tophâneye, Düyûn-ı ‘Umûmiyeye ve Bank-ı Osmanî Direktörlüğüne gereği için tahriratla bildirildi³⁵. İlgili meblağın toplanarak çeşitli tarihlerde Uşak’a gönderildiği anlaşılmaktadır³⁶. Böylece Osmanlı merkezî idaresi, yangınzedelerin evlerinin inşası için tüm ülkede âdeta bir yardım seferberliği başlatmış ve “sivil insiyatifi” harekete geçirerek yardımlaşmanın gerçekleştirilmesinde eşgüdümü sağlamıştır. Toplanan nakdî yardımlar da yine resmî kurumlar aracılığıyla yardıma muhtaç ahaliye ulaştırılmıştır. Devlet, ahali arasında yardımlaşmanın tezahürüne olumlu katkıda bulunmuştur.

Yangının ilk günlerinde evsiz kalan ve halı imal eden 15-20 kadar ailenin Eskişehir’deki Çifteler Çiftlik-i Hümayunu arazisinde iskân edilmesi de düşünülmüş³⁷, bunun için Uşak’ta ahaliye sürekli teşviklerde bulunulmuşsa da

³⁴ BOA İrade, Dâhiliye, 39, 29 B 1312 / 26 Ocak 1895. Aynı irade için ayrıca bk. BOA BEO. 42132, 03 Ş 1312 / 30 Ocak 1895. Osmanlı merkezî idaresinin, hazinenin içinde bulunduğu güç durum sebebiyle yardım toplama yoluna gittiği, “Ancak bu bâbda sarfına mahallene ihtiyâc gösterilen on iki bin liranın şu aralık hazînece tesvîyesi müşkilâtî derkâr bulunmasına” şeklindeki ifadelerden açıkça anlaşılmaktadır (BOA İrade, Dâhiliye, 39, 29 B 1312 / 26 Ocak 1895).

³⁵ BOA DH. MKT. 2069 / 63, 28 Ş 1312 / 24 Şubat 1895; *Ahenk*, 19, 11 Nisan 1311 / 23 Nisan 1895.

³⁶ BOA DH. MKT. 428 / 7, 24 Ra 1313 / 14 Eylül 1895; BOA DH. MKT. 423 / 55, 17 Ra 1313 / 07 Eylül 1895; BOA DH. MKT. 420 / 51, 10 Ra 1313 / 31 Ağustos 1895; BOA DH. MKT. 2284 / 21, 10 Ş 1317 / 14 Aralık 1899; *Hüdavendigâr*, 1637, 12 Nisan 1311 / 24 Nisan 1895; BOA BEO. 61718, 01 Ra 1314 / 10 Ağustos 1896; BOA DH. MKT. 2286 / 27, 15 Ş 1317 / 19 Aralık 1899; BOA BEO. 185212, 19 L 1322 / 27 Aralık 1904; BOA BEO. 192182, 25 S 1323 / 31 Nisan 1905.

³⁷ BOA Y. MTV. 120 / 30, 20 Za 1312 / 15 Mayıs 1895.

sonuç alınmamıştır. Aileler, bu teşviklere rağbet etmemiş ve Çifteler Çiftlik-i Hümâyûnu'na sevk ve iskân edilememişlerdir³⁸.

Mahallî Eşraf ve Sivil Unsurların Afetin Yönetimindeki Rolü

Yangını izleyen süreçte, merkezî idarenin emirleri doğrultusunda Hüdavendigâr vilayeti ve Kütahya mutasarrıflığı yardım toplama girişimlerinde bulundu. Çevre sancak ve vilayetlerden, komisyonlar oluşturarak, yardım kampanyaları düzenlemeleri istendi. Aynı zamanda vilayet merkezi Bursa'da ve sancak merkezi Kütahya'da komisyonlar teşkil edilerek, yardım kampanyaları düzenlendi³⁹. Mülki idarecilerin girişimleri sonucu sivil ve resmî kesimler tarafından gönüllülük esasıyla yardımlar toplandı. Komisyonların çalışmaları sonucunda toplanan aynı ve nakdî yardımlar belirli aralıklarla Uşak kasabasına gönderildi.

³⁸ Konuyla ilgili görüşleri alınan Serasker Rıza Paşa, “Bu sûretin kabûlü hâlinde hem ahâlî-i merkûme san’at-ı mezkûre ile bi’l-iştigâl ta’mîr ve terfiyye-i hâl iderek bu vesîle ile de zât-ı kudsiyyet-simât-ı hazret-i hilâfet-penâhileri isticlâb-ı dav’ât-ı hayriyye olunacağı ve hem de mezkûr san’at çiftlikin hâvî olduğu kurâ-yı ma’lûme ahâlisine intikal ideceğinden gerek bu yüzden ve gerek ‘asâkir-i şâhâne için kilim ve devâ’ir-i emîriyyeye lüzûmu olan kaliçe ve sâ’irenin hâlis yapığın ahûn sûretle nesc ve i’ mâl idileceğinden dolayı fevâ’id-i vâfire hâsıl olacağı beyânıyla tervîc-i istid’âlarına müsâ’ede olunması dermiyân olunmuş ve zikr olunan kilim ve kaliçelerin i’ mâline muktezî yapığı çiftlik-i hümâyûn-ı mezkûrca hâsıl olmağla berâber destgâh ve sâ’irenin dahi oraca i’ mâli kâbil olduğuna ve emr-i iskânları için de arâzi ve mahall-ı münâsebe mevcûd olduğuna nazaran” şeklinde mütalaa beyan etmiştir (BOA DH. MKT. 342 / 40, 12 Ş 1312 / 08 Şubat 1895, lef 1). Askerî Çiftlikât-ı Hümâyûn Nâzırının benzer doğrultuda serd ettiği görüşler için de bk. BOA Y. MTV. 104 / 41, 05 Ra 1312 / 06 Eylül 1894.

³⁹ İzmir’de yangınzedelere yardım amacıyla Aydın Valisi başkanlığında, Hükûmet Konağı’nın Büyük Salonu’nda İzmir ileri gelenlerinin katılımıyla bir yardım komisyonu kuruldu. Uşak’ın İzmir’le olan ticari münasebetinden dolayı tüm tüccarlar yardımda bulunmayı taahhüt ettiler. İlgili komisyon bir taraftan yardım toplarken, diğer taraftan hasılatı yangınzedelere gönderilmek amacıyla oyunlar tertibini kararlaştırdı. Mösyö Kukuli’nin kiraladığı Rihtim’daki Yaz Tiyatrosu’nda oyun tertibine karar verildi. Birer mecidiyelik 2000 bilet bastırıldı ve yardımseverlere satıldı. Yaz tiyatrosundaki oyunun, Mösyö Maks Raul ve diğer iki kumpanya tarafından oynanmasına, oyunun perde aralarında nefis seccade ve perdelerin piyangoya konularak çekiliş usulüyle dağıtılmasına karar verildi. Bu oyunlar gerçekleştirildi ve afetzedeler için 100 Osmanlı lirasından fazla yardım toplandı (*Hizmet*, 783, 29 Ra 1312 / 30 Eylül 1894; *Hizmet*, 780, 17 Ra 1312 / 18 Eylül 1894; *Hizmet*, 779, 14 Ra 1312 / 15 Eylül 1894; *Hizmet*, 784, 03 R 1312 / 04 Ekim 1894). Mösyö Kukuli’nin Yaz Tiyatrosu ve dönemin İzmir tiyatroları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Huyugüzel, 2004, ss. 67-78.

İlk aşamada afetzedeler için Hüdavendigâr vilayetinden 16200 kuruş nakdî yardım gönderildi⁴⁰. Mehmet Efendi vasıtasıyla Gediz kazasından yardım toplanmak suretiyle 29 Ağustos'ta 1176 kıyye⁴¹, 30 Ağustos'ta da 300 kıyye eklemek gönderildi. 3 Eylül'de Çivril yoluyla İzmir'den 6571 kıyye un geldi⁴². Aynı tarihte belediye başkanı Tiridzade Mehmet Efendi yangınzedelere 5400 kuruş yardımda bulundu. Yine aynı tarihte Uşak kazasının bazı köylerinden gönderilen buğday, kasabanın haricindeki un fabrikasında öğütülerek 705 kıyye un elde edildi. 5 Eylül'de de Kula kazasından Ömer vasıtasıyla 564 kıyye un, 6 Eylül'de tahrirat kâtibi vasıtasıyla Simav kazasından 355 kıyye eklemek, 36 kıyye fasulye, 260 kıyye bulgur, 31 kıyye tarhana, 7 Eylül'de Çivril eşrafından Hacı Emin Ağazade Mehmet Ali Bey tarafından 2401 kıyye un, 8 Eylül'de Uşak'ın Göğem köyü ahalisi tarafından 100 adet kereste, 10 Eylül'de Göğem köyü sakinleri tarafından 50 adet kereste, Eşme kazasının Kaltak köyü ahalisi tarafından 3 kile⁴³ buğday, 11 Eylül'de Alaşehir eşrafından Mütevellizade Hacı Mehmet Ağa tarafından 540 kuruş⁴⁴, Alaşehir ve Manisa kazalarından jandarma marifetiyle 2650 kıyye un, 12 Eylül'de Uşak'ın Karlık köyünden 145 adet kereste, 13 Eylül'de Karacahisar köyünden 107 adet kereste, 15 Eylül'de Salihli kazası ahalisi tarafından 1727 kıyye un, 16 Eylül'de Uşak köylerinden 794 kıyye un, 4 Ekim'de Kırkağaç kazasından 937 kıyye un gönderildi⁴⁵. Tehvîn-i ihtiyaç komisyonu ayrıca gönderilen nakdî yardımlarla 29 Ağustos 1894'te 321 kıyye eklemek, 1049 kıyye un, 9 Ekim'de de 175 adet kereste satın aldı.

Böylece 29 Ağustos – 4 Ekim 1894 tarihleri arasında, yangından zarar görenler için yardım olarak çeşitli resmî ve sivil kaynaklardan 577 adet kereste, 2152 kıyye eklemek, 3 kile buğday, 17398 kıyye un, 36 kıyye fasulye, 260 kıyye bulgur, 31 kıyye tarhana ile 22140 kuruş nakdî yardım gönderildi⁴⁶. Ayrıca Aydın vilayetinin merkezi İzmir'den ilaç bedeli olarak 10060 kuruş nakdî yardım geldi⁴⁷. Uşak'a gönderilen aynî yardımların temel özelliği, temel ihtiyaç maddelerinden oluşmasıydı. Bu yardımları yapanlar da genelde sivil kesimlerdi.

⁴⁰ *Tercüman-ı Hakikat*, 4859, 27 Ağustos 1310 / 08 Eylül 1894.

⁴¹ 1 kıyye / okka = 400 dirhem = 1,282945 kg. bk. İnalçık, 1983, ss. 339-340.

⁴² *Hüdavendigâr*, 1606, 31 Ağustos 1310 / 12 Eylül 1894. İlgili unun her çuvalı 60'ar kıyyeden 120 çuval olduğuna dair bk. *Tercüman-ı Hakikat*, 4853, 20 Ağustos 1310 / 01 Eylül 1894.

⁴³ 1 kile / keyl = 4 şinik (1 şinik = 2 kutu, 1 kutu = 2 zarf) = 0.037 m³ = 37 lt = 0,37 hektolitre (1 hekto litre = 100 litre = 2,702 İstanbul kilesi). Ölçü birimleri için bk. İnalçık, 1983, s. 339; Salih Zeki ve Mehmed Rafet, 1330, s. 114.

⁴⁴ *Tercüman-ı Hakikat*, 4859, 27 Ağustos 1310 / 08 Eylül 1894.

⁴⁵ BOA İrade, Dâhiliye, 39, 29 B 1312 / 26 Ocak 1895.

⁴⁶ BOA İrade, Dâhiliye, 39, 29 B 1312 / 26 Ocak 1895.

⁴⁷ BOA İrade, Dâhiliye, 39, 29 B 1312 / 26 Ocak 1895.

Yangını müteakip kurulan tehvîn-i ihtiyaç komisyonuna teslim edilen aynı ve nakdî yardımlar ilgili komisyon tarafından afetzedelere dağıtıldı. Bu çerçevede 29 Ağustos 1894'te fakir muhtaçlara 321 kıyye ekmek, 30 Ağustos'ta 384 kıyye ekmek, 31 Ağustos'ta Burhan Fakih Mahallesi muhtaçlarına ihtiyar heyeti vasıtasıyla 200 kıyye un, 1 Eylül'de Hacı Hızır Mahallesi fakir muhtaçlarına yine ihtiyar heyeti marifetiyle 200 kıyye un, 1 Eylül'de fakir muhtaçlara 88 kıyye un, 2 ve 3 Eylül'de memur ve müfettişi marifetiyle muhtaçlara 1844 kıyye ekmek, 4 Eylül'de yanan 10 mahalle muhtaçlarına muhtarları vasıtasıyla 4905 kıyye un, 7 Eylül'de Burhan Fakih ve Rum Mahalleleri muhtaçlarına ihtiyar heyetleri vasıtasıyla 355 kıyye ekmek, 15 Eylül'de yardıma muhtaç fakirlere ihtiyar heyetleri vasıtasıyla 7905 kıyye un dağıtıldı. Yine yangınzedelere dağıtılmak üzere 9 Ekim 1894'e kadar 1562 kuruş, 20 pare tutarında ekmek ve un satın alınarak günlük ihtiyaçlarının karşılanması için sarf edildi⁴⁸. Yine tehvîn-i ihtiyaç komisyonu, ahaliden satın aldığı 175 sandık kereste için İbrahim ve ortaklarına senet karşılığında 148 kuruş ödemedi bulundu. Böylece afetzedeler için tehvîn-i ihtiyaç komisyonu tarafından 9 Ekim 1894'e kadar geçen sürede yapılan aynı yardımların nitelik ve niceliği toplamda, 2904 kıyye ekmek, 16298 kıyye un şeklinde gerçekleşti. Bunun yanında komisyon tarafından 1709 kuruş, 20 pare de nakdî harcama yapıldı. Ayrıca yangını müteakip afetzedeler arasında hastalananların tedavisinde kullanılan ilaçlar için nakdî harcamada bulunuldu⁴⁹. Gereksevim duyulan ilaçlar İzmir'den getirildi⁵⁰. Neticede gönderilen aynı yardımlardan, 3 kile buğday, 422 kıyye un, 36 kıyye fasulye, 260 kıyye bulgur, 31 kıyye tarhana dağıtılmadı, nakit olarak da komisyonda 20430 kuruş, 20 pâre kaldı⁵¹.

Muhtaç aileler için yardımlara daha sonraki tarihlerde de devam edildiği görülmektedir. Uşak eşrafından Kulalı Rüstemzade Mehmet Ağa yangınzedeler için 1000 kileden fazla un yardımında bulundu⁵². Ayrıca 1860'lı yıllardan itibaren Uşak halılarını⁵³ Avrupa ülkelerine pazarlayan ve bundan büyük kârlar elde eden İzmir'deki ünlü İngiliz tüccarlardan La Fontaine ve Griffitt, İngiltere

⁴⁸ BOA İrade, Dâhiliye, 39, 29 B 1312 / 26 Ocak 1895.

⁴⁹ BOA İrade, Dâhiliye, 39, 29 B 1312 / 26 Ocak 1895.

⁵⁰ *Hüdavendigâr*, 1607, 07 Eylül 1310 / 19 Eylül 1894.

⁵¹ BOA İrade, Dâhiliye, 39, 29 B 1312 / 26 Ocak 1895.

⁵² BOA DH. MKT. 335 / 70, 25 B 1312 / 22 Ocak 1895.

⁵³ XIX. yüzyılda Osmanlı mamul ihraç emtiası arasında halılar önemli bir yere sahipti ve Batı Anadolu'da başlıca geleneksel üretim merkezleri Uşak, Gördes ve Kula'ydı. Uşak kasabasında artan uluslararası talebe bağlı olarak üretim miktarı sürekli arttı. XX. yüzyıl başlarında 13000 nüfuslu kasaba merkezinde yaklaşık 7000 kişi halıcılık sektöründe istihdam edilmekteydi (Çakmak, 2010, ss. 41-58; Çakmak, 2009, ss. 139-163).

ve Amerika’da yardım toplama girişiminde bulundular ve topladıkları 200 Lirayı Uşak’taki muhtaç ahaliye gönderdiler⁵⁴.

Fırsat Anı Olarak Yangın: Kentsel Mekânın Modernizasyonu ve Arazi Spekülatörlüğü

Kentsel mekânın modernizasyonu, Avrupa’da aydınlanma düşüncesinin “planlama” inancına bağlı olarak ortaya çıkan bir olgudur ve nesnel bir sosyal bilimin kent eksenli bir izdüşümü niteliğine sahiptir. Kentsel mekânın modernleşmesi, daha ziyade çıkmaz sokakların bulunmadığı, kâgir binalara, düzenli, dik ve birbirine paralel sokaklara, inorganik bir şekilde büyüyen geometrik düzenli kent mekânına, dama tahtası düzenindeki yol ağına, bir başka ifadeyle mekânın kullanımının rasyonalizasyonuna vurgu yapmaktadır (Bu konuda ayrıntılı bilgi için Tekeli, 1999, ss. 136-144; Tekeli ve İlkin, 2004, ss. 39-40; Aktüre, 1978, ss. 222-223). Tanzimat’tan itibaren Osmanlı idarecileri, şehirlere, bu bağlamda, yangınların sağladığı fırsatları da kullanarak, batılı örneklerle göre yeniden düzenlemeye yönelik çalışmalar gerçekleştirdiler.

Osmanlı Devleti, Tanzimat Fermanı’nın ilanından itibaren çeşitli yasal düzenlemeler yaptı. Batı’daki modern şehirlere benzer şekilde, “bir yasalar ve yönetmelikler şehirciliği” şeklinde gelişen Osmanlı kent planlamasına yönelik düzenlemelere, *dış dinamiklerin etkisiyle yapı değişikliği geçirmeye başlayan kentlerin sorunlarına çözüm bulmak* amacıyla başlandı. Devlet tarafından gerçekleştirilen yasal düzenlemelerde şüphesiz batı şehirlere model oluşturdu (Yerasimos, 1996, s. 2). Zira ilk ebniye nizamnamesi yayımlanmadan önce Mustafa Reşit Paşa, Londra’dan gönderdiği mektuplarda Batı kentlerinin geometrik yol ağlarından, yangınlardan etkilenmeyen kâgir binalarından söz ediyordu (Tekeli, 1999, s. 143; Tekeli ve Ortaylı, 1978, s. 18; Yerasimos, 1996, s. 3). Batı kent pratiği, 1882 Ebniye nizamnamesi de dâhil olmak üzere çıkarılan tüm ebniye nizamnamelerine yansdı ve bu yansıma, zamanla nizamnamelerde daha belirgin hâle geldi (Tekeli, 1996, s. 24). Planlama çalışmaları, çoğu zaman tüm kenti kapsayan planlardan ziyade, yangın yerlerine, yeni yerleşme alanlarına yönelik mevzî planlar niteliğindedir (Tekeli, 1999, s. 143).

1882 tarihli Ebniye Nizamnamesinin 20. maddesine göre, bir mahallede ondan fazla hanenin yanması hâlinde, yanan mahallenin tarla şeklinde tesviye ve yeniden taksim edilmesi ve bu taksimatın modern kent pratiğine uygun olarak yapılması gerekiyordu⁵⁵. Bu sebeple yangın sonrası yanan mahallelerin yeniden

⁵⁴ *Hizmet*, 787, 13 R 1312 / 14 Ekim 1894.

⁵⁵ “Gerek etrâfi yol ile mahûd adalar ve gerek mahallât büsbütün veyâhûd on hânedan ziyâdesi muhterik oldukda o mahal yeniden taksîm ile tarla vechle tesviye olunacaktır. Şöyle ki o mahallin hey’et-i kadîmesi ya’ni harîkden mukaddem mevcûd olan yollar ile her arsanın mesaha-ı sathıyyesi gösterilerek bir harita-ı ‘umûmiyesi tersîm olunub sekizinci madde ahkâmına tevfiakan etrâf ve derûn-ı zokaklarının tevsi’

tesviye ve taksimi gündeme geldi. Bunun için gerekli çalışmaları yapmak üzere ilk olarak Hüdavendigâr vilayeti mühendisinin veya belediye mühendisinin kasabaya gönderilmesi iradeyle emredildi⁵⁶. Ancak İstanbul'dan gelen bu emirden, Hüdavendigâr valisinin, Bursa belediyesinde mühendis bulunmadığını, istihdam edilen kalfanın adı bir ebniye kalfası derecesinde olduğunu, Uşak gibi büyük bir kasabanın haritasını çizmeye ehliyeti olmadığını ve vilayet başmühendisiyle mevcut fennî memurların yol ve köprülerle gerçekleştirilmekte olan çalışmaların keşiflerine ve kontrolüne dahi yetişemediklerini gerekçe göstermesi üzerine vazgeçildi⁵⁷. Hüdavendigâr valisinin talebi doğrultusunda⁵⁸, akabinde Ticaret ve Nâfi'a Nezâreti tarafından 7 Kasım 1894'te üçer bin kuruş maaşla Avrupa'da tahsil gören mühendis Ali Rıza ve Ohannes Efendiler Uşak'a tayin edildi⁵⁹. Maaşları Dâhiliye Nezareti tahsisatından karşılanan mühendislerin Uşak'a gelmelerinin gecikmesi üzerine de ahali tarafından İstanbul'a, mühendislerin bir an önce gönderilmeleri için telgraflar çekildi⁶⁰. Neticede mühendisler kasabaya geldi, çalışmaları için gereksinim duydukları, âlât ve edevatı olmadığını, bunların temin ve tedarik edilmesini istediler. Bu âlât ve edevat, Uşak ve Bursa'da tedarik edilemediği için İstanbul'dan talep edildi⁶¹ ve neticede İstanbul'dan tedarik edilerek Uşak'a gönderildi. Bunun için nakliye ücretiyle beraber harcanan toplam tutar, 10860 kuruş, 10 pâre (santim)ydı⁶².

Mühendisler işe başladılarsa da kısa sürede görevden alındılar⁶³. Haklarında İstanbul ve vilayete mahalle muhtarları tarafından şikâyetler edildi⁶⁴.

---

ve istikâmeti kırmızı hatt ile çizildikten sonra terettüb iden zâyi'ât-ı 'umûmîyeden yüzde hesâbıyla her arsanın mikdâr-ı kadîmi nisbetinde îsâbet idecek zâyi'ât bi'l-ihrac arsalar mümkün mertebe murabba' veya müstafil olmak ve şeref ve kıymet-i kadîmesi gözetilmek ve yüzleri tûlunun mikdâr-ı cedîdi kadîm yüzleri mikdârına nisbet ve hesâb idilerek virilmek üzere taksimâtı icrâ ve ber-mûceb-i harita arsa sâhiblerine bâlâsı haritalı birer ilm û haber i'tâ olunacaktır" (24 Teşrin-i evvel 1298 / 05 Kasım 1882 Tarihli Ebniye Kanunu, *Düstur*, Zeyl 3, Dersaadet 1300, s. 7).

⁵⁶ BOA BEO. 36408, 01 R 1312 / 02 Ekim 1894; BOA BEO. VGG. 930, s. 102, 19 Eylül 1310 / 01 Ekim 1894. Bu arada İzmir'deki İngiliz tüccarlar da şehrin imarı için İngiltere'den mühendis getirtme teklifinde bulundu. Ancak bu teklif, sonuçsuz kaldı.

⁵⁷ BOA BEO. 36592, 04 R 1312 / 05 Ekim 1894.

⁵⁸ BOA BEO. 36593, 04 R 1312 / 05 Ekim 1894.

⁵⁹ Ticaret ve Nâfi'a Nezareti tarafından seçilen başmühendise ve mühendis Ohannes'ın 3000'er kuruş maaş verildi (BOA İrade, Dâhiliye, 31, 29 Ca 1312 / 28 Kasım 1894; BOA DH. MKT. 1129 / 6, 03 N 1324 / 21 Ekim 1906; BOA BEO. 75264, 10 R 1315 / 08 Eylül 1897; BOA DH. MKT. 407 / 25, 13 S 1313 / 05 Ağustos 1895). Konuyla ilgili olarak ayrıca bk. BOA BEO. 39461, 04 C 1312 / 03 Aralık 1894.

⁶⁰ BOA BEO. 38034, 02 Ca 1312 / 01 Kasım 1894.

⁶¹ BOA BEO. 40586, 01 B 1312 / 29 Aralık 1894.

⁶² BOA BEO. 42290, 07 Ş 1313 / 23 Ocak 1896.

⁶³ Görevden el çektirilen mühendislerden Ohannes Efendi ile Ali Rıza Efendi'nin memuriyetleri sebebiyle alacaklarının verilmesine dair şikâyetleri hakkında bk. BOA

Mühendislerin azledilme sebepleri; yavaş çalışmaları, suistimalleri ve ehliyetsizlikleriydi⁶⁵. Şikâyetler ve görülen lüzum üzerine, Hüdavendigâr vilâyetinin de talebi dikkate alınarak yerlerine İstanbul'dan yine 3000'er kuruş maaş ve o nispette geliş ve gidiş harcırahıyla Van vilayeti eski başmühendisi Mahmut Bey ve mühendis Fetal görevlendirildi⁶⁶. Mühendisler öncelikle kasabanın yangından önce mevcut olan yollarını gösteren bir haritasını, akabinde de bu harita üzerinde açılması gerekli görülen yolları çizerek yolların genişletilmesi sebebiyle ortaya çıkacak kayıpları yüzde hesabıyla taksim edebilmek için her emlak ve arsanın ayrı ayrı yüzölçümleri miktarlarını tespit etmeye çalıştı⁶⁷. Bu arada kasabanın mevki'î haritası hazırlandı ve Liva merkezinden gelen emir üzerine Kütahya'ya gönderildi. Kütahya mutasarrıflığı, kasabanın asli durumunu gösteren haritasını, emir üzerine İstanbul'a gönderdi⁶⁸. Mutasarrıflık, ayrıca yangın mahallerinin yalnız caddelere ve çıkmaz sokaklara tesadüf ettiğini, bina ve yapıların arsalarından yollara birer arşın⁶⁹ terk olunarak asli durumları çerçevesinde inşası için mahallinde önemli gereklilikler ve ihtiyaçlar bulunduğu hakkında yapılan incelemelerin ayrıntılı bir şekilde daha önce bildirildiğini, yangından zarar görenlerin durumlarının zaruret ve sefillikle açıklanabileceğini, gerekli görülen inşaatın hızlı bir şekilde yapılmasına acil ihtiyaç olduğunu, gönderilen haritaya göre gerekli inşaatın başlatılmasına izin verilmesini, kasabadaki mevcut dinî eserlerin mevkilerine ve asli vaziyetlerine göre yolların tayin ve biraz genişletilmesiyle yetinmekten başka bir çare görülemediğini, boş yere maaş verilmemek üzere mühendislere de şimdiden izin

---

ŞD. 2971 / 28, 19 R 1313 / 09 Ekim 1895; BOA ŞD. 1206 / 34, Ticaret 2 / 639, 24 S 1314 / 04 Ağustos 1896. İlgili mühendislerin maaş ve harcırahlarının ödendiği de anlaşılmaktadır (BOA BEO. 53859, 04 B 1313 / 21 Aralık 1895).

⁶⁴ Şikâyetler için bk. BOA BEO. 45399, 28 L 1313 / 12 Nisan 1896.

⁶⁵ BOA ŞD. 1206 / 34, Ticaret 2 / 639, 24 S 1314 / 04 Ağustos 1896; BOA BEO. 44979, 19 L 1314 / 23 Mart 1897; BOA BEO. 45638, 03 Za 1312 / 28 Nisan 1895. Görevden alınan mühendislerden Ohannes Efendi'nin harcırah ve maaşının geri alınmasına dair çıkan anlaşmazlık için bk BOA BEO. 61899, 06 Ra 1314 / 15 Ağustos 1896.

⁶⁶ BOA BEO. 46028, 10 Za 1313 / 23 Nisan 1896. Daha sonraki tarihlerde kasabanın haritasının tanzimi ve şehrin imarı için mühendis olarak Oseb Kardeşyan'ın da Uşak'a Ticaret ve Nâfi'a Nezareti tarafından gönderildiği ve kendisinin 23 Ağustos 1900 tarihinde görevini tamamlayarak İstanbul'a döndüğü anlaşılmaktadır (BOA BEO. 75264, 10 R 1315 / 08 Eylül 1897; BOA DH. KKT. 2455 / 69, 08 Za 1318 / 27 Şubat 1901; BOA DH. MKT. 2193 / 71, 15 Z 1316 / 26 Nisan 1899). Mühendisler verilen maaşlar ve tutarları için de bk. BOA DH. MKT. 2113 / 114, 20 Ca 1316 / 06 Ekim 1898; BOA DH. MKT. 2432 / 101, 05 Ş 1318 / 28 Kasım 1900.

⁶⁷ BOA ŞD. 1204 / 19, Ticaret 2 / 518, 14 Ra 1313 / 04 Eylül 1895.

⁶⁸ BOA BEO. 48347, 02 M 1313 / 25 Haziran 1895.

⁶⁹ 1 mimar arşını 24 parmak = 0.758 m²ydi (İnalçık, 1983, s. 340).

verilmesini Vilayet vasıtasıyla Ticaret ve Nâfi'a Nezaretine bildirdi⁷⁰. Bu arada Müslim ve gayrimüslim ahali de muhtarları vasıtasıyla Sadâret'e gönderdikleri şikâyet telgraflarında, mühendislerin yavaş çalıştığından ve yolsuzluklarından, perişanlık ve mağduriyetlerinden bahsederek, bazı tadilatlar yapılmak suretiyle inşaaata izin verilmesini istediler⁷¹. Neticede Ticaret ve Nâfi'a Nezareti Fen Heyeti (Hey'et-i Fenniyesi) ahalinin şikâyetlerini de dikkate alarak konuyu görüştü ve mevcut sokakların çok dar olduğunun görüldüğünü, bu sebeple bunların sekiz ve on ve altı metre genişliğinde inşasının uygun görüldüğünü, gönderilen harita üzerinde açıklamalı bir şekilde işaret olunduğu üzere dinî eserlere (*âsâr-ı hayriyyeye*) dokunulmaksızın sokakların tadil edilerek haritanın ekli olarak ve Uşak'taki mühendislerden nezarete gönderilen mektup ile Hüdavendigâr vilayetinin tahriratının dahi iadeten takdim kılındığını, genişliği altı metreden az sokakları bulunan bir şehirde daha sonra tramvay ve benzeri ulaşım araçlarının tesis ve işletilmesinin güç olacağı hususunun da müşavirliğin mütalaalarından olduğunu, kasabanın asli haritasının tamamlanmışsa da yolların açılmasıyla genişletmeden dolayı meydana gelecek toplam kayıpları yüzde hesabıyla taksim etmek için emlak ve arsaların ayrı ayrı yüzölçümlerinin hesaplanmadığının mühendislerin arz edilen mektubunda gösterildiğini, şu hâlde mühendislere verilen vazifenin henüz sona ermediğinin anlaşıldığını, bununla birlikte ilgili mühendislerin Dâhiliye Nezaretinin tezkiresi üzerine seçilmiş olduğunu belirtti.

Bu görüşlerini 22 Ağustos 1895'te Sadâret'e bildirdi⁷². Neticede Dâhiliye Nezaretinin ve Şûrâ-yı Devlet, Dâhiliye Dairesinin görüşleri doğrultusunda, "kasabadaki mevcut dinî eserlerin asli durum ve yerlerine göre yolların tayin edilmesi ve ekli haritada fen heyeti tarafından açıklamalı olarak işaret olunduğu üzere yolların genişletilerek hemen inşaaata başlattırılması için arsa sahiplerine izin" verilmesi için 24 Eylül 1895'te irade çıkmıştır⁷³. Bunun üzerinde ahali,

⁷⁰BOA ŞD. 1204 / 19, Ticaret 2 / 518, 14 Ra 1313 / 04 Eylül 1895; BOA BEO. 53101, 08 C 1313 / 26 Kasım 1895.

⁷¹BOA BEO. 51579, 15 R 1313 / 05 Ekim 1895; BOA BEO. 48821, 15 M 1313 / 08 Temmuz 1895; BOA BEO. 48435, 06 M 1313 / 29 Haziran 1895; BOA BEO. 47990, 22 Z 1312 / 16 Haziran 1895; BOA BEO. 46765, 24 Za 1312 / 19 Mayıs 1895; BOA BEO. 46492, 17 Za 1312 / 12 Mayıs 1895; BOA ŞD. 1204 / 19, Ticaret 2 / 518, 14 Ra 1313 / 04 Eylül 1895. Ahali ve mahallî idareciler tarafından, haritanın bir an önce, inşaat mevsimi sona ermeden hazırlanması için mühendislere emir verilmesinin Ticaret ve Nâfi'a Nezaretinden talep edildiğine ve ilgili nezaretin mühendisleri sürekli ikaz ettiğine dair bk. BOA BEO. 48347, 02 M 1313 / 25 Haziran 1895.

⁷²BOA ŞD. 1204 / 19, Ticaret 2 / 518, 14 Ra 1313 / 04 Eylül 1895.

⁷³BOA İrade, Dâhiliye, 5, 04 R 1313 / 24 Eylül 1895. Ayrıca bk. BOA Y. PRK. TNF. 4 / 50, 01 M 1314 / 12 Haziran 1896. İrade için ayrıca bk. BOA BEO. 51529, 05 R 1313 / 25 Eylül 1895.

memnuniyet ve teşekkürlerini İstanbul'a çektikleri telgraflarla izhar etmiş, hanelerini inşa faaliyetlerine başlamıştır.

Böylece yangın mahallerini düzenleme ve sokakları genişletme vazifesiyle Uşak'a gönderilen mühendislerin de ifade ettiği gibi, Uşak kasabası “şöhret ve kâbiliyet ve istifdâdı cihetiyle sâye-i ma'mûriyet-vâye-i hazret-i pâdişâhîde gâyet muntazam bir şehir-î şehîr sırasına geçme” fırsatını kaçırmış ve aynı zamanda kentsel fizikî mekânın modernizasyonu fırsatı da sunan yangından gereği gibi faydalanamamış, şehir geleneksel kent dokusunu korumuştur⁷⁴. Bunda, daha ziyade mühendislerin görevlerindeki aksaklıklar, kış mevsiminin gelmesi, ahalinin sefaleti etkili olmuştur.

Devlet açısından kentsel mekânın modernizasyonu için olumlu fırsat sunan yangınlar, aynı zamanda mahallî ileri gelenler (eşraf, eşraf-ı belde, mütemevvilan, müteeffizan, hanedan-ı memleket) için de bazı fırsatları beraberinde getiriyor, “fırsat alanlarını / anlarını”⁷⁵ oluşturuyordu. Afetleri izleyen süreçte, spekülâtlük (muhtekirlik) devreye giriyor, afet sonrası oluşan fırsatlar, iktisadî kazanca dönüştürülmeye çalışılıyordu. Yangınlarda ilk akla gelen fırsat alanı, arazi spekülâtlüğüydü⁷⁶. 1894 Uşak yangını sonrasında da

⁷⁴Payitaht İstanbul'da, yangınlardan faydalanarak, kentsel mekânı modern kent pratiği ekseninde dönüştürme girişimlerinin olumlu sonuçları vardı. İstanbul, özellikle 1856 Aksaray yangını ve 1865 Hocapaşa yangınlarında fırsatı kullanma imkânına sahip oldu ve İstanbul'un yeniden şekillenmesinde bu yangınlar önemli rol oynadı. Bununla birlikte, 1870 Beyoğlu (Pera) yangınında olduğu gibi, modern kent pratiğini uygulamada faydalanılamayan yangınlar İstanbul için de söz konusuydu. Her halükarda yangınlar sonrası devlet tarafından oluşturulan modern kent planları, Osmanlı idaresinin Haussmann'ın Paris'i modelinde modern kentsel mekânlar yaratma düşüncesinin açık delillerini oluşturdu (Çelik, 1993, ss. 53-65; Uluengin ve Turan, 2005, ss. 364-369; Tekeli, 1996, ss. 25-27). Uluslararası ticarete bağlı olarak hızla büyüyen İzmir örneğinde ise bu anlamda, yangınlardan yeterince faydalanılmadığı görülmektedir. İstisnai bir örnek de, Kemeraltı yangınında olduğu gibi yangının İzmir'deki benzer olumlu işlevlerine dair de bk. (Zandi-Sayek, 2001, ss. 107-113; Uluengin ve Turan, 2005, s. 380).

⁷⁵Zachariadou, 2001, ss. 5-10. “Fırsat Alanları / Anları” bağlamında sınırsız bir çalışma alanını meydana getiren doğal afetler hakkında bu tarzda yeterli bilimsel araştırmanın yapılmadığı söylenebilir.

⁷⁶Mahallî ileri gelenlerin, afetler sonrasında oluşan spekülâtif durumlardan iktisadî kazanç elde etmeye yönelik teşebbüsleri diğer afetlerde de kendini gösterdi. 1887 kuraklığında eşraf, kasabada yükselen tahıl fiyatları sebebiyle elinde bulunan hububatı piyasaya sürmeyerek, fiyatların daha da artmasına sebep oldu. Neticede merkezî hükümet, müdahale ederek hububat için sabit fiyat belirledi. Yani bir anlamda geçici olarak narh koydu. Böylece ihtikarâtın önüne geçmeye çalıştı. Yine aynı afette, köylüye borçla yemeklik ve tohumluk hububat veren kasaba ileri gelenleri, daha sonraki tarihlerde alacaklarını tahsil ederken yüksek faiz haddi

benzeri gelişmeler yaşandı. Tehvîn-i İhtiyaç Komisyonu başkanlığını da yürüten Tiridzade Mehmet Paşa başta olmak üzere bazı kasaba ileri gelenleri, kasabanın haritasını hazırlamak için İstanbul'dan gelen mühendisleri etkileyerek, kendi arsalarını değer kazandıracak şekilde ana cadde ve sokakların değiştirilmesine yönelik girişimlerde bulundular⁷⁷. Ancak bu teşebbüsleri, ahalinin şikâyetiyle ilgili mühendislerin görevden alınması ve ana cadde ve sokakların değiştirilmemesi yönünde irade çıkması üzerine sonuçsuz kaldı.

Kısaca, maddi ve manevi tahribatı beraberinde getiren yangın, aynı zamanda çeşitli müspet ve menfi fırsatları da barındırdı ve bu fırsatların kullanımında, ahali, ileri gelenler, mühendisler ve devlet arasında gerilimler de yaşandı. Eşrafın etkisinde kalarak görevini suistimal eden mühendisler ahalinin şikâyetleri sonucu azledildiler. Fırsatları olumlu yönde kullanmaya çalışan devlet, menfi yönde kullanmaya çalışan arazi spekülâtorlerinin ve görevini kötüye kullanan mühendislerin karşısına üstün bir güç olarak çıktı, mağdur olan veya olacak ahaliyi korumaya çalıştı. Bir başka ifadeyle, afetler sonrası oluşan ortam, fırsat alanlarını ve imkânlarını kullanma ekseninde merkez - merkezkaç kuvvetler arasında zımnî gerilimleri de içerdi ve bu gerilim ahalinin, modern iletişim aracı telgrafın da yardımıyla, sıkça kullandığı şikâyet mekanizmasına yansdı.

Sonuç

1894 Uşak yangını, modernleşme sürecindeki Osmanlı idari, iktisadi, içtimai yapısının çeşitli açılardan içinde bulunduğu zaafiyetleri mahallî düzeyde gösteren bir durum betimlemesine imkân vermektedir. Zira belediye bünyesinde bulunması gereken itfaiye teşkilatının yetersizliği, evlerin ahşap ve bitişik olması, sokakların darlığı tespit edilebilen temel zaafiyetlerdi. Bu eksiklikler sebebiyle tahribatı fazla olan yangın, Osmanlı kamu maliyesinin içinde bulunduğu menfî durumu da gösterdi. Yangından zarar görenler için devlet, kapsamlı bir maddi yardımda bulunamadı ve bu durum belgelere bizzat yansdı. Buna karşılık yangını izleyen süreçte, yaraların sarılması aşamasında mahallî bir yardımlaşma yaşandı. Gerçekten yangından zarar görenlerin iâşe ve ibateleri,

---

uyguladılar (BOA MV. 30 / 19, 06 B 1305 / 19 Mart 1888; BOA MV. 30 / 58, 20 B 1305 / 02 Nisan 1888; BOA DH. MKT. 1501 / 6, 03 Ş 1305 / 15 Nisan 1888; BOA DH. MKT. 1502 / 63, 08 Ş 1305 / 20 Nisan 1888; BOA DH. MKT. 1512 / 68, 06 L 1305 / 16 Haziran 1888).

⁷⁷BOA ŞD. 1204 / 19, Ticaret 2 / 518, 14 Ra 1313 / 04 Eylül 1895. "Tüccârdan Tiridoğlu Mehmed Paşa ve sâ'irenin emellerine hıdmet iderek on beş bin lirayı mütecâvüz masrafla vücûda gelen su yollarını ve lağım ve kaldırımlarla çarşuyu tebdîl ve tağyîr itmek ve ahâlinin inşâ' itdikleri yedi yüz bâbı mütecâviz dükkân ve mağaza ve hâneleri hedm ile dâhil-i kısmet itdirmek ve kadîmden berû mevcûd ba'zı ziyâretgâhları bütûn bütûn mahv ile tarîke kalb eylemek niyyetinde bulunmak" (BOA BEO. 44979, 19 L 1314 / 23 Mart 1897).

genelde çevre kazaların aynı ve nakdî yardımlarıyla giderildi. Yangın sonrası yeni binaların inşası sürecinde ise yardımseverliğin ve dayanışmanın sınırları merkezî idare tarafından genişletildi. Ekonomik gücü olmayanların hanelerinin inşası, Memâlik-i Mahrûse-i Şâhâne genelinde, toplanan yardımlarla gerçekleştirildi. İlaveten yangın, kasabada sigortacılığın yaygın ve etkin bir şekilde kullanılmadığını da gösterdi. Yine bu yangın vesilesiyle kasaba ahâlisinin yarısından fazlasının kendi hanelerini yeniden inşa edecek bir ekonomik birikimden mahrum olduğu anlaşıldı.

Ayrıca kentsel fiziki mekânın modernizasyonu için de bir fırsat sunan yangından Uşak kasabası, “fırsattan istifade” edemeyerek, modern bir kentsel dokuyu oluşturamadı. Bunun için hummalı bir çalışmaya girişildi ve şehrin haritasının tanzimine ve modern bir kentsel mekânın inşasına çalışıldı. Ancak çeşitli menfî yapısal sebeplerden dolayı mevcut caddelerin ve sokakların genişletilmesiyle yetinilmek zorunda kalındı ve kasabanın geleneksel kent dokusu, modern bir görünüm kazanamadı. Bu konuda Osmanlı merkezî idaresinin gösterdiği istekliliği, afetzedeler ve Osmanlı taşra bürokrasisi işe ve ibate sorunları yüzünden gösteremedi. Osmanlı merkezî idaresi, yangınları önlemeye yönelik tedbirleri almaktan ve afet sonrasında afetzedelere yeterli maddi yardımlarda bulunmaktan ziyade, afeti, salt eşgüdümlü yönetme işlevini yerine getirdi.

Kaynakça

I. Nizamnâmeler

24 Teşrîn-i evvel 1298 / 05 Kasım 1882 Tarihli Ebniye Kanunu, *Düstur*, Zeyl 3, Dersaadet 1300.

II. Gazeteler

Hizmet gazetesi

776, 04 Ra 1312 / 05 Eylül 1894; 777, 07 Ra 1312 / 08 Eylül 1894; 778, 11 Ra 1312 / 12 Eylül 1894; 779, 14 Ra 1312 / 15 Eylül 1894; 780, 17 Ra 1312 / 18 Eylül 1894; 783, 29 Ra 1312 / 30 Eylül 1894; 784, 03 R 1312 / 04 Ekim 1894; 787, 13 R 1312 / 14 Ekim 1894.

Hüdavendigâr gazetesi

1604, 17 Ağustos 1310 / 29 Ağustos 1894; 1606, 31 Ağustos 1310 / 12 Eylül 1894; 1607, 07 Eylül 1310 / 19 Eylül 1894; 1617, 16 Teşrîn-i sâni 1310 / 28 Kasım 1894; 1637, 12 Nisan 1311 / 24 Nisan 1895; 1652, 02 Ağustos 1311 / 14 Ağustos 1895.

Tercüman-ı Hakikat

4853, 20 Ağustos 1310 / 01 Eylül 1894; 4855, 23 Ağustos 1310 / 04 Eylül 1894; 4856, 24 Ağustos 1310 / 05 Eylül 1894; 4857, 25 Ağustos 1310 / 06 Eylül 1894; 4859, 27 Ağustos 1310 / 08 Eylül 1894; 4861, 30 Ağustos 1310 / 11 Eylül 1894.

Ahenk gazetesi

40, 05 Temmuz 1311 / 17 Temmuz 1895; 19, 11 Nisan 1311 / 23 Nisan 1895.

III. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı ‘Âlî Evrâk Odası, Vilâyât Gelen-Giden Defterleri

BEO. VGG, 930, s. 102, 19 Eylül 1310 / 01 Ekim 1894; BEO. VGG, 930, s. 92, 17 Ağustos 1310 / 29 Ağustos 1894.

Bâb-ı ‘Âlî Evrâk Odası, Vilayet Gelen-Giden Defterleri Belgeleri

BEO. 122250, 23 Za 1318 / 14 Mart 1901; BEO. 185212, 19 L 1322 / 27 Aralık 1904; BEO. 192182, 25 S 1323 / 31 Nisan 1905; BEO. 34813, 26 S 1312 / 29 Ağustos 1894; BEO. 34814, 26 S 1312 / 29 Ağustos 1894; BEO. 34872, 27 S 1312 / 30 Ağustos 1894; BEO. 36408, 01 R 1312 / 02 Ekim 1894; BEO. 36470, 01 R 1312 / 02 Ekim 1894; BEO. 36592, 04 R 1312 / 05 Ekim 1894; BEO. 36593, 04 R 1312 / 05 Ekim 1894; BEO. 38034, 02 Ca 1312 / 01 Kasım 1894; BEO. 38435, 11 Ca 1312 / 10 Kasım 1894; BEO. 39461, 04 C 1312 / 03 Aralık 1894; BEO. 40586, 01 B 1312 / 29 Aralık 1894; BEO. 41787, 27 B 1312 / 24 Ocak 1895; BEO. 42132, 03 Ş 1312 / 30 Ocak 1895; BEO. 42290, 07 Ş 1313 / 23 Ocak 1896; BEO. 44979, 19 L 1314 / 23 Mart 1897; BEO. 45399, 28 L 1313 / 12 Nisan 1896; BEO. 45638, 03 Za 1312 / 28 Nisan 1895; BEO. 46028, 10 Za 1313 / 23 Nisan 1896; BEO. 46492, 17 Za 1312 / 12 Mayıs 1895; BEO. 46765, 24 Za 1312 / 19 Mayıs 1895; BEO. 47990, 22 Z 1312 / 16 Haziran 1895; BEO. 48347, 02 M 1313 / 25 Haziran 1895; BEO. 48435, 06 M 1313 / 29 Haziran 1895; BEO. 48821, 15 M 1313 / 08 Temmuz 1895; BEO. 51529, 05 R 1313 / 25 Eylül 1895; BEO. 51579, 15 R 1313 / 05 Ekim 1895; BEO. 53101, 08 C 1313 / 26 Kasım 1895; BEO. 53859, 04 B 1313 / 21 Aralık 1895; BEO. 59366, 20 Z 1313 / 02 Haziran 1896; BEO. 61718, 01 Ra 1314 / 10 Ağustos 1896; BEO. 61899, 06 Ra 1314 / 15 Ağustos 1896; BEO. 64029, 13 Ca 1314 / 20 Ekim 1896; BEO. 75264, 10 R 1315 / 08 Eylül 1897; BEO. 83098, 21 Za 1315 / 13 Nisan 1898; BEO. 83870, 09 Z 1315 / 01 Mayıs 1898.

Dâhiliye Nezareti, Mektûbî Kalemi Belgeleri

DH. KKT. 2455 / 69, 08 Za 1318 / 27 Şubat 1901; DH. MKT. 1129 / 6, 03 N 1324 / 21 Ekim 1906; DH. MKT. 1501 / 6, 03 Ş 1305 / 15 Nisan 1888; DH. MKT. 1502 / 63, 08 Ş 1305 / 20 Nisan 1888; DH. MKT. 1512 / 68, 06 L 1305 / 16 Haziran 1888; DH. MKT. 2069 / 63, 28 Ş 1312 / 24 Şubat 1895; DH. MKT. 2113 / 114, 20 Ca 1316 / 06 Ekim 1898; DH. MKT. 2193 / 71, 15 Z 1316 / 26 Nisan 1899; DH. MKT. 2284 / 21, 10 Ş 1317 / 14 Aralık 1899; DH. MKT. 2286 / 27, 15 Ş 1317 / 19 Aralık 1899; DH. MKT. 2432 / 101, 05 Ş 1318 / 28 Kasım 1900; DH. MKT. 2471 / 93, 23 Z 1318 / 13 Nisan 1901; DH. MKT. 312 / 40, 29 Ca 1312 / 28 Kasım 1894; DH. MKT. 315 / 51, 08 C 1312 / 07 Aralık 1894; DH. MKT. 335 / 70, 25 B 1312 / 22 Ocak 1895; DH. MKT. 342

/ 40, 12 Ş 1312 / 08 Şubat 1895; DH. MKT. 407 / 25, 13 S 1313 / 05 Ağustos 1895; DH. MKT. 420 / 51, 10 Ra 1313 / 31 Ağustos 1895; DH. MKT. 423 / 55, 17 Ra 1313 / 07 Eylül 1895; DH. MKT. 428 / 7, 24 Ra 1313 / 14 Eylül 1895; DH. MKT. 499 / 43, 29 M 1320 / 08 Mayıs 1902.

Dâhiliye Nezareti, Muhâberât-ı Umûmiye İdaresi Belgeleri

DH. MUİ. 69-3 / 9, 22 Ra 1328 03 Nisan 1910.

İrade Tasnîfi, Dâhiliye

İrade, Dâhiliye, 39, 29 B 1312 / 26 Ocak 1895; İrade, Dâhiliye, 5, 04 R 1313 / 24 Eylül 1895; İrade, Dâhiliye, 31, 29 Ca 1312 / 28 Kasım 1894.

İrade Tasnîfi, Husûsî

İrade, Husûsî, 132, 25 S 1312 / 28 Ağustos 1894.

İrade Tasnîfi, Orman-Ma'âdin

İrade, Orman ve Ma'âdin, 5, 24 Z 1313 / 06 Haziran 1896.

İrade Tasnîfi, Rüsûmât

İrade, Rüsûmât, 3, 25 Ra 1312 / 26 Eylül 1894.

İrade Tasnîfi, Adliye ve Mezâhib

İrade, Adliye ve Mezâhib, 11, 21 R 1314 / 29 Eylül 1896.

Bâb-ı 'Âlî Evrâk Odası, Meclis-i Vükelâ Mazbataları

MV. 30 / 19, 06 B 1305 / 19 Mart 1888; MV. 30 / 58, 20 B 1305 / 02 Nisan 1888.

Bâb-ı 'Âlî Evrâk Odası, Şûrâ-yı Devlet Belgeleri

ŞD. 1204 / 19, Ticaret 2 / 518, 14 Ra 1313 / 04 Eylül 1895; ŞD. 1206 / 34, Ticaret 2 / 639, 24 S 1314 / 04 Ağustos 1896; ŞD. 1562 / 10, Hüdavendigâr 3 / 20, 18 Za 1312 / 13 Mayıs 1895; ŞD. 1562 / 28, Hüdavendigâr 3 / 47, 29 L 1312 / 25 Nisan 1895; ŞD. 1567 / 13, Hüdavendigâr 3 / 260, 09 R 1314 / 17 Eylül 1896; ŞD. 1586 / 2, 27 Ra 1321 / 23 Haziran 1903; ŞD. 2971 / 28, 19 R 1313 / 09 Ekim 1895; ŞD. DH. 1562 / 13, 15 L 1312 / 11 Nisan 1895.

Yıldız, Sadâret Husûsî Marûzât Evrâkı

Y. A. Hus. 307 / 62, 24 S (2) 1312 / 27 Ağustos 1894.

Yıldız, Mütenevvi Marûzât Evrâkı

Y. Mtv. 104 / 41, 05 Ra 1312 / 06 Eylül 1894; Y. Mtv. 120 / 30, 20 Za 1312 / 15 Mayıs 1895.

Yıldız, Perâkende Evrâkı, Ticâret ve Nâfi'a Nezâreti Marûzâtı

Y. PRK. TNF. 4 / 50, 01 M 1314 / 12 Haziran 1896.

IV. Araştırma Eserleri

- Aktüre, S. (1978). *19. Yüzyıl Sonunda Anadolu Kenti Mekânsal Yapı Çözümlemesi*. Ankara: ODTÜ, Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi.
- Baskıcı, M. (2002, Ekim-Aralık). Osmanlı Anadoluşunda Sigorta Piyasası: 1860-1918. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 57(4), 1-33.
- Cerasi, M. M. (2001). *Osmanlı Kenti Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygırlığı ve Mimarisi* (A. Ataöv, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çakmak, B. (2009). İktisadî Değişim ve Devlet: XIX. Yüzyılda Uşak Halıcılığı. *Hacettepe Üniversitesi, Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 5, Sayı: 10, 139-163.
- Çakmak, B. (2010). XX. Yüzyıl Başında Uşak'ta Kurulan İp Fabrikaları. *Uşak Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, I(II), 41-58.
- Çelik, Z. (1993). *The Remaking of Istanbul Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*. Berkeley, Los Angeles, London: University of California Press.
- Erler, M. Y. (2002). XIX. Yüzyıldaki Bazı Doğal Afetler ve Osmanlı Yönetimi. *Türkler içinde* (c.13, ss.762-770). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Erler, M. Y. (2010). *Osmanlı Devleti'nde Kuraklık ve Kutluk Olayları*. İstanbul: Libra Yayınları.
- Güneş, G. (2001). 1894 Uşak Yangını. 25-27 Ekim 2001 21. Yüzyılın Eşiğinde Uşak Sempozyumu, Cilt 1, (M. Turgut, Ed.). İstanbul: Uşaklılar Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, 275-280.
- Hazai, Gy. (2001). Osmanlı Tarihinde Doğal Afetlerin Rolü Hakkında Birkaç Görüş. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Doğal Afetler*, (E. Zachariadou, Ed.), (G. Çağalı Güven, S. Öztürk, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 3-5.
- Huyugüzel, Ö. F. (2004). *İzmir'de Edebiyat ve Fikir Hareketleri Üzerine Araştırmalar*. İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını.
- İnalcık, H. (1983). Introduction to Ottoman Metrology. *Turcica*, 15, 311-347.
- Kahya, F. (2010). *Osmanlı Devleti'nde Sigortacılık*. İstanbul: Libra Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2000). *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını.
- Özcan, B. (2002). *Bursa Afetleri (1326-1900)*. Erzurum: Aktif Yayıncılık.
- Özgür, H. ve Azaklı, S. (2001, Bahar). Osmanlı'da Yangınlar ve İtfaiye Hizmetleri. *Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(1), 153-172.
- Quataert, D. (1986). Machine Breaking and the Chancing Carpet Industry of Western Anatolia, 1860-1914. *Journal of Social History*, Sipping, 473-489.
- Quataert, D. (1990). The Carpet Makers of Uşak, Anatolia (1860-1914). *IIIrd Congress on the Social and Economic History of Turkey, Princeton University, Proceedings, 24-26 August 1983*, (Heath W. Lowry and Ralph S. Hattox, Eds.). The ISIS Pres, İstanbul - Washington - Paris, 85-91.

- Relton, F. B. (1893). *An Account of the Fire Insurance Companies*. London: Swan Sonnenschein & Co.
- Salih Zeki ve Mehmed Rafet. (1330). *Nevsâl-i Ziraat ve Ticâret*. Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası.
- Sayın, A. V. (1999). *Tekâlif Kavaidi Osmanlı Vergi Sistemi*. Ankara: Maliye Bakanlığı, Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayını.
- Tekeli, İ. (1999). Bir Modernleşme Projesi Olarak Türkiye’de Kent Planlaması. *Türkiye’de Modernleşme ve Ulusal Kimlik*, (S. Bozdoğan ve R. Kasaba, Eds.), (N. Elhüseyni, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 136-152.
- Tekeli, İ. (1996). 19. Yüzyılda İstanbul Metropol Alanının Dönüşümü. *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (P. Dumont ve F. Georgeon, Eds.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 19-30.
- Tekeli, İ. ve İlkin, S. (2004). *Cumhuriyetin Harcı, Modernitenin Altyapısı Oluşurken*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tekeli, İ. ve Ortaylı, İ. (1978). *Türkiye’de Belediyeciliğin Evrimi*. (E. Türkcan, Ed.). Ankara: Türk İdareciler Derneği, Bilimsel Araştırma Dizisi-2.
- Tutsak, S. (2006). Uşak’ta Rumlara Ait Bir Kilise ve Mektebin Yeniden İnşasına Dair. *Doğumunun 65. Yılında Prof. Dr. Ahmet Özgiray’a Armağan*, (M. A. Erdoğan, Ed.). İstanbul: IQ Kültür - Sanat Yayıncılık, 598-606.
- Tutsak, S. (2007). Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Uşak’ta Halıcılığın Makineleşme Süreci. *Belleten*, LXXI(260), 65-97.
- Uluengin, M. B. ve Turan, Ö. (2005). İmparatorluğun İhtişam Arayışından Cumhuriyet’in Radikal Modernleşme Projesine: Türkiye’de Kentsel Planlamanın İlk Yüz Yılı. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 3(6), 353-436.
- Yerasimos, S. (1996). Tanzimat’ın Kent Reformları Üzerine. *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, (P. Dumont ve F. Georgeon, Eds.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1-18.
- Yılmazçelik, İ. (2005). XVIII. ve XIX. Yüzyılda Osmanlı Devleti’nde (Anadolu’da) Meydana Gelen Tabii Afetler. *XIV. Türk Tarih Kongresi, Ankara, Eylül, 2002, Kongreye Sunulan Bildiriler* içinde (c. II, Kısım: I, ss. 665-693). Ankara.
- Zachariadou, E. (2001). Doğal Afetler: Fırsat Anları. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Doğal Afetler*, (E. Zachariadou, Ed.), (G. Çağalı Güven, S. Öztürk, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 5-10.
- Zandi-Sayek, S. (2001). *Public Space and Urban Citizens: Ottoman Izmir in the Remaking, 1840-1890*. Unpublished Doctoral Dissertation, University of California, Berkeley.

Ek I. Uşak kasabası yangın mahallerinin tarla hâline getirilmesinden vazgeçilerek, mevcut sokakların genişletilmesiyle yetinilmesinin ve inşaata izin verilmesinin uygun olduğuna dair Ticaret ve Nâfi'a Nezareti'nden Sadâret'e yazılan tahrîrât

Dâ'ire-i Umûr-ı Ticâret ve Nafi'a
Mektûbî Odası
Numero
219

Ma'rûz-ı çâker-i kemînelerdir ki

Uşak kasabasının harik mahalline â'id hey'et-i aslîye haritasına ve mühendislere şimdiden ruhsat virilmesine dâ'ir hâme-pîrâ-yı ta'zîm ve tefhîm olan 2 Ağustos 311 târîh ve iki yüz yedi numrolu tezkire-i sâmiyye-i vekâlet-penâhîlerinin fenn müşâvirliği ifâdesiyle 'arîza-ı cevâbiyyesidir. Harik mahallinin kâmilen bir arsa hâline ifrâğıyla ana göre yolların tesvîyesi harikde büsbütün mahv ve harâb olmayub kısmen mevcûd ve ta'mûrât-ı lâzime ile 'imâr ve ihyâsı kâbil olan bir takım âsâr ve ebniye-i hayriyyenin hedmini ve o ma'kûle sâ'ir mü'essesât-ı beldenin dahi tebdîl-i mevâki'yle müceddeden inşâ'sı mücib olarak bu ise mebâliğ-i külliye sarfına mütevakıf olmağla berâber harikzedegânının dahi tûl müddet devâm ve imtîdâd-ı sefâletlerini müstelzim olacağı cihetle kasabadaki âsâr-ı bâkiyye ve mevcûdenin mevâki' ve vaziyet-i aslîyelerine göre yolların ta'yîn ve biraz tevsi'i ile iktifâ olunmak sûretinden başka bir çâre-i tesvîye görülemediği mukaddemâ Hüdavendigâr Vilâyet-i Celîlesinden Dâhiliye Nezaret-i Celîlesine meb'ûs tahrîrâtta izbâr ve şu sûret bu kere de gerek huzûr-ı me'âli-neşûr-i sadâret-penâhîlerine takdîm olunan ve gerek harita-ı mebhûsenin leffiyile nezaret-i 'âciziye irsâl kılınan tahrîrâtta da te'kiden iş'âr olunmaktan nâsî nezaret hey'et-i fenniyyesince bu nokta-ı nazarda tedkîkât-ı mukteziye icrâ itdirildikde 'azıkka-ı mevcûdenin pek dûn bir derecede olduğu görülmekle bunların 'ala-vechü't-tenâsüb sekiz ve on ve altı metro vüs'atinde inşâsı muvâfık görülerek harita-ı merkûme üzerinde şerh ile işâret olunduğu vechle âsâr-ı hayriyyeye dokunulmaksızın zokaklar ta'dîl idilerek mezkûr harita leffen ve zikr olunan mühendislerden nezârete gönderilen mektûb ile mâru'l-'arz irâde-nâme-i fehîmânelerine melfûf vilâyet-i müşârunileyhânın tahrîrâtı dahi i'âdeten takdîm kılınmış ve altı metro vüs'atinden dûn zokakları hâvî bir şehirde bi'l-âhire tramvay ve sâ'ire misillü vesâ'it-i imâriyyenin inşâsı müşkil olacağı husûsu da mezkûr müşâvirliğin cümle mütâlâ'asından bulunmuşdur. Gerçi kasabanın hey'et-i kadîme haritası ikmâl olunmuş ise de yolların küşâdıyla tevsi'en terettüb idecek zayı'ât-ı 'umûmiyyeyi yüzde hesâbıyla taksîm itmek için emlâk ve arsaların münferiden mesaha-ı sathiyyelerinin icrâ olunmadığı mühendislerin ber-vech-i ma'rûz mektûbunda gösterilmiş ve şu hâlde mühendislere terettüb iden vazîfenin henüz hitâm bulmadığı anlaşılmiş olub ma'a-hâzâ mezkûr mühendisler Dâhiliye Nezaret-i Celîlesinden vukû' bulan iş'âr-ı 'âlî üzerine intihâb idilmiş olduklarından sûret-i ma'rûzaya ve iş'âr-ı vâki'e göre ifâsı iktizâ iden mu'âmelenin oraya â'idiyeti tabi'î görünmüş olmağla nezaret-i müşârunileyhâya tebliğât ve vesâyâ-yı 'icâbiyyenin icrâsı merhûn-ı re'y ve irâde-i 'aliye-i fehîmâneleridir. Ol bâbda emr û fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. Gurre-i Rebîû'l-evvel 1313 ve 10 Ağustos 311

Ticaret ve Nâfi'a Nâzırı

BOA ŞD. 1204 / 19, Ticaret 2 / 518, 14 Ra 1313.

Ek II. Uşak'ta yaşayan Rumların yangın sonrasında sıkıntı çektirildiğine dair Rum Patrikhanesi'ne yapılan şikâyet hakkında

Kütahya Sancağı Mutasarrıflığı Cânib-i 'Âlîsine

Uşak'daki harîkden dolayı açıkda kalarak muhtâc-ı i'âşe ve i'âne oldukları beyanıyla tehvîn-i ihtiyâcları istid'âsını şâmil Uşak ve Alaşehir metropolid vekîli imzalarıyla Rum Patrikliğine keşîde kılınub Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine tevdî' kılınan telgrafnâme sûretlerinin leffîyle tahkîkât-ı lâzime bi'l-icrâ cidden ihtiyâcları tebeyyün idenlere usûl ve emsâli vechle mu'âvenet-i mukteziyye îfâsı 6 Eylül 310 târîh ve üçyüzbir numrolu nezâret-i müşârunileyhânın tahrîrât-ı 'aliyyesini müzeyyelen şeref-vârid olan 25 Eylül 310 târîh ve üçyüzoniki numrolu emr-i 'âlî-i mutasarrıfî-i ekremîlerinde emr û ferman buyurulmuş olmasıyla keyfiyyet belediye ve tehvîn-i ihtiyaç komisyonuna bi'l-havâle harîk-i hâ'ili müte'âkib muhtâcîn-i musâbîn-i ahâli-i Müslime ve gayrimüslime bilâ-fark ve istîsnâ mazhar-ı mu'âvenet idildiği ve vürüd iden dakîk ve muhâfaza için çadır tevzî' ve i'tâ kılınmış olduğu cihetle daha ne yapılmak lâzım geleceği Uşak Rum Metropolid Vekîli Papa Menol Efendi'den istîzâh ve istîfsâr olundukda gelan i'ânât-ı 'ayniyyeden en evvel kendüleri müstefid olub siyâk-ı vâhîde ve 'adl ve hakkaniyet dâ'iresinde tevzî'ât ve taksîmât icrâ kılındığı ve bu hâle millet nâmına müteşekkîr olduğunu yâd ve tezkâr ve maksad-ı aslî ise 'umûm mekteblerinin harîkzede olmasından ve esnâ-yı harîkde kilisa ve mekteblerinin külliyyen yanmasından kilisalarının inşası ve evlâdlarının ta'lîm-i 'ulûm ile terbiyeleri mekteblerinin binasına mütevakkıf olduğundan ve bunların millet-i merkûme tarafından inşası kâbil olamadığından nâşî 'âtîfet ve inâyet-i seniyye-i pâdişâhînin bî-dirîğ buyurulması istirhamından bulunduğunu ifade ve izbâr eylemiş olduğu bâ-derkenâr bildirilmiş ve îfâ-yı muktezâsı mütevakkıf-ı re'y-i 'âlî-i mutasarrıfleri bulunmuş olmağın ol bâbda emr û ferman hazret-i men-lehü'l-emrindir. 7 Cemâzie'l-evvel 312 ve 24 Teşrîn-i evvel 310

Uşak Kaymakamı Nâ'ib ed-dâ'î Müftî ed-dâ'î Rum Vekîli Ermeni Vekîli Mal Müdürü Vekîli Tahrîrât Kâtibi A'zâ A'zâ A'zâ A'zâ

BOA İrade, Dâhiliye, 39, 29 B 1312.

Ek III. Yangın sonrası Uşak kasabasının yeniden düzenlenmesi ve sokakların genişletilmesi hakkında alınan tedbirlere dair

Dâ'ire-i Umûr-ı Ticâret ve Nâfi'a

Mektûbî Odası

Numero

130

Ma'rûz-ı çâker-i kemîneleridir ki

Muhterik olan Uşak kasabasının sûret-i tesvîyesi hakkında mahallinden vukû' bulan iş'ârâta 'atfen tevârih-i muhtelifede makâm-ı fehâmet-ittisâm-ı cenâb-ı sadâret-penâhîlerinden olunan tebliğâtın tekrârıyla ve bu kere de te'kîden gelan telgrafnâmenin irsâl buyurulduğu beyân-ı 'âlîsiyle müste'celiyyet-i maslahata binâen îcâbının müsâre'eten îfâ ve 'arz ve inbâsını âmir vârid-i hâme-i ta'zîm ve tefhîm olan 3 Haziran 311 târîh ve yüz yigirmi altı numrolu tezkire-i sâmiyye-i vekâlet-penâhîleri me'âl-i

'âlisi rehîn-i ikâz-ı çâkerî oldu. Müstağnî-i 'arz ve beyân olduğu üzere mezkûr kasabanın sûret-i tesvîyesi hakkında beyân-ı mütâla'a idilebilmesi mebnî-i mevcûde-i 'atîkanın hâl-ı hâzırıyla ihdâs olunacak tarîk-i 'âmmeyi gösterir haritasının vücûduna vâbeste olmasına ve böyle elde bir güne ma'lûmât olmadıkca bir şey yapılamaması tabîî bulunmasına binâen öyle bir haritanın bi't-tanzîm 'ilâve-i mütâla'alarıyla berâber sür'at-ı tîsyâr ve iş'ârı tevârih-i muhtelifede telgrafla mahalline î'zâm kılınan mühendislere bildirilmiş ve keyfiyet bu kere de te'kid ve sûret-i hâl Dâhiliye Nezâret-i Celîlesine de tebliğ edilmiştir. Şu hâle nazaran nezâretce bu bâbda bir güne te'ehhür vukû'a getirilmeyüb der-hâl lâzım gelanlara tebliğât-ı mü'essire îfâ olunmuş ise de henüz matlûb haritanın vürûd itmemesine mebnî keyfiyet 'ukde-i te'ehhüre düşmüş ve ma'a-hâzâ esâs-ı mu'âmele olmak üzere elde idilmiş sâlifü'l-'arz taht-ı lüzûm ve vücûbda bulunan haritanın bir an akdem tanzîm ve irsâl itdirilmesi hakkında vilâyetce ve mahallince ta'kîbât-ı lâzime ve tesrî'ât-ı mukteziyyenin îfâsı lüzûmu dahi Hüdavendigâr Vilâyet-i Celîlesine iş'âr kılınmış olmağla sûret-i cereyân-ı maslahatin nezâret fenn müşâvirliği ifâdesiyle 'arz ve beyânına ve mürsel telgrafnâmenin leffen takdîm ve î'âdesine mübâşeret olundu. Ol bâbda emr ü fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir. 27 Zi'l-hicce 312 ve 8 Haziran 311

Ticaret ve Nâfi'a Nâzırı

BOA BEO. VGG. 48347.

Ek IV. Yangının meydana getirdiği maddi hasar ve yangın sonrasında alınan ilk mahallî tedbirlere dair

Makâm-ı sâmi-i Sadâret-penâhîye

Harîkzedegân için istenilen çadırların î'tâsına kadar meskensiz kalanların muhafazaları esbâbının istihsâli ehemmiyetli ve elzem olmasına ve Karaseydi ve Muharremşah ve Akkilise ve Bozguş ve Sorgun ve Mende ve Timurlar ve Hacı Kadem karyelerinin cesâmet-i mevki'yye ve Uşak'a karîben münâsebât-ı kâmileleriyle berâber ahâlisi meyânında erbâb-ı hamîyyetden bir hayli zevâtın vücûdu tahkîk kılınmasına mebnî musâbînden pek muhtâc ve muztarr olanların heman ve serî'an kurâ-yı mezkûreye yerleşdirilüb ve bir yandan da teşvîkât ve terğîbât-ı mü'essire icrâsıyla zâhire ve me'kulât-ı sâ'ire cem' ve tedârik idilüb tahfîf-i şiddet-i ızdırâb ve muzâyakaları esbâbının istihsâli zımında Uşak kaymakamlığıyla orada bulunan liva muhâsebecisine tebliğât-ı lâzime icrâ kılındığı Kütahya Mutasarrıflığından bugün alınan 15 Ağustos sene 310 târihlü telgrafnâmede î'sâr olunmuş ve harîk-i mezkûr dün gece sâ'at beşde basdırılub işbu harîkde bin sekiz yüz hâne yedi hân yigirmi kahvehâne altıyüzseksan dükkân on firun üç hamam on câmi'-i şerîf sekiz medrese ve mekteb-i rüşdî on bâb mekâtib-i sibyanîye ve iki kilisa muhterik olduğu ve kasabanın hâricinde bulunan dakîk fabrikası ihtiyâcât-ı ahâliyi te'mîn idecek derecede zâhire çıkarabileceğinden elde bulunan zâhireler öğüdülmekte bulunduğu ve sâye-i 'inâyet-vâye-i hazret-i padişahîde fukarâ-yı ahâlinin istikmâl-i esbâb-ı istirahatleri husûsunda imkânın müsâ'id olduğu derecede çalışılmakta olduğundan 'arz-ı sâbık vechle bin beş yüz 'aded çadırın vaktiyle yetiştirilmesi ma'rûzdır 16 Ağustos sene 310

Vali-yi Burusa

Münîr

BOA İrade, Husûsî, 132, 25 S 1312.

Ek V. Uşak yangın mahallinde çalışmış olan mühendis Ohannes Efendi'nin maaş ve harcırahına dair

Bâb-ı 'Âlî

Dâ'ire-i Umûr-ı Dâhiliye

Mektûbî Kalemi

'Aded

1259

Huzûr-ı 'Âlî-i hazret-i Sadâret-penâhîye

Ma'rûz-ı çâker-i kemînelerdir ki

Uşak harîk mahallinin tesvîyesi zımında mukaddemâ mahalline gönderilmiş olduğu hâlde âhîren 'azli vukû'undan dolayı müterâkim ma'âşâtının i'tâsından imtinâ' idilmekte ve 'avdet harcırâhı olarak me'hûzu olan mebâliğin istirdâdı cihetine gidilmekte olduğundan bahsle tesvîye-i istihkâkı istid'âsına dâ'ir mühendis Ohannes Efendi tarafından virilen 'arzihâl üzerine Hüdâvendigâr Vilâyet-i Celîlesiyle cereyân iden muhâbere nefîcesinde mümâileyhin îfâ-yı vazîfeye muktedir olamadığı cihetle kendüsüne 'avdet harcırâhı olarak evvelce virilmiş olan altı yüz on beş guruşun istirdâdı lâzım gelüb taleb eylediği eyyâma â'id ma'âş ise işe mübâşeretî târîhinden evvel olduğundan i'tâ olunmadığı ve mümâileyhin Der-'aliyyeyye 'azîmet itmesinden nâşî harcırâh-ı mezkûrun buraca kendüsünden istirdâdı lâzım geleceği bildirilmesine binâen keyfiyet Ticâret ve Nâfi'a Nezâret-i Celîlelerine lede'l-iş'âr alınan tezkire-i cevâbîyyede mümâileyhe teblîğ-i madde olundukda me'mûriyet-i mezkûreden dolayı istihkâkı olduğu iddi'âsıyla mezkûr harcırâhı i'âdeden imtinâ' itdiği cihetle meblağ-ı mezbûrun tamâmen kendüsünden tashîl edilmedikce bir me'mûriyete ta'yîn olunmamamsı için mu'âmele-i mukteziye îfâ kılındığı izbâr edilmiş olduğu hâlde olbâbda nezâret-i müşârünileyhâdan bu kere de vârid olub leffen takdîm kılınan 23 Nisan sene 312 târîh ve sekiz numarolu tezkirede mümâileyh mezkûr harcırâhı kat' itdiği mesâfe mukâbilinde bi'l-istihkâk ahz ve sarf itmiş olduğu cihetle i'âdeye kudreti olsa bile istirdâdı muvâfık-ı mu'adelet olamayacağı beyân ve müstehak olduğu ma'âşların tesvîyesini ve fakr û zarûret hasebiyle bir mahalle ta'yînini istid'â itmekte olduğu ve kendüsü müstahdemîn-i kadîmeden olub nezâretce işe yaramaz takımdan bulunmamakla berâber me'mûrîn-i fenniyyenin mukayyedlerinde bulunacakları me'mûrîn-i mahallîye tarafından hüsn-i istihdâmı lâzımeden ve işe yamadıkları hâlde vaktiyle cevâb virilmek îcâb-ı hâlden iken orası iltizâm olunmayarak bir me'mûrün bir müddet istihdâm olduğundan ve bu sûretle ma'âşa kesb-i istihkâk itmiş gibi telakkî idildikten sonra bu yolda bir mu'âmele ile cezâlandırılması muvâfık-ı mu'adelet olamayacağı dermiyân olunmuş olmağla şu hâlde göre îcâbı li-eclü't-tezekkür keyfiyetin Şûrâ-yı Devlete havâle buyurulması manût-ı müsâ'ede-i 'aliyye-i hazret-i vekâlet-penâhîleridir olbâbda emr û fermân hazret-i veliyyü'l-emrindir 29 Zi'l-hicce sene 313 ve 30 Mayıs sene 312

Nâzır-ı Umûr-ı Dâhiliye

BOA ŞD. 1206 / 34, Ticaret 2 / 639, 21 S 1314.

OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA KARANTİNA UYGULAMASI VE VENEDİK ULUSLARARASI SİHHİYE KONFERANSI*

Güner DOĞAN

Özet: Edward Said'e göre, bir bilim dalı olarak oryantalizm, 1312 Viyana konsilinin kararları neticesinde, Doğu üzerine eğitim yapacak bir seri kürsü kurulmasıyla başlamıştır. Oryantalizmin akademik bir disiplin olarak kurumsallaşması ise yine Said'e göre, 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ve özellikle 19. yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu bağlamda, oryantalizmin en revaçta olduğu 19. yüzyılda, Venedik'te, birçok ülkenin katıldığı bir konferans toplanmıştır. Bu konferansta genel olarak sağlıkla ve özel olarak karantina tedbirleriyle ilgili "Doğu" ülkelerini ötekileştiren ve genelleştiren birtakım kararlar alınmıştır. Bu kararların hangi amaçlarla alındığının tespiti, bu çalışmanın temel tartışma konusunu oluşturmaktadır. Diğer bir ifadeyle İtalya'nın Venedik kentinde 1892 yılında yapılan ve çok sayıda ülkenin katılımıyla gerçekleştirilen, sağlık alanında çeşitli fikirlerin tartışıldığı bir konferans, konferansa giden süreçte, özellikle karantinayla ilgili olarak yaşanan gelişmeler ve konferans sonrası devletlerarasında ortaya çıkan krizler bu çalışma çerçevesinde ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Karantina, Oryantalizm, öteki, Mürur Tezkiresi, Venedik Sıhhiye Konferansı.

Quarantine Application in Ottoman Empire and Venice International Health Conference

Abstract: As it is known, according to Edward Said, orientalism as a science started with the launch of a series of courses which will give education about the East as a result of the decisions made in the Vienna Council in 1312. However, according to Said, the orientalism, which we can define as a science, became an institution as an academic discipline starting from the final quarter of the 18th century, but mainly in the 19th century. Therefore, a conference - to which a lot of countries attended-was held in Venice in the 19th century when the orientalism was the most popular. Some certain decisions about the measures of health in general and quarantine in specific were made that would result in marginalizing and generalizing the countries of the "East". The reasons behind making these decisions form the basis of this study. In other words, in this study, we will try to focus on the conference which was held in Venice, Italy in 1892 with the participation of a great number of countries and in which various ideas in the field of health were discussed as well as the process until the conference was

---

* Bu çalışma, 25-28 Mayıs 2011 tarihleri arasında, Korfu adasında düzenlenen 14th Annual Mediterranean Studies Association Kongresi'nde İtalyanca olarak sunulan bildiri metninin gözden geçirilmiş ve Türkçeye çevrilmiş son hâlidir.

held, especially the developments about quarantine and some inter-state crises after the conference.

Key words: Quarantine, Orientalism, Other, Internal Pass, Venice Health Conference.

Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nda sağlık alanında yeniden yapılanmayı, II. Mahmud döneminden itibaren başlatmak uygun gözükmemektedir. Böyle bir tercih, daha önce sağlık alanında kurumsal anlamda birtakım modernleştirme girişimlerinin olmadığı anlamına elbette gelmemelidir. III. Selim döneminde, özellikle kurumsal anlamda sağlık açısından önemli sayılabilecek gelişmeler söz konusu olmuştur. 1805 yılında Rum Tıp Mektebi ve 1806 tarihinde de Tersane Tıbbiyesi adı verilen modern iki tıp okulunun hizmete girmesi buna örnek gösterilebilir (Altıntaş, 1999, ss. 528-542). Ancak bu kurumlar fazla uzun süreli olamamışlar ve 1807 yılında, yani III. Selim'in tahttan indirildiği karışıklık döneminde kapatılmışlardır. Bu kurumların kapatılması, ilgili alanda yapılacak olan yeni modernleştirme girişimlerini sona erdirmemiş, aksine II. Mahmud döneminde reformlar daha da hızlanmıştır. 1808'de tahta çıkan II. Mahmud, birçok alanda başlattığı modernleşmeyi sağlık alanında da gerçekleştirmiş ve bu modernleşme, orduda meydana gelen modernleşme ile âdetâ kol kola gitmiştir. Bunun en iyi örneği 1827 yılı olarak verilebilir. 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nı kaldıran II. Mahmud, ardından yine aynı yıl içerisinde modern bir orduyu yani, Asakir-i Mansure-i Muhammediye'yi kurmuştur. İşte bu ordunun sağlık alanındaki ihtiyaçlarını karşılamak için 14 Mart 1827'de, İstanbul'da, *Tıbhane-i Amire* açılmıştır (Tahsin, 1328, s. 4). Bu modern tıp kurumu ile orduya hekim ve cerrah yetiştirilmesi; öğrencilerin ve geleneksel usulle çalışan hekimlerin ecnebi lisanını öğrenerek Batı dünyasındaki gelişmeleri yakından takip etmeleri amaçlanmıştır (Kahya ve Erdemir, 2000, s. 225). Bu gelişmelerle vurgulanmaya çalışılan, elbette sağlık alanında Avrupa'daki yeniliklerin yakından takip edilmek istenmesi gerçeğidir. Özellikle öğrencilerin Avrupa'da eğitim görmeleri sağlanmaya çalışılmıştır. 1829 yılında yaşanan ilginç bir gelişme, Osmanlı tebaasının birçoğunun, Tıbhane'den Müslüman çocukların Avrupa'ya gönderilmesine karşı çıkmasıdır. Ancak Harbiye Mektebi ve Hendesehane-i Amire'den gönderilecek kişilere ise Osmanlı tebaası sesini çıkarmamıştır¹.

¹ "Me'mûrîn ve ashâb-ı ma'lûmât yetiştirmek maksadıyla 'ulûm-ı fûnûn-ı cedîde ve mu'âmelât-ı lâzîme tahsîli için teba'a-ı Müslime çocuklarından yüz elli tânesinin Avrupa mekteplerine gönderilmesine irâde-i şâhâne ta'alluk etmekle mûcibince Tıbhanedden, Enderûn agavâtından intihâb ve irsâline karar verildiği ba'zı evrâkda görülmüştür. Bu teşebbüs ol-vakt halkın gözüne pek çirkin görünmüştür... Her ne kadar Tıbhane ve Enderûn takımından intihâbı tasavvur olunmuş ise de mu'ahharan bunlardan sarf-ı nazarla Harbiye Mektebi, Hendesehane-i Âmire şâkirdânından gönderilmiştir." (Ahmed Lütfi Efendi, 1302, ss. 171-172).

Harbiye Mektebi ve Hendesehane-i Amire'den Avrupa'ya öğrenci gönderilmesine Osmanlı tebaasının muhalefet etmemesinde, savaşlarda alınan yenilgilerin halkın nazarında yarattığı teknolojik gerilik düşüncesi ve geçmişin özlemiyle ordunun modernleşmesinin bir an önce gerçekleştirilmesi isteği ağır basmış olmalıdır. Bunun yanında muhalefet gösterilmemesinin bir başka nedeni de ordudaki modernleşme ve Batılılaşma hareketinin daha eskiye dayanmasıdır. Buna mukabil Tıbhane'den Avrupa'ya gönderilecek öğrencilere Osmanlı tebaasının sıcak bakmamasında, bu alanda yapılan modernleşmenin henüz köklü olmaması ve halkın belki de bu konuda henüz bir eksiklik görmemesi söz konusu olabilir.

II. Mahmud döneminde sağlık alanındaki modernizasyona 1827 yılında modern bir Cerrahhane'nin kurulmasıyla devam edilmiştir. Bu kurumun diğerlerinden bir farkı "...tedrîsâtların, Tıbhânedede olduğu gibi lisân-ı Fransevî olmayub lisân-ı Osmanî üzere tedrîs olunmasıdır" (Tahsin, 1328, s. 13). Buradaki derslerin Fransızcadan farklı olarak Osmanlıca yürütülmesindeki esas gaye, bir an önce öğrencilerin yetiştirilerek orduda istihdam edilmelerini sağlama isteğidir². Yine pratik yönü ağır basan bu maksattan hareketle Cerrahhane'de eğitim, Tıbhane'den farklı olarak sadece iki yıldan ibaret tutulmuştur (Ünver, 1999, ss. 933-966). Bu iki kurumun ayrı olarak faaliyet göstermesi, bir süre sonra pratik amaçlarda zorluklar yaşanmasına sebep olmuş ve bu iki kurum, 1839 yılında Galatasaray'da birleştirilerek Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane adıyla modern bir askerî tıbbiye kurulmuştur (Terzioğlu, 1999, ss. 518-517). Bu yeni kurumun açılışında, II. Mahmud hazır bulunmuş ve bir de konuşma yapmıştır³. Bu tür kurumsal gelişmelerin olumlu yönde ilerleyip ilerlemediği hususunda imparatorluk yetkililerinin kendilerini sınavabilecekleri en önemli alanı, elbette savaşlar oluşturmaktaydı. Savaşlarda ordunun, sağlık alanında meydana gelecek problemlerini başarıyla çözmek, sağlık alanında yapılan iyileştirmelerin olumlu yönde ilerlediğini gösterebilirdi. Nitekim bu savaşların belki de en ciddi Kırım Savaşı (1853-1856) olmuştur. Bu savaşta sağlık alanındaki eksiklik, Avrupa'dan hekimler getirilmesinden anlaşılabilir. Bu eksikliği yakından gören İngiliz Elçisi Lord Stratford Canning, Kırım Savaşı vesilesiyle anılarında, "Miss Nightingale kırk hastabakıcıyla İstanbul'a vardı ve bundan sonra artık hastanenin işlerine değil müdahale, yardım bile ancak Miss

² Hilmi Ziya Ülken, Tıbhane'de eğitimin Fransızca olmasına karşılık Cerrahhane'de Türkçe olmasının sebebi hakkında "Tıbhane hocalarının Fransızca bilmelerine karşılık öteki kurumda tıbb-ı kadîm tahsil eden öğretmenlerin bulunması, henüz modern tıp ile tıbb-ı kadîmin yan yana yer aldığı ve birincisinin radikal olarak kurulmaya cesaret edilemediği anlaşılmaktadır." tespitinde bulunmaktadır (Ülken, 1966, s. 22).

³ Bu konuşmanın tam metni için bk. Rıza Tahsin, 1328, ss. 18-22. Kurumun açılışında bizzat II. Mahmud'un bulunması ve bir konuşma yapması iktidarın sağlık alanındaki modernleşmeye verdiği önemi göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Nightingale'nin rızasıyla yapılabilir oldu.” ifadelerine yer vermektedir (Poole, 1999, s. 175). Bu ifadeyi *Nightingale'e* yapılan bir övgü olarak okuyabilmek mümkündür. Ama bir başka açıdan bakıldığında bu tespiti İmparatorluğun sağlık personeli yetersizliği şeklinde de okumak mümkün gözükmemektedir. Zira 1870 yılına kadar sağlık alanında yetişmiş eleman sayısının sadece 300 olması, bu okumayı teyit eder bir nitelik taşımaktadır (Kahya ve Erdemir, 2000, s. 264).

Sağlık Alanında Karantina Tedbirleri

Emrâz-ı müstevliyye veyâ sâriyyenin hükümrân bulunduğu mahalden gelmiş veyahud emrâz-ı mezkûreye bulaşmış olan zevât veya mevâdiyle temasda bulunmuş olub müstevli veyahud sârî bir illetin intişârına sebebiyet veren zevât ve eşyayı tecrîd etmek keyfiyyetine karantina tesmiyye olunmuştur (Hüseyin Selami, 1306, s. 1).

Karantina, bu tanım çerçevesinde sadece kişilerin ve eşyaların tecrit edilmesi olarak anlaşılabilir. Fakat karantina tedbirini aynı zamanda hayvanları ve genel olarak bölgeleri, enfeksiyonun tehlikeli taşıyıcılarını diğerlerinden soyutlamak olarak genel bir çerçevede düşünmek daha doğru bir yaklaşım olur. Karantinanın dünya genelinde ilk uygulandığı yer, 1383'de Marsilya Limanı olmuştur. Karantina, uygulanma süresi bakımından başlangıçta kırk gün olarak tespit edilmiştir ve bu kelime, kırk demektir (Şehsuvaroğlu, 1984, s. 175). Bu rakam Osmanlı İmparatorluğu'nda birçok dönemde değişiklik göstermiştir. 1892 yılına gelindiğinde başlangıçta kırk gün olarak uygulanan karantina süresinin, Venedik Sıhhiye Konferansı sırasında yapılan tartışmalar sonucunda on üç güne kadar düştüğü görülmektedir. Bu durumu ifade eden Hüseyin Selami Bey, 1888 tarihinde nihayete erdirdiği eserinin hemen başında, belki biraz da iyimser bir yaklaşımla “...[Karantina halk arasında] tecrîd ve habs ma'nâsı ve müddet-i mezkûre ise pek çok def'alar tehlikenin tabi'at ve şerâ'itine göre değiştirilmektedir” (Hüseyin Selami, 1306, s. 1) demektedir. İfade edildiği gibi kırk günden ibaret olan karantina süresinin “tehlikenin tabi'at ve şerâ'itine göre” değiştirilmesinin altında birtakım sebepler yatmaktaydı. Öncelikle, Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa devletleri için doğudan gelen ticari malların önemli bir geçiş noktasıydı ve uluslararası ticaretin önemli duraklarından biriydi. Bu durakta yüklü bir ticaret gemisinin kırk gün süreyle bekletilmesi Avrupalılar nezdinde, ekonomik açıdan pek de hoş karşılanmayan bir durumdu. Özellikle İngilizler, ticaret açısından yıkıcı etkisi olan karantinaya karşı çıkmaktaydı. Buna karşılık Osmanlılar, salgın tezinin ve kuşkulu kişileri bir araya toplayıp tecrit etme yoluyla salgınların önüne geçme ilkesinin yanında tavır aldılar (Moulin, 1996, s. 173). Bir bakıma Avrupa devletleri karantina sisteminin kaldırılmasını, bunun yerine bulaşıcı ve salgın hastalık görülen yerlerin kordona alınması (tecrîd) ve dezenfekte edilmesi sistemini getirmek istiyorlardı. Çünkü karantina beklemek yüzünden ticari ilişkiler yavaşlıyor ve ilgili devletler ekonomik olarak ciddi anlamda zarara uğruyorlardı (Yıldırım,

2006, ss. 18-27). Bu bakımdan İstanbul'daki İngiliz büyükelçisi Lord Ponsonby'nin 1839 yılı, Ocak ayında ifade ettiği; “(...)Karantinanın Frenk tüccarlarına ve diğerlerine getireceği masrafları belirtmeden geçmemeliyim.” sözü, önemli bir noktanın altını çizmektedir (Aktaran; Panzac, 1997, s. 222). Bu bakımdan Avrupalılar sürenin “makul” seviyeye indirilmesi hususunda çeşitli vesilelerle girişimlerde bulunmuşlardır. Bu girişimlerden ilki, 1851 yılında Paris Konferansı'nda vuku bulmuştur⁴. Fransız hükûmetinin daveti üzerine veba, sarıhumma ve koleraya karşı mücadele için hekim ve siyaset adamlarının iştiraki ile yapılan bu toplantıya on iki devlet katılmıştır. Konferans sonunda imzaya sunulan anlaşmayı ise bu on iki devletten sadece üçü imzalamıştır (Şehsuvaroğlu, 1957, ss. 1-18). İlgili anlaşma metninde karantina süresi, duruma göre on sekiz ila otuz gün arasında belirlenmiştir. Görünen o ki en azından dokuz devlet bu öngörülen süreden memnun değildir. Böyle bir tespiti, bu on iki devletin 1867 İstanbul Konferansı'na katılarak karantina süresini en fazla on gün olarak belirlemesi doğrulamaktadır. İlgili ülkeler İstanbul'daki konferansta tespit edilen süreyi makul görerek anlaşma metnini tereddütsüz ve firesiz imzalamışlardır. İkinci olarak, Avrupa devletlerinin memnuniyetsizliğinin yanı sıra Osmanlı tebaasından da tepkiler söz konusudur. Osmanlı tebaasından karantina uygulamasına ve kırk günlük süreye en fazla tepki gösteren hacılar olmuştur. Hacıların karantina sırasında karantina uygulamasını yapana belli bir ücret vermesi memnuniyetsizliği bir kat daha arttırıyordu. Hacılar çoğu zaman “Biz Müslümanız, gâvur değiliz. Karantinaya girmek ve para ödemek istemiyoruz.” şeklinde tepkiler vermişlerdir (Koloğlu, 1993, ss. 61-67). Bunun yanı sıra yine hacıların kutsal topraklardan getirdikleri ticari ürünleri, kırk gün gibi uzun bir süre bekletmek istememeleri tepkilerinin bir başka sebebini oluşturuyordu⁵. Burada Osmanlı idaresinin stratejisi, diğer kamu alanlarında olduğu gibi, tıptaki güç odaklarını da dengelemeye ve birbirlerini denetlemelerini sağlamaya yönelikti (Moulin, 1996, s. 191).

Kısacası bir bakıma sağlıkta denge politikasının uygulandığını söylemek mümkündür.

---

⁴ 1851 Paris Konferansı hakkında ayrıntılı bilgiler için bk. Hüseyin Selami, 1306, ss. 94-96; Ünver, 1999, ss. 933-966.

⁵ Ticaret ve haccın iç içeliği elbette sadece 19. yüzyıla özgü bir durum değildir. Bu yüzyılın öncesinde ve bugün dahi bu durumu görebilmek mümkündür. Suraiya Faroqi'nin ifadeleri ile söyleyecek olursak; “Hacı adaylarının haccın ekonomik ve toplumsal yönlerini bu yolculuğun güçlüklerine ve fedakârlıklarına katlanmalarının kendilerince en temel nedenini oluşturan dinsel yönden ayırmadıklarını unutmamamız lazımdır” (Faroqi, 1995, s. 1. Ayrıca bk. Faroqi, 2003, ss. 267-283).

Karantina Uygulaması

Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk defa karantina uygulaması, 1831'de Karadeniz'den gelen yerli ve yabancı gemilerin Karadeniz Boğazı'nda karantinaya alınmasıyla gerçekleştirilmiştir (Ahmet Mithat Efendi, 1318, s. 437). Bu uygulama, geçici olmuş ve kısa bir süre sonra kaldırılmıştır. 1835 yılında ise ikinci bir karantina uygulamasına Akdeniz kaynaklı koleraya karşı gidilmiştir. Ancak bu ikinci teşebbüs de uygulamada fazla uzun süreli olamamış ve kısa süre sonra kaldırılmıştır. Bu iki uygulamanın da uzun soluklu olamamasında, halkın tepkisinin ön planda olduğunu söylemek mümkündür. Daha önce ifade edilen hacıların tepkisini, aynı zamanda Osmanlı tebaasının büyük bir çoğunluğu da gösteriyordu ve imparatorluk yetkilileri, ortaya çıkan tepkileri en aza indirebilmek için karantina uygulamasını ara ara yapmayı uygun görüyorlardı (Kahya ve Erdemir, 2000, ss. 205-251)⁶. Karantina uygulaması aynı zamanda halkın, devletin meşruiyetini sorgulayabileceği bir alanı da oluşturmaktaydı. Bunun yanında dönemin önemli lideri II. Mahmud iktidardaydı ve II. Mahmud'un, reformlarını başarıya ulaştırması için tebaanın desteğini alması bir yerde şarttı. Tebaanın tepki vermesi diğer reformların da başarıya ulaşma şansını nispeten azaltıyordu. İşte bu sebeplerle, II. Mahmud döneminde karantina uygulamalarının geçici olmasının bir diğer nedeni de "karantina işinin bir tarafı eksik kalır başarısız olunursa Avrupa nazarında Osmanlı İmparatorluğu'nun mahcup olacağı ve hazinenin de büyük zarara uğrayacağı inancı"ydı (Sarıyıldız, 1994, ss. 329-376). Avrupa nazarında Osmanlı İmparatorluğu'nun başarısızlığa uğramak istememesi, İmparatorluğun zarar gören imajının daha da sarsılacağı endişesiyle ilgiliydi. Çünkü söz konusu yıllar, imparatorluğun en çalkantılı dönemi idi. Bir taraftan Avrupalı devletlerle yoğun bir diplomasi trafiği diğer taraftan Rusya'yla yapılan savaşlar imparatorluğun, Düvel-i Muazzama nezdinde imajını bir hayli sarsmıştı. Bu bakımdan İmparatorluk kaybolan ihtişamını geri getirmek ve "hasta adam" imajından bir nebze de olsa sıyrılmak için bir taraftan girdiği savaşları

⁶ Yine imparatorluk yetkilileri tepkileri azaltmak ve halkın fikrini değiştirmek için; "İle-i sâriyeden muhâfaza için usûl-ı tahaffuziyyeye dikkat olunması şer'an ve 'aklen mücâz olduğuna dâ'ir o esnâda Dâr-ı Şûrâ-yı Bâb-ı 'Âli'de bulunan 'ulemâ-i i'zâm taraflarından beyân olunan fetvâ-yı şerife mücibince Devlet-i 'Aliyye'de karantina usûl-i sıhhiyesinin icrâsına teşebbüs olundu. Karantina dedikleri şey âdât-ı Frengiyye'den olduğundan ehl-i İslâm indinde buna ri'âyet câ'iz olmadığı gibi o esnâda beyne'n-nâs tekevvün eden tefevvühâta karşı edile-i şer'iyye ve 'akliye ile usûl-i sıhhiyenin cevâzını isbât makamında *Takvim-i Vekâyi*'nin 164. def'asında mufassal bir bend neşriyle halkın zehâbı tashîh edilmiştir" (Ahmed Lütfi Efendi, 1302, ss. 125-126). Tebaanın tepkisini azaltma noktasında İslam Peygamberinin şu hadisi de yeri geldiğinde devreye sokulmuştur; "...Bir beldede ta'un (veba) çıktığını işitirseniz oraya girmeyiniz. Eğer sizin bulunduğunuz beldede zuhûr ederse ondan kaçmak için o yerden dışarı çıkmayınız." (Şehsuvaroğlu, 1957, ss. 1-18).

kazanmalıydı, diğer taraftan da reformlarını başarıya ulaştırmalıydı. Bu reformların başarıya ulaştırılması için de ciddi miktarda parasal kaynağa ihtiyaç duyuluyordu. Parasal mesele kendini karantina uygulamalarında da göstermiş, İmparatorluk bu problemleri aşmak için birtakım ekonomik tedbirlere başvurmuştu. Bu tedbirler, ancak 1841 yılında kısmen başarıya ulaşmış ve en nihayetinde bu tarihte karantina harcamaları hazine hesaplarında bir kalem teşkil etmiştir (Güran, 1989, s. 40).

19. yüzyılın önemli devlet adamlarından ve müelliflerinden Ahmed Cevdet Paşa, “Mısır valisi Mehmet Ali Paşa işbu yirmi yedi senesi hilâlinde Mısır’da karantina usulünü vaz’ ve tesis eylemiş olduğu hâlde İstanbul’da gerek karantina usulü ve gerek aşî maddesi birçok seneler daha icrâ’ olunamamıştır⁷” demektedir (Ahmed Cevdet Paşa, 1309, s. 95). Görünen o ki, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa, karantina uygulamasına Osmanlı İmparatorluğu’ndan daha önce başlamıştır. Bunun altında yatan en önemli etken, Mısır’ın önemli bir geçiş noktasında bulunmasıdır. Mısır, yer aldığı coğrafya itibarıyla Doğu-Batı geçiş noktasında yer alıyordu ve bu koridor, ticaretin önemli bir güzergâhını temsil ediyordu. Ticaret demek elbette birçok bulaşıcı hastalığın gemiler ve yolcular vasıtasıyla gelmesi demekti ki, Mısır coğrafyası, bu durumdan bir hayli sıkıntı çekmişti. Bu sıkıntıları gidermek veya en aza indirmek maksadıyla alınan ilk tedbir, karantina uygulamasıydı. Bu noktada şunu da ifade etmek gerekir ki, Osmanlı İmparatorluğu’nda uygulanan karantina tedbirlerinin Avrupa devletlerinde uygulanan karantina tedbirlerinden bazı farkları vardır. İstanbul Kız Kulesi’nde doktorluk yapmış olan Fransız Piemonteli Anton Lagokoller⁸, 1838 tarihinde yazdığı Risâle-i Karantina adlı eserinde;

Avrupa’da icrâ olunan nizâm-ı sıhhatin Memâlik-i Osmaniye’de “aynen icrâsı mümkün olmadığından nâşî ba’zı tebdilât ve tagyîrâta muhtâc olunur. Zirâ Avrupalının nizâm-ı sıhhaten gazezleri memleketlerine tâ’unun duhûlünü men’ eylemektir. Bizim maksadımız ise illet-i mezkûreyi bi’l-cümle Memâlik-i Osmaniye’den def’ ve izâle eylemektir demektedir (Piemonteli Anton Lagokoller, 1254, s. 2).

İfade edilen bu fark oldukça önemlidir. Çünkü daha sonra da değinileceği üzere, Avrupa devletleri, hastalıkların kaynağını Osmanlı İmparatorluğu olarak göstermeye gayret etmişler, bu vesileyle de İmparatorluk yönetimine ve topraklarına müdahale etmeye çalışmışlardır (Sarıyıldız, 1996, s. 1-15). İmparatorluk, bu müdahalelerden kurtulmak için hastalıkların tamamını yok etmeye çalıştığı gibi, bir taraftan da diplomasi kanalını kullanarak bu haksız

⁷ Mehmet Ali Paşa’nın Mısır’da II. Mahmud’dan daha evvel, sağlık dâhil birçok alanda modernleşmeyi başlattığı ve bu modernleşme hareketinin II. Mahmud’un reformlarına temel teşkil ettiği iddiası için bk. Ortaylı, 1999.

⁸ Piemonteli Anton Lagokoller hakkında bazı bilgiler ve Lagokoller’in faaliyetlerine yönelik eleştiriler için bk. Hüseyin Selami, 1306, s. 3.

yaftayı üzerinden atmaya çalışmıştır. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun bu gayretleri, meyvelerini 1867 İstanbul Konferansı'nda ve 1892 Venedik Sıhhiye Konferansı'nda verecektir⁹.

Karantina Uygulamasına Tepkiler

Daha önce ifade edilmeye çalışılan hacıların tepkilerinin yanı sıra genel olarak Osmanlı tebaasının karantina uygulamasına karşı belirli bir ortak söylemi vardı. Osmanlı tebaasına göre; "... Bulaşıcı hastalık olmazdı, böyle hastalıklar Allah'ın günahkâr kullarını terbiye için gönderdiği afetlerden ibaretti. O hâlde hastalıklardan korunmaya kalkmak küfür sayılırdı." (Uludağ, 1938, s. 445-467). Hastalıklardan korunmanın küfür sayılması ve buna bağlı olarak kader anlayışı, uzun yıllar Osmanlı İmparatorluğu'nda karantina tedbirlerinin alınamamasında önemli bir etken olmuştur. Tebaanın bu tepkileri, dinsel inançlar çerçevesinde bir dereceye kadar anlamlandırılabilir. Ancak 19. yüzyılın başlarında İstanbul'da ölümlerin yüz bine kadar çıktığı göz önünde bulundurulursa, bu tepkilere anlam vermek bir hayli zorlaşır¹⁰. Genel olarak gösterilen tepkilerin sebeplerini, şu alt başlıklarda toplamak mümkün gözükmektedir;

Maddi Sebepler: Osmanlı tebaası herhangi bir noktada maruz kaldığı karantina uygulamasında yetkililere belli bir oranda ücret veriyordu. Bu ücret, seyahatin içeriğini ve sebeplerini gösteren ülke içi pasaport denilebilecek *mürur tezkiresi* adı verilen bir tezkireye ödenen meblağdı. Ülke içinde böyle bir uygulamanın olması ve uygulamaya müteakip belli bir ücretin verilmesi, hacılar dâhil birçok kişide hoşnutsuzluğa sebep oluyordu. Yeri geldiğinde bu hoşnutsuzluk Amasya örneğinde olduğu gibi kuvveden fiile geçiyor ve karantinaya karşı ulemanın da tahrikiyle karantina doktorunun katline yol açabiliyordu¹¹ (İnalçık, 1964, ss. 623-690).

⁹ Uluslararası bazı sıhhiye konferansları: 1852 Paris, 1859 Paris, 1867 İstanbul, 1874 Viyana, 1881 Vaşington, 1885 Roma, 1892 Venedik. Sağlık alanında düzenlenmiş olan bütün uluslararası sıhhiye konferanslarının içerikleri ve bu konferanslara hangi ülkelerin katıldığı ve bu ülkelerin ne tür kararlar aldıkları hakkında detaylı bilgi için bk. Hüseyin Selami, 1306, s. 47.

¹⁰ Salgın hastalılar sonucu yaşanan ölümlerin sayısı için bk. Panzac, 1997, ss. 175 -185 ve 241. Hangi hastalıklar sonucu ne kadar sayıda insanın ülkelere ve yıllara göre ölüm istatistiklerini Hüseyin Selami Bey tek tek vermiştir (Hüseyin Selami, 1306, ss. 42-45 ve 71-72).

¹¹ Amasya'da yaşanan bu hadiseyi aynı zamanda "Karantina uygulamasının şeriatı yeri yoktur." diyen halkın ayaklanması olarak görmek de mümkündür. Osmanlı İmparatorluğu'nda karantina uygulamasına halkın gösterdiği tepkilerin ayrıntılı bir incelemesi için bk. Yıldırım, 2006, ss. 18-27.

Uygulamanın “Gâvur İcadı” Olarak Görülmesi

Kader Anlayışı: Hastalıkların insanlara bulaşmayacağı, bulaşsa bile bunun ancak insanların yaptığı kötü hareketler mukabilinde “Allah’ın insanlara gönderdiği bir uyarı olduğu” anlayışı, hastalıklara karşı tedbirlerin alınmasında tepkileri elbette artırıyordu¹².

Ulema, yukarıda da ifade edildiği üzere Amasya’da karantinaya karşı, halkı tahrikte öncülük etmişti. Ancak bu tahriklerin tüm ulema tarafından yapıldığını söylemek elbette yanıltıcıdır. Tam aksine, ulemanın birçoğu karantina tedbirlerini desteklemiştir. Özellikle bunların arasında üç isim, Şanizade Ataullah Efendi, Mustafa Behçet Efendi ve Hoca İshak Efendi önde gelir¹³. İfade etmek gerekir ki sayılan bu isimler, yüksek ulemadan kişilerdir ve statü bakımından daha alt kademede yer alan ulema ile yeri geldiğinde görüş ayrılıklarına düşebilmektedirler. II. Mahmud gibi sert ve kararlı bir padişahın, yüksek ulemadan kişileri yanına çekmesi ve yeri geldiğinde onlarla iş birliğine girmesi önemlidir. Bu iş birliğinin altında yatan sebep ise alt statüdeki ulemanın ve genel olarak Osmanlı tebaasının bu uygulamaya (karantina) karşı gösterdiği tepkiyi etkisiz kılmaktır. Osmanlı İmparatorluğu, gösterilen tepkileri ortadan kaldırmak veya en aza indirmek için ulema ile iş birliğine gitmiştir. Buna mukabil 19. yüzyılda Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa da bu tepkilerden rahatsızdır. Ama Ahmet Cevdet Paşa’nın ifadeleriyle “...Arabistan’da kazandığı muzafferiyet bu misillü itirâzları te’sîrsiz bırakmıştır” (Ahmet Cevdet Paşa, 1309, s. 95).

Karantina Uygulamasında Ülke İçi Pasaport Kullanımı

Osmanlı İmparatorluğu, 1838 yılında karantina meclisini kurarak ülke genelinde karantina uygulamasını daha sıkı bir şekilde kontrol etme yoluna gitmiştir¹⁴. Bu kontrol girişimleri esnasında imparatorluk yetkilileri, hastalığın yayılmasını izleyebilmek için önemli bir belgeden istifade etmişlerdir: *Mürûr Tezkiresi*¹⁵. İmparatorluk yetkilileri, bu belgeden pratik olarak iki fayda sağlamayı amaçlamışlardır. Öncelikle bu tezkire bir gelir kaynağıydı. 27 Şubat 1841

¹² Bu anlayışın kökenlerinin çok eski dönemlerdeki örnekleri için bk. Ünal, 1977, ss. 423-446.

¹³ Ulemadan saydığımız bu kişiler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kahya ve Erdemir, 2000, ss. 275-290. Özellikle Şanizade Ataullah Efendi hakkında bk. Berkes, 2002, s. 162.

¹⁴ Karantina Meclisi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Sarıyıldız, 1996, ss. 1-15. Bu meclisin kurulmak istenmesindeki en önemli amaç, hastalıklara daha hızlı ve tek elden müdahale etme isteğiydi (Piemonteli Anton Lagokoller, 1254, s. 5).

¹⁵ Bu tezkirenin işlevi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Çadırcı, 1993, ss. 169-181. Ayrıca uygulamada yaşanan sıkıntılar hakkında Şer’iye Sicillerine yansıyan örnekler için de bk. Doğan, 2005, ss. 465-477.

tarihinde Takvim-i Vekayi'de yayımlandıktan sonra Tanzimat'ın uygulandığı yörelerde yürürlüğe konulan

Men-i Mürûr Nizamnamesi'nin 15. maddesi; İşbu mürûr tezkerelerinin 'ala-tarikü's-seyâha memâlik-i mahrûse-i şâhâne'de mürûr ve 'ubûr edecekler için beher tezkereden hin-i i'tâda beşer ve diyâr-ı ecnebiyyeye gideceklerden yirmişer gurusu harc alınması (Çadırcı, 1993, s. 176; Ahmet Mithat Efendi, 1318, s. 439) şeklindedir.

Bilindiği üzere 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda herhangi bir alanda yapılacak modernleşmeye engel teşkil edebilecek en önemli sorun, maddi kaynak yaratma meselesiydi. İmparatorluk yetkilileri en azından karantina uygulamasında bu sıkıntıyı aşmak için bu belgeden yararlanmışlardır. İkinci olarak, Osmanlı İmparatorluğu bu tezkire sayesinde tebaanın yolculuk istikâmetini kontrol etmekteydi¹⁶. Bu kontrol aynı zamanda hastalığın hangi istikâmeti takip ettiğini de tespit imkânı sağlıyordu. Nitekim 1843 yılına ait bir mürur tezkiresine göre belgenin sahibi olan İsmail nam İbn-i Ahmed yolculuğu sırasında İmparatorluk yetkililerine belirli noktalarda elinde bulunan mürur tezkiresini göstermiş ve ilgili yetkililer tarafından İsmail nam İbn-i Ahmed'in tezkiresinin arkasına "*bi'l mu'âyene vebadan sâlimdir*" notu düşülmüştür (Aktaran; Kütükoğlu, 1998, s. 254 ve 524). Bu ifadeden, Osmanlı tebaasından birinin ülke içerisinde bir yere giderken belirli noktalarda kontrol ve muayene edildiği sonucunu çıkarabilmek mümkündür. Bu tezkire para karşılığında verilmekteydi ve her kontrol bölgesinde muayene karşılığı olarak tebaadan bir miktar daha ücret alınmaktaydı. Bu parasal meseleler kişilerin tepkilerinin kaynağındaki maddi sebepleri oluşturuyordu. Bir yerden bir başka yere seyahat etmek isteyenler için bu belgeyi almak zaruruydu.

yedinde sıhhiye zâbitânı tarafından kendünün karantina usûlüne bi't-tamam icrâ' eylediğine mebnî bir kıt'a tezkire bulunma[za] hiçbir ferdin bir eyâletten diğer eyâlete nakl ve sefer etmesine müsâ'ede olunmayub eğer bilâ-tezkire tutulursa bilâ-ihmâl cezâ'nâme mûcibince te'dîbât-ı lâzimesi ibkâ' olunur [du] (Piemonteli Anton Lagokoller, 1254, s. 35).

Düvel-i Mu'azzamanın Bakış Açısı

Oryantalizmin ne olduğu, Edward Said'in aynı adı taşıyan kitabının yayımlandığı 1978 yılından itibaren yoğun bir şekilde tartışılır hâle gelmiştir. Bu süreçte Said'in tezlerini tasvip edenler de şiddetle karşı çıkanlar da olmuştur. Öncelikle oryantlizmin başlangıç noktasının ne olduğuna bakılacak olursa bu konuda iki farklı görüşün ön plana çıktığı görülür. Said'e göre, bir bilim dalı olarak oryantlizmin başlangıç noktası, 1312 Viyana konsilinin kararları

¹⁶ 19. yüzyılda İsmail nam İbn-i Ahmed adlı bir Osmanlı tebaasının yolculuğunu takip etmek ve bir mürur tezkiresinin formatını görmek için bk. Kütükoğlu, 1998, s. 254 ve 524.

neticesinde ortaya çıkan Doğu üzerine eğitim yapacak bir seri kürsünün kurulmasıdır (Said, 2003, s. 18). Ancak bir ilim dalı olarak nitelendirilebilecek oryantalizmin akademik bir disiplin olarak kurumsallaşması, 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren ve özellikle de 19. yüzyılda gerçekleşmiştir (Bulut, 2004, s. 14). Bu konuda İngiliz oryantalistlerin araştırmaları örnek olarak verilebilir. Süleyman Derin'e göre; profesyonel manada İngiliz oryantalist araştırmalarının başlangıcını, 17. yüzyıl olarak kabul etmek mümkündür. Zira bu tarihten itibaren oryantalist araştırmalar, kesintisiz ve düzenli bir şekilde yürütülmüştür (Derin, 2006, s. 22). Başlangıç noktası açısından iki farklı görüşün söz konusu olduğu oryantalizm, Said'e göre; Batı'nın üstünlüğünü sürdürme taktiği, Doğu üzerinde otorite kurma çabasıdır. Aynı zamanda oryantalizm, Doğu'nun dışında gelişmiş, ona karşı ve onunla ilgisiz varsayımlardır. Nihayetinde oryantalizm, coğrafi bir ayırım değil, bir seri çıkarlar toplamıdır (Said, 2003, s. 1-6). Daha açık bir şekilde belirtmek gerekirse oryantalizm, Cemil Meriç'in ifadesiyle "sömürgeciliğin keşif koludur" (Meriç, 2009, s. 140).

Oryantalizm perspektifinden düşünüldüğünde, Jale Parla'nın ifadesiyle; "Doğu, Batı için nesnel gerçekliği olan bir yer değil, bir metindir. Doğu'ya ancak bu *metin* üzerinden ulaşılabilir, bu *metnin* dışında bir Doğu yoktur, çünkü bu *metnin* dışında Doğu'ya ilişkin bilgi yoktur" (Parla, 2005, s. 21). Oryantalist söylemde üretilen bilgi ise Doğu'yu "yaratır". Bu söylemler, yalnız bilgi üretmekle kalmaz, aynı zamanda tasvir eder, gerçekliği de yaratırlar. Doğu bizzat bu *metinler* aracılığıyla üretilen bilgi sayesinde mümkün olur (Yeğenoğlu, 2003, s. 24).

Edward Said, yine Oryantalizm adlı kitabında, "Batı düşüncesine göre Doğulular her yerde aynı insanlardan başkaları değildirler." demektedir (Said, 1998, s. 99). Böyle bir genellemeyi yapan Batı zihniyeti, sağlık alanında ortaya çıkan problemlerin, özellikle salgın hastalıkların, kaynağını da "Doğu" olarak genelleştirmiştir. Burada sorunun kristalize edilmiş hâli, hangi Doğu'dan bahsedildiğidir. Said'e göre, "Doğu kelimesi bütünü ile sadece Doğu Asya ile eş değerde kullanılmazsa yahut genel anlamda uzak veya egzotik olanı tarif etmek için öne sürülmezse, derhal ve en katı biçimde Müslüman Doğu'yu ifade edecektir" (Said, 1998, s. 113). Bu çerçevede elbette çoğunluğu Müslüman olan Osmanlı İmparatorluğu, salgın hastalıkların kendi ülkesinden kaynaklandığı yönündeki genel kanıyı üzerinden atmak için yoğun bir şekilde diploması faaliyetlerine girişmiştir. Böyle bir uğraş, daha önce ifade edildiği gibi, İmparatorluk imajını kurtarma ve Avrupa devletlerinin müdahalelerine engel olma isteğinden kaynaklanıyordu. Bu istek, ilk olarak, 1867 yılında Payitaht'ta organize edilen Uluslararası İstanbul Konferansı'nda gerçekleşmiştir. Ancak bu konferanstan sonra Avrupalıların Osmanlı İmparatorluğu'na sağlık alanında var olan bakış açılarının tamamen değiştiğini söylemek oldukça iddialı bir yaklaşım

olur¹⁷. Bu bakış açısının kırılmasında, daha sonra yapılacak olan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bir heyetle iştirak ettiği Venedik Sıhhiye Konferansı'nı beklemek gerekecekti. Ama öncelikle 1867 İstanbul Konferansı'nda alınan iki kararın önemli olduğu düşünülebilir. İlk olarak bu konferansta Düvel-i Muazzama, Doğu kavramından ne kastettiğini kısmen de olsa ortaya koymuştur. Buna göre salgın hastalıkların kaynağı, Doğu'dur, ama Osmanlı İmparatorluğu'ndan ziyade Hindistan'dır. İkinci olarak yapılan müzakerelerle karantina süresi on üç güne kadar düşürülmüştür (Şehsuvaroğlu, 1957, ss. 1-18). Bu uygulamanın başlangıçta kırk gün olduğunu ve bu süre için ciddi itirazların yapıldığı hatırlanırsa sürenin ne kadar azaldığı daha iyi anlaşılır. Ayrıca, bu süre indiriminin Avrupalı devletlerin müdahaleleri yanında, kısmen de Osmanlı İmparatorluğu'nun Tanzimat Fermanı'yla yakaladığı modernleşme ve yeniden yapılanma gayretleriyle alakalı olduğu da belirtilmesi gereken bir husustur¹⁸.

Düvel-i Muazzama, Venedik Sıhhiye Konferansı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Tavrı

1898 yılının ortalarına doğru Meclis-i Sıhhiye'ye gelen bir haber, uzun zamandır bilinen ve sürekli olarak mücadele edilen, en azından edilmeye çalışılan bir olayın benzerini hatırlatıyordu. Cidde'de yaşanan bir gelişme ve onun hemen akabinde yaşanan diplomatik kriz, İmparatorluğun son zamanlarda yaşadığı sıkıntılı günlerin bir özeti gibiydi. Yine bu olay, bir bakıma Düvel-i Muazzama'nın asıl niyetinin ne olduğunu açıkça, anlaşılır bir şekilde gözler önüne seriyordu. Olayın teferruatı şu şekildeydi: Cidde'de 1898 Ekim ayında, iki farklı yerde görülen veba salgınından ilginç bir şekilde kimsenin haberi olmamıştı. Söylenildiği kadarıyla hayat durma noktasına gelmiş, bölgede yaşayanlar tedirgin hâlde kaçışmaya başlamışlardı. Bu durumdan, İngiliz Konsolosunun dışında, kimse haberdar değildi. Bir süre sonra yaşanan gelişme, fısıltı hâlinde ve daha sonra yüksek sesle dillendirilmeye başlandı. Osmanlı İmparatorluk yetkilileri de yaşandığı söylenen ve İngiltere Konsolosu tarafından yayılmaya çalışılan bu gelişmeyi nihayetinde duymuş ve işin aslını öğrenmek ve

¹⁷ İstanbul'da 1866'da toplanan Uluslararası Sağlık Kongresi'nde alınan birçok karar, Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanmaya çalışılan koruyucu sağlık tedbirlerini hızlandırdı. Tahaffuzhanelerin kurulması, karantina işlemlerinin modernleştirilmesi ve daha birçok koruyucu uygulama, bu kongreden sonra düzenli hâle sokuldu (Yıldırım, 1985, ss. 1320-1338). 1867 İstanbul Konferansı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Kılınç, 2005.

¹⁸ Karantina uygulamasının ne kadar süreyle olacağı konusu teknik bir mevzudur. Piemonteli Anton Lagokollerin tespitine göre; "...karantinanın müddet-i azimesi on beş gün ve asgariyesi sekiz gündür...karantinanın müddet-i azimesi on beş güne tecavüz etmez." (Piemonteli Anton Lagokoller, 1254, s. 26). Hüseyin Selami Bey de aynı fikri paylaşır ve karantina süresinin on beş gün olarak tespit edilmesinin uygun olduğunu dile getirir (Hüseyin Selami, 1306, s. 11).

gereken tedbirleri almak için harekete geçmişti. İlk iş olarak Karantina İdaresi'nde çalışan Doktor Mehmed Hüseyin Efendi görevlendirilmiş ve kendisine işin aslını öğrenmesi talimatı verilmişti. Doktor Mehmed Hüseyin Efendi, bölgede gerekli tahkikatı yapmış ve bu söylentiye yayan İngiliz Konsolosundan durumun aslını öğrenmeye çalışmıştı. Ama İmparatorluk yetkilisi yaşayacağına hiç ihtimal vermediği bir gelişmeyi payitahta bildirmek zorunda kaldı. Konsolosluk gerekli malumatı veremeyeceğini, bilginin kendi ellerinde saklı olduğunu bildirmişti. İlk hamlede imparatorluk yetkilileri, bu cevap karşısında savunmaya çekilmiş ve "...illet-i sâriyye vukû'âtını meclis-i hükümet karantina idâresine ihbâr etmiş etibb'anın vazîfe-i mahsûsiyyesi cümlesinden olduğu hâlde konsolos-ı mûmâ-ileyhin vukû'âtı ihbâr edemeyeceğini resmen beyân etmiş... olduğundan dolayı müte'essif" olunmuştur (BOA. Y. A. RES. 95 / 2). Bu hâl, bir süre sonra tedbir alınması ve gerekenin yapılarak konsolosluğun haksız yere yaymaya çalıştığı bu bilginin yok edilmesine yönelik eylemlere dönüşmüştür. Bu durumda ikinci iş olarak "(...)Jevvelce Cidde'ye celb edilmiş olan Mekke-i Mükerrreme Sıhhiye Müdürü Doktor Ferid Bey ile me'mûru Ali Şerif Abdullah Hasım Efendinin Cidde'de zann olunan ba'zı hâneler hakkında keşfiyyât ve mu'âyene-i lâzimeyi..." yapması istenmiştir (BOA. Y. A. RES. 95 / 2). Ancak bu teşebbüsler "Avrupa'nın bir vakitten beru nazar-ı ehemmiyette tutmakta olduğu mes'eleden" dolayı başarısız bir girişim olarak kalmıştır (BOA. Y. A. RES. 95 / 2). Dikkatlice bakıldığında *işin içinde başka şeyler(in) de var* olduğunu görmemek zordu. Burada büyük devletlerin ya da en azından bu olay çerçevesinde düşünüldüğünde İngiltere'nin asıl niyetinin, göz diktiği Orta Doğu coğrafyasındaki bu bölgelere müdahale ve bu bölgeleri bir şekilde ele geçirmek olduğu gerçeğidir. İmparatorluk yetkilileri bu durumu bildiklerinden asıl niyetin ne olduğunu; "...Paris ve Venedik Konferanslarının ahkâmı dahi bunlara ma'tûf ve mahsûs bulunduğu hâlde İngiltere Hükûmetinin o tesbîtte icra'ât-ı sıhhiye vesilesiyle oralarca müdâhalâtı artırması..." şeklinde Venedik Sıhhiye Konferansı'na da atıfta bulunarak belirtmişlerdir (BOA. Y. A. RES. 95 / 2).

Belgelere yansıyan bu ifadeler ve Osmanlı İmparatorluğu yetkililerinin almaya çalıştığı tedbirler, İngiltere özelinde düşünüldüğünde, Batı dünyasının nasıl bir arayış içerisinde olduğunu göstermektedir. Her fırsatın değerlendirildiği bir dönemde, yüz binleri etkileyen sağlık sorunlarının da toprak elde etmek ve devletlerin iç işlerine müdahale etmek için bir araç olarak kullanıldığı bir gerçektir. Zira 18. yüzyılın sonlarına doğru İngiltere, Doğu'da kurmuş olduğu İmparatorluğun önemini kavramış, İmparatorluğa giden yolların güvenliğini sağlamak, İngiltere politikasının başlıca amacını oluşturmuştur (Kara, 1999, s. 207).

İngiltere'nin sıhhi sorunları bahane ederek giriştiği bu faaliyetlerin bir benzerini Fransa'nın da yaptığı görülmektedir. Fransa, Venedik Sıhhiye Konferansı'ndan

sonra alınan birtakım kararlarda bazı kelime oyunlarına girişmiş ve böylece bazı kavramlardan hareket ederek İmparatorluğun, kırmızı çizgilerini delmeye çalışmıştır. En temelde Fransa, İmparatorluğun çok uluslu yapısına müdahale etmeyi kendine amaç edinmiştir. 1789 Fransız İhtilali ve hemen akabinde yaşanan milliyetçilik ayaklanmaları, çok milletli imparatorlukları derinden etkilemişti. Bu ihtilal sonrasında İmparatorluk yapılarında çözümler baş göstermiş ve ayaklanan milletler, kendi kaderlerini İmparatorluğun çok milletli yapısından almayı başarmışlardı. Fransa, böyle bir manzaranın başlangıç aktörü olduğu gibi, bu oyunda aynı zamanda baş aktör olarak da görev yapmıştır. Bu bağlamda, Venedik Sıhhiye Konferansı'ndan sonra imzalanan anlaşma metninde Osmanlı İmparatorluğu için bazı sorunlu noktalar ortaya çıkmıştı. Fransa, ilgili anlaşma metninde Mısır için alınan kararlarda bazı ifadeler kullanmıştır. Anlaşmanın Fransızca metninde Mısır için; "...Hükümet-i Mısriyye ve Millet ta'bîrâtı" (BOA. Y. A. RES. 95 / 2) kullanılmıştır. Bu, Hükümet-i Mısriyye ve Millet ifadeleri çok milletli bir yapıya sahip olan ve bu yapıyı muhafaza etmek için dönem itibarıyla ciddi reformları hayata geçiren Osmanlı İmparatorluğu için tehlikeli bir noktaya işaret etmekteydi. Zira 1798'de elden çıkmaya başlayan Mısır'a karşı kullanılacak herhangi bir ifade son derece önemliydi. Uzun yıllar bu bölgenin tek hâkimi olan bir İmparatorluğun hassasiyetini bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Ortaya çıkan bu rahatsızlık neticesinde alınabilecek en iyi tedbir, var olan metinlerin düzeltilmesine yönelik bir girişimde bulunmaktı. Bu bakımdan "...mezkûrede ba'zı tercüme hataları görülmüş ve ez-cümle mukâvelenâmenin tercümesindeki ibârâta nazaran Fransızcasında Hıdivvet-i Mısriyye ve devlet ta'bîrlerinin isti'mâli lâzım gelürken bunların yerine Hükümet-i Mısriyye ve Millet ta'bîrâtı muharrer bulunmuş olup..." düzeltilmesi gerektiği bildirilmiştir (BOA. İ. SH. 267; BOA. BEO. 42 / 3086).

Konferanstan sonra Fransa'nın bir başka faaliyeti daha ortaya çıkmıştı. *The British Medical Journal* adlı dergide yayımlanan imzasız bir makale, var olan gerçeği ortaya çıkarmıştı. Makalenin başlığı aynen şu şekildeydi: "The Private History of the Venice Conference". İlgili makalede, Venedik Sıhhiye Konferansının bilinen kararlarına rağmen, Fransa hükümetinin bazı uygulamalarla bu kararlara ters birtakım faaliyetlerinden bahsediliyordu. Fransa, Doğu'dan gelecek ticaret gemilerinin karantinada bekletilmelerini, İngiltere ve diğer devletlerde olduğu gibi, kendi ticaretinin sekteye uğramasından dolayı hoş karşılamıyordu. Bu bakımdan konferanslarda devamlı surette gündemi karantina sürelerinin kısaltılması yönünde meşgul ediyordu. Bu meşguliyet, aşağıda değinileceği üzere fayda vermiş ve başlangıçta kırk gün olan karantina süresi nihayetinde on güne kadar düşürülmüştü. Fransızlar, bu süreden de memnun olmadılar ve alternatif bir yola başvurdular. Venedik Sıhhiye Konferansı'ndan sonra Fransız hükümeti, Doğu'dan gelecek olan gemilerde bir doktor bulundurma yöntemine girişti. Bu bulundurulacak doktor

sayesinde gemilerin temiz olduğu söylenecek ve karantinada beklemeden gidilecekti ya da daha az süre ilgili gemi karantinada kalacaktı (The British Medical Journal, 1892, s. 240). Ancak Fransa'nın kâğıt üzerinde tasarladığı ve uygulamaya koyduğu bu yöntem, Osmanlı İmparatorluğu'nun ciddi eleştirisiyle karşılaştı. Buna göre İmparatorluk yetkilileri önce sorunu,

vapurda bulunan tabibin muhâlif-i hakikat vâki' olan ifâdenin üzerine temiz verilmiş olması maddesi edüğü ma'lûm bulunmasına nazaran... temiz almış olan bir sefinenin Der-sa'âdete gelür iken derûnunda başka hastalık vukû'undan dolayı ahvâl-i câriyye iktizâsınca karantinaya tâbi tutulması istenildiği vakit kapudanın mezkûr mukâvelenâmeye istinâden protesto etmesi gibi ve sâ'ire türlü müşkilât edildiğine mebnî (BOA. BEO. 112 / 8334)

şeklinde ortaya koymuşlar ve daha sonra var olan bu durumun çözümünü iki yolla gidermeye çalışmışlardır. Öncelikle bu şekilde davranacak kişilere ceza verilmesi yoluna gidilmiş ve sonra da Meclis-i Sıhhiye'de kaleme alınacak karantina usulü ve nizamına göre hiçbir kimsenin bu şekilde davranamayacağı sağlanmaya çalışılmıştır.

Venedik'te yapılan konferans uluslararası bir konferanstı. Aslında muhtelif bulaşıcı hastalıklardan en fazla muzdarip olan devletlerin katılımıyla gerçekleştirilmişti. Konferansa İsveç ve Norveç, Yunanistan, Almanya, Belçika, İtalya, Rusya, İngiltere, İspanya, Avusturya, Fransa, Felemenk, Danimarka ve Osmanlı İmparatorluğu olmak üzere toplam on üç devlet iştirak etmiştir (BOA. Y. A. HUS. 271/76). Osmanlı İmparatorluğu kongreye katılması için payitahttan Hacı Arif Bey'i temsilci olarak göndermiştir (BOA. Y. A. HUS. 256/4). Bu konferansta alınan kararlar, daha evvel Paris'te toplanan kongrede alınan kararların hemen hemen benzeriydi (BOA. A. MKT. MHM. 574/6). Ancak alınan bazı kararlar ve konferans sonrasında, yukarıda bahsedilen gelişmeler, Venedik Sıhhiye Konferansını daha ayrıcalıklı bir konuma getirmiştir. İmparatorluk yetkilileri, konferansın toplanma amacını "veba illetinin men'-i sirâyet ve tevzi' için lâzım gelen tedâbire dâ'ir" (BOA. Y. A. RES. 9 /41) şeklinde izah etmişler ve bu konferansın sonunda alınan kararları, konferansa katılan diğer devletlerle müzakere edilmek koşuluyla ve ancak "...dîvân-ı 'aliyyemizin nizâmât(ın)a ve ta'limât(ın)a hâlel gelmemek şartıyla..." imzalanacaktır ibaresiyle kabul etmişlerdir (BOA. Y. A. HUS. 394/44; BOA. Y. A. HUS. 267/95; BOA. BEO. 156/11647). Konuyla ilgili bir belgede ise, konferans sırasında alınan kararların beş sene müddetle geçerli olacağı belirtilmiştir (BOA. A. MKT. MHM. 574/3).

Kongrenin temel meselelerinden birisi de Süveyş Kanalı'yla ilgiliydi. Hastalıkların kaynağının ve en temelde geçiş noktasının Süveyş Kanalı olduğu, Osmanlı İmparatorluğu tarafından devamlı gündemde tutulmaya çalışılmıştır.

Venedik Sıhhiye Konferansı'nın hemen öncesinde yayımlanan Maarif gazetesinde Süveyş kanalı ile ilgili şu ilginç değerlendirmelere yer verilmiştir;

Koleranın Avrupa'ya ve Memâlik-i Şâhâneye sirâyeti Süveyş Kanalı'nın hafırından evvel ender olarak görüldü. O zamanlar Basra gibi mahallerde zuhûr ederek oradan ba'zen Bağdad havâlisiyle Acemistan'a sirâyet ederdi. Lâkin bu gibi vukû'ât ... Bağdad ve sâ'ir cihetlerle münâsebetin azlığı hasebiyle nâdirâtdan ma'dûd idi (Maarif, 1309, s. 375).

Doğudan gelen insanların ve elbette ticari metaların genelde takip ettikleri yol, Süveyş-Basra-Bağdat'tır ve bu hat, hastalıkların en fazla görüldüğü yerlerdendir¹⁹. Venedik Sıhhiye Konferansı'nda yapılan görüşmelerden birisi de ilgili yerlerde bir tahaffuzhane kurulması hakkındaydı. Öyle ki, Osmanlı İmparatorluğu için bu tartışma konusu "...Venedik Sıhhiye Konferansı mukâvelenâmesinin mühim olan cihetleri arasındaydı..." (BOA. İ. SH. 3/12). Bu konu çerçevesinde öncelikle,

Hürmüz'de büyük, Basra'da ise küçük birer tahaffuzhâne yapıldığı hâlde me'mûriyet-i sıhhiyesine İran me'mûrları tarafından ihâle olunmamakla berâber muhâfaza-i bahriye için...şâhânedan adam götürülmek üzere bulunmasına İran hükûmetince müsâ'ede olun [muştı] (BOA. İ. SH. 3 / 12).

İran'la olan bu iş birliği, kısa bir süre sonra sorunlu bir ilişkiye açılan ilk adımın da başlangıcı olacaktır. Osmanlı İmparatorluğu tarafından Basra Körfezi'nde bir tahaffuzhanenin inşası, önceleri İran hükûmetince doğrudan kabul edilmesine rağmen Meclis'te yapılan görüşmeler sırasında Osmanlı İmparatorluğu tarafından girilecek böyle bir inşa faaliyetine müsaade edilmemesi yönünde karar çıkmıştır. İtiraz edilen en önemli husus, İran topraklarına sarkan tahaffuzhaneyi koruma görevinin Osmanlı askerleri tarafından yapılmasıydı. İran için bu hassas mevzu ciddi tartışmalara ve yazışmalara sebep olmuştur. Bu aşılması zor gözüken konu, İngiltere ve Fransa'nın, yine toprak kazanmak ve devletlerin iç işlerine müdahale etmek gibi çıkarları sayesinde araya girmeleriyle, çözüme kavuşturulmuştur (BOA. MV. 79 / 33).

Sonuç

Osmanlı İmparatorluğu'nda 19. yüzyılda başlayan modernleşme ve batılılaşma girişimlerinde sağlık alanındaki gelişmeler dikkate değer bir nitelik taşımaktadır. Her alanda yapılmaya çalışılan modernleşme girişimleri sağlık

¹⁹Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırlarındaki sağlık tesisleri hakkında haritalarla desteklenmiş ayrıntılı bir çalışma için bk. Panzac, 1999, ss. 87-108. Yine aynı yazarın bir başka çalışmasında farklı bölgeler arasında, veba özelinden hareket edilerek, hastalıkların hangi yolları takip ettiğine dair genel bilgiler bulmak mümkündür (Panzac, 2004, ss. 165-179).

alanında da yapılmaya çalışılmış ve yeterli olmasa da belirli oranda bir başarı kazanılmıştır. Özellikle kamu sağlığı açısından Osmanlı toprakları içerisinde karantina tedbirlerinin uygulanmasına önem verilmiş ve uygulamanın başarılı bir şekilde gelişmesi için yoğun bir çaba gösterilmiştir. Karantina uygulamasına yönelik içeriden gelen çeşitli tepkilere karşı farklı yöntemlerle mücadele eden İmparatorluk yetkilileri, dışarıdan gelen baskılara karşı ise diplomasi ve denge politikası kanallarıyla cevap vermiştir. Özellikle Batılı devletlerin sağlık politikalarını ve salgın hastalıkları bahane ederek toprak kazanmak ve kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmek gibi niyetlerine karşı Osmanlı İmparatorluğu ciddi tedbirler almıştır. Hastalıkların kaynağını genel olarak “Doğu” ve özel olarak Osmanlı toprakları olarak göstermeye çalışan “Büyük Devletler”e karşı Osmanlı İmparatorluğu, böyle bir yaklaşımın doğru olmadığını uluslararası alanda düzenlenen konferanslara iştirak ederek karşılık vermiştir. Bu konferanslardan birisi de 1892 yılında düzenlenen Venedik Sıhhiye Konferansı’dır. Bu konferans ve sonrasında özellikle İngiltere ve Fransa’nın toprak kazanmak ve kendi çıkarlarına hizmet eden bir sağlık politikası yürütmek gibi niyetleri açığa çıkmış; ancak Osmanlı İmparatorluğu, bu tür niyetleri daha evvel fark ettiği için tedbirlerini gecikmeden almıştır. Son olarak, uluslararası arenada binlerce yıldır değişmeyen bazı gerçeklerin ciddi sağlık sorunlarında bile değişmeden varlığını muhafaza ettiği görülmektedir: toprak kazanmak ve devletlerin iç işlerine müdahale etmek.

Kaynakça

I. Yayımlanmamış Kaynaklar

İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

Bâb-ı ‘Âlî Evrâk Odası

BEO. 42 / 3086, BEO. 112 / 8334, BEO. 156 / 11647.

İrâde Sıhhiye

İ. SH. 267, İ. SH. 3 / 12.

Meclis-i Vükelâ Mazbataları

MV. 79 / 33.

Mektûbi Kalemî Mühimme

A. MKT. MHM. 574 / 6, A. MKT. MHM. 574 / 3.

Yıldız Sadâret Husûsî Marûzât Evrâkı

Y. A. HUS. 271 / 76, Y. A. HUS. 256 / 4, Y. A. HUS. 394 / 44, Y. A. HUS. 267 / 95.

Yıldız Sadâret Resmî Marûzât Evrâkı

Y. A. RES. 95 / 2, Y. A. RES. 98 / 41.

II. Yazma Eserler

Hüseyin Selami. (1306). *Karantina ve Emrâz-ı Müstevliyye*, Ankara: Millî Kütüphane, Kayıt Nu.: 06 MK. YZ. B 536.

Piemonteli Anton Lagokoller. (1254). *Risâle-i Karantina (Nizâm-ı Sıhhat Usûl-ı Karantinanın Kavâid-i Külliyesini Hâvi Lâyihanın Hülasâ-i Tercemesi)*, Ankara: Millî Kütüphane, Kayıt Nu.: MF 1994 A 2162.

III. Araştırmalar

Ahmed Cevdet Paşa. (1309). *Tarih-i Cevdet*. Cilt 10. İstanbul: Matbaa-ı Osmaniye.

Ahmed Lütfi Efendi. (1302). *Tarih-i Lütfi*. Cilt 2. İstanbul: Mahmut Bey Matbaası.

Ahmet Mithat Efendi. (1318). Devlet-i Aliyye-i Osmâniye'de Karantina Yani Usûl-i Tahaffuzun Târihçesi. *Salname-i Nezaret-i Hariciyye*, 436-471.

Altıntaş, A. (1999). Osmanlılarda Modern Anlamda Tıp Eğitiminin Başlaması. *Osmanlı*, 8, 528-542.

Berkes, N. (2002). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul: YKY Yayınları.

Bulut, Y. (2004). *Oryantalizmin Kısa Tarihi*. İstanbul: Küre Yayınları.

Çadırcı, M. (1993). Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men'i Mürûr ve Pasaport Nizâm-nâmeleri. *Belgeler*, 1993/XV(19), 169-181.

Doğan, G. (2005). Osmanlı İmparatorluğu'nda Yollar ve Yolcular. *Orta Karadeniz Kültürü*, B. Yedi yıldız, H. Kaynar ve S. Küçük (Yay. Haz.), 465-477.

Derin, S. (2006). *İngiliz Oryantalizmi ve Tasavvuf*. İstanbul: Küre Yayınları.

Faroqhi, S. (1995). *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)* (G. Çağalı Güven, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Faroqhi, S. (2003). *Osmanlı Dünyasında Üretmek, Pazarlamak, Yaşamak* (G. Çağalı Güven ve Ö. Türesoy Çev.). İstanbul: YKY Yayınları.

Güran, T. (1989). *Tanzimat Döneminde Osmanlı Maliyesi: Bütçeler ve Hazine Hesapları 1841-1861*. Ankara: TTK Yayınları.

İnalçık, H. (1964). Tanzimat'ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri. *Belleten*, 1964/XXVIII(112), 623-690.

Kahya, E. ve Erdemir A. (2000). *Bilimin Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyete Tıp ve Sağlık Kurumları*. Ankara: TDV Yayınları.

Karal, E. Z. (1999). *Osmanlı Tarihi: Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri (1759-1856)* (7 bs.). Cilt 5. Ankara: TTK Yayınları.

Kılınç, H. (2005). *Isolating the Subject: Cholera, Control and Sanitary Discourse in the Istanbul International Sanitary Conference of 1866*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi.

Koloğlu, O. (1993). 19. Yüzyılda Hac Yoluyla Koleranın Yayılması ve Hanikin Karantina Doktorunun Anıları. *II. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, İstanbul: 20 - 23 Eylül 1993, 61-67.

Kütükoğlu, M. S. (1998). *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)* (2. bs.). İstanbul: Kubbealtı Neşriyat.

Meriç, C. (2009). *Bu Ülke*. İstanbul: İletişim Yayınları.

Moulin, A. M. (1996). Kentte Koruyucu Hekimlik: Pasteur Çağında Osmanlı Tıbbı 1887-1908. *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri* (A. Berktaş Çev.), 169-193.

Ortaylı, İ. (1999). *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (4. bs.). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Panzac, D. (1997). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)* (S. Yılmaz Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Panzac, D. (1999). Politique Sanitaire et Fixation Des Frontières: L'Exemple Ottoman (XVIII-XIX siècles). *Turcica*, 1999/(31), 87-108.
- Panzac, D. (2004). La Peste in Levante, Epidemiologia. *Rotte Mediterranee e Baluardi di Sanita: Venezia e i Lazzeretti Mediterranei*, (Nelli-Elena Vanzan Marchini, Ed.). Skira: Ginevra-Milano, 165-179.
- Parla, J. (2005). *Efendilik, Şarkiyatçılık, Kölelik* (3. bs.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Poole, S. L. (1999). *Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları* (C. Yücel, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Said, E. (2003). *Orientalism*. London: Penguin Books.
- Sarıyıldız, G. (1994). Karantina Meclisinin Kuruluşu ve Faaliyetleri. *Belleten*, 1994/LVIII(222), 329-376.
- Sarıyıldız, G. (1996). *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*. Ankara: TTK Yayınları.
- Şehsuvaroğlu, B. (1957). Türkiye Karantina Tarihine Giriş. *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, 1957/(3), 1-18.
- Şehsuvaroğlu, B. (1984). *Türk Tıp Tarihi*. Bursa.
- Tahsin, R. (1328). *Mir'at-ı Mekteb-i Tıbbiye*. Cilt 1. İstanbul: Kader Matbaası.
- Terzioğlu, A. (1999). Osmanlı İmparatorluğu'nda Tıp Eğitiminin Batılılaşması. *Osmanlı*, 8, 518-527.
- The Private History of The Venice Conference. (1892). *The British Medical Journal*. 1622/1, 240.
- Uludağ, O. Ş. (1938). Son Kapitülasyonlardan Biri Karantina. *Belleten*, 1938/II(7-8), 445-467.
- Ülken, H. Z. (1966). *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*. Cilt 1. Konya: Selçuk Yayınları.
- Ünal, A. (1977). MÖ II. Binyıl Anadolu'sunda Doğal Afetler. *Belleten*, 1977/XLI(163), 423-446.
- Ünver, S. (1999). Osmanlı Tababeti ve Tanzimat Hakkında Yeni Notlar. *Tanzimat II*, 1999, 933-966.
- Venedik Sıhhiye Kongresi. (1309). *Maarif*. 1309/(24), 375-376.
- Yeğenoğlu, M. (2003). *Sömürgeci Fantaziler: Oryantalist Söylemde Kültürel ve Cinsel Fark*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Yıldırım, N. (2006). Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyandar: Karantina İstemezük!. *Toplumsal Tarih*, 2006/(150), 18-27.

KRAKOV YAGIELLON ÜNİVERSİTESİ DOĞU DİLLERİ ENSTİTÜSÜNDE 2000-2010 YILLARI ARASINDA TÜRKOLOJİ ÇALIŞMALARI

Sylvia FILIPOWSKA

Özet: 1919 yılından beri Krakov Yagiellon Üniversitesinde faaliyette bulunan Türkoloji Bölümü, dünya Türkolojisinde önemli bir yere sahiptir. Krakov'da Türkolojiye hizmet eden Doğu Dilleri Enstitüsü bünyesindeki Türkoloji Bölümü ile Orta Asya ve Sibirya Dilleri Kürsüsünün öğretim üyeleri, yoğun bir şekilde çalışmaktadır. Bu yazıda 2000 yılından bu zamana kadarki eğitimsel ve bilimsel faaliyetlerden bahsedilmekte, bölümdeki öğretim üyelerinin yayın listesi verilmekte, üniversite öğrencilerinin Türkoloji hayatına katkıları belirlenmektedir.

Anahtar kelimeler: Polonya, Krakov, Yagiellon Üniversitesi, Türkoloji, Doğu Dilleri Enstitüsü.

The Turkological Researches at the Institute of Oriental Studies of the Jagiellonian University in Cracow since the Year 2000

Abstract: The Department of Turkology which was set up at the Jagiellonian University in Cracow in 1919 has a very significant role in the Turkological world. In Cracow, both the teaching staff of the Department of Turkology set up at the Institute of Oriental Studies that serve to Turkological studies and the teaching staff of the Departments of Middle Asia and Siberian Languages are carrying out intense studies. In this work, the teaching activities and scientific achievements of Cracow Turkology from 2000 to the present time are going to be mentioned, the lists of publications of the teaching staff are going to be given, and the university students' contributions to Turkological studied have been assessed.

Key words: Poland, Cracow, Jagiellonian University, Turkology, Institute of Oriental Studies.

Polonya’da Türkolojinin tarihi, 1919 yılında Yagiellon Üniversitesinde Prof.Dr. Tadeusz Kowalski tarafından Doğu Dilleri Kürsüsünün kurulması ile başlamıştır. Fakat unutmamak gerekir ki, Yagiellon Üniversitesinde doğu dillerine yönelik bilimsel ilgi 16. yüzyıla dayanmaktadır. 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar doğu dillerinden seçilen ve İncil’in yorumlanmasına yardımcı olan İbranice, Aramice, Süryanice ve Kaldanice gibi diller, Teoloji Bölümünün bünyesindeki birimlerde öğretilmiştir. 19. yüzyılda Avrupa’da oryantalizmin gelişmesi ile birlikte Yagiellon Üniversitesinde doğu dillerine yaklaşım da değişmektedir. Teoloji Bölümünden Felsefe Bölümüne geçen doğu dillerinin öğretimine, 1849 yılında Türkçe ve Arapça da eklemeye çalışılmıştır. Joachim Lelewel tarafından sunulmuş bu proje maalesef hayata geçememiştir ve Yagiellon Üniversitesindeki Türkçe öğretimi ancak 1916 yılında, o zamanlar doçent olan Tadeusz Kowalski tarafından başlatılmıştır. 1919 yılında profesörlük unvanını kazanan Tadeusz Kowalski, aynı sene Doğu Dilleri Kürsüsünü açmıştır. Krakov Türkolojisi için büyük önem taşıyan bu olayın anısına 5 Kasım 2009 tarihinde Yagiellon Üniversitesi Doğu Dilleri Enstitüsünün 90. Kuruluş Yıldönümü Konferansı düzenlenmiştir. 1964 yılında Doğu Dilleri Kürsüsü enstitüye dönüşmüştür ve o sene aldığı Doğu Dilleri Enstitüsü adını hâlâ taşımaktadır.

1919 yılında Yagiellon Üniversitesi bünyesinde kurulan Türkoloji, Polonya üniversitelerinde son on yıldaki büyük yapısal değişimlere rağmen, sağlam bir şekilde çalışmalarına devam etmektedir. Söz konusu yapısal değişimler, Avrupa yükseköğretim alanı yaratmayı hedefleyen Bologna Süreci ile ilişkili olmakla birlikte Polonya yüksek öğretiminde lisans ve yüksek lisans olmak üzere iki aşamalı derece sistemine geçmesini sağlamıştır. Yagiellon Üniversitesi Doğu Dilleri Enstitüsü 2006-2007 akademik yılında yeni sisteme göre üç sene süren lisans öğretimine geçip, 2009-2010 akademik yılında iki sene süren yüksek lisans öğretimine başlamıştır. Lisans öğretimini tamamlayan öğrenciler, lisans öğretimi bitirme sınavında başarılı olup mezun olmaktadır. Yüksek lisans öğretimini tamamlayan öğrenciler, hazırladıkları tezi savunarak yüksek lisans derecesine sahip olmaktadır. 2006-2007 akademik yılından önce Krakov Türkolojisine alınan öğrenciler bir aşamalı derece sistemine göre beş sene içerisinde öğrenimi tamamladıktan sonra yazdıkları yüksek lisans tezini savunarak mezun olmuşlardır. Eski sisteme göre Türkoloji okumak isteyen öğrenciler Doğu Dilleri Enstitüsü öğretim üyeleri tarafından gerçekleştirilen mülakata girmişlerdir. 2006 yılından itibaren öğrenciler lise bitirme sınavı ile bölüme alınmaktadırlar.

Yukarıda belirtildiği gibi ciddi yapısal değişimlere rağmen sekiz kişiden (Prof.Dr. Ewa Siemieniec-Golas, Doç.Dr. Grazyna Zajac, Dr. Jordanka Georgiewa-Okon, Dr. Piotr Nykiel, Sylwia Filipowska, Magdalena Jodlowska-Ebo, Kamil Stachowski, Fatih Yılmaz) oluşan Türkoloji Bölümü başarılı bir

şekilde görevlerini yerine getirmektedir. Bölümün dengesini sağlayan unsurlar arasında 2000 yılından beri Türkoloji Bölümü Başkanlığının aynı kişi (Prof.Dr. Ewa Siemieniec-Golas) tarafından yürütülmesi ve Türkoloji Bölümünün Orta Asya ve Sibirya Dilleri Kürsüsü ile ortak çalışması sayılabilir.

Doğu Dilleri Enstitüsünün ayrı birimi olan¹ Orta Asya ve Sibirya Dilleri Kürsüsü, 1997 yılında Sibirya Çalışmaları Araştırma Grubu adıyla Prof.Dr. Marek Stachowski tarafından kurulmuştur. Şu anda üç kişiden (Prof.Dr. Marek Stachowski, Dr. Barbara Podolak, Dr. Marzanna Pomorska) oluşup Orta Asya ve Sibirya bölgelerinde kullanılan Türk dilleri üzerinde araştırmaları sürdüren kürsü, lisans ve yüksek lisans öğretiminde Türkoloji Bölümüne destek olmaktadır. Söz konusu iki birimin ve Doğu Dilleri Enstitüsünün diğer birimlerinin ortak çalışması sayesinde, Türkoloji okuyan öğrenciler sadece Türkçe ve Türkiye ile sınırlı konuları değil, geniş anlamda Türk dünyasının her alanıyla ilgili konuları inceleyebilmektedir.

Doğu Dilleri Enstitüsünde Türkoloji çalışmalarının özelliklerini tanıyabilmek için öğretim programlarına bakmak gerekmektedir: Lisans eğitimini tamamlayan öğrenciler, Türkçe pratik dersleri yanında Osmanlı Türkçesi, Eski Türkçe, Başkurtça, Tuvaca, Arapça, Farsça, Latince, Almanca ve İngilizce olmak üzere yabancı dilleri öğrenmektedir. Bölümde Türk tarihi, Türk edebiyatı, Türk halklarının kültürü, kültürel antropoloji temelleriyle Türk dünyası coğrafyası, İslam dini, Türkçe dil bilgisi, karşılaştırmalı dil bilgisi, Türk dilinin lehçeleri gibi konularda lisans dersleri verilmektedir. Yüksek lisans öğretiminde ise Türkçe pratik dersi ile Çulımca ve Karaçay-Balkarca dil dersleri verilmektedir, Türk dillerinin karşılaştırmalı dil bilgisi de önemli yer almaktadır. Türk tarihi, edebiyatı veya İslam düşüncesi gibi lisans eğitiminin devamı ile birlikte tercüme teknikleri veya paleografı gibi yeni konular da konuşulmaktadır. Yüksek lisans eğitiminin ana amacı edebiyat ve dil bilim seminerlerinde öğrencilerin yüksek lisans tezlerinin hazırlamasıdır.

Yukarıda sunulmuş Türkoloji öğretim programı hem öğrencilerin farklı konuların içine girmesinin imkânlarını hem de öğretmenlerin üzerinde çalıştıkları alanları göstermektedir. Fakat unutmamak gerekir ki Türkoloji Bölümü ile Orta Asya ve Sibirya Dilleri Kürsüsünde görev yapan öğretim elemanları akademik ders vermeye paralel olarak kendilerine özgü ilgi alanlarında bilimsel faaliyetlerini de sürdürmektedirler. Söz konusu öğretim

---

¹ Yagiellon Üniversitesi Doğu Dilleri Enstitüsü on ayrı birimden oluşmaktadır: Afro-Asyatik Dil Bilimi Kürsüsü, Avro-Asyatik Disiplinlerarası Araştırma Laboratuvarı, Doğu Kaynakları ve Nümismatik Laboratuvarı, Kürt Dili ve Edebiyatı Laboratuvarı, Arap Dili ve Edebiyatı Kürsüsü, Hindoloji Bölümü, İran Dili ve Edebiyatı Bölümü, Japon ve Çin Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türkoloji Bölümü, Orta Asya ve Sibirya Dilleri Kürsüsü.

üyelerinin bilimsel faaliyetleri, yayımladıkları kitapların veya makalelerin sayısal çokluğundan anlaşılmaktadır. Doğu Dilleri Enstitüsünün öğretim üyelerinin ne kadar yoğun çalıştıklarını ispatlamak için aşağıda öğretim üyelerinin çalışma alanları kısaca tanıtılmaktadır ve 2000 yılından itibaren yaptıkları Türkoloji ile ilgili yayınlarının listesi verilmektedir.

1980'li yıllarda Doğu Dilleri Enstitüsünde görev yapmaya başlayan **Prof.Dr. Ewa Siemieniec-Golas**, Türkoloji Bölümü Başkanlığını yürütmektedir. Çalışma alanları arasında Türk dil bilimi (özellikle leksikoloji), Osmanlı Türkçesi, Karaçay-Balkarca, Çuvaşça gibi konular bulunmaktadır. Prof.Dr. Ewa Siemieniec-Golas'ın 2000 yılından beri yayımlanmış Türkoloji çalışmaları şunlardır:

- Siemieniec-Golas, E. (2000). *Karachay-Balkar Vocabulary of Proto-Turkic Origin*. Krakow: Ksiğgarnia Akademicka. (kitap)
- Siemieniec-Golas, E. (2000). Włodzimierz Zajączkowski (1914-1982). J. Michalik ve W. Walecki (yay. haz.), *Złota Księga Uniwersytetu Jagiellońskiego* içinde (ss. 673-675). Krakow: Księgarnia Akademicka.
- Siemieniec-Golas, E. (2000). Słownictwo orientalne w "Trylogii" H. Sienkiewicza [H. Sienkiewicz'in "Üçlemesi"nde Doğu Dilleri Kökenli Kelimeler]². *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 2000(120), 179-197.
- Siemieniec-Golas, E. (2000). Suffix -lik in Karachay-Balkar. *Folia Orientalia*, 2000(36), 293-299.
- Siemieniec-Golas, E. (2001). Chuvash Words in the Pallas Dictionary (1787-1789). *Studia Turcologica Cracoviensia*, 2001(8), 121-140.
- Siemieniec-Golas, E. (2002). Foreign Elements in Karachay-Balkar. *Turkic Languages*, 2002/6(2), 192-198.
- Siemieniec-Golas, E. (2002). Problemy translatableki czuwaskich przekładów polskiej poezji [Polonya Şiirlerinin Çuvaşça Çevirilerinde Tercüme Problemleri]. *Prace Komisji Orientalistycznej PAN*, 2002(24), 235-241.
- Siemieniec-Golas, E. (2003). Badania nad językami orientalnymi - terażniejszość i perspektywy [Doğu Dilleri Üzerindeki Araştırmaların Bugünü ve Geleceği]. S. Gajda (yay. haz.), *Jezykoznawstwo w Polsce - stan i perspektywy* içinde (ss. 104-110). Opole: Uniwersytet Opolski.

² Bu yazıda yer alan Yagiellon Üniversitesi Doğu Dilleri Enstitüsü öğretim üyelerinin bibliyografyasında Polonya dilinde yazılmış yayınların başlıkları, okurun anlamasını sağlayabilmek için Türkçeye çevirilmiştir ve yay ayrıç içine alınmıştır.

- Siemieniec-Golas, E. (2003). Fonetyczne adaptacje rosyjskich zapożyczeń w języku karaczajsko-balkarskim [Karaçay-Balkar Dilinde Rusça Kökenli Kelimelerin Fonetik Uyumu]. *Sprawozdania z posiedzeń Komisji Orientalistycznej PAN*, 2003, 85-87.
- Siemieniec-Golas, E. (2003). Wizerunek Kurdów w dawnym europejskim i polskim piśmiennictwie [Eski Avrupa ve Polonya Kaynaklarında Kürtlerin Portresi]. A. Abbas (yay. haz.), *W kregu problematyki Kurdów i Kurdystanu. Materiały konferencji naukowej Poznań 20-21.10.2003* içinde (ss. 33-42). Poznań: Uniwersytet Adama Mickiewicza.
- Siemieniec-Golas, E. (2004). Flota turecka w świetle przekazów polskich źródeł historycznych [Polonya Tarih Kaynakları Işığında Türk Donanması]. *Portolana. Studia Mediterranea*, 2004/1, 171-176.
- Siemieniec-Golas, E. (2004). Derivational activity of foreign elements in Karachay-Balkar. B. Comrie, P. Suihkonen ve V. Solovyev (yay. haz.), *International Symposium "The Typology of Argument Structure and Grammatical Relations", 11-14 May 2004, Kazan, Proceedings* içinde (ss. 114-115). Kazan: Kazan State University.
- Siemieniec-Golas, E. (2004). "Katalog dokumentów tureckich" w opracowaniu Zygmunta Abrahamowicza jako źródło do badań dyplomów orientalnych [Doğu Diplomalarının Araştırmasının Kaynağı Olarak Zygmunt Abrahamowicz Tarafından Hazırlanmış "Türk Evrakları Kataloğu"]. E. Siemieniec-Golas (yay. haz.), *Wśród jarłyków i fermanów. Materiały z sesji naukowej poświęcone pamięci dra Zygmunta Abrahamowicza* içinde (ss. 93-99). Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Siemieniec-Golas, E. (2005). *Turkish Lexical Content in Dittionario della lingua Italiana, Turchesca by Giovanni Molino (1641)*. Kraków: Księgarnia Akademicka. (kitap)
- Siemieniec-Golas, E. (2005). Loan words and their derivational activity in Karachay-Balkar. *Rocznik Orientalistyczny*, 2005/1(58), 186-191.
- Siemieniec-Golas, E. (2005). Professor Stanisław Stachowski. *Studia Turcologica Cracoviensia*, 2005(10), 15-17.
- Siemieniec-Golas, E. (2005). Jerzy Lisowski (24.04.1931-13.01.2003). A. K. Banach (yay. haz.), *Kronika Uniwersytetu Jagiellońskiego za rok akademicki 2002/2003* içinde (s. 317-318). Kraków: Uniwersytet Jagielloński.
- Siemieniec-Golas, E. (2006). Hymn of the dervishes in Les Voyages... by Du Loir (1654). A. Krasnowolska, K. Maciuszak ve B. Mekarska (yay.

- haz.), *In the Orient where the gracious light... : satura orientalis in honorem Andrzej Pisowicz* içinde (s. 107-113). Krakow: Ksiğgarnia Akademicka.
- Siemieniec-Golas, E. (2007). *Dziela włoskiego piśmiennictwa jako źródło wiedzy o języku osmańsko-tureckim [Osmanlı Türkçesine Dair Bilgi Kaynağı Olarak İtalyan Edebiyatı Eserleri]*. *Portolana. Studia mediterranea*, 2007/3, 215-221.
- Siemieniec-Golas, E. (2008). *Wizerunek Tatarów w dawnym polskim piśmiennictwie [Eski Polonya Kaynaklarında Tatarların Portresi]*. *Lietuvos istorijos studijos*, 2008/6, 207-214.
- Siemieniec-Golas, E. (2009). *The 17th century Turkish transcribed texts as the important contribution to the European contacts with the Ottoman Empire. 6. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri* içinde (s. 911-916). 2. cilt, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi.
- Siemieniec-Golas, E. (2010). *Turkish Proverbs in "A Grammar of the Turkish Language" by Thomas Vaughan (1709)*. E. Manczak-Wohlfeld ve B. Podolak (yay. haz.), *Studies on the Turkic World* içinde (s. 121-129). Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Siemieniec-Golas, E. (2010). *Turecki tekst transkrybowany w "Dzieiach Tureckich y utarczkach Kozackich z Tatary..." Marcina Paszkowskiego (1615) [Marcin Paszkowski'nin "Türk Tarihi ve Kazakların Tatarlarla Çatışmaları" Başlıklı Eserinde Türk Çevriyazı]*. *Ling Varia*, 2010(10), 339-343.
- Siemieniec-Golas, E. (2010). *Nazwy Stambułu w dawnym polskim i europejskim piśmiennictwie [Eski Polonya ve Avrupa Kaynaklarında İstanbul İsimleri]*. E. Siemieniec-Golas ve J. Georgiewa-Okon (yay. haz.), *Od Anatolii po Syberie. Świat turecki w oczach badaczy* içinde (s. 179-185). Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Siemieniec-Golas, E. (2010). *On some Turkish Auxiliary Verbs in Giovanni Molino's Dittionario della lingua Italiana, Turchesca (1641)*. *Studia Linguistica Universitatis Jagellonicae Cracoviensis*, 2010(127), 57-77.
- Siemieniec-Golas, E. (2010). *Forms with the Suffix –cik in Seventeenth Century Ottoman Turkish*. J. Gornikiewicz, H. Grzmil-Tylutki ve I. Piechnik (yay. haz.), *W poszukiwaniu znaczeń. Studia dedykowane Marceli Swiatkowskiej* içinde (ss. 505-515). Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- 1980'li yıllarda bilim hayatına başlayan **Prof.Dr. Marek Stachowski**, 1997 yılında Sibirya Çalışmaları Araştırma Grubu adıyla kurduğu, sonra Orta Asya

ve Sibirya Dilleri Kürsüsüne çevirdiği birimin başkanlığını hâlâ yürütmektedir. Doksanlı yıllarda Berlin Freie Üniversitesinde çalışan ve 1999-2003 yılları arasında Yagiellon Üniversitesi Macar Dili ve Edebiyatı Bölümü Başkanı olarak görev yapan Prof. Dr. Marek Stachowski'nin bilimsel ilgi alanının çok yönlü olmasını, yaklaşık 200 çalışmadan oluşan yayın listesinden anlamak mümkündür. Aşağıda Prof. Dr. Stachowski'nin 2000 yılından itibaren yayımladığı çalışmaları sunulmuştur:

Stachowski, M. (2000). Das Wort *Mammut* in etymologischen Wörterbüchern. *Folia Orientalia*, 2000(36), 301-314.

Stachowski, M. (2000). Der Ursprung von Unmöglichkeitssuffixen des Osmanisch-Türkischen [preprint]. *Kleine turkologische Beiträge aus Beijing, Berlin, Freiburg, Krakow und Leipzig, als Ehrengaben dargebracht dem Freund und Kollegen György Kara anlässlich seines 65. Geburtstages am 23. Juni 2000 in Berlin* içinde (ss. 17-22). Berlin.

Stachowski, M. (2000). Der Ursprung von Unmöglichkeitssuffixen des Osmanisch-Türkischen. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 2000(10), 25-31.

Stachowski, M. (2000). Abriß der Konsonantenadaptation der westeuropäischen Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 2000(10), 139-189.

Stachowski, M. (2000). Jakutische und dolganische Bezeichnungen für 'Penis' vor sibirischem Hintergrund. *Studia Etymologica Cracoviensia*, 2000(5), 141-144.

Stachowski, M. (2000). A current bibliography of Turkic etymologies 3. *Studia Etymologica Cracoviensia*, 2000(5), 149-194.

Stachowski, M. (2000). Dolganische Monatsnamen. *Central Asiatic Journal*, 2000/2(44), 293-300.

Stachowski, M. (2001). Homonymie und Polysemie: der Fall von altungarisch *szar* und tscheremissisch *agu*. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*, 2001(23), 179-186.

Stachowski, M. (2001). Jakutisch *abāhy* 'Teufel'. *Studia Etymologica Cracoviensia*, 2001(6), 173-180.

Stachowski, M. (2001). Uralistik und Turkologie – geschieden und doch verliebt. J. Pusztay (yay. haz.), *Vade mecum! A huszonötödik ora (A Berzsenyi Daniel Főiskola Uralisztikai Tanszekenek [1991-2001] jubileumi konferenciája [2001, aprilis 26-27.])* içinde (ss. 209-225). Szombathely.

- Stachowski, M. (2002). Das Ethnonym *Zigeuner*, sein slawisch-türkischer Hintergrund und ungarisch *szegeny* 'arm'. *Studia Etymologica Cracoviensia*, 2002(7), 159-169.
- Stachowski, M. (2002). Turecko-węgiersko-słowiańskie tło etnonimu *Cygan* [Çingene Halk Adının Türk-Macar-Slav Altyapısı]. *Slavica*, 2002 (31), 27-37.
- Stachowski, M. (2002). Zur Frage der ursprünglichen Bedeutung von finnisch *Lappi* 'Lapland'. *Studia Etymologica Cracoviensia*, 2002(7), 151-158.
- Stachowski, M. (2002). Uwagi o wybranych etymologiach węgierskich w języku polskim [Polonya Dilinde Bazı Macar Etimolojilerine Dair Notlar]. *Studia Slavica Hungarica*, 2002/1-2(47), 45-52.
- Stachowski, M. (2002). Beiträge zur affixalen Wortbildung westeuropäischer Lehnwörter im Osmanisch-Türkischen. I. Hayenschild, C. Schönig ve P. Ziemie (yay. haz.), *Scripta Ottomanica et Res Altaicae* içinde (ss. 313-320). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Stachowski, M. (2002). A note on the Turkmen name for dragon/monster/snake. *Folia Orientalia*, 2002(38), 191-192.
- Stachowski, M. (2002). Alttürkische Wortstudien. M. Ölmez ve S. Raschmann (yay. haz.), *Splitter aus der Gegend von Turfan* içinde (ss. 299-308). İstanbul – Berlin: Mehmet Ölmez Yayınları.
- Stachowski, M. (2002). Zaimstvovannye slova v dolganskom jazyke (Obzor problem). *Kyoto University Linguistic Research*, 2002(21), 1-24.
- Stachowski, M. (2002). K voprosu o vremeni vznikovenija dolganskogo jazyka. V. A. Plungjan, ve A. J. Urmancieva (yay. haz.), *Jazyki mira. Tipologija. Uralistika – Pamjati T. Ždanovej. Stat'i i vospominanija* içinde (ss. 565-572). Moskva: Indrik.
- Stachowski, M. (2003). On the problem of Oriental etymologies of Polish *ogar* and Hungarian *agar* 'hound'. *Studia Etymologica Cracoviensia*, 2003(8), 169-182.
- Stachowski, M. (2003). Über finnische Briefe in den Krakauer Archivsammlungen. J. Janhunen ve A. Parpola (yay. haz.), *Remota Relata* içinde (s. 279-286). Helsinki: Finnish Oriental Society.
- Stachowski, M. (2003). Bronisław Malinowski and linguistics. *Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego*, 2003(59), 217-219.
- Stachowski, M. (2003). Eine neue Übersicht über die mongolischen Sprachen. *Folia Orientalia*, 2003(39), 203-210.

- Stachowski, M. (2004). The origin of the European word for sabre. *Studia Etymologica Cracoviensia*, 2004(9), 133-141.
- Stachowski, M. (2004). Przegląd problemów związanych z badaniem zapożyczeń w języku dolganskim [Dolgan Dilindeki Alıntılara Dair Araştırmalarla İlgili Sorunların Değerlendirmesi]. P. P. Chruszczewski (yay. haz.), *Aspekty współczesnych dyskursów* içinde (ss. 344-357). Krakow: Krakowskie Towarzystwo Tertium.
- Stachowski, M. (2004). Anmerkungen zu einem neuen vergleichenden Wörterbuch der Jenissej-Sprachen. *Studia Etymologica Cracoviensia*, 2004(9), 189-204.
- Stachowski, M. (2005). Chronology of some Yakut phonetic changes in the context of 18th century Mongolian loanwords into Yakut. *Rocznik Orientalistyczny*, 2005/1(58), 194-203.
- Stachowski, M. (2005). Turkologische Anmerkungen zum Altaischen Etymologischen Wörterbuch. *Studia Etymologica Cracoviensia*, 2005(10), 226-246.
- Stachowski, M. (2005). Karpatyzm leksykalny. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego. Prace Jezykoznawcze*, 2005(122), 179-188.
- Stachowski, M. (2005). Uwagi o zapożyczeniach altajskich w języku prasłowiańskim i kwestie pokrewne [Eski Slav Dilindeki Altay Alıntılarına Dair Notlar ve Buna Bağlı Sorunlar]. E. Siemieniec-Golas ve M. Pomorska (yay. haz.), *Turks and non-Turks. Studies on the history of linguistic and cultural contacts* içinde (ss. 437-454). Krakow: Księgarnia Akademicka.
- Stachowski, M. (2006). Der Ursprung des synthetischen Imperfekts im Jakutischen. *Studia Etymologica Cracoviensia*, 2006(11), 135-139.
- Stachowski, M. (2006). Persian loan words in 18th century Yeniseic and the problem of linguistic areas in Siberia. A. Krasnowolska, K. Maciuszak ve B. Mekarska (yay. haz.), *In the Orient where the gracious light...: satura orientalis in honorem Andrzej Pisowicz* içinde (ss. 179-184). Krakow: Ksiğgarnia Akademicka.
- Stachowski, M. (2006). Arabische Lehnwörter in den Jenissej-Sprachen des 18. Jahrhunderts und die Frage der Sprachbünde in Sibirien. *Studia Linguistica Universitatis Jagiellonicae Cracoviensis*, 2006(123), 155-158.
- Stachowski, M. (2006). Notes on German loan words in an areal Carpathian context. *Linguistique Balkanique/Balkansko Ezikoznanie*, 2006/3(45), 471-476.

- Stachowski, M. (2007). *Gramatyka języka tureckiego w zarysie [Ana Hatlarıyla Türk Dili Grameri]*. Krakow: Ksiğgarnia Akademicka. (kitap)
- Stachowski, M. (2007). Die Etymologie von ttü. *şimdi* ‘jetzt’ und *işte* ‘voilà’ vor gemeintürkischem Hintergrund. *Studia Etymologica Cracoviensia*, 2007(12), 171-176.
- Stachowski, M. (2007). Das Ungarische unter den Karpatensprachen. *Studia Linguistica Universitatis Iagiellonicae Cracoviensis*, 2007(124), 119-125.
- Stachowski, M. (2007). Turkish *dirsek* ‘elbow’, Yakut *tühürges* ‘knee’ and some connected words. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 2007(17), 335-343.
- Stachowski, M. (2008). Polnisch *Burdel* als Ortsname und sein karpatensprachlicher Hintergrund – eine Einladung zur Diskussion. *Studia Etymologica Cracoviensia*, 2008(13), 149-154.
- Stachowski, M. (2008). Some thoughts on the Proto-Turkic palato-velar nasal. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 2008(18), 375-392.
- Stachowski, M. (2008). Garsc etymologii orientalnych w historii języka ukraińskiego [Ukrayna Dilinin Tarihinde Birkaç Doğu Kökenli Kelimenin Etimolojisi]. *Studia Slavica Hungarica*, 2008/1(53), 117-122.
- Stachowski, M. (2008). Język Ketow i Kottow a ortografia polska [Polonya Dili Ortografisi ve Ket ile Kott Dilleri]. *Studia Linguistica Universitatis Iagiellonicae Cracoviensis*, 2008(125), 159-166.
- Stachowski, M. (2008). Turkologia, uralistyka, syberystyka, czyli rzut oka na historie językoznawstwa porównawczego [Türkoloji, Ural Dilleri Bilimi, Sibiry Dilleri Bilimi - Karşılaştırmalı Dil Bilimine Kısa Bir Bakış]. *Studia Linguistica Universitatis Iagiellonicae Cracoviensis*, 2008(125), 167-177.
- Stachowski, M. (2008). Einiges zur Etymologie des Ortsnamen auf der Krim. *Studia Etymologica Cracoviensia*, 2008(13), 201-207.
- Stachowski, M. (2009). Gramatyka języka tureckiego w zarysie [Ana Hatlarıyla Türk Dili Grameri]. 2. basım, Krakow: Ksiğgarnia Akademicka. (kitap)
- Stachowski, M. (2009). Podrijetlo europske rijeci za sablju. *Rijec. Casopis za slavensku filologiju*, 2009/1(15), 129-135.
- Stachowski, M. (2009). Madarski medu karpatskim jezicima. *Rijec. Casopis za slavensku filologiju*, 2009/2(15), 131-136.

- Stachowski, M. (2009). Once again on the etymology of Turkish *çocuk* ‘child’. *Türkbilig. Türkoloji Araştırmaları*, 2009(17), 116-123.
- Stachowski, M. (2009). Eugen Helimskis Materialien zur Erforschung der ältesten slawisch-ungarischen Sprachkontakte. *Studia Etymologica Cracoviensia*, 2009(14), 35-107.
- Stachowski, M. (2009). The Ukrainian *stat't'a* “article” between an adaptation and Russification. *Studia Linguistica Universitatis Jagiellonicae Cracoviensis*, 2009(126), 107-111.
- Stachowski, M. (2010). Ist das slavische Schaf (*ovbca, *ovbcb) bis nach Transkaukasien (*hōgač) und Anatolien (*öveč*, *ögeč*) gewandert? *Studia Etymologica Cracoviensia*, 2010(15), 127-136.
- Stachowski, M. (2010). On the article-like use of the Px2Sg in Dolgan, Nganasan and some other languages in an areal Siberian context. *Finnisch-Ugrische Mitteilungen*, 2010(32/33), 587-593.
- Stachowski, M. (2010). Türkisch *kulak* “Ohr“, *kul* “Sklave“, *kulun* “Fohlen“. E. Manczak-Wohlfeld ve B. Podolak (yay. haz.), *Studies on the Turkic World* içinde (ss. 233-239). Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego.
- Stachowski, M. (2010). Is the Yakut fox green? remarks on some colour names in Turkic, Uralic, and Yeniseic. J. Gornikiewicz, H. Grzmil-Tylutki ve I. Piechnik (yay. haz.), *W poszukiwaniu znaczen. Studia dedykowane Marceli Swiatkowskiej* içinde (ss. 539-548). Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego.
- Stachowski, M. (2010). How to combine bark, fibula, and chasm (if one speaks Proto-Turkic)? *Studia Linguistica Universitatis Jagiellonicae Cracoviensis*, 2010(127), 179-186.
- Stachowski, M. (2010). Considerations on the system and the origins of terms for the cardinal points in the Dolgan language. *Incontri Linguistici*, 2010(33), 233-243.
- Stachowski, M. (2010). W gore od kamienia i na zachod od polnocy, czyli dolganskie dzielenie swiata [Kayanın Yukarisına ve Kuzeyin Batisına - Dolganların Dünya Görüşü]. E. Komorowska (yay. haz.), *W kregu koloru, przestrzeni i czasu* içinde (ss. 273-280). Szczecin: Volumina.
- Stachowski, M. (2010). Tadeusz Kowalski a sprawa jego niedoszlego wyjazdu na Uniwersytet Stambulski [Tadeusz Kowalski ve İstanbul Üniversitesi Gerçekleşmeyen Gidişi]. *Ling Varia*, 2010(9), 149-168.

Stachowski, M. (2010). Kilka uwag o kwestii żydowskich i słowiańskich zrodel polskiego *bachor* [*Bachor* Kelimesinin Yahudi ve Slav Kökenlerine Dair Birkaç Not]. *Ling Varia*, 2010(10), 185-192.

1983 yılında Doğu Dilleri Enstitüsünde asistanlığa başlayan **Doç.Dr. Grazyna Zajac**, 2009 yılında doçent unvanını kazanmıştır. Kısa adı KIBATEK olan Kıbrıs-Balkanlar-Avrasya Türk Edebiyatları Vakfının Polonya temsilcisi olan Doç.Dr. Grazyna Zajac, Tanzimat sonrası Türk edebiyatı, II. Abdülhamid dönemi Türk yazarlarının hatıra kitapları, Kıbrıs Türkleri edebiyatı, Polonya ve Türk seyahat edebiyatı, Polonya ve Türkiye arasındaki kültürel ilişkiler gibi konular üzerinde çalışmaktadır. 2000'den sonra yayımlanmış araştırmaları şunlardır:

- Zajac, G. (2000). Kırk Yıl (Forty Years) – The Memoirs by Halit Ziya Uşaklıgil. *Folia Orientalia*, 2000(36), 353-365.
- Zajac, G. (2000). Tarihte Polonyalıların Kıbrıs Hakkında Bilgileri. *Üçüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi / Proceedings of the Third International Congress for Cyprus Studies* içinde (s. 105-120). 1. cilt, Famagusta: KIBATEK.
- Zajac, G. (2001). Cyprus in Early Polish Descriptions. *Studia Turcologica Cracoviensia*, 2001(8), 157-169.
- Zajac, G. (2001). "Tersine Dünya" - Orxan Kamal'in tanınmayan romanı. *Filoloji Araştırmalar*, 2001(15), 92-110.
- Zajac, G. (2002). Türk Dilinin Tedrisinde Edebiyyatın Önemi. *Filoloji Araştırmalar*, 2002(16), 9-14.
- Zajac, G. (2002). "Qırx İl" – Xalid Ziya Uşaklıgilin Hatireleri. *Filoloji Araştırmalar*, 2002(16), 17-29.
- Zajac, G. (2002). "Azerbaycan Hürriyet Savaşı". *Medeniyet Dünyası*, 2002(5), 115-116.
- Zajac, G. (2002). The Ottoman School and Education of Sultan Abdulhamid Period in the Light of the Memoirs of Turkish Writers. *Folia Orientalia*, 2002(38), 203-212.
- Zajac, G. (2002). O przekładzie z tureckiego na przykładzie "Legandy Tysiaca Bykow" Yaşara Kemala [Yaşar Kemal'in "Binboğalar Efsanesi"nin Tercümesi Örneğiyle Türkçeden Çevrilmesine Dair]. *Prace Komisji Orientalistycznej PAN*, 2002(24), 227-233.
- Zajac, G. (2003). Orxan Kamal'in Eserlerinde Uşaq Obrazları. *Filoloji Araştırmalar*, 2003(18), s. 14-35.

- Zajac, G. (2003). Erken Polyak Kaynakları Kıprı Haqqında. *Filoloji Araştırmalar*, 2003(19), 6-19.
- Zajac, G. (2004). Badacz Kaukazu Juliusz Strutynski (1810-1878) i jego "Giul-Szada" [Kafkasya Araştırmacısı Juliusz Strutynski (1810-1878) ve Onun "Gül-Şada" Romanı]. E. Siemieniec-Golas (yay. haz.), *Wśród jarlykow i fermanow. Materiały z sesji naukowej poświęcone pamięci dra Zygmunta Abrahamowicza* içinde (s. 151-166). Krakow: Księgarnia Akademicka.
- Zajac, G. (2004). Düünden Bugüne Polonya Tatarları ve Şair, Bilim Adamı Selim Chazbijewicz'in Şiirleri. *Kıbatek Edebiyat Sempozyumu* içinde (s. 113-126). Ankara: KIBATEK.
- Zajac, G. (2004). Mehmet Rauf and his Memoirs. *Folia Orientalia*, 2004(40), 267-278.
- Zajac, G. (2005). Polonya Basınında 1974 Kıbrıs Olayları. *Dördüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi / Proceedings of the Fourth International Congress for Cyprus Studies* içinde (ss. 135-152). Famagusta: KIBATEK.
- Zajac, G. (2005). Problemy przekładu dokumentów sultanskich schyłku Imperium Osmanskiego na materiale "Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u" ["Sultan Abdülhamid ve İstanbul'u" Örneğiyle Osmanlı Devletinin Son Dönemine Ait Belgelerin Çeviri Problemlerine Dair]. *Prace Komisji Orientalistycznej PAN*, 2005(26), 203-214.
- Zajac, G. (2005). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türk Yazarlarının Çocukluk Anılarında Eğitim. *Kıbatek-YDÜ XI. Uluslararası Edebiyat Şöleni* içinde (s. 176-203). Nicosia: KIBATEK.
- Zajac, G. (2005). The Old Ones and the New Ones at the Court of Sultan Reşad (In the Light of the Memoirs of Safiye Ünüvar, the Harem Teacher. *Studia Turcologica Cracoviensia*, 2005(10), 517-529.
- Zajac, G. (2006). II. Abdülhamid Döneminin Ünlü Tabibi ve Seyyahı: Dr. Şerafeddin Mağmumi. *Kıbatek Gezi Edebiyatı Sempozyumu* içinde (s. 291-312). Ankara: KIBATEK.
- Zajac, G. (2007). Leh Kaynaklarında Türkler ve Türk Kültürü Üzerine 50 Başvuru Metni. *Turnalar. Uluslararası Türk Dili, Edebiyat ve Çeviri Dergisi*, 2007(25), 50-65.
- Zajac, G. (2007). Fascynacja Europa w Turcji drugiej połowy XIX wieku i jej odbicie w literaturze tureckiej [XIX'uncu Asrın İkinci Yarısında Avrupa'ya Karşı Türklerin İlgisinin Türk Edebiyatına Yansımaları]. C. Galewicz, J. Pstrusinska ve L. Sudyka (yay. haz.), *Miscellanea*

- Eurasiatica Cracoviensia – Zrozumiec Eurazje* içinde (ss. 125-146). Krakow: Ksiğgarnia Akademicka.
- Zajac, G. (2007). Darağacında Noktalanmış İki Yaşam İki Destan. *5th International Congress on Cyprus Studies / Beşinci Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi* içinde (ss. 185-217). 2. cilt, Famagusta: KIBATEK.
- Zajac, G. (2007). Gagauz Dostu – Prof. Włodzimierz Zajaczkowski (1914-1982). *14. Kibatek Edebiyat Sempozyumu, 6-10 Ekim 2007 Moldova/Gagauzyeri* içinde (ss. 381-388). Chişinău: KIBATEK.
- Zajac, G. (2008). Cengiz Dağcı – pisarz bez ojczyzny 1 [Cengiz Dağcı – Vatanımı Kaybeden Yazar 1]. *Zycie Tatarskie*, 2008(16), 8-10.
- Zajac, G. (2008). Cengiz Dağcı – pisarz bez ojczyzny 2 [Cengiz Dağcı – Vatanımı Kaybeden Yazar 2]. *Zycie Tatarskie*, 2008(17), 7-9.
- Zajac, G. (2008). Cengiz Dağcı – pisarz bez ojczyzny 3 [Cengiz Dağcı – Vatanımı Kaybeden Yazar 3]. *Zycie Tatarskie*, 2008(18), 16-18.
- Zajac, G. (2008). Cengiz Dağcı – pisarz bez ojczyzny 4 [Cengiz Dağcı – Vatanımı Kaybeden Yazar 4]. *Zycie Tatarskie*, 2008(19), 8-11.
- Zajac, G. (2009). *Smutna ojczyzna i ja smutny. Kregi literackie epoki Abdülhamida II w swietle tureckiej autobiografii* [Vatan mahzun ben mahzun... Türk Yazarların Anıları Işığında II. Abdülhamid Dönemi Edebiyat Çevreleri]. Krakow: Ksiğgarnia Akademicka. (kitap)
- Zajac, G. (2009). 19'uncu Yüzyıl Türk Avcılığında Polonya İzi: "Kara Avcı". *Acta Turcica*, 2009/1, 392-412, <www.actaturcica.com>.
- Zajac, G. (2009). Osmanlıda Bir Polonyalı Askerî Hekim – Władysław Jabłonowski (1841-1894) ve Anıları. M. Turan (yay. haz.), *Kültür ve Edebiyatta Göç ve Göçmenlik* içinde (ss. 137-145). Ankara: KIBATEK.
- Zajac, G. (2009). Wiatrem pisane (o rubajatach Musy Czachorowskiego) [Rüzgâra Yazılmış (Musa Czachorowski'nin Rübaileri Hakkında)]. *Przegląd Tatarski*, 2009(3), 21-22.
- Zajac, G. (2009). Krakov'da Türk İzleri. *The Effects and Contributions of the Turkish Culture to World Cultures* içinde (ss. 2745-2766). 5. cilt, Ankara.
- Zajac, G. (2010). II. Abdülhamid Döneminde İki Tıp Doktorunun Anadolu'da Etkinlikleri ve Temizliğe Dair Anıları. E. G. Naskali ve S. M. Arçın (yay. haz.), *Temizlik Kitabı* içinde (ss. 245-258). İstanbul: Kitabevi.

- Zajac, G. (2010). "Bu Notlarda Akdeniz'in Üzerinde Yüzülmektedir..." Xawery Krasicki'nin Akdeniz Gezi Notları (1909-1912). M. Turan ve K. Yinanç (yay. haz.), *Akdeniz'de Edebiyat. Edebiyatta Akdenizlilik* içinde (s. 93-103). Ankara: KIBATEK. (Sylwia Filipowska ile ortak yazılmış)
- Zajac, G. (2010). "Smutne zycie Jaszar Nezihe..." ["Yaşar Nezihe'nin Hazin Hayatı"]. *Przegląd Tatarski*, 2010/2, 25-28.
- Zajac, G. (2010). Gezi Edebiyatının Öneminde Ahmet İhsan ve Şerafeddin Mağmumi'nin Yeri. E. Manczak-Wohlfeld ve B. Podolak (yay. haz.), *Studies on the Turkic World* içinde (ss. 209-220). Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego.
- Zajac, G. (2010). Tematy uniwersalne w poezji ludowej Turkow cypryjskich [Kıbrıs Türk Halk Şiirinde Evrensel Konular]. *Portolana. Studia Mediterranea*, 2010(4), 305-315.
- Zajac, G. (2010). *Moje spotkania z literatura Turkow cypryjskich* [Kıbrıs Türk Edebiyatı ile Buluşmalarım]. E. Siemieniec-Golas ve J. Georgiewa-Okon (yay. haz.), *Od Anatolii po Syberie. Swiat turecki w oczach badaczy* içinde (ss. 215-221). Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego.
- Zajac, G. (2010). Polonyalı Seyyahların Hatıralarının Işığında 19. Yüzyıl İstanbul'unda Salgın ve Karantina. A. D. Erdemir, İ. Başağaoğlu, Ö. Öncel ve S. Erer (yay. haz.), *Geçmişten Günümüze İstanbul'da / Sağlık Health in Istanbul from Past to Present* içinde (ss. 884-888). İstanbul: Nobel Yayın Dağıtım.
- 1982 yılından beri Doğu Dilleri Enstitüsünde çalışan **Dr. Barbara Podolak**, şu anda Orta Asya ve Sibirya Dilleri Kürsüsünde görev yapmaktadır. Çalışma alanları arasında Türkçe dil bilgisi, Polonya dilinde Türk kökenli kelimeler, Türk halklarının kültürü ve Başkurt dili önemli bir yer almaktadır. Dr. Podolak'ın 2000 yılından sonraki yayınları şunlardır:
- Podolak, B. (2000). Die türkische Sprache in 'Breve compendium fidei catholicae turcico textu' (1721) von Michał Ignacy Wiczorkowski. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonskiego. Prace Językoznawcze*, 2000, 151-178.
- Podolak, B. (2002). Przekłady chrześcijańskich tekstów religijnych na język turecki [Hristiyan Metinlerinin Türkçeye Tercümesi]. *Prace Komisji Orientalistycznej PAN*, 2002(24), 253-258.
- Podolak, B. (2004). Obraz Turcji i ludów tureckich w polskich podrecznikach do historii [Polonya Tarih Dersi Kitaplarındaki Türkiye ve Türk Halklarının Tasviri]. E. Siemieniec-Golas (yay. haz.), *Wśród jarlyków i*

- fermanow. Materialy z sesji naukowej poswiecone pamieci dra Zygmunta Abrahamowicza* içinde (ss. 79-92). Krakow: Ksiegarnia Akademicka.
- Podolak, B. (2005). Słownictwo pochodzenia orientalnego w powieściach i opowiadaniach Władysława Lozinskiego [Władysław Lozinski'nin Hikâye ve Romanlarındaki Doğu Kökenli Kelimeler], *Studia Turcologica Cracoviensia*, 2005(10), 311-346.
- Podolak, B. (2008). *Kieszonkowy słownik turecko-polski, polsko-turecki [Türkçe-Lehçe, Lehçe-Türkçe Cep Sözlüğü]*. Krakow: Krakowskie Wydawnictwo Naukowe. [Piotr Nykiel ile ortak çalışması] (kitap)
- Podolak, B. (2009). O wizerunku Tatara w Polsce i polszczyźnie 1 [Polonya'da ve Polonya Dilinde Tatarların Portresi 1]. *Przegląd Tatarski*, 2009/3, 13-16.
- Podolak, B. (2009). O wizerunku Tatara w Polsce i polszczyźnie 2 [Polonya'da ve Polonya Dilinde Tatarların Portresi 2]. *Przegląd Tatarski*, 2009/4, 23-26.
- Podolak, B. (2010). Podstawy kulturowe świata tureckiego [Türk Dünyasının Kültür Temelleri]. *Przegląd Tatarski*, 2010/1, 15-19.
- Podolak, B. (2010). Gramatyka języka tureckiego Walentego Skorochod Majewskiego (ok. 1830 r.) [Walenty Skorochod Majewski'nin Türkçe Dil Bilgisi]. E. Siemieniec-Golas ve J. Georgiewa-Okon (yay. haz.), *Od Anatolii po Syberie. Świat turecki w oczach badaczy* içinde (ss. 159-170). Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- 1990'lı yıllarda Doğu Dilleri Enstitüsünde asistan olarak göreve başlayan **Dr. Marzanna Pomorska**, şu anda Orta Asya ve Sibiry Dilleri Kürsüsünde çalışmaktadır. En önemli bilimsel ilgi alanı olan Çulimce üzerine 2000'den sonra yayımladığı araştırmaların listesi aşağıdadır:
- Pomorska, M. (2000). Consonant alternations in Čulym, 1. *Folia Orientalia*, 2000(36), 247-257.
- Pomorska, M. (2001). Consonant alternations in Čulym, 2. *Folia Orientalia*, 2001(37), 151-158.
- Pomorska, M. (2001). The Chulym and their language. An attempt at a description of Chulym phonetics and nominal morphology. *Türk Dilleri Araştırmaları*, 2001(11), 75-123.
- Pomorska, M. (2004). *Middle Chulym noun formation*. Krakow: Ksiegarnia Akademicka. (kitap)

Pomorska, M. (2005). Arabic loanwords in Chulym. *Rocznik Orientalistyczny*, 2005/1(58), 141-147.

Pomorska, M. (2010). Kilka słow o nowych źródłach słownictwa czulymskiego [Çulımca Kelimelerinin Yeni Kaynaklarına Dair Kısa Bir Not]. E. Siemieniec-Golas ve J. Georgiewa-Okon (yay. haz.), *Od Anatolii po Syberie. Świat turecki w oczach badaczy* içinde (ss. 171-178). Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.

2000 yılından beri Ankara'daki Polonya Büyükelçiliğinde ikinci kâtip olarak çalışan **Dr. Piotr Nykiel**, 2004 yılında Doğu Dilleri Enstitüsünde asistan olmuştur. Türk tarihi ile ilgilenen Dr. Piotr Nykiel, özellikle 1876-1919 yıllarındaki tarihî olaylar üzerinde çalışmaktadır. Makalelerinin çoğunu kişisel Genel Ağ (İnternet) sitesinde (www.navyingallipoli.com), öz geçmişini ve bibliyografyasını ise <http://jagiellonian.academia.edu/PiotrNykiel> Genel Ağ (İnternet) sitesinde bulmak mümkündür. Dr. Nykiel'in 2000-2010 yılları arasında yayımladığı araştırmalar şunlardır:

Nykiel, P. (2000). Ostatnia misja "E15" ["E15" Denizaltının Son Harekatı]. *Okrety Wojenne*, 2000/1(36), 14-19.

Nykiel, P. (2002). Was it Possible to Renew the Naval Attack on the Dardanelles Successfully the Day After 18th March?. *The Gallipoli Campaign International Perspectives 85 Years On – Conference Proceedings 24-25 April 2000* içinde (ss. 110-115). Çanakkale: Atatürk and Gallipoli Campaign Research Center, Çanakkale Onsekiz Mart University.

Nykiel, P. (2003). *Lehistan'dan Bugünkü Polonya'ya (Polonya Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği'nin Resmî Tanıtım Kitabı)*. Ankara: Polonya Cumhuriyeti Ankara Büyükelçiliği.

Nykiel, P. (2003). Some comments and further information on never trust a fisherman memories of the 2002 tour. *The Gallipolian*, 2003(102), 14-16,

Nykiel, P. (2005). The Role of the Turkish Strategists in Shaping the Early Conceptions of Defense of the Dardanelles (September 1914 – March 18, 1915). M. Cöhce ve N. İnce (yay. haz.), *Beşinci Uluslararası Atatürk Kongresi, 8-12 Aralık 2003, Ankara / The Fifth International Congress on Atatürk, December 8-12, 2003, Ankara* içinde (s. 1003-1008). 2. cilt, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.

Nykiel, P. (2004). Minesweeping Operation in the Dardanelles (February 25 – March 17, 1915). *The Turkish Yearbook of Gallipoli Studies*, 2004(2), 81-115.

- Nykiel, P. (2004). The Poles in the Gallipoli Campaign. *The Gallipolitan*, 2004(105), 48-50.
- Nykiel, P. (2005). Operacja tralowania min w Dardanelach (25 lutego – 17 marca 1915) [Çanakkale Boğazi'nda Mayın Tarama Harekâtı (25 Şubat – 17 Mart 1915)]. *Okrety Wojenne*, 2005/3(71), 20-29.
- Nykiel, P. (2005). Credibility of Historical Sources Confronted with Battlefield Research. Outline of the Issue on the Example of two Demolition Landings in Kumkale and Seddülbahir (February, 26 and 27, 1915). *Gallipoli in Retrospect 90 Years on/90. Yıl Dönümünde Çanakkale Savaşlarını Düşünürken* içinde (ss. 83-94). Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Atatürk ve Çanakkale Savaşları Araştırma Merkezi.
- Nykiel, P. (2008). *Wyprawa do Złotego Rogu. Działania wojenne w Dardanelach i na Morzu Egejskim (sierpień 1914 – marzec 1915) [Haliç Seferi. Çanakkale Boğazi ve Ege Denizi'nde Askerî Harekât (Ağustos 1914 – Mart 1915)]*. Krakow – Miedzydroje: Wydawnictwo Arkadiusz Wingert. (kitap)
- Nykiel, P. (2008). *Kieszonkowy słownik turecko-polski polsko-turecki [Türkçe-Lehçe, Lehçe-Türkçe Cep Sözlüğü]*. Krakow: Krakowskie Wydawnictwo Naukowe. [Barbara Podolak ile ortak çalışması] (kitap)
- Nykiel, P. (2008). Goblo! Rajd na Imroz 20 stycznia 1918 [Goblo! 20 Ocak 1918 Yılında İmroz Akını]. *Okrety Wojenne*, 2008/1(87), 24-30.
- Nykiel, P. (2009). "Gone but not forgotten" – Ofiary rajdu Goebena i Breslaua na Imroz (20 stycznia 1918) ["Gone but not forgotten" - Goeben ve Breslau'nın İmroz Akınının Kurbanları (20 Ocak 1918)]. *Okrety Wojenne*, 2009/3(95), 18-20.
- Nykiel, P. (2010). Turecki krazownik pancernopokładowy "Hamidiye" 1 ["Hamidiye" Türk Kruvazörü 1]. *Okrety Wojenne*, 2010/2(100), 23-37.
- Nykiel, P. (2010). Turecki krazownik pancernopokładowy "Hamidiye" 2 ["Hamidiye" Türk Kruvazörü 2]. *Okrety Wojenne*, 2010/3(101), 16-24.
- Nykiel, P. (2010). *Słow kilka o tym, co łączy Wernyhore z krakowska turkologia [Wernyhora ile Krakov Türkolojisi Arasındaki Alakaya Dair Birkaç Söz]*. E. Siemieniec-Golas ve J. Georgiewa-Okon (yay. haz.), *Od Anatolii po Syberie. Świat turecki w oczach badaczy* içinde (s. 143-148). Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Nykiel, P. (2011). *Stowarzyszenie na rzecz osmańskiej marynarki wojennej [Osmanlı Donanma Cemiyeti]*. *Okrety Wojenne*, 2011/2(106).

2002 yılında Yagiellon Üniversitesi Bulgar Dili ve Edebiyatı Bölümünden ve bir sene sonra Krakov Türkolojisi'nden mezun olan **Dr. Jordanka Georgiewa-Okon** şu anda hem Slav Dilleri Enstitüsünde hem de Doğu Dilleri Enstitüsünde çalışmaktadır. Bilimsel ilgi alanları arasında Balkanlardaki Türk etkileri, Balkanlarda İslam dini, Türk dilinin lehçe bilimi ve Osmanlı Türkçesi gibi konular önemli bir yer almaktadır.

Georgiewa-Okon, J. (2000). Wprowadzenie turcyzmow do bulgarskich tekstow biblijnych [Bulgarca İncil Metinlerine Türk Kökenli Kelimelerin Girişi]. W. Stepniak-Minczewska ve Z. Kijas (yay. haz.), *Swieci i swietosc u korzeni tworzenia sie kultury narodow slowianskich* içinde. Krakow: Papieska Akademia Teologiczna.

Georgiewa-Okon, J. (2001). Z zycia zakonnikow bulgarskich: in vino veritas [Bulgar Rahiplerinin Hayatından: in vino veritas]. W. Stepniak-Minczewska ve Z. Kijas (yay. haz.), *Klasztory i kultura krajow slowianskich* içinde. Krakow: Papieska Akademia Teologiczna.

Georgiewa-Okon, J. (2002). Chrystianizacja rodopskich Slowian w wiekach srednich [Orta Çağdaki Rodoplar Slavlarının Hristiyanlaştırılması]. W. Stepniak-Minczewska ve Z. Kijas (yay. haz.), *Rola klasztorow w procesie ksztaltowania sie panstwowosci krajow slowianskich* içinde. Krakow: Papieska Akademia Teologiczna.

Georgiewa-Okon, J. (2003). Czy istnieja slady wplywu tureckiego na tradycyjne nazwy miesiecy bulgarskich? [Geleneksel Bulgar Ay İsimlerinde Türk Dilinin Etkisinin İzleri Var mı?]. E. Komorowska ve Z. Kozicka-Borysowska (yay. haz.), *Swiat Slowian w jezyku i kulturze IV. Jezykoznawstwo* içinde. Szczecin: Zapol.

Georgiewa-Okon, J. (2004). Wyrazy tureckie w terminologii rodzinnej jezyka bulgarskiego [Bulgar Dilinin Aile Terminolojisindeki Türkçe Kelimeler]. M. Walczak-Mikolajczakowa ve B. Zielinski (yay. haz.), *Z mala ojczyzna w sercu. Ksiega pamiatkowa dedykowana Profesorowi Tadeuszowi Zdancewiczowi* içinde. Poznan: Wydawnictwo Naukowe UAM.

Georgiewa-Okon, J. (2005). Tureckie elementy slowotworcze we wspolczesnym jezyku bulgarskim [Çağdaş Bulgar Dilinde Kelime Oluşturan Türk Unsurları]. E. Komorowska ve A. Krzanowska (yay. haz.), *Swiat Slowian w jezyku i kulturze V. Jezykoznawstwo* içinde. Szczecin: Zapol.

Georgiewa-Okon, J. (2008). Tureckie zapozyczenia leksykalne w dialektach jezyka bulgarskiego [Bulgar Dilinin Lehçelerinde Türk Kökenli

Kelimeler]. *Българският език и литература на кръстопътя на културите* içinde. Szeged.

Georgiewa-Okon, J. (2008). Metodologiyata v izsledvaneto na turcizmite v bŭlgarskite dialekti. *Проблеми на балканското и славянското езикознание* içinde. Veliko Tŭrnovo.

Georgiewa-Okon, J. (2008). Проблеми с еквиваленцията в превода на прагматични текстове. *45 години ИЧС традиции, новаторство, европейски стандарти* içinde. Sofia.

Georgiewa-Okon, J. (2010). Balkanski synkretizm religijny: qurban [Qurban – Balkan Din Sinkretizmi]. E. Siemieniec-Golas ve J. Georgiewa-Okon (yay. haz.), *Od Anatolii po Syberie. Swiat turecki w oczach badaczy* içinde (ss. 69-76). Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego.

2002 yılından beri Doğu Dilleri Enstitüsünde asistanlık yapan **Magdalena Jodlowska-Ebo**, hazırlamakta olduğu doktora tezinde Krakov Türkolojisinde yeni bilimsel ilgi alanı olan çeviri bilimine önem vermektedir. Diğer araştırdığı konular arasında çağdaş Türk edebiyatı, Orhan Pamuk'un yazarlığı ve çağdaş Türk dili bulunmaktadır.

Jodlowska-Ebo, M. (2001). A note on the Turkic background of a Mator word for 'Eastern'. *Folia Orientalia*, 2001(37), 113-114.

Jodlowska-Ebo, M. (2003). System nazw stron swiata w jezykach tureckich na tle innych jezykow [Diğer Diller Karşısında Türk Dillerindeki Coğrafi Yönler Sistemi]. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellonkiego. Prace Jezykoznawcze*, 2003(121), 73-114.

Jodlowska-Ebo, M. (2004). O dwóch wyrazach polskich pochodzenia altajskiego i ich odpowiednikach wschodniosłowiańskich [İki Altay Kökenli Polonya Dilindeki Kelime ve Onların Doğu Slav Dillerindeki Karşılığı]. E. Komorowska ve A. Krzanowska (yay. haz.), *Swiat Slowian w jezyku i kulturze IV. Jezykoznawstwo* içinde (s. 111-115). Szczecin: Zapol.

Jodlowska-Ebo, M. (2005). The Karaim names of Sunday and Monday. *Studia Turcologica Cracoviensia*, 2005, 131-135.

Jodlowska-Ebo, M. (2006). On the Karaim word for 'Monday' again. *Studia Linguistica Universitatis Jagellonicae Cracoviensis*, 2006(123), 67-69.

Yagiellon Üniversitesinde hem Türkoloji hem de Hungaroloji okuyan Kamil Stachowski, 2006 yılında Doğu Dilleri Enstitüsünde asistanlığa başlamıştır. Prof.Dr. Marek Stachowski'nin oğlu olan Kamil Stachowski'nin önemli çalışma alanları tarihsel dil bilim ve etimolojidir.

- Stachowski, K. (2003). Rosyjska dialektalna nazwa na ‘fajke’ i jej tło orientalne [Rusça Ağzlarındaki “Pipo” Kelimesi ve Doğu Dillerindeki Temas Noktaları]. E. Komorowska ve Z. Kozicka-Borysowska (yay. haz.), *Swiat Slowian w jezyku i kulturze IV. Jezykoznanstwo* içinde (s. 284–288; 433–435). Szczecin: Zapol.
- Stachowski, K. (2004). A Siberian Word For ‘Pipe’ And Its Possible Indo-European Cognates. *Studia Etymologica Cracoviensia*, 2004(9), 125–132.
- Stachowski, K. (2004). Uwagi o historii badan nad etymologia slow *upior* ~ *wampir* [*Upior* ~ *Wampir* “Vampir” Kelimelerinin Etimolojisini Araştırma Tarihine Dair Düşünceler]. E. Komorowska ve A. Krzanowska (yay. haz.), *Swiat Slowian w jezyku i kulturze V. Jezykoznanstwo* içinde (ss. 239–240). Szczecin: Zapol.
- Stachowski, K. (2004). Pisma uzywane przez ludy tureckie – przeglad [Türk Halklarının Kullandıkları Alfabeler]. *Orient* 2004/1, 12–34.
- Stachowski, K. (2005). Wampir na rozdrazach. Etymologia wyrazu *upior* ~ *wampir* w jezykach slowianskich [Vampir Dönemeçte. Slav Dillerinde *Upior* ~ *Wampir* “Vampir” Kelimesinin Etimolojisi]. *Rocznik Slawistyczny*, 2005(55), 73–92.
- Stachowski, K. (2005). On compound cases in Yakut and Dolgan. E. Siemieniec-Golas ve M. Pomorska (yay. haz.), *Turks and non-Turks. Studies on the history of linguistic and cultural contacts* içinde (s. 429–436). Krakow: Ksiegarnia Akademicka.
- Stachowski, K. (2008). *Names of Cereals in the Turkic Languages*. Krakow: Ksiegarnia Akademicka. (kitap)
- Stachowski, K. (2008). Typologia przypadkow zlozonych w wybranych jezykach syberyjskich [Bazı Sibiry Dillerindeki Birleşik Durum Eklerinin Tipolojisi]. *Studia Linguistica Universitatis Jagellonicae Cracoviensis*, 2008(125), 151–158.
- Stachowski, K. (2009). The discussion on consonant harmony in northwestern Karaim. *Türkbilig*, 2009(18), 158–193.
- Stachowski, K. (2009). O analizie ilosciowej adaptacji zapozyczen rosyjskich w dolganskim [Dolgan Dilindeki Rus Kökenli Kelimelerin Fonetik Uyarlanmanın Miktarı Analizi]. E. Siemieniec-Golas ve J. Georgiewa-Okon (yay. haz.), *Od Anatolii po Syberie. Swiat turecki w oczach badaczy* içinde (ss. 187–192). Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego.

Stachowski, K. (2010). On First Syllable Reduplications in Karaim. E. Manczak-Wohlfeld ve B. Podolak (yay. haz.), *Studies on the Turkic World* içinde (ss. 139–156). Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego.

Stachowski, K. (2010). Quantifying Phonetic Adaptations of Russian Loanwords in Dolgan. *Studia Linguistica Universitatis Iagellonicae Cracoviensis*, 2010(127), 101–77.

Türkiye Cumhuriyeti Millî Eğitim Bakanlığı tarafından Doğu Dilleri Enstitüsüne Türkçe okutmanı olarak görevlendirilen **Fatih Yılmaz** 2007 yılından beri Doğu Dilleri Enstitüsünde hem Türkçe pratik dersleri vermekte hem de yabancı dil öğretim yöntemleri ve teknikleri üzere doktora tezini hazırlamaktadır.

Yılmaz, F. (2009). English Language Needs Analysis of University Students at a Voluntary Program. *Gaziosmanpasa University, Journal of Social Sciences*, 2009/1, 148-166.

Yılmaz, F. (2009). Teaching Turkish as a Foreign Language to Polish Speakers. *Dumlupınar University, Journal of Social Sciences*, 2009(24), 105-111.

Yılmaz, F. (2010). Ders Kitaplarının Yabancı Dil Öğretim Yöntem ve İlkeleri Açısından Değerlendirilmesi. E. Siemieniec-Golas ve J. Georgiewa-Okon (yay. haz.), *Od Anatolii po Syberie. Swiat turecki w oczach badaczy* içinde (ss. 205-214). Krakow: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellonskiego.

2006 yılında Yagiellon Üniversitesi Polonya Dili ve Edebiyatı Bölümünden ve 2009 yılında Krakov Türkolojisinden mezun olan **Sylwia Filipowska**, 2009 yılında Doğu Dilleri Enstitüsüne asistan olarak alınmıştır. Bilimsel çalışma alanları arasında Tanzimat öncesi Türk edebiyatı, çağdaş Türk edebiyatında kadın yazarlar ve -hazırlamakta olduğu doktora tezinin konusu olan- 19. yüzyıl İstanbul'una dair Türk ve Polonya hatıraları gibi konular bulunmaktadır.

Filipowska, S. (2010). "Bu Notlarda Akdeniz'in Üzerinde Yüzülmektedir..." Xawery Krasicki'nin Akdeniz Gezi Notları (1909-1912). M. Turan ve K. Yinanç (yay. haz.), *Akdeniz'de Edebiyat. Edebiyatta Akdenizlilik* içinde (ss. 93-103). Ankara: KIBATEK. (Grazyna Zajac ile ortak yazılmış)

Filipowska, S. (2010). Polonya efsanelerinde Tatarların Portresi. *Turnalar. Uluslararası Türk Dili, Edebiyat ve Çeviri Dergisi*, 2010(36-38), 6-15.

Filipowska, S. Polonyalıların Gözüyle 19. Yüzyılda İstanbul Mezarlıkları. 1. *Uluslararası Dünya Edebiyatında İstanbul Sempozyumu Bildirileri*. (Grazyna Zajac ile ortak bildiri), (baskıda) .

Filipowska, S. 19. yüzyıl Polonyalı Gezginlerinin Hatıratlarında Türk Kahvesinin Yeri. *Kültürümüzde Kahve* içinde, İstanbul. (baskıda)

Doğu Dilleri Enstitüsünün öğretim üyelerinin bilimsel faaliyetlerinden bahsederken emekli olan ama hâlâ Türkolojinin bilimsel hayatında etkili rol oynayan iki profesörü de anmak gerekir. Slavist, Türkolog ve Yagiellon Üniversitesi Macar Filolojisi Kürsüsünün kurucusu, 1930 doğumlu **Prof.Dr. Stanislaw Stachowski** son on yılda dört önemli kitap yayımlamıştır:

Stachowski, S. (2000). *Index der türkischen Wörter*, S. Stachowski ve M. Ölmez, (yay. haz.), *Franciscus à Mesgnien Meninski: Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae* içinde 6. cilt olarak). İstanbul.

Stachowski, S. (2002). *Lexique turc dans le Vocabulaire de P. F. Viguier (1790)*. Krakow: Ksiegarnia Akademicka.

Stachowski, S. (2005). *Glosariusz turecko-polski [Türkçe-Lehçe Sözlükçe]*. Krakow: Ksiegarnia Akademicka.

Stachowski, S. (2007). *Słownik historyczny turcyzmów w języku polskim [Polonya Dilinde Türk Kökenli Kelimelerin Tarih Sözlüğü]*. Krakow: Ksiegarnia Akademicka.

Eski Türk Edebiyatı uzmanı olan 1938 doğumlu **Prof.Dr. Jan Ciopinski** 2008 yılında emekli olana kadar Krakov Türkolojisinde Osmanlı edebiyatı dersleri vermekteydi. Son on senede iki konu üzerinde çalışmalarını yoğunlaştırdı. Biri, Yunus Emre'nin *Risaletü'n Nushiyye*'sinin eleştirel basımı,

Emre, Y. (2005). J. Ciopinski (yay. haz.): *Ksiğga dobrych rad*. Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog;

diğeri ise henüz bitirmediği Yusuf Nabi'nin *Fethname-i Kamenice* eserinin eleştirel basımı.

Doğu Dilleri Enstitüsünde çalışanların yayınları, son on senede Enstitü'nün bilimsel faaliyetlerinin ne kadar yoğun ve verimli olduğunu göstermektedir. Yayınların çoğu Polonya dilinde değil, İngilizce, Almanca, Türkçe gibi herkesçe bilinen dillerde yazıldığı için Krakov'da yapılan araştırmalar dünya Türkolojisine de katkıda bulunmaktadır. Fakat unutmamak gerekir ki, yayımlanan kitaplar ve makaleler bilimsel faaliyetin faydasının tek işareti değildir. Yukarıdaki listelerde yer almayan ama Doğu Dilleri Enstitüsünün öğretim üyeleri tarafından hazırlanan çok sayıda edebî veya bilimsel tercüme, eleştiri yazısı, ansiklopedi maddesi ya da eserlerin eleştirel basımları da önem taşımaktadır.

Ayrıca Krakov'da ikisi Doğu Dilleri Enstitüsünde olmak üzere üç tane uluslararası Doğu dilleri dergisi çıkmaktadır. Bunlardan ilki olan *Folia*

Orientalia 1959 yılında Polonya Bilimler Akademisinin katkısıyla Prof.Dr. Tadeusz Lewicki tarafından kurulmuş ve derginin bugüne kadar 39 sayısı yayımlanmıştır. 1995 yılında Yagiellon Üniversitesinde Prof.Dr. Stanislaw Stachowski editörlüğünde kurulmuş *Studia Turcologica Cracoviensia* senede bir kere çıkmaktadır. 1996 yılında yayın hayatına başlayan ve bugüne kadar kurucusu Prof.Dr. Marek Stachowski tarafından yıllık olarak yürütülen *Studia Etymologica Cracoviensia*, sadece İngilizce, Almanca ve Fransızca yazılmış makaleleri kabul etmektedir.

Doğu Dilleri Enstitüsünün öğretim üyeleri, sahip oldukları bilgiyi paylaşmak ve yeni tecrübeler kazanmak için çaba göstermektedir. Üniversitede verdikleri dersler, yayımladıkları makale veya kitapların yanında katıldıkları konferanslar da bilgi paylaşma imkânı sağlamaktadır. Krakov Türkologları Polonya, Türkiye, Almanya, İtalya, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri, Bulgaristan, Azerbaycan gibi ülkelerde düzenlenen konferanslara bildirileriyle katılmaktadır. Öğretim üyelerinin katıldıkları konferansların hepsini burada saymak mümkün olmasa da gelenek hâline gelen Polonya Türkoloji Konferansını anmak gerekir. 28-29 Mayıs 2007 tarihinde Poznan'da düzenlenen ilk Türkoloji Konferansı, Polonya'nın üç şehrinde bulunan Türkoloji bölümlerinin öğretim üyelerinin buluşmasını ve fikir alışverişinde bulunmasını sağlamıştır. Konferans düşüncesini beğenen Polonya akademik çevresi yılda bir kere farklı Türkoloji bölümlerinde buluşmaya karar vermiştir ve bu karar doğrultusunda 5-6 Haziran 2008'de Varşova'da, 28-29 Mayıs 2009'da Krakov'da, 7-8 Kasım 2010'da Poznan'da Polonya Türkoloji Konferansları düzenlenmiştir. 2011 yılındaki konferans 1-2 Haziran'da Varşova'da gerçekleştirilmiştir.

Krakov'da Türkolojinin zenginleşmesine öğrenciler de katkı sağlamaktadır. 2000 yılından sonra Doğu Dilleri Enstitüsünde savunulmuş yüksek lisans tezlerinin listesi aşağıda verilmektedir:

1999-2000

İmparatorluğun Son Yıllarında Osmanlı Kadınının Günlük Hayatı.
Seçilmiş Kaside Örneğinde Bakî'nin Retoriği.

2000-2001

Duygu Asena'nın Yazarlığında Feminizm.
Sevgi Soysal: Toplumsal Huzursuzluğu Ele Alan Yazar.
Orhan Pamuk'un *Benim Adım Kırmızı* Romanı: Tarihi, Polisiye, Romantik Roman.
Yaşar Kemal – Çağdaş Âşık: *Üç Anadolu Efsanesi, Ağrı Dağı Efsanesi ve Binboğalar Efsanesi* Örneğiyle.
Surların İki Tarafında: Edebî İlham Olarak Konstantinopolis'in Son Günleri.

Annem Babam Türktür (Seçilmiş Eserler Esasında Türk Göçmen Çocuklarının Hayatı).

2001-2002

Irk Bitig Başlıklı Eski Türk Yapıtının Dili.

Türk Dillerinde Coğrafi Yönerin İsimleri.

Memduh Şevket Esendal'ın Romanlarında Toplum Tasvirleri ve Psikolojik Portreler.

Altaycada Tek Sosliliğin Fonetik Uyarlaması.

2002-2003

Sait Faik'e Göre Hayat.

Reşad Nuri Güntekin'in *Damga, Dudaktan Kalbe ve Bir Kadın Düşmanı* Başlıklı Romanlarında Toplumun Bireye Etkisi.

Sabahattin Ali'nin *İçimizdeki Şeytan ve Kürk Mantolu Madonna* Başlıklı Romanlarında Psikolojizm.

Bekir Sıtkı Kunt'un Yazarlığının Işığında 30'lu ve 40'lı Yılların Türkiyesi.

"Demek Böyle Ölünmüş..." Necip Fazıl Kısakürek Şiirlerinde Ölüm.

Halide Edib Adıvar'ın *Vurun Kahpeye* ve Yakub Kadri Karaosmanoğlu'nun *Yaban* Başlıklı Romanlarında Anadolu'nun Tasviri.

William Seaman'ın *Grammatica Linguae Turcicae* Başlıklı Yapıtındaki Türkçe Kelime Bilgisi.

Sibirya Türklerinin Takvimlerinde Ayların İsimleri.

2003-2004

Enis Behiç Koryürek'in Hayatı ve Eserleri.

Türkiye'nin Avrupa'ya Doğru Yolu.

Ahmet Haşim'in Hayal Dünyası.

Refik Halid Karay'ın Hikâyelerinde İnsanlığa Dair Düşünceler.

Regina Salomea Pilsztynowa ve Wladyslaw Jablonowski'nin Hatıraları Işığında Doğu Dilleri Kökenli Kelimelerin Üzerinde Çalışmaların Kaynağı Olarak Polonya Hatıra Edebiyatı.

Karaçay-Balkarcadaki Türk Köklü Fiiller.

Füruzan'ın Yazarlığında Kadın Portresi.

2004-2005

Kalem ve Kılıç İle: Haldun Taner'in Hicivli Hikâyelerinde Komiklik ve İroni.

Yahya Kemal Beyatlı'nın Kaleminden İstanbul.

Ahmet Altan'ın *Kılıç Yarısı Gibi* Romanında Duygular ve Şiddetli Tutkuların Dünyası.

Orhan Kemal'in *Bereketli Topraklar Üzerinde* Romanının Işığında Yazarın Hayatı ve Yazarlığı.

'12 Mart Nasıl Geçti' – Çetin Altan.

19. Yüzyıldan 21. Yüzyıla Kadar Türkiye'de Kadınların Durumu.

Thomas Vaughan'ın *Grammar of the Turkish Language* Başlıklı Yapıtındaki Türkçe Kelime Bilgisi.

2005-2006

Çok Yönlü Sanatçı Ömer Zülfü Livaneli'nin Gözüyle Çağdaş Türkiye'nin Sorunları.

Elif Şafak'ın *Araf, Mahrem, Bit Palas* Romanlarındaki Kahramanların "Yabancılığı".

Özker Yaşın Şiirlerindeki Çağdaş Kıbrıs Tarihinin Yankıları.

Türk Dillerinde Tahıl İsimleri.

Sergiusz Rudkowski'nin Bilinmeyen Karayca Şiirleri. Eleştirel Basım.

Türkiye Bilişim Derneği'nin Üyelerinin İsim Listesi Esasında Hazırlanmış Çağımızda Kullanılan Türk Soyadlarının Yapısal Analizi.

Düğün Âdetleri İle İlgili Türkçe Kelime Bilgisi.

Sabahattin Ali'nin *Kuyucaklı Yusuf* Romanında ve Hikâyelerinde Gerçekçilik.

2006-2007

Eskişehir Örneğinde Türk Şehirlerinde Kullanılan Yer Adları.

Türk Dil Bilgisinde İkileme Olayı.

Salahaddin Enis'e Göre Natüralist Dünya Öngörüsü.

Şehrin Melankolisi İnsanın Melankolisidir (Orhan Pamuk'un *İstanbul: Hatıralar ve Şehir* Anılarının Esasında).

Seçilmiş Kaynaklar Esasında Polonya ve Litvanya Tatarlarının Antroponimi.

Seçilmiş 17 ve 18. Yüzyıl Polonya Kaynaklarında Topkapı Sarayının Yapısı ve Sakinleri.

2007-2008

İki Kıta, Dokuz Kahraman, Bir Kadın: Elif Şafak'ın *Baba ve Piç* Romanı Esasında Kadın Kahramanının Analizi.

Halikarnas Balıkcısı'nın Hikâyelerinde İnsanoğlu.

Cengiz Dağcı. *Ölüm ve Korku Günleri*.

Halide Edib Adıvar: Yenilmez Kadın.

Polonya Deyimlerindeki Kelime Kaynağı ve Türk Mecazlarındaki Vücut Kısımlarının İsimleri Arasındaki Karşılaştırmalı Analiz.

1960-1980 Yıllarından Seçilmiş Tiyatro Oyunları ve Sosyolojik Araştırmalar Işığında Türk Ailesi.

Doğan Büyük Türkçe Sözlük Üzerinde Yapılmış Analiz Esasında Çağdaş Türk Dilinde Fransızcadan Alınmış Kelimeler.

Ömer Seyfettin'in Hikâyelerindeki Türk Milliyetçiliği.

2008-2009

Ural-Batır – Destanın ve Metin Analizi.

Can Dündar, Rıdvan Akar ve Bülent Çaplı'nın Gazeteciliğinde Türk Siyasî Liderlerin Portreleri.

Agâh Efendi'den Ziya Gökalp'a. Osmanlı Basınının Doğuşu ve Gelişmesi.

Türk Basınında Reklamın Dili.

Çağdaş Kaynakların Analizi Esasında Sanat ve Zanaat ile İlgili Türk Terminoloji.

"Nedir Senin Acın?": İnci Aral'ın Romanlarında Kahramanların Kreasyonu.

Dil Bilgisi Yorumu ile Beraber Şişne Köyü Lehçesi Metinlerinin Edisyonu.

Fethiye Çetin'in *Anneannem* Adlı Hatıralarında Türk Ermenilerinin Kaderi.

Bunalım Edebiyatındaki Modernizm Unsurları.

2009-2010

Nazım Hikmet'in İki Kişiliği: Duyguları Anlatan Âşık ve Misyonu Tamamlayan Şair.

"Sözden Önce Yalnızlık Varmış": Modern Edebî Gelenekleri Işığında Oğuz Atay'ın *Tutunamayanlar* ve *Tehlikeli Oyunlar* Romanları.

Nazlı Eray'ın *Ekmek Arası Rüya* Otobiyografisinde Postmodernizm.

Serafettin Mağmumi ve Wladyslaw Jablonowski'nin Hatıralarının Işığında II. Abdülhamit Devletinin Doğusunda Doktorlar ve Doktorların Çalışmaları.

"Hepimiz Kimsesizdik": Türk Hikâyeleri Işığında Göçmen Çocukları.

Türkçe ve Lehçede Denizin Dilsel Tasviri.

2000-2010 arasında Krakov'da tamamlanan yüksek lisans tezlerinin listesi öğrencilerin bilimsel ilgi alanlarını göstermektedir. Ayrıca bilimsel çalışmalara

katılmak isteyen öğrenciler tarafından kurulan Türkoloji öğrencileri araştırma grubu farklı alanlarda faaliyet göstermektedir. 4 Haziran 2009 tarihinde düzenlenen Uluslararası Arenada Türk Dünyası adlı öğrenci sempozyumu bir örnek olarak verilebilir. Polonya’da Türk kültürünü yaygınlaştırmak amacıyla Türkoloji öğrencileri senede birkaç kere Krakov’un farklı yerlerinde etkinlikler düzenlemektedirler. Bu etkinliklerde Türkiye ile ilgili söyleşiler gerçekleştirilmekte, Türk yemekleri sunulmakta, Türk müziği eşliğinde dans gösterileri sahnelenmektedir. Krakov Türkoloji bölümü, öğrenimde çaba gösteren not ortalaması yüksek öğrencilere burs imkânları da sağlamaktadır. Öğrenciler, derslerinde edindikleri bilgiyi geliştirmek için Türkiye’ye TÖMER öğrencisi, Erasmus öğrencisi veya Türkiye Cumhuriyeti araştırma burslusu olarak gidebilmektedir.

Bu çalışmada görüldüğü gibi 1919 yılında bilimsel hayatına başlayan Krakov Türkolojisi, son on senede yoğun bir şekilde çalışmalarına devam etmektedir. Öğrencileri yetiştirme ve kendilerine özgü bilimsel çalışma alanlarını geliştirmeye yoğunlaşan Yagiellon Üniversitesi Doğu Dilleri Enstitüsünün öğretim üyeleri, dünya Türkolojisine pek çok yönden katkıda bulunmaktadır. Bunu öğretim üyelerinin yayınları da kanıtlamaktadır. Krakov Türkolojisinin ciddi ve önemli çalışmalarının sadece Türkiye’yle ve Türkiye Türkçesiyle sınırlı olmadığını, geniş anlamda tüm Türk soylu halkları kapsayan Türk dünyası ile ilgili çalışmalar olduğunun da altını çizmek gerekir. Polonya’da Türkoloji çalışmalarını yaygınlaştırmakla sadece öğretim üyelerinin değil, öğrencilerin de ilgilenmesi, bu bilim dalının Krakov’daki geleceği hakkında umut vermektedir.

Kaynakça

- Kaluzynski, S. (1994). Uniwersyteckie Studia Orientalistyczne w Polsce. *Przegląd Orientalistyczny*, 1994/1-2, 3-13.
- Michalewska, K. (1966). Z Dziejow Nauczania Jezykow Orientalnych na Uniwersytecie Jagiellonskim w latach 1818-36. J. Reychman (Yay. Haz.): *Szkice z dziejow polskiej orientalistyki* içinde (c.2, s. 107-120). Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Yakar, H. I. (2007). Doğu Dilleri Enstitüsü (Krakow)’nde Türkoloji Çalışmaları. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2007/5(10), 713-740.
- Zajaczkowski, W. (1964). Z Dziejow Orientalistyki w Uniwersytecie Jagiellonskim. W. Taszycki ve A. Zareba (Yay. Haz.), *Wydział Filologiczny Uniwersytetu Jagiellonskiego. Historia katedr* içinde (s. 367-381). Krakow: Uniwersytet Jagiellonski.
- Zajaczkowski, W. (1983). *Turkic Studies in Cracow*. W. Tyloch (Yay. Haz.), *Oriental Studies in the Sixty Years of Independent Poland* içinde (s. 21-24). Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Yagiellon Üniversitesi Doğu Dilleri Enstitüsünün Genel Ağ (İnternet) sayfası <<http://www.filg.uj.edu.pl/ifo/>>.

RECOGNISING THE OTHER: IDENTITIES IN CONFLICT AT GALLIPOLI

Alev KARADUMAN

Abstract: Besides its political, diplomatic and military consequences, the Gallipoli war also brought different national and cultural identities into confrontation. In other words, as can be clearly seen from memoirs, diaries and letters of the Turkish and allied soldiers, each side othered the other side and with rooted prejudice, antagonism, and cultural solipsism, ignored to recognize each other's real identity. Especially the British and Anzac soldiers depicted the Turkish identity in their writings in the traditional antagonistic manner. Also, some oriental colouring was added to the representation of the Turkish identity. However, in time, as a result of the cultural experiences shared on the battlefield, this prejudice was turned into not only mutual respect to each other but also respect to their own nation by the Anzacs. So, the purpose of this article is to discuss and demonstrate, on the basis of memoirs, diaries and letters as primary material, how the war at Gallipoli was also metaphorically a war of identities, especially between the Turkish and Anzac soldiers.

Key words: Antogonism, East, Turks, Anzacs, The Gallipoli war, identities in conflict.

Ötekini Tanımak: Çanakkale Savaşı'nda Kimlik Çatışmaları

Özet: Politik, diplomatik ve askeri sonuçlarına rağmen Çanakkale Savaşı farklı ulusal ve kültürel kimlikleri de karşı karşıya getirdi. Diğer bir deyişle, Türk ve müttefik askerlerin hatıratlarından, günlüklerinden ve mektuplarından da anlaşılabilceği gibi, her bir taraf diğer bir tarafı ötekileştirmiş ve kemikleşmiş bir ön yargı, düşmanlık ve kültürel tekbencilikle birbirlerinin kimliklerini tanımayı reddetmişlerdir. Özellikle İngiliz ve Anzak askerler, Türk kimliğini, Çanakkale Savaşı öncesinde kendi geleneksel düşmanlık tutumlarıyla tasvir etmişlerdir. Üstelik Türk kimliğinin temsiline biraz da doğuya özgü renkler yüklemişlerdir. Ancak, savaş sonrasında özellikle Anzak askerlerinin Türk askerlerine besledikleri bu önyargılı düşünce ve tutumları değişmiştir. Bu yüzden bu çalışmanın amacı, hatıratları, günlükleri ve mektupları ana kaynaklar olarak baz alarak Çanakkale Savaşı'nın mecazi anlamda nasıl bir kimlik savaşı olduğunu ele almak ve açıklamaktır.

Anahtar kelimeler: Düşmanlık, Doğu, Türkler, Anzaklar, Çanakkale Savaşı, çatışan kimlikler.

Recognising the Other: Identities in Conflict at Gallipoli¹

Besides its political, diplomatic and military consequences, the Gallipoli war also brought different national and cultural identities into confrontation. In other words, as can be clearly seen from memoirs, diaries and letters of the Turkish and allied soldiers, each side othered the other side and, with rooted prejudice, antagonism, and cultural solipsism, ignored to recognize each other's identity. The British and Anzac soldiers depicted the Turkish identity in their writings in the traditional antagonistic manner. Also, the Turkish identity was misrepresented by the Anzacs who were highly affected by the concept of orient of the Western perspective. However, in time, as a result of the cultural experiences shared on the battlefield, this prejudice was turned by the Anzacs into not only mutual respect to each other but also the respect to their own nation. So, the purpose of this article is to discuss and demonstrate, on the basis of memoirs, diaries and letters as primary material, how the war at Gallipoli was also metaphorically a war of identities, especially between Turkish and Anzac soldiers.

Contrary to the general belief, as Kevin Forster has clearly pointed out, "the 1915 Gallipoli battles have ... been the major factor in fostering closer ties of friendship between Anzacs, New Zealanders and Turks both national and local levels over the past decade" (Forster, 2003, p. 12). It is paradoxically true that, out of very severe bloody battles, the Turks and the Anzacs managed to bury their enmities and construct an unforgettable bond between themselves. The major factor that should not be forgotten here is the condition of the Anzacs who were brought to Gallipoli with the hope of becoming a part of the British Empire.

In fact, for the British, French, Canadians, Indians and Germans, the Gallipoli war "[was ...] one of a long tragic list of World War I battles, but for the Turks, Australians and New Zealanders, Gallipoli has been something apart- a significant event in the self-development of their individual nations"(Lawrence, 1983, p. 7). Australians and New Zealanders really recognised the meaning of defending a country. Their great amount of losses and their own experiences at

---

¹ This article is a revised and expanded version of the paper presented the EACLALS TRIENNIAL CONFERENCE: 'Under Construction: Gateways and Walls,' Boğaziçi University, Istanbul, 26-30 April 2011.

Gallipoli made them aware of not only of their own national identities but also of the Turkish national identity. It was these experiences which led them to give up their traditional antagonistic and solipsist manners. What was their loss in these wars?

Throughout 1915, Ottoman and German troops turned back repeated sea and land assaults from British, French, Indian, Newfoundland, Australian and New Zealand forces. In all, nearly a million men fought there. The battlefields were tiny, the casualties enormous. The Ottomans threw almost half a million men into the battle, of whom 250 000 became casualties. Although no accurate records available, 86 000 Ottoman troops died there. The German contingent was very small and lost few men. British and Indian casualties totalled almost 120 000; ... Australia's wounded numbered 27 700, of whom 8700 were killed, while the New Zealanders lost 7521 men (2701 killed). It seems almost incomprehensible that such casualties could be sustained in this small area. Almost 50 000 Australians subsequently died on the Western Front... The Ottomans, by comparison, suffered more casualties than in any other campaign of the war (Macleod, 2004, p. 6).

The Anzacs were sent to Gallipoli without being aware of the realities of their campaign and against whom they were going to fight. Just before the war, their troops were trained in Egypt by the British Imperial forces for a short time and there they were "warned" against the Turks who were described as "a cruel and ignorant race ... [They were] one of the most fanatical of the Mohammedan races, the ferocity of the unspeakable Turk in gaining converts being unsurpassed by any other race" (Koebner, 1965, p. 125). It was not long before the local papers were reprinting stories of "[Turkish] and German alleged barbarity, bayoneting babies, raping and killing women, severing prisoner's hands and host of similar fabrication" (Kerr, 1998, p. 53). Largely in response to these stories, many Australians instantly turned against anyone around them German and Turk in origin.

The British Imperial Force in Egypt trained 20 000 Australians and 8 000 New Zealanders troops and corps whose names were, soon abbreviated as the Anzac, and who had expected to be shipped directly to Europe and there join other British armies on the Western Front in the World War I (Macleod, 2004, p. 88). But, by the British authorities, the diversion of the convoy to Egypt and then to Gallipoli made the Anzacs disappointed as, for many critics, "they might not get their chance to win fame and glory on the battlefields" (Murray, 1965, p. 40). On the other hand, Australia and New Zealand were members of the British Empire and maintained economic, social and cultural close links with the mother country. The other reason why the Anzacs were on the side of the British Empire was that Australia had gained the status of nation in 1901 when the six colonies combined to form the Commonwealth of Australia. In many

respects, this political independence was a “misnomer” (Magdoff, 1978, p. 67) since many Australians, especially the wealthy ones, heavily relied on Britain as their mentor and chief source of inspiration as they were looking for their financial benefits. Since at this core British imperialism was a vigorous practise of capitalism, it evolved from its beginnings during the rise of free trade in the late seventeenth and early eighteenth centuries into a hegemonic and economic system that flourished in proportion to its expansion on a worldwide scale (Owen, 1972, p. 52). This might have been another reason why Britain’s trials and triumphs were seen as theirs by the Anzacs. Thus, it was not surprising to observe that the Australian colonies had quickly despatched military contingents to fight for Britain’s wars. Ten thousand men were enlisted in Sydney in a week to attend the army for the World War I on the side of Britain. “Great wars were rare, and short, and many eagerly seized a fleeting opportunity” commented Australian historian (E.M. Andrews, 1993, p. 217). Those who were accepted considered themselves lucky. War was glamorous, soldiering was romantic and death was glorious. Their prejudiced and antagonistic attitude towards the so called barbaric Turks changed its phase during the Gallipoli war. The more the Anzacs fought against the Turks and had experience with them and shared the same atmosphere, the more they realized how they had been unfairly prejudiced against the Turks. Later on, after the war, they began to regard Gallipoli as the war that made the Anzacs and Turks friends. In the Australian veterans’ letters, this issue was indicated as follows:

Contrary to all negative propogandas and promptings that had been made, we understood by our experiences in the events how Turkish soldiers were gallant warriors (Karatay, 1987, p. 104) (author’s translation).

Similarly, the same issue was written even with similar words in another veteran’s letter:

We understood by our experiences in the events how Turkish soldiers were gallant warriors, contrary to all negative propogandas and promptings that had been made while we were going to Gallipoli, about how badly Turkish soldiers might treat us (Sezen, 2008, p. 115) (author’s translation).

What were these experiences which made the Anzacs change their antagonism and cultural solipsism, and recognize the Turkish identity that they earlier considered as the other. As it can be understood from the Australian veterans’ letters, the answer is simple in fact. It was the humane values of the Turkish soldiers. As indicated in another veteran’s letter:

One of the situations that affected us most is that the gentlemanliness of the Turkish soldiers ... Turkish artillerist, when there was a possibility that the artillery shooting will harm our hospital ship, always ceased fire ... Our hospital ship that was anchored offshore of the Anzac Bay was

protected carefully by the Turkish artillerists. From time to time when our battle ship got near to our hospital ship, the artillerists would cease the fire in order not to harm the ship with a Red Cross symbol on it... These and suchlike events immediately awakened respect and sympathy among every other member of our unit (qtd in Kerr, 1998, pp. 99-100).

The Anzacs realized the fact that what was written in history books and what was enforced on them about the Turks was far short of representing the truth. Admiration and respect gradually replaced hatred and enmity. In spite of heavy fightings and many devastating battles, there was born a mutual respect and love between the Anzacs and the Turks. It is also reflected in a diary of an Anzac soldier.

I set to work in the light of a torch I have found in the bag of a wounded officer. In the meantime, a Turkish soldier, who was wounded at his knee just like me approached me. He tried to convey that he wanted to cooperate. We immediately took action. We started to cover the wounds with the bandages we can find together and to drop the water that is left in the flasks into the dried mouths of the ones who were in the death agony... That lasted pretty long. In the end both my friend and I became weary. Before I collapsed there I had to drag myself to the bandage place. Two enemy friends left after having shaken each other's hands... (qtd in Kerr, 1998, p. 90).

When the Anzacs recognized the humanity of the "so-called barbaric" Turks, they understood the fallacies fabricated (for them) through the British imperial ideology which generally ignored, devalued and humiliated the colonized. The humanity of the Turkish soldiers was also emphasized in a memoir of an Australian soldier:

During our period of being comrade in arms for years, I didn't see any cruelty towards the ones who came to kill themselves and to take their lands. They carried the wounded enemy soldiers on their backs to the battlements and they tended them, if they couldn't find gauze bandage they would tear their shirts which has no other substitute to tend them (Thomson, 1995, p. 89).

The Anzacs were surprised, shocked and ashamed to some extent, because they really became aware of the fact that Turks were defending their own land and nation bravely and resolutely despite all the difficulties. For the Anzacs what made the Turks powerful was neither their financial nor military power but their faith in their mission to defend themselves and their country. The Australian soldier wrote that "what I understood in time was that we fought against a gallant and a brave nation who defended its country against the invasion of the enemy in Gallipoli resolutely ... It is impossible to find an equal to Turkish

soldiers especially in battles in the world” (Sezen, 2008, p. 93) (author’s translation). Another veteran described the courage of the Turks in these terms:

They would sleep on the stones, in spite of the sun, storms, cold and rain, they spend their days in the dust and mud in the unsheltered battlements but they would fight with their enemies, who had every facilities in the world, with a lion’s heart. What a humble and calm patriotism was that ... There is no other soldier in Europe comparable to Turkish soldiers in defence in Gallipoli. If the troops there, which had great losses with our fires from ships, weren’t the Turks they couldn’t stay where they are and would have been changed immediately. However Turks never left the battlements all along the war (Thomson, 1995, p. 22).

The Anzacs appreciated the self- sacrifice, the firmness, and the bravery of the Turkish troops and the determination of the Turkish soldiers and the chief commander, Mustafa Kemal. The change of heart was induced partly by the need to explain why the allies had not been able to defeat the Turks as quickly or as easily as had been expected. From the letters and diaries of the Anzac soldiers it was understood that the Turks were “a determined, resourceful fighting force” (Kerr, 1998, p. 79). An Ottoman general proudly reported in a letter to his father that: “The allies are astonished at the bravery and self-sacrifice of our soldiers” (qtd in Eşref, 2010, p. 39) (author’s translation). An Anzac soldier also commented on the same point stating that “the Turkish soldiers were determined not to accept the authority of the superiors. They followed the leader unconditionally and ahead into the enemy” (qtd in Eşref, 2010, p. 40). In the memoirs of the Anzacs, a very interesting remark was made as follows:

We observed the courage they showed and their beliefs of “either victory or death” during the war with admiration... Being sure of expressing the ideas and thoughts of most of us, I want to state that we desired by heart that the Turks weren’t fighting against us but beside us (Murray, 1965, pp. 89-100).

The Allies were really most impressed by the high sense of honour and virtue, boundless bravery, humanity and loyalty, outstanding patriotism of the Turkish soldiers, and they recognized the value and meaning of all those qualities for the Turks. It was specified in a letter of an Anzac veteran:

With the cries of “Allah – Allah” and with the power of faith in their brave hearts they attacked on the bayonets in such a way that no one in the British history might have showed more bravery than them ... They attacked on the assailer crying out loud the name of “Allah”... I couldn’t encounter any equal to the courage and humanity of the Turkish soldiers (qtd in Kerr, 1998, pp. 23-22).

The Turkish soldiers were ready to obey the command of their leader, Mustafa Kemal. That is “to defend their country to death”. Their loyalty and dedication to their country and commander can be traced in their memoirs as well.

We are firing from our local in Arburnu. I pulled the trigger of the rifle but it didn't fire. I thought 'Probably, the rifle is faulty'. I turned to my friend next to me 'Look! I think my rifle is broken, it doesn't fire'. He looked at it and when he said turning to me 'It is not broken, your finger is gone, and that's why it doesn't fire'. I suddenly looked at my finger and it was bleeding. Only then I began to feel the pain (Sezen, 2008, p. 126) (author's translation).

This incident shows that, for the Turkish soldiers, not only their fingers, but even their lives were of no importance in the defense of their country. That's why all the soldiers are called as “Mehmetçik” which shows that they are one and same and ready to die to save their country.

In the memoir of another Mehmetçik, this sacrifice was illustrated in a very emotional, touchy but at the same time in a realistic manner. He wrote:

One night, I was walking about the stream bed of Karayürek River. I was very thirsty. The river was flashing. I filled my flask; however, when I drank a sip of water, I thought that its taste was different. When the moon got rid of the shade of the cloud, I took some water in my hand and then I realized it was the blood with which I filled my flask with (Tezcan, 2007, p. 41) (author's translation).

The common point shared between the Anzacs and the Mehmetçik was that it was impossible to describe the bloody battles in Gallipoli. It was also undeniable that both sides suffered very heavy losses. From this agony, they managed to construct a mutual friendship between themselves. On the battle field, during the ceasefire, paradoxically enough, they helped each other and even exchanged cigarettes, water, and sanitary goods. An Anzac soldier wrote:

Five days after this bloody battle, a period of ceasefire took place between the sides. In the hours we tried to bury the corpses, we have found an opportunity to be in touch with wounded enemy soldiers... While I was going to the bandage place, to the back, I saw that the battlement we had just passed over was full of dead bodies and wounded soldiers. The situation of the majority of the wounded was serious. I forgot about my wound and pain. I wanted to help those people. It was of no importance if they are from our side or not anymore ... There happened to be times when we exchanged food and cigarette with them (qtd in Kerr, 1998, pp. 90-88).

This extract shows both sides were respectful to each other. They were not the enemies who tried to destroy each others but mutual comrades. The Anzacs attributed a name to the Mehmetçiks suitable to their own culture and called

them as “Johnny Turk” (Murray, 1965, p. 85) to show their sympathy towards them. This may also indicate that the Anzacs, leaving aside their antagonistic and solipsistic manner, began to appreciate the patriotic soul of the Turkish soldiers. A veteran explained in his diary why they called the Turks as Johnny Turk. “We were addressing them as “Johnny Turk” sincerely ... “Johnny Turk” was loved for being a perfect soldier as well as being honest and noble. We agreed that no other army could defend its country better than the Turkish soldiers” (qtd. in Murray, 1965, pp. 90-84). They developed great respect to the enemy they faced at in Gallipoli. Moreover, this emotion which deepened in time turned into a mutual friendship. As it can be observed in the letters and memoirs, while the Anzacs were leaving Gallipoli having lost the war, they were not really sorry for having failed in their campaign and not to having the honour of victory, -but they were happy to have an endless friendship with the Turks as they indicated in their letters:

We left that peninsula with the admiration we felt towards gallant Turkish soldiers. I want to indicate that you are the offspring of a nation who is as brave as is humane and civilized... if our troops were allies, there would happen to be the most powerful war power of the world. And surely, today's map of Europe would have a different composition ... I can say depending on what I have seen in Gallipoli that Turkish soldiers and Anzac soldiers are the most superior soldiers in the world ... We didn't ever nurse a grudge and hatred towards Turkish soldiers whom we met in Gallipoli in blood and smoke (Forster, 2003, pp. 84-88-102).

As it can be understood from all those letters, it would not be wrong to state as a conclusion that, after Gallipoli, generations of Australians “perceived the Turks as determined people” (Forster, 2003, p. 67) and learned many things from these experiences, changed their antagonistic attitude toward the Turks and gained their independence and be a nation. As an Australian veteran indicated “we, old generation, evaluated the Gallipoli War as a great event which shows Australia is not a colony anymore but a country, a nation that is bound to be strengthening in the future” (Koebner, 1965, p. 105). So, to justify and substantiate this perception, the impact of Mustafa Kemal Atatürk's immortal speech, which was delivered on the Anzac Day in 1934, on the Australians and New Zealanders is undeniable:

Those heroes that shed their blood and lost their lives! You are now living in the soil of a friendly country, therefore rest in peace. There is no difference between the Johnnies and the Mehments to us where they lie side by side, here in this country of ours. You, the mothers, who sent their sons from faraway countries, wipe away your tears; your sons are now lying in our bosom and are in peace. After having lost their lives on this land, they have become our sons as well (Forster, 2003, p. 79).

Works Cited

- Andrews, E.M. (1993). *The Anzac Illusion : Anglo-Australian Relations During World War I*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eşref, R. (2010). *Mustafa Kemal Çanakkale'yi Anlatıyor*. İstanbul: Şema.
- Forster, K. et al. (2003). *Gallipoli: The Turkish Story*. London: Allen and Unwin.
- Karatay, B. V. (1987). *Mehmetçik ve Anzaklar*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Kerr, G. K. (1998). *Lost Anzacs: the Story of Two Brothers*. Singapore: Oxford University Press.
- Koebner, R. (et al). (1965). *Imperialism: The Story and Significance of a Political Word, 1840-1960*. London: Cambridge UP.
- Lawrence, Cyril. East, Roland, Sir. (Ed) (1981). *The Gallipoli Diary of Sergeant Lawrence of the Australian Engineers-1st A.I.F., 1915*. Australia: Anderson Pty Ltd.
- Macleod, J. (Ed.). (2004). *Gallipoli: Making History*. London: Frank Cass.
- Magdoff, H. (1978). *Imperialism: From the Colonial Age to the Present*. N.Y.:Monthly Review Press.
- Murray, J. (1965). *Gallipoli As I Saw It*. London: William Kimber and Co.
- Owen, O. (et al). (1972). *Studies in the Theory of Imperialism*. London: Longman.
- Sezen, N. (Eds.et al.). (2008). *Çanakkale Cephesinden Anzak Günlükleri. Çanakkale. Çanakkale Savaşları Araştırma ve Tanıtım Topluluğu*.
- Tezcan, G. (2007). *Gazilerin Dilinden Çanakkale*. İstanbul: Yarımada.
- Thomson; Alistair. (1995) *Anzac Memories :Living with the Legend* Melbourne ; New York : Oxford University Press.

ALPAMIŞ DESTANINDA BAYSIN KELİMESİNDEN GÖRÜNEN KURT TOTEMİ

Eunkyung OH, Mamatqul JOREYEV

Özet: Bu çalışma Alpamiş destanında yer alan bazı şahıs ve mekân isimlerinin totemle ilişkisi hakkındadır. Alpamiş destanındaki “Baysın” kelimesi eski Türk kavimlerinden biri olan Usun mitolojisi vasıtasıyla kurt yavrusu Aşına hakkındaki efsanelere dayanır. Etimolojik açıdan bu kelimenin tarihini şöyle açıklayabiliriz: “Aşına→Usun→(bay) Usun→Baysın”. Özbek halkının terkiğini oluşturan Uyşunlar da Usun kabilesinin evlatlarıdır ve köken itibarıyla kurt hakkındaki totemistik mitin müellifleri olan Aşına kabilesiyle akrabadır. “Baysın” ve “Bayböri” kelimelerinin “kurt kabilesi” anlamını taşıması Özbek halk kahramanlık eposundaki timsaller dizisinin şekillenmesini eski Türk kavimlerinin totemistik mitlerinin büyük ölçüde etkilediğini gösterir.

Anahtar kelimeler: Alpamiş, destan, kurt totemi, mitoloji, Özbek, Usun, Türk.

The Meaning of “Baysın” and the Wolf Totem in Alpamish Epic Poem

Abstract: This study is to emphasize that in Alpamish epic, some of the names of the characters and places are related to the totems. In this epic, coming from Usun mythology which is one of the antic Turkish tribes, the word “Baysın” is related to the “Asına”, the wolf’s cub. Ethymologically, the history of this word can be explained as such: “Aşına→Usun→(bay) Usun→Baysın”. Uyşuns who were the ancestors of Uzbek people are also the descendents of Usun tribes. They were also the relatives of Aşına tribes who had strong totems and wolf mythology. The fact that words “Baysın” and “Bayböri” which had connections with wolf totem show that the epics had been affected by the mythologies of the antic Turkish tribes.

Key words: Alpamish, epic, wolf totem, mythology, Uzbek, Usun, Turk.

Giriş

Halk destanlarının şekillenme ve gelişme sürecinde epik tefekkürün yanı sıra mitolojik tasavvurları kapsayarak yaratılan timsallerin ayrı bir yeri vardır. Özbek halk edebiyatının sanatsal gelenekleri, özellikle halk destancılığının kendine özgü niteliklerini taşıyan kahramanlık eposu Alpamış destanında – destanın yaratılış dönemi çok eskilere dayandığı için- mitolojik tasavvurlarla ilgili arkaik yan daha net olarak görünür. Dolayısıyla Alpamış ve mitoloji konusu, özellikle bu destandaki timsallerin mitolojik özellikleri ve geleneksel motiflerini açığa kavuşturmak, en önemli meselelerden biridir.

Şimdiye kadar Alpamış destanında mitoloji konusu özel olarak araştırılmamıştır. Ama H.Zarifov, V. M. Jirmunski, T. Mirzayev gibi bilim adamlarının araştırmalarında bazı motiflerin mitolojik mahiyetine ait bilimsel fikirler ileri sürülmüştür (Zarifov, 1959). İ.Yârmatov, Curayev gibi âlimlerin makalelerinde de Alpamış destanının timsaller sisteminde mitolojik kahramanların yaratılma tarihi ve sanatsal analizi meselesi ele alınmıştır (Curayev, 1999, Yarmatov, 1993). Ayrıca halkbilimci G.Celilov'un Alpamış destanının olay örgüsünün eski Türk mitleri ile ilgisi konusunda bir makalesi bulunmaktadır (Curayev, 1999).

Makalemizde Alpamış destanındaki bazı epik adlar ve epik timsallerin eski mitolojik tasavvurlarla ilişkisi üzerinde duracağız. Özellikle Alpamış destanının mekânı olarak bilinen ‘Baysın (Бойсин)’ kelimesinde görünen totemin ne olduğu meselesinde yoğunlaşacağız.

1. Alpamış Destanında Baysın ve Totem

Alpamış destanının Özbek varyantında “Baysın” yer adı sık sık kullanılmıştır. Destanın Bulungur destancılık ekolü temsilcisi, ünlü bahşi Fazıl Yoldaşoğlu'nun söylediği varyantta Bayböri ile Baysari'nin vatanı “Baysın-Kongirat ili” olarak tarif edilir. Destanın Nevaî ili Kânımeh ilçesinde yaşayan Bekmurad Curabayoğlu'nun söylediği varyantında ise “Kongirat ilinde Baysın çölünde Böribay adlı bir kişi vardı” denir. Karakalpak folklorcusu C.Hoşniyaz, Aral Denizi kıyılarında “Ciydeli Baysın” adlı yerin olduğunu ve burada yaşayan Türk kabilelerinin göçerek (XIV. yüzyıl) şu andaki Surhanderya ilinin Baysın ilçesine gelip yerleştiklerini kaydetmiştir (İsbergenov, 1988, ss. 139-141).

Biz de Alpamış destanında geçen “Baysın”ın Aral Denizi kıyılarındaki yer olduğuna katılmaktayız. Fakat Baysın, Aral'ın tam kıyısında değil, biraz ilerisinde Sırderya'nın aşağısı veya Sırderya ile Amuderya'nın denize ulaştığı noktada yerleşmiş olmalıdır. Bize göre, Baysın aslında Amuderya'nın Hazar Denizi'ne ulaşan kolunun kıyısında yaşayan kabile adı, yani bu kabilenin ikâmet ettiği yerdir. Derya akımının değişmesi ile Baysın da Doğu'ya, Amuderya ile Sırderya'nın arasına doğru göç etmiştir.

Folkloreu C.Hoşniyazov'un yazdığına göre, "Baysın" terimi "bay" ve "sin" kelimelerinden ibarettir. "Bay" kabile, boy anlamını, "sin" temiz kalpli anlamını ifade etmiştir. Buna göre "Baysın", temiz kalpli insanların kabilesi anlamını taşımaktadır (İsbergenov, 1988, ss. 140-141). C.Hoşniyazov "Baysın" kelimesinin yer adı değil, kabile adı olduğunu vurgulamaktadır.

2. Bayböri'nin Manası ve Totem

Bayböri, Alpamiş'in babasının adıdır. Tarihî kökene göre Alpamiş destanı ile bağlı olan Altay halk eposu Âlp Manas destanında, destan kahramanının babasının adı Baybarak'tı. Destanın olay örgüsüne uygun olarak *Dede Korkut Kitabı*'na alınan varyantında kahramanın adı Bamsi Böyrek babasının adı Kamböri, yaşadığı yerin adı da Bayburd idi. Bayböri, Baybarak, Bamsi Bayrak, Kamböri, Bayburd gibi adların ortaya çıkışı, kurt hakkındaki totemistik tasavvurlarla ilgilidir.

Bize göre Bayböri, aslında eski Türk boylarından birinin adıdır ve sonradan epik ada dönüşmüştür. Boy veya kabile adlarının – etnik adların folklor eserlerinde kahramanın adı olarak kullanılması, Türk halklarının epik gelenekleri için eski ve ortak özelliktir. Özellikle, *Şecere-i Terâkime*'de kaydedildiğine göre, Oğuzhan'ın oğulları ve torunlarının her birine liderliklerini yaptıkları kabilenin adı verilmiştir. Aynı durumu Dede Korkut kitabında da görebiliriz (Kaşgarlı, 1963, s.155).

Kaşgarlı Mahmud'un *Divan-ü Lûgati't-Türk* eserinde "bay" kelimesi boy, kabile, toplum olarak açıklanmıştır (Kaşgarlı, 1963, s. 155). Bu açıklamaya dayanacak olursak, Bayböri'nin böri kabilesi (kurt kabilesi) ve böri topluluğu (kurtlar topluluğu) anlamında kullanıldığı anlaşılır. Buna göre Bayböri, eski Türk halklarının kurt hakkındaki totemistik efsaneleri temelinde gelişen etnik bir terimdir ve bu isim daha sonra epik kahraman adı olarak kalıplaşmıştır. Zira Türk halklarının birçoğunda böri (kurt) totemi ile ilgili etnik isimler vardır (Kuzeyev, 1974, ss. 466-467). Hatta Özbekler arasında "böri" adında bir boyun olduğu tespit edilmiştir (Baskakov, 1952, s. 22).

Bilindiği gibi, kurt-cet hakkındaki totemistik mitler eski Türk kavimleri arasında yaygındı. N.Y.Biçurin'in kaydettiğine göre, Aşına, Türk kabilelerinin bir kısmının lideri idi. Kurt-cet veya hamî hakkındaki en eski mitolojik efsanelerden biri olan "Aşına" boyunun ortaya çıkış tarihi şöyle beyan edilir: "Aşına Hun evinin bir kısmıdır. Bu boy, düşmanlarının beklenmedik saldırısı sonucunda yok edilir. Sadece on yaşındaki çocuk düşmanların elinden kurtulur. Düşman askerleri çocuğun canına kıymadan ayak ve ellerini keserek gölün kıyısındaki çayırdaki bırakırlar. Bir kurt bu çocuğu etle beslemeye başlar. Çocuğun hayatta olduğunu öğrenen düşman hükümdarı onu öldürtmek için adamlarını yollar. Fakat kurt çocuğu alıp doğudaki bir dağa götürür ve kayalıklarda gizlenerek bu çocuktan on oğlu olur. Bunlar büyüyünce çoluk

çocukları olur ve her biri bir boyun kurucusu olurlar (Biçurin, 1950, s. 220). Efsanede kaydedildiğine göre kurt çocukları arasında en güçlü olanı Aşına'dır. Dolayısıyla yeniden kurulan kabilenin lideri seçilir. Karargâhına kurt başının tasvir edildiği bayrak yerleştirir.

3. Aşına Kabilesi ve Kurt

N.Y. Biçurin'in kaydettiğine göre, Aşına kabilesi ordusunun bayrak ve sancaklarında kurt başının tasviri vardır ve kabile reisinin korumasına da "fuli" yani "kurt" denmiştir. Çinli kumandanların ordularını Türk kabilelerinin üzerine yollarken "göçebeleri kovmak ve kurtlara saldırmak" konusunda talimat vermelerinin nedeni de budur (Biçurin, 1950, s. 290). Aşına kabilesinin adı olan bu terim "âlicenap kurt" anlamını taşıyan "aşına" kelimesiyle bağlıdır ve "usun", "uyşun" etnonimlerinin ortaya çıkması da bu kelimeyle ilgilidir.

Y.A.Zuyev'in yazdığına göre, milattan önceki binli yılların sonu – miladi 1.yüzyılda Sırderya'nın aşağı akımında yaşayan Türk kavmi Usunlarda kurt sütünü emerek büyüyen çocuk hakkında bir efsane vardır. Efsaneye göre, yeni doğan bebeği kucagında taşıyan bir adam yiyecek bulabilmek için bebeği çayırdaki bırakarak gider. Biraz sonra geri döndüğünde bir kurdun onu emzirmekte olduğunu görür. Usun kabilesi işte bu kurdu emerek büyüyen çocuğun evlatlarıdır. Bunlar kurdu cet-hamî olarak kutsallaştırmışlardır (Zuyev, 1960, s. 122).

4. Usun ve Aşına

Usunların ortaya çıkışının kurt hakkındaki totemistik mite bağlanması boşuna değildir. Bu efsane milattan önceki 1-2. bin yıllarda Türk kavimleri arasında yaratılmıştır ve Türk halklarının sözlü sanat örneklerinde farklı şekilde yorumlanmıştır. "Usun" kelimesi de "kurt" anlamını taşıyan "aşına" kelimesiyle ilgilidir. Zaman geçince belli ses değişikliklerine uğramıştır.

Usunlar arasında kurt kültürüne tapınmanın büyük önem taşıması, aşına ve usun etnonimlerinin etimolojik açıdan aynı anlamı ifade etmesi de fikrimizi kanıtlar. Tahminimizi kanıtlayan başka bir delil de 1907 yılında Sırderya'nın aşağı akımındaki Kuvanderya yakınında bulunan ve birkaç başlı kurdun tasvir edildiği altın bileziktir (Tolstov, 1963, s. 151). Bu buluntu, kurt hakkındaki eski mitlerin halk el sanatı eserleriyle maddileştirildiğini bir kez daha kanıtlar.

Eski Usun kabilesi Orta Asya'da vuku bulan etnogenezi süreci sonucunda Özbek halkının terkibine sinmiştir. Fikrimize göre, 92 Özbek boyundan biri olan Uyşunlar eski Türk kavmi olan Usunların evlatlarıdır. Zira Uyşun kabilesi, 92 boyulu Özbek kavminin hemen bütün listesinde dile getirilmiştir ve eski Usun kavminden meydana gelmiştir (Gumilev, 1961, ss. 104-105).

Usun kabilesinin etnik detay olarak Uyşunların terkibinde korunduğunu eski Türk mitlerinin tarihî-tedricî örneğinde de görebiliriz. 1928-1930 yıllarında

Özbekistan boyunca bir bilim seferi gerçekleştiren etnograf L. P. Potapov Kıpçak, Nayman, Kongırat, Uyşun, Katağan, Uz, Avaklı, Türk, Barlas, Kaltatay gibi Özbek kabilelerinin kurt hakkındaki mitolojik inançlarına ait çok değerli bilgiler toplamıştı (Potapovs, 1995, ss. 197-205). Özellikle Semerkant ilinde yaşayan Uyşunların kurtu kutsallaştırması ve bununla ilgili inançları diğer kabilelere nazaran daha çok korumuş olması araştırmacının dikkatini çekmiştir. Usunların kurdun hamiliğine inanma geleneği, Uyşunların çocuğun doğumu ve çille saklanması sırasında yapılan âdetlerde korunmuştur. L. P. Potapov'un topladığı bilgilere göre Uyşun kabilesinden hamile bir kadın doğum yaparken zorlanırsa onun eline kurdun çenesini bilezik gibi takarlar, bebek yedinci gününü doldurduğunda onu ölmüş kurdun çenesinden geçirirler. Çocuğun güçlü bir insan olarak büyümesi ve ona bir zarar dokunmaması dileğini ifade eden bu amel, totem-ceddin hamiliğine inanmakla ilgili eski mitolojik tasavvurların itikada dönüşmüş şeklidir.

Demek ki, kurdun başının tasvir edildiği bilezik de sıradan süs eşyası olarak değil, büyülü olduğuna inanılan bir eşya olarak kullanılmıştır. Usun kabilesinin mahir zanaatçıları tarafından yapılan kurt başlı bilezik aslında doğum yapan kadını herhangi bir zarardan koruyan bir vasıta. Kurt çenesi ve ağız derisinden yapılan nesnelere, insanı zararlı güçlerden koruyan sihirli bir vasıta olarak kullanma geleneği Usunlar döneminde âdet haline gelmiş ve Uyşun kabilesinin aile içindeki merasimleri günümüze kadar ulaşmıştır. Bu noktada Uyşun kabilesinin Usunların evlatları olarak eski Aşına kavmine bağlandıklarını da kaydetmek gerekir. Buna göre kurt-cet hakkındaki eski Türk mitinin etnogenetik ya da jeneolojik efsaneye dönüşmüş hikâye şeklinin Uyşunların folklorunda korunup korunmadığı konusunda haklı bir soru karşımıza çıkabilir.

L. P. Potapov'un topladığı etnografik ve folklorik materyaller arasında kurtla ilgili efsanenin kalıntı hâlinde bir numunesi vardır. Katağanlardan alınan bu efsaneye göre, kurt ilk önce insandı. Günün birinde bir evliyanın bedduasını alarak kurda dönüştü. Etolojik karaktere sahip olan bu efsanede kurdun peyda oluşu, evrim motifi vasıtasıyla açıklanmaktadır (Potapov, 1958. ss. 135-142).

Eski Türk mitleriyle doğrudan ilişkili olan Aşına hakkındaki efsanenin Özbekler arasında bulunan bir nüshası 1922 yılında Gazî Âlim Yunusov tarafından hazırlanmıştır. Bu konuda ünlü folklorcu âlim H.Zarifov şunları yazmıştır:

Geçmişte yarı göçebe yaşam tarzına sahip olan Özbek kabileleri (Kırk, Kongırat, Katağan, Kanglı...) Özbek halkı 92 boydan ibarettir dediklerinde “Tulum Özbekning tubi bir.” (Bütün Özbeklerin kökü aynıdır.) demiştir. Bu atasözünün anlamını açıklayan efsane 1922 yılında G.Â.Yunusov tarafından dil ve folklor materyallerinin toplanması üzerine düzenlenen bilimsel sefer boyunca Mirzaçöl'de yaşayan Özbeklerden yazılmıştır. Efsaneye göre 92 çocuk aynı gocuk içinde. Güya bunların babası kurtmuş. 92 boy bu çocuklardan doğmuş.

Bu efsanenin bizi totemistik inançlar dönemine götüreceğine şüphe yoktur (Zarifov, 1958, ss. 25-30).

Özbeklerin kurtla ilgili mitolojik bakışlarının eski Türk kavimlerinin totemistik tasavvurlarının tedrici boyunca ortaya çıkan epik oluşum olduğunu ve aşınusun-uysun etnonimlerin muhtelif dönemlere ait terimler olduğunu kanıtlayan delillerin diğer bir ucu Özbeklerin Baysın eponimi hakkındaki inançlarına dayanır.

Eski Harezmi kültürünü araştıran âlim S.P.Tolstov tarafından yazılan bir efsaneye göre, çok eski dönemlerde Aral Denizi yoktu. Sırderya ve Amuderya birleşerek Lavzan, Köhne Ürgenç ve Ayboğır vasıtasıyla Hazar Denizi'ne ulaşırdı. "Aral Denizi'nin yerinde şefkatsiz ve münafık Fasilhan hükmü altında olan Adak halkı; Özbay kıyısında ise bilge ve adil Ayazhan'ın liderlik ettiği Baysın halkı yaşardı." (Nesterev L, 1963, s. 29). Aynı efsanenin Sırderya kıyısındaki avullardan birinde yaşayan Tanrıbergen Caylavbayev'den 26 Haziran 1898 yılında A.Nesterev tarafından yazılan varyantında Ayazhan Baysın kabilesinde büyümüş, yüksek zekâsı, adaleti, çalışkanlığıyla tahta oturmuştur.

Dikkat edilirse, eski Usunların Aral kıyısı efsanelerinin kahramanı olan Ayazhan'ın Baysın kavminin yaşadığı yerlere yakın bölgede ikâmet ettikleri anlaşılır. Ayazkale'nin de tam Usunların yaşadığı yerde, Amuderya ve Sırderya'nın denize eklendiği noktada yerleşmiş olmasını dikkate alırsak¹ "Baysın" kelimesinin eski Türk kavmi olan Usunlarla ilişkili olduğu net olarak anlaşılır (Nesterev, 1890, ss. 15-16).

5. Baysın ve Kurt Totemi

Bize göre "Baysın" kelimesi aslında etnonimdir, ve "bay+usun", yani "usun boyu", "usun kabilesi" anlamını ifade eder. Çünkü "bay//boy" kelimesinin eski Türkçede "kabile, boy, toplum" anlamlarını taşıdığını Kaşgarlı Mahmud'un kaydettiğini yukarıda görmüştük. "Baysın" kelimesinin eski Türk mitolojisine ait etnonim olduğunu ve eski Usun kabilesi ile ilişkili olduğunu tarihî, mitolojik ve coğrafi bilgiler de kanıtlamaktadır. A.Nesterev tarafından yazılan efsaneye göre, Ayazhan liderliğindeki Baysın kavminin ikâmet ettiği yer Aral kıyısındadır (Tolstov, 1948, s. 261). Tarihî bilgilere göre, aynı yerde milattan önceki ilk bin yılda ve miladın ilk yüzyılında "Batı Türklerinin şekillenmesinde önemli yer tutan" Usun kabilesi ikâmet etmiştir (Tolstov, 1948, s. 261). "Baysın" işte bu kabilenin adı olarak ortaya çıkmış ve önce bu anlamda

¹ Nesterev tarafından yazılan efsanede Baysun halkının yaşadığı yer, Sırderya ve Amuderya'nın birlikte aktığı noktadan Hazar Denizi'ne kadar olan bölge olarak gösterilmiştir (Tolstov, 1948, s. 261).

kullanılmıştır. “Baysın” kelimesi Ayaz hakkındaki efsanede boy adı olarak dile getirilmiştir.

Usun kabilesi anlamını taşıyan “Baysın” kelimesi yılların ve dönemlerin geçmesi ile bu kabilenin yaşadığı yer adı olarak, daha sonra da kahramanlık destanlarında mitolojik-efsanevi yer adı (etnonim) olarak kullanılmıştır. Karakalpak halk efsanelerinde Sırderya’nın aşağı akımında ya da Aral Gölü’nün kıyısında *Baysın*, *Ciydali Baysın*, *Baysın Kazak* yer adlarının olduğu kaydedilmiştir (İsbergenov, 1988, ss. 139-141). Yılların geçmesi ile Baysın’un taşıdığı kabile anlamı unutulmuş ve epik yer adı olarak destanlarda korunmuştur.

Demek ki, “Alpamiş” destanındaki “Baysın” kelimesi eski Türk kavimlerinden biri olan Usun mitolojisi vasıtasıyla kurt yavrusu Aşina hakkındaki efsanelere dayanmaktadır. Etimolojik açıdan bu kelimenin tarihini şöyle açıklayabiliriz: “Aşina→Usun→(bay) Usun→Baysın”. Özbek halkının terkiğini oluşturan Uysunlar da Usun kabilesinin evlatlarıdır ve köken itibarıyla kurt hakkındaki totemistik mitin müellifleri olan Aşina kabilesiyle akrabadır.

Sonuç

Bu çalışmada Alpamiş destanında yer alan bazı şahıs ve mekân isimlerinin totemle ilişkisi olduğu üzerinde durduk. “Baysın” ve “Bayböri” kelimelerinin “kurt kabilesi” anlamını taşıması, Özbek halk kahramanlık eposundaki timsaller dizisinin şekillenmesinde eski Türk kavimlerinin totemistik mitlerinin büyük ölçüde etkisi olduğunu düşündürür.

Alpamiş destanındaki mitolojik timsaller ve eski inançlar ile ilgili geleneksel motiflerin incelenmesi şunu göstermektedir ki, destandaki mitoloji yaratılış dönemine göre çok yönlü ve farklı inançları kendinde bulundurmaktadır. Destandaki mitolojik timsalleri, genetik kökeni ve ortaya çıkış şekline göre eski dönemlerde yaşayan Türklerin totemistik inançlarıyla ilgili adlar olarak *Bayböri* (Alpamiş’in babası), *Baysari* (Barçın’ın babası), *Baysın* (destanda adı geçen yer adı) gibi isimleri verebiliriz.

Alpamiş destanındaki “Baysın” kelimesi eski Türk kavimlerinden biri olan Usun mitolojisi vasıtasıyla kurt yavrusu Aşina hakkındaki efsanelere dayanır. Etimolojik açıdan bu kelimenin tarihini şöyle açıklayabiliriz: “Aşina→Usun→(bay) Usun→Baysın”. Özbek halkının terkiğini oluşturan Uysunlar da Usun kabilesinin evlatlarıdır ve köken itibarıyla kurt hakkındaki totemistik mitin müellifleri olan Aşina kabilesiyle akrabadır. “Baysın” ve “Bayböri” kelimelerinin “kurt kabilesi” anlamını taşıması Özbek halk kahramanlık eposundaki timsaller dizisinin şekillenmesinde eski Türk kavimlerinin totemistik mitlerinin büyük ölçüde etki yaptığını gösterir.

Alpamiş destanında mitoloji konusu çok önemli olduğu hâlde şimdiye kadar özel olarak araştırılmamıştır ve bu mesele açıkta kalmıştır. Bu çalışmadan başlayarak alandaki açıklığın doldurulmasını umut etmekteyiz.

Kaynakça

- Baskakov, N.A. (1952). Klassifikatsiya Tyurkskih Yazıkov. *Trudi Instituta Yazıkoznaniya*. Cilt 1. M., 22.
- Biçurin, N.Y. (1950). *Sobraniya Svedeniy o Narodah Obitavşih ve Sredney Azii v Drevniye Vremena*. Cilt 1. M., 220.-290.
- Curayev, M. (1999). Böri (kurt) Hakkındaki Eski Türk Mitleri ve Özbek Folkloru, *Adabiyot Gulshani. Özbek Filolojisine ait Araştırmalar*. 1.kitap. – Taşkent: Mehnat, 8-16.
- Curayev, M. (1999). Alpamiş: Özbek Halk Kahramanlık Eposu. Taşkent: Fan, 147-157.
- Celilov, G. (1999). Alpamiş: Destanı ve Masallar. *Özbek Dili ve Edebiyatı*. Taşkent, 11-14.
- Gumilev, L.N. (1961). Tri Izçeznuvşih Naroda. *Stranı i Narodı Vostoka*, Vıp. 2. M.,104-105.
- İsbergenov, H. (1988). *Hoşniyazov C. Etnografiçeskiye Motivı v Karakalpakskom Folklore*. Taşkent: Fan, 139-141.
- İsbergenov, H. (1988). *Hoşniyazov C. Etnografiçeskiye Motivı v Karakalpakskom Folklore*. Taşkent: Fan,140-141.
- Jirmunski, V.M. (1959). Voprosı Genezisa v Istorii Epiçeskogo Skazaniya ob Alpamişe, *Ob epose "Alpamiş"*. Taşkent: UzFAN, 26-60.
- Kaşgarlı Mahmud. (1963). *Divan-ü Lügati-t Türk*. Cilt III. – Taşkent: Fan,155.
- Kuzeyev, R.G. (1974). *Proishojdeniya Başkirskogo Naroda*. M., 466-467.
- Mirzayev, T. (1968). *Alpamiş: Destanının Özbek Varyantları*. Taşkent: Fan.
- Nesterev, L. (1890). *Proşloye Priaralskih Stepey v Predaniyah Kırgız Kazalinskogo Uyezda*. SP6, 15.
- Potapov, L.P. (1958). Volk v Starinnih Narodnoh Poveryah i Primetah Uzbekov, *Kratkiy Soobşeniya İn-ta Etnografii AH*. - Vıp. 30. - M., 135-142.
- _____. (1995). *Materialien zur Kultergeschichte der Uzbeken aus den Jahren 1928-1930. Mit Begleitenden Worten des Sammlers Herausgegeben und Eingeleitet von Jakob Taube*, *Turcologica*. Wiesbaden,197-205.
- Tolstov, S.P. (1948). *Drevniy Harezm. Folkloru Meseleleri*, 3.kitap. – Taşkent: Fan, 215-230.
- Tolstov, S.P. (1963). *Qadimgi Horazm Madaniyatini Izlab*. Taşkent: Fan, 29-151.
- Yarmatov, İ. (1993). Alpamiş: Destanındaki Surhayl Timsalinin Mitolojik Temeli, *İlmiy Tehnika Taraqqiyoti –Istiqlol Garovi*. Taşkent, 18-20.
- Yuldaşeva, S.N. (1948). Poetika Uzbekskogo Narodnogo Geroiçeskogo Eposa "Alpamiş" (Syujetoobrazuyuşıye Motivı, Sravneniya i Epitet). *Avtoreferat Dissertatsii Kandidata Filolojiçeskih Nauk*. Taşkent.

- Zarifov, H. (1958). Folklor va Arxeologiya Materiallarini Qiyosiy O'rganish Masalasiga Doir. *Özbek dili ve Edebiyati*. Taşkent: Sayı:1, 25-30.
- Zarifov, H.T. (1959). Osnovniye Motivi Eposa "Alpamiş", *Ob Epose "Alpamiş"*. Taşkent: UzFAN, 6-25.
- Zuyev, Y.A. (1960). Tamgi Loşadey iz Vassalnih Knyajestv (Perevod Iz Kitayskogo Soçineniya VIII-IX Vv. Tanhuyyao). *Noviye Materiale Po Drevney I Srenevekovoy Istorii Kazahstana*, Almata, 122.

MUHASEBE DEFTERLERİNE GÖRE 17. YÜZYIL BAŞLARINDA ÜÇ ŞEREFELİ CAMİİ VAKFI

Kayhan ORBAY

Özet: Bu çalışma vakıf muhasebe defterlerini kullanarak Edirne’de Sultan II. Murad tarafından kurulan Üç Şerefeli Külliyesi’nin 17. yüzyıl başlarındaki mali ve kurumsal tarihine göz atmaktadır. 15. yüzyıl sonlarında mali açıdan güçlü görünen vakfın ana gelir kaynağı olan Kratova gümüş madeni gelirleri merkezî hazineye tahsis edilmiştir. Vakfa buna mukabil bir gelir kaynağı verilmemiş ve vakfın ana gider kalemi olan maaş ödemelerini Edirne’de II. Bayezid vakfı üstlenmiştir. Bunun sonucu iki vakıf arasında mali ve idari bir bağ kurulmuştur.

Anahtar kelimeler: Vakıf, Edirne, Sultan II. Murad, Sultan II. Bayezid, Üç Şerefeli, 17. yüzyıl.

The Waqf of Üç Şerefeli in the Early 17th Century

Abstract: This study deals with the financial and institutional history of the waqf complex of ‘Üç Şerefeli’ founded by the Sultan Murad II in Edirne. The waqf was endowed with the income coming from the silver mines of Kratovo region in Macedonia. It looks financially strong at the end of the 15th century. However, the income originating from the Kratova silver mines was assigned to the central treasury in the 16th century and the waqf did not receive any other income source compensating its revenue loss. Therefore the waqf of Bayezid II in Edirne undertook making salary payments for the permanent staff of the waqf. Thus a financial and administrative link was established between the two waqfs.

Key words: Waqf, Edirne, Sultan Murad II, Sultan Bayezid II, Üç Şerefeli, 17th century.

Sultan II. Murad tarafından 1438 ile 1447 yılları arasında inşa ettirilen “Muradiye”, “Cami-i Cedid” ve “Cami-i Kebir” isimleri ile de tanınan Üç Şerefeli Cami, bir vakıf külliyesinin parçasıdır. Külliye, caminin yanı sıra eski ve yeni medrese olmak üzere iki medrese ve bir mektebhaneden oluşur (Baltacı, 2005, s. 725f). Vakfın işleyişini ve mali yapısını ortaya koyabilecek temel arşiv malzemesi olan vakıf muhasebe defterlerinden H. 895-96 / M. 1490 yılına ait bir nüsha Ö. L. Barkan tarafından neşredilmişti (Barkan, 1964; ayrıca bk., Gökbilgin, 1952, s. 215f). Bu çalışma, bahsi geçen erken tarihli defter ile 1598 yılından itibaren mevcut muhasebe defterlerine nazaran vakfın mali koşulları ve işleyişi üzerinde durmaktadır.

Üç Şerefeli Külliyesi 1490 yılında 363.626 akçalık bir bütçeye sahiptir. Bunun 46.000 akça kadarı önceki dönem muhasebesinden devreden meblağdır. Vakfın cari mali dönem zarfında sahip olduğu gelir kaynaklarından temin edebileceği gelirler toplamı ise 317.292 akçadır. Vakfın gelir kaynakları içinde yıllık 8.000

akça kira geliri olan Alaca Hamamı, cami çevresinde her biri yıllık 896 akça olmak üzere yıllık toplam 1.186 akça getiren üç dükkân, Kratova yerleşiminden vakfa tahsis edilen bazı vergiler ve bazı köylerin vakfa tahsis edilmiş olan 18.362 akçalık vergileri bulunmaktadır. Ancak vakfın bütçesinin esasını Kratova gümüş madeninden elde edilen 235.000 akçalık gelir temin etmektedir ki bu hâliyle cari dönem gelirlerinin $\frac{3}{4}$ 'ü civarında bir paya sahiptir.

Vakıf bütçesinin hacmen en önemli gider kalemini maaş ödemeleri oluşturmaktadır. Vakıf altı ayrı cemaat olarak 158 kişiye maaş ve aylık ödemektedir. En kalabalık cemaati cami hizmetlileri oluşturmaktadır. Vakıfta otuz eczâhân, on devrhân, on beş müsebbihîn, sekiz mü'ezzin, dört kayyım, iki salâvâtçı ile birlikte ser-mahfil, mu'arrif ve kâtip istihdam edilmektedir. Medrese-i 'Atîk'te elli akça günlük maaş ile müderris, mu'îd, imâm, bevvâb, kennâs, hâfız-ı kütüb ve günlük iki akça harçlıkları ile on sekiz talebe bulunmaktadır. Medrese-i Cedîd'in mevcudu ve görevlilerin maaşları da tamamen aynıdır. Mektebhanede günlük on akça maaşı ile mu'allim, üç halife, kayyım ve sakka görev yapmaktadır. Vakfın son iki cemaati "vâzîfehârân-ı müteferrika ma'a zevâ'idhârân" olarak kayıtlıdır. Bunlar içerisinde nâzır-ı câmi', imâm, dolabcı, câbî, meremmetî, mushafhân benzeri görevliler, vakıf emeklileri ve vakıftan aylık tahsis edilmiş diğer emekli ve muhtaçlar yer almaktadır.

Kayıtlardan vakfın idarecisinin defter girişindeki bahse göre nâzır-ı câmi' ve maaş ödemeleri kısmında kâtib-i câmi' olarak ismi geçen Mevlânâ Ukeyl olduğu anlaşılıyor. Bu kişi büyük ihtimalle her iki görevi de yapmaktaydı. Kâtip olarak yevmi beş akça, nâzır olarak yevmi otuz akça maaş alan Mevlânâ Ukeyl defterin tutulduğu dönem içinde emekliye ayrılmış ve yerine nazırlık görevini oğlu Abdülbaki devralmıştır.

Vakfın maaş ödemeleri dışında ciddi rakamlara ulaşan bir gider kalemi yoktur. Vakfın diğer giderleri 22.202 akça olarak kaydedilmiştir. Bunun 11.740 akçası cami ile ilgili her türlü harcamalardır. Bunlar arasında kandiller için zeytinyağı, balmumu, pamuk ve hasır, yakacak olarak odun alımı benzeri vakfın işleyişi ile ilgili günlük kullanım ve sarf malzemeleri satın alımları yer almaktadır. Ayrıca vakfın emekli olan hatibinin toplam 20 mud buğday ve arpadan oluşan cerresi için harcanan 2.240 akçanın kaydı burada yer almaktadır. Ayrı bir alt başlık altında altı adet dolap beygirinin besisi için sarf edilen 4.431 akçanın kaydı düşülmüştür. Son gider kalemi "el-meremmât ve gayruhu" başlığı altında kayıtlı tamirat harcamaları ile diğer bazı ufak masraflardan oluşmaktadır. Harcamalardan sonra vakfın elinde 103.000 akça kalmaktadır. Bunun 5.000 akçasının Edirne'de Muradiye İmaretî vakfı mütevellisi Bayezid Çelebi'ye bu vakfın Yanbolu'daki hamamının tamiri amacıyla teslim edildiği ve böylece geriye 98.000 akça kaldığı kayıtlıdır.

Üç Şerefeli Cami Vakfının Başbakanlık Osmanlı Arşivi Maliyeden Müdevver tasnifinde 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başına ait bazı muhasebe defterleri bulunmaktadır. Bu defterlerden MAD 4716, MAD 5407, MAD 5575, MAD 6038, MAD 6116 ve MAD 7522 numaralı ciltler içinde bulunanları ele alarak vakfi değerlendireceğiz. En erken tarihli defter H. 1006-07 / M. 1598 yılına ait bir muhasebedir. Yukarıda değinilen 1490 tarihli defter ile bu son defter arasındaki yüzyıldan uzun zaman zarfında fiyatlar beş kat kadar artmıştır. Buna karşılık 1490 yılında senelik 300.000 akçayı aşan vakıf gelirlerinin 65.000 akça seviyesine düştüğünü görüyoruz.

Üç Şerefeli Cami Vakfının H. 1012-15 / M. 1604-07 tarihli ve üç yıllık bir aralığı kapsayan muhasebe defterinde vakfın mütevellisi, Dergâh-ı Ali çavuşlarından Ahmet Çavuş'tur. Bu şahıs aynı zamanda II. Bayezid'in Edirne'deki vakfının mütevellisidir. Ahmet Çavuş'un her iki vakfın da mütevellisi olması ve II. Bayezid vakfının muhasebe defterleri ile Üç Şerefeli vakfının muhasebe defterlerinin birlikte ciltlenmesi bu iki kurum arasında sonradan kurulan bir bağdan kaynaklanmaktadır.

Üç Şerefeli Vakfının 1598 senesinde önceki dönemden devreden bakiye dâhil olmak üzere toplam geliri sadece 74.171 akçadır. Vakfın bunu izleyen ve 1599 ile 1640 yılları arasına denk gelen çok sayıda muhasebesinde ise toplam gelir rakamı yine devreden bakiye dâhil olmak üzere yıllık 50.000-60.000 akça civarında seyretmektedir. 1490 yılı ile karşılaştırıldığında gelirlerdeki bu büyük düşüşün sebebi Kratova madeni gelirlerinin Sadrazam Rüstem Paşa tarafından hazineye aktarılmasıdır (Solakzade'den aktaran Gökbilgin, 1952, s. 214). Vakfın esas gelir kaynağı olan maden gelirlerinin kaybına karşılık telafi edici bir gelir bırakılmamıştır.

Vakfın bahsi geçen bütün bu yıllarda cari dönemden kaynaklanan gelirleri de 50.000 akça civarındadır. Köylerden elde edilen gelirler mukataa usulü ile toplanmaktadır ve vakfa yıllık 40.000 akçanın biraz üzerinde gelir bırakmaktadır. 1598 senesinde, vakfın Edirne'deki dükkânları yıllık 4.320 akça bedel ile kiraya verilmiştir. Bu, aslında dükkân kiralarının fiyat artışlarına kısmen intibak ettiğini göstermektedir. Ancak vakfın hamamı için aynı durum söz konusu değildir. 1490 senesinde 8.000 akça getiren Alaca Hamam, 1598 senesinde yıllık sadece 2.766 akça kira geliri sağlamıştır.

Vakfın gelirleri azalıp bütçe imkânları daraldığından mali imkânları nispetinde karşılayacağı giderler de aynı ölçüde daralmıştır. Vakfın toplam giderleri 1598 senesinde 74.207 akçaya gerilemiştir. Bunun 53.777 akçası vakfın fiili işleyişini sürdürmesi, hizmetleri yerine getirmesi için lüzum duyulan her türlü sarfiyat ile tamirat işlerine harcanmıştır. 1490 senesi muhasebesinde olduğu gibi bu sarfiyat kandil ve kandiller için zeytinyağı alımından hammal ücretlerine kadar farklı bir

yelpazede ortaya çıkmaktadır. Bunlar içinde vakfın tamirat giderleri 5.615 akçadır.

Vakfın maaş ödemeleri özel bir durum arz ettiğinden bu husustan son olarak bahsedilecektir. Yukarıda değinilen harcamalar ve maaş ödemelerinden sonra 1598 senesinde vakıf bütçesi 36 akça açık vermiştir. Bütçenin harcama ve ödemelerden sonra fazla verdiği yıllarda bu fazla, vakfın veresiye alımlarından kalan borçlarına ve gecikmiş maaş ödemelerine gitmiştir. Bazı yıllarda ise tahsil edilemeyen gelirler de vakfın kâğıt üzerinde görünen bütçe fazlasından düşülmüştür ve böylece vakıf cari mali dönemi kasasında ancak cüzi meblağlarla kapatmıştır.

Vakıf, mali imkânları açısından büyük bir daralma yaşamasına rağmen istihdam hacmini devam ettirmektedir ve toplam 162 kişi istihdam etmektedir. Üç Şerefeli Vakfı, bu görevlilerin maaşlarını ise II. Bayezid Vakfının mali desteği ile ödemektedir. İki vakıf arasında kurulan bağın nedeni de budur. 1598 ile 1640 arasında Üç Şerefeli Vakfı kendi çalışanlarının maaşlarının her yıl sadece bir ay için ödemesini yapmıştır. Böylece 1598 yılında günlük 681 akça tutan maaşlar için aylık 20.430 akça ödenmiştir. Geriye kalan on bir ayın maaşlarını ise II. Bayezid Vakfı ödemektedir.

1604 yılında II. Bayezid Vakfı, Üç Şerefeli Vakfının 162 kişiden oluşan görevlisinin on bir aylık maaşları için 233.406 akça maaş ödemesi yapmıştır. Bunun yanısıra vakıf, Üç Şerefeli Vakfının zeytinyağı ve odun satın alımı benzeri bazı diğer harcamalarını da karşılamakta veya desteklemektedir.

Üç Şerefeli Vakfının mali durumunda 1607 yılında ciddi bir değişim görülmemektedir. Alaca Hamam'ın kira bedeli yıllık 5.000 akçaya yükselmiştir. Köylerden vakfa tahsis edilen gelirler iltizam edilmeyerek doğrudan vakıf tarafından toplandığından kayıtlar muhasebede daha teferruatlı olarak yer almaktadır. Bu kayıtlara göre vakıf köylerden 35.710 akça toplamaktadır. Bu gelirin 30.290 akçası nakit olarak toplanmıştır. Bu meblağın içinde birkaç vergi kaleminin ağırlığı söz konusudur. Defterde 201 hane olarak kayıtlı gayrimüslimlerden hane başına 70 akça hesabıyla 14.070 akça cizye geliri elde edilmiştir. İspençe ise 201 nefer için nefer başına 25 akça hesabıyla 5.025 akça gelir getirmiştir. Bir diğer öne çıkan vergi 'âdet-i aġnâmdır. Hayvan başına 1 akça hesabı ile 1.640 baş hayvan için 1.640 akça vergi toplanmıştır. Geriye kalan meblağ vakfın tahsil ettiği 158 kile hububatın satışından elde edilen 5.420 akçadır.

Vakıf 1607 yılında da 162 kişilik vakıf hizmetlilerinin bir aylık maaşı olan 21.870 akçayı ödemiştir. Diğer giderler ile tamirat masrafları 23.500 akça kadar tutmaktadır. Maaşların geri kalanını şüphesiz II. Bayezid Vakfı ödemiş ve vakıf giderlerinin bir kısmını da karşılamıştır. 3.430 akça vakfın tahsil edemediği

alacak olarak kayıtlıdır. Böylece mali dönem sonunda kasada sadece 9 akça kalmıştır.

1598 yılından 1640 yılına uzanan dönem için elimizde yirmi beş kadar muhasebe defteri bulunmaktadır. 1608 ve izleyen yıllarda vakfin her bir cari dönemden doğan yıllık gelirinin genellikle 40.000-50.000 akça arasında dalgalandığını görüyoruz. Alaca Hamam'ın kira gelirinin yükseldiğini görmek de mümkün. Hamamın kira bedelinin bir kısmı bazı yıllarda peşin tahsil edilmiştir. Mesela 1608 yılında bir sonraki yılın kira bedeline karşılık olmak üzere 1.200 akça peşin alınmıştır. Hamamın yıllık kira bedeli 1609'da 6.000 akçaya, 1610'da 6.290 akçaya, 1616'da 8.667 akçaya kadar yükselmiştir. İzleyen yıllarda da yaklaşık bu seviyelerde gördüğümüz kira bedeli 1632 yılında on bir aylık bir dönem için 13.800 akçaya kadar çıkmıştır. Bundan sonra ise aynı yüksek seviyeyi koruyamayarak dalgalanmalar göstermiştir. Dükkânlardan elde edilen kira gelirleri ise en son 1617 senesinde yakaladığımız yıllık 4.320 akça seviyesine sonraki yıllarda çıkamamıştır. Kırsal gelirler yıllar içinde dalgalanmalar göstermiştir. Mesela 1607 yılına kıyasla 1608 ve 1609 yıllarında cizye mükellefi hanelerin sayısı 201'den 196'ya, 'âdet-i aġnâm vergisine tabi hayvan sayısı ise 1.640'dan sırasıyla 1.259 ve 1.255'e düşmüştür.

Öşr olarak toplanan hububatın miktarı ve fiyatlara baġlı olarak satış gelirleri de yıldan yıla deġişiklik göstermektedir. 1607 senesinde 158 kile hububat satışı 5.420 akça gelir getirirken 1608'de 141 kile 3.660 akça, 1609'da 266 kile 5.245 ve 1610'da 156,5 kile 3.199 akça satış geliri sağlamıştır. Bu yıllarda vakıf kırsal gelirlerini kendi tahsildarları aracılığı ile topladığından vergi geliri kayıtları ayrıntılı olarak muhasebe defterine aktarılmıştır. Kayıtlar vakfin gelirlerini kendi eliyle topladığı yerleşimlerde yerel tahrir yaptırdığını göstermektedir. 1616 senesi ve sonrasında ise vakıf kırsal gelirlerini mukâta'a birimi olarak düzenlemiştir. Bu nedenle sadece mukâta'a sözleşmesinde tespit edilen deġer muhasebe defterinde kayıtlıdır. 1616 ve 1617 seneleri için bu deġer 33.000 akçadır. 1619 ve 1620 senelerinde 34.000 akça, 1630'larda ise 44.000 akçadır. 1639-40 mali döneminde ise 54.000 akçaya yükselmiştir. Vakfin diġer gelirler kalemi çok küçük bir meblaġdır. Ancak bazı yıllarda icâre-i mu'accele geliri dolayısıyla artış göstermiştir. Mesela 1609 senesinde tabbâh (aşçı) dükkânı için 4.000 akça icâre-i mu'accele geliri kaydedilmiştir.

II. Bayezid Vakfı, Üç Şerefeli Vakfına yaptığı maddi yardımları kendi muhasebe kayıtlarında ödemeler bahsi diyebileceğimiz bir kısma kaydetmekteydi. Üç Şerefeli Vakfının defterlerinde ise II. Bayezid Vakfının maddi yardımına dair ilk kaydı H. 1008 senesi Ramazan ayını kapsayan bir muhasebe defterinde görmekteyiz. Bir aylık bu muhasebede maddi yardım "salyâne; 'an mahsûl-i evkâf-ı câmi'-i şerîf-i merhûm ve maġfur'unleġ Sultân Bâyezîd Han tâbe serâhu der mahmiyye-i Edirne ber müceb-i emr-i şerîf, 20.430 [akça]" olarak verilmektedir. Ramazan ayının maaşını II. Bayezid Vakfı

ödemmiştir. Bir sonraki muhasebe defteri Şevval ayında başlamakta ve mali yılın geriye kalan 11 ayını kapsamaktadır. Bu defterde de hemen hemen aynı şekildeki bir giriş altında II. Bayezid Vakfından Şevval ve Zilkade aylarında 40.860 akça alındığı kayıtlıdır ki bu, iki aylık maaş ödemeleri toplamına denk gelmektedir. Diğer ayların maaş ödemeleri için II. Bayezid Vakfından aktarılan meblağlara ilişkin bir kayıt yer almamaktadır. Ancak daha geç tarihli bir muhasebe defterinde, 1616 senesinde, II. Bayezid Vakfının mali yardımının doğrudan Üç Şerefeli Vakfı muhasebe defterinde tam kaydını görmeye başlıyoruz. Bu sene vakfın toplam gelirini ifade eden asl-ı mâl terimi “asl-ı mâl fî sene-i kâmile ma zevâ'id-i evkâf-ı Sultân Bâyezîd” olarak yazılmıştır. Tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk olarak bu sene Bayezid Vakfının mali yardımı Üç Şerefeli Vakfının muhasebe defterinde de ayrı bir gelir kalemi olarak “zevâ'id-i evkâf-ı Sultân Bâyezîd” kaydı ile gösterilmiştir. Mali yardımın meblağı 291.553 akçadır. Bu maddi katkı da bütçe içine alındığından vakfın toplam geliri yıllık 50.000 akça civarından 338.000 akçaya yükselmiştir.

1616 yılına ait muhasebe defteri vakıf hizmetlilerinin kayıtlarını ayrıntılı olarak vermiştir. Bu sene vakıfta 162 kişi maaş ve aylık almaktadır. Medrese-i 'Atîk mevcudu yirmi beş kişidir. 1490 senesinde olduğu gibi müderris yevmi 50 akça maaş almaktadır. 1490 senesinde on sekiz talebe ikişer akçadan toplam otuz altı akça harçlık alırken 1616 senesinde yirmi talebe yetmiş beş akça almaktadır. Medrese-i Cedîd mevcudu da yirmi beş kişidir ve müderris 50 akça yevmi maaş almaktadır. Talebe sayısı da yirmiye çıkmıştır. Vakfın diğer hizmetlilerinin mevcudu 1490 ile hemen hemen aynıdır.

Vakıf, ilgilendiğimiz 1598-1640 döneminde mevcut muhasebe defterlerine göre, ciddi bir tahsilat gücüne ulaşmamıştır. Bazı muhasebe defterlerinde önemli meblağlara ulaşan alacak kaydı, yani tahsil edilemeyen gelirler, muhasebe döneminin bir tam yılı kapsamamasından kaynaklanmaktadır. Aynı dönem içinde vakıf kayda değer bir bütçe fazlası oluşturamamış, 1598, 1608 ve 1609 yıllarında ise ufak bütçe açıkları vermiştir.

Tamirat masrafları yıldan yıla farklılık göstermektedir. Tamirat için 1598 senesinde 5.615 akça, 1607 senesinde sadece 838 akça, 1608'de ise 9.533 akça masraf edilmiştir. Çoğunlukla 7.000-10.000 akça arasında seyreden tamirat masrafları 1632 senesinde 32.000 akça olarak gerçekleşmiştir. 1637 senesinde ise 18.000 akçaya yaklaşmıştır. 1638-39 mali döneminde 12.500 akça kadardır. 1639-40 yıllarında yirmi aylık bir dönemde ise 31.276 akçadır. Bu yıllarda tamirat masraflarının yükselmesi hususunda henüz bir açıklamamız yoktur.

17. yüzyılın ilk yarısındaki Üç Şerefeli Vakfı maalesef yerel iktisadi gelişimi yansıtmayacak, izlerini verecek ölçüde büyük bir mali hacme sahip değildir. Üç Şerefeli Vakfının 1657 tarihli bir muhasebe defterine baktığımızda da mali durumunun değişmediğini, vakfın esas olarak II. Bayezid Vakfının maddi

yardımı sayesinde işleyişini sürdürmeye devam ettiğini görüyoruz. Sultan vakıfları arasında, örneğin bütçesi yetişmeyen bir diğer sultan vakfının tamirat masraflarının karşılanması amacıyla nakdî yardımlar yapılması usüldendir. Gelirlerin giderleri karşılayamadığı durumlarda merkezî hazineden vakıflara geçici maddi yardım yapılması hatta daimî surette bir tahsisat sağlanması da görülmüştür (Faroqhi, 1988; Orbay, *basılacak*). Zannediyorum, iki sultan vakfı arasında bu yazıda ele aldığımız misalde görülen daimî maddi destek ve bunun sonucu iki kurum arasında oluşan mali ve idari bağ ilk kez gösterilmektedir.

Kaynakça

Arşiv Malzemesi

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri Maliyeden Müdevver Tasnifi; MAD 4716, MAD 5407, MAD 5575, MAD 6038, MAD 6116, MAD 7522.

Yayınlar

- Baltacı, C. (2005). Osmanlı Medreseleri. İstanbul: MÜ İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Barkan, Ö. L. (1964). Edirne ve Civarındaki Bazı İmarat Tesislerinin Yıllık Muhasebe Bilançoları. *Türk Tarih Belgeleri Dergisi*, I/2, 1964, 321-325.
- Faroqhi, S. (1988). Agricultural Crisis and the Art of Flute-Playing: The Wordly Affairs of the Mevlevi Dervishes (1595-1652). *Turcica*, XX, 1988, 43-69.
- Gökbilgin, T. (1952). *Edirne ve Paşa Livası; Vakıflar–Mülkler–Mukataalar*. İstanbul: Üçler.
- Orbay, K. (basılacak). Financial Development of the Waqfs in Konya and Agricultural Economy in the Central Anatolia (Late 16th – Early 17th Centuries). *Journal of the Economic and Social History of the Orient*.

2000-2010 YILLARI ARASINDA TÜRKOLOJİYE HİZMET ETMİŞ AKADEMİSYENLER İÇİN HAZIRLANAN ARMAĞAN KİTAPLAR HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

Hafize ŞAHİN

Özet: Armağan kitaplar bilime, sanata ve edebiyata yeni bir anlayış getirmiş, kendinden sonraki nesile yol gösterici olmuş kişiler için hazırlanır. Armağan kitapta, kişinin çalışma hayatına dair bilgiler, geliştirdiği bilimsel ve sanatsal bakış açısından izler, kişinin kendi yazıları veya sevenleri tarafından yazılan makale, sohbet ve deneme türünde yazılar bu kitaplarda yer alabilir. Armağan hazırlanan kişinin yaşam öyküsünü öğrenmek, bilimsel ve sanatsal kimliğini çok yönlü olarak tanımak mümkün olduğu için armağan yayınları biyografi geleneği içinde değerlendirmek de mümkündür. Armağanlar, bir derginin özel sayısı olarak tasarlanabilir. Türkiye’de kurumlar, kişiler ve yayınevleri düzenli olarak bu tür eserleri yayınlamaktadır. İlk örneklerine 1950’lerden itibaren rastlanan armağan kitapların sayısı giderek artmaktadır. Bu yazıda Türkolojiye hizmet etmiş akademisyenler için 2000-2010 yılları arasında hazırlanan armağanların listesi verilmiş ve eserlerin nitelikleri genel olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar kelimeler: Armağan kitap, Türkoloji, akademisyen, Türkiye’de armağan yayınları, 2000-2010.

A Study on the ‘in Honour’ of Books about the Academics Served Turkology Between 2000-2010

Abstract: ‘In honour’ of books are prepared for the people who developed a new understanding about science, art and literature and who become a role model. Knowledge of person’s working life, scientific and art point of view, that she/he initized, articles which were written by him/her or written by the people who have respect to him/her articles could be in these books. It is possible to learn person’s life story and recognize person’s scientific and art identity voluminously via ‘in honour’ of books. In this way ‘in honour’ of books could be evaluated in tradition of biography. ‘In honour’ of books are designed as a book or a journal special collection number. In Turkey, societies, people and publishers publish such kinds of books regularly. ‘In honour’ of books, which are the first examples of them, have been popular since 1950, are increasing in number. In this article, the list of ‘in honour’ of books which were prepared between the years 2000-2010 to scholars who have served for Turkology, list of ‘in honour’ of books given and the characteristics of works in general are evaluated.

Key words: ‘In honour’ of books, Turkology, academician, publication of ‘in honour’ of books in Turkey, 2000-2010.

Akademisyen, yaşamını öğrenmeye adanmış ve öğrendiklerini aktaran kişiler için kullanılan mesleki bir tanımdır. Öğrenme eylemini yaşam biçimi hâline getirmiş kişilerdir akademisyenler. Akademisyenlerin yaşamları onlarla aynı yoldan yürümek isteyen kişilerce zaman zaman merak konusu olabilir; yazdıkları ise araştırmacıların her zaman başvuracakları kaynaklardır. İşte bu nedenle bu yazıda, daha çok akademisyenlerin serüvenini konu alan bir araştırma alanını “armağan kitap” geleneğini incelemek istiyoruz.

Armağan kitaplar bilime, sanata ve edebiyata yeni bir anlayış getirmiş, kendinden sonraki nesile yol gösterici olmuş kişiler için onlar hayattayken veya kişilerin vefatından sonra onların anısını yaşatmak amacıyla hazırlanır. Armağan kitapları bir yayınevi, armağan sunulacak kişinin sevenleri, öğrencileri veya yakınları hazırlayabilir. Armağan hazırlanan kişinin biyografisi, çalışma hayatına dair bilgiler, geliştirdiği bilimsel ve sanatsal bakış açısından izler, kitapta kişinin kendi yazıları veya sevenleri tarafından yazılan makale, sohbet ve deneme türünde yazılar bu kitaplarda yer alabilir. Böylelikle konu edilen kişiyi bilimsel/sanatsal kimliğiyle çok yönlü olarak tanımak mümkün olur.

Armağan kitaplar, anma veya anı kitabı olarak da tanımlanmaktadır. Anma ve anı kelimeleri önceki yıllarda sıklıkla kullanılırken günümüzde daha çok armağan kelimesinin kullanıldığını görüyoruz, bunun nedeni de armağan kitapların artık sadece kişinin vefatından sonra değil armağan edilecek kişi hayattayken de hazırlanabilmesidir. Hatta doğum günü (65. yaş, 70. yaş, 80. yaş gibi), emeklilik hatırası gibi özel günler araştırmacıya armağan kitabı sunmak için tercih edilmektedir.

Armağan ya da anma kitapları bilim/sanat alanında çalışmış örnek bir kişinin çalışmalarını yansıttığı için önemlidir, ayrıca bu kitaplarda armağan sunulan kişinin sevenleri tarafından kaleme alınan yazılarda dost, sevgili, eş gibi özellikleriyle akademik hayatın dışındaki insan keşfedilebilir ve onun ekolünde yetişen akademisyenlerin çalışmaları hakkında fikir edinilebilir. Yazıların satır aralarında kişinin hayata bakışına, hayatı nasıl anlamlandırdığına dair ayrıntılara rastlanır. Bu, armağan kitapların değerini bir kat daha artırır. İnsanın kendini anlatması zor olsa da armağan kitaplarda hem bilimsel hem de biyografik anlamda uzun yılların bir değerlendirmesi yapıldığı için araştırmalar sırasında karşılaşılan akademik ya da yaşamsal güçlüklerle baş etmenin yolları; gerek röportajlarda, öz geçmişlerde gerekse başkalarının armağan sunulan kişiyle ilgili anlattıklarında gizlidir. Bu nedenle armağan kitapları, biyografi geleneği içinde değerlendirmek mümkündür.

Armağan kitaplar, alanı besleyen akademik çalışmalar içermesi bakımından değerlidir. Kitap, armağan edilen akademisyenin yazılarının tümünü içeriyorsa her şeyden önce gelecek nesil okuyuculara/araştırmacılara çok büyük kolaylık sağlayacaktır. Eğer akademisyenin öğrencileri ve sevenleri yazılar yazmışlarsa;

bu yazılar, akademisyenin kendi alanında hangi noktalara yoğunlaştığını, hangi konularda öğrencilerine yol gösterdiğini, o alandaki eksikliğin nasıl tamamlanacağını yansıtır. Akademisyenin bilimsel disiplininin, öğrencilerine gösterdiği çalışma yöntemlerinden, bakış açısından izler taşıyan bu tür kitaplar; gelecek kuşak akademisyenler için ayrıca değerlidir.

Türkiye’de armağan kitapların özelliklerinden yola çıkarak bu gelenekteki kitapların üç şekilde kurgulandığını söyleyebiliriz. Birincisi: akademisyenin yaşam öyküsünü, eserlerinin tam listesini ve çeşitli yerlerde yayımlanmış makalelerinin tam metinlerini içerenler. *Saadet Çağatay Armağanı*, *Sevim Tekeli Armağanı* gibi. İkincisi: akademisyenin yaşam öyküsünü, eserlerinin tam listesini ve o armağan kitap çevresinde birleşen arkadaş ve öğrencilerinin çeşitli konulardaki makalelerini içerenler. Bu makalelerin konusu, araştırmacının alanında olabildiği gibi herhangi bir sınırlama olmaksızın değişik konularda da olabilir: *Talât Tekin Armağanı*, *Bilge Ercilasun Armağanı* gibi. Üçüncüsü: araştırmacının yaşam öyküsünü, eserlerinin tam listesi ve armağana katılan dost/arkadaş ve öğrencilerinin o kişiyle ilgili kişisel gözlem, anı ve duygularını içerenler: *Ahmet Bican Ercilasun Armağanı*, *Zeynep Kerman Kitabı* gibi. Armağan kitabın içeriğini daha çok akademisyenlerin yaşamı şekillendirmektedir. Armağan, bir derginin özel sayısı olarak tasarlanıyorsa ona göre yazı başlıkları tespit edilmektedir.

Armağan yayınları ülkemizde kurumlar, üniversiteler, yayınevleri ve kişiler tarafından çıkarılmaktadır. Bu geleneğin Türk Dil Kurumu tarafından 1950 sonlarında başlatıldığını söyleyebiliriz. Türk Dil Kurumu, 1958’de Jean Deny, 1962’de Gyula Nemeth, 1983’te Macit Gökberk, 2000’de Hasan Eren, 2004’te Zeynep Korkmaz adına armağan kitap yayımlamıştır. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsünün armağan sayıları da Türk kültürüne emek vermiş pek çok araştırmacı hakkında hazırlanmıştır: 1966’da Reşit Rahmeti Arat, 1986’da Emel Esin, 1987’de İbrahim Yarkin ve Şerif Baştav, 1988’de Yaşar Önen, Erol Güngör ve Halil Fikret Alasya, 1989’da İsmail Ercüment Kuran, 1990’da Muharrem Ergin, 1991’de Şükrü Elçin, 1992’de Ahmet Temir, 1993’te Oktay Aslanapa, 1994’te Zeynep Korkmaz, 1995’te Talip Yücel, 1996’da Orhan F. Köprülü, 1997’de Nihat Nirun adına armağan yayımlanmıştır.

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesince akademisyenler için hazırlanan armağanların genellikle Hacettepe Üniversitesi Yayınlarından, yayımlandığını görüyoruz. Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi armağan dizisinden: 1983’te Şükrü Elçin, 1998’de Emel Doğramacı, 2006’da Beyhan Karamağaralı, 2007’de Nihat Nirun, 2010 yılında Hüseyin Yalçın, Orhan Türkdoğan ve Cihat Özönder adına armağan kitap yayımlanmıştır. *Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi Beşeri Bilimler Dergisi* 1980’de Bedrettin Cömert’e, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 2008’de Cihat Özönder’e armağan yayımlamıştır. 1995’te Abdurrahman Çaycı, 1996’da Umay Günay,

1998’de Dursun Yıldırım, 2002’de Aynur Durukan, 2007’de Nevin Önberk adına özel yayın şeklinde; 1997’de Nevin Önberk adına Simurg Kitabevinden, 2010’da Bilge Ercilasun adına Pegem Akademiden armağan kitap yayımlanmıştır. Hacettepe Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü ise 2005 yılında Günsel Renda onuruna düzenlediği sempozyumu 2011 yılında armağan kitap hâline getirmiştir.

Biyografinin bir kolu olan armağan kitap geleneğini düzenli olarak sürdüren İletişim ve Dergâh Yayınevlerinden başka kişilerin de kendi imkânlarıyla bu tür kitaplar hazırladığını biliyoruz. İletişim Yayınlarının armağan kitaplar dizisine birkaç örnek vermek gerekirse 2005’te Şerif Mardin, 2008’de Hasan Ünal Nalbantoğlu armağanları anılabilir. Düzenli olarak bu geleneği yürüten Dergâh Yayınlarından 1984’te Mehmet Kaplan, 1992’de Nurettin Topçu, 1997’de Orhan Okay, İnci Enginün için armağan kitapları yayımlanmıştır. 1997 yılında Metis Yayınlarından çıkan *Bilge Karasu Aramızda* adlı kitap da yayınevlerinin armağan geleneği içinde değerlendirilebilir.

Kültür ve Turizm Bakanlığı da 2000’lerden itibaren bir armağan kitap dizisi hazırlamaya başlamıştır. Bakanlık, 2006’da Attilâ İlhan, Erol Güngör, Arif Nihat Asya; 2007’de Mustafa Necati Sepetçioğlu, Sabri Fehmi Ülgener; 2008’de Yahya Kemal Beyatlı, Necip Fazıl Kısakürek, Cemil Meriç, Tarık Buğra, İdris Küçükömer; 2009’da Leyla Gencer, Fethi Naci, Fazıl Hüsni Dağlarca, Cengiz Aytmatov, Nurettin Topçu ve Kâtip Çelebi adına birer armağan kitap yayımlamıştır.

Son yıllarda Türkoloji alanındaki dergilerin, bazı sayılarını alanın önde gelen araştırmacılarına armağan olarak hazırladığı görülmektedir. *Journal of Turkish Studies*’in armağan serisi bulunmaktadır. 2009’da Cem Dilçin, 2010’da Zeynep Korkmaz için armağan sayılar hazırlanmıştır. *Turkish Studies* ise 2007’de Tunca Kortantamer, 2008’de Fahrettin Kırzioğlu, 2009’da Hamza Zülfikar, Ahmet Buran adına özel sayılar yayımlamıştır. Ayrıca *Turkish Studies* dergisi Prof.Dr. Ramazan Korkmaz, Prof.Dr. Halil Erdoğan Cengiz ve Prof.Dr. Gürer Gülsevin adına da birer armağan hazırlığı içindedir. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* ise 2008’de Cihat Özönder adına iki ciltlik bir armağan yayımlamıştır. 1997’de ise Gazi Üniversitesi Hacı Bektaş Veli Araştırma Merkezi *Kadri Eroğan: Hacı Bektaş Veli Armağanı*’nı yayımlamıştır. *Gazi Üniversitesi Türkiyat Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 2009’daki beşinci sayısını ise *Necmettin Hacıeminoğlu Özel Sayısı* olarak yayımlamıştır. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi* de Cem Dilçin için bir armağan sayı hazırlığını sürdürmektedir.

Türkolojide özellikle 1950’lerde başlayan armağan kitap yayımının 1980’lerden başlayarak gittikçe arttığını görüyoruz; aslında bu yıllarda Türkolojide armağan çalışmalarının belirgin bir ivme kazanması bu geleneğin daha eskilere

götürülebilmesinde yatmaktadır. 1950'deki Zeki Velidi Togan, 1958'deki Jean Deny ve 1962'deki Nemeth adına hazırlanan armağan kitaplarını; 1980'lerde, 1990'larda ve sonrasında bu alandaki ivmenin başlangıcı, hazırlayıcısı niteliğindeki çalışmalar olarak nitelendirmek mümkündür.

Türk dili ve edebiyatı, Türk halk bilimi, sosyoloji, tarih, sanat tarihi alanlarında çalışan akademisyenler ile asıl çalışma alanı farklı olmakla birlikte Türk dili, edebiyatına ve kültürüne de hizmet etmiş yazar ve akademisyenler için (Gürsel Aytaç, Berna Moran ve Bilge Karasu gibi) hazırlanan armağanların listesine bu çalışmada yer vereceğiz. Aşağıdaki liste 2000-2010 yılları arasındaki armağanları kapsamaktadır. Armağan yayınları sıralarken armağan edilen kişinin adı-soyadı dikkate alınmış ve soyadına göre eserler 2010'dan 2000'e doğru alfabetik olarak verilmiştir.¹

2010

Prof.Dr. İlhan Başgöz Armağanı, Millî Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi, 11/ 85, Bahar.

Prof.Dr. Bilge Ercilasun Armağanı, Editör: Doç.Dr. Dilek Yalçın Çelik, Ankara: Pegem Akademi.

Zeynep Kerman Kitabı, Hazırlayan: Handan İnci, İstanbul: Dergâh Yayınları.

Eski Oğuz Türkçesi: Prof.Dr. Zeynep Korkmaz Adına, Editörler: Doç.Dr. Ali Akar, Doç.Dr. Mehmet Dursun Erdem, Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turcic, cilt 5/1.

Bizans ve Çevre Kültürler: Prof.Dr. S. Yıldız Ötügen'e Armağan, Editörler: Sema Doğan, Mine Kadiroğlu, İstanbul: Yapı Kredi Kültür ve Yayıncılık.

Sanat Tarihi Defterleri 13-14: Filiz Özer'e Armağan, Editörler: Semra Ögel, Turgut Saner ve diğerleri, İstanbul: Ege Yayınları.

Prof.Dr. Cihat Özönder'e Armağan: Sosyoloji Yazıları 1, Editörler: Nevin Güngör Ergan, Esra Burcu, Birsen Şahin, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Bahtiyar Vahapzade Özel Sayısı, Erdem, 57.

Prof.Dr. Orhan Türkdoğan'a Armağan Sosyoloji Yazıları 2, Editörler: Nevin Güngör Ergan, Esra Burcu, Birsen Şahin, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

---

¹ Makalede yer alan kaynakların künye yazımında yayınların kapak bilgilerine sadık kalınmıştır.

Öğretim Görevlisi Hüseyin Yalçın'a Armağan Sosyoloji Yazıları 3, Editörler: Nevin Güngör Ergan, Esra Burcu, Birsan Şahin, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Edebi ve Hattı ile Ali Alpaslan, ?, İstanbul: YKY.

2009

Prof.Dr. Hüseyin Ayan Özel Sayısı, Editör: Prof.Dr. Pervin Çapan, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 39, Erzurum.

Prof.Dr. Muhan Bali Armağanı, İstanbul: Motif Yayınları.

X. Ortaçağ-Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu: Prof.Dr. H. Örcün Barışta'ya Armağan”, Editör: Muhammet Görür, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

Selçuklu'dan Osmanlı'ya Bilim, Kültür ve Sanat: Prof.Dr. Mikail Bayram'a Armağan, Editör: Doç.Dr. Mustafa Demirci, Konya: Kömen Yayınevi.

Prof.Dr. Ahmet Buran Armağanı, Editörler: Yrd.Doç.Dr. Ercan Alkaya, Doç.Dr. Mehmet Dursun Erdem, *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, cilt 4/8.

Festschrift in Honor of Cem Dilçin, Journal of Turkish Studies, cilt 33/1, 33/2, Yayına hazırlayan: Zehra Toska, Harvard University.

Prof.Dr. Ahmet Bican Ercilasun Armağanı, Editör: Doç.Dr. Ekrem Arıkoğlu, Ankara: Akçağ Yayınları.

Ahmet Şükrü Esen'e Armağan, Hazırlayan: Sabri Koz, Şahsi Yayın, ?.

Semavi Eyice Kaynakçası: 86 Yıla Armağan, Hazırlayanlar: Yasemin Akçaoğlu, Sema Doğan, İstanbul: Kitap Yayınevi.

Necmettin Hacıeminoğlu Özel Sayısı, Gazi Üniversitesi Türkiyat Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi, Güz, 5.

Halil İnalçık Armağanı I: Tarih Araştırmaları, Yayına hazırlayanlar: Taşkın Takış, Suna Aksoy, Doğu Batı Yayınları.

Süleyman Kazmaz'a Armağan, Hazırlayanlar: Kâmil Toygar, Nimet Berlok Toygar, Ankara: Türk Halk Kültürünü Tanıtma ve Araştırma Vakfı Yayınları.

Ebru Parman'a Armağan: Sanat Tarihi ve Arkeoloji Yazıları, Editör: A. Oğuz Alp, Ankara: Alter Yayınları.

Bilge Seyidoğlu Armağanı, Millî Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi, 21/ 84, Kış.

Studies in Turkic Philology: Festschrift in Honour of the 80th Birthday of Professor Geng Shimin, Zhang Dingjing and Abdurishid Yakup, Beijing: China Minzu University Press.

Festschrift to Commemorate the 80th Anniversary of Prof.Dr. Talat Tekin's² Birth, International Journal of Central Asian Studies, cilt 13, Editörler: Emine Yılmaz, Süer Eker, Nurettin Demir, Seoul.

Nurettin Topçu³, Editör: İsmail Kara, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Semahat Yüksel Armağan Kitabı, Editörler: Feruzan Gündoğar, Güler Mungan, Cemal Yıldız, Ankara: Pegem Kitabevi.

Prof.Dr. Hamza Zülfikar Armağanı, Editörler: Prof.Dr. Gürer Gülsevin, Doç.Dr. Mehmet Dursun Erdem, Arş.Gör. Sibel Üst, *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, cilt 4/3.

2008

Yaşamak Eşittir Yazmak: Gürsel Aytaç Kitabı, Yayına hazırlayanlar: Yıldız Ecevit, M. Osman Toklu, Sevil Onaran, Ankara: Hece Yayınları.

Prof.Dr. Fahir Armaoğlu'na Armağan, Editör: Ersin Embel, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Prof.Dr. Fuzuli Bayat Armağanı, Derleyen: Yrd.Doç. Eyüp Ay, Ankara: Çağlar Yayınları.

100. *Doğum Yıldönümüne Armağan: Prof.Dr. Saadet Çağatay'ın Yayımlanmış Tüm Makaleleri I-II*, Yayına hazırlayan: Prof.Dr. Aysu Ata, İstanbul: Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı.

İslam Öncesinden Çağdaş Türk Dünyasına: Prof.Dr. Gülçin Çandarlıoğlu'na Armağan, Editörler: Doç.Dr. Hayrunnisa Alan, Doç.Dr. Abdulvahap Kara, Doç.Dr. Osman Yorulmaz, İstanbul: Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

² Talat Tekin'in 65. doğum yılı dolayısıyla meslektaşları ve öğrencilerinin yazılarından oluşan bir armağan daha hazırlanmıştır. Mehmet Ölmez tarafından hazırlanan armağan, *Türk Dilleri Araştırmaları* dergisinin 1993'te çıkan üçüncü cildir.

³ Dergâh Yayınlarından 1992'de Nurettin Topçu için çıkan bir armağan kitap daha bulunmaktadır.

- Muhibbe Darga Armağanı*, Editörler: Tarhan Taner, Aksel Tibet, Erkan Konyar, İstanbul: Sadberk Hanım Müzesi Yayınları.
- Prof.Dr. Hikmet Yavuz Ercan'a Armağan*, Yayına hazırlayanlar: Seyit Sertçelik, Haldun Eroğlu, Melek Sarı Güven, Ankara: Turhan Kitabevi.
- Osmanlı'nın Peşinde Bir Yaşam: Suraiya Faroqhi'ye Armağan*, Derleyen: Onur Yıldırım, İsenbike Togan, Ömür Bakırer ve diğerleri, Ankara: İmge Kitabevi.
- Prof.Dr. Necmi Ülker'e Armağan*, Hazırlayanlar: Nilgün Nurhan Kara, Latif Taşdemir, Özer Küpeli, İzmir: Meta Basım Yayın.
- Prof.Dr. Fahrettin Kırzioğlu Armağanı*, Hazırlayanlar: Doç.Dr. İbrahim Telliöğlü, Doç.Dr. Mehmet Dursun Erdem, *Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, cilt 3/4.
- Hasan Ünal Nalbantoğlu'na Armağan*, Derleyenler: Adile Arslan, Devrim Sezer, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Prof.Dr. Cihat Özönder'in Anısına 1-2*, Editörler: Ülkü Çelik Şavk, Yunus Koç, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Güz-Bahar, 8-9.
- Prof.Dr. Hasan Özdemir'e Armağan*, *Millî Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, 20/80, Kış.
- Nilüfer Tapan'a Armağan*, Yayına hazırlayan: Nilüfer Kuruyazıcı, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Prof.Dr. Celâl Tarakçı Armağanı-Prof.Dr. Mustafa Özbalcı Armağanı*, Hazırlayanlar: Ahmet Cüneyt İssı, Dinçer Eşitgin, Ankara: Birleşik Kitabevi.
- Şinasi Tekin Hatıra Sayısı III⁴*, *Journal of Turkish Studies*, 32: I, Yayına hazırlayanlar: Cemal Kafadar, Gönül Alpay Tekin.
- Şinasi Tekin Hatıra Sayısı IV*, *Journal of Turkish Studies*, 32: II, Yayına hazırlayanlar: Yücel Dağlı, Yorgos Dedes, Selim S. Kuru.
- Prof.Dr. Abdüsselam Uluçam Armağanı*, Editörler: Ali Boran, Osman Aytekin, Mehmet Top, Ankara.

---

⁴ Şinasi Tekin için hazırlanan armağan sayılarının ilki 2007 yılında *Journal of Turkish Studies*'in 30: I sayısı olarak yayımlanmıştır.
(http://www.nagara-books.co.jp/catalog/product_info.php?products_id=1386).

2007

Metin And'a Armağan, Hazırlayan: M. Sabri Koz, ?.

Konya Kitabı X: Rüçhan Arık-Oluş Arık'a Armağan, Konya.

Bir 'Bilim-Eri'nden Yaşayakalanlar: Prof.Dr. Özcan Başkan'a Armağan⁵,
Yayına hazırlayanlar: Prof.Dr. Doğan Aksan, Prof.Dr. Nalan
Büyükkantarcioglu, İstanbul: Multilingual.

Festschrift in Honor of Andras J. E. Bodrogligeti Armağanı, Hazırlayan:
Kurtuluş Öztopçu, *Türk Dilleri Araştırmaları*, XVII, İstanbul.

*Belkıs Dinçol ve Ali Dinçol'a Armağan: Vita: Festschrift in Honor of Belkıs
Dinçol and Ali Dinçol*, Hazırlayanlar: Metin Alparıslan, Meltem Doğan
Alparıslan, Hasan Peker, İstanbul: Ege Yayınları.

Edebiyat ve Dil Yazıları: Mustafa İsen'e Armağan, Editörler: Ayşenur
Külahlıoğu İslam, Süer Eker, Ankara.

Prof.Dr. Haşım Karpuz'a Armağan: Sanat Tarihi Araştırmaları, Konya:
Kıvılcım Yayınevi.

Tunca Kortantamer Özel Sayısı 1-2, Editörler: Prof.Dr. Atabey Kılıç, Arş.Gör.
Sibel Kılıç, *Turkish Studies-International Periodical for the Languages,
Literature and History of Turkish or Turkic*, cilt 2/3, cilt 2/4.

Prof.Dr. Nihat Nirun'a Armağan⁶, Editör: Prof.Dr. Nevin Güngör Ergan,
Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Nevin Önberk⁷ Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları Sempozyumu I: Tiyatro,
Ankara: Hacettepe Üniversitesi.

Omeljan Pritsak Armağanı: A Tribute to Omeljan Pritsak, Editörler: Mehmet
Alparıgu, Yücel Öztürk, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Basımevi.

*Prof.Dr. Saim Sakaoğlu Armağanı, Millî Folklor Uluslararası Kültür
Araştırmaları Dergisi*, 19/76, Kış.

Osman Nedim Tuna'ya Armağan, Editörler: Prof.Dr. Gürer Gülsevin, Dr.
Mehmet Dursun Erdem, *Turkish Studies-International Periodical for
the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, cilt 2/2.

⁵ Prof.Dr. Özcan Başkan için hazırlanmış bir özel sayı da bulunmaktadır: TÖMER
(1994), *Dil Dergisi*'nde, Özcan Başkan Özel Sayısı, TÖMER Yayınları.

⁶ Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü de özel bir sayı hazırlamıştır: Prof.Dr. Nihat
Nirun'a Armağan, Cilt: XXXV/1-2, 1997.

⁷ Nevin Önberk adına Hacettepe Üniversitesince 1997 yılında Mehmet Ölmez'in yayına
hazırladığı bir yayın daha vardır: *Çağdaş Türk Edebiyatına Eleştirel Bir Bakış: Nevin
Önberk Armağanı*, Ankara: Simurg.

Mete Tunçay'a Armağan, Derleyenler: Mehmet Ö. Alkan, Tanıl Bora, Murat Koraltürk, İstanbul: İletişim Yayınları.

2006

Doğumunun 65. Yılında Prof.Dr. Tuncer Baykara'ya Armağan: Tarih Yazıları, Derleyen: Akif Erdoğan, İstanbul: IQ Yayını.

Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Sanatı ve Kültürü: Prof. Nejat Diyarbakirli'ye Armağan, Editörler: Nalan Türkmen, Yaşar Çoruhlu, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.

Hayat Erkanal'a Armağan Kültürlerin Yansıması, Studies in Honor of Hayat Erkanal Cultural Reflections, Editörler: Öktü Erkanal, Armağan Erkanal, E. Özgen ve diğerleri, İstanbul: Homer Kitabevi.

Prof.Dr. Nevzat Gözaydın'a Armağan, Millî Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi, 9/72, Kış.

*Prof.Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı*⁸, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20: 1, Editör: Doç.Dr. Ali Kuşat, Yardımcı editörler: Prof.Dr. Nevzat Özkan, Dr. Bayram Durbilmez, Kayseri.

Victoria R. Holbrook'a Armağan (Festschrift for Victoria R. Holbrook), Editörler: Walter G. Andrews, Özgen Felek, İstanbul: Kanat Kitap.

Sanatta Anadolu Asya İlişkileri: Prof.Dr. Beyhan Karamağaralı'ya, Editör: Turgay Yazar, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Türk Modernleşme Tarihi Araştırmaları Sempozyumu (14 Mayıs 2005) Bildiri ve Makaleler: Prof.Dr. İ. Ercüment Kuran'a Saygı, Hazırlayanlar: Ahmet Yaşar Ocak, Mehmet Öz, Ferhat Berber, Fatih Yeşil, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Yayınları.

Bellek-Mekân-İmge: Prof.Dr. Nilüfer Kuruyazıcı'ya Armağan, Yayına hazırlayanlar: Mahmut Karakuş, Meral Oralış, İstanbul: Multilingual Yayınları.

Tarihin İçinden: Doğumunun 65. Yılında Prof.Dr. Ahmet Özgiray'a Armağan, Editör: M. Akif Erdoğan, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

*Prof.Dr. Saim Sakaoğlu'na Armağan*⁹, Yayına hazırlayan: Prof.Dr. Ali Berat Alptekin, Konya-Haarlem: Kömen-SOTA Yayınları.

⁸ Tuncer Gülensoy için 1995 yılında Ahmet Buran editörlüğünde Kayseri'de yayımlanmış bir armağan kitap da bulunmaktadır.

Prof.Dr. Sevim Tekeli'ye Armağan: Makaleleri ve Bildirileri, Ankara: Kalkan Matbaacılık.

2005

Afife Batur'a Armağan, Yayına hazırlayan: Aygül Açar, İstanbul: Literatür Yayınları.

Festschrift in Honor of Eleazar Birnbaum, Journal of Turkish Studies: 29, Misafir Editör: Virigina Aksa.

Yrd.Doç.Dr. Lale Bulut'a Armağan, Sanat Tarihi Dergisi, XIV/1, Bornova/İzmir.

Prof.Dr. Süleyman Hayri Bolay Armağan Kitabı, Editörler: Recep Kılıç ve diğerleri, Ankara: Gazi Kitabevi.

Prof.Dr. Neşet Çağatay'a Armağan, Editörler: Kemal Yakut, Hakan Sivas, Erkan İznik, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.

Prof.Dr. Mehmed Çavuşoğlu'na Armağan-I: Osmanlı Araştırmaları: The Journal of Ottoman Studies, XXV.

60. Yaşında Sinan Genim'e Armağan: Makaleler, Editörler: Oktay Belli, Belma Barış Kurtel, İstanbul.

Prof.Dr. Abdurrahman Güzel'e Armağan, Millî Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi, 9/ 68, Kış.

*Ord.Prof.Dr. M. Fuad Köprülü'nün İlmî Hayatı ve Tarihçiliği*¹⁰, Yayına hazırlayan: Doç.Dr. M. Hanefi Palabıyık, Ankara: Akçağ Yayınları¹¹.

Şerif Mardin'e Armağan, Editörler: Ahmet Öncü, Orhan Tekelioğlu, İstanbul: İletişim Yayınları.

---

⁹ *Prof.Dr. Saim Sakaoglu'na 55. Yıl Armağanı* adıyla 1994'te Kayseri'de Ali Berat Alptekin tarafından bir armağan daha hazırlanmıştır. Bu ikinci armağan kitabın içeriği ilk armağandakinden farklıdır.

¹⁰ Fuad Köprülü hakkında iki armağan kitabı daha yayımlanmıştır: *Türk Dili ve Tarihi Hakkında Araştırmalar I*, Derleyen: T. Halasi-Kun-H. Eren, TTK Yayınları, Ankara 1950; *60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, AÜ DTCF Yayınları, İstanbul 1953 (Bu iki kitapta Fuad Köprülü'nün hayatı ve eserlerinin bibliyografyası ile ilgili Sami N. Özerdim ve Osman Turan'ın geniş yazıları yer almıştır).

(Dr. Süleyman Tülücü:

<http://e-dergi.atauni.edu.tr/index.php/taed/article/view/1738/1737>, 20 Ekim 2010).

¹¹ Eser 2003 yılında daha önce Erzurum'da Atatürk Üniversitesi tarafından yayımlanmıştır, Akçağ yayını ise bu ilk basımın tıpkıbasımıdır.

Festschrift in Honor of Orhan Okay, Journal of Turkish Studies, 30: I, 2006: 30:II-III, Misafir Editör: Nazım H. Polat.

Ramazan Özgan'a Armağan/Festschrift für Ramazan Özgan, Yayına hazırlayan: İ. Hakan Mert, Mustafa Şahin, İstanbul: Ege Yayınları.

Festschrift für Erika Taube zum 65. Geburtstag, Leipziger Universitäts-Verlag, Leipzig.

Şinasi Tekin'in Anısına: Uygurlardan Osmanlı'ya, Hazırlayan: Günay Kut, Fatma Büyükkarcı, İstanbul: Simurg Kitabevi.

Prof.Dr. Orhan Türkdöğän'a Armağan, İstanbul: İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Yayını.

Prof.Dr. Fikret Türkmen Armağanı, Editörler: Gürer Gülsevin, Metin Arıkan, İzmir: Kanyılmaz Matbaası.

2004

Sanat Tarihi Defterleri 8/ Metin Ahunbay'a Armağan: Bizans Mimarisi Üzerine Yazılar, İstanbul: Ege Yayınları.

Prof.Dr. Muhan Bali Armağanı, *Millî Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi*, 8/ 64, Kış.

Aydoğän Demir'e Armağan, *Sanat Tarihi Dergisi*, XIII/I, Nisan.

Prof.Dr. Abdurrahman Güzel Armağanı, Ankara: Gazi Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları.

Zeynep Korkmaz Armağanı, Ankara: Türk Dil Kurumu.

Anadolu'da Doğdu: 60. Yaşında Fahri Işık'a Armağan/ Festschrift für Fahri Işık zum 60. Geburtstag, Editör: Taner Korkut, Yardımcı editörler: Havva İşkan, Gül İşin, İstanbul: Ege Yayınları.

İlhan Tekeli İçin Armağan Yazılar, Editörler: Murat Güvenç, Orhan Silier, Selim İlkin, Yayına hazırlayan: Hülya Hatipoğlu, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

2003

Archaeological Essays in Honour of Homo Amatus: Güven Arsebük İçin Armağan Yazılar, Editörler: Mihriban Özbaşaran, Oğuz Tanındı, Ahmet Boratav, İstanbul: Ege Yayınları.

Dil ve Edebiyat Araştırmaları Sempozyumu: Mustafa Canpolat Armağanı, Ankara: Sanat Kitabevi.

Diriözler Armağanı: Prof.Dr. Meserret Diriöz ve Haydar Ali Diriöz Hatıra Kitabı, Hazırlayan: M. Fatih Köksal, Ahmet Naci Baykoca, Ankara.

Prof.Dr. Ahmet Bican Ercilasun'a Armağan, Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 13.

Prof.Dr. Nejat Göyünç'e Armağan 1, Osmanlı Araştırmaları: The Journal of Ottoman Studies, XXII.

Prof.Dr. Ethem Ruhi Fıçlalı'ya Armağan, Millî Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi, 8/60, Kış.

Prof.Dr. Fahrettin Kırzioğlu Armağanı, Millî Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi, 8/58, Yaz.

60. Yılında İlim ve Fikir Adamı *Prof.Dr. Kâzım Yaşar Koprıman'a Armağan*, Yayına hazırlayan: E. Semih Yalçın, Ankara: Berikan Yayınevi.

Kaf Dağının Ötesine Varmak Festschrift in Honor of Günay Kut I, II, III, Journal of Turkish Studies: 27: I, 2004: 28: II-III Misafir editör: Zehra Toska.

Sözcüklerin Diliyle Konuşmak Tahsin Yücel ile Yüz Yüze, Hazırlayan: Feridun Andaç, İstanbul: Dünya Yayıncılık.

2002

Ortaçağda Anadolu: Prof.Dr. Aynur Durukan'a Armağan, Bilim Kurulu: Yıldız Ötügen, Ömür Bakırer, Hakkı Acun, Zeren Tanındı, Ebru Parman, Yayına hazırlayan: Nermin Şaman Doğan, Ankara: Rekmay Reklam ve Tanıtım Ltd. Şti.

Barbara Flemming Festschrift I-II, Journal of Near Eastern Studies, Editör: Jan Schmit, Cambridge: Harvard University Press.

Prof.Dr. Umay Günay'a Armağan, Millî Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi, 7/56, Kış.

Scholarly Depth and Accuracy: A Festschrift to Lars Johanson /Lars Jahanson Armağanı, Editörler: Nurettin Demir, Fikret Turan, Ankara.

Kafalı Armağanı, Yayın koordinatörü: Prof.Dr. Saadettin Gömeç, Ankara.

Prof.Dr. Haluk Karamağaralı Armağanı, Editörler: Hakkı Acun, Halit Çal, Gül Tunçel, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.

Festschrift für Barbara Kellner Heinkele zu ihrem 60. Geburtstag, hrsg. v. I. Hauenschield, C. Schönig und P. Zieme, Wiesbaden, Harrassowitz.

Uluslararası Sanat Tarihi Sempozyumu: Prof.Dr. Gönül Öney'e Armağan, İzmir.

Prof.Dr. Necmeddin Sefercioğlu Armağanı, Editör: Ersin Özarslan, Ankara: Gazi Üniversitesi İletişim Fakültesi Basımevi.

Prof.Dr. Sadık Tural Armağanı, Yayına hazırlayan: İdris Karakuş, Ankara.

Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags, Hrsg. von Mehmet Ölmez und Simone-Christiane Raschmann, İstanbul/Berlin (*Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi* 35).

2001

Prof.Dr. Zafer Bayburtluoğlu Armağanı: Sanat Yazıları, Editörler: Mustafa Denkaş, Yıldırım Özbek, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi.

Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırmaları: Yıldız Demiriz'e Armağan, Hazırlayanlar: Uşun Tükel ve M. B. Tanman, İstanbul: Simurg Yayınları.

M. Sabri Yalım'a Armağan, Hazırlayan: Müzeyyen Ünal, İzmit: Kocaeli Dokümantasyon Merkezi.

2000

M. Uğur Derman Armağanı, Derleyen: İrvin Cemil Schick, İstanbul: Sabancı Üniversitesi.

Hasan Eren Armağanı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

In Memoriam Ağâh Sırrı Levend Hâtıra Sayısı I, II, III, Hazırlayan: Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, Misafir Editör: Günay Kut, *Journal of Turkish Studies*, 24: I, II, III.

Mimarlık ve Sanat Tarihi Yazıları: Semra Ögel'e Armağan, İstanbul: Ege Yayınları.

Doç.Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı, Editörler: M. Alpargu, H. Selvi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları.

Prof.Dr. Bilge Seyidoğlu Armağanı, Hazırlayan: Prof.Dr. Metin Karadağ, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları.

Türkoloji alanında 2000-2010 yılları arasında 126 armağanın yayımlandığı, 2000'den 2010'a doğru her yıl yayın sayısının arttığı görülüyor. Bunların 38'i dergilerin özel sayısı olarak tasarlanmıştır. Bazen bir kişiye farklı yıllarda ve birden fazla armağan kitap hazırlandığı dikkat çekmektedir. Ahmet Bican Ercilasun, Zeynep Korkmaz örneğinde olduğu gibi bir akademisyene hem dergi

özel sayısı hem de kitap olarak armağanlar sunulmuştur. Bu, armağan yayın geleneğinin ne kadar önemsendiğini göstermektedir.

Armağan kitaplar içerdiği biyografik bilgilerin yanı sıra araştırmacının bibliyografyasının derli toplu bir arada yer alması bakımından önemli kaynaklardır. Bu kitaplar, araştırmacının anısını yaşattığı gibi onun bilimsel macerasını anlatması açısından da kişileri yönlendirmektedir. Hem bilimsel anlamda hem de yaşanan zorlukların nasıl aşıldığı bağlamında rehber niteliğinde yayınlardır. Armağan sunulan kişiyle yapılan söyleşilerin araştırmacıyı daha yakından tanımamızı sağlaması, araştırmacının hayata bakışı, nelerden nasıl etkilendiği gibi soruların cevaplarını okuyucuların bu çalışmalarda bulabilmesi nedenleriyle armağan kitap geleneğinin biyografi içerisinde ayrıcalıklı bir yeri olduğunu söyleyebiliriz. Anılar, söyleşiler kadar olmasa da araştırmacıyı anlattığı için bu kitaplarda mutlaka olmalıdır. Görsel malzemenin kullanılması ise çalışmaları daha zengin kılmaktadır.

Türkiye’de armağan kitap yayımlama geleneğinin ne zaman ve nasıl başladığını kesin olarak tespit etmek mümkün değildir, ancak bu çalışma için yaptığımız araştırmalar sayesinde ülkemizde armağan geleneğinin Türk Dil Kurumundan çıkan kitaplarla başladığı söylenebilir. Armağan kitapların sınırlı sayıda basılması, baskının sınırlı bir çevrede yayılması (armağan edilen öğretim üyesi ve yakınları, armağanda yazısı olan yazarlar, öğrenciler, armağanla ilgili kişiler gibi sınırlı bir okur kitlesi), geniş çaplı bir dağıtımının olmaması, kitap satış noktalarından erişilememesi, bu tür kitapların alıcısının sınırlı olması gibi nedenler bu araştırmayı güçleştirmiştir. Çoğu zaman bir akademisyen armağan kitap için yazı kaleme almışsa akademisyenin bibliyografyasından, kütüphane çalışmalarımızda tesadüfen ve Genel Ağ (İnternet) kitapçılığında satışa sunulmuşsa armağan kitaplardan haberdar olunabiliyor. Kütüphane araştırmalarında “armağan kitap/yayın” şeklinde bir tasnif olmaması, bu tür kitapların tasnif dışı bir değerlendirmeyle kütüphane kataloglarında yer alması da çalışmada karşılaşılan önemli bir engeldi. Bu yayınların okuyucuya ulaşmasında sıkıntılar olsa da armağan kitap geleneğinin çok güçlü olduğu araştırmalar sonucu görülmüştür. Kurumlar, üniversiteler ve kişiler armağan geleneğini sürdürmektedirler. Bunda Türk kültüründe önemli bir yer tutan vefa, büyüğe ve emeğe saygı gibi duyguların önemli etkisi olduğu söylenebilir.

Armağan kitaplar, geleneği geçmişten günümüze taşıyan biyografik kültür kitaplarıdır. Akademik maceranın ele alındığı bu çalışmalar akademisyen hakkında olduğu kadar, akademisyenin yetiştiği dönemi, araştırmaları ve alanı hakkında takip ettiği metodu anlamak bakımından gelecek kuşaklara kılavuzluk edebilecek türden çalışmalardır.

Kaynakça

Tülücü, S. (2006). Fuad Köprülü'ye Dair Önemli Bir Eser. *AÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı 3,1, Erzurum, 313-321.

<http://akademik.ege.edu.tr> adresinden 4 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.pandora.com.tr> adresinden 4 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.sanatkitavevi.com.tr> adresinden 4 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.kitapyurdu.com> adresinden 4 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.idefix.com> adresinden 4 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.ottomanstudiesfoundation.com> adresinden 4 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://openlibrary.org> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.tuba.gov.tr> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.nadirkitap.com> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.edebiyat.selcuk.edu.tr> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.uni-goettingen.de> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://w3.gazi.edu.tr> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://web.uni-frankfurt.de> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.ilahiyat.selcuk.edu.tr> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.turkoloji.hacettepe.edu.tr> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.umich.edu> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.hum.leiden.edu> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.millifolklor.com/tr/> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://web.deu.edu.tr> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.turkiyat.selcuk.edu.tr> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.kitapturk.com> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://perweb.firat.edu.tr> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.tulumba.com> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.eth.mpg.de> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.iletisim.com.tr> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://openlibrary.org> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.onderkucukerman.com> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://academy.anadolu.edu.tr> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.divinity.ankara.edu.tr> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://edebiyat.ege.edu.tr> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.kitapkirtasiyem.com> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.isaozkan.com> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.radikal.com.tr> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://mustafa-sari.com> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.bibliyografya.info> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.
<http://www.egeyayinlari.com> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.
<http://www.oztopcu.com> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.
<http://www.istanbul.edu.tr> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.
<http://www.ilknokta.com> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.
<http://www.tarihcininyeri.net> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.
<http://turkoloji.cu.edu.tr> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.
<http://idp.korea.ac.kr> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.
<http://www.simurg.com.tr> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.
<http://www.netkitap.com> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.
<http://www.turkishstudies.net> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.
<http://www.zerobooksonline.com> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.
<http://www.nergisbiray.com> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.
<http://www.mersin.edu.tr> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.
<http://kitap.antoloji.com> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.
<http://www.turkishstudies.net> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.
<http://www.ykykultur.com.tr> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.
<http://www.sosyoloji.hacettepe.edu.tr> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.
<http://w3.sdu.edu.tr> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.
<http://www.ttk.org.tr> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.
<http://faculty.unlv.edu> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.
<http://www.theisispress.org> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.
<http://www.halkbilimi.hacettepe.edu.tr> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.
<http://www.worldcat.org> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.
<http://www.ilet.gazi.edu.tr> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.
<http://abis.erciyes.edu.tr> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.
<http://arkeo.hacettepe.edu.tr> adresinden 11 Mart 2011 tarihinde erişildi.

ARABA SEVDASI: RECAİZADE MAHMUT EKREM VE HALİL PAŞA BULUŞMASI

Pelin ŞAHİN TEKİNALP

Özet: 19.yüzyılın son çeyreğinde Türk edebiyatında yeni bir edebi tür olarak romanlar yazılmaya başlanmıştır. Bu romanlar arasında ilklerden biri olarak Araba Sevdası Recai-zade Mahmut Ekrem ile dönemin önemli ressamlarından biri olan Halil Paşa'yı buluşturması açısından da ayrı bir öneme sahiptir. Roman, Servet-i Fünûn'da tefrika edildikten sonra kitaplaştırılmıştır. İlk resimli roman olarak nitelendirilen Araba Sevdası'nın resimlerinin büyük bir kısmı dönemin önemli ressamlarından Halil Paşa imzasını taşımaktadır.

Araba Sevdası hem Servet-i Fünûn'da hem kitaplaştırıldığında on iki resimle birlikte yayınlanmıştır. Romanda, eserin başkahramanı Bihruz Bey'in alışkanlıkları, günlük hayatı ve aşkı anlatılırken gençliğin batı merakı, eğitimin yozlaşması gibi dönem eleştirisi de dikkati çekmektedir. Romanı resimlerken Halil Paşa da can alıcı noktalara dikkat çekmeye çalışmıştır. İki Osmanlı aydınını bir araya getiren Araba Sevdası, yeni bir tür olan "roman"ın benimsenmesi için metni destekleyen resimleri kullanarak geleneksel bir yöntemi güncellemiştir.

Anahtar kelimeler: Recaizade Mahmut Ekrem, Halil Paşa, ilk resimli roman, *Araba Sevdası*, *Servet-i Fünûn*, Türk romanı, kitap resmi.

Araba Sevdası: The Meeting of Recaizade Mahmut Ekrem and Halil Pasha

Abstract: In the last quarter of the 19th century, novels have begun to be written as one of the new literary genres. *Araba Sevdası* (The Carriage Affair), which is one of the first novels written during that period, has a considerable significance in bringing together Recaizade Mahmut Ekrem and, one of the leading painters of the time, Halil Pasha. It was first issued in instalments in the *Servet-i Fünûn* magazine and later published in book format. *Araba Sevdası* is considered to be the first illustrated novel, and most of the novel was illustrated by Halil Pasha, who was an important painter of that period.

Araba Sevdası comprised twelve illustrations, both in its instalment format in the magazine and in its book format. In the novel, while the habits, daily routines and the love affairs of Bihruz Bey, the protagonist of the novel, are recounted, such themes as the youth's great interest in the west and the corruption of education grab the attention of the readers as a criticism of the period. On the other hand, while adding illustrations Halil Pasha has tried to draw the attention of the readers to the most significant parts of the novel. *Araba Sevdası* brought together two Ottoman intellectuals and updated the traditional method by making use of illustrations backing up the text so that "the novel" as a new literary genre could be adopted.

Key words: Recaizade Mahmut Ekrem, Halil Pasha, the first illustrated novel, *Araba Sevdası*, *Servet-i Fünûn*, Turkish novel, illustration.

19. yüzyılın son çeyreğinde Türk edebiyatında yeni bir edebî tür olarak romanlar yazılmaya başlanmıştır. Bu romanlar arasında *Araba Sevdası*, Recaiade Mahmut Ekrem ile dönemin önemli ressamlarından biri olan Halil Paşa'yı buluşturması açısından ayrı bir öneme sahiptir. Öncelikle *Servet-i Fünûn*'da resimli olarak yayımlanan eser daha sonra kitaplaştırılmıştır. Resimlenen ilk roman olan *Araba Sevdası*, bu büyük buluşma açısından ele alınmaya çalışılacaktır.

Tanzimat'la başlayan yenileşme süreci içinde en önemli atılımlar edebiyat alanında gerçekleşmiştir. Tanzimat'a kadar Doğu'dan beslenen Türk edebiyatı artık yüzünü Batı'ya dönmüştür. Bu dönem için Batı, Fransa'dır. Osmanlı modernleşme sürecinde askeriye eğitime, sanattan edebiyata Fransa model alınmıştır (Akyüz, 1995, s. 29). Günlük yaşam döngüsü içinde 19.yüzyıl ortalarında kibar yaşam modeli oluşmaya başlamıştır. Boğaziçi'nde yalılar kiralayan ailelerde kadın-erkek ilişkilerinde romantik aşklarla başlayan değişim dikkat çekicidir (Timur, 2002, s. 25).

Tanzimat Edebiyatında öncelikle şiirde yeni bir dil ve ifade biçimi arayarak yenileşme çalışmaları başlamıştır. 1860'dan sonra ise batılı anlamda roman denemeleri görülmektedir. Fransız romanlarından çevirilerle başlayan süreç tercüme romanların yaygınlaşmasıyla devam etmiştir (Tanpınar, 2009, s. 263). Bu dönemde romanların çevrilmesiyle birlikte yazım tekniğini öğrenen Osmanlı yazarlarının hikâye ve romanları dikkati çekmektedir (Akyüz, 1995, s. 67). 1870'lerden sonra Ahmed Mithad'ın *Hasan Mellah* (1874), Şemsaddin Sami'nin *Taaşuk-ı Talat ve Fitnat* ile Namık Kemal'in *İntibah* (1876), *Cezmi* (1881), Nabizade Nazım'ın *Zehra* (1890) ve Recaiade Mahmut Ekrem'in *Araba Sevdası* (1889) dönemin ön plandaki eserleridir¹.

1891–1896 yılları arasında ise *Servet-i Fünûn* dergisi etrafında toplanan yazarlarla şekillenen edebî hareket *Servet-i Fünûn / Edebiyat-ı Cedide* edebiyatı olarak döneme damgasını vurmuştur. Bu hareket Türk edebiyatında gerçek anlamda batılı bir karakter oluşturmuştur (Ercilasun, 1997, s. 293). Bu oluşum kapsamında estetiğe önem kaygılarının yanı sıra dil zenginleştirilmeye çalışılmıştır. II. Abdülhamid döneminin sansür anlayışına bağlı olarak özellikle romanlarda sosyal konulardan uzaklaşıldığı, roman kahramanlarının iç dünyalarına yönelişin başladığı bir edebî hareket olmuştur *Servet-i Fünûn* edebiyatı.

Bu süreç içinde edebiyattaki yenilikçilerin başında Recaiade Mahmut Ekrem gelir. 1847 doğumlu olan Ekrem, Doğu kültürü ile yetiştirilmiştir. Tanzimat döneminin önemli okullarından biri olan Harbiye İdadisine devam etse de edebiyata ilgisi ve bedensel zaaflarının da etkisiyle okulu bırakan Recaiade

¹ 19. yüzyıl Türk edebiyatı ile ayrıntılı bilgi için bk. Tanpınar, 2009; Ercilasun, 1997.

Mahmut Ekrem, Batı kültürüyle tanışmasını sağlayan Hariciye Mektubi Kalemi'nde memuriyete başlamıştır. Bu süreçte *Tasvir-i Efkar* gibi gazetelerde yazıları yayımlanır. Ayrıca şiirleri, tiyatro eserleri ve çevirileri kitap olarak basılmıştır. Memuriyette ve edebiyat alanındaki başarısı sayesinde tanınan Ekrem'in çevresi Namık Kemal, Abdülhak Hamit gibi dönemin aydınlarından oluşmaktadır (Parlatır, 1995, ss. 31-33).

Recaizade Mahmut Ekrem'in ön plana çıkan diğer bir özelliği ise sıra dışı yöntemler uyguladığı Mekteb-i Mülkiye, Galatasaray Sultanisi gibi okullardaki hocalığıdır. II. Abdülhamid döneminin baskıcı tutumuyla uygulanan sansür, İstanbul dışı görevlendirilmeler gibi olaylar sonucu huzursuz olan Ekrem, edebiyat alanındaki çalışmalarına her şeye rağmen devam etmiştir. Yazı ve eleştirilerin yanı sıra öğrencileriyle de bağıni koparmayan yazar, Tevfik Fikret'i *Servet-i Fünûn*'un başına önererek sanat ve edebiyat alanında ön plana çıkacak olan derginin gelişmesine de katkıda bulunur. Halit Ziya, Cenap Şehabettin gibi yazarların katılımıyla gelişen dergi, romanların yayımlanmaya başlamasıyla da yeniliklerin benimsenmesinde öncü bir rol üstlenmiş gibi görünmektedir. Genç yazarlarla buluşma noktasına dönüşen *Servet-i Fünûn* günlerinin peşi sıra dergi yazarları arasındaki huzursuzluk, oğlu Nijad'ın ölümü ve sağlığının bozulması sonucunda Recaizade Mahmut Ekrem, 1914'te vefat etmiştir (Parlatır, 1995, ss. 34-44).

Recaizade Mahmut Ekrem, *Zemzeme*, *Nijad Ekrem* gibi şiir, *Afife Anjelik*, *Çok Bilen Çok Yanılır* gibi tiyatro oyunları, çevirileri ve edebiyat görüşlerini içeren kitaplarının yanı sıra *Muhsin Bey*, *Araba Sevdası* gibi hikâye ve romanlarıyla çok sayıda eser ortaya koymuş bir yazardır. Ekrem, *Zemzeme* adlı şiir kitaplarını ardından hikâye ve roman denemelerine başlamıştır. Yayımlanması yarıda kalan *Saim*'nin ardından sansüre uğramayacak konularda yazmaya başlamıştır. Bu süreçte *Muhsin Bey*'in (1888) ardından *Araba Sevdası* (1889) gelir². *Araba Sevdası*'nın ön sözünde kendisinin de belirttiği üzere hikâye ve roman yazmayı bir eğlence olarak gören Ekrem, gerçekleri yansıtmının önemli olduğunu da vurgular (Parlatır, 1995, s. 229). Recaizade Mahmut Ekrem, bu romanı 1889'da yazmış ama *Servet-i Fünûn* topluluğunun kurulduğu 1896 yılına kadar yayımlamamıştır (Arslan, 2007, s. 323).

İlk resimli roman olarak nitelendirilen (Gökşen, 1964, s. 624) *Araba Sevdası*'nın resimlerinin büyük bir kısmı dönemin önemli ressamlarından Halil Paşa imzasını taşımaktadır. Mekteb-i Fünûn-u Harbiye'nin kurucularından Ferit

² Recaizade Mahmut Ekrem ve eserleri hakkında çok sayıda yayın olmakla birlikte ayrıntılı yaşam öyküsü ve eserlerinin çözümlemeleri ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bk. Parlatır, 1995.

Selim Paşa'nın oğlu olan Halil Paşa (1852–1939)³, askerî rüştiyenin ardından Mühendishane'den 1873'de mezun olmuştur (Boyar, 1948, s. 53)⁴. Askerî lisedeki resim öğretmenliği sırasında kendini geliştirmek isteğini dile getirmiş ve Paris'e gönderilmiştir (1880). 1888'de İstanbul'a dönene kadar Gerome, Courtois gibi akademik ressamların atölyelerinin yanı sıra izlenimcilerin dikkati çektiği Paris sanat ortamını da yakından takip edebilmiştir (Sözel, 1973, s. 4; Thalasso, 2008, s. 56). Yurda döndükten sonra Harbiye ve Tıbbiye gibi dönemin önemli okullarında resim öğretmenliğine atanan Halil Paşa, Mirliva rütbesine kadar yükselmiştir (İslimyeli, 1965, s. 46). 1900 Paris sergisinde bronz madalya kazanan sanatçı yurt dışında da tanınmıştır. Türk resminde izlenimci üslubuyla öncü olan Halil Paşa, ön izlenimci olarak adlandırılan sanatçıların başında yer alır (Thalasso, 2008, s. 58). 20. yüzyılın başlarında Sanayi-i Nefise Mektebi müdürlüğü de yapan ressam bu süreçte kendini daha çok sanata adanmış gibi görünmektedir (Eldem, 1970, s. 43). Renk ve ışığın egemen olduğu Boğaz manzaralarını tercih eden Halil Paşa, kendi döneminin gerçekçiliği ile izlenimciliği birleştirdiği üslubuyla ölü doğa ve portreleriyle de ustalığını kanıtlamıştır. Stüdyo ortamında resim yapma geleneğini terk ederek doğaya açılan sanatçıların başında gelen Halil Paşa, Mısır ziyaretinin ardından 1939'da vefat etmiştir (Sözel, 1973, s. 5)⁵.

İki Osmanlı modernini bir araya getiren *Araba Sevdası*, bir Osmanlı paşasının oğlu Bihruz Bey kişiliğinde dönemin yaşantısından kesitler sunan bir romandır⁶ (1. resim). Devrin pahalı eğlence yerlerinde arabasıyla gezen, özel öğretmenlerden Fransızca dersler alan, modayı takip ederek Batılı olduğuna inanan genç adamın uzaktan görüp âşık olduğu genç hanıma / Periveş'e duyduğu hisler aktarılır. Bu kurguda dönemin moda yerlerinden Çamlıca tepesi, en önemli mekânlardan biri olarak anlatılır. Bihruz Bey'in bir yandan aşk acısı içindeki ruh hâli vurgulanırken öte yandan arkadaşı Keşfi Bey'in yalanıyla Periveş'in öldüğüne inandırılır. Bu yalanla birlikte Bihruz Bey'in derin üzüntüsü ve sonunda yalanın ortaya çıkmasıyla birlikte onunla eğlenen genç hanımın davranışlarının etkisi okuyucuya aktarılır. Genç adam, melankolik, ıstıraplı hoşlanan, içli bir sevda içindedir. Bihruz'un aşkı kendisinin yarattığı, kurgusal bir sevda olsa da tamamen dünyevi, Batı modeli bir aşktır. Romantik

³ Halil Paşa'nın doğum tarihi kaynakların bir kısmında 1856, bir kısmında ise 1857 olarak belirtilmesine karşın paşanın torunu sanatçının pasaportuna dayanarak 1852 olduğunu göstermiştir (Sözel, 1973, s. 4).

⁴ 19. yüzyıl Türk ressamları arasında izlenimciliğe yaklaşan üslubu ile ayrılan Halil Paşa hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Tansuğ, 1993.

⁵ Ölüm tarihi kimi kaynaklarda 1940 olarak gösterilmekle birlikte (İslimyeli, 1965, s. 48), sanatçının torunu Selma Sözel (1973, s. 5) ve Sezer Tansuğ (1993, s. 23) 1939 olarak belirtmektedirler.

⁶ Rezaizade Mahmut Ekrem, 1997, ss. 205-445.

Fransız edebiyatından kesitler içeren bir ruh hâli içindedir genç adam (Moran, 1983, ss. 60-61).

Romanda, tüm servetini özendiği Batı tarzı yaşantı için savuran Bihruz Bey'in kişiliğinde dönem gençliğinin gösteriş merakı yansıtılır. 19. yüzyıl İstanbul'unda tüketim ekonomisinin yarattığı ortama kapılıp giden gençlerden biridir Bihruz. Dönemin siyasi kargaşasının yanı sıra, Osmanlı'nın modernleşme girişimleriyle, İstanbul'un aristokrat çevrelerindeki yerli yersiz Fransızca merakı komik ve alaycı bir dille ifade edilmektedir. Recaizade Mahmut Ekrem'in bu anlamda mizahi kişiliği ön plana çıkar. Romanın en önemli vurgusu ise dönemin keyif düşkünlüğüne yapılan eleştirilerdir.

Romanda ana karakter Bihruz Bey'in çevresindeki kişiliklere bakılacak olursa iyi eğitim almamış, Batı modası düşkünlü gençlere bir diğer örnek olarak yalancı Keşfi Bey, Batılı mürebbiye modasını yansıtan diğer dönem romanlarından farklı olarak yaşlı Fransız hoca Mösyö Pierre dikkati çeker. Eser, kadın-erkek aşkının vurgulanması ve genç erkekleri cezbeden kadınlara örnek olarak, - çoğunluğu Bihruz'un hayallerinin yansıması olarak ele alınsa da- baş kadın kahraman Periveş ve romana adını veren arabayla ilgili olarak arabacı, seyis gibi bireylerin varlığıyla kurgulanmıştır⁷. Bihruz Bey, dış görünüşü itibarıyla Batılı görünen şık bir erkek iken, Periveş çarpıcı, sarışın ve narin olarak anlatılır. Dönem romanlarının genelinde uygarlık hocası olarak ele alınan kadın öğretmenlerin aksine yaşlı Mösyö Pierre uyanık, sömürücü ve yozlaştırıcı bir kimliktir.

Bütün olaylar zinciri, iç ve dış mekân olarak iki alanda ele alınmıştır. Konak içi, Batılı yaşantı öğeleriyle tasarlanmış yemek ve çalışma odalarına yapılan vurguyla aktarılır. Ev, Batılı tarzdadır ve Bihruz'un günlük yaşantısındaki döngüler ara ara vurgulanır. Belli saatlerde yemek odasında yemek, ardından Fransız hoca ile romanların okunduğu çalışma odası ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Tüm servetini Batılı görünme uğruna harcayan Bihruz'un yaşantısı evde Batı modeli sofralar kurarak/kurdurarak yemek yeme, çoğunluğu Fransız edebiyatından olmak üzere okumak, Fransız hocayla sohbet ve olur olmaz yerlerde Fransızca konuşmakla geçer. Konak dışında geçen zamanlar da Batılı yaşayış tarzını vurgular. Arabaların kullanılması, Çamlıca Millet Bahçesi'nin yeniden açılmasıyla birlikte gezinti modası, seyir yerleri ve bunun sonucunda yaşanan aşklara gönderme yapılır. Genç adam, ev dışı yaşamında zamanını çok sevdiği arabası, seyis ve hizmetkârıyla gösteriş yapmakla, sevgilisinin yolunu gözlemekle, Çamlıca'ya ve Beyoğlu'na gitmekle geçirir.

Romandaki betimlemelerde realizmle romantizm iç içe geçmektedir. Eşya ve mekân aktarımları neredeyse sıkıcı denebilecek kadar ayrıntılı ve gerçekçidir.

⁷ Romanı oluşturan bireylerle ilgili çözümler için bk. Parlatur,1995, ss. 236-245, Parlatur, 1984, ss. 265-271.

Eser, kahramanların dış görünüşleri, yer, çevre betimlemeleri açısından objektifken, Bihruz'un marazi duyguları, hayalperestlik ve belki de bir ölçüde saflık vurgularıyla romantizme yakındır (Parlatır, 1995, s. 255). Özellikle Kerman (1998, ss. 25-26), yazarın *Araba Sevdası*'ndan önceki eserlerinde romantizm, *Araba Sevdası*'ndan itibaren ise realizm etkisinde olduğunu belirtirken, Enginün (2006, ss. 244-245), eseri realizm ve romantizm açısından incelediğinde romantizmin ağır bastığını ifade etmektedir.

Romanın resimlenme aşamasına gelecek olursak; eser *Servet-i Fünûn*'da tefrika edilirken de roman olarak basıldığında da on iki resimle birlikte yayımlanmıştır⁸. Resim seçiminde özellikle romanda ayrıntılı bir şekilde iki kez betimlenmiş Çamlıca Millet Bahçesi'ne öncelik verilmiş ve ilk resim metinle uyumlu olarak ele alınmış gibi görünmektedir. Ekrem, Çamlıca tasviriyle romana başlar ve kuşbakışı görüyormuşçasına aktarır. Ağaçlık, şose yol, bahçe duvarı ve üzerindeki tellere kadar ayrıntılı bir aktarımla sunar bahçeyi⁹. İmzasızlardan biri olan resimde iki yana ayrılan yolun sonunda giriş bölümü, duvarlar ve ardında ağaçlık alan uzaktan gösterilmektedir (2. resim). İkinci resimden itibaren Halil Paşa imzası dikkati çekmektedir. Yeni Batılı yaşantının bir parçası olarak dışa açılan özel hayatların en önemli mekânlarından biri olan Çamlıca'dan sonra kitaba adını da veren araba görülür (3. resim). *Servet-i Fünûn*'daki tefrikada resmin altındaki açıklamada resmin Halil Bey tarafından yapıldığını ve Bihruz Bey'i Keşfi Bey'le birlikte gösterdiği yazılıdır. Bahçenin önünde arabanın binici kısmında Bihruz Bey, önünde arkası dönük Keşfi ve atların önünde seyis/arabacı bulunmaktadır. Macar atlarının çektiği Bender fabrikası ürünü zarif arabanın çubukları ince tekerlekleri, Bihruz'un modaya uyma konusunda nasıl para harcamaktan kaçınmadığının göstergeleridir. Dar, yüksek yaka elbisesi, küçük fesi ve eldivenleri için de ciddi paralar harcayan Bihruz, her şeyiyle gösteriş amacındadır. Arabanın ön tarafında hayvanların terbiyesini genç mirasyedi tutarken, dizine kadar çizmeli ve daha büyük fesiyle seyisin arabacı bölümünde oturduğu aktarılır¹⁰. Romandaki bu aktarımın birebir

⁸ Rezaizade Mahmut Ekrem, 1896.

⁹ "Bu ağaçlığa varıldığı gibi şose yol sağ ve sol olmak üzere iki şubeye ayrılır. Duvar ile muhat olan ağaçlığın büyücek bir kapısı vardır ki iki yolun tamamı nokta-i iftirakına vakidir. Sağ ve soldaki yollardan hangisine gidilecek olsa taraf-ı muhalifi mahud ağaçlıkla mahduddur. Ağaçlığın yanındaki duvar alçacık olduğundan üzerinden hayvan ve bâhusus insan aşamamak için boyunca teller uzatılarak muhafaza olunmuştur" (Rezaizade Mahmud Ekrem, 1997, ss. 209-214).

¹⁰ "Tekerleklerinin çubukları incecik fakat kendisi ziyadesiyle yüksek, zarif ve nazik ve âmiyâne bir tabir ile kız gibi bir şeydi. Macar cinsinin en güzellerinden olan kır hayvanlarına gelince bunların da gerek boyası gerek renkleri araba ile mütenasip olduğu gibi koşum takımı da tabii en âlâsından idi. Mevsimin modasına göre bazen koyu bazen açık renkte gayet dar elbisesi, al renginde eldivenleri, ufarak fesi ile yan taraftan sîmâsının bir nısfı Frenk gömleğinin dimdik duran yakasıyla örtülmüş

Halil Bey tarafından da resimlendiği görülür. Romanda genç mirasyedinin ara ara arabasını kendisinin kullandığından da söz edilmektedir.

Resimlerden üçüncüsü konak içini göstermektedir (4. resim). Şömine üzerinde büyük aynası, saat, duvarlarda asılı resimleriyle Batı mobilyalarıyla döşenmiş salonda Bihruz, elinde sigarasıyla betimlenmiştir¹¹. Periveş Hanım'ı düşündüğü anlardan biriyle ilgili olarak odasında sigara içerken anlatılan Bihruz Bey'in resimlenmesi de bu duruma uygundur. Böylece özentî yaşantısının konak içindeki aktarımının yanı sıra genç adamın kendi içine dönük yapısı da vurgulanmıştır.

Bir diğer resimde Bihruz Bey, Çamlıca Millet Bahçesi'nde otururken gösterilmiştir (5. resim). Romanda bahçe aktarımları sırasında söz edilen kameriye tarzı dükkânlar, banklar, çiçek tarhları ve küçük havuzlarla dönemin bahçe tasarımı dikkat çeker¹². Ayrıca bu bahçede oturan Bihruz, masanın üzerinde neredeyse tamamen dolu olan kadehten giysisine kadar birebir aktarımlarla karşımıza çıkar. Bacak bacak üstüne atmış genç adamın sivri burunlu, parlak ayakkabısı, ince bastonu da unutulmamıştır¹³.

Konak içindeki önemli alanlardan biri de yemek odasıdır (6. resim). Çünkü Bihruz Bey'in bazı ritüelleri romanda önemle vurgulanır. Batı sofrada uygun eşyalarla düzenlenmiş yemek saatlerinden sonra mutlaka çalışma odasına geçildiği anlaşılır. Halil Paşa imzalı bu resimde hem Bihruz'un tercihleri gösterilmiştir hem de genç adamın öğretmeni, akıl hocası olan Mösyö Pierre resimlenmiştir¹⁴. Mösyö Pierre açısından düşünüldüğünde pek de akıllı

---

bileğinden aşağı ellerinin yarısından ziyadesi yine o gömleğin uzun kolları içinde saklanmış olduğu hâlde Bihruz Bey arabanın ön tarafında bulunarak hayvanların terbiyesini tutar” (Recaiade Mahmud Ekrem, 1997, s. 218).

¹¹ “Odasında sigara içerek düşünür bıraktığımız Bihruz Bey düşününe düşününe hele tefekkürâtını bir neticeye îsâl ile tasavvuratını bir karar rabtetmeğe muvaffak olabildi. Bu karar da kendisini daha imdiden âşık-ı cefâ-kei addettiği Perîveş Hanım'a itiraf-ı muhabbeti ..” (Recaiade Mahmud Ekrem, 1997, s. 241).

¹² “Biraz ilerleyince bir düzlüğün vasatında üstü kapalı, etrafı açık kameriyemsi bir şey ve bazı kenar yollar üzerinde kulübe tarzında muntazam ve matbu ufak ufak binalar müsâdif-i nazarınız olur.” (Recaiade Mahmud Ekrem, 1997, s. 211).

¹³ “Masanın üzerinde bir tepsi içinde görülen bir arpa suyu kadehi hemen bir saatten beri geldiği gibi dolu durmaktaydı. Genç bey ise oturduğu yerde sol ayağı üzerine atmış olduğu sağ ayağın muzikanın usulüne muvâfık bir hareketle muttasıl oynatır ve o ayağı pek de küçük değil iken ziyadesiyle nazik, ziyadesiyle biçimli gösteren Herald işi parlak potinin sivrice burnuna elindeki bağa saplı ve sapının üzeri Fransızca M.B. harflerini irae eder gümüş markalı bastonuyla..” (Recaiade Mahmud Ekrem, 1997, s. 214).

¹⁴ “Mösyö Pierre oralarda değildi. Zaten bütün bütün denecek derecelerde yemekten kesilmiş ve olana iştihası, zevki, eğlencesi siyasî gazetelerin mesâil-i rûz-merreye müteallik sütun sütun neşrettikleri makalât ve mebâhîsin mütalaasına masruf

olmayan, şımarık bir adam sayesinde karnının doymasını sağladığı için önemli olan anlar yani yemek saatlerinde gösterilmiştir. Romandan Mösyo Pierre'in beyaz saçlı ve yaşlı olduğu anlaşılmaktadır. Fransız romanlarından konuşarak yenen yemeklerde Fransız öğretmen gözlüklü olarak betimlenir.

Halil Paşa tarafından görselleştirilen bir başka an ise romanda birden fazla aktarıldığı için Bihruz'un alışkanlıklarından biri olarak düşünebileceğimiz, onun konağın penceresinden dışarıya baktığı zamanlardır (7. resim). Özellikle sabahları, elini yüzünü yıkadıktan sonra pencerenin önüne oturup bahçeye doğru baktığı ve düşündüğü zamanlar romanda dikkati çekmektedir. Bu anlarda doğanın güzelliği ve temiz havaya vurgulandığı gibi Bihruz'un iç sesinden duygularına da şahit olunur¹⁵. Uzun uzun doğa betimlemeleri yapılmakla birlikte Bihruz Bey gerçek doğayla ilgilenmez.

Bihruz Bey'in konak dışı yaşantısında araba dışında kendisini gösterme araçlarından biri de vapur yolculuklarıdır (8. resim). Halil Bey, Recaizade Mahmut Ekrem'in aktarımından yola çıkarak özenle giyinerek vapura yetişen ve Fransızca bilgisini göstermek için Fransızca gazete okuyan genç adama odaklanır. Arkada Kız Kulesi ve deniz trafiğiyle iskeleden yeni ayrılan vapurda gazetesıyla Bihruz dikkati çeker¹⁶.

Halil imzalı İstanbul manzarası ise romanda tekrarlanan deniz trafiği, Bihruz'un vapura yetişme telaşı ve yetişemezse sandalcılarla pazarlığı gibi durumlara dikkat çekmektedir (9. resim). İskeleye yakın kayıklar, açıkta dumanı tüten vapur ve karşı kıyı manzarası tipik Halil Paşa manzaralarına benzemektedir¹⁷. Halil Paşa bu tür İstanbul manzaralarını yaşamının her döneminde tekrarlamıştır. Romandaki Çırakyan imzalı resimlerden biri Bihruz ve Keşfi Bey'i bir ağacın altında konuşur göstermektedir (10. resim). Periveş hakkında

---

vemünhasır olmuş olan bu altmış beşlik ihtiyar, köşke geç vakit vürud ile ikinci kata çıkar çıkmaz, aç gözlü Mişel'in: ' İsterseniz buraya buyurun, şimdi yemek çıkacaktır.' demesi üzerine doğruca yemek odasına girerek..' (Recaizade Mahmud Ekrem, 1997, ss. 242-243).

¹⁵ "...tekrar geldi, açık pencerenin önüne bahçeye karşı oturdu, yine düşünmeğe başladı (...) Ale's-sabah Büyük Çamlıca Dağı'ndan kopup kendisine kadar gelen taze ve saf havayı teneffüs sayesinde yorgun vücuduna bir zindelik, ağırlı başına bir hafiflik geldi" (Recaizade Mahmud Ekrem, 1997, ss. 252-253).

¹⁶ "Vapur iskeleden ayrılır ayrılmaz beyefendi gazeteyi açtı. Baş tarafından kemâl-i dikkatle mütalaaya ibtidar ettiyse de artikl dö fon'dan bir şey anlayamıyor, fakat anlar gibi davranıyordu"(Recaizade Mahmud Ekrem, 1997, s. 312).

¹⁷ "Tamam mevkiften geçip vapur iskelesine ayağını bastığı sırada vapur da iskeleden ayrıldı." (Recaizade Mahmud Ekrem, 1997, ss. 362-365).

yalanlarına devam eden Keşfi, Bihruz Bey'i genç kadının öldüğüne ikna etmeye çalışır¹⁸.

Servet-i Fünûn'da tefrika edildiğinde resim altında Halil Bey tarafından yapıldığı vurgulanan nehir üzerinde köprü aktarımı Göksu'dan bir kesit içermektedir (11. resim). Çamlıca'dan sonra Göksu, Kurbağalıdere gezintileri de Tanzimat sonrası dışa açılan yaşamın göstergelerinden biri olmuştur. Periveş'in ölüm haberiyle sarsılan ve içe kapanan Bihruz Bey'in yaşamı Avrupai yaşam özentisinin sonucunda mali güçlüklerle de kötüye gider. Bu aşamada Bihruz, insanlardan uzaklaşarak sosyal yaşantısını terk eder ve doğaya yönelir. Ancak bu doğa ile baş başa kalma, doğaya dönme amacından farklıdır. Bihruz Bey, okuduğu romanların etkisiyle kendine acı içinde yeni bir dünya yaratır. Sessiz, sakin kırlara yönelir ve Periveş'i düşünür¹⁹. Bu aktarım da Çırakyan imzalıdır (12. resim). Aynı sanatçıya ait son resim ise romanın son betimlemesidir. Arabacısının ve arabasının akibetini araştıran Bihruz Bey, Keşfi'ye gider ancak hizmetkârının kötü muamelesi karşısında şaşırır (13. resim)²⁰.

Araba Sevdası, çeşitli araştırmacılar tarafından realizm ve romantizm açısından yorumlandığı gibi eserin resimleri içinde benzer bir çıkarım yapılabilir. Romanda fotoğraf gibi ayrıntılı, net aktarımların resimleme aşamasında da aynı ayrıntıcı yaklaşım yeğlenmiş görülmektedir. Ayrıca, romantik doğa betimlemelerine uygun İstanbul manzarası, Göksu görünümü, doğa kesitleri de romanın romantizme yaklaşan yönünün yansımaları olmalıdır.

Resimlerin yedisi belirgin bir şekilde hem eski harflerle hem de Latin harfleriyle Halil, üçü D. Tchirakian imzalıdır. İki resim ise imzalı değildir. Ancak imzasız resimlerden biri *Servet-i Fünûn*'da yayımlandığında resim altı açıklamasında belirtildiği üzere Halil Paşa tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Olasılıkla ilk resim de Halil Paşa tarafından yapılmış gibidir. 1896'da Halil Bey, önemli bir ressam ve aydındır. Bu aşamada 1897'de miralaylığa terfi eden sanatçı bir yandan da Tıbbiye'de resim hocası olarak çalışmalarını sürdürmektedir. 19. yüzyılın sonlarında yurt dışında da adı duyulan Halil Paşa

¹⁸ Periveş'in tifodan öldüğü konusunda yalan söyleyen Keşfi ile Bihruz sohbeti için bk. Recaiade Mahmud Ekrem, 1997, ss. 336-342.

¹⁹ "Genç Bey yen âlem-i temâşâ-yı infulâk-ı seherinden mütelezziz ve mütehasis olup tülû türlü renkler içindeki tülû ve gurubu seyr etmekten memnun olurdu. Mesire-i tenhaîsindeki sessiz ormancıkların sükûn ve vahşeti mizacına pek muvâfik geliyor, rüzgârın ağaç yaprakları ihtizaza getirmesinden peyda olan inilteler ruh-ı müteellimine arzu-yı bükâ veriyordu" (Recaiade Mahmud Ekrem, 1997, s. 403).

²⁰ "Bihruz Bey bu kısa adama beyhude ağız dalaşı etmektense içeriye girip köşke kadar gidivermek münasip olacağını düşündüyse de kısa adam - bir kolu kapının bir kanadına, diğeri diğer kanadına yapışmış olduğu hâlde - gerilip durmakta ve Bihruz Bey'e korkunç korkunç bakmakta..." (Recaiade Mahmud Ekrem, 1997, s. 385).

madalyalarla ödüllendirilmiştir (Tansuğ, 1994, ss. 18-20). Doğum ve ölüm tarihlerindeki karışıklık özel yaşantısında da sürmüştür. Aliye Hanım'la evliliğinin tarihi kesinleşmeye de 1890'ların başında evlenmiş olabileceği torunları tarafından belirtilmiştir. Bu noktada Aliye Hanım'ın Rezaizade Mahmut Ekrem'in kardeşi olduğu bilgisi dikkat çekicidir²¹. Halil Paşa ve Aliye Hanım başta Rezaizade Mahmut Ekrem olmak üzere dönemin önemli edebiyatçılarına da ev sahipliği yapmış olmalıdır. 1890'larda evlenmiş oldukları düşünüldüğünde, akrabalık ilişkisi de göz önüne alınarak Halil Paşa'nın yeni bir tür olan romanın benimsenmesi amacıyla eseri resimleme görevini üstlendiği düşünülebilir. Ancak bu çalışmayı sadece akrabalık ilişkisiyle sınırlamak doğru olmayacaktır. Çünkü Halil Paşa, zaten yeniliklere açık bir Osmanlı aydınıdır. 19. yüzyıl sonundaki eserleri incelendiğinde nü çalışmalarından kadın resimlerine kadar çok sayıda eseri dikkati çeker. Ayrıca eseri resimleme aşamasında yaptığı diğer çalışmaları incelendiğinde, Batı mobilyalarıyla döşenmiş iç mekân resimleri ve romantik İstanbul kesitlerinin Halil Paşa'nın konu tercihleri arasında olduğu görülebilir²².

Bu aşamada Rezaizade Mahmut Ekrem'in güzel sanatlara olan ilgisi de önemlidir. Eserde, doğanın resim gibi betimlenmesi rastlantı değildir. Rezaizade Mahmut Ekrem'in, çeşitli yazılarında resimle şiir arasında kurduğu ilişki, roman tefrika edilirken Halil Paşa tarafından resimlenmesi isteğine de uygun düşmektedir²³. Rezaizade Mahmut Ekrem'in sadece düşünsel ve yazınsal olarak resme yakın olmakla yetinmeyip resim yaptığı da bilinmektedir²⁴.

Diran Çırakyan ise *Servet-i Fünûn*'un kadrolu ressamlarından biridir²⁵. *Araba Sevdası* macerasına üç betimlemeyle katkıda bulunan Çırakyan, Halil Paşa'nın

²¹ Evliliği konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Tansuğ, 1994, ss. 20-22.

²² Halil Paşa'nın iç mekân resmine örnek Tansuğ, 1994, ss. 123-124, resim 67-68; İstanbul manzaralarına örnek Tansuğ, 1994, ss. 140-141, resim 86, 90.

²³ Rezaizade Mahmut Ekrem'in edebiyat ve resim arasındaki ilişki üzerine düşünceleri hakkında bk. Parlatır, 1995, ss. 58-59.

²⁴ Rezaizade Mahmut Ekrem'in yapmış olduğu Şair Nigâr Hanım portresi bugün Aşiyân Müzesi'nde bulunmaktadır (Göncü, 1991, ss. 240-241).

²⁵ Berberyan Okulunda Bedros Sarabyan'ın öğrencisi olan Diran Çırakyan (1875-1921), Sanayi-i Nefise Mektebini yarıda bırakarak serbest çalışır. Sulu boya ve yağlı boya çalışmalarının yanı sıra *Servet-i Fünun* dergisi için illüstrasyonlar hazırlamıştır (Saris, 2003, ss. 84-85, Kürkman, 2004, s. 305). *Servet-i Fünun*, resimli bir dergidir ve başlangıç serüveni zor olmuştur. Osman Hamdi Bey'in de yardımıyla Paris'ten fotografer ve çinkografist ustası Napier, dergide çalışması için İstanbul'a getirilir (Özgül, 1997, s. 27). Napier'den sonra Kayahan Özgül *Servet-i Fünun*'da ressam olarak Diran Çırakyan'ın önce *Araba Sevdası*'na üç resimle katkıda bulunduğu, ardından da daha *Araba Sevdası* tefrika edilirken başlayan Halid Ziya'nın *Mai ve Siyah* isimli eserinin illüstrasyonlarını yapmış olduğu imzalarından anlaşılmaktadır.

betimlemelerine uyumlu kompozisyonlar gerçekleştirmiştir. *Servet-i Fünûn* dergisi edebiyatla güzel sanatları birleştiren bir dergi olması sebebiyle döneminde ayrıcalıklı bir konumda olmuştur. Dergi işleyişi, yönetimi, çalışanları ve gençlerle buluşma amacına hizmet etmesi açısından her zaman Recaiade Mahmut Ekrem'in yaşamında önemli bir yere sahip gibi görünmektedir.

İlk modern romanlardan biri olarak kabul edilen *Araba Sevdası* için yeğlenen resimler dikkate alındığında; Recaiade Mahmut Ekrem'in ön plana çıkarmaya çalıştığı noktalar vurgulanmış gibi görünmektedir. Kır manzaralarından farklı olarak insan eliyle düzenlenmiş park ve bahçelerin ön plana çıktığı 19. yüzyıl doğa ve manzara betimlemelerinin temsilcisi olan Çamlıca Millet Bahçesi, romanda uzun uzun aktarılırken bir çeşit bahçe düzenlemesi ya da doğaya açılmanın dışında Tanzimat insanının da dışı açılmasını simgeler. Artık Batılı anlamda romantik aşkın mekânlarıdır bu bahçeler. II. Abdülhamid döneminde yayımlanan eserler üzerinde sansür hissedilmekle birlikte Recaiade Mahmut Ekrem, bir aşk hikâyesi kurgusunda gençlerin eğitimi/eğitimsizliği, gündelik yaşama yerleşen Batı nesnelere ve alışkanlıklardan söz eder. Bu bağlamda, romanın başkahramanının Batılı bir görünüm ve yaşam biçimini bilgisizce yaşamaya çalışması giyiminden, bastonuna, özenle seçip aldığı arabasından ev içi yaşantısına kadar resimlerle de vurgulanır. Avrupai sofralar, kuralları, mobilyalar, çalışma odasında duvarlara asılmış resimler kurguda dikkati çeker. Dönemin pek çok romanındaki Fransız mürebbiye *Araba Sevdası*'nda Mösyö Pierre olarak gösterilmiştir. Fransızca konuştuğu ve beraber Fransızca romanlar okudukları öğretmeni aslında Bihruz'u kandıran ve onun olanaklarından yararlanmaya çalışan birisidir. Bedava yemek için yemek saatlerini atlamayan yaşlı adam, romanın resimleme aşamasında bir yemek sahnesinde karşımıza çıkar. Son derece şık olarak gösterilen Bihruz dışında, arabacı ve yalancı arkadaşı Keşfi ayrıntısız bir şekilde gösterilmiştir.

Araba Sevdası ya da *Bihruz Bey'in Âşıklığı*'nda eserin büyük bir bölümü sarışın, genç bir kadını görür görmez âşık olan genç adamın bu aşkı Fransız romanlarındaki aşklara benzeterek içinde yaşaması, genç kadını tekrar görmeye çalışması, Keşfi'nin yalanı yüzünden öldü zannetmesi ve sonunda ölmediğini öğrendiği anda Periveş tarafından alay konusu edilmesi gibi olaylar kurgusu şeklindedir. Ancak resimlere baktığımızda kadın tasviri tercih edilmemiştir. 19. yüzyılın ikinci yarısında kadın haklarıyla ilgili yenilikler gündeme gelmekle birlikte kadına yaklaşım konusunda nasıl davranacaklarına ilişkin bir tereddüt yaşanmış olabileceği akla gelse de çok olası değildir. Romanın bütününe baktığımızda Periveş hep Bihruz'un gözünden aktarılmaktadır. Belki de ilk karşılaşmalarından sonra Periveş, sürekli hayal dünyası içinde anlatıldığı için görselleştirilmemiş olmalıdır. Bir şekilde o, Bihruz'un yarattığı bir kadındır. Bihruz gerçekte sahip olmadığı özelliklerle donatarak hayal etmiştir Periveş'i.

Bu anlamda genç adamın ya da okuyucunun zihninde oluşan kadını bir hayal olarak bırakmayı tercih ettikleri düşünülebilir.

Modern Türk edebiyatında ilk resimli roman olan *Araba Sevdası*, yeni bir türün okunmasına yardımcı olmak amacıyla geleneğin 19. yüzyıl sonlarında devam ettiğinin bir göstergesidir. Resimli el yazmalarından itibaren metni açıklayan resimler her dönem üretilmiştir. Ancak geleneksel kitap resimleri göz önünde bulundurulduğunda öykücü yaklaşım dikkat çekerken 19. yüzyılda olaylar örgüsünden çok romanın başkahramanının içinde bulunduğu anlara, ruhsal durumuna ve kişiliğine vurgu görülür. *Araba Sevdası* resimlerinde birkaç olay aktarımı dışında, Bihruz Bey'den yola çıkarak bireye odaklanıldığını söylemek gerekir. Bu durum, *Araba Sevdası'nın* resimlenmesinde geleneksel kitap resminden farklı bir yaklaşıma işaret etmekle birlikte 19. yüzyıl romanının birey eksenli anlatımına uygun düşmektedir.

Kaynakça

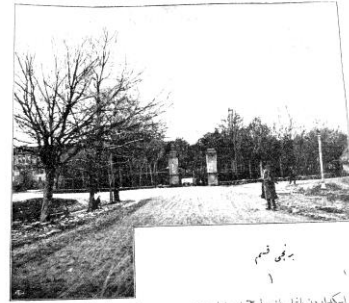
- Akyüz, K. (1995). *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri, 1860-1923*. İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- Arslan, N. (2007). *Türk Romanının Oluşumu*. Ankara: Phoenix Yayınları.
- Atıl, E. (1999). *Levni ve Surname: Bir Osmanlı Şenliğinin Öyküsü*. İstanbul: Koçbank.
- Boyar, P. (1948). *Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti Devrinde Türk Ressamları*. Ankara: Jandarma Basımevi.
- Dino, G. (1951). Araba Sevdası Kuruluşu Hakkında Bir Deneme. *AÜDTCF Dergisi*, 9(4), 381-389.
- Eldem, E. (1970). *Elvah-ı Nakşiye Koleksiyonu*. İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Enginün, İ. (2006). *Yeni Türk Edebiyatı: Tanzimat'tan Cumhuriyet'e (1839-1923)*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Ercilasun, B. (1997). *Yeni Türk Edebiyatı Üzerine İncelemeler*. Cilt 2. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gökşen, E. N. (1964). İlk Gerçekçi Romanımız: Araba Sevdası. *Türk Dili-Roman Özel Sayısı 154*, 622-624.
- Göncü, B. (1991). *İstanbul Büyükşehir Belediyesi Resim Koleksiyonu*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 4.
- İslimyeli, N. (1965). *Asker Ressamlar ve Ekolleri*. Ankara: Asker Ressamlar Sanat Derneği Yayınları 1.
- Kerman, Z. (1998). *Yeni Türk Edebiyatı İncelemeleri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kudret, C. (2004). *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman 1, 1859-1910, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Kadar*. İstanbul: Dünya Yayınları.
- Kürkman, G. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Ressamlar 1600-1923*. İstanbul: Matüsalem Yayınları.
- Moran, B. (1983). *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özgül, K. (1997). *Resmin Gölgesi Şiire Düştü: Türk Edebiyatında Tablo Altı Şiirleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Parla, J. (1990). *Babalar ve Oğullar: Tanzimat Romanının Epistemolojik Temelleri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Parlatır, İ. (1984). Türk Romanında Tipler: Bihruz Bey. *Türk Dili XLVIII*, 390-391, 265-271.
- Parlatır, İ. (1995). *Recai-zade Mahmut Ekrem Hayatı-Eserleri-Sanatı*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Recaizade Mahmut Ekrem. (1314H / 1896M). *Araba Sevdası*. İstanbul: Âlem Matbaası.
- Recaizade Mahmut Ekrem. (1896a). Araba Sevdası. *Servet-i Fünûn*, S. 258, C. X, s. 213.
- Recaizade Mahmut Ekrem. (1896b). Araba Sevdası. *Servet-i Fünûn*, S. 259, C. X, s. 222.

- Recaizade Mahmut Ekrem. (1896c). Araba Sevdası. *Servet-i Fünûn*, S. 260, C. X, s. 231.
- Recaizade Mahmut Ekrem. (1896ç). Araba Sevdası. *Servet-i Fünûn*, S. 261, C. XI, s. 16.
- Recaizade Mahmut Ekrem. (1896d). Araba Sevdası. *Servet-i Fünûn*, S. 266, C. XI, s. 28.
- Recaizade Mahmut Ekrem. (1896e). Araba Sevdası. *Servet-i Fünûn*, S. 268, C. XI, s. 44.
- Recaizade Mahmut Ekrem. (1896f). Araba Sevdası. *Servet-i Fünûn*, S. 272, C. XI, s. 79.
- Recaizade Mahmut Ekrem. (1896g). Araba Sevdası. *Servet-i Fünûn*, S. 282, C. XI, s. 170.
- Recaizade Mahmut Ekrem. (1896ğ). Araba Sevdası. *Servet-i Fünûn*, S. 284, C. XI, s. 188.
- Recaizade Mahmut Ekrem. (1997). *Recaî-zade M. Ekrem Bütün Eserleri III*. (Parlatır, İ. ve diğerleri, Ed.). Ankara: MEB Yayınları: 2942.
- Saris, M. (2003). *Başlangıcından Günümüze Ermeni Resim Sanatı*. İstanbul: Agos Yayınları.
- Sözel (Hekimoğlu), S. (1973). Ressam Halil Paşa (1852-1839). *Sanat Çevresi*, 4-5.
- Tanpınar, A. H. (2009), *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: YKY.
- Tansuğ, S. (1993). *Halil Paşa*. İstanbul: YKY.
- Thalasso, A. (2008). *Osmanlı Sanatı, Türkiye'nin Ressamları*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Timur, T. (2002). *Osmanlı-Türk Romanında Tarih, Toplum ve Kimlik*. Ankara: İmge Yayınları.

Ek: Resimler

1. Resim Araba Sevdası kitabı kapağı

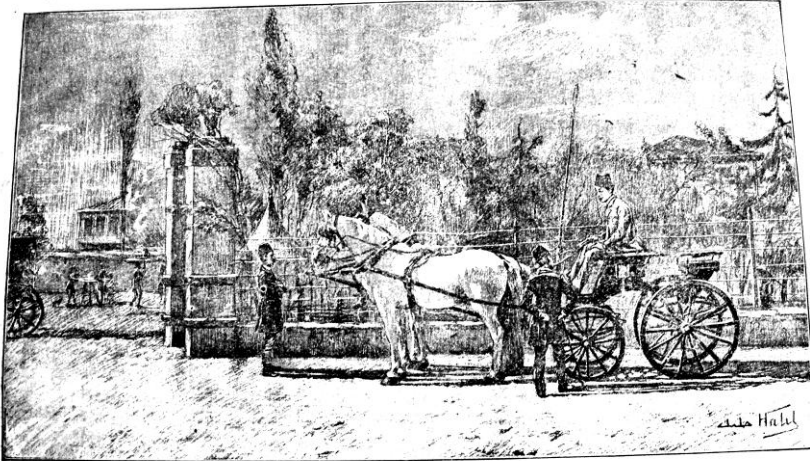
اسکاردن باغقر بانق طرفه چاملیجه
 کیدیایرکی طوبخاملی اولغده کی درن پول
 اغزی موقدن تقریباً بر یوزخلوه ایاری به
 مد نظر اولور ایسه او واسع شوسه مک
 منهای وسطیسند. اطراف برنجی آرشون
 قدر ارتفاعده دیوار ایچنه آغش بر آتاجلق
 کوریلور.

سایغ وسوله کی بولاردن هالیسته
 کیده چک اولسه طرف مخالفی مهور
 آتاجلقه محدوددر. آتاجلق ایندم کی دیوار
 آتاجلق اولدیندن اوزردن حیوان و
 بخصوص انسان آته مامق ایچون بوچه
 نکلر اوزادیهرق محافظه اولتشد.

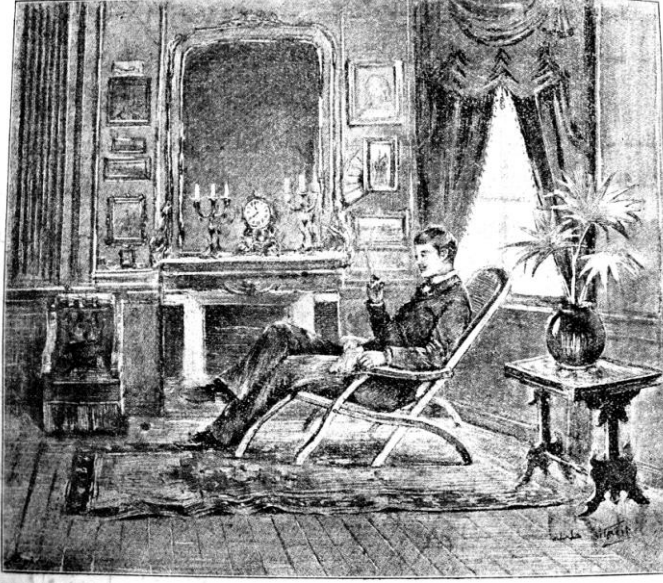
معدل بریوقوش اوزردن کی بولاردن
 سیر عادی ایله درن بش دقیقه قدر کیدینجه
 داتنا دیوار ایله محاط اولان آتاجلق بر
 میدانجه منتهی اولور. آتاجلق بوردهده
 چهده آتاجلقه عادی برقوقوش واردور.
 بوککدن قوش باقنی بر نظره باقی تکن
 اولغده واقعدر.

سو آتاجلقه اولدیه کی شوسه پول صاع
 وسول اولوق اوزده ایکی شمه آریلور.
 دیوار ایله محاط اولان آتاجلق بیوجک
 بر قوش واردن کی ایکی بولک نسمه نطقه
 اولغده واقعدر.

2. Resim Birinci kısmın ilk sayfası

3. Resim Kitaptaki araba resmi

4. Resim Bihruz Bey çalışma odasında

ایندی . توشار کی بر سر عیله پورون
 یگانگی دوشو بیبرک و ایرودو سوریه
 کندی . بزازدها اوئنده بر
 ده کوره تیجه دندی کیدی .

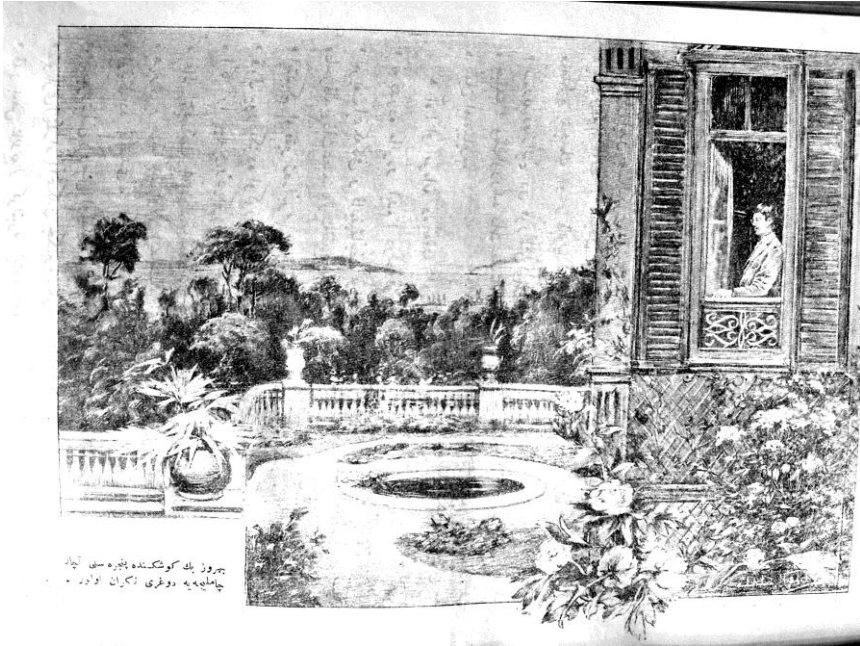
[هر روز يك چامليجه باغچهنده بولئور ایدی]

5. Resim Bihruz Bey Çamlıca Bahçesinde bulunur idi.

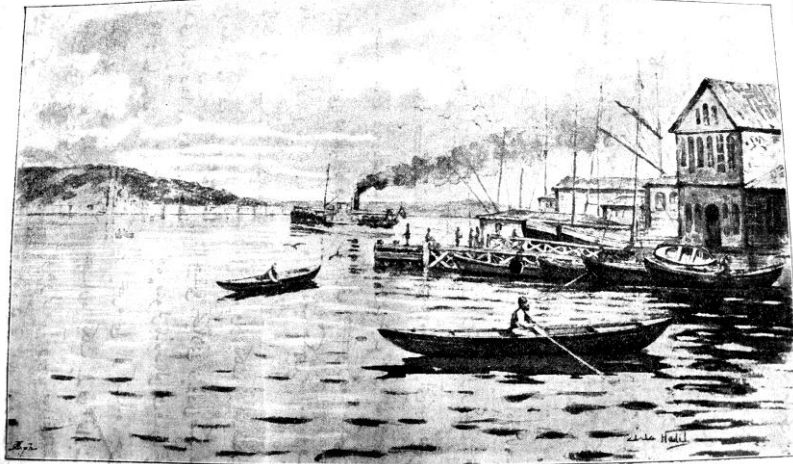
6. Resim Bihruz Bey yemekte

7. Resim Bihruz Bey köşkünde penceresini açar, Çamlıca'ya doğru nekran olur.

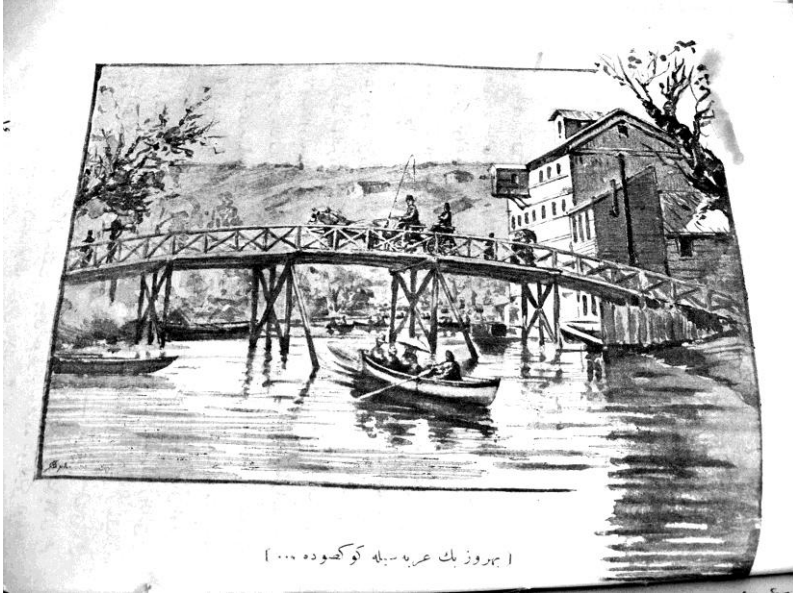
8. Resim Bihruz Bey vapurda gazete okur idi.

9. Resim Bihruz Bey iskelede vapura yetişemedi.

10. Resim Bihruz Bey Fener Bahçesinde Kesfi'ye rast gelir.

11. Resim Bihruz Bey arabasıyla Göksu'da

12. Resim Bihruz Bey dinlenirken

13. Resim Kapıyı açan başı yemenili adam

BİR FRANSIZ MACERAPERESTİN SAVAŞ VE DİPLOMASİYE DAİR GÖRÜŞLERİ: HUMBARACI AHMED PAŞA'NIN (KONT ALEXANDER BONNEVAL) LÂYİHALARI

Fatih YEŞİL

Özet: Bu çalışmada, Osmanlı İmparatorluğu'nda Humbaracı Ahmed Paşa olarak bilinen Kont Alexander Bonneval tarafından Bâb-ı Âli'ye sunulmak üzere kaleme alınmış olan iki lâyiha incelenmektedir. Ahmed Paşa, İstanbul'daki kariyerinin hemen başında kaleme aldığı ilk lâyhada bir taraftan Avrupa'daki çağdaş devlet ve ordu organizasyonu konusundaki bilgilerini Osmanlı idaresiyle paylaşırken, diğer taraftan da İstanbul'daki faaliyetlerini meşrûlaştırmaya çalışmaktaydı. Ahmed Paşa tarafından kaleme alınan ikinci lâyiha ise İspanya Veraset Savaşları ile Avusturya Veraset Savaşları arasında Avrupa'da gelişen siyasî ve diplomatik olaylar üzerinedir. Osmanlı yönetimini dışlişkilerde diplomasiyi bir araç olarak yeterince kullanmaması sebebiyle eleştiren Ahmed Paşa, söz konusu lâyhada Bâb-ı Âli'nin Avrupa diplomasisi ve siyasî tarihine dair bilgi eksikliğine işaret etmektedir.

Anahtar kelimeler: Alexander Bonneval, Humbaracı Ahmed Paşa, savaş, ordu, diplomasi, Osmanlı İmparatorluğu, lâyiha, Avrupa, İspanya, Avusturya, Bâb-ı Âli, Veraset Savaşları.

The Thoughts of an French Adventurers on War and Diplomacy: The Treatises of Humbaracı Ahmed Pasha (Count Alexander Bonneval)

Abstract: This article searches for the two treatises for being presented to the Sublime Porte written by Count Alexander Bonneval also known as Humbaracı Ahmed Pasha in the Ottoman Empire. Ahmed Pasha, in the first treatise which was written in the very beginning of his carrier in Istanbul, shares his knowledge on the contemporary state and army organizations with the Ottoman government. On the other hand, with the treatise, he was trying to legitimize his activities in Istanbul. The second treatise, written by Ahmed Pasha, is on the politic and diplomatic events occurring between the Wars of Spanish Succession and the Wars of Austrian Succession. Ahmed Pasha criticized the Ottoman government which could inadequately employ diplomacy as an instrument in international relations. In the treatise, he also pointed out the insufficient knowledge of the Sublime Porte on European diplomacy and political history.

Key words: Alexander Bonneval, Humbaracı Ahmed Pasha, war, army, diplomacy, Ottoman Empire, treatise, Europe, Spain, Austria, Bâb-ı Âli, War of Succession.

Fransa ve İspanya arasındaki rekabet, İsveç'in Gustavus Adolphus önderliğindeki yükselişi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Balkanlardaki hâkimiyetini pekiştirmesi ve nihayet Amerika'nın fethi, XVII. yüzyıl dünyasına damgasını vuran başlıca gelişmelerdir. Savaşı imâ eden bu siyasî gelişmeler ve ateşli silahların yayılması ordu organizasyonunda önemli değişimleri beraberinde getirmiştir. Sefer sürelerinin uzaması, hasımların birden fazla noktada karşı karşıya gelişi ister istemez orduların sahip oldukları nefer sayılarını artırmıştı. Ortaçağ siyasî düşüncesinin en bilindik motifi olarak karşımıza çıkan üretenler (Nährstand) ve savaşanlar (Wehrstand) arasındaki farkın flulaşması, aile ilişkilerine, soylarına ve etnik aidiyetlerine bakılmaksızın, işsizlerin, suçluların ve maceraperestlerin, Avrupa'nın çeşitli ordularında daha çok istihdam edilmesi anlamına geliyordu. Ordu organizasyonundaki değişime bağlı olarak büyüyen yeni askerî sektör çok geçmeden, Avrupa'nın savaşçı müteşebbisleri tarafından fark edildi. Askerî girişimciler ya da müteahhitler (Entrepreneurs) olarak da bilinen yeni komutanlar, kiralık ordularıyla, nefer sayıları hızla artan hasımları karşısında ne yapacağını bilemeyen kralların, kontların ya da prenslerin imdadına yetişmekte, toplumdan dışlanan ya da sosyal çevrelerine uyum sağlayamayanlar arasından topladıkları neferleriyle kontrat imzaladıkları devletlere hizmet etmekteydiler¹.

Bu gelişmeler, aynı zamanda bir başka askerî sınıfın ortaya çıkışına uygun ortamı hazırladı. Ateşli silahların yayılmasına koşut ve dönemin rasyonel ruhuna uygun olarak savaş, artık matematiksel düzlemde ele alınmakta ve ordular savaş, deneyimi bulunan, çağın bilimsel birikimine sahip uzmanlara emanet edilmekteydi. Ancak harp akademilerinin yeni yeni kurulmaya başlandığı bir dönemde, Osmanlıların ifadesiyle mütefennin subay sayısı oldukça azdı. Avrupa'da ölüm kalım mücadelesi veren pek çok küçük devletin idarecisini peşinden koşturan yeni tür uzmanlar², savaş deneyimleri sayesinde tâlim ve taktik konusunda bilgi sahibiydi. Savaş alanlarını bilimin ışığıyla aydınlatan askerî mühendisler, daha önemli olmak üzere, metalurji ve kimyadaki gelişmeleri takip ederek, bunları silah üretimi ve icadı için kullanabiliyor, coğrafya ve kartoğrafyayı savaş sanatının bir parçası olarak düşünüyor ve hatta ordu idaresinde istatistikî yöntemlere başvuruyordu³. Böylesi bir eğitim, devrin şartları göz önüne alındığında, sıradan ailelerin harcı değildi. Bu bağlamda Yeniçağın kiralık askerî mühendisleri, paralı askerlerden farklı olarak, iyi eğitilmiş ve genellikle aristokrat ailelerin çocuklarıydı. Dolayısıyla XVII. ve XVIII. yüzyıllar bir taraftan Avrupa orduları arasındaki rekabete sahne olurken diğer taraftan da devletlerin, birbirlerinden yaptıkları

¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Anderson, 1988, s. 45 vd.

² Askerî uzmanlar konusunda bkz. Guerlac, 1986.

³ Aydınlanma Çağı'ndaki bilimsel gelişmeler ve savaş arasındaki diyalektik ilişki konusunda şu önemli esere müracaat edilmelidir: Steele ve Dorland, 2005.

askerî uzman transferlerine şahit olmuştur. Askerî mühendislerin değişik sebeplerle doğdukları ülkelerin dışında hizmet vermeleri, hiç şüphesiz onları kaybeden ülkeleri askerî açıdan zayıflatmaktaydı. Ancak diğer taraftan kaybedenler, uzmanın hizmet verdiği ülkelerde, hîn-i hâcette kullanılmak üzere kendileriyle aynı dili konuşan, aynı kültür çevresinin ürünü olan ve en önemlisi ordu ve devlet organizasyonu içerisinde söz sahibi, üst düzey bir yetkili kazanıyordu.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı İmparatorluğu'na gelerek Müslüman olan, Humbaracı Ahmed Paşa ismiyle maruf Kont Alexander Bonneval, az önce tasvir edilen askerî uzmanlardan birisiydi. 14 Temmuz 1675'de Fransa'da, Limousin Eyaletinin Coussae şehrinde soylu bir ailenin⁴ çocuğu olarak dünyaya gelen Kont Bonneval, devrin genel eğilimine uygun olarak iyi bir askerî eğitim aldı⁵. Bugün için oldukça genç sayılabilecek bir yaşta Fransız donanmasına katılan Bonneval, Dokuz Yıl Harpleri (1689-1697)⁶ sırasında Fransa safında savaşmıştır. Jean Baptiste Colbert'in Fransız Donanmasında köklü değişiklikler yaptığı bir dönemde, bahriye sınıfı orduda irtifa kazanmak isteyen genç aristokratlar için önemli imkânlar sunmaktaydı (Gorceix, 1949, ss. 4-5). Bu bağlamda Bonneval'in kariyerine, Fransız Donanmasında bir topçu subayı olarak başlaması bir tesadüften ziyade bilinçli bir tercihin sonucu olarak görülebilir. Dokuz Yıl Savaşlarının sona ermesini takiben Fransız kara kuvvetlerine geçiş yapan Bonneval, İspanya Veraset Savaşlarının (1701-1714) başında hâlen Fransız ordusunda görev yapmaktadır. Fakat Bonneval bu dönemde karşımıza Fransız piyade birliklerinde savaşan bir topçu subayı olarak çıkmaktadır. V. Karl'ın yönettiği büyük imparatorluğu yeniden kurmayı düşleyen I. Leopold'ün (Wilson, 1998 s. 102), Batı Avrupa ve Akdeniz'de iktidarı tekeline alma girişimi olarak da değerlendirilebilecek İspanya tahtı için yapılan mücadele esnasında Kont Bonneval, Habsburg ordularına katıldı⁷. Savaşın 1706'dan sonraki bölümünde Viyana'ya hizmet edecek olan Bonneval, (Gorceix, 1940, s. 40), Yeniçağ başından beri Bourbon-Habsburg rekabetine sahne olan İtalya'da, Kont Marsigli'ye karşı büyük bir başarı elde etti. Bu savaş sadece Alexander Bonneval için değil, kardeşi açısından da önemliydi. Zira sürekli geri çekilmeleri sebebiyle "Papa'nın Tavukları"(Papagallini) olarak tarihe geçen mağlup İtalyan ordusunun süvari birliklerine kardeşi Ceasar

⁴ Bonneval İstanbul'a gelmeden önce Bâb-ı Âli'ye gönderdiği bir arzuhâlde kendisini Fransa kralının akrabalarından birisi olarak tanıtmaktadır. Bu konuda bkz. BOA (AE I. Mahmud 5865).

⁵ Kont Bonneval'in hayat hikâyesi ile ilgili genel olarak bkz. Vandal, 1885; Gorceix, 1949; Benedikt, 1959; Özcan, 1988; Baysun, 1997 ve Bowen, 1954.

⁶ Dokuz Yıl harpleriyle ilgili olarak bkz. Lockyer, 1993, ss. 497-500 ve Hochedlinger, 2003, s. 168vd.

⁷ Bonneval'in Fransa ordusundan ayrılmasında disiplinsiz davranışlarının etkisi konusunda bkz. Arneth, 1858, ss. 24-25.

Marquis de Bonneval komuta etmekteydi. İtalya'da General Daun'la birlikte elde ettiği başarı, onun Avusturya ordusunda yükselmesini sağlamıştır. İtalya'daki muharebeler sırasında generalliğe (Generalwachtmeister) atanan Bonneval'e, İspanya Veraset Savaşlarında edindiği tecrübe ve kazandığı büyük başarılar göz önünde tutularak, kısa bir süre sonra feldmareşallik (Feldmarschall-leutnant) rütbesi verilecekti. Ancak Kont Bonneval'in uzun süre cepheye kalması ona sadece ordu yönetimine ya da taktik organizasyona dair bilgisini artırma fırsatı vermemişti. Bunun yanı sıra Kont Bonneval, bu süre zarfında Bourbonların ya da Habsburgların tek başına iktidar ve ticareti, Batı Avrupa ve Akdeniz'de tekelleştirme girişimlerine karşı diplomatik oyunlarla ve güç dengesi siyasetiyle direnmeye çalışan diğer devletleri ve uluslararası siyaseti de yakından takip etmekteydi. Öyle ki, devrin önemli bir aristokrat entelektüeli⁸ olarak 1710-1716 seneleri arasında en az sekiz defa Leibniz'le mektuplaşan Bonneval, mektupların ortaya koyduğu şekilde, ekonomiden diplomasi ve savaşa pek çok değişik konu üzerine düşünmekte ve tartışmaktaydı⁹. 1716 Ağustosunda Petervaradin'de Osmanlı İmparatorluğu'na karşı Avusturya ordusunun sağ kanadında, yaralanmasına rağmen kahramanca mücadele eden Bonneval, başarılarla dolu sicil kaydına yeni bir sayfa daha eklemişti¹⁰. Habsburglar'ın en önemli siyasî rakiplerinden birisi olan Osmanlı İmparatorluğu'na karşı elde edilen bu zafer, daha sonra Belgrat kuşatmasına da katılan Kont Bonneval'in kariyerinde bir başka dönüm noktasına işaret etmektedir. Petervaradin savaşındaki kahramanlığı, nihayet bizzat İmparator tarafından takdir edilen Bonneval artık Feldzeugmeister rütbesiyle Avusturya topçu sınıfına komuta etmektedir. Avusturya ordusunun strateji ve taktik organizasyonunun belirlendiği Avusturya Harp Şurası (Hofkriegsrat) üyeliğine getirilmesi de bu döneme rastlar¹¹.

Kont Bonneval'in yaklaşık yirmi iki sene süren Avusturya macerası tatsız bir biçimde son bulmuştur. Nitekim Avusturya Harp Şurası'nın o dönemde başında bulunan Prens Eugene'le zamanla siyasî ve askeri konularda anlaşmazlığa düşen Bonneval¹² Viyana'dan uzaklaştırılacaktı. Brüksel'de görevlendirilen Bonneval'in adının Madrid'de üst düzey bir aristokratın ölümüne karışması ve

⁸ Ahmed Paşa'nın ismiyle çıkartılan ve yazarı belli olmayan kitaplar ve broşürler, onun Avrupa'daki ününün ölümünden sonra da devam ettiğine işaret etmektedir. Bu konuda bkz. *Allerneuestes Besprache im Reiche derer Todeten zwischen dem tapfern Fürsten Leopold Maximilian Fürsten von Anhalt Dessau und dem türkischen Bassa Grafen von Bonneval*, Braunschweig ve Leipzig, 1752.

⁹ Bonneval ve Leibniz arasındaki mektuplaşma konusunda bkz. Benedikt, 1959, s. 26.

¹⁰ Söz konusu savaş için bkz. Hochedlinger, 2003, s. 195 ve Uzunçarşılı, 1995, s. 323.

¹¹ Kont Bonneval'in İtalya seferlerinde kazandığı zaferler, Sicilya ve Messina harekâtlarındaki rolü ve genel olarak Avusturya'daki kariyeri için bkz. Arneth, 1858, ss. 21-23 ve 149-151.

¹² Bonneval ve Eugene arasındaki gerilimli ilişki konusunda bkz. Benedikt (1950).

İspanya kraliçesinin aşk hayatı konusunda uygunsuz konuşmalar yapması, Avusturya ordusundan uzaklaştırılarak hapse atılmasıyla sonuçlanacak olaylar dizisinin başlangıcıdır. 1726 başında işsiz bir askerî uzman olarak hapishaneden çıktığında öncelikle, bağlarını hiçbir zaman koparmadığı Fransa'ya dönmeyi planlayan Bonneval, Paris'den aldığı olumsuz yanıt üzerine, Avrupa'nın küçük devletlerine gitmeyi düşünmüş, fakat İmparator ve Prens Eugene'in çabalarıyla, girişimleri sonuçsuz kalmıştır. Venedik'te, Macaristan'daki harpler dolayısıyla tanıştığı bir Osmanlı idarecisine rastlaması, Bonneval'in iş bulabileceğine dair umutlarını kuvvetlendirdi. 1716 ve 1717 senelerinde Habsburglardan büyük bir darbe yiyen Osmanlı idaresi bu sırada, batı sınırlarında yeniden güvenliği sağlayabilmek için orduda bazı değişiklikler yapmayı planlamaktaydı. Bu bağlamda elli dört yaşındaki Kont Bonneval, devrin padişahı III. Ahmed ve Damad İbrahim Paşa'nın aradığı tüm özelliklere sahipti. En önemlisi Avrupa devletlerinin ordu organizasyonları, taktik formasyonları ve özellikle Avusturya ordusu ve diplomasisi konusunda eşsiz bilgilere sahipti. Ancak büyük ölçüde uzayan savaşların tetiklediği enflasyon ve ekonomik darboğazın sebep olduğu 1730 isyanıyla Bonneval, bir anda kendisini İstanbul'a davet eden padişah ve sadriazamı kaybetti. Ragusa üzerinden Saraybosna'ya gelen Bonneval'in İstanbul'a ulaşmasını yaklaşık bir sene geciktirecek olan bu haber ve ardından tarafına yazılan emirler, Fransız asıllı generalı Gümülcine'de ikamet etmeye zorlayacaktı. Başına gelenler dolayısıyla iflah olmaz bir Habsburg düşmanına dönüşen Bonneval¹³ burada İslâmiyet'i kabul ederek Ahmed ismini alacaktı. XIV. Louis'in, Habsburg İmparatoruna açtığı savaşla eşzamanlı olarak Macaristan'da isyan eden, önce Polonya'ya ve Fransa'ya sürgüne gittikten sonra 1717'de Osmanlı İmparatorluğu'na iltica eden Ferenc II. Rakoczy (1676-1735) ile tanışması¹⁴ da bu döneme rastlamaktadır.

Osmanlı İmparatorluğu'nda XVIII. yüzyılda meydana gelen değişim ve bu değişime önderlik eden aktörlerin akıbeti, hiç şüphesiz dış siyasî konjonktürle alakâlı olduğu kadar, belki daha da fazla İstanbul'daki hizip mücadeleleri ve devletin üst düzey mevkilerini işgal eden kişilerin bu aktörlere bakış açısıyla ilgilidir (Levy 1982). Ahmed Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kariyer çizgisi bu açıdan bir istisna teşkil etmiyordu. Bir taraftan Paris'in Avrupa siyasetindeki rolüne uygun olarak İstanbul'daki Fransız elçiliğinin ve buna mukabil Avusturya'nın çıkarları doğrultusunda Habsburg temsilcisinin Bâb-ı

¹³ Kont Bonneval'in Habsburg düşmanlığı ve İstanbul'a geldikten sonraki planları konusunda bkz. Vandal, 1885, s. 27 ve 1887, s. 132 vd.

¹⁴ Ahmed Paşa'nın Rakoczy ile oldukça yakın bir ilişki kurduğu anlaşılmaktadır. Zira Rakoczy'nin ölümünden sonra hanesinin dağılmaması için İstanbul'dan yapılan yardımlara Ahmed Paşa önyak olmuştu Bu konuda bkz. BOA (C. Hariciye 6543)

Âli nezdindeki girişimleri¹⁵ ve savaşlar, diğer taraftan da sadaret mevkiinde yaşanan değişiklikler, Ahmed Paşa'nın İstanbul'daki konumunu belirleyen önemli faktörlerdi. Bu bağlamda Ahmed Paşa Eylül 1731'de İstanbul'a geldiğinde, kendisini yakından destekleyen Topal Osman Paşa vezirazamdı¹⁶. Tıpkı Topal Osman Paşa gibi Köprülülerin izinden giden Hekimoğlu Ali Paşa'nın sadrîâzamlığı devrinde bir ara gözden düşmesine rağmen, bilhassa 1734'den sonra Ahmed Paşa'nın yeniden yıldızı parlayacaktı¹⁷. Haziran 1735'de ise bir kez daha siyaset dışına itilen Ahmed Paşa, 1737'de Muhsinzâde Abdullah Paşa'nın kısa süreli sadaretinde yeniden Bâb-ı Âli'nin gözdesidir. 1736'da başlayan Osmanlı-Avusturya, Rusya harplerinde bizzat görev alan Ahmed Paşa, planladığı Macar isyanının¹⁸ başarısızlığı dolayısıyla bir kez daha gözden düşecek ve sadrîâzamanın azlinden hemen sonra, 1738'de Kastamonu'ya sürgüne gönderilecekti¹⁹. Bir seneden daha kısa bir süre kaldığı Kastamonu'dan Osmanlı başkentine dönen Ahmed Paşa, 1747'deki ölümüne kadar kendi kurduğu ulufeli Humbaracıların tâlimleriyle ilgilenerek ve Avrupa'da devam etmekte olan Avusturya veraset savaşlarına dair tavriler²⁰ kaleme alarak Bâb-ı Âli'ye hizmet etmiştir.

¹⁵Habsburg elçisi Talman'ın, Ahmed Paşa'yı Bâb-ı Âli nezdinde itibarsızlaştırma girişimleri konusunda bkz. Benedikt, 1959, s. 98 ve 120.

¹⁶Topal Osman Paşa ve Ahmed Paşa arasındaki ilişki konusunda bkz. Shay, 1944, s. 37.

¹⁷Bu dönemde Ahmed Paşa tarafından hazırlanan numunelere göre ve onun gözetiminde dökülen 50.000 humbara için bkz. BOA (CAS 45137).

¹⁸Orduda görev yapan Ahmed Paşa'ya verilen tayinat için bkz. BOA (CAS 33101; 49344 ve 53594). Planlanan Macar isyanı ve Osmanlıların savaş esnasında yaptıkları Macaristan harekâtının tafsilatı bu çalışmanın sınırları dışında kaldığından burada ayrıntısına girilmeyecektir. Bu konuda bkz. Vandal, 1885, ss. 67-68 ve 1887, s. 317 ve Jorga, 2005, s. 355.

¹⁹Bâb-ı Âli'de yaşanan çekişmelerin ve yeni kurulan Humbaracı ortasının serkeşâne tavırlarının yanı sıra Ahmed Paşa'nın görevden alınmasında ve Kastamonu sürgününde Fransa'nın İstanbul elçisi önemli bir rol oynamıştı. Nitekim bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu ve Avusturya arasında, Paris'in çıkarları doğrultusunda imzalanabilecek muhtemel bir barış antlaşmasının karşısında en büyük engel Ahmed Paşa olarak görülmekteydi. Bu konuda bkz. Vandal, 1887, s. 354 vd.; Gorceix, 1949, s. 189 vd. ve Uzunçarşılı, 1995, s. 324.

²⁰Söz konusu tavrilerden bir kısmı TOEM'de yayımlanmış olsa da bazıları hâlen Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır. Tavrilerden anlaşıldığı kadarıyla Avrupa ile bağımlı hiç koparmamış olan Ahmed Paşa, Avrupa'da yayımlanmakta olan gazeteleri yakından takip etmekte, Avrupa'nın çeşitli ordularında savaşan (paralı?) asker arkadaşlarının yanı sıra İstanbul'a getirilen esirlerden birinci elden bilgi almakta ve bunları kaleme aldığı tavrilerle sadrîâzamanın ve Bâb-ı Âli kâtiplerinin bilgisine sunmaktaydı. Söz konusu tavriler için bkz. BOA (C. Hariciye 7897 ve 7009) ve Mehmed Arif (1328) Rusya'dan esir alınarak Ahmed Paşa'ya teslim edilen Saksonyalı subay ve ailesi için ayrıca bkz: BOA (C. Hariciye 8156) Bunların yanı sıra

İhdasında aktif görev aldığı ya da bizzat kurduğu kurumların ve Bâb-ı Âli'yi zamanın Avrupa siyaseti konusunda bilgilendirdiği takrirlerinin yanı sıra Humbaracı Ahmed Paşa'nın lâyhaları da henüz daimi elçiliklerin kurulmadığı ve muvakkat elçilerden ayrıntılı bilgilerin ulaşmadığı bir dönemde Osmanlılar açısından önemli bir bilgi kaynağıydı. Nitekim Ahmed Paşa Avrupa siyasi tarihi ve devrin en önemli politik aktörlerinden birisi olan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun batı sınırlarını tehdit eden Habsburg İmparatorluğu ağırlıklı olmak üzere çağdaş Avrupa devletlerinin idarî ve malî yapıları hakkında önemli bilgiler içeren lâyhalar yazmıştır. Kullanılan dilin de ele verdiği şekilde kendisi tarafından kaleme alınmadığı anlaşılan Ahmed Paşa'nın anılarında bu tür lâyhalar veya takrirlere rastlanmaktadır²¹. Ancak anıların otantikliğinin tartışmalı oluşu, içerdiği lâyhalarındaki görüş ve düşüncelerin Ahmed Paşa'ya ait olup olmadığı konusunu gündeme getirmektedir. Her ne kadar anıların İngilizce tercümesinde Ahmed Paşa'nın, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kariyerinin ele alındığı bölümde, zamana ve mekâna uygun düşmeyen bazı eklemeler bulunsa da orijinal Fransızca metin bir anda gözden çıkartılabilecek²² ya da yok sayılabilecek nitelikte değildir. Zira Fransızca metinde yer verilen takrir ve lâyhalar ile az sonra daha ayrıntılı olarak incelenecek olan Ahmed Paşa'nın kaleminden çıktığı konusunda herhangi bir şüphenin bulunmadığı lâyhalar arasında görmezden gelinemeyecek benzerlikler vardır²³. Kaldı ki, anıların Fransızca versiyonunda, Avrupa devletlerinin siyasî ve askerî organizasyonlarına, savaş taktik ve stratejilerine dair verilen bilgiler çağın gerçekliğine tamamen uygundur. Ahmed Paşa'nın anadilinde, Fransızca, kaleme aldığı lâyhalar, muhtemelen Bâb-ı Âli tercümanları veya Avrupa dillerine vâkıf Türk dostları tarafından tercüme edilmekteydi. Oldukça serbest bir tarzda yapıldığı anlaşılan tercümelere, Türkçede tam bir karşılığı bulunamayan *şeyleri*, temsil eden Fransızca sözcükler orijinal telaffuzlarına dikkat edilerek yazılmakta ve daha sonra kavram Türkçe tanımlanmaktadır. Örneğin Habsburg İmparatorluğundaki *birovenciâlar/sancaklar*²⁴ içinde yer alan *serbest*

Ahmed Paşa'nın Osmanlı dış ilişkilerinin şekillendirilmesinde de aktif bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. Bâb-ı Âli ile İtalya Kralı (?) arasındaki ilişkileri yeniden kurmak üzere İstanbul'a gelen İspanyol subayın Ahmed Paşa'nın evinde kalması konusunda bkz. BOA (C. Hariciye 6679).

²¹ Bu konuda örnek olarak bkz. Bonneval, 1755, ss. 46-63 ve 179-193.

²² Örneğin Semavi Eyice, hatıraların kont Bonneval tarafından kaleme alınmadığından muteber bir tarihî belge olarak değerlendirilemeyeceği kanaatinde (Eyice, 1976, s. 73).

²³ Örneğin Ahmed Paşa'nın ordu organizasyonuna dair verdiği bilgiler neredeyse satır satır anılarından takip edilebilmektedir. Bu konuda örnek olarak bkz. Bonneval, 1755, ss. 179-193 karşılaştırılabilir Bonneval (TSMK EH 1438).

²⁴ Metin içerisinde Ahmed Paşa'nın kullandığı kavramlar ve lâyhalarından yapılan alıntılar italik yazılacaktır.

şehirler/Libra Provençiya/Freistadt Osmanlıların anlayabileceği şekilde “*mefrûz’ül-kalem maktu’ül-kadem*” olarak tanımlanmaktaydı (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 236b).

Şu ana kadar kütüphanelerde tespit edilebilen ve müellifinin Ahmed Paşa olduğuna hiçbir şüpheye yer bırakmayan iki adet lâyiha bulunmaktadır. Bunlardan ilki Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphânesinde, Emanet Hazinesi bölümünde 1438 numara ile kayıtlı bulunan yazma mecmuanın, 234b-280a varakları arasında yer alan “*Avusturya ve Prusya’nın Kuvvâ-i ‘Askerîyyesi Hakkında Rapor*” başlıklı metindir. Bu lâyihanın daha özensiz bir şekilde istinsah edilmiş diğer iki nüshası ise İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesinde “*Risâle-i Ahmed Bey Ahvâl-i Nemçe*”²⁵ ve “*Nemçe Çasarı Hükümetine ve Ahvaline Dair*”²⁶ başlıklarıyla kayıtlıdır. İkinci lâyiha ise Fatih Millet Kütüphanesinde Ali Emirî kitapları arasında bulunmaktadır. “*Avrupa Devletlerinin Ba’zı Ahvâl-i Târihçesi*” başlığını taşıyan eserin sonuna “*Serhumbaracıyân Ahmed Paşa’nın takrîrinden tercüme olundu*” notu düşülmüştür. Söz konusu lâyihanın bir başka versiyonuna Süleymaniye Kütüphânesinde bulunan Esad Efendi Kitapları²⁷ arasında rastlanmaktadır. Lâyihaların birden fazla nüshasının bulunması Ahmed Paşa’nın İstanbul’un siyasî mahfillerinde dikkate alınan ve okunan bir müellif olduğuna işaret etmektedir.

Bu iki lâyihanın yanı sıra, Süleymaniye Kütüphanesinde Esad Efendi Kitapları arasında 2035 ve 2062/2 numara ile kayıtlı iki nüshası bulunan “*İcmâl’üs-sefâin fi Bihâr’ül-‘âlâm*” başlıklı bir takrir de Humbaracı Ahmed Paşa’ya atfolunmaktadır. Eugen’i başvekil olarak tanıtan risâle hiç şüphesiz mezkûr şansölyenin ölümünden, 1736 senesinden önce kaleme alınmış olmalıdır. Bu bağlamda takririn yazıldığı tarih ile Ahmed Paşa’nın İstanbul’daki kariyerinin başlangıcı örtüşmektedir. Takrirden Prens Eugen’den nefretle bahsedildiği iddiası, müellifin Ahmed Paşa olduğuna dair yapılan değerlendirmeye temel teşkil etmektedir. Ancak bu satırların yazarı, takririn iki yerinde, İtalya Harpleri bağlamında²⁸ ismi geçen Prens Eugen’e dair metinde nefret dolu herhangi bir cümleye rastlamamıştır. Aksine takririn sahibi Prens Eugen’e değil, Hıristiyan devletlere “*musallat*” olan XIV. Louis’ye kızgındır²⁹. Dünya denizciliği, ticarî ve askerî limanlar, ticaret filoları ve Avrupa devletlerinin deniz güçleri konusunda çok önemli bilgiler veren takririn hemen girişinde müellif ya da doğru bir ifadeyle takrir sahibi hakkında şu bilgilere rastlanmaktadır: “*França diyârında vak’i Tulojâ [Toulouse] nâm şehirden geçen günlerde bir râhib-i pûr-*

²⁵ 55 varak olarak TY 6946 numarada mahfuzdur.

²⁶ 60 varak olarak TY 6102 numarada mahfuzdur.

²⁷ 24 varak olarak 3889 numarada mahfuzdur.

²⁸ Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2035, vr. 9a ve 10a.

²⁹ Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi 2035, vr. 9a.

ma'ârif gelüb huzûr-ı Âsafîde şerefiyyet-i İslâm ile şerefyâb olub iş bu risâle ânın takrîrinden tesvîd olunmuşdur"³⁰. Her ne kadar basit bir rahibin takirde yer verilen olağanüstü ayrıntılı bilgilere sahip olması, genel olarak Avrupa ve özelde de Avusturya'yı bu kadar iyi tanıması mümkün gözükme de risalenin her iki nüshasında da bulunan müellife dair bilgiler Ahmed Paşa'nın biyografisi ile örtüşmemektedir. Zira Humbaracı Ahmed Paşa, daha önce de belirttiği üzere orta Fransa'da, Coussae şehrinde dünyaya gelmiştir ve hayatının hiçbir döneminde rahiplik yapmamıştır. Güney batı Fransa'daki Toulouse kentiyile hiçbir bağlantısı bulunmayan Ahmed Paşa, sadriazamın önünde değil, Osmanlı başkentine ulaşmadan önce Müslümanlığı kabul etmiştir. Dolayısıyla adı geçen takririn Humbaracı Ahmed Paşa'ya ait olması epey zayıf bir ihtimaldir.

Habsburg İmparatorluğu'nun idârî ve askerî yapısı hakkında bilgi veren ilk lâyihasını Ahmed Paşa, humbaracıbaşılığa atandıktan sonra (1731)³¹ kaleme almıştır. Lâyihanın giriş kısmında devrin sadriazamının "*istifâde*" edebilmesi için Fransızca yazılmış olan metnin Türkçeye tercüme edildiği³², kuvvetle muhtemel isimsiz mütercim tarafından, belirtilmektedir. Layihâ'da, uzun süre İmparator'a hizmet etmiş olan Ahmed Paşa'nın Viyana'daki ayak oyunlarına tahammül edemeyerek İstanbul'a geldiği vurgulanmakta ve kısa biyografisine yer verilmektedir (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 234b-235b). Ahmed Paşa, bu lâyihası, Habsburg yönetiminin "*ne gûne kavâ'id-i siyâsiyye-yi 'akliyye mebnî*" (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 235b) olduğunu ortaya koymak için yazdığını belirtmektedir. Zira metnin sonunda da söylediği gibi "*Nemçe Çasarı'nın devleti ve birkaç seneden berû mülûk-ı sa'ireye sûret-i galebede görüldüğü [için] ve kemiyet ve keyfiyet-i leşkери bi'l-cümle ahvâl-i sa'iresi*"nin Osmanlı idaresi tarafından bilinmeliydi (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 280a). Lâyihada benimsenen üslup göz önüne alındığında, Osmanlı yönetimi tarafından kendisine yöneltilen sorulara sistematik bir biçimde cevap verdiği anlaşılan Ahmed Paşa'nın, Osmanlı sınırlarını tehdit eden Avusturya'daki uygulamaları tasvir ederek, İstanbul idaresine örtük bir biçimde tavsiyelerde bulunduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra az sonra ifade edilmeye çalışılacağı üzere lâyihada anlatılan Avusturya ordusundaki mevcut uygulamalarla, Ahmed Paşa'nın Humbaracıbaşılığa atandıktan sonraki faaliyetleri arasında bir bağlantı kurmak mümkündür. Dolayısıyla muzaffer devletin savaş kazanırken izlediği

³⁰ Süleymaniye Kütüphanesi Esat Efendi Kitapları no:2062/2, vr.31a. Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi 2035 numarada kayıtlı diğer nüshada metin şu şekilde geçmektedir: "*França diyârından bir râhib-i pûr-ma'ârif gelüb geçen günlerde huzûr-ı âsafîde şerefi-i İslâmiyle müşerref oldukda iş bu 'ucâleten ânın takrîrinden tesvîd olunmuşdur*".

³¹ Atanma tarihiyle ilgili olarak bkz. Uzunçarşılı, 1995, s. 323.

³² Sâbık Fransa elçisi Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin oğlu Said Efendi, çeviriler konusunda Ahmed Paşa'ya yardım edenler arasındadır (Benedikt, 1959, ss. 88-89).

yol haritasını çizen lâyiha ile Ahmed Paşa, aynı zamanda İstanbul'daki mevcut konumunu tahkim etmeye ve faaliyetlerini meşrûlaştırmaya çalışmaktaydı.

Bu kısa girişin ardından Ahmed Paşa öncelikle kullanacağı kavramların tanımları ve Habsburg İmparatorluğu'nun idarî taksimatı ile söze başlar. İmparatoru “*cesîm da'irenin ruhu*” olarak tanımlayan Ahmed Paşa, İmparatorluğun idaresinde hukukun önemine vurgu yapmaktadır. Çeşitli kültürlerin oluşturduğu farklı statüdeki siyasî yapılardan meydana gelen “*Cermenya ya'ni Nemçe*” devleti ancak mevcut “*kavânin-i 'akliyye*” ile idare edilebilmektedir. Yeniçağın baskın siyasî imgesi olan teritoryal kanun devletini tanımlamakta olan Ahmed Paşa'nın yaptığı doğru tespite göre söz konusu kanunlar, “*hâl ve vâkte göre 'ukala-yı devletin*” topluca müdahalesi ile değiştirilebilmektedir. Bu bağlamda hiçbir siyasî yapı diğerinin haklarına tecavüz etmemektedir (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 236b-237a). Lâyihada, kanunların korunması ve uygulanmasında matbaanın etkisine özel bir yer ayrılmaktadır. Zirâ basılı hâle getirilerek çoğaltılan kanunlar, İmparatorluğun en ücrâ köşelerine kadar gönderilmekte ve herkes bir şekilde sahip olduğu hakları öğrenmekteydi. Nitekim insanları ve siyasî yapıları, vassalleri karşısında belirli bir özgürlük alanıyla çevreleyerek koruyan feodal hukuk, “*'ukala-yı devlet*” tarafından yapılan müdahalelerle artık modern kamu hukukuna doğru evrimleşmeye başlamıştır (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 237b-238a). Siyasetin temeli, devletin ve hukukun belki de en önemli meşrûiyet aracı ve aynı zamanda en büyük krizi olan savaş ilânı Ahmed Paşa tarafından bu durumun en açık örneği olarak tasvir edilmektedir. Umumen bir devlet üzerine sefer açılması kararı ancak İmparatorluğun idaresinde söz sahibi olan “*ekâbir â'yanın*” oybirliğiyle alınabilmekteydi. Hersek/elektör olarak da bilinen dokuz temsilci³³ aynı zamanda vergi düzenlemelerinde ve en önemlisi İmparator seçiminde de söz sahibiydi. İmparator olabilmek içinse “*İmparatorluk da'iresi breñçler[in]den ve Nemçe ta'ifesi cinsinden* [Habsburg hanedanından] *ve cihet-i mezhebde Rimpapa âyinine tâbî* [Katolik]” olmak gerekliydi (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 240b).

İmparator seçimi ve savaş ilânı gibi İmparatorluğun genelini ilgilendiren konularda bilgi verdikten sonra Ahmed Paşa, lâyihasına Avusturya'nın idarî taksimatının tasviriyle devam eder. Prenslikler, piskoposluklar ve dükalıkların idare biçimleri ve Viyana ile siyasî bağlarını anlatan Ahmed Paşa, Avusturya'yı oluşturan siyasî yapıların/*regnum* genel olarak zenginliğinden ve bilimsel

³³ Ahmed Paşa dokuz elektörü, gelir ve giderlerini, sahip oldukları asker sayılarını siyasî statülerini ve en önemlisi yönetim biçimlerini eksiksiz ve doğru bir biçimde tasvir etmektedir. Mainz, Triveri/Trier, Kolonya/Köln, Bohemya, Bevarya/Bavyera, Saksonya, Brandeburgiya/Brandenburg, Blatenos/Palatinat ve 1714'de Kraliçe Anne'in ölümüyle İngiltere mülküne sahip olan Hanoverya/Hanover için bkz. Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 238b-240a.

faaliyetlerin yoğunluğundan bahsetmektedir. “Her biri başlu başına bir cumhur” olan bu siyasî yapıların başarısı, genel olarak Avusturya'nın, ordu organizasyonunun önemli bir parçası olan silah ve mühimmat üretimine yansımaktaydı (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 242a-b). Viyana'daki merkezî devlet yapısı lâyihanın bir diğer önemli konusudur. Bu bağlamda Ahmed Paşa, Avusturya yönetiminin en üst kurulu olarak bilinen *İstât Divanı/esrâr-ı devlet divânı* (Geheimereichrat)'dan başlayarak, *Divan-ı Konserliyum Belli/Cenk Divanı* (Hofkriegsrat), malî konuların karara bağlandığı *Kamara Divanı* (Hofkammer), uzman hakimlerin katıldığı en yüce yargı makamı *Tribunal*, Saray'da çıkan anlaşmazlıkların çözümlendiği *Çasar Sarayı Divanı*'nın (Hofgericht) üyeleri, görev, yetki ve sorumlulukları konularında ve hatta bunların alt komisyonları konusunda okurlarını bilgilendirir (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 245a-246b). Habsburg aile mülkü ve aile mülkünün dışında kalan, Bohemya, Macaristan (*Hungarya*), İtalya, Belçika/Hollanda (*Belkya*) gibi bölgelerin idaresinden sorumlu kançılıryalar da bu bölümde anlatılmaktadır (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 246b-248a).

Ahmed Paşa, Avusturya merkezî idaresinin yanı sıra, taşra yönetimi ve ahalinin hukukî durumunu da lâyihasına dâhil etmiştir. Avrupa devletlerinde insanların üç sınıf hâlinde yaşadığının altını çizen Ahmed Paşa'ya göre son derece muntazam bir şekilde inşâ edilmiş sosyal piramit “*nizâm-ı devlet ve rahat-ı ra'yyet ve askerinin her hâlde mevcut bulunmasına imkân*” sağlamaktadır. Buna göre “*mülûk*” yani “*çasar, kral ve prenç*”ler sosyal tabakaların en tepesindedir. İkinci sınıf ise “*mabeynde y'ani mülûk ile re'âya beyninde vak'î mesafe-i vâsi'e-i m'aneviyi ihâta iden sınıftır ki, nobloş [noble/aristokrasi] dirler*” (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 248b-249b). Artık yavaş yavaş siyaset sahnesinden çekilen ruhbanların Ahmed Paşa tarafından yapılan sosyal analizin dışında bırakılması dikkat çekicidir. Diğer taraftan, kendisinin de mensubu bulunduğu aristokrasiye, Ahmed Paşa büyük bir önem atfetmektedir. Daha sonra Voltaire'e hayranlıkla bahsettiği şekilde Osmanlı İmparatorluğu'nda benzeri bulunmayan aristokrasiyi³⁴, Arapça, Farsça ve Türkçede herhangi bir karşılık bulunmaması sebebiyle okurlarına ifade etmekte oldukça güçlük çektiği anlaşılan Ahmed Paşa aristokratları “*idâre-i serbestiyyet mu'afiyet-i sibahilik emsâli elfâz*” ile tanımlamaktadır³⁵. Lâyhada, Avrupa'daki ordu ve devlet organizasyonlarının kilit taşı olarak görülen aristokrasinin ortaya çıkışı, savaşlara ve devletin asker ihtiyacına bağlanmaktadır. Ünlü Alman tarihçi Otto Hintze'nin (1975) açıklamasını hatırlatırcasına, belirli sayıda askerle savaşa gelen kişilere yapılan reaya ve arazi temlikleriyle oluşan bu sınıfın mensupları, merkezî idareye karşı belirli bir özgürlük alanıyla çevrilidir. Savaşçılara yapılan

³⁴ Bu konuda bkz. Benedikt, 1959, ss. 89-90.

³⁵ Ahmed Paşa (TSMK EH 1438, vr. 250a). Ahmed Paşa, aynı sayfada aristokratları “*serbest ve mu'af ve müsellemler sibâhi*” olarak da ifade etmektedir.

temliklerin büyüklüğü ile doğru orantılı olarak merâtib-i silsilenin oluştuğunu belirten Ahmed Paşa'ya göre aristokrasi, Avrupalıların “*kuvvet ve miknetlerine 'illet-i müstakile'*”dir. Bununla beraber aristokrasinin sosyal piramitteki yerinin, ateşli silahların yayılması ve bununla bağlantılı olarak ordu organizasyonundaki dönüşümle birlikte değişmeye başlamasını, Ahmed Paşa'nın lâyihasından takip etmek mümkündür. Kılıç ve ok gibi geleneksel silahlara rağbetin azalmasıyla savaşlarda “*şecâ'at ve fûrûsiyyetin bi-fa'ide*” olması, doğrudan aristokrasinin konumunu etkilemekteydi. Bir başka ifadeyle “*rûsûm ve kavâ'id-i cenk[in] t'alim ve ta'allüme ve meşk û idmâna muhtaç olması*” daimi olarak seferber hâlde bulunmayan, barış zamanı savaştan uzak kalan ve nihayet “*tertib-i sufûf m'arifetinde câhil*” aristokratların ordudaki yerlerini kaybetmesiyle sonuçlanıyordu (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 250b). Dolayısıyla her daim savaşa hazır ve mutî neferler arayan krallar, artık aristokratlardan asker talep etmek yerine, aristokrasinin feodal hukuk kaynaklı kadim özgürlüklerine müdahale etmeksizin bizzat ahalden vergi almaya ve bununla merkezî ordular kurmaya başlamıştı. Bu yeni durum Ahmed Paşa'ya göre, sıradan insanların da özgürleşmesinin önünü açmaktaydı. Her biri potansiyel nefer olarak görülmeye ve bu noktadan itibaren vatandaşa dönüşmeye başlayan sıradan insanlara aristokratların müdahalesinin önlenmesi için merkezî yargı erki örgütlenmeye ve ahali tarafından hâkimler seçilmeye başlanmıştı. Merkezî hükümetin elini sadece politik açıdan değil, iktisaden de güçlendiren bu yeni siyaset etme biçimi ile amaçlanan herkesin “*serbestiyetini*”/özgürlüğünü muhafaza edebilmektir. Devrin merkantilist ekonomi anlayışını seslendiren Ahmed Paşa'ya göre serbest ahali daha fazla üretiyor, üretim ticareti geliştiriyor ve sonuçta devletler daha fazla vergi alabiliyordu (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 251a-b).

Politik ekonominin doğuşuna sahne olan çağda kalem oynatan bir entelektüel olarak siyasî özgürlükler ve ekonomik gelişme arasında doğrudan bir ilişki kuran Ahmed Paşa lâyihanın devamında Avusturya'nın gelir kalemlerini tek tek İstanbul'daki okurlarıyla paylaşır. Arazi ve mahsul üzerinden alınan vergiler ve madenler, tuz ve menzillerden elde edilen gelirlerin Avusturya hazinesinin en önemli iki kaynağı olduğunu vurgulayan Ahmed Paşa, menzillere lâyihasında özel bir yer ayırır (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 252a). Avusturya'daki merkezileşmenin bir enstrümanı olarak tarif edilen menziller sayesinde devlet ülkenin genelinden haber alabilmektedir. Ayrıca “*vuku' bulan vekâ'i-i mühimmenin basma ve yazma havâdis kâğıtları*” da menziller sayesinde tedavül etmektedir. “*Ahvali tecessüs ve bilmeğe mübtelâ olmuş*” modern devletin doğumunu haber veren satırlardan sonra, Ahmed Paşa her bir siyasî birimden, Viyana karşısındaki idarî konumuna göre hangi şekilde vergi toplandığı konusundaki bilgilerini sıralar (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 252b). İthâl ürünlere uygulanan ağır vergilerin ve ülkedeki paranın yine ülkede kalmasını sağlamak için alınan tedbirlerin/*kavâ'id-i siyasiye-i belediyye* sıralandığı satırlar

adeta Avusturya'nın izlediği merkantilist politikanın bir özetidir. Lâyihanın maliye ile ilgili bölümünün son konusu ise Avusturya hazinesinin gider kalemlerinin tasviridir (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 253a-254b).

Avusturya ekonomisinin tasvir edildiği bölümün sonunda Ahmed Paşa askerî masrafların tamamının merkezî hazineden karşılanmadığını ancak bunun önemli bir kısmının eyaletlere fatura edildiğini belirtmektedir. Bu şekilde ordu organizasyonu konusuna geçen Ahmed Paşa öncelikle ülkenin çeşitli yerlerinde iç güvenliğin sağlanması açısından önemli bir rol üstlenen kışlaları ve bunların finansman kaynaklarını mercek altına alır (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 255a). Zira iç güvenliği sağlayan her bir kışla için, kışla mıntıkasında ikamet eden ahaliden asker başına belirli miktar vergi toplanması bir taraftan neferlerin daimi olarak seferber edilmesini sağlarken, diğer taraftan da Avusturya'yı üretime uygun güvenli ve “*serbest*” bir ülke hâline getiriyordu. Ahmed Paşa, bu uygulamanın Osmanlı idaresi tarafından hayata geçirildiği takdirde hiç kimseye yük olmadan 300.000 neferin daimi bir seferberlik hâlinde beslenebileceğini ve “*celaliler*” gibi iç güvenliği tehdit eden isyancıların ortaya çıkamayacağını vurgulamaktadır. Ahmed Paşa'ya göre bu yeni uygulama, seferler sırasında talep edilen aşırı vergiden ve eşkıyadan muzdarip ahalinin de rahatlamasına olanak verecekti (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 255b-256a).

Lâyhada, en az ordunun finansmanı kadar önem atfedilen bir diğer mesele de neferlerin zabt u rabt altına alınmasıdır. Olabildiğince çok sayıda, “*istihkakıyla ve yoluyla terfi' ve kat'-ı merâtib*” etmiş subay istihdamı Ahmed Paşa'nın bu soruna verdiği yanıtıdır. Neferlerin sadece hakkıyla rütbe alan subaylara saygı duyduğunu belirten Ahmed Paşa, bu tür subayların da itibarlarını koruyabilmek için neferlerin uygunsuz hareketlerine cevâz vermediğinin altını çizer. Nitekim nasıl ki, Osmanlı yönetiminin sıkça karşılaştığı gibi, taşra idarecilerinin isyanına, merkeze bağlı bir ordu mânî olabiliyorsa, neferlerin isyanına da ancak kaliteli subaylar engel olabilmekteydi (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 256b). Askerin nizâmından sorumlu olan subaylar aynı zamanda savaş alanında neferlere komuta da etmektedir. Fakat Ahmed Paşa'nın da bizzat gözlemlediği üzere “*zamane cenkleri şecâ'at ve yiğidlik ile olmayub mücerred hilekârlıktan 'ibâretidir*”. “*Tavâ'if-i askerînin cümlesini yekpâre cenk*” ettirmek en büyük savaş hilelerinden birisidir (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 256b). Neferlerin “*hendese ile tarh olunmuş cedveller*” gibi hiza ve istikametli bir biçimde savaş alanına yayıldığı bu yeni taktik formasyonun uygulanması ancak düzenli ve daimi tâlimle mümkündür. Her ne kadar XVIII. yüzyıl başlarında bu tür tâlim Avrupa ordularında uygulanmış olsa da Ahmed Paşa, modern tâlimin ilk defa Müslümanlar tarafından icrâ edildiğini belirtiyordu. Kendisinin ve humbaracılarının meşruiyetini sağlamaya dönük bir söylem olarak da değerlendirilebilecek bu bakış açısından İslâm ordularının, kendilerinden çok daha kalabalık Haçlıları yenilgiye uğratması, aslında tâlimin ve nizâmlı

neferlerin başarısıydı. Üstelik Hz. Muhammed bile katıldığı savaşlarda “*hüsn-i nizâm*”a dikkat buyurmamış mıydı? Onun takipçileri olan dört halife, Emeviler ve Abbasiler de nizâma dikkat ederek, tâlim yapmaya devam etmişlerdi. Fakat daha sonra Hıristiyanlar, kendi adetlerini terk etmiş ve İspanya’daki Müslümanlardan savaşmayı yeniden öğrenmişlerdi. Avrupa ordularında kullanılan onbaşı, yüzbaşı, binbaşı gibi rütbeleri ve hâlen Avrupa süvarisinin, Müslüman ordulardan devşirerek geliştirdiği koşum takımlarını bu duruma örnek olarak gösteren Ahmed Paşa, Hıristiyanların modern savaşı İspanya’daki Müslümanlardan öğrendiklerini öne sürmektedir. Endülüs Emevilerinin Avrupa’daki bilim ve sanatın gelişimine yaptığı katkıyı dikkate alan Ahmed Paşa, ilk kez “*Aragonya ülkesi mutasarrıfının*” Müslüman ordularını taklit ettiğini belirterek, Emevilerin bu sırada “*rahat ile ülfet*” ederek “*hasm-ı kavîye cevabda ‘âciz*” (mukabele-i bi’l-misl) kalmalarından yakınmaktadır. İspanya’nın II. Felipe devrindeki yükselişini takiben Fransa, Avusturya ve hatta Avrupa’nın en itibarsız ülkesi olan Rusya bile Müslümanların “*nizâm-ı cedîd*”i sayesinde Avrupa’da ağırlık kazanmışlardı. Bu bağlamda Osmanlıların, Avrupa ordu organizasyonunu benimsemesi ve askerlerine onlar gibi tâlim ettirmesi, bir yenilik ya da bidât değil, fakat tam tersine peygamber zamanına rücû edilmesi anlamına geliyordu (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 257a-260b). Fakat lâyihanın ilerleyen sayfalarında Ahmed Paşa az önce gündeme getirdiği retoriğin tersine Osmanlı yönetimine şöyle seslenmekteydi: “...*gafllet olunmaya ki, milel-i nasârânın cenkleri bu zamânda bir sûrete ifrağ olunmuşdur ki anların tavr u tarzları âhz olunmayınca ve b’azı mertebede anlar ile ‘amel olunmadıkca elyevm anlara galebe*” çalınamaz (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 279b).

Ahmed Paşa Avusturya ordu organizasyonunun, *infântiryâ/piyadegân*, *kavâlerya/süvari*, *artâğlerya/mühimmât ‘amelesi/cebeci/humbaracı/lağımçı/topçular* ve *encinir/mimârlar/sanây’i ‘amelesi* (askerî mühendisler) olmak üzere dört farklı sınıftan müteşekkil olduğunu belirtmektedir. Bu sınıflamaya göre süvariler kendi içinde, elit süvari birlikleri, ihtiyaca göre süvari ya da piyadenin görevlerini icrâ edebilen *drangonlar* ve *husâri/hafif süvari birlikleri* olarak üçe ayrılmaktaydı. Ancak liyakâtin, doğumla kazanılan ayrıcalıklara galebe çalmaya başladığı bir dönemde artık aristokrat süvarilerin yerine askerî mühendisler Avusturya ordusundaki en önemli sınıfı oluşturmaktadır (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 260b).

Askerî sınıflar konusundaki bu genel girişi takiben Ahmed Paşa *ahvâl-i piyadegânın* tasvirine geçer. Osmanlı İmparatorluğu’nda henüz Avrupaî mânâda modern kışlaların bulunmaması sebebiyle, çağdaş Avrupa kışlalarının genel özelliklerinin bir özetini okurlarına sunan Ahmed Paşa, neferlerin görev sürelerince müteaddid defalar başka bölgelere tayin edilerek, yer değiştirdiklerini özellikle vurgulamaktadır. Nitekim Ahmed Paşa’ya göre,

neferler “*tebdîl-i hevâ ile imtizaç itmeleri*”, kendilerine bir “*mahalli vatan ittihâz eylemek sevdasına*” düşmemeleri ve nihayet sabit bir yer ve yurtları olmadığını “*fehmi ve idrâk iderek 'uhde-i zimmelerine lâzım olan hidemâtı*” ülke sınırları dâhilinde her yerde icrâ edebilmeleri için sık sık başka bölgelere tayin ediliyorlardı (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 262a). Avusturya piyadesinin kullandığı silahlar ve ateş gücünü artırmak için bu silahların hızlı kullanımını sağlayan tâlimler bu bölümde ele alınan diğer önemli konulardır (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 261b).

Lâyihanın bundan sonraki kurgusunu belirleyen ve en çok üzerinde durulan konu hiç şüphesiz ordunun çeşitli bölümlere ayrılması ya da Ahmed Paşa'nın tabiriyle *inkisâm-ı asker* bahsidir (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 262b). Buna göre Avrupa orduları her açıdan kendilerine yeterli ve bu bağlamda müstakil hareket edebilen *regmend/alay/ortalara* ayrılmaktadır. Ordu gibi karmaşık bir yapının idaresini görece kolaylaştıran piyade alayları, kimi Avrupa ordularında bin kişiden veya Avusturya'da gözlemlendiği üzere 2300 kişiden müteşekkildir. Alaylara komuta eden albay/*kolonel/çorbacı/bölük ağalarını*, Osmanlı ordusunda “*'âli ze'amet mutasarrıf*”larıyla karşılaştıran Ahmed Paşa, daha sonra sırayla alayın merâtib-i silsilesi içindeki subayların görev, yetki ve sorumlulukları konusunda bilgi vermeye başlar. *Kebîr/mehter/evli* anlamına gelen *Mayor/Major/yüzbaşı*, *Kavayur mayster/kışlakçı/konakçı/Quartier Meister*, alaydaki iç disiplinden sorumlu olan *Auditor/istimâ' idici/yargıç*, *sekretaryoş/serkâtib/yazıcı*, *Kırogoş Mayor/Chirurg Major/cerrah yüzbaşı* bunlardan en önemlileridir (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 262b-263b). Ancak ordunun sadece kendilerine yeterli *regmendlere/alaylara* bölünmesi idarî açıdan yeterli değildir. Zira alaylar da düşman manevralarına etkin bir şekilde, kısa zamanda tepki verebilecek iki ya da üç *batalyona/cema'ate/batallion/bölüğe* ve onlar da bir komuta subayının sesiyle idare edebileceği *kumpanyalara/kompanie/müfrezelere* ayrılmaktaydı (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 264a). Ahmed Paşa'nın da belirttiği üzere bir alayın “*kuvvet ve metâneti*”, neferâtın müfrezelere ayrılmasına ve müfrezelerin de “*hüsn-i tertîb ve nizâma*” sokulmasına bağlıydı. Dolayısıyla belirli bir düzen dahilinde kısımlara ayrılan neferler, daimi ve düzenli tâlimin ve bütün sınıfların katılımıyla gerçekleştirilen tatbikatların sayesinde³⁶, silahlarını en verimli şekilde kullanarak, muharebe alanında karmaşık manevraları uygulayabiliyorlardı. Bu noktada sözü bir kez daha Ahmed Paşa'ya bırakmak yerinde olacaktır. Ona göre “*...bunların [Avusturya ordusu] kuvvet ve miknetleri iktizâ iden [müfrezelerin] cümlesi saf bağlayub nizâm üzre giyâ*

³⁶ Zâbitlere inkiyâd ve top, tüfek sesine alışmak için Avusturya neferlerinin “*düşman ile cenk ider gibi kavâ'id-i harbiyyeleri i'crâ ittikleri*” tâlim ve tatbikatlar, Osmanlı ordusu açısından yeni bir uygulamayı gündeme getiriyordu. Bu konuda bkz. Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 268a.

birbirlerine bağlı gayet sık ve muhkem ve cümlesi beraber durub metin ve müstakîm divâr gibi sebat üzre cenge müdâvemet itdikleridir” (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 268a). Bir Avusturya piyade alayı, on beşi tüfengendâz ve ikisi humbaracı olmak üzere on yedi müfrezeden oluşmaktaydı.

Alayların ayrıldığı kısımların tasvirinden sonra Ahmed Paşa sırayla ordunun, bölük ve müfreme gibi daha alt bölümlerini ve burada görev yapan bayraktarlardan çavuşlara, berberlerden, onbaşılara kadar çeşitli rütbelerdeki astsubay ve neferlerin kullandıkları silahları, görev ve sorumluluklarını tasvire başlar. Tüfengçi olarak birkaç sene hizmet ederek müfrezesinde temayüz eden neferler arasından seçilen piyade humbaracıları tasvir ederken Ahmed Paşa'nın, XVIII. yüzyıl başlarında kullanıma giren, muharebe sırasında “*tüfengin ağzına vaz*” edilebilen *payalonta/kılıç/meç/bayonet/süngüden* bahsetmesi dikkate değer bir ayrıntı olarak karşımıza çıkmaktadır (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 265a). Avusturya piyadesi tarafından kullanılan uniformaların ve nasıl satın alındıklarının, maaşların ödenme düzeninin ve maaş ödemelerinin alayların *Kase/Kasa*/orta sandığından yapılmasının ve emeklilikle ilgili işlemlerin tasvir edildiği satırlarda Ahmed Paşa âdeta kuruluşunda bizzat rol aldığı ulufeli Humbaracı Ocağı'nın mâlî yapısını tasvir etmektedir³⁷. Söz konusu prosedürleri ordunun bütün sınıfları için, aralarındaki farklılık ve benzerliklerin altını çizerek ayrı ayrı tekrar eden Ahmed Paşa, sınıflar arasında sağlıklı bir iletişim kurularak eşgüdümün sağlanmasının, mütefennin subayların coğrafya ve hava durumuna göre belirledikleri taktik formasyonun muharebe meydanına aynen yansıtılmasının önemine işaret etmektedir³⁸. Dolayısıyla Ahmed Paşa örtük bir biçimde neferlerin daimi olarak tâlim etmesine olanak verecek kışlaların inşâ edilerek, Osmanlı ordusunda yeni bir merâtib-i silsilenin oluşturulmasını ve nihayet ordunun tıpkı Avrupa'da gözlemlendiği üzere fonksiyonel alt birimlere ayrılarak bütün sınıfların eşgüdüm içinde kullanılmasını tavsiye etmektedir. Fakat bütün bunlar ordunun bir muharebeyi kazanabilmesi için yeter şartlar değildir. Zira ordunun kalitesini sadece subaylar değil, neferlerin bireysel özellikleri de belirlemektedir. Bu bağlamda Ahmed Paşa, askerliğin başlı başına ağır bir iş olduğunu söyleyerek, Avrupa'da köylülerden devşirilen neferlerin, şehirlilere nazaran daha muteber olduklarını vurgulamaktadır. Ahmed Paşa'nın sözleriyle ifade edecek olursak “*kurâ ehli hîn-i tûfiliyyetden berû rencberlik, ırgâdlık ile melûf olub cevri û cefâyâ ziyâde sabr ve tahammül*” edebilmekteydi. Zaten neferlerin “*'ale'd-devâm hizmetler ile iştigâl olunmasının*” sebebi de

³⁷ Ulufeli Humbaracılar için, büyük bir ihtimalle Ahmed Paşa tarafından kaleme alınan nizâmnâme ile lâyiha arasında büyük benzerlikler mevcuttur. Nizâmnâme konusunda bkz. Uzunçarşılı, 1988, ss. 118-125 ve 1995, ss. 324-325 karşılaştırılabilir: Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 265b.

³⁸ Avusturya ordusundaki süvari alayları konusunda bkz. Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 266a vd.

onların cefâyâ sabredebilmesini sağlamaktı (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 269b).

Avusturya ordusundaki süvarî ve piyade sınıflarının her yönüyle tasvirinden sonra Ahmed Paşa, ordunun üst düzey komuta kademesinde yer alan generallerin görev, yetki ve sorumluluklarını, gelir kaynaklarını, üniformalarını, hatta davranış biçimlerini yine merâtib-i silsileye uygun bir biçimde İstanbul'daki okurlarıyla paylaşır. Alaylara komuta eden başarılı subaylar arasından, “*Çasarın patentesi/hâttı ve emri*” ile seçilen generaller, her ne kadar alayların iç işlerine müdahale etme yetkisini haiz olmasalar da savaş esnasında “*bi'l-cümle 'asker anların hükmüyle mahkûmdu*”. Ordu organizasyonu içerisinde önemli bir yer işgal eden generaller Ahmed Paşa'ya göre tecrübeli, neferlerin inandığı, düşmanını tanıyan, “*sahib-i tedbîr ve haşmet ve vekâr, tenfîz-i ahkâm*” subaylar arasından seçilmeliydi (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 273b-276b).

Ahmed Paşa kaleme aldığı lâyihanın son bölümünü Avusturya topçu sınıfına ve “*encinir*” olarak isimlendirdiği askerî mühendislere ayırmıştır. Mühendisler ve topçuların bilimsel gelişmelere en açık sınıflar olması bir tarafa Ahmed Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki temel faaliyet alanı dâhilinde bulunmaları lâyhada bu iki sınıfa müstesna bir yer verilmesinde büyük bir etkiye sahip olmalıdır. Nitekim Ahmed Paşa Avusturya ordusundaki mevcut uygulamaları anlatırken aynı zamanda, İstanbul'da bu alanda yaptığı faaliyetleri de meşrûlaştırmaktaydı. Topçu sınıfındaki neferlerin, aynı zamanda humbaracılık ve lağımçılık “*fenlerini*” tahsil ettiklerini belirten Ahmed Paşa askerlerin dört, beş sene içerisinde top yuvarlağı, top arabası ve barut yapmayı ve nihayet top dökmeyi nasıl öğrendiklerini Osmanlı idarecilerinin bilgisine sunmaktadır. Topçu ve mühendis sınıflarına seçilecek nefer namzetlerinin sahip olması gereken özellikler de bu bölümde tartışılan konular arasındadır. Buna göre okur-yazarlar arasından seçilen neferler öncelikle topçuluğu ve “*ilm-i hendese ve ilm-i mesâhâyı*” öğrenmekteydi. Topçu sınıfı neferlerinin ayrıca “*resm û tasvîrde mehâret*” kesbetmeleri de beklenmekteydi. Topçu, humbaracı ve lağımçı ocaklarında hizmet eden neferler, istidâdlarına göre rütbe almaktaydı. Bu bağlamda ordunun diğer sınıflarına nazaran daha “*merbût ve muntazam ve mu'allem*” olan topçu sınıfı neferleri, ordudaki diğer askerlerden daha itibarlıydı (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr. 276b-278a).

Topçu sınıfı içindeki kısımları anlatarak rütbelerin görev tanımları konusunda bilgi veren Ahmed Paşa lâyihasının son bölümünde *ocak-ı inciniyor/mimarân-ı askerî* konusundaki engin tecrübe ve malumatını gözler önüne serer. Zira “*hendese ve ulûm-ı riyaziyede mehâreti*” olan kişilerden oluşan bu ocak, Osmanlı İmparatorluğu gibi “*müretteb [ordered] devletlerde lâzım'ül-vücûd*”du. Avusturya'da sadece subaylardan oluşan bir sınıf olarak askerî mühendisler, kuşatmalarda, az önce tasvire çalışılan tabur cenginde, asker ve cephâne

sevkinde kullanılacak lojistik rotaların belirlenmesinde, aşılması zor coğrafyalara köprü ve yol yapımında önemli bir rol oynamaktaydı. Savaş sırasındaki görevlerinin ötesinde mühendisler, barış zamanında devlet tarafından çok daha etkin bir şekilde kullanılmaktaydı. Nitekim kale inşası ve mevcut hasarlı kalelerin tamiri, karayolu, kanal ve liman yapımı mühendislerin barış süresince temel faaliyetlerinden sadece birkaçıydı. Bunun yanı sıra *kurtoğfaçıyun/kartoğrafyacı* askerî mühendisler, modern orduların sevk ve idaresi açısından büyük bir önem taşıyan yolları, menzilleri, zemini ve bütün yeryüzü şekillerini gösteren “*kartalar/haritalar*” yapmaktaydı (Ahmed Paşa, TSMK EH 1438, vr.278b-279b).

Humbaracı Ahmed Paşa'nın Osmanlı idaresine sunduğu ikinci lâyiha da kendisi tarafından kaleme alınan Fransızca metnin Türkçe tercümesini içermektedir. Kastamonu sürgünü esnasında ya da sürgünden döndükten hemen sonra yazıldığı anlaşılan lâyiha ile Ahmed Paşa, muhtemelen yeniden İstanbul'da etkin bir pozisyona gelmeyi amaçlamaktaydı. Fakat ilkinden farklı olarak, lâyiha içerisinde sadrîzamanın “*istifadesine*” sunulduğuna dair her hangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak lâyihanın Bâb-ı Âli'yi yakında çıkacak olan Avusturya Veraset Savaşları konusunda bilgilendirmek ve Osmanlı dış politikasını Avrupa'daki güç dengeleri bağlamına oturtmak için kaleme alındığı aşikârdır³⁹. Nitekim lâyihada 1113/1701-1702'den kaleme alındığı tarihe kadar bir başka ifadeyle İspanya Veraset savaşlarının⁴⁰ başlangıcından, Avusturya Veraset Savaşlarının başlangıcına⁴¹ kadar geçen sürede Avrupa siyasî tarihi anlatılmaktadır. Dolayısıyla az sonra incelenecek olan ikinci lâyiha, savaşı ve diplomasıyı birbirinin mütemmim cüzü olarak gören Ahmed Paşa'nın genel olarak çağdaş Avrupa ordu ve devlet organizasyonunu tasvir ettiği ilk lâyihasını tamamlayıcı niteliktedir.

Dönemin siyasî olaylarını yakından gözleme fırsatı bulunan Ahmed Paşa takririne VI. Karl'ın ölümüyle “*umûmen mülûk-ı milel-i nasara meyânında zuhûr eden ihtilâlâtı*” tasvir ederek başlar (Ahmed Paşa, MKTB AE 70, vr.1b). Avrupa kraliyet aileleri arasındaki akrabalık ilişkilerinin ortaya konduğu satırları takiben Ahmed Paşa, İspanya taht varisleriyle ilgili bilgilerini ve bunların “*kavânin ve âyin-i nasara muktezâsınca*” sahip oldukları hakları

³⁹ Ahmed Paşa'nın Osmanlı dışpolitikası konusundaki görüşlerinin genel bir tasviri için bkz. Salih Münir Paşa (1907).

⁴⁰ İspanya Veraset savaşlarının iyi bir özeti için bkz. McKay-Scott, 1983, ss. 58-63.

⁴¹ Risâlenin son bölümünde *Pragmatische Sanktion*'u tasvir eden ve Bavyera dükasının Avrupa'da kabul görmediğinden bahseden Ahmed Paşa, her an savaşın başlayabileceğini belirtmektedir. Avusturya Veraset Savaşlarının 1740'da başladığı göz önünde bulundurulduğunda risâlenin 1739-1740 tarihleri arasında kaleme alındığına hükmedilebilir. Bu konuda bkz. Ahmed Paşa, MKTB AE 70, vr. 18a. *Pragmatische Sanktion* hakkında ayrıca bkz. Wagner, 1948, s. 224.

okurlarıyla paylaşır. Bu bağlamda devletler arasındaki kadim dostluklar ve düşmanlıklar, her hangi bir devletin Avrupa siyasetinde ağırlık kazanmaması için sarf edilen çabalar metnin ana eksenlerinden birisidir. Avrupa devletler sistemi bağlamında İspanya Veraset Savaşlarını ve güç dengesi politikasının bir aracı olarak sıkça kullanılan takas siyasetini (Europäische Konvenienzpolitik) Bâb-ı Âli'nin gündemine getiren de yine Ahmed Paşadır. Dolayısıyla İspanya Veraset Savaşlarının, savaşı sona erdiren barış antlaşmalarının ve söz konusu savaşların Avrupa siyasetine etkilerinin tasviri basit bir siyasî tarih anlatısı olmanın ötesindedir (Ahmed Paşa, MKTB AE 70, vr. 1b-10a). Zira XVIII. yüzyıl başlarındaki savaşların ve aristokratik aileler arasındaki kan bağlarının ayrıntılı bir şekilde anlatılmasının Bâb-ı Âli'yi bu konuda bilgilendirmenin ötesinde bir anlama sahip olduğu açıktır. Zira bu uzun giriş kısmı risâlenin devamında Avrupa'daki mevcut siyasî ortamın tahlili için sağlam bir temel oluşturmaktadır. Avrupa siyasetine ve hukukuna yabancı kişiler için oldukça karmaşık bir problem olan Habsburgların içine düştüğü verâset krizini Bâb-ı Âli için anlaşılır kılmanın, belki tek değil, ancak en basit yolu buydu.

Aslında imparator seçilebilme şartlarına ya da imparator seçimine veya risâlenin kaleme alındığı tarihe kadar kimlerin kaç sene imparatorluk yaptığını dair yeterli bilgiye sahip olmayan Osmanlı yöneticileri sadece ülkenin batı sınırlarında kaybedilen toprakları geri almanın peşindeydi. Ahmed Paşa'nın çıkması muhtemel savaşı adeta, Macaristan'ın yeniden Osmanlı sınırlarına dahil edilmesi için bir fırsat olarak değerlendirmesi ve bu konuya münhasır bir başlık altında görüşlerini bildirmesi doğaldır (Ahmed Paşa, MKTB AE 70, vr.16a). Bu bağlamda tecrübeli bir askerî mühendis ve Avrupa diplomasisini yakından takip eden bir entelektüel olan Ahmed Paşa, güçlü bir ordunun savaş kazanmak için tek başına yeterli olmadığına farkındadır. Ona göre, Osmanlıların eski topraklarını yeniden kazanabilmesinin ve Rusya'nın Balkanlara doğru yayılmasının engellenmesinin ön şartı, Bâb-ı Âli'nin zaten bir parçası olduğu Avrupa siyasetine aktif bir biçimde dâhil olmasıydı.

Risâlede Osmanlı yönetimine örtük olarak verilmek istenen mesaj, uluslararası ilişkilerde diplomasiyi de en az savaş kadar etkili ve devletleri hasımları karşısında güçlü kılan bir enstrüman olduğudur. Buna mukabil Bâb-ı Âli, diplomasiyi neredeyse hiç kullanmamaktadır. Osmanlıların Avrupa güç dengesi içerisinde önemli bir faktör olarak ele alan Ahmed Paşa, Kanunî Sultan Süleyman'ın II. François ile yaptığı anlaşmaya referans vererek Bâb-ı Âli'nin eskiden Avrupa'daki dengeleri gözetken bir dış siyaset izlediğini belirtmektedir (Ahmed Paşa, MKTB AE 70, vr. 6a-b). Yine kadime gönderme yaparak tezine meşrûiyet sağlamaya çalışan Ahmed Paşa, diğer taraftan da Osmanlı idaresini dış politikada önüne çıkan fırsatları değerlendirmemesi sebebiyle kınar. Örneğin İspanya Verâset savaşları sırasında, İspanya'nın teklif ettiği üzere yapılacak bir ittifak, Osmanlıların, ortak düşman Habsburglardan Macaristan'da kaybettiği

bölgeleri geri almasını sağlayabilirdi (Ahmed Paşa, MKTB AE 70, vr. 9b). Hâlihazırda Rusya ve Avusturya'nın Bâb-ı Âli'ye karşı kurduğu ittifak da bu kabildendir. İki hasımla tek başına mücadele etmek yerine, Bâb-ı Âli, Moskova ve Viyana'nın ortak düşmanı Fransa ve İsveç'le ittifak kurmalı ve üzerindeki ağır yükü müttefikleriyle paylaşmalıydı (Ahmed Paşa, MKTB AE 70, vr.11b). Bilhassa Fransa'nın dış politikasına uygun düşen⁴² bu anlaşma konusunda Osmanlı idaresini yöreklendirmeye çalışan Ahmed Paşa'nın Bâb-ı Âli'ye bir diğer eleştirisi de uluslararası siyasetin belirlenmesine temel teşkil edecek bilginin eksikliğidir. Daimi elçilikleri bulunmayan, hatta muhtemel Avusturya saldırılarını günlerce öncesinden haber veren Avrupa'daki gazeteleri (*havâdis kâğıdları*) takip etmeyen Bâb-ı Âli'nin güç dengelerini dikkate alan bir politika takip etmesi ya da Avrupa diplomasisine dahil olması neredeyse imkansızdır. Zira bilgi eksikliği Osmanlıların sık sık iki müttefikin saldırısına uğramasına ve daha da önemlisi saldırılara hazırlıksız yakalanmasına yol açmaktadır (Ahmed Paşa, MKTB AE 70, vr. 12a).

Devrin en önemli şahsiyetlerinden birisi olan Voltaire ile mektuplaşan⁴³ ve hatta ünlü Kazanova'yı İstanbul'daki evinde konuk eden Ahmed Paşa, kaleme aldığı lâyhaların yanı sıra Osmanlı-Avusturya savaşları esnasında Bâb-ı Âli'ye siyasî ve askerî danışmanlık da yapmıştır. Çağdaş ordu organizasyonuna göre kurduğu humbaracı ortası⁴⁴ ve burada Avusturya'da uygulandığı şekilde modern tâlimin hayata geçirilmesi⁴⁵, Üsküdar'da dönemin standartlarına göre inşâ ettirdiği kışla ve Osmanlı İmparatorluğunda kurulan ilk askerî okul olarak bilinen Hendesehâne⁴⁶, Ahmed Paşa'nın diğer önemli hizmetleri olarak göze çarpar. Bâb-ı Âli'nin Avrupa devletler sistemine entegrasyonunda ve dış ilişkilere yön veren kâtiplerin düşünce dünyasının gelişiminde büyük bir öneme sahip olduğu anlaşılan Ahmed Paşa'nın diplomasi bağlamındaki önerilerinde, Fransız İhtilâli'ne kadar Bâb-ı Âli'nin takip ettiği dış politikanın ana hatlarını görmek mümkündür⁴⁷. Kuruluşunda aktif rol oynadığı kurumların ve siyasî konulardaki

⁴²XVIII. yüzyıl başlarından itibaren Fransa, Rusya'nın Balkanlardaki yayılmasının önünü alabilmek için Polonya, İsveç ve Osmanlılardan oluşan bir ittifak kurmaya çalışmaktaydı. Prusya, daha sonra bu üçlüye dahil edilecektir. *Barrière de l'Est* olarak da isimlendirilen Fransız stratejisi konusunda bkz. Hochedlinger, 2003, s. 217.

⁴³Bu konuda bkz. Vandal, 1887, s. 355.

⁴⁴Söz konusu "ulufeli humbaracı" ortasının 1743'de başlayan İran savaşında aktif bir rol üstlendiği anlaşılmaktadır. BOA (CAS 14296).

⁴⁵Ahmed Paşa'nın yaptırdığı modern tâlim konusunda ayrıca bkz. Tott, 1785 c:II, s. 141.

⁴⁶Hendesehâne ve kışla konusunda bkz. Adıvar, 1991, s. 183; Tayyazâde Ahmed Ata, 1291-1293, s. 158; Mehmed Raif, 1314, s. 556; Ergin, 1977, ss. 61-62.

⁴⁷Nitekim 1739'da Belgrat Antlaşması için yapılan görüşmelerde Osmanlı murahhaslarının benimsediği Avrupai dil ve hatta müzakerelerde Grocius/Grotius'dan örnekler getirmeleri Ahmed Paşa'nın Osmanlı diplomasisi üzerindeki etkisini

önerilerinin yanı sıra Ahmed Paşa, başka askerî uzmanların transferinde önemli bir rol üstlenmiş ve kendisinden sonra bıraktığı mirası devralabilecek bir grubun yetişmesini sağlamıştır⁴⁸. Ancak bütün bunların ötesinde Humbaracı Ahmed Paşa gibi devrin temayüz etmiş askerî uzmanlarından birinin İstanbul'a gelerek başarılı olması, sadece Bâb-ı Âli'ye değil, Avrupa'nın diğer işsiz askerî mühendislerine⁴⁹ ve Osmanlı İmparatorluğu'nda nüfûz kazanmaya çalışan Fransa gibi devletlere de örnek teşkil edecekti. Zira Ahmed Paşa'nın da belirttiği üzere, aristokrasinin bulunmadığı Osmanlı İmparatorluğu'nda insanlar liyakatleri ölçüsünde devletin en üst mevkilerine ulaşabilmekteydi.

---

gösteren örnekler cümlesindedir. Yine kaleme aldığı lâyhada Ahmed Paşa'nın, Fransız politikasına da uygun düşecek şekilde, Bâb-ı Âli'ye Avusturya ve Rusya'nın Balkanlara yayılmasına karşı İsveç ve Polonya ile ittifak kurulmasını tavsiye etmesi ve Prusya'yı Bâb-ı Âli'nin müstakbel müttefiki olarak tanıtmayı dikkat çekicidir. Zira Osmanlılar 1739'da İsveç'le ve 1790'da Prusya ile ittifak kuracaklardı. Bunların yanı sıra 1739'daki görüşmeleri yürüten ve Ahmed Paşa'nın tavsiyelerini dikkate aldığını düşündüğümüz Koca Ragıp Paşa ve Tavukçubaşı Mustafa Efendi, aynı zamanda XVIII. yüzyıl Osmanlı diplomasisine yön veren önemli şahsiyetlerdi. Zira Bâb-ı Âli'nin izleyeceği dışpolitika onların attığı temel üzerine şekillenecekti. Ahmed Resmî Efendi'yi ve daha sonra III. Selim devrinde Nizâm-ı Cedîd ricâlini, bu bağlamda onların takipçileri olarak görmek mümkündür. Bu konuda bkz. Subhî Mehmed Efendi, 2007, s. 423 ve Tupetz, 1878.

⁴⁸ Baron de Tott, XVIII. yüzyılın üçüncü çeyreğinde bile Ahmed Paşa tarafından yetiştirilen kişilerin, Osmanlı başkentinde aktif olarak çalışmaya devam ettiklerini belirtmektedir. Baron de Tott'dan alıntılan Berkes (1978, s. 559).

⁴⁹ Ahmed Paşa'nın bıraktığı izleri takip etmeye çalışan bir başka Avusturyalı general için bkz: Beydilli, 1991.

Kaynakça**Yayımlanmamış Kaynaklar****Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)****Ali Emiri Tasnifi (AE) I. Mahmud**

5865

Cevdet Askeriye (CAS)

14296; 33101; 40644; 45137; 49344; 53594.

Cevdet Hariciye (C. Hariciye)

6543; 6679; 7009; 7897; 8156.

Süleymaniye Kütüphanesi (SK) Ahmed Paşa, *Avrupa Devletlerinin Ba'zı Ahvâl-i Târihçesi*, Esad Efendi Kitapları no: 3889.*İcmâl'üs-sefâin fi Bihâr'ül-'âlâm*, Esad Efendi Kitapları no: 2035 ve 2062/2.**İstanbul Üniversitesi Nâdir Eserler Kütüphanesi (İÜKT)**Ahmed Paşa, *Risâle-i Ahmed Bey Ahvâl-i Nemçe*, no: TY 6946.Ahmed Paşa, *Nemçe Çasarı Hükümetine ve Ahvaline Dair*, no: TY 6102.**Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi**Ahmed Paşa, *Avusturya ve Prusya'nın Kuvvâ-i 'Askerîyesi Hakkında Rapor*. Emanet Hazinesi (EH) no:1438, vr. 234b-280a.**Fatih Millet Kütüphanesi (MKTB)**Ahmed Paşa, *Avrupa Devletlerinin Ba'zı Ahvâl-i Târihçesi*. Ali Emiri Kitapları (AE) no: 70.**Yayımlanmış Eserler**Anderson, M. S. (1988). *War and Society in Europe of the Old Regime (1618-1789)*. Londra.

Allerneuestes Besprache im Reiche Derer Todeten Zwischen dem Tapfern Fürsten Leopold Maximilian Fürsten von Anhalt Dessau und dem Türkischen Bassa Grafen von Bonneval. Braunschweig ve Leipzig, 1752.

Arneht, A. (1858). *Prinz Eugen von Savoyen (1719-1736)*. Cilt III. Viyana.Baysun, C. (1997). Ahmed Paşa (Bonneval, Humbaracıbaşı). *İslam Ansiklopedisi*, I, 199.Benedikt, H. (1950). Bonneval und Prinz Eugen. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 58, 478-502.Benedikt, H. (1959). *Der Pascha-Graf Alexander von Bonneval, 1675-1747*. Graz.Berkes, N. (1978). *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. İstanbul.

- Beydilli, K. (1991). Bonneval'in İzinde: Mühtedi Osman Bey veya Avusturyalı Firari General Karlo de Kotzi. *Osmanlı Araştırmaları*, 11, 73-99.
- Bonneval, A. (1755). *Memoires du Comte de Bonneval*. Cilt III. Londra
- Bonneval, A. (1750). *Memoirs of the Bashaw Count Bonneval*. Cilt III. Londra
- Bowen, H. (1954). Ahmed Paşa. *The Encyclopaedia of Islam*, I, 199.
- Ergin, O. (1977). *Türkiye Maarif Tarihi*. I, İstanbul.
- Eyice, S. (1976). II. Rakoczi Ferenc'den Hatıralar. *Türk-Macar Kültür Münasebetleri Işığında II. Rakoczi Ferenc ve Macar Mültecileri Sempozyumu*, İstanbul, 68-124.
- Gorceix, S. (1949). *Bonneval Pacha, Pacha a Trois Queues Une Vie d'Adventures au XVIII siècle*. Paris.
- Guerlac, H. (1986). Vauban: The Impact of Science on War. (P. Paret Ed.). *Makers of Modern Strategy from Machiavelli to the Nuclear Age*, New Jersey: 64-90.
- Hintze, O. (1975). Military Organization and the Organization of State. (F. Gilbert, Ed.). *The Historical Essays of Otto Hintze*, New York.
- Hochedlinger, M. (2003). *Austria's Wars of Emergence (1683-1797)*. Londra.
- Jorga, N. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (N. Epeçli Çev.). Cilt V. İstanbul.
- Levy, A. (1982). Military Reform and the Problem of Centralization in the Ottoman Empire in the Eighteenth Century. *Middle Eastern Studies*, 18, 227-249.
- Lockyer, R. (1993). *Habsburg and Bourbon Europe (1470-1720)*. Londra.
- Mckay, D. ve Scott, H. M. (1983). *The Rise of the Great Powers, 1648-1815*. Londra.
- Mehmed Arif (1328). Humbaracı Ahmed Paşa (Bonneval). *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası (TOEM)*, 18-19-20. sayılar.
- Mehmed Raif (1314). *Mirât-ı İstanbul*. İstanbul.
- Özcan, A. (1988). Humbaracı Ahmed Paşa. *DİA*, XVIII, 351-353.
- Salih Münir Paşa. (1907). Bonneval Pacha, son Influence sur les Relations Extérieures de la Turquie. *Revue d'Histoire Diplomatique*, (Ayrı Basım).
- Shay, M. L. (1944). *The Ottoman Empire from 1720 to 1734 as Revealed in Despatches of the Venetian Baili*. Urbana.
- Steele, D. ve Dorland, T. (2005). *The Heirs of Archimedes, Science and the Art of War through the Age of Enlightenment*. Cambridge Mass.
- Subhî Mehmed Efendi. (2007). *Subhî Tarihi*. M. Aydıner (Haz.), İstanbul.
- Tayyarzâde Ahmed Ata. (1291-1293). *Târih-i Ata*. Cilt I. İstanbul.
- Tott, F. (1785). *Memoirs of Baron de Tott*. III, Londra.
- Tupetz, T. (1878). Der Türkenfeldzug von 1739 und der Friede von Belgrad. *Historische Zeitschrift*, 40, 1-51.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1988). *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapıkulu Ocakları*. II, Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1995). *Osmanlı Tarihi*. IV-I, Ankara.
- Vandal, A. (1885). *Le Pacha Bonneval*. Paris.

- Vandal, A. (1887). *Une Ambassade Française en Orient sous Louis XV, La Mission du Marquis de Villeneuve (1728-1741)*. Paris.
- Wagner, F. (1948). *Europa im Zeitalter des Absolutismus. 1648-1789*, Mnih.
- Wilson, P. (1998). *German Armies, War and German Poitics, 1648-1806*. Pennsylvania.

YAKIN ŞARKTA BATI NÜFUZU ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME: ANADOLU'DAKİ AMERİKAN MİSYON HASTANELERİ (1880-1930)

İdris YÜCEL

Özet: 19. yüzyıldan itibaren tüm dünyayı etkileyen Protestan ve Katolik misyoner örgütlenmeleri, eş zamanlı olarak Anadolu topraklarında da ciddi boyutta bir faaliyet başlatmışlardır. Anadolu'da teşkilatlanmış Protestan misyon örgütlenmeleri arasında Boston merkezli Amerikan Bord başta gelmektedir. Amerikalı misyonerler, eğitim ve yetimhane çalışmalarına ilaveten 19. yüzyılın ikinci yarısında bölgedeki sağlık hizmetleri eksikliğini fark ederek Anadolu'nun birçok önemli şehrinde misyon hastaneleri kurmuşlar, bölge halkıyla temasa geçmişlerdir. Bu hastanelerin kuruluş ve örgütlenmeleri, mevcut Osmanlı nizamnamelerine aykırıdır. Çalışma, sayıları 10'dan fazla olan misyon hastanelerinin mevcut yasalara aykırı olarak örgütlenmesine, meşru zemin kazanmasına ve zamanla milyonlarca insana ulaşabilmesinde etkili olan gelişmelere odaklanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Misyoner, hastane, kolonyalizm, Amerikan Bord, Konsolosluk, Protestan, Anadolu.

An Evaluation of the Western Influence on the Near East: American Mission Hospitals in Anatolia (1880-1930)

Abstract: Protestant and Catholic missionary organizations, that affect the whole world beginning from the 19th century, have synchronically, begun a serious activity. Among the Protestant missionary societies that spread out in Anatolia, the American Board based in Boston was one of the leading ones. During the improvement of educational facilities and orphanages, in the second half of the century, the American missionaries have noticed the absence of medical services and, they set up mission hospitals in most of the prominent cities of Anatolia, and also established contact with the local people. Those mission hospitals' foundations and organizations were against the Ottoman regulations of that time. This study aims to shed light on how, more than ten, mission hospitals' were organized against the Ottoman regulations, how they gained legal status, and also focuses on the developments that lead to the establishment of contacts with millions of people.

Key words: Missionary, hospital, colonialism, the American Board, Consuls, Protestant, Anatolia.

Giriş

Tarih boyunca birçok aşama kaydetmiş olan misyonerlik, 19. yüzyılda oldukça hareketli bir döneme girmiştir. 18. yüzyıl sonlarında ABD’de ortaya çıkan dinî canlanma, hem ülke içerisinde, hem de dış dünyada yoğun misyon çalışmalarına yol açmıştır. Kısa süre içinde ciddi bir biçimde organize olmayı başaran Amerikalı misyonerler “saha, tüm dünya” felsefesiyle yeryüzünün büyük bir bölümünde faaliyete başlamışlardır. Faaliyet alanını tüm dünya olarak belirleyen Amerikalı misyonerler, ancak yeryüzünün belirli bir bölümüne özel bir önem vermişlerdir. Bu özel önemi haiz sahalardan birisi de Osmanlı topraklarıdır. Amerikalı misyonerler, kolonyalizmle misyonerlik çalışmalarının aynı söylemde bulunduğu ve *Tanrının Krallığının*¹ çıkarları ile kolonyal ülkelerin çıkarları arasında tercih yapıldığı 19. yüzyılda, Osmanlı topraklarında daha önce eşi görülmemiş bir boyutta faaliyet başlatmışlardır.

Sömürge yarışının son derece hız kazandığı 19. yüzyılda, ABD’de, Doğu’ya ve Osmanlı ülkesine olan ilgi ticari anlamda artmış durumdadır. Yüzyılın ilk çeyreğinde karşılıklı ticari alışveriş hızla gelişmekte ve ABD’nin Osmanlı Devleti’yle teması giderek artmaktadır (Kocabaşoğlu, 1989, s. 10). Ancak bu dönemde Osmanlı topraklarına ilgi duyan Amerikalılar yalnızca ticaretle uğraşanlar değildir. Aynı dönem içerisinde ABD’nin New England bölgesinde yeniden canlanmakta olan Protestan Hristiyanlık anlayışı, yeryüzündeki tüm insanları Protestanlaştırmak fikrini temel alarak yeni ve örgütlü misyonerlik cemiyetlerinin oluşumuna yol açtı (Bartholomew, 1989, s. 10). Bu şartlar altında 1810 yılında Boston’da kurulan Amerikan Bord (American Board of Commissioners for Foreign Missions), kısa sürede oldukça geniş bir sahada misyonerlik faaliyeti başlatmıştır². Başlangıçta Hristiyanlığın Protestan mezhebini *dinsizlere*³ tebliğ etmeyi hedefleyen bu örgüt, *Kutsal Topraklar*’ı ve Hristiyanlığın ilk dönem kiliselerinin bulunduğu Anadolu topraklarını sınırları içerisinde bulunduran Osmanlı ülkesini kısa sürede faaliyet sahası olarak seçmiştir. Anadolu topraklarına ilk ulaşan Amerikan Bord personeli, 1820 yılında İzmir’e gelen Pliny Fisk ve Levy Parsons’tur (Tracy, 1840, s. 101). Bu iki öncü misyonere müteakip 1820’li yıllarda çok sayıda örgüt personeli

¹ Tanrının Krallığı, misyonerlerin faaliyet amacını ve nihai hedefini oluşturmaktadır. Misyolojide, Tanrının Krallığını kurmak ve yüceltmek, şahsi ve millî çıkarlardan soyutlanarak sadece Tanrı’nın hâkimiyetini inşa etmek biçiminde gerçekleştirilmelidir.

² Amerikan Bord örgütünün çalışma sistemi, yönetmelik ve tüzüğü hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Yücel, 2005.

³ Amerikan Bord, ilk etapta, uzak ülkelerde Hristiyan olmayan toplumları dinsiz-putupperest-pagan olarak algılayıp, bu şekilde adlandırmıştır. Bord’un kullandığı bu terimin içeriği, misyon sahasına inilip, dinsiz toplulukların sanılandan çok daha az olduğu gerçeğinin ortaya çıkmasıyla değişmeye başlamıştır.

Anadolu topraklarına ulaşmış ve bölgeyi baştan sona etnografik, dinî, etnik ve sosyo-politik açıdan incelemeye tabi tutmuştur. Öncü misyonerlerin sunmuş oldukları raporlar doğrultusunda kısa sürede Osmanlı toprakları, misyon şeması içerisinde bölgelere ayrılmış ve başta Ermeniler olmak üzere Rum, Bulgar, Süryani ve Keldani gibi etnik unsurlar arasında misyonerlik faaliyetleri başlatılmıştır (Richter, 1910, s. 104, 117) ve çok geçmeden 1 Temmuz 1846'da İngiltere'nin yardımlarıyla Osmanlı ülkesindeki ilk Protestan kilisesi açılmıştır. Protestan cemaatinin Bâb-ı Âlî tarafından resmen tanınması ise 1850 yılında gerçekleşmiştir (Dwight, 1854, s. 292).

Bu faaliyetler daha ziyade eğitim kurumları aracılığıyla sürdürülmüştür. Öncelikle ilk ve orta dereceli okullar ve müteakiben yüksek dereceli kolej düzeyinde eğitim kurumları tesis edilmiştir. İstanbul'da açılan Robert Koleji başta olmak üzere, İzmir'de Uluslararası Kolej, Gaziantep'te Merkezi Türkiye Koleji, Merzifon'da Anadolu Koleji, Elazığ'da Fırat Koleji ve Tarsus'ta Amerikan Koleji Amerikan Bord tarafından Anadolu sahasında faaliyete geçirilen ileri düzeydeki okullardan sadece bazılarıdır (Kocabaşoğlu, 1989, s. 176). Bu okullara ilaveten, kiliseler, yetimhaneler, zanaat okulları, gençlik kulüpleri ve bu çalışmanın konusunu teşkil eden sağlık kuruluşları, örgütün misyonerlik faaliyetlerini sürdürmekte olduğu platformlar arasında yer almıştır.

Amerikan Misyon Hastaneleri

Amerikan misyon hastaneleri 1880'li yıllar ve sonrasında açılmış olsa da Amerikalı misyonerlerin sağlık hizmetlerini bir misyonerlik aracı olarak kullanmaları, örgütün Osmanlı topraklarındaki keşif ve ilk yerleşim dönemlerine kadar geri gitmektedir. Örneğin Anadolu'nun doğusunda gerçekleştirilen misyon örgütlenmesinde Bord misyoneri Dr. Azariah Smith, sağlıkçı sıfatını kullanarak birçok yerleşim biriminde halkla temasa geçmiş ve bu coğrafyada açılacak olan misyon şubelerine öncülük etmiştir (Strong, 1910, s. 197). Bahsi geçen dönemin tıbbî misyonerleri arasında önemli bir konuma sahip bir diğer isim Dr. Henry Sergeant West'tir. West, 1859 yılında Orta Anadolu'ya gelerek bölgenin tıbbî misyon tarihçesinde önemli bir figür olmuştur. West'i kendisinden önce Anadolu'ya ulaşmış olan tıbbî misyonerlerden ayıran başlıca husus, kendisinin modern tıp eğitimiyle donatılmış olmasıdır. Önce Yale Üniversitesinde ve daha sonra New York Hekimlik ve Cerrahlık Okulunda eğitim gören West, 1860'lı yıllarda Sivas merkezli olmak üzere, Tokat, Kayseri ve Harput istikâmetindeki genişçe bir sahada faaliyet göstermiştir. Dr. West, yalnızca ufak çaplı muayenelerle yetinmemiş ve bu dönem zarfında başta göz hastalıkları olmak üzere çok sayıda cerrahi müdahalelerde bulunmuştur. Sivas'ta görev yaptığı 17 yıl boyunca West, 1400'ün üzerinde göz ameliyatı gerçekleştirmiştir. Dr. West, henüz birer sağlık görevlisi bulunmayan Kayseri, Harput ve Tokat gibi misyon merkezlerinde faaliyet sürdüren Bord personelinin sağlık bakımından uzun

yıllar boyunca sorumlusu olmuştur. Ayrıca Dr. West, 1876 yılında ölümüne kadar Sivas'ta çok sayıda sağlık görevlisi yetiştirmiştir. West'in öğrencileri daha sonraki yıllarda Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde hekimlik görevinde bulunmuşlardır (Niles, 1890, ss. 8-9).

Anadolu topraklarındaki ilk Amerikan misyon hastanesi ise Antep'te, 1879'da tesis edildi. 1880'li yıllara gelindiğinde daha önceleri Dr. West'in yetiştirdiği öğrenciler yanında, Bord'a ait Beyrut ve Antep'teki tıp okullarından mezun olan doktorlar, Anadolu'nun önemli şehirlerinde göreve başlamışlardı⁴. Öte yandan sahaya yeni ulaşan tıbbi misyonerler de usta-çırak ilişkisiyle çok sayıda sağlık personelinin yetişmesini sağladı. Böylelikle 1880 sonrasında sırasıyla, özellikle Anadolu'nun orta ve doğu kesimlerinde çok sayıda misyon hastanesi oluşturuldu. İlk olarak açılan Antep Hastanesi de dâhil olmak üzere Anadolu'da faaliyete geçen Amerikan misyon hastaneleri ve hizmete giriş tarihleri kronolojik olarak şu şekildedir:⁵

Antep (1879)
Mardin (1885)
Kayseri (1887)
Merzifon (1897)
Van (1899)
Harput (1903)
Sivas (1903)
Adana (1904)
Erzurum (1904)
Diyarbakır (1908)
Konya (1911)

Açılış tarihlerinden de anlaşıldığı üzere misyon hastaneleri, Bord merkezi tarafından belirli bir tarihte verilmiş bir kararın ürünü olarak eş zamanlı bir biçimde kurulmamışlardır. Bu hastaneler daha çok Bord'un 1870'li yılların sonunda gündemine almış olduğu Türkiye misyonlarına daha fazla sağlık personeli, yani tıbbi misyoner gönderme politikasının bir sonucu olarak ortaya çıkmışlardır (Greene, 1916, s. 146). Her bir misyon istasyonunda görevli tıbbi misyoner, aşamalı olarak önce misyon çevrelerine, daha sonra da ihtiyaç duyan bölge halkına kısıtlı imkânlarla bireysel sağlık hizmeti sunarak işe koyulmuştur. Kitlelere açılan sağlık hizmetleri, ilk adım olarak çoğunlukla basit bir evin

⁴ Harvard Üniversitesi, Houghton Kütüphanesi Özel Koleksiyonu, Charles Riggs, *History of the ABCFM in the Near East Especially in Turkey 1819-1934*, s. 33.

⁵ Bu tarihler, her bir misyon istasyonunda genelde büyük çaplı bir hastane inşası öncesinde küçük çaplı sağlık hizmetlerinin sunulduğu dispanser boyutunda çalışmaların başlatıldığı yıllardır. Hastane binalarının tamamlanışı ve hizmete giriş tarihleriyle ilgili diğer detaylar ilerleyen bölümlerde sunulacaktır.

dispanser olarak kiralanmasıyla filizlenmişti. Aşamalı olarak ilerleyen yıllarda gerekli izinlerin tamamlanması ve finans kaynaklarının yaratılmasıyla büyük çaplı hastane binalarının tesisine gidildi. Ülke çapındaki misyon hastanelerinin tesisleri, politik atmosfer ve fiziki şartlara bağlı bir şekilde belirli aralıklarla tamamlandı. Bu şekilde ilk olarak hizmete giren sağlık kurumu, 1870'li yılların sonunda açılan Antep misyon hastanesi oldu. Bu ilk hastaneyi 1885 yılında Mardin ve 1887 yılında Kayseri (Talas) misyon hastaneleri takip etti. İlerleyen süreçte, yüzyıl sona ermeden Merzifon ve Van'da da birer misyon hastanesi açılabilmişti. Aynı dönemde, kuruluşları içten içe tasarlanmakta olan Harput, Sivas, Adana, Erzurum ve Diyarbakır misyon hastaneleri 20. yüzyılın ilk on yılında hızla hizmete açıldı (Barton, 1908, s. 208). Nihayet tıbbi misyon çerçevesinde tesis edilen sağlık kuruluşlarının inşaa süreci, aynı zamanda Kayseri misyon hastanesinin kurucusu olan William Dodd'un 1912 yılında Konya'da hizmete açtığı hastane ile tamamlandı⁶.

Bord'un Anadolu'da tesis ettiği misyon hastaneleri, misyon örgütlenme şeması içerisinde değerlendirildiğinde *Batı Türkiye Misyonu* sahasında Sivas, Kayseri, Merzifon ve Konya hastaneleri yer alır. Bu misyon sahasında başlatılan tıbbi misyon çalışmaları, ilk olarak Sivas'ta Dr. Henry S. West, Trabzon'da Dr. Moses A. Parmelee ve Kayseri'de Dr. William Dodd'un öncülüğünde başlamıştır. Ancak Batı Türkiye Misyon sahası içerisinde ilk misyon hastanesi, 1887 yılında Kayseri'de hizmete girmiştir⁷.

Örgütün *Merkezi Türkiye Misyonu* olarak adlandırdığı saha, Anadolu'da ilk misyon hastanesinin oluşturulduğu Antep istasyonu ile ön plana çıkar. Antep ilk olarak 1840'lı yılların sonunda genç hekim Azariah Smith tarafından ziyaret edilmiş ve buradaki misyonerlik çalışmaları, onun girişimleri sonucu başlamıştır. Ancak Antep'te bir misyon hastanesinin tesisi, Dr. Smith'in 1851 yılında ölümünden yaklaşık 28 yıl sonraya denk düşer. Bu dönemde Bord merkezine Antep'e atanan Dr. F. D. Shepard, şehirdeki düzenli tıbbi misyon çalışmalarının önderliğini üstlenmiştir. Merkezi Türkiye misyonu sınırlarında profesyonel boyutta sağlık hizmeti sunacak olan bir diğer istasyon Adana olmuştur. Adana'daki tıbbi misyon çalışmaları da Dr. Jesse K. Marden'in şehre tayiniyle 1904 yılında başlamıştır⁸.

---

⁶ Konya misyon hastanesi, Amerikan Bord ile olan bağlantısı hususunda özel bir konum taşımaktadır. Detaylarından ileride bahsedilecek olan bu bağlantı, Konya Hastanesinin Dr. Dodd'un şahsi imkânları sonucu Bord'dan bağımsız olarak tesis edilmiş olmasıyla ilgilidir.

⁷ Harvard Üniversitesi, Houghton Kütüphanesi Özel Koleksiyonu, Charles Riggs, *History of the ABCFM in the Near East Especially in Turkey 1819-1934*, s. 33.

⁸ ABCFM Arşivi, Reel 703, Nu.: 827.

Son olarak Anadolu'nun doğusunu sınırları içerisinde alan *Doğu Türkiye Misyonu* çok sayıda misyon hastanesini bünyesinde barındırmıştır. Bu misyon sahası içerisinde ilk olarak 1885 yılında, Dr. Daniel M. B. Thom tarafından Mardin'de düzenli olarak sağlık çalışmaları başlatılmıştır. Mardin misyon hastanesinin uzun bir süre tek sağlık merkezi olduğu Doğu Türkiye Misyonu, 1899 yılında Dr. Clarence D. Ussher'in Van'da hizmete açtığı dispanser ile ikinci bir sağlık kurumuna kavuşmuştur. Takip eden kısa süre içerisinde Dr. Henry H. Atkinson önderliğinde 1903 yılında Harput'ta, Dr. Edwin St. John Ward tarafından Diyarbakır'da ve son olarak Erzurum'da birer tıbbi misyon örgütlenmesi gerçekleştirilmiştir⁹.

Tıbbi Misyonerlik Faaliyetlerine Karşı Yetkililerin Tutumu ve Alınan Önlemler

Meşruiyet - Yasal Zemin

Bord'a ait misyon hastanelerinin gerek Osmanlı dönemi, gerek Cumhuriyet'in kuruluşunu takip eden yıllarda sahip olduğu meşru dayanak, örgüt ile devlet yetkilileri arasındaki hukukun anlaşılması için önemlidir. Bu hukukla ilgili olarak ilk etapta, hastanelerin kök salmış olduğu Osmanlı dönemine bakıldığında, sağlık kuruluşlarının ruhsat ve çalışma izinleriyle ilgili birtakım düzenlemeler ön plana çıkmaktadır. Ancak bu yasal düzenlemelere rağmen, misyon hastanelerinin kurulmaya başladığı 1870'li yılların sonundan Cumhuriyet'in kuruluş dönemine kadar Bord misyonerleri, ABD elçiliği, Bâb-ı Âlî ve yerel yöneticiler arasında kaotik bir süreç hâkim olmuştur. Merkez tarafından hastanelerin tesis ve faaliyetleriyle ilgili dayatılan bu yasal düzenlemeler, kimi zaman Bord misyonerlerinin uyarlamış oldukları birtakım çözüm taktikleriyle delinmiş, kimi zaman Amerikan diplomasisinin baskılarıyla esnetilmiş, kimi zaman da yerel yöneticilerin keyfi davranışları sonucu merkezden taşraya ulaşma sürecinde etkisini yitirmiştir. Bir başka ifadeyle, bu sağlık kuruluşları üzerinden Bâb-ı Âlî ile Bord misyonerleri arasında, konuya diplomasi unsurlarının ve yerel yöneticilerin eklenmediği bir mücadele söz konusu olmuştur.

Bu sebeple Osmanlı topraklarındaki misyon örgütlenmeleri tarafından yürütülen sağlık hizmetlerine ve sağlık kuruluşlarının faaliyetlerinin düzenlenmiş olduğu hâlihazırdaki nizamname ve kurallara değinmek yerinde olacaktır. Esasen Bâb-ı Âlî, Osmanlı topraklarında hekimlik yapacaklarla ilgili birtakım kısıtlayıcı önlemleri yasalaştırmıştır. Yani yabancı bir ülke vatandaşının Osmanlı ülkesinde hekimlik yapabilmesi mevcut yasalar dikkate alındığında, pek de kolay bir iş değildir. Buna göre, Osmanlı topraklarında hekimlik yapmak isteyen yabancı ülke vatandaşlarının öncelikle İstanbul'da bulunan Mekteb-i

⁹ Harvard Üniversitesi, Houghton Kütüphanesi Özel Koleksiyonu, Charles Riggs, *History of the ABCFM in the Near East Especially in Turkey 1819-1934*, ss. 58-59.

Tıbbiye-i Şahane'den diplomalarını onaylatarak icazetname almaları zaruriydi¹⁰. Diploma onayı için adayların Mekteb-i Tıbbiye'de, Türkçe bir sınava girmeleri gerekmektedir. Bu sınav 1880'lerin sonundan itibaren Fransızca olarak da yapılabilmekteydi. Antep'te uzun yıllar görev yapan hekim Fred Shepard'ın hatıratında; kendisinin 1882 yılında İstanbul'a geldiği ve bir çevirmen eşliğinde Türkçe sınava girerek iki haftalık bir süre sonunda diplomasını onaylattığı aktarılmaktadır (Riggs, 1920, s. 20). Yabancı doktorların diplomalarını onaylatma zorunluluğu hususunda, 1888'de Osmanlı ülkesine gelen ve Harput ve Van'da görev yapan Bord personeli Clarence D. Ussher,

Türkiye'de herhangi bir eğitimsiz sahte hekim sadece yerli olduğu için istediği bölgede sorunsuz bir biçimde hekimlik yapabilir. Diğer taraftan, başka ülkelerden gelen diploma sahibi hekimler ise bu babacan devletin vatandaşlarının hayatlarını emanet edebilmesi için İstanbul'da bulunan Mekteb-i Tıbbiye'nin gerçekleştirdiği sınavı geçmek zorundadır

demektedir. Üstelik Ussher, sınava girmeden önce gerçekleştirilen bir yasal değişiklik sonucu, diploma onay sınavlarının çevirmen yardımıyla yürütülmesinden vazgeçtiğini ve doktorların Türkçe ya da Fransızca yapılan bu sınavı geçmek için bu iki dilden birini bilmek zorunda olduğunu öğrenmiştir. Ancak Ussher, daha önceleri Kanada'da geçirmiş olduğu birkaç yazın Fransızcasını ilerletmesine yardımcı olduğunu ve bu sayede, görevlilerin de yardımıyla sınavı geçip diplomasını onaylatabildiğini aktarmaktadır (Ussher, 1917, s. 3). Böylece, diploma onaylarıyla ilgili prosedür, daha önce her bir yabancı uyruklu hekim, elçilikleri vasıtasıyla edinmiş oldukları tercümanlarla Mekteb-i Tıbbiye'de diploma sınavına girebilirken, 1888 yılından itibaren Osmanlıca ya da dönemin uluslararası dili olan Fransızca'yı bilme zorunluluğu şeklinde değişime uğramıştır.

İcazetname koşulu, sadece yabancı ülke vatandaşlarına değil, aynı zamanda Osmanlı topraklarında bulunan yabancı ülkelere ait tıp okullarından mezun doktorlara da uygulanmaktadır. Örneğin Antep'teki ya da Beyrut'taki Amerikan kolejlerinde tıp eğitimi görmüş olan doktor adayları, Osmanlı topraklarında hekimlik yapabilmek için diplomalarını Mekteb-i Tıbbiye'ye onaylatmaları gerekmektedir. Peki diplomalarını onaylatıp icazetname almış olan bu kimseler, istedikleri bölgelerde mesleklerini icra edebilecekler midir? Teoride bu sorunun cevabı da olumsuz görünmektedir. Şöyle ki, ilgili nizamnameye göre, diploması onaylanmış dahi olsa Osmanlı tebaasından olmayan bir kimse, özel hastane inşa edemez ve belediyelere ait hastanelerde tabiplik yapamazdı¹¹. Hastane inşasıyla ilgili olarak hastaneyi tesis edecek kimsenin tanımı,

¹⁰ BOA. Y. PRK. UM. 34 / 35, 22 B 1313 / 08 Ocak 1896.

¹¹ BOA. DH. MKT. 1560 / 60, 03 Za 1305 / 12 Temmuz 1888.

Memâlik-i Osmanî'de küşâd edilecek husûsî hastahânelere müte'allik nizâmnamenin birinci maddesi mücibince husûsî hastahane te'sîs ve küşâd edecek tabibin teba'a-ı Osmanî'den olması gerekmele birlikte ve sadakat ve iktidârıyla hüsn-i hâli umûr-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezaretince musaddık mütehasısından bulunması lâzım gelub..

şeklinde yapılmaktadır¹². Görüldüğü üzere nizamnâmenin birinci maddesi, özel bir hastanenin tesisini üstlenecek kişinin, hem Osmanlı tebaasından olma zorunluluğunun altını çizmekte hem de bu kişinin *hüsn-i hâlinin* Tıbbiye Nezaretince uygun görülmüş olmasının gerekliliğini vurgulamaktadır. Yani Tıbbiye Nezareti, özel hastane tesis edecek olan bir Osmanlı tebaasının aynı zamanda iyi bir sicile sahip olması gerekliliğini şart koşmaktadır. Bu şartlar altında, yabancı bir hekimin Osmanlı topraklarında özel hastane açamayacağı ve belediye hastanelerinde tabiplik yapamayacağı gerçeğiyle Bord misyonerleri, yasal olarak ancak misyon çevrelerine sağlık hizmeti sunmaya ehildirler. Bord misyonerlerinin bu yasaklama duvarı karşısında geliştireceği stratejiye ileride değinilecektir.

Osmanlı döneminde özel hastanelerin tesisi ve Osmanlı tebaasından olmayan hekimlerin mesleklerini icra edebilmeleriyle ilgili yasal düzenleme genel hatlarıyla bu şekildeyken, 1908 yılında, II. Meşrutiyet'in ilanına müteakip Bord'a ait sağlık kuruluşlarına bakış eskiye oranla esnetilmiş görünmektedir. Bu esneklik, 1908 sonrası dönemde kimi Bord hastanelerinin genişletilmesinde ve yeni hastane inşasına ruhsat sağlanmasında gösterilen olumlu kararlar şeklinde tezahür etmektedir. Ancak 1. Dünya Savaşı başlangıcında Osmanlı hükûmetinin kapitülasyonları kaldırmasını takip eden süreç, birçok Bord hastanesine askerî yetkililerce el konulması şeklinde sonuçlandı. Düşman devlet tabiiyetinde olan kimselerin 23 Eylül 1915 tarihinde alınan, "Düvel-i muhasama tabi'yetini hâ'iz etibbanın memâlik-i Osmaniyenin her tarafında icrâ-yı sanattan meclisi vükelâ kararıyla men' edilmeleri" şeklindeki kararlar, Osmanlı topraklarında tabiplik yapmaları yasaklandı¹³. Bu karar, doğrudan Amerikan Bord personelini etkilememişse de kapitülasyonların kaldırılmasıyla esen sert rüzgâr, birçok Bord hastanesini yasal zeminden yoksun bırakmıştır.

Hukuk Dışı Yapılanma ve Yerel Yöneticilerin Tavrı

Misyon hastanelerinin kurulduğu 1870'li yıllar ve sonrasında Amerikan vatandaşı olan kimselerin hastane açmasıyla ilgili yasal bir zemin mevcut değildir. Peki bu şartlar altında, Anadolu'nun birçok önemli yerleşim biriminde birbiri ardına çok sayıda misyon hastanesi nasıl tesis edilebilmiştir? Bu hususla ilgili olarak karşımıza üç etken çıkmaktadır. Bu etkenlerden ilki, Bord misyonerlerinin hastane tesisindeki oldukça hevesli ve azimli tutumları, ikincisi

¹² BOA. DH. İD. 117 / 67, 07 M 1330 / 28 Aralık 1911.

¹³ BOA. DH. EUM. 5. Şb. 29 / 21, 14 Za 1333 / 23 Eylül 1915.

Amerikan diplomasının misyonerlere sağlamış olduğu koruma ve destek, üçüncüsü de yerel yöneticilerin merkezî kararları uygulamadaki keyfi tutumlarıdır. Bu etkenlerin arka planlarındaki gelişmelere daha yakından bakmak, meselenin aydınlatılması açısından önem taşımaktadır. Mevcut yasal engellerin farkında olan Bord misyonerlerinin öncelikli stratejisi, çalışmalarını el altından sürdürmek üzerine kuruluydu. Nitekim sağlık hizmetlerinin filizlendiği küçük çaplı dispanser örnekleriyle sıklıkla karşılaşılıyordu. Bord'a ait bir misyon örgütlenmesinin yer aldığı Anadolu şehirlerine ulaşan tıbbi personel, ilk etapta misyon yerleşkesinde ya da yerleşke yakınında bulunan bir evi, hastaların ayakta tedavi edildiği bir dispansere dönüştürmüştür¹⁴. Buradaki faaliyetler daha çok misyon personeline sağlık hizmeti sunan bir revir havasında gizlilik içinde başlatılmıştır. Hatta yerel yöneticilerin itirazlarının yoğunlaştığı kimi zamanlarda, tıbbi misyonerin kendi evini dispanser olarak kullandığı ve gelen hastaları ziyaretçisi olarak gösterdiği durumlar söz konusudur. Örneğin Sivas'ta bir misyon hastanesinin teşkilinden önce, 1904 yılında, pazar yeri yakınlarında kiralanan bir ev dispanser olarak kullanılmaya başlanmıştır. Ancak çok geçmeden yerel yöneticilerin, ruhsatsız sağlık hizmeti sunulamayacağı yönündeki ikazlarıyla bu dispanser, yerleşke içerisindeki bir misyonerin ikâmetgâhına taşınmış ve bir süre burada sağlık hizmeti verilmiştir. Hikâyenin sonrası ise şu şekilde rapor edilmektedir:

Daha sonra kısa süre zarfında büyümeye başlayan bu ufak girişimin boyutlarını genişletmek üzere doktor, ailesiyle birlikte yerleşke dışında "kiralanmış bir eve" taşındı. Bu misyoner evi, verdiği sağlık hizmetleri sonucu misafirlerinin sayısının bir hayli artmış olmasıyla, hemşire Lillian Cole'nin ikâmetgâhı olarak gösterilmişti. Ve takip eden dönem ise hastane açılmasıyla sonuçlanacak doğal bir süreç hâline dönüştü¹⁵.

Nitekim ilerleyen yıllarda Sivas'ta 20 yataklı bir misyon hastanesi için Bâb-ı Âlî'den ruhsat edinildi.

Van istasyonundaki düzenli tıbbi misyon çalışmaları da benzer şekilde misyon yerleşkesi dışında kiralanan iki katlı bir evin ruhsatsız olarak dispansere dönüştürülmesiyle başlamıştır. Dr. Ussher, bir odasını ameliyathaneye çevirdiği oldukça ilkel şartlardaki bu dispanserde muayene ve ameliyat gerçekleştirerek, belirli bir hasta sayısına ulaştı. İçinde 12 yatağın bulunduğu bu ruhsatsız küçük hastane, daha sonra yerini büyük misyon hastanesine bırakacaktı (Ussher, 1917, s. 80). Sivas misyon hastanesinin ruhsata kavuşmasıyla ilgili olarak vurgulanan "doğal süreç", Van hastanesi örneğinde de görüldüğü üzere, Bord'un sürdürdüğü tıbbi misyon çalışmalarının yasal bir çerçeveye oturtulması girişimlerinde anahtar sözcüktü. Yani bir bakıma, ruhsatnamelerin, hastanelerin inşasında ve faaliyetlerinin başlangıcında temin edilmesi gereken yasal birer

¹⁴ ABCFM Arşivi, Reel 618, Nu.: 12.

¹⁵ ABCFM Arşivi, Reel 628, Nu.: 569.

kilometre taşı olması gerekirken, aksine izinsiz olarak açılan hastanelere ve buralarda verilen sağlık hizmetlerine müteakip ruhsatname edinilmekteydi. İkâmetgâhlarda dispanserler oluşturulmasında ve hastane binalarının izinsiz olarak inşa edilmesinde, şüphesiz yerel yöneticilerin keyfi tutumlarının da önemli oranda payı bulunmaktaydı. Bu keyfi tutumlara dair birinci elden örneklerle, hem misyon raporlarında hem de hatıratlarda tesadüf edilmektedir. Örneğin Adana'daki Bord misyoneri W. Nesbitt Chambers'in, bir hastane inşası hususunda Adana valisiyle yapmış olduğu sohbette, ruhsatname verilmesiyle ilgili ricası üzerine vali, kendisine,

Benden bu havali de gerçekleştireceğin bir çalışma için izin isteme. Şehrin sâkin semtlerinden birinde bir miktar arazi satın al. Planlarını 30 yataklık değil, 80 yataklık bir hastahane üzerine tasarla ve ben buraya ruhsat sağlanması için elimden gelen yardımı sana sağlayacağım şeklinde cevap vermiştir¹⁶.

Ruhsatnamenin, hastanenin faaliyete girmesini müteakip alınması ve yerel yöneticilerin müsamahalarıyla ilgili bir diğer örnek, Kayseri misyon hastanesinin inşası sürecinde görülmüştür. Dönemin Kayseri valisi, Talas bölgesinde 1900 yılında tamamlanmış olan 70 yatak kapasiteli modern hastane binasının inşasına, bir ikâmetgâh ruhsatı vererek göz yummuştur. Dr. William Dodd raporunda, Kayseri valisinin kendilerine karşı dostça tavırlar sergilediğini ve bir ikâmetgâh ruhsatı bulunan hastanenin asıl işlevinin, yerel yetkililer tarafından gayet tabi bilinmekte ve onaylanmakta olduğunu belirtmiştir¹⁷. Hususi hastanelerin inşasıyla ilgili açık bir nizamname mevcutken, Kayseri valisinin inşa edilen hastane binası karşısında takınmış olduğu olumlu tavrın kişisel bir yaklaşım olduğu oldukça açıktır. Nitekim Dr. Dodd, sahip oldukları müsamahanın yeni bir vali atandığında ansızın ellerinden kaçma ihtimali bulunduğunu ve Kayseri'ye düşmanca bir valinin atanabilmesinin pek de uzak bir ihtimal olmadığını aktarmıştır. Dodd ayrıca, inşa edilmiş bir hastane binasının edinilmiş bir kazanç olduğunu ve hastane binası içinde yapılacak tadilatları artık dışarıdan karşılanmasının mümkün olmadığını ifade etmiştir¹⁸.

Ruhsatsız hastane binası inşa edilmesi ve yapı inşasıyla ilgili yürürlükteki yasaların anlaşılması açısından Van misyon hastanesinin inşa süreci de ilgi çekici bir örnektir. Hastanenin kurucusu olan Dr. Ussher, binanın kaçak yapı şeklinde inşa edilmekte olduğunu aktarmış ve kaçak yapılarla ilgili yürürlükte olan kanun gereği, herhangi bir binanın kaçak suretle de olsa çatısının tamamlanması hâlinde otomatik olarak yasal statüye geçmiş olacağını belirtmiştir. Nitekim kendilerinin de Van misyon hastanesinin binasını kaçak statüde inşa ettiklerini ve yetkililer farkına varmadan hızlı bir biçimde inşaatı

¹⁶ ABCFM Arşivi, Reel 666, Nu.: 278.

¹⁷ ABCFM Arşivi, Reel 618, Nu.: 12, 20.

¹⁸ Agy, Nu.: 12.

tamamlayarak çatıyı yerleştirdiklerini anlatmıştır. Hastanenin ruhsatnamesiyle ilgili olarak Ussher, 1901 Kasım'ında Bâb-ı Âlî ile Fransa arasında yapılan Midilli Antlaşması'na atıfta bulunmuştur¹⁹. Buna göre; antlaşma gereği Fransız vatandaşlarının yapmış oldukları herhangi bir ruhsat ya da izin başvurusu, Bâb-ı Âlî tarafından 6 ay içinde cevaplandırılmazsa, itirazda bulunulmadığı için talep olumlu olarak karşılanmış ve izin sağlanmış olacaktır. Ussher, Amerikan vatandaşlarının da *en ziyade müsaadeye mazhar milletlerden* oldukları için, bu anlaşmadan yararlanma haklarının bulunduğunu düşünerek, hastane inşası için 6 ay öncesinde bir ruhsatname başvurusunda bulunmuştur. Başvurunun üzerinden 6 ay geçmesine rağmen herhangi bir cevap verilmemiş olması, Van misyon hastanesinin artık bir ruhsatı haiz olduğu şeklinde yorumlanmıştır (Ussher, 1917, s. 84). Van misyon hastanesinin inşası esnasında itirazların yükselmiş olduğu da bir gerçektir. İzinsiz bir hastane inşasında bulunduğu gerekçesiyle İstanbul'dan gönderilen bir müfettiş, inşaatı teftiş etmiş, ancak inşaatın çatısının tamamlanmış olması gerçeğiyle yıkım işlemi yapılamamıştır. Ussher, zaman zaman karısını tedavi ettikleri vali ile aralarında bir dostluk olduğunu ve valinin payitahttan gelen itiraz ve yasaklamalara katılmadığını düşünmektedir. Osmanlı yazışmaları da Ussher'in aktarmış olduğu bu tabloyu destekler niteliktedir. Gerçekten Van vilayetinden Dâhiliye Nezaretine gönderilen 17 Mayıs 1902 tarihli bir yazıda; Van valiliği, gerekli vergilerin ödeneceğini ve ilgili hastane binalarının inşasında bir sakınca olmadığını hatırlatarak, Van vilayeti sınırları dâhilindeki sağlık hizmeti ihtiyacının had safhada olması ve yerel hastanelerin bu ihtiyacı karşılayamaması sebebiyle Dr. Ussher'in hastanesine ruhsat verilmesini arz etmiştir²⁰.

Merkezin bu manzara karşısındaki tutumuna bakıldığında, payitaht daha önceki birçok örnekte görüldüğü üzere, Van hastanesiyle ilgili olarak da mevcut nizamnamenin hatırlatılması yoluna giderek, böyle bir izin sağlanamayacağını belirtmiştir. Dâhiliye Nezareti ile Hariciye Nezareti arasında gerçekleştirilen 31 Temmuz 1902 tarihli yazışmada; Dr. Ussher'in teba'a-ı devlet-i 'aliyye'den olmadığı için özel bir hastane açamayacağı açık bir dille bildirilmekteydi²¹. Devlet mekanizması içerisinde bu tarz bir teorik muhaberat yaşanırken, Van misyon hastanesi, pratikte faaliyete geçmiş ve hasta kabulüne başlamıştı. O hâlde teorideki bu yasaklamanın fiiliyata geçirilmesi ve yasal olmayan bir misyonerlik kurumunun içerisinde bulunduğu faaliyetten alıkonulması, meselenin hâlli açısından önemli bir kırılma noktasıydı. Bu noktada, yerel kolluk kuvvetleri devreye girmeli ve ruhsatsız iş yerini mühürleyerek faaliyetlerine son vermeliydi. Bu süreç Van'da bu şekilde gerçekleşmedi. Dr. Ussher, Van valisinin kendisine, hastaneye kolluk güçlerinin gelecek çalışmaları

¹⁹ ABCFM Arşivi, Reel 628, Nu.: 527.

²⁰ BOA. DH. MKT. 536 / 39, 09 S 1320 / 17 Mayıs 1902.

²¹ BOA. DH. MKT. 551 / 21, 25 Ra 1320 / 01 Temmuz 1902.

durduracağını ve bunun aralarındaki dostluğa zarar vermemesini umduğu yönündeki ikazına oldukça sert bir ifadeyle yanıt vermiştir. Ussher, eğer kolluk güçleri hastanesine gelirse, burasının bir Amerikan mal varlığı olduğu gerçeğiyle konuyu payitahttaki Amerikan elçiliğine yansıtacağını ve daha sonraki gelişmelerden dolayı aralarındaki dostluğun bozulmamasını ve valinin bunu şahsına karşı gerçekleştirilmiş bir girişim olarak algılamamasını umduğunu belirtmiş ve “Buyurunuz efendim.” diyerek meydan okumuştur (Ussher, 1917, s. 87).

Ayrıca belirtmek gerekir ki, yukarıdaki örneklerde bahsedilen, yerel yöneticilerle kurulan iyi ilişkiler, yalnızca mülki amirlerle sınırlı kalmamış, aynı zamanda askerî rütbelilerle de diyaloglar oluşturulmuştu. Askerî yetkililerle kurulan iyi ilişkilere ve yetkililerin misyon personeliyle ilgili ılımlı tutumlarına dair çok sayıda örnekten bahsetmek mümkündür. Bu hususla ilgili olarak Bord’a ait raporlarda; Antep havalisinde görevli ordu komutanının, hastane müdürü Dr. Shepard’ı yapmış olduğu hizmetlerden dolayı övdüğüne ve Merzifon misyon hastanesine çok sayıda rütbeli askerinin dönem dönem tedavi görmek ve ameliyat olmak üzere geldiğine dair bilgiler yer almaktadır²². Yerel yöneticilerin ve askerî rütbelilerin, hastanelerin çalışmalarıyla ilgili göstermiş oldukları bireysel sözlü taltifatlara ek olarak, kimi zaman bazı Bord misyonerlerinin kurumsal boyutta da hoşnutlukla karşılanmalarıyla ilgili örnekler bulunmaktadır. Örneğin Van ve Antep’te görev yapan tıbbi misyonerlere, özellikle askerlerin tedavileri sonucu askerî mercilerce yazılı olarak teşekkürnameler sunulmuştu. Sonuç itibarıyla birçok misyon hastanesindeki misyonerlerin, buldukları yerleşim birimlerinde, görev başında olan birçok devlet yetkilisiyle iyi ilişkiler geliştirmiş olduğu ve bu yetkililerin de Amerikan Bord’un sağlık örgütlenmesine ılımlı yaklaştığı söylenebilir.

Misyon Hastaneleri Karşısında Alınan Önlemler

Adana, Kayseri ve Van valilerinin misyon hastaneleriyle ilgili olumlu yaklaşımlarında görüldüğü üzere yerel yöneticiler, bu sağlık kuruluşlarını buldukları illerdeki sağlık ihtiyaçlarına pratik bir çözüm olarak algılamışlar ve müsamaha göstermişlerdir. Ancak devlet merkezi, bu hastanelerin nasıl bir amaca hizmet etmek üzere kurulduklarına erken dönemlerden itibaren vâkıf görmektedir. Payitahtın hem teba-ı devlet-i aliyyeden olmayan hekimlerin hem de Osmanlı tebası olan, ancak yabancı kolejlerden diploma alan hekimlerin

²² ABCFM Arşivi, Reel 652, Nu.: 260, 296. Reel 717, Nu.: 179’da Van Valisi ve diğer yerel yöneticilerle uyum içerisinde oldukları rapor edilmektedir. Ayrıca Reel 618, Nu.: 275’te yer alan Merzifon misyon hastanesinin 1908-1909 çalışma yılı raporunda, bölgedeki bütün askerî ve mülki amirler ile yüksek ve düşük rütbeli çok sayıda memurun hastanede, tedavi ya da ameliyat hizmeti almakta olduğu aktarılmaktadır.

diploma onay işlemlerinde gönülsüz davranmış olması manidardır. Üstelik bu kimselerin belediye tabipliğinde bulunarak umuma hizmet sunması da yasaktır. Temmuz 1888 tarihli bir kararnameye göre; Amerikan mekteplerinde tıp eğitimi gören kimselerin “neşr-i dîn” maksadıyla eğitilmiş oldukları ve bu sebeple Sıhhiye Nezareti'nin kendilerini umuma hizmet sunmak üzere belediye tabipliğinde istihdam edemeyeceği vurgulanmaktadır²³. Yani payitaht, Amerikan hastanelerinin yeni yeni filizlenmeye başladığı 1880'li yıllarda, tıbbi misyon örgütlenmesinin, dinî propaganda amaçlı olarak ortaya çıkmış olduğunun farkındadır. Benzer şekilde 1895 yılında Sadaret'ten padişaha sunulan bir raporda,

misyonerlerin ekseriyeti fenn-i tıbbâ âşinâ olduklarından bilâ-tefrik İslam ve Hristiyan hastaları meccânen tedavî etmek ve parasız ilac vermek ve Hristiyan ahâlî-i fukârasına i'âne toplamak gibi hâller ile celb-i kulûbe muvâfık olmakda bulunmuş oldukları âşikâr ise de bunların maksad-ı hâfîleri teba-ı şâhâneyi ihlâl ve ifsâd olacağı,

denilerek tıbbi misyon çalışmalarının, Müslim ve gayrimüslim fark etmeksizin bütün halkın kalbini kazandığı ve bu sayede tebaya fesat fikirler aşılamaı hedef edindikleri vurgulanmaktadır²⁴. Burada bahsedilen fesat fikirler, 1890'lı yıllarda Osmanlı yetkililerini yoğun bir biçimde meşgul etmeye başlayan Ermeni olaylarının zeminiyle ilgili olarak anılmaktadır. Bu sayede yöneticiler, gözlerini Ermenilerle sıklıkla ilgilenen Amerikalı misyonerlere çevirmiştir (Şimşir, 1999, ss. 12-13)²⁵. Özellikle dinî propaganda ve Ermeni meselesiyle ilgili olarak payitahtı rahatsız eden Amerikan misyon hastaneleri karşısında merkezce alınmak istenen başlıca önlem girişimleri, şu başlıklar altında değerlendirilebilir:

- a) Yerel yöneticileri keyfi davranmamaları ve ruhsatsız misyonerlik kuruluşlarının açılmasına müsaade etmemeleri konusunda uyararak
- b) Diploma onayları, icazetname ve ruhsat işlerini yavaşlatmak
- c) Hâlihazırda izinsiz olarak açılmış olan hastanelerin kapatılmasını emretmek
- ç) Misyonerlerin tıbbi turlar düzenlemelerini önlemeye çalışmak
- d) Halkın misyonerlik kurumlarına ihtiyaç duymamaları için belediye hastanelerini güçlendirmek
- e) Ermeni meselesine dahil olan hastane personeliyle ilgili tahkikat başlatmak

²³ BOA. DH. MKT. 1560 / 60, 03 Za 1305 / 12 Temmuz 1888.

²⁴ BOA. Y. A. HUS. 341 / 124, 29 C 1313 / 17 Aralık 1895.

²⁵ Osmanlı Devleti'nin gerek Avrupa'da görevli elçileri ve gerek ABD'de görevli elçisi Mavroyeni Bey, merkeze yazmış oldukları raporlarda, Amerikalı misyonerlerin Avrupa'da ve ABD'de çoğu zaman Ermenilerle birlikte yaptıkları toplantılarda, Devlet-i Aliye aleyhine düşünceler ortaya koyduklarını rapor etmişler ve misyonerlerle Ermenilerin dayanışma içerisinde olduklarını, misyonerlerin Ermenileri devlet aleyhine taziyik etmekte olduklarını belirtmişlerdir.

Sayılan önlem önerilerini daha yakından incelemeden önce, bu girişimlerin hiçbirinin genele yayılan ve misyon hastanelerinin tamamını kapsayan etkili ve sistemli müdahaleler olmadığı peşinen söylenmelidir. Bu önlem girişimleri, misyon hastanelerinin faaliyetlerini yıldan yıla artırarak sürdürdüğü, II. Meşrutiyet'in ilanına kadar giden yaklaşık otuz yıl boyunca, II. Abdülhamit döneminde ortaya konulmaya çalışılan cılız, sonuç getirmeyen ve çoğu zaman münferit müdahaleler olarak tanımlanabilir.

Van misyon hastanesinin faaliyete geçişi örneğinde görüldüğü üzere, izinsiz olarak açılan bir misyon kuruluşu için merkezden gelen kapatma emirleri, ısrarlı olamamıştı²⁶. Merkezden benzer nitelikteki kapatma emirlerinin, diğer birçok misyon hastanesi için de çıkarıldığı görülmektedir. Örneğin Temmuz 1902 tarihli bir kararla Kayseri misyon hastanesinin kapatılması gerekliliği vurgulanmıştır. Sonuca ulaşamayan bu karara göre, Talas karyesinde bulunan elli yataklı bir Amerikan hastanesinin ruhsatsız olarak faaliyet gösterdiği, Osmanlı tebasından olmayan Dr. Tat'ın (Dr. Dodd) her ne kadar diploması onaylanmış olsa da hususi bir hastane açmak için resmî ruhsata sahip olmadığı ve burada ameliyatlar gerçekleştirmekte olduğu tespitiyle hastanenin kapatılması istenmiştir²⁷. Benzer şekilde Kasım 1906 tarihli bir diğer Osmanlı yazışması, yetkililerin Merzifon misyon hastanesinin ruhsatsız olarak uzun bir süreden beri faaliyet gösterdiğinin bilincinde olduklarını göstermektedir. İlgili yazıda,

Merzifon kazasında bulunan Amerikalı misyonerler mezûniyet-i resmîyeyi hâ'iz olmayarak altı seneden beri yüz yataklı bir hastahane küşâd ederek ve ittisâlinde bir de eczâhane ihdâs ederek Amerika'dan celb ettikleri tecrübesiz bir tabib vasıtasıyla bütün hastalıkları tedavi ve 'ameliyât-ı cerrâhiyenin en muhataralı nev'lerini konsolotosuz icrâ etmekte

oldukları bildirilmektedir²⁸. Yani Merzifon misyon hastanesinin altı yıl boyunca ruhsatsız olarak yüz yatak kapasitesiyle faaliyet göstermekte olduğu resmî görevliler tarafından bilinmekte, ancak müdahalede bulunulmamakta ya da müdahale edilememektedir. Bir diğer ifadeyle pasif ve etkisiz bir karşı koyuş söz konusudur.

Esasen bu serbestlik ve kural tanımazlık yalnızca Amerikan Bord personeline özgü bir durum da değildir. Yasalar gereği imkânsız görünen birtakım

²⁶Hastanelerin kuruluşu öncesinde, gezici hekimlik türündeki tıbbi misyon çalışmalarına da benzer yasaklamalar getirilmek istenmişti. Örneğin Van'da, 1894 yılında, Bayan Kimball'ın tıbbi faaliyetleri valilik emriyle yasaklanmıştı. Ancak Dr. Kimbal, kısa bir süre sükûnetle bu yasağa uyduktan sonra, tıbbi çalışmalarını yeniden başlatmıştı (ABCFM Arşivi, Reel 693, Nu.: 461).

²⁷BOA. DH. MKT. 550 / 52, 17 R 1320 / 23 Temmuz 1902.

²⁸BOA. DH. MKT. 1131 / 15, 18 N 1324 / 04 Kasım 1906.

girişimler, benzer şekilde diğer Batılı ülke vatandaşları tarafından da ortaya konulmakta ve merkezî hükûmetler, bu girişimlere engel olamamaktadır. Merkezî hükûmetin, Batılı misyonerlerin tıbbi çalışmalarına pasif karşı koyma girişimleriyle ilgili bir örnek, Suriye vilayetinin Kerek sancağında yaşanmıştır. Johnson adında İngiliz bir misyonerin 1890'lı yıllarda Suriye vilayetinde gerçekleştirmekte olduğu tıbbi misyonerlik çalışmaları, Bâb-ı Âlî tarafından açık bir biçimde nizamnameye aykırı bulunmakta ve şahsın faaliyetlerinin yasaklanması sert bir ifadeyle emredilmektedir. Üstelik bu emrin verilisinde adı geçen misyonerin bölgedeki Arap ahaliye ulaşmak için sağlık hizmetleri üzerinden faaliyet gerçekleştirmekte olduğu notu da iliştilmiştir²⁹. Ancak aradan yıllar geçmesine rağmen misyoner Johnson'un, bölgedeki çalışmalarını hastane ve eczane boyutunda genişletmiş olduğu anlaşılmaktadır. Artık bu durumu kabullenen Suriye valisi, Nisan 1903 tarihli bir yazısında, Dâhiliye Nezaretinden İngiliz misyoner Johnson'un sağlık hizmetleriyle rekâbet edebilecek 1200 kuruş maaşla Müslüman bir belediye tabibi atanmasını ve Müslim ve gayrimüslim ahalinin İngiliz doktora gitme mecburiyetinin önüne geçilmesini talep etmiştir³⁰.

Belediye tabipliklerinin güçlendirilmesi fikri, payitahtın birbiri ardına ortaya çıkan misyoner girişimlerini kabullenip, oyunu kendi sahasında idare etmek istediğini gösterir. Artık yasaklamaya ve hastaneleri kapatmaya imkân olmadığı için karşılık olarak bölge ahalisinin bu hastanelere gitme ihtiyacının ortadan kaldırılmasına yönelik girişimlerde bulunulmalıdır. Örneğin Dâhiliye Nezareti, 1904 senesinde doğrudan padişaha yazdığı bir arızada; Amerikan Bord'un Antep hastanesine çok sayıda Müslüman'ın başvurduğunu hatırlatarak, Müslümanların bu hastaneye müracaat etmelerine mahal kalmaması için Antep'te yapımı yarım bırakılan hastanenin bir an evvel tamamlanması gerektiğini ifade etmiştir³¹.

Belediye hastaneleriyle ilgili olarak buralarda çalışan yerli doktorların da Bord misyonerlerinin tıbbi faaliyetlerine karşı tavır almakta oldukları raporlara yansımıştır. Yerli doktorlar, buldukları yerleşim birimlerine sonradan gelen ve çoğu zaman ücretsiz tedavi sunan Bord misyonerlerini, kendilerine ticari manada önemli bir rakip olarak görmüşlerdir. Örneğin Kayseri misyon hastanesinin müdürü Dr. Dodd'un kısa süreliğine yurt dışına çıkmasını fırsat bilen yerli bir doktor, halk arasında Dr. Dodd'un öldüğünü ve onun yerine bakan doktor da tecrübesiz olduğu için misyon hastanesinin artık hasta kabul etmediği yönünde bir söylenti çıkarmıştır³². Harput misyon hastanesinde görevli

²⁹ BOA. Y. PRK. UM. 34 / 35, 22 B 1313 / 08 Ocak 1896.

³⁰ BOA. DH. MKT. 703 / 7, 08 M 321 / 06 Nisan 1903.

³¹ BOA. DH. MKT. 818 / 9, 17 Za 1321 / 04 Şubat 1904.

³² ABCFM Arşivi, Reel 618, Nu.: 107. Yerli doktorların Dr. Dodd'la olan rekâbetine Dr. Dodd'un oğlu Edward M. Dodd da değinmektedir. Edward Dodd, yerli

doktor da 1908 yılında yazdığı bir raporda, şehirdeki yerli doktorlarla olan rekâbetlerine atıfta bulunarak yerli doktorların bölge insanını tanıma ve dil avantajlarını kullanarak çok sayıda hastaya ulaşabildiklerini ve misyon hastanesi önünde bir engel teşkil ettiklerini aktarmıştır³³. Van misyon hastanesinin kurucusu olan Dr. Ussher de anılarında, Van misyon hastanesinin inşa sürecinde, Van'daki belediye hekimi Fethi Bey'in kendilerinin başarısını kıskanarak, ruhsatsız bir hastane inşa edilmekte olduğunu yetkili mercilere şikâyet ettiğini aktarmaktadır. Hatta Fethi Bey'in, şikâyeti sonrası hastane inşasını teftiş için görevlendirilen müfettişle birlikte gelerek ona izahatta bulunduğunu belirtmektedir (Ussher, 1917, s. 85). Buna benzer birçok örnek, yerli doktorların Bord'un tıbbi çalışmalarını onaylamadıklarını ve bu faaliyetler önünde zaman zaman bir engel teşkil ettiklerini göstermektedir.

Amerikan Bord'un sağlık personelinin yasalara aykırı olarak gerçekleştirdiği tıbbi misyon çalışmalarının, çoğu zaman tutuklamaya varmayan derecede uyarılarla geçiştirilmiş olduğu da görülmektedir. Ancak kimi durumlarda, özellikle konu Ermeni meselesiyle ilintili olduğunda, hastane personelinin soruşturulması ya da sınır dışı edilmesine kadar giden bazı uygulamalarda bulunulduğu görülmüştür. Bununla ilgili ilk örnek, Sivas'ta görev yapan Amerikan vatandaşı Dr. Abkaryan'ın, *efkâr-ı muzırrası hakkında delâ'il ve emâre* elde etmek üzere 1891 yılı başlarında başlatılan tahkikatla ortaya çıkmaktadır. Bu kovuşturmada, Dr. Abkaryan'ın, hainane fikirlerinden dolayı Osmanlı topraklarından çıkarılması talep edilmektedir³⁴. Yine *Ermeni fesadıyla* ilgili olmak üzere Antep'te faaliyet gösteren Dr. Shepard'ın, 1896 tarihinde savunması istenmiştir³⁵.

Buraya kadar bahsedilen tıbbi misyon çalışmalarına karşı payitaht tarafından alınmaya çalışılan önlemler, II. Meşrutiyet'in ilanına dek süregelen uygulamalardır. II. Meşrutiyet'in ilanıyla birlikte kısa sürede birçok misyon hastanesi daha önce olmadığı kadar rahat bir biçimde hareket imkânına kavuşmuştur. Bord'a ait misyon hastaneleri, daha önceleri teoride de olsa özellikle ruhsatname konusunda güçlüklerle karşılaşırken, 1908 yılından 1. Dünya Savaşı'nın ilan edildiği 1914'e kadar geçen sürede, gerek mevcut hastane binalarını genişletme, gerek kurulan yeni hastanelere doğrudan ruhsat sağlanması hususunda oldukça elverişli bir dönem geçirmiştir. Bahsedilen elverişli ortamla ilgili olarak 1908 sonrasına ait birçok Osmanlı yazışması bulunmaktadır. Bunlardan ilki, 1909 yılında Basra'da bir Amerikan misyon hastanesinin açılışına verilen ruhsatnamedir. Daha önceleri payitahtın, hususi

---

doktorların babasının çalışmalarını ve halk arasındaki olumlu imajını kıskandıklarını belirtmektedir (Edward M. Dodd, 1933, s. 69).

³³ ABCFM Arşivi, Reel 711, Nu.: 216.

³⁴ BOA. Y. PRK. DH. 4 / 24, 17 B 1308 / 26 Şubat 1891; BOA. DH. MKT. 1809 / 5.

³⁵ BOA. HR. SYS. 2791 / 35, 20 Ş 1313 / 05 Şubat 1896.

hastane inşalarının Devlet-i Aliye tebaasından olmayan kimseler tarafından yürütülemeyeceğini kesin bir dille belirtmekte olduğundan bahsedilmişti. Ancak Basra'da Amerikan vatandaşı Protestan bir hekim tarafından açılmak istenen bir hastaneye, *orada bir belediye hastahânesi var ise de mevcûd nüfusa nazaran gayr-ı kâfî olmakla beraber mezkûr hastahânenin inşâsında bir gûne mahzûr olmadığı anlaşılmış olduğundan* denilerek ruhsatname verilmiştir³⁶. Yine 1911 yılında benzer şekilde izinsiz olarak faaliyet gösteren Merzifon misyon hastanesinin yeni bir bina üzerinde çalışmalarını devam ettirmesi için talep edilen ruhsat, Bâb-ı Âlî tarafından, her türlü vergi ve rüsumunun ödenmesi şartıyla ve yapılan tahkikat sonucu bir hastane inşasına mani bir durum olmadığı anlaşılmış olduğu gerekçesiyle verilmiştir³⁷. İzinlerle ilgili olarak Meşrutiyet döneminde gösterilen bu olumlu tavra bir diğer örnek, bazı Amerikalı misyonerlerin devlet nişanı ile ödüllendirilmesinde görülmekteydi. Antep misyon hastanesinin başhekimi olan Dr. Shepard, 1909 Adana olayları sonrasında yardım komitesi başkanı olarak atanmış ve burada gerçekleştirdiği çalışmalarından dolayı devlet nişanına layık görülmüştü. Adana valisi Cemal Paşa, Dr. Shepard'a yazmış olduğu tebrik mektubunda, İttihat ve Terakki'nin yabancı uyruklu kimselerin Osmanlı ülkesine vermiş oldukları hizmetleri takdirle karşıladığını belirterek hizmetlerinden dolayı Dr. Shepard'a teşekkürlerini bildirmiştir. Ayrıca Cemal Paşa, mektupta, Dr. Shepard'ın Amerika'da Osmanlı Devleti'yle ilgili yayacağı olumlu düşüncelerden dolayı memnuniyetini dile getirmekteydi (Riggs, 1890, s. 82).

Bord hastanelerine karşı II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan bu esnek tavırda şüphesiz, diplomasi unsurlarıyla, yani Amerikan elçiliğiyle iyi geçinme düşüncesi etkili olmaktadır. Bord'un bu dönemde Konya'da faaliyete geçirmek istediği misyon hastanesiyle ilgili ruhsat tartışmaları, yöneticilerin Amerikan elçisinin hoşnutluğunu kazanmaya vermiş oldukları önemi gözler önüne sermektedir. Misyoner William Dodd'un Konya'da bir hastane açmak istemesiyle başlayan kurumlar arası muhaberatta, Dr. Dodd'un Amerikan tebaasından olmasının onun bu hastaneyi açmasına engel teşkil edeceği ilk etapta belirtilmiştir. Ancak hastahânenin “mü'essesât-ı hayriye cümlesinden olub vücûdundan kazâ-yı mezkûre halkınca da istifâde melhûz ve küşâdında siyâseten mahzûr gayri vârid bulunduğuna nazaran ve yine ruhsat i'tâsı sefâretin mûcib-i hoşnûdîsi olacağı” düşüncesiyle ruhsatın verilmesine karar verilmiştir³⁸. Mevcut nizamnamenin ruhsat itası için elverişli olmamasına rağmen yetkililerin iki pratik sebebe dayanarak ruhsat verilmesini kararlaştırdıkları görülmektedir. Buradaki iki pratik sebepse, açıklıkla ifade edildiği üzere bölge halkının sağlık

³⁶ BOA. İ. HR. 420, 25 L 1327 / 09 Kasım 1909.

³⁷ BOA. DH. İD. 123 / 3, 28 M 329 / 29 Ocak 1911.

³⁸ BOA. DH. İD. 117 / 67, 12 S 1330 / 01 Şubat 1912.

hizmetinden yararlanacak olması ve elçiliğin olumlu görüşlerinin kazanılmak istenmesidir.

Yetkililerin büyük harbe kadar tıbbi misyon karşısında sahip olduğu bu ılımlı tutumla ilgili diğer birçok örnek mevcuttur. Ancak savaşın başlaması ve kapitülasyonların kalkmasını takip eden harp yıllarında, birçok misyon hastanesine ya el konulmuş ya da kapatılmıştır. Diyarbakır misyon hastanesi müdürü gibi kimi personel de Ermeni meselesinde parmağı bulunduğu gerekçesiyle sınır dışı edilmiştir³⁹. El konulan misyon hastaneleri, Kızıl Haç desteğinde ve askerî yetkililerin denetimi altında faaliyetlerine devam etmişlerdir. Savaşın başlangıcından Cumhuriyet'in ilanına kadar geçen süre ve hatta sonrası misyon hastaneleri için oldukça karmaşık ve inişli çıkışlı bir süreç olmuştur. Cumhuriyet'in ilan edildiği dönemde, Anadolu topraklarında faaliyete devam eden yalnızca üç hastane kalmıştır. Bunlar Kayseri, Adana ve Antep'te bulunan hastanelerdir. Kayseri ve Adana'da bulunan misyon hastaneleri, Bord merkezinin almış olduğu karar doğrultusunda 1932 yılında kapatılmış, Antep'teki hastane ise varlığını günümüze kadar devam ettirmiştir.

Diplomatik Baskı

Bord'un uygulamaya koymak istediği tıbbi misyonerlik çalışmaları için devamlı surette hukuki sınırları zorlamasına ve devletin bu girişimleri önleme çabalarına üçüncü bir unsurun eklenmesi görülmektedir. Bu unsur, daha önce bahsedilen, başta Anadolu'daki Amerikan diplomasi örgütü ve dönem dönem de İngiliz konsoloslarından oluşan diplomasi ağının teşkil ettiği boyuttur. Amerikan diplomatları, gerek Amerikalı doktorların diplomalarını onaylatmalarında ve gerek hastanelerin ruhsat işlemlerinde ve hastane personelinin korunup kollanmasında, Bâb-ı Âlî nezdinde girişimlerde bulunmuşlardır. 1880'li yıllardan Cumhuriyet'in ilanı sonrasına kadar tıbbi misyonerlik çalışmalarının sürdürüldüğü yıllarda aktif bir diplomasi unsurundan söz edilebilir. Amerikan elçiliğinin misyon hastaneleriyle ilgili olarak Bâb-ı Âlî nezdindeki ilk müdahalelerinden birisi, diploma onaylarının kolaylaştırılmasıyla ilgili gerçekleşti. Amerikan elçiliği, zaman zaman Amerikalı doktorların diploma onaylarının geciktirildiği ve özellikle bu kimselerin tabiiyetiyle ilgili uzun süreli tahkikatta bulunduğu şikâyetiyle Bâb-ı Âlî nezdinde bir girişim başlatmıştı⁴⁰. Bu girişimin Bâb-ı Âlî tarafından ciddiye alınmış olduğu, kısa süre içinde Sıhhiye Nezaretince yayımlanan bir genelgeden anlaşılmaktadır. Nezaret, bu genelgede, ilgili birimlerden, Amerikan diplomasına sahip hekimlerin tabiiyetlerinin tetkikine girişilmeden diplomalarının onaylanmasını istemiştir⁴¹.

³⁹ BOA. DH. EUM. 5. Şb. 19 / 55, 12 R 1331 / 19 Şubat 1913.

⁴⁰ BOA. DH. MKT. 1798 / 42, 24 Ca 1308 / 05 Ocak 1891.

⁴¹ BOA. DH. MKT. 1856 / 69, 29 Z 1308 / 05 Ağustos 1891.

Amerikan elçiliği hastanelere ruhsat sağlanması ya da ruhsatsız olarak faaliyet göstermekte olan sağlık kuruluşlarına dokunulmamasıyla ilgili olarak da girişimlerde bulunmaktaydı. Nitekim faaliyete geçen birçok ruhsatsız hastaneyle ilgili çıkarılan kapatma kararlarının nihayete erdirilemeyişinde zımni bir elçilik baskısının etkisinden söz etmek mümkündür. Yine bu baskının hastane açılışları için gereken izinlerin sağlanması noktasında da gerçekleşmiş olduğu belgelere yansımaktadır. Diploması diline elçiliğin *iltiması*, yani elçiliğin ricası şeklinde yansıyan bu müdahalelere çoğu zaman olumlu cevaplar verildiği görülmektedir. Örneğin Harput misyon hastanesinin inşası sürecinde Bord misyonerleri, yetkililerin kendilerini arsa onayı konusunda oyaladıklarını belirterek konuyu diploması boyutuna taşımışlardı. Misyonerler şehirdeki Amerikan konsolosu aracılığıyla izin işlemlerinin hızlandırılması için elçi Leishman'dan yardım talep etmişler ve arsanın onay işlemleri çok geçmeden tamamlanmıştı⁴². Benzer şekilde, 1909 yılında, Anadolu haricinde Basra'da inşası planlanan bir Amerikan misyon hastanesiyle ilgili yapılan başvuru, elçiliğin devreye girmesiyle kısa sürede olumlu olarak cevaplandırılmıştı. Elçilik, Basra'daki sağlık hizmetleri ihtiyacının had safhada olduğunu ve kendilerinin hastane inşası için inisiyatifte bulduklarını belirtmiş ve resmî prosedürün kısa sürede tamamlanmasını istemişti. Bu istek doğrultusunda Dâ'ire-i Hâriciye'nin Şûrâ-yı Devlet'e sunmuş olduğu 01 Kasım 1909 tarihli ruhsatname isteği, takip eden 09 Kasım tarihinde hızlı bir şekilde onaylanmıştı⁴³.

Elçiliğin misyon hastanelerinin tesis ve ruhsatnameleriyle ilgili gerçekleştirdiği bir diğer girişim örneği, Konya misyon hastanesinin inşasında tezahür etmektedir. 1912 yılı başlarında Amerikan elçiliğinin Bâb-ı Âlî'den istediği ruhsatname onayı, gerek bölge halkının bu hastaneden yararlanacak ve gerek ruhsat izniyle sefaretin hoşnutluluğunun kazanılacak olması düşüncesiyle uygun bulunmuştu⁴⁴.

Elçiliğin misyon hastanelerine inşa ve çalışma ruhsatlarıyla ilgili verdiği diplomatik destek daha sonraki yıllarda da devam etti. Amerikan elçiliği, 1. Dünya Savaşı arifesinde ve savaş yıllarında hastanelere ve tıbbi misyonerlere ihtiyaç duydukları durumlarda koruma sağladı. Daha önce bahsedildiği üzere kimi Amerikalı doktorların ismi Ermeni olaylarıyla anılmıştı. Örneğin 1915 yılında Diyarbakır misyon hastanesi müdürünün isyancı Ermenilere yardımda bulunduğu gerekçesiyle Beyrut ve Halep civarına sürülmesi olayı, Amerikan elçiliği tarafından şiddetle protesto edilmişti⁴⁵. Benzer şekilde elçilik, 1. Dünya Savaşı yıllarındaki kaos ortamından etkilenen ve merkezî hükümetlerin ortaya koyduğu tedbirlerden nasibini alan birçok Amerikan kuruluşu ve hastanesiyle

⁴² ABCFM Arşivi, Reel 703, Nu.: 653.

⁴³ BOA. İ. HR. 420, 25 L 1327 / 09 Kasım 1909.

⁴⁴ BOA. DH. İD. 117 / 67, 12 S 1330 / 1 Şubat 1912

⁴⁵ BOA. DH. EUM. 5. Şb. 19 / 55, 04 M 1334 / 12 Kasım 1915.

ilgili protestolarda bulunmuştur. Yetkililerin, “kâvânîn ve nizâmât-ı memleket hilâfına mu’âmelâta devâm edildiği” gerekçesiyle Konya misyon hastanesine el koymaları ve personelinin görevlerine son vermeleri karşısında 1916 ve 1917 yıllarında Amerikan elçiliği, Bâb-ı Âlî’ye karşı çok sayıda protesto gerçekleştirmiştir. Elçilik, Amerikan misyonerlerine karşı mahallî memurların bu türden davranışlarının engellenmesi için önlemler alınmasını talep etmiştir⁴⁶.

Elçiliğin hastanelerle ilgili olarak Cumhuriyet’in ilanını takip eden süreçte de girişimlerine devam ettiği görülmektedir. Amerikan diplomatlar, kapatılan birçok misyon hastanesinin arasında ayakta kalabilenlerin çalışmalarına devam etmeleri ve personellerinin buldukları mahallerde geçmişte olduğu gibi Cumhuriyet döneminde de faaliyet göstermesi yönünde tutum belirlemişlerdir. Bu yönde çok sayıda girişimde bulunmuş olan ABD’nin diplomatik mümessili Amiral Bristol, 1919 yılında göreve atanmıştır (Bulut, 2008, s. 23). Bristol Antep, Adana ve İstanbul Amerikan hastaneleriyle yakından ilgilenmiş ve Bord misyonerlerinin buralarda görevlerinin devamı için hükümet nezdinde sık sık girişimlerde bulunmuştur⁴⁷.

Sonuç

Gerek Osmanlı gerek Cumhuriyet dönemlerinde Amerikan diplomatların misyon hastaneleri ve bu kurumların personelleriyle ilgili meselelere birebir müdahil oldukları görülmektedir. Bu müdahalelerle, hastanelere izin sağlanması, hastane binası inşası, Amerikalı hekimlerin diplomalarının onaylanması, personelin olağan dışı dönemlerde uğradıkları soruşturmalar ve hastane bünyesindeki eczanelerin durumları vb. hemen hemen her konuda Amerikan misyon hastanelerinin arkasında olduklarını hissettirmişlerdir.

Misyon hastanelerinin kuruluşu ile tıbbi misyonerlik faaliyetleri ve devlet merkezinin bu çalışmalar karşısındaki tutumu değerlendirildiğinde, mevcut veriler ışığında ortaya dört unsur çıkmaktadır. Birincisi, misyon hastaneleri yasal bir temelden uzak faaliyet göstermekte ve mevcudiyetleri Osmanlı yasal düzenlemelerinde meşruiyet görmemektedir. Yasadışı olarak faaliyete geçen bu sağlık kuruluşlarının bazıları, zamanla ruhsatnameye kavuşurken, bazıları yıllar boyunca izinsiz olarak faaliyet göstermekte ve çok sayıda insanla temas kurmaktadır. İkincisi, yerel yöneticilerin önemli bir kısmı, Bord’a ait sağlık kurumlarının, şehrin sağlık ihtiyaçlarının giderilmesindeki rollerine binaen,

⁴⁶ BOA. DH. EUM. 5. Şb. 35 / 45, 09 Ra 1335 / 03 Ocak 1917.

⁴⁷ BOA. HR. İM. 21 / 212, 1923. Amiral Bristol, 1923’te Dr. Shepard’ın Antep Hastanesindeki görevinin başında bırakılması için başvurularında bulunmuştu. Ayrıca Bristol, 1924’te Adana ve Antep hastanelerinin eczanelerinin, bu kurumların hastane dışında ilaç dağıtımını yapamayacakları yönündeki gerekçeyle kapatılmalarının ardından, yeniden açılabilmesi için de girişimlerde bulunmuştur (BOA. HR. İM. 96 / 67, 06 Şubat 1924).

ruhsatsız dahi olsa çalışmalarında bir mahzur görmemiştir. Yerel yönetici ve askerî rütbelilerin hem kendilerine hem de ailelerine tedavi sunan Amerikalı doktorlar, bu kimseler tarafından çoğunlukla zararsız olarak telakki edilmiştir. Bu bağlamda bölgede bulunan devlet yetkililerinin hastaneler aracılığıyla gerçekleştirilen misyonerlik faaliyetlerinin içeriği ve amacına tam olarak vâkıf olamadıklarını söylemek mümkündür. Üçüncüsü, Osmanlı merkezi, hastaneler bünyesinde sürdürülen dinî propaganda ve misyonerlik çalışmalarının farkındadır. Özellikle II. Abdülhamit döneminde payitaht, dinî propaganda hususuyla ilgili ciddi derecede reaksiyon göstermiştir. Ancak hastanelerin yıllarca gerçekleştirdikleri faaliyetlerin sürekliliği göz önüne alındığında, bu reaksiyonların kuvveden fiile geçemediği ve yalnızca düşüncede kaldığı görülmektedir. Ayrıca devlet merkezinin hastaneler ve tıbbi misyonerlik karşısında gösterdiği tutum, 1908 sonrasında yumuşamış ve 1. Dünya Savaşı yıllarına kadar bu olumlu tutum devam etmiştir. Ancak gerek savaş dönemi ve gerek Cumhuriyet'in ilanı sonrasında tıbbi misyonerlik çalışmaları önemli kısıtlamalara uğramıştır. Yani devlet merkezinin misyon hastaneleri karşısındaki kısıtlayıcı gücü, ancak 1. Dünya Savaşı yıllarında ve Cumhuriyet'in ilanı sonrasında sonuç getirici bir mahiyet alabilmiştir. Misyon hastanelerinin meşruiyetiyle ilgili ortaya çıkan dördüncü husus ise ABD diplomasinin hastaneler hususunda göstermiş olduğu hassasiyet ve gerektiği durumlarda misyon hastanelerinin kararlılıkla korunup kollanmasıdır. ABD diplomasisi, Osmanlı döneminde misyon hastanelerine gösterdiği *sahiplenişi*, Cumhuriyet yıllarında da aynı şekilde istikrarlı bir biçimde sürdürmüştür.

Kaynakça**Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)**

- DH. EUM. 5. Şb. 19 / 55.
 DH. EUM. 5. Şb. 29 / 21.
 DH. EUM. 5. Şb. 35 / 45.
 DH. İD. 117 / 67.
 DH. İD. 123 / 3.
 DH. MKT. 1131 / 15.
 DH. MKT. 1560 / 60.
 DH. MKT. 1798 / 42.
 DH. MKT. 1809 / 5.
 DH. MKT. 1856 / 69.
 DH. MKT. 536 / 39.
 DH. MKT. 550 / 52.
 DH. MKT. 551 / 21.
 DH. MKT. 703 / 7.
 DH. MKT. 818 / 9.
 HR. İM. 21 / 212.
 HR. İM. 96 / 67.
 HR. SYS. 2791 / 35.
 İ. HR. 420.
 Y. A. HUS. 341 / 124.
 Y. PRK. DH. 4 / 24.
 Y. PRK. UM. 34 / 35.

Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi Özel Koleksiyonu

Charles Riggs, *History of the ABCFM in the Near East Especially in Turkey 1819-1934*.

Amerikan Bord Arşivi

- Reel 618, Nu.: 107.
 Reel 618, Nu.: 12, 20.
 Reel 628, Nu.: 527.
 Reel 628, Nu.: 569.
 Reel 652, Nu.: 260, 296.
 Reel 666, Nu.: 278.
 Reel 693, Nu.: 461.
 Reel 711, Nu.: 216.
 Reel 717, Nu.: 179.

Araştırma Eserleri

- Bartholomew, A. A. (1989). *Tarsus American School, 1888-1988, The Evolution of a Missionary Institution in Turkey*. Doctorate Thesis, Bryn Mawr College, Bryn Mawr.
- Barton, J. L. (1908). *Daybreak in Turkey*. Boston: The Pilgrim Press.
- Bulut, S. (2008). *Atatürk Dönemi Türkiye-ABD İlişkileri (1923-1938)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.

- Dodd, E. M. (1933). *How Far to the Nearest Doctor*. New York: Friendship Press.
- Dwight, H. G. O. (1854). *Christianity in Turkey*. London: James Nisbet and Co.
- Greene, J. (1916). *Leavening the Levant*. New York: The Pilgrim Press.
- Knapp, G. H. ve Ussher, C. D. (1917). *An American Physician in Turkey a Narrative of Adventures in Peace and War*. Boston and New York: The Riverside Press.
- Kocabaşoğlu, U. (1989). *Kendi Belgeleriyle Anadolu'daki Amerika 19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Amerikan Misyona Okulları*. İstanbul: Arba Yay.
- Niles, Mary E. (1890). *Henry Sergeant West American Heroes on Mission Fields* içinde. (H. C. Haydn Ed.), New York: American Tract Society.
- Richter, J. (1910). *A History of Protestant Missions in the Near East*. New York: Fleming H. Revell Co.
- Riggs, A. S. (1920). *Shepard of Aintab*. New York: Interchurch Press.
- Strong, W. E. (1910). *The Story of the American Board*. Boston: the Pilgrim Press.
- Şimşir, B. (1999). *Documents Diplomatiques Armeniennes Affaires Armeniennes*. Vol IV. Ankara: TTK Yay.
- Tracy, J. (1842). *History of the American Board of Commissioners for Foreign Missions*. New York: University Press.
- Yücel, İ. (2005). *Kendi Belgeleri Işığında Amerikan Board'ın Osmanlı Ülkesindeki Teşkilatlanması*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

**BAĞIMSIZLIKLARININ 20. YILINDA
TÜRK CUMHURİYETLERİ**

ÖZBEK HANLIĞI'NIN (1499-1599) KÜLTÜR BASAMAKLARINDAKİ İLK SEÇKİNLER: BİR BİYOGRAFİ DENEMESİ

Semiha ALTIER

Özet: Özbek Şiban Han (1451-1510), 1507 yılında Hüseyin Baykara'nın (1438-1506) oğlu Bediüzzaman Mirza'dan (ö. 1515 yada 1517) başkent Herat'ı alarak Timurluların (1370-1507) siyasi varlığına son verir. Han, bundan sonra bilinçli kültür politikası ile 15. yüzyılda İslam sanatında "Timurlu Rönesansı" denilen parlak dönemi yaşatan Timurluların sanat ve kültür ortamını korumaya ve geliştirmeye çalışır. Timurluların sanat ve bilim alanında oluşturdukları yapının devamlılığı sağlamak için, yine Timurlu tebaasından yararlanır. Özbek Hanlığı'nın (ya da Şeybaniler) kültür ve sanat ortamını biçimlendirenler, daha önce Timurlu saraylarındaki aristokratların çevresinde bulunan mimar, nakkaş, tarihçi, suffî, dilbilimci, hattat, vezir, alim, şair, yazar ve müzisyen gibi kişiler olmuştur.

Bu dönemde İran'daki Safevî (1501-1736) baskısından kurtulmak amacıyla ana vatanlarından göç ederek Semerkant ve Buhara'ya gelen bilim adamı ve sanatçılar da Özbek saray çevresinin etkinliklerini şekillendirir. Maverâünnehir'de 16. yüzyıl başlarında oluşturulan bu zengin kültür ve sanat ortamı, çeşitli sanat bilim dallarına mensup kişilerin Özbek hanları tarafından himaye edilmelerinin sonuçlarından biridir.

Anahtar kelimeler: Özbekler, Timurlular, Maverâünnehir, Semerkand, Buhara, Şiban Han, Muhammed Salih, Mevlana Benaî, Molla Muhammed Şadî, Huncî, Molla Abdürrahim, Seyyid Padişah Hacı, Hasan Hacı, Mevlana Hoca Ali, Haravî, Sultan Ali-i Mîşhedî, Üstad Kemaleddin Bihzad, Molla Balanî.

The First Elites in the Cultural Steps of Uzbek Khanate (1499-1599): A Biographical Essay

Abstract: Uzbek Shaybani Khan (1451-1510) put an end to the political existence of Timurids (1370-1507) in the year 1507 by conquering the capital Herat from Badi' al-Zaman Mirza (d. 1515 or 1517), son of Husayn Bayqarah (1438-1506). After that, the Khan, by following a rational policy, made an effort to protect and develop the artistic and cultural environment of the Timurids, who started a brilliant period known as "the Timurid Renaissance" in the 15th century Islamic art. In order to ensure the continuity of the structure the Timurids created in the field of art and science, the Khan again made use of his Timurid subject. Those who shaped the artistic and cultural environment of the Uzbek Khanate (or Shibanids) were people of various lines such as architects, muralists, historians, mystics, linguists, calligraphers, viziers, scientists, poets, writers and musicians, who were previously part of the entourage of the aristocrats in the Timurid court.

In this period, scientists and artists, who had emigrated from their homeland in order to be free from the Safavid (1501-1736) oppression in Iran and come to

Samarkand and Bokhara, also shaped the activities of Uzbek court. This rich cultural and artistic environment, developed in Transoxiana at the beginning of the 16th century, was one of the consequences of patronizing of people from various disciplines of art and science by Uzbek khans.

Key words: Uzbeks, Timurids, Mawarannahr (or Transoxiana), Samarkand, Bukhara, Shaybani Khan, Muhammed Salih, Mevlana Benaf, Molla Muhammed Şadı, Huncî, Molla Abdürrahim, Seyyid Padişah Hace, Hasan Hace, Mevlana Hoca Ali, Haravî, Sultan Ali-i Mişhedî, Üstad Kemaleddin Bihzad, Molla Balanî.

Giriş: Özbek Hanlığı'nın İlk Yılları

Çalışmamızda, Özbek Hanlığı'nın kuruluş aşamasında kültür ve sanat ortamını biçimlendiren ilk seçkin kesimin üyeleri birinci el kaynaklar üzerinden çeşitli yönleriyle tanıtılmıştır. Tanıtım, birinci el kaynakların verdikleri bilgiler çerçevesinde olduğundan, kimi seçkinler hakkında ayrıntılı bilgiler derlenebilirken kimileri sınırlı bir şekilde tanıtılabilmektedir.

Makalenin amacı Semerkant ve Buhara saraylarında Özbeklerin ilk siyasi lideri Şiban Han (1451-1510) ve seleflerinin yakın çevresinde yer alan mimar, suffî, hattat, dil bilimci, vezir, alim, şair, yazar, tarihçi, müzisyen gibi çeşitli alanlarda ustalaşmış fikir ve sanat adamlarının profilini çizmektir. Aynı zamanda böylesine seçkin bir çevreye ne tür özelliklere sahip kişilerin girebildiğini ortaya koyarak, bu kimliklerin dönemin tarihsel ve sosyal ortamına katkılarını değerlendirmektedir.

Konu, dönem olarak Özbeklerin ilk siyasi lideri Semerkand tahtında oturan Şiban Han, hanın amcası Köçkücü Han (ö. 1510), kardeşi Mahmud Bahadır Sultan (1454-1501), Buhara'da hüküm süren Mahmud Bahadır Sultan'ın oğlu Ubeydullah Han (1480-1539) ve onun oğlu Abdülaziz Han'ın (1515-1551) saltanat yılları üzerinden tartışılmıştır.

16. yüzyılın başlarından sonuna kadar yaklaşık yüz yıl belirli çevrelerde hüküm süren Özbekler, Moğol kökenli Cengiz Han'ın (1155-1227) soyundandır (McChesney, 1997, s. 426). Aynı soydan gelen Ebu'l Hayr Han (1428-1470) 16. yüzyıl başında Özbek Hanlığı'nın temelleri atar. Dedesinin ölümüyle ortaya çıkan karışıklıklardan sonra Özbekler'i siyasi anlamda biraraya getirerek hanlığı kuran Şiban Han ise 1500-1510 yılları arasında hüküm sürer. Hükümdarlık döneminde Şiban Han, hızlı bir fetih politikasıyla Timurluların önemli merkezleri Buhara'yı 1500'de, Semerkant'ı 1501 yılında ele geçirir. 1507'de Hüseyin Baykara'nın (1459-1506) ölümü üzerine tahta geçen oğlu Bediüzzaman Mirza'nın (sal. 1506-1507) kaçarak terk ettiği başkent Herat'a savaştan girer (Barthold, 1938, s. 87; Brandenburg, 1977, s. 64; Rumlu Hasan, 2004, s. 131) ve bu devletin siyasi varlığına son verir.

Doğu İslam dünyasında sadece fetihleriyle değil, kültürel etkinlikleriyle de var olmayı tasarlayan Özbekler, Timurluların oluşturduğu kültürel geleneği örnek alarak, kendi saray yaklaşımlarına uygun şekle getirirler. Bunun için öncelikle Timurlu sarayında yaşamış ve bu kültürü yakından tanıyan kişilerden yardım aldıkları bilinir. Şiban Han, Timurluların yıkılışı ile saraya hizmet eden fakat konumlarını kaybeden tecrübeli sanatçı, bilgin ve üstadları kendi sarayında himaye eder. Bu kişiler de âdeta bir kültür danışmanı gibi Özbek saraylarında yaşayan aristokratlara ders verirler (Holzwarth, 2000, s. 432).

Özbek, Timurlu dönemlerinde Safevi Devleti'ni kuran Şah İsmail (1502-1524), aralarında Şiban Han'ın saray tarihçisi olarak göreve getireceği Benaî'nin (1453-1512) de bulunduğu Sünnî çevrenin ulemâ ve sanatçılara yoğun bir baskı uygulamış, bundan dolayı Özbeklerin yaşam alanı Maverâünnehir'e büyük göçlerin yaşanmasına sebep olmuştur (Kılıç, 1999, s. 438; Kılıç, 2001, ss. 16-17; Mirzaev 1976, s. 43). İşte bahsi geçen kişiler 16. yüzyılım başlarında Özbek Hanlığının kültür ve sanat etkinliklerini şekillendirecek kesimi oluşturmuşlardır. Kendisi de şair ve hattat olan Şiban Han¹ döneminde yerleşmeye başlayan kültürel yapı, daha sonraki hanlar tarafından da korunmuş ve geliştirilmiştir. İşte bu yapının kurulması ve devamlılığını sağlayan önemli kişilikler şunlardır:

2. Timurluların Son, Özbeklerin İlk Seçkinleri

2.1. Timurludan Bir Devşirme: Muhammed Salih

Muhammed Salih (1455-1534), Timurlu dönemi emirlerinden Şah Melik'in torunu ve Çaharcuy'dan Adak bölgesine kadar emirlik yapan ve sarayın önemli kişilerinden Nur Sa'id Big'in de oğludur. İsminden dolayı Salih mahlasını kullanır (Ali Şir Nevai, 2001, s. 490; Anonim, 1976, s. 479; Kılıç, 1999, s. 57). Doğum yeri kesin olarak belli değildir ancak 860/1455 yılında Harezmi'de doğduğu söylenmekte (Karasoy, 1991, s. 189; Mallayev 1965, s. 678) ve 941/1534 yılında Buhara'da öldüğü bilinmektedir (Duda 1999, s. 261; Eckmann 1959, s. 364; Mallayev, 1965, s. 678).

Sanatçı, Horasan ve Semerkant'da yaşadığı fakir bir hayatı bazı gazellerinde dile getirir. Muhammed Salih, Horasan ve Herat saraylarında Timurlulara hizmet vermiştir. Eğitiminin bir bölümünü ünlü Timurlu şairi Abdurrahman Camî'den (1414-1492) alan şair, onun ve Ali Şir Nevai'nin (1441-1501) sohbetlerine katılır. Muhammed Salih kısa bir süre Hüseyin Baykara'nın da hizmetinde bulunur (Eckmann, 1959, s. 364; Muhammed Salih, 1961, s. 4; Karasoy, 1991, s. 189).

---

¹ Şiban Han'ın kültürel alt yapısı hakkında bilgi için bkz. Altier, 2008a, ss. 143-162.

Nevaî, Muhammed Salih'in hamileri hakkında şunları söylemektedir: “Sultan Ebu Said Mirza (1451-1468), Uluğ Bey (1393-1449) ve Cuki Mirza kapısında (hizmetinde) yetki sahibi ve atabek idi; fakat fazlasıyla kötü davranışlı ve iyi huylu olmayan biriydi (Ali Şir Nevai, 2001, s. 490).

Muhammed Salih daha sonra, Şiban Han'ın maiyetine girerek “*emir'l-ümera*” ve “*melikü'ş şuara*” ünvanlarını alır (Akramov, 1966, s. 14; Anonim, 1976, s. 479; Duda, 1999, s. 261; Eckmann, 1959; s. 364; Köprülü, 1945, s. 312; Yücel, 2002, s. 808). Şairin Şiban Han'ın yapmış olduğu seferlere katıldığı bilinmektedir (Mukminova-Habibullaev, 1994, s. 6). Hatta Şiban Han 1500 yılında Buhara'yı ele geçirdiğinde Muhammed Salih onun yanındadır² ve Han buranın hâkimiyetini Muhammed Salih'e verir (Anonim, 1976, s. 479).

Hindistan'da Babür Devleti'ni (1494-1858) kuran Babur (1483-1530) *Hatırat*'ında Muhammed Salih'i de sert bir dille eleştirerek sert ve aksi bir insan olarak tanımlar ve sözlerine şöyle devam eder:

Latif gazelleri vardır, fakat düzgünlüğü, nezaketi kadar yoktu. Türkçe şiirleri de var ve fena söylemiyor. Sonraları Şiban Han'ın yanına gitmişti. O da kendisine itibar etmişti. Şiban Han'ın adına bir Türkçe mesnevi yazmıştır. *Mecnun* veznindeki *sübha* vezninden olan *remel-i müseddes* veznindedir ve yavan bir eserdir. Okuyan adam Muhammed Salih'in şairliğine inanmaz (Babur, 1993, s. 377; Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, 1987, s. 199).

Olasılıkla Babür'ün bahsettiği bu Türkçe mesnevi Viyana *Şibanînâme*'sidir³

Hoca Hasan Nisarî (1516-1597), *Müzekkir-i Ahbâb* adlı eserinde “Şiban Han'ın Muhammed Salih'e büyük bir saygı gösterdiğini, Nisa adındaki bir ilin yönetimini kendisine verdiğini ve Mirza Uluğ Bey adında bir oğlu olduğunu” belirtir (Bahâ'-ad-Dîn Hasan Nitârî Buḥârî, 1999, s. 138).

Muhammed Salih'in *Şibanînâme* dışında Türkçe ve Farsça şiirleri de bilinmektedir. Fars-Tacik dilinde yazılan gazeller, Sadî, Hüsrev, Şadî, Azerî, Benaî, Hilalî ve başka şairlerin şiir ve gazelleriyle birlikte bir el yazmasının içinde yer alır.⁴ Bu el yazması 1551 yılında Safevîler'in önemli hattatlarından Şah Mahmud Nişapurî (ö. 1565) tarafından yazılmıştır. Muhammed Salih'in buradaki şiirleri, Farsçayı iyi kullanabilecek kadar bu dile hakim olduğu şeklinde yorumlanmaktadır (Akramov, 1966, s. 26). Muhammed Salih'in

² Muhammed Salih *Şibanînâme*'sinde Buhara'nın Bakî Tarhan'ın elinden alınmasını anlattığı bölümde “...(Şiban Han) askerlerini düzene koyarak kale düzlüğünde durdu; Ben kul o an Han'ın yanında idim” demektedir (Muhammed Salih, 2003, s. 131).

³ Viyana, Österreichische Nationalbibliothek cod. mix. 188.

⁴ Akramov, St. Petersburg, Saltikov Şcedrin Halk Kütüphanesi'nde bulunan el yazmasının numarasını vermemiştir.

gazellerine ek olarak Şadiyev, Tacikistan'nın Kanibadam şehrindeki bir kütüphanede, bazı nadir el yazmalarına rastladığını ve bunlar arasında 15. ve 16. yüzyıllarda yaşamış ikiyüze yakın şairin Tacikçe ve Çağatayca şiirlerinin yer aldığı bir yazmanın bulunduğunu belirtir. El yazması 16. yüzyılda yazılmış, ancak sözü edilen nüsha 1816 yılında Mirza Fazıl ibn Muhammed Feyziy tarafından istinsah edilmiştir. Eserde Muhammed Salih'in yirmi kadar gazeli yer almaktadır (Şadiyev, 1971, s. 46)⁵.

Bunlar dışında Akramov (1966, ss. 25-26) ve Şadiyev (1971, s. 46) şairin *Mecnun ve Leyla* ile *Naz ve Niyaz* isimli iki eserinin daha bulunduğunu iddia eden bazı kaynakların bulunduğunu, ancak bu yayınların da verdikleri bilgileri dayandırdıkları kaynakların adlarından bahsetmediğini belirtir.

2.2. Saraylarda Dolaşan Kibirli Bir “Melik üş- şuara”: Mevlana Benaî

Şiban Han'ın Semerkand sarayında bulunan diğer önemli bir isim Benaî'dir. Babası mimar olan Benaî'nin çocukluğu ve gençlik yılları önemli bir Timurlu merkezi olan Herat'taki hanedan çekişmeleri ve saray entrikaları arasında geçer. Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah (1437-1465), Timurlu Şahruh Mirza'nın (1377-1447) ölümünden sonra Timurlular arasında baş gösteren karışıklıklardan yararlanarak, oğlu Pir Budak (ö. 1466) ile birlikte 1458 yılında Horasan'a girerek Herat'ı alır. Ancak Ebu Said'in (1452-1469) baskılarına dayanamayarak barış yapar. Benaî'nin verdiği bilgilere göre Pir Budak sayısı yüz civarındaki zanaatçı, şair, bilim adamını ve ailelerini yanına alarak götürür. Bunlar arasında beş yaşındaki Benaî ile birlikte ailesi de vardır (Mirzaev, 1976, s. 104). Benaî üç sene Şiraz'da yaşadıkdan sonra 865/1461 yılında Herat'a geri döner. Yazarın 1495 yılında Semerkant'a gelinceye kadar geçen süre hakkında bilgi yoktur (Ahmedov, 1985, s. 16).

Şair, tarihçi ve müzikolog olarak bilinen Benaî, babası gibi mimarlık mesleğini de devam ettiren çok yönlü bir sanatçıdır (Khwandamir, 1994, s. 524). 17. yüzyılda yaşayan Belh'li yazar Muhammed Tahir, *Acaib at-Tabakât*⁶ adlı eserinin 68b. yaprağında Belh'in görülmeye değer yerlerini anlatırken, Belh yakınlarında bulunan Hoca Hayran adındaki bir yerleşimde, kitabesinde yazdığına göre 1481 yılında yaptırılan dördüncü halife Ali ibn Abu Talip'in yattığı türbenin inşasında babası ile birlikte mimarların başı Benaî'nin de çalıştığı, inşaat işlerinde çok başarılı olduğu kaydedilir (Ahmedov, 1985, s. 16).

Benaî edebiyat, hat, bilim ve müzik alanında kendini yetiştirir ve daha sonraki yıllarda yazdığı eserlerinde Halî mahlasını kullanır (Rypka, 1959, s. 403). Benaî sufiliğe eğilim göstererek sofu bir hayat sürmeye başlar. Şiraz'da bulunan Nurbakşi

⁵ Şadiyev, el yazmasının bulunduğu kütüphanenin adını ve envanter numarasını belirtmemiştir.

⁶ Taşkent Özbekistan Bilimler Akademisi Abu Rayhan Beruni Adına Şarkışınaslık Enstitüsü, no. 4483.

tarikatinın şeyhi, Şeyh Şemseddin Muhammed Lahicî'nin (öl. 1507) öğrencisi olur. Yazar, 1480'li yıllarda Tebriz'de Akkoyunlu Sultan Yakup'un (sal. 1479-1490) sarayında da bulunarak yüksek seviyelere gelir (Ahmedov, 1985, s. 16; Anonim, 1953, s. 128; Karaismailoğlu, 1992, s. 429; Naficy, 1960, s. 1019). Sultan Yakup, Sultan Hüseyin Baykara'dan farklı sanat dallarında yetenekli birkaç kişiyi göndermesini rica ettiğinde Sultan, üstün bilgi ve çok yönlülüğünden dolayı sadece Benaî'yi seçer (Abd al-Muktadir, 1910, s. 95). Akkoyunlu sarayında yaşayan Benaî burada sultanın adına *Bahram u Behruz* (veya *Bag-ı İrem*) başlıklı yaklaşık beş bin beyitlik eserini yazar. Bu sırada Şirvanşahlar'dan Ferruhyesar (1462-1500) için de bazı kasideler yazdığı bilinir (Anonim, 1953, s. 128; Rypka, 1959, s. 274).

Benaî, Sultan Yakup'un 1490 yılındaki ölümüne kadar sultanın sarayında kalır, sonra Herat'a döner. Ancak Ali Şir Nevaî ile anlaşmazlıkları anavatani Herat'tan ayrılarak Semerkant'a gitmesine neden olur (Safa, 1989, s. 667; Schimmel, 1960, s. 156). Aralarında süregelen anlaşmazlıklarından dolayı Ali Şir Nevaî, Benaî hakkında şunları söyler:

Mevlana Bennayî hat yazmaya merak saldı ve kısa zamanda güzel hatlar yazdı. Ondandı sonra musiki fennine meylettı, çabucak öğrenip pek çok işler besteleyip bununla ilgili bir *risale* bile yazdı, fakat tuhaflığından, hayalperestliğinden ve kibirliliğinden halkın gönlünde yer etmedi. Bu sıfatlarını gidermek için *fakr* yolunu seçti ve *riyazete* (nefsini kırma) koyuldu. Pirî ve mürşidî olmadığı için, kendi başına hareket ettiğinden hiçbir faydası olmadı. Halkın ayıplamasından ve kötölemesinden Herî (Herat)'de duramadı, Irak'a gitti. Oradan da hakkında benzer haberler geldi. Genç ve her şeyi kabullenen bir kimse olduğu için çok gurbet ve üzüntüler gördü. Ümit o dur ki nefsinı kırar ve alçakgönüllü olur (Ali Şir Nevai, 2001, s. 398).

Benaî ise bazı kişilerin kıskançlıkları yüzünden kendine düşmanca davrandıklarını belirterek, “900 H. (1495 M.) yılında bazı alimlerin kıskanmaları ve düşmanca davranmalarından sabrın temelleri sarsılmaya başladı, bundan dolayı mecburen Tanrının koruduğu Semerkant'a gitmeye karar vermiştim” sözleriyle bu duruma bir açıklama getirir (Ahmedov, 1985, s. 18).

Benaî, Semerkant'ta bulunduğu dönemde Timurlu sultanı Ebu Said'in torunu Sultan Ali Mirza'nın (1498-1500) kasidecisi olur ve burada *Mecmau'l- garaib* adlı bir kaside yazar (Karaismailoğlu, 1992, s. 429; Naficy, 1960, s. 1019; Safa, 1989, s. 668). Benaî'nin Babür'ün Semerkant'ta bulunduğu dönemi anlattığı satırlarda “Molla Binaî sonraları benim hizmetimde de epeyce bulundu” (Gazi Zahirüddin Muhammed Babur 1987, s. 39) sözleri, sanatçının Şiban Han dışındaki hamilerine dair ipuçları verir.

Muhammed Şiban Han 1500 yılında Semerkant'ı aldığıda Binaî onun hizmetine girer (Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, 1987, s. 91). Şiban Han'la Benaî'nin Semerkant'ta karşılaştıkları tahmin edilirse de bu karşılaşmanın nasıl olduğu kesin olarak bilinmez. Ancak Benaî'nin bu sırada Sultan Ali Mirza'ya refakat etmiş

olabileceği düşünülmektedir (Mirzaev, 1976, s. 86). Yazar, Şiban Han'ın hizmetine girdikten sonra hanın övgüsünü kazanarak “*melik üş- şuara*”⁷ ünvanını alır (Safa 1989, s. 668; Yusupova-Calilova 1998, s. 127). Benaî, Han'ın sarayında önemli bir mevkiye gelir (Subtelny, 1983, s. 139). Özbekler'in Horasan'ı ve Herat'ı fethetmeleri sırasında Benaî Muhammed Salih'le birlikte Şiban Han'ın seferlerine katılmıştır. Benaî, Şiban Han'ın 1510'da Şah İsmail'le yaptığı savaşta Merv'de ölmesi üzerine Han'ın ailesi ile birlikte Karşi'ye gelir (Ahmedov, 1985, s. 19). 1512 yılında da Özbek ordusuyla Maverainnehr'e dönerken Şah İsmail'in komutanı Necm-i Sâni tarafından öldürülür (Abd al-Muktadir, 1910, s. 95; Ateş, 1968, s. 461; Karaismailoğlu, 1992, s. 429; Rypka, 1959, s. 403; Safa, 1989, s. 668; Yusupova-Calilova, 1998, s. 129).

Benaî, araştırmacılar tarafından Timurlu döneminin en hünerli şairleri arasında değerlendirilir. Kendi döneminin şairlerinden çok eski şairlerin şiirlerine ilgi duyan sanatçı, sevdiği şairlerin şiirlerinin incelemiştir. Benaî *Şibanînâme*'sinde Sadî (1213-1291), Camî, Hafız (1325-1390) gibi büyük şairlerin şiirlerine de yer vermiş, hatta Hafız'ın bir şiirine de nazire yazmıştır (Anonim, 1953, s. 128; Mirzaev, 1976, s. 397; Safa, 1989, s. 668). Şairin şiirlerini topladığı bir *Dîvân*'i⁸ bulunmaktadır.

Eserlerini genellikle Farsça yazan Benaî'nin Çağatayca yazılmış *rubâileri* de bilinmektedir. Babür'ün Semerkant'ı ele geçirmesi sırasında meydana gelen bir olay Benaî'nin şiir faaliyetleri hakkında olduğu kadar bu sırada Semerkant'lıların yoksulluk içindeki yaşantısı ile de ilgili bilgiler verir. Benaî Semerkant'ı alan Babür'ün hizmetine girdiğinde bir giysiye muhtaç olacak kadar yoksulluk çekmektedir ve Babür'den giysi istemek için yazdığı rubâileri Çağataycadır. Şairin, Babür'ün rubâilerine nazireler yazdığı bilinmektedir (Mirzaev, 1976, s. 89).

2.3. *Şahnâme*'ye Karşılık *Fetihnâme*: Tarihçi-Yazar Molla Muhammed Sadî

Şiban Han'ın sarayında himaye ettiği bir başka yazar *Fetihnâme*'nin⁹ yazarı Molla Muhammed Sadî'dir (1442-?). Yazar hakkında sınırlı bilgiler, yine bu

⁷ Şairlerin meliki.

⁸ Bu eserin nüshaları Taşkent, Özbekistan Bilimler Akademisi Abu Rayhan Beruni Adına Şarkışınaslık Enstitüsü, no. 693 ve 706, İstanbul, Nur-u Osmaniye Kütüphanesi no. 3879/2, Paris, Bibliothèque Nationale de Paris, no.1769, Dublin Chester Beatty Library 341 ve Hindistan'daki Hükümdar Aud'un Kütüphanesi no.162 bulunmaktadır. Şairin eserleri hakkında bilgi için bkz. (Abd al-Muktadir, 1910, s. 95; 351; Ahmedov, 1985, s. 19; Arberry, 1962, ss. 21-22; Ateş, 1968, s. 462; Blochet ?, ss. 318-319).

⁹ Taşkent, Özbekistan Bilimler Akademisi Abu Rayhan Beruni Adına Şarkışınaslık Enstitüsü, no. 5369.

eserin içinde yer alır. Yazmanın içindeki bilgilere göre Molla Muhammed Şadî, Şiban Han'ın kardeşi Mahmud Bahadır Sultan'ın hizmetine girmiş ve onun emriyle tarihi içerikli eserini yazmıştır. 20a. ve 221a. sayfalarındaki bilgilere göre, yazar eserini yazdığında 55 yaşındadır (Abusaitova-Baranova, 2001, s. 40; Ahmedov, 1985, s. 12). Abusaitova-Baranova (2001, s. 41) de Molla Muhammed Şadî'nin, Babür'ün *Hatıratı*'nda (Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, 1987, ss. 200-201) bahsettiği Şiban Han'ın sarayının bestecilerinden biri olan ve hana yaptığı bir saygısızlıktan ötürü Kazan hanı Muhammed Emin Han'a (1502-1518) gönderdiği kişi olabileceğini öne sürer.

Yazar, eserinin birkaç yerinde kendisini tecrübeli ve iyi bir yazar olarak tanımlar. Yazı yazmak için yalnızlığa ihtiyaç duymadığını, çevresel şartlardan etkilenmeden de yazabileceğini anlatır. Nitekim bir mecliste Şiban Han adına hemen bir kaside yazabilmiştir. Molla Muhammed Şadî eserinde "sarayında bulunduğu 'sultanın' övgüsünü aldığı" belirtir. Abusaitova-Baranova kişinin Şiban Han'ın kardeşi Mahmud Sultan olduğunu belirtmektedir (2001, s. 44).

Bilgilere göre Molla Muhammed Şadî, Şiban Han'ın kardeşi Mahmud Bahadır Sultan'ın hizmetine girmiş ve onun emriyle *Fetihname* adlı eserini yazmıştır.

2.4. Radikal Sünnî Bir Kimlik: Ebu'l-Hayr Eminüddîn Fazlullâh b. Rûzbihân b. Fazlullâh el Huncî el İsfahânî

Şiban Han'ın çevresinde yer alan ve zaman zaman hanın bilgisine başvurduğu bir diğer yazar, şair ve tarihçi Ebu'l-Hayr Eminüddîn Fazlullâh b. Rûzbihân b. Fazlullâh el Huncî el İsfahânî'dir. Hoca Mevlana olarak da bilinen yazar, 1457-1458 yılında Şiraz yakınlarındaki Lar bölgesinde bulunan Huncî kasabasında doğar (Ahmedov, 1985, s. 26; Fadlullâh bin Rûzbihân Khunji, 1957, s. 1; Yusupova- Calilova, 1998, s. 130; Yazıcı, 1998, s. 374.). Soyu, sufi Ruzbehan Baklî'ye (ö. 1209) kadar ulaşır. Babası Fazlullah bin Abdullah-i Ruzbahanî, Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakub'un sarayında devlet işleriyle uğraşan önemli bir kişidir. Sarayda sultanın ilgisini kazanan İsfahani'nin babası burada *Semeret'ül Eşcar* (ağaç meyvaları) isimli bir de kitap yazar (Erşahin, 2002, s. 232; Huncî Fazlullah bin Ruzbihan, 1341, s. 2; Fazlullah ibn Ruzbihan İsfahani, 1976, s. 19; Uzunçarşılıoğlu, 1937, s. 90). Sultan Yakub'un Horasan ve Mısır hükümdarlarına yazdırdığı mektuplar, Huncî'nin babasının elinden çıkar (Fadlullâh bin Rûzbihân Khunji, 1957, s. 2; Nadernejad, 1985, s. 299). Yazarın annesi ise sanatçılara büyük destek veren İsfahanlı Şaidî ailesine mensuptur (Aslam, 1965, s. 122). Huncî'nin dayısı Celalislam İsmail Şaidî, Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah'ın (1397-1467) oğlu Pir Budak'a Şiraz'da vezirlik yapan bir devlet adamıdır (Aslam, 1965, s. 122; Fadlullâh bin Rûzbihân Khunji, 1957, s. 2). Yazarın diğer dayısı Mesud Şah, Cihan Şah'ın bir kabilenin reisliğini verdiği önemli kişiliklerdendir (Aslam, 1965, s. 122). Ailesinin yüksek konumu ve zenginliği Huncî'nin iyi bir eğitim almasını sağlar (Ahmedov, 1985, s. 26).

Bu dönemde Şiraz eğitim faaliyetlerinin yürütüldüğü en önemli merkezlerdendir ve Huncî, buradaki eğitimi sırasında şafî bilim adamı Eminüddin-i Şirazî ile üstadı olarak bahsettiği Celaleddin Devvanî (ö. 908/1502) gibi hocalardan dersler alır (Aslam, 1965, s. 123; Haarmann, 1986, s. 55).

İlahiyat, felsefe, tarih ve edebiyat konularını da içeren çok yönlü bir eğitim alışığı Huncî'nin birkaç sultanın sarayında görevlendirilmesi sağlar (Ahmedov, 1985, s. 26). Huncî, ilk Hac yolculuğuna 17 yaşında çıkar. 25 yaşında ikinci kez çıktığı hac yolculuğundan dönerken bir süre Mısır'da Memluk sultanı Kayıtbay'ın (sal. 1468-1496) sarayında kalır. 1487 yılında Tebriz'e giderek Akkoyunlu sultanı Yakup Bey'in hizmetine girer. Burada dört yıl sultanın kâtibi olarak çalışır ve sultana *Bedi'uz- zaman fi kıssati Hay b. Yakzan* ve Akkoyunlu tarihiyle ilgili önemli bir kaynak olan *Tarih-i Alam Aray'ı Amini*'yi sunar¹⁰ (Alparslan, 1979, s. 4; Aslam, 1965, s. 126; Hinz, 2003, s. 322; Fadlullâh bin Rûzbihân Khunji, 1957, s. 5; Yinanç, 1943, s. 200). Yazar, Sultan Yakup Bey'in ölümünden sonra oğlu Sultan Baysungur'un (sal. 1491-1492) hizmetinde bulunur. Ancak onun da ölümüyle Azerbaycan'da karışıklıklar baş gösterir ve Huncî Kaşan'a giderek burada *İbtala neci'l-batıl ve İhmal ü keşfi'l-atıl* adlı Arapça eserini 1503 yılında yazar. Fakat eserindeki fikirleri Sünnîlerle Şîîleri karşı karşıya getirerek karışıklığa sebep olur. Bu dönemlerde Şah İsmail Şîîliği bölgede yerleştirmek için oldukça sert tedbirler almaktadır. Böyle bir ortamda daha fazla kalamayacaklarını anlayan ve içinde Huncî'nin de yer aldığı Sünnî cemaat, Maverâünnehir'e doğru yönelir¹¹. Huncî önce Hüseyin Baykara'nın sarayına gelir. 1500 yılında Horasan'ı ele geçirmesiyle Şiban Han'ın hizmetine girer (Semenov, 1952, s. 60). Bu dönemde Şiban Han'ın 1508-1509 yıllarında Kazaklara karşı yapmış olduğu seferi ve Şiban Han'ın ulemâ ile aralarında geçen hukuki ve dini tartışmaları içeren *Mihmânnâme-i Buhârâ* başlıklı kitap ile *Nesebnâme-i Han* ve *Risale-i Harisiye* adlı eserleri yazar (Huncî Fazlullah Bin Ruzbihan, 1341, ss. 24-29; Örs, 1997, s. 30). Huncî'nin Şiban Han'ın sarayındaki konumu çok önemlidir. Yazar, seferlerinde ve meclislerinde daima Han'ın yanındadır. Meclisler Huncî katılmadan gerçekleşmez. Hatta Han, hasta olduğunu bildiği halde Semerkant'taki vakıfların denetlemesini Huncî'den başkasına vermez (Fazlullah ibn Ruzbihan İsfahani, 1976, s. 23). Şiban Han'ın Şah İsmail'le yaptığı savaşta ölmesi üzerine yeğeni Ubeydullah Han, Semerkant'ta bulunan Huncî'yi Buhara'ya davet eder. Ubeydullah Han'ın sarayına gelen Huncî ölünceye kadar Şibanîler'in sarayında hizmette bulunur (Ahmedov, 1985, s. 26; Fadlullâh bin Rûzbihân Khunji, 1957, s. 2; Yusupova-Calilova, 1998, s. 130; Yazıcı, 1998, s. 374). Bu arada Ubeydullah Han adına *Sulûk al-Mulûk* adlı kitabını yazar (Fazlullah ibn Ruzbihan İsfahani, 1976, s.

¹⁰ Bu eser hakkında hazırlanan doktora tezi için bkz. Örs, 1997.

¹¹ Fazlullah ibn Ruzbihan İsfahanî bir kısım Sünnîlerin Doğu Türkistan'a da gittiğini belirtmektedir (1976, s. 16).

24). Bu eserde şeriat temel alınarak devleti yönetirken bir hanın neleri göz önünde bulundurması gerektiği üzerinde durulur.

Yazar, *Tarih-i Alam Aray'ı Aminî*¹² adlı eserinde kendisi ile de ilgili bilgiler vermektedir. Ketebe kaydında eserin Yusuf-i Marvî tarafından 926/1520 tarihinde kopya edildiği yazar (Fadlullâh bin Rûzbihân Khunji, 1957, s. 5; Nadernejad, 1985, s. 297). Bu yazmanın girişinde yazar şöyle der:

Ben Kur'an-ı Kerim'i okuduğum zaman, ilmi araştırmalara da başladım. Sonra sarf (dilbilgisi), nahiv (gramer) ve Arapça öğrenimi ile meşgul oldum. Daha on yedi yaşındayken Hicaz'a gittim. O yaşta Medine'yi ziyaret ettim. Buralarda çok bilgiler edinerek öğrenimime devam etmek için, ana yurdum Şiraz'a döndüm. İlim yolunda birçok eziyetler çekip din bilimcilerden yararlandıktan sonra riyaziyat (matematik) hendsiye (geometri) ve dinle ilgili bilgiler kazanarak yirmi beş yaşında yeniden Hicaz'a gittim. Bu seyahat sırasında Hicaz ve Mısırlı bilim adamlarından çok faydalandım. Daha sonra tekrar Şiraz'a döndüm ve Şiraz Medresesi'nde okudum. Sonra Bediüzzaman'ın insanın konuşma gücünden bahseden eserini Farsçaya çevirdim. Üçüncü defa Hicaz'a gitmeye niyetlendim. Azerbaycan'dan geçtim ve 892/1487 yılında Sultan Yakub'un adıyla başlayan Bediüzzaman'ın kitabını kendisine sundum. Sultan bu kitaba bir önsöz yazmamı emretti. Bu önsözden sonra benden *Tarih-i Alam Ara-i Aminî*'yi yazmamı istedi (Nadernejad, 1985, s. 298; Örs, 1997, s. 289).

Yazar daha sonra Sultan Yakub için hazırladığı bu eser hakkında bilgiler verir¹³. Huncî çok gezmiş, bilgili ve yetenekli bir molladır. Ancak Sünnî fikirleri çok güçlü bir şekilde savunması nedeniyle Safevî devleti tarafından kabul görmemiş ve Şah İsmail'in tahta çıkmasından sonra, Şibanîlerin topraklarına göç etmesine neden olmuştur (Fadlullâh bin Rûzbihân Khunji, 1957, s. 1; Jamali, 1981, s. 222).

2.5. Ulemâdan İsimler: Şerafeddin Abdulrahim Sadî, Kadiye Semerkant ve Emir Ahu

Şiban Han'ın düzenlediği meclislere davet ederek, özellikle İslam felsefesi ve hukuku konularında fikir alışverişinde bulunduğu dönemin ünlü âlimleri Özbek sarayının temel taşlarını oluşturur. Bunlar arasında Şerafeddin Abdülrahim Sadî, Kadiye Semerkant ve Emir Ahu gerek saraydaki konumlarından dolayı hana yakınlıkları, gerek İslam hukuku konularındaki derin bilgileriyle öne çıkarlar (Isogai, 1997, ss. 96-99). Huncî'nin *Mihmânnâme-i Buhârâ*'sından Emir Ahu'nun Semerkant'ta kadılık yaptığı ve Şiban Han'ın hukuk ve din içerikli

¹² İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih 4430.

¹³ Huncî'nin diğer eserleri hakkında bilgi için bkz. Alışık, 2004, ss. 126-128; Fadlullâh bin Rûzbihân Khunji, 1957, ss. 5-10.

meclislerine katılarak fikirlerini söylediği öğrenilmektedir (Fazlullah ibn Ruzbihan Isfahanî, 1976, s. 60).

2.6. Bir Mutasavvıf ve Bilim Adamı: Molla Abdürrahim

Muhammed Salih'in *Şibanînâme*'sinde bahsettiği, hanın sarayında bulunan diğer bir kişi Molla Abdürrahim'dir. Yazar,

Hanın huzurunda bilgi ve ilimde eşsiz bir bilgin vardı. Bütün fenlerde mahirdi; her işe bakardı. Tasuvvuf ilmi onun hali idi; hem hal ehliydi, hem de kemal sahibiydi. Onun hayat ağacı solsa, ilim alemi de perişan olur (Muhammed Salih, 2003, s. 120)

diyerek hanın yanında barındığı kişilerin özelliklerine dair ilginç tanımlamalar yapar.

2.7. Bir Din, Devlet ve Edebiyat Adamı: Seyyid Padişah Hacı

Padişah Hacı, devlet adamı olmanın yanı sıra din adamı, yetenekli bir şair ve edip olarak tanınan bir kişiliğe sahipti. Şair hakkında bilgileri aktaran Nisari'ye göre 1480 yılında Nisa şehrinde doğan yazar iyi bir eğitim almış, Nisa ve Merv'de okumuş ve bir şair olarak yetişmiştir. 1496 yılında Hüseyin Baykara'nın oğlu Muhammed Muhsin'e levazım işinde hizmet ederek sarayda yüksek mevkilere ulaşmıştır. Sultanlar ile dostluk kuran Seyyid Padişah Hacı burada vezirlik, hazinedarlık ve şeyhülislâmlık gibi mevkilerle ödüllendirilir (Hasanhoca Nisariy, 1993, s. 273).

Seyyid Padişah Hacı'nın Özbeklerle olan ilişkisi, 1507 yılında Meşhed yakınlarında Timurlularla Şiban Han'ın yeğeni Ubeydullah Han arasında yapılan savaşta esir alınmasıyla başlar. 1507 yılında Nisa ve Abiverd'e kaçan Timurlular yine Özbeklerin üstüne yürümüşler fakat yenilerek, katledilmişlerdir. 1508 yılında Nisa'da bulunan Şiban Han, Seyyid Padişah Hacı'yi Durun şehrine vali olarak tayin eder. 1510 yılında Merv kalesini korumada bulunan Hacı, hanın Safevîler tarafından öldürülmesiyle önce Semerkant sonra Buhara'ya gelir. 1514 yılına kadar Timur Sultan, daha sonra Şiban Han'ın amcası Köçküncü Han'ın hizmetine girer. 1515-1517 yılları arasında Canıbek Sultan'ın yanında vezirlik ve hazinedarlık yapar. Daha sonra Buhara'da Ubeydullah Han'ın yanına gelen Seyyid Padişah Hacı, hem buradaki hem de Herat'taki sarayda şeyhülislâmlık görevinde bulunur. Hasanhoca Nisariy bu durumu Seyyid Padişah Hacı'nin bir şiiri ile anlatır. Hacı, "Önce bize saldırıp kötülük ettiler / Sonra lutfedip Herat'ta şeyhülislâm yaptılar" demektedir (Hasanhoca Nisariy, 1993, s. 273).

Ubeydullah Han 1534 yılında Nişapur'a geldiği zaman Belh valisi Kistan Kara, Han'dan Seyyid Padişah Hacı'yi Belh'e göndermesini rica eder. Seyyid Padişah Hacı bunun üzerine Belh'e gelir ve burada önce sadrazamlık, sonra

şeyhülislâmlık yapar. Fakat vali Kistan Kara, hükümet işlerini idare edemez ve halka kötü davranır. Bunun üzerine Hace, halka zulmetmeyi istemez ve görevini bırakıp 1543 yılında Buhara'ya dönerek sanatı ile meşgul olmaya başlar. Hace'nin *Miftahü'l-adl* ve *Gülzâr* adlı eserlerinin yanı sıra *Maksadu'l-etvâr* adlı eserini Nizamî'nin *Mahzenü'l-esrâr*'na benzer bir şekilde yazarak, Şiban Han'ın yakın çevresinde bulunan Canıbek Sultan'a sunmuştur. 1547 yılında öldüğünde Bahaddin Nakşibendî'nin türbesinin yanına defnedilir (Hasanhoca Nisariy, 1993, s. 274).

2.8. Sarayda Bir Şeyhülislam: Hasan Hace

Seyyid Padişah Hace'nin oğlu Hasan Hace de babası gibi şair, alim ve devlet adamı olarak yetişerek, çok sayıda han ve sultana şeyhülislâmlık yapar. Hasan Hace'nin "*melikü'ş-şuara*" ünvanını aldığı ve Türkistan ile Hindistan civarlarında ünlendiği bilinir. Hasan Hace şiirde ve bilimde olduğu gibi mektup yazmada da ustadır. Osmanlı hükümdarı Kanuni Sultan Süleyman'a (1520-1566) yazılan mektuplar onun elinden çıkar. Hasan Hace, 1597'de vefat ettiğinde o da babası gibi ünlü mutasavvuf Bahaddin Nakşibendî'nin (1318-1390) türbesine gömülür (Hasanhoca Nisariy, 1993, s. 275).

Seyyid Padişah Hace, Timurlulardan Özbeklerin hizmetine geçen bir devlet adamı olmasının yanı sıra, edebiyat alanına olan katkıları bakımından da öne çıkar. Hace'nin kendisine Özbekleri hamî olarak görmesi, Şiban Han'ın ölümünden sonra da diğer hanlara hizmet etmek üzere onların saraylarında kalması, bu kişiliklere saraylarda yaşayabilme koşullarının sağlandığını düşündürür. Oğlu Hasan Hace'nin de babasının izinden gitmesi zincirin halkalarına bir ek olarak düşünülebilir.

2.9. Hattat Bir Vezir: Mevlâna Hoca Ali

Semerkand'ta Şiban Han'ın yakın çevresinde bulunan diğer bir kişi Mevlânâ Hoca Ali'dir. Hoca Ali bütün sultanların Semerkant'taki türbelerinin kitabelerini ve mezar taşlarını yazan tek hattat olup aynı zamanda hanın büyük vezirlerindedir. Hakkında kaynaklarda yeterince bilgi bulunmayan hattat hakkında Zeyneddin Vasifî şu bilgileri aktarır:

Bu adamın yazdığı bir yazıda çok büyük hata ve yanlışlar vardır ve bir mecliste kendisi dışarı çıktıktan sonra arkasından gülerler ve üzümler ki böyle yetenekli ama ahmak biri yıllarca zamanın imamı, halifesi Muhammed Şiban Han'ın veziri olabilmiş (Zeyneddin Vasifî, 1961, ss. 957-958).

2.10. "Kâtipler Padişahı": El-Hac Ali el-Kâtip el-Haravî

Timurlu hamilere Herat'ta uzun yıllar hizmet verdikten sonra değişen yönetimle birlikte Şiban Han'ın sarayında yeni kitapların yazımını üstlenen hattatlardan biri de El-Hac Ali el-Kâtip el-Haravî'dir. Hasanhoca Nisarî hattatı tanımlamaya

başladığında ilk yazdığı cümle şöyledir: “Seyyidlik yönünden meşhur ise de yazıda kâtipler padişahıdır” (Hasanhoca Nisariy, 1993, s. 152). El-Haravî Herat'ın tanınmış Hüseyinî seyyidlerinden gelen bir ailenin üyesidir (Alparslan, 1989, ss. 397-399; Hasanhoca Nisariy, 1993, s. 152). Hattat, 1476 yılında Herat'ta doğar ve burada döneminin bilimlerini öğrendikten sonra Meşhed'e giderek Zeynüddin Mahmud adlı bir yazı ustasından nestalik hat öğrenir. Hattatın daha çok nestalik hatta başarılı olduğunu da Hasanhoca Nisariy belirtilir (1993, s. 152). Hattatın burada geçirdiği gençlik dönemi hakkında fazla bilgi yoktur. Daha sonra Sultan Hüseyin Baykara'nın hizmetine giren hattat, yazılarında *Sultanî* veya *Kâtibü's-sultanî* mahlalarını kullanır. Huncî'nin *Mihmânnâme-i Buhârâ*¹⁴ adlı eserini nestalik hatla istinsahını yapan hattatın Şiban Han'ın bu süre içinde hizmetinde olduğu anlaşılır. 1510 yılında Herat'ın Şah İsmail'in egemenliğine geçmesi sonucu bir süre Horasan valisi oğlu Sam Mirza'nın yanında bulunur. 1529 yılında Şiban Han'ın yeğeni Ubeydullah Han'ın Herat'ı Safevîler'den geri alması üzerine Haravî, dönemin diğer bilgin ve sanatçıları ile birlikte Buhara'ya götürülür.¹⁵ Şiirle de ilgisi olan hattatın Ubeydullah Han'ın kendi adına hutbe okuttuğu sırada han adına bir şiir yazdığı bilinir (Hasanhoca Nisariy, 1993, s. 152). Hattat Buhara'da Ubeydullah Han'ın oğlu Abdülaziz Han'a (1515-1551) hat sanatını öğretmekle görevlendirilir. Burada şiirle de ilgilenerek Ubeydullah Han ve ileri gelenlere medhiyeler yazar. Hattat, Buhara'da 1545 yılındaki ölümüne kadar Özbek hamilere hizmet eder. Burada geldiği en yüksek makam Abdülaziz Han'ın nakkaşhanesinin başkâtipliğidir. Bu sırada sanatçı daha sonra Tebriz'de Şah Tahmasp'ın (1514-1576) himayesine giren hattat Seyyid Ahmed al-Meşhedî'yi yetiştirir (Soucek, 1987, s. 167). Buhara'da hat eğitimi verdiği bir diğer öğrencisi ise, oğlu Mir Muhammed Bagir'dir. Bagir'in bir süre Özbek sarayında buradaki hamiler için çalıştığı düşünülmektedir. Daha sonra Hindistan'da Babürlü hanedanından yöneticilerle irtibat kurmuştur (Soucek, 1987, s. 169).

2.11. Nestalik Hattın Ustası: Sultan Ali-i Meşhedî

Hüseyin Baykara saltanatının öne çıkan isimlerinden Mevlana Sultan Ali Şir Meşhedî, “*Sultanü'l-hattatin* ve *kıbletü'l- küttâb* ve *zübdetü't- küttâb*” nisbeleriyle tanınır (Huart, 1908, s. 227). 1433'te dünyaya gelen hattat, gençliğinde bu alana ilgi duyarak eğitimine başlar. Timurlu döneminin tanınmış hattatlarından Mevlana Cafer, Sultan Ebû Said için bir *şâhnâme* yazdığı sırada ölmesi üzerine sultan yarım kalan eseri tamamlamak üzere Alî Meşhedî'yi 1461'de hem başkent hem de sanat merkezi olan Herat'a davet eder. Hattat,

¹⁴ İstanbul, Nur-u Osmaniye Kütüphanesi, no. 3431

¹⁵ Ali el-Katip el-Heravî'nin Buhara'daki çalışmaları için bkz. Blochet, 1929, res. CXI, CXIV, CXV; Pugachenkova-Rempel, 1982, s. 152; Robinson, 1993, s. 289.

Sultan Ebû Said'in ölümünden sonra Hüseyin Baykara'nın hizmetine girer (Huart, 1908, s. 221; Minorsky, 1959, s. 102).

Timurlu tarihçisi Handemir (1475–1534) *Habib el-Siyer* adlı kitabında; Nestalik hattın ustası olarak tanımladığı sanatçının, 1514 yılında Meşhed'de öldüğünü ve buraya gömüldüğünü söyler (Khwandamir, 1994, s. 526).

Kadı Ahmed, hattatın yazılarının diğer yazılar arasında bir güneş gibi parladığını, yazılarının dünyayı fethettiğini ve herkesin onu taklit ettiğini belirtir. Ahmed hattatı buna benzer sözlerle övdükten sonra Hüseyin Baykara'nın Herat kütüphanesinde önemli bir yeri olduğunu ancak Baykara'nın ölümünden sonra Meşhed'e geri döndüğünü ve burada 1520 yılında öldüğünü yazar (Minorsky, 1959, ss. 102-103).

Ali Şir Nevai, *Mecâlisü'n-Nefayis* adlı kitabında onun nestalik yazıda kâtiplerin kıblesi ve hattatlık alanında tek olduğunu belirterek Meşhedî'nin ahlakının övgüye değer ve davranışlarının ise seçkin olduğunu söyler (Ali Şir Nevai, 2001, s. 153).

Babür, *Hatırat*'ında “Hattatlardan çok adam vardı. Fakat bunların en ileri geleni nesih ve talikte Sultan Ali Meşhedî idi. Mirza ve Ali Şir Bey için birçok kitap istinsah etti. Her gün Mirza için otuz, Ali Şir Bey için yirmi beyit yazardı” demektedir (Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, 1987, s. 199).

Osmanlı tarihçisi Gelibolulu Mustafa Ali (1541-1600), *Menakıb-ı Hünerveran*'da nestalik hattı güzel yazan hattatların arasında Sultan Ali-i Meşhedî'nin adını zikreder ve Ali Şir Nevai gibi onun kâtiplerin kıblesi olduğunu söyler. Ali ayrıca, Meşhedî'nin üstadının Mevlana Azher olduğunu belirtir ve ardından hattatın yetiştirdiği öğrencileri tanıtır (Gelibolulu Mustafa Ali, 1982, s. 29, 65, 68, 71-72, 75-76, 80-81).

Sultan Ali Meşhedî, Timurlu yönetiminin yıkılmasından sonra Herat'ta Özbek hamiler için çalışmaya devam eder. Nitekim, Şah İsmail'in 1510 yılında Herat'ı işgal ettiğinde yanına alarak Tebriz'e götürdüğü meşhur nakkaş Behzad'ın, Özbekler'in bu şehri almasıyla yer değiştirmedeği açıktır. Benzer şekilde Meşhedî'nin de çalışmalarına burada devam ettiği günümüze ulaşan eserlerden anlaşılır. Bunlardan biri Şiban Han'ın yeğeni Ubeydullah Han'ın *Dîvân*'ını 16. yüzyılın ilk çeyreğinde Herat'ta Sultan Ali Meşhedî kopya etmiştir (Rieu, 1966, s. 800).

2.12. Üstad Kemaleddin Bihzad

1450 sonrasında doğduğu kabul edilen nakkaşın (Ettinghausen, 1979, s. 605) kimliğine ilişkin bilgiler, döneminde ve sonraki yıllarda yazılan ilk el

kaynaklardan edinilir. 1544-45 tarihli Bahram Mirza Albümü'nün¹⁶ önsözünü yazan Dost Muhammed, nakkaşı över ve Tebriz'de gömüldüğünü kaydeder¹⁷. Mirza Muhammad Haydar Duglat (1499-1551) *Tarih-i-Reşidi*'de Bihzad'ı tasvir ustası olarak tanımlar. Yazar, Bihzad'ı aynı dönemde adı öne çıkan nakkaş Şah Muzaffer ile karşılaştırarak Şah Muzaffer'in fırçasının daha ince dokunuşları olduğunu, ancak Bihzad'ın figür gruplarını daha sağlam oturttüğünü belirtir (Arnold, 1930a, s. 672; Mirza Haydar Dughlat, 1996, s. 130).

Babur *Hatırat*'ında nakkaş için "Ressamlardan biri Behzad idi. Ressamlık işini fevkalade inceledi. Fakat sakalsızların yüzünü fena yapıyor. Çeneyi fazla büyük çiziyordu. Sakallı adamları iyi ve yüzlerini güzel yapıyordu" (Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, 1987, ss. 199-200).

Gelibolulu Mustafa Ali, *Menakıb-ı Hünerveran*'da Nişapurlu Şah Mahmud adlı hattattan söz ederken Bihzad'ı da anar ve Şah İsmail'in Yavuz Sultan Selim'in (1470-1520) Çaldıran Seferi sırasında zarar görmemeleri için bu sanatçıları bir mağaraya sakladığını belirtir. Yazar, savaşın sonunda yenilen Şah İsmail'in hemen bu mağaraya gelip, sanatçıları sağ bulduğunda şükrettiğini anlatır (1982, s. 73). Mustafa Ali, Bihzad'ın Hüseyin Baykara ve Şah İsmail dönemlerinde rağbet gördüğünü, bir Çin nakkaşı gibi resimlerinin her yerde tanındığını da belirtir (1982, s. 112).

Kemaleddin Bihzad'ın sanatının doruğa ulaştığı dönem, şüphesiz Timurlular'ın sanatsever hükümdarı Hüseyin Baykara'nın Herat sarayındaki saltanat yıllarıdır. Bu dönemde sanatçı, İslam resim sanatında eşsiz denilebilecek eserler ortaya koyar. Daha çok ünlü hattat Sultan Ali Meşhedî tarafından çoğaltılan nüshalarda çalışan nakkaşın adı, ölümünden sonraki yıllarda da devam etmiştir. Sanatçının bilinen imzalı eserleri arasında Sadî'nin *Bostân*,¹⁸ Şerafeddin Ali Yezdi'nin (ö. 1454) *Zafernâme*¹⁹ ve Nizami (1141-1209), *Hamse*²⁰ adlı eserlerin nüshaları yer alır. Behzad'ın imzasını taşıyan ve tarih içeren bu eserler dışında Behzad'ın üslubunda yapılmış ve nakkaşa atfedilen başka resimler de vardır²¹.

¹⁶ İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi H. 2154

¹⁷ Bu albüm ve önsözü hakkında bilgi için bkz. Roxburgh, 1998, ss. 32-57; 2000, ss. 123-124.

¹⁸ Kahire, Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Edeb. Fârsî, nr 908.

¹⁹ Baltimore, John Garrett Library, John Hopkins University.

²⁰ Londra, British Library, Add. 25900 ve Or. 6810.

²¹ Nakkaş Behzad ve çalışmaları konusunda zengin bir literatür oluşmuştur. Sanatçının imzalı eserleri ve kendisine atfedilen diğer resimlerle ilgili bilgi için öncelikli olarak bakılabilecek yayınlar şunlardır: Arnold, 1930; Aşrafî, 1987; Bahari 1996; Çağman, 1992, s. 148; Çağman-Tanıdı, 1979, ss. 21-22; Ettinghausen, 1979, ss. 606-608;

Şiban Han'ın 1507 yılında Herat'ı ele geçirdiğinde Behzad'ın şehirde kalıp çalışmalarına Özbek hamiler için devam ettiği anlaşılır. Hatta Han, Herat'ta Behzad'ın resimlerini ve ünlü hattat Sultan Ali Meşhedi'nin yazısını görür ve düzeltir. Durum Babür tarafından sert bir dille "Şiban Han cahil olmasına karşın Herat'ın meşhur zevk sahibi mollalarından olan Kadı İhtiyar ile Muhammed Mir Yusuf'a tefsir dersi verdi. Molla Sultan Alî Meşhedî ile Behzad Mansur'un yazı ve resimleri üzerine tashihlerde bulundu" sözleriyle eleştirilmiştir (Gazi Zahirüddin Muhammed Babur, 1987, ss. 228-229).

Kendisini Hüseyin Baykara'nın yerine koyup, seçkin bir sanat hamisi olarak gören Şiban Han, Hüseyin Baykara'nın kitaplarını hazırlayan İslam resim sanatının önemli ustası Behzad'a kendi portresini yapması için sipariş verir²². Behzad gibi meşhur bir sanatçıya hamilik yapmak, hanın kendi tebaa arasında olduğu kadar çevre kültürler arasında da itibarını artırır.

Ortaçağ Farsça metinlerde Mani dininin kurucusu olan Mani'nin (ö. 273) ressamlığı ile karşılaştırılan ve ideal bir sanatçı olarak tanımlanan Behzad'ın (Huart, 1908, s. 324; Khvandamir, 1994, s. 531; Minorsky, 1959, s. 50, 159, 179) İslam resmine yeni bir anlayış getirdiği kabul edilir. Nakkaş, özellikle Baysungur Mirza dönemindeki resim anlayışını geliştirmiş, kendi üslubunu yaratmıştır. Gerçekçi, ifadeci, yorumlayıcı tarzıyla saray hayatına ilişkin sahneleri, savaşları, günlük yaşamdan kesitler resmetmiştir.

1510 yılında Şah İsmail'in Şiban Han'ı öldürmesi ve Herat'ı almasıyla birlikte Bihzad, Şah tarafından Tebriz'e buradaki nakkashanenin başına getirilir. Nakkaşın Tebriz'de öldüğü ve buraya gömüldüğü bilinir (Çağman, 1992, s. 147; Lukens, 1967, s. 317; Stchoukine, 1954, s. 22).

2.13. Meclislerde Bir Şair: Molla Balanî

Şiban Han'ın sarayında şairlerin özel bir yerinin olduğu günümüze gelen verilerden anlaşılmaktadır. Bu kişiler hakkında sadece Hasanhoca Nisarî'den bilgi alabildiğimiz bir şair daha bulunmaktadır. Nisarî, eserinde dönemin ünlü şairlerinden biri olarak Molla Balanî'yi tanıtır kendisinin daha çok Semerkant'ta yaşadığını ve burada öldüğünü, sıklıkla şairlerle mülakatlara ve sohbetlere katıldığını ve bir müddet Şiban Han'ın hizmetine girdiğini söyler (Hasanhoca Nisariy, 1993, s. 183).

Kühnel, 1923, ss. 28-29; 1953: 29-31; Lentz-Lowry, 1989, s. 265; Martin, 1909, s. 4; Sakisian, 1936, s. 82; Soucek, 1989, s. 115; Stchoukine, 1954, ss. 68-95-101-104; Robinson, 1993, ss. 31-33; Roxburgh, 2000, ss. 120-121; Wilkinson, 1931, ss. 62-63.

²² Han'ın portresi ile ilgili bilgi için bkz. Altier, 2008b, ss. 60-62; Bahari, 1996, s. 171; Grube, 1962, s. 75; Lentz-Lowry, 1989, ss. 243-356; Necipoğlu, 2000, s. 26; Roxburg, 1998, s. 49; Stchoukine, 1954, s. 86; Usmanov- Madraimov, 2000; Wilkinson, 1931, ss. 60-63.

3. Sonuç

Şiban Han, hanın amcası Köçküncü Han ve kardeşi Mahmud Bahadır Sultan dönemlerinde Semerkand ve Buhara saray çevresinde çeşitli özellikler taşıyan kişiliklerin bir alt yapı oluşturduğu görülür. Mahmud Bahadır Sultan'ın oğlu Ubeydullah Han (1480-1539) ve daha sonra Buhara tahtına oturan onun oğlu Abdülaziz Han'ın dönemlerinde de bu kişilerin etkin olarak Özbek hamiler için çalıştıkları bilinmektedir. Seçkin kişiler yazar, şair, hattat, müzisyen, mimar, nakkaş, tarihçi ve ulema gibi mesleklerdendir. Ayrıca sanat ve bilim adamlarının birçoğu birkaç mesleği bir arada sürdüren çok yönlü kişilikler olarak karşımıza çıkar. Bu kişilerin çoğunluğunun Şiban Han'ın hizmetine girmeden önce 15. yüzyılın Türkmen ve Timurlu yöneticilerinin saraylarında önemli konumlarda buldukları ve sultanlar adına değerli eserler yazdıkları, Çağatayca'ya çok hakim olmalarının dışında Farsça ve Arapça gibi dilleri eser verecek kadar iyi bildikleri, doğu edebiyatının eserleri ile yoğruldukları, askeri seferlere katılarak bir yandan da bilgi ve tecrübelerini geliştirdikleri izlenir. Hanların yakın çevresinde yer alan çok yönlü kişiler, Özbek sarayındaki kültürel politikayı yansıtılmalarının yanı sıra buradaki faaliyetlerin biçimlenmesinde etkin kişilikler olarak karşımıza çıkarlar.

Kaynakça

- Abd al-Muktadir, M. (1910). *Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Oriental Public Library at Bankipore*. Calcutta: Baptist Mission Press.
- Abuseitova, M. H. ve Baranova, Yu. G. (2001). *Pismennie Istočniki i Kulture Kazahctana i Tsentralnoy Azii v XIII-XVIII VV.*, (Written Sources on History and Culture of Kazakhstan and Central Asia in XIIIth-XVIIIth Centuries (Bio-Bibliographical Surveys). Almatı: Dayk Press.
- Ahmedov, B. (1985). *Istoriko-Geografičenkaya Literatura Sredney Azii XVI-XVIII VV.*Taskent: Izdatel. Fan Uzbek SSR.
- Akramov, E. (1966). *Muhammed Salih (1455-1535)*. Taşkent: Özbekistan KP Merkeziy Komitetining Birlleşgen Neşriyatı.
- Alışık, G. S. (2004). Şeybaniler Dönemi İçin Kaynak Araştırmaları: Mihman-Name-i Buhara I. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, I, I, 118-140.
- Ali Şir Nevayi. (2001). *Mecâlisü'n-Nefâyis I-II*. Kemal Eraslan (Haz.), Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Alparslan, A. (1979). Şeybani Han'ın Türk Kültür Tarihindeki Yeri. *I. Milletlerarası Türkojloji Kongresi (İstanbul, 15-20 X 1973), Tebliğler. 1. Türk Tarihi*, 1-6.
- Altier, S. (2008a). Bir Sanat Hamisi Olarak Muhammed Şiban Han (1451 1510) ve Maverünnehir'deki Kültür Politikası. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 5, 4, 143-162.
- Altier, S. (2008b). Özbek Muhammed Şiban Han'ın (1451-1510) Portreleri. *Toplumsal Tarih Dergisi*, 172, 60-62.
- Anonim. (1953). Bennai. *Türk Ansiklopedisi*, VI, 128.

- Anonim. (1976). *Istoriya Buhara s Drevneyşih Vremen Do Naşih Dney*. Taşkent: Izdatelstvo Fan Üzbeksoy SSR.
- Arberry, A. J. (1994). *Classical Persian Literature*. Richmond: Curzon Press.
- Arnold, T. W. (1930a). Mîrzâ Muḥammad Ḥaydar Dughlât on the Harât School of Painters. *Bulletin of the School of Oriental Studies University of London*, 5, 4, 671-674.
- Arnold, T. W. (1930b). *Bihzad and his Paintings in the Zafar-namah*. London: Bernard Quaritch.
- Aslam, M. (1965). Ubaid Allah Khan. *Journal of the Asiatic Society of Pakistan*, X/2, 121-135.
- Aşrafî, M. (1987). *Behzad i Razvitie Buharskoy Şkoli Miniatyuri XVI*. Duşanbe: Izdetalstvo Doniş.
- Ateş, A. (1968). *İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzum Eserler I*. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı.
- Babur. (1993). *Baburnama* (W. M. Thackston, Turkish transcription, Persian edition and English translation). Cambridge: Department of Near Eastern Languages and Civilizations, Harvard University.
- Bahâ'-ad-Dîn Ḥasan Nitârî Buḥârî. (1999). *Muḍakkir-i aḥbâb*. Tihran: Naşr-i Markaz.
- Bahari, E. (1996). *Behzad Master of Persian Painting*. London-New York: I. B. Tauris.
- Barthold, W. (1938). *Herat Unter Husein Baiqara dem Timuriden*. Leipzig: Kommissionsverlag F. A. Brockhaus.
- Brandenburg, D. (1977). *Herat Eine Timuridische Hauptstadt*. Graz: Akademische Druck und Verlagsanstalt.
- Blochét, E. (1929). *Musulman Painting XIIth-XVIIth Century*. London: Methuen & Co., Ltd.
- Blochét, E. (?). *Catalogue des Manuscrits Persans*. Paris: Reunion des Bibliothèques Nationales.
- Çağman, F. (1992). Bihzad. *İslam Ansiklopedisi*, 6, 147-149.
- Çağman, F. ve Z. Tanındı. (1979). *Topkapı Sarayı Müzesi İslam Minyatürleri*. İstanbul: Tercüman Yayınları.
- Duda, D. (1999). The Illustrated Shaybaniname in Vienna Österreichische Nationalbibliothek Cod. Mixt. 188. *Art Turc/ Turkish Art. 10th International Congress of Turkish Art 10e Congrès International d'art Turc, Geneve- Geneva, 17-23 September/ Septembre 1995*. Geneve: Fondation Max Van Berchem, 261-271.
- Eckmann, J. (1959). Die Tschaghataische Literatur. *Philologiae Turcicae Fundamenta*, Wiesbaden: Aquis Mattiacis Apud Franciscum Steiner, 361-369.
- Erşahin, S. (2002). *Akkoyunlular, Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarih*. Ankara: Bizim Büro Basımevi.
- Ettinghausen, R. (1979). Bihzad. *İslam Ansiklopedisi*, 2, 605-608.

- Fadlullāh bin Rūzbihān Khunji. (1957). *Tārīkh-ı Ālam-ārā-yı Amini, (Persia in A.D. 1478-1490)* (Viladimir Federoviç Minorsky, Ed.). London: The Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland.
- Gazi Zahirüddin Muhammed Babur. (1987). *Vekayi, Babur'un Hatıratı, I-II* (Reşit Rahmeti Arat, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gelibolulu Mustafa Ali. (1982). *Hattatların ve Kitap Sanatçılarının Destanları (Menakıb-ı Hünerveran)*. Müjgan Cunbur (Haz.), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Grube, E. (1962). *Muslim Miniature Painting from the XIII to XIX Century from Collection in the United State and Canad*. Venezia: Neri Poza Editore.
- Haarmann, U. (1986). Khundji. *Encyclopedia de L' Islam*, IX, Leiden-Paris: G. P. Maisonneuve & Larose, 55-57.
- Hasanhoca Nisariy. (1999). *Muzakkir-i Ahabab (Dostlar Yadnamasi)* (I. Bekcan, Özbek Türkçesi'ne Çev.). Taşkent: Abdulla Kadiri Namıdaki Halk Merosı Naşriyatı.
- Hinz, W. (2003). Akkoyunluların Kültür ve Teşkilat Tarihi. *Türkmen Akkoyunlu İmparatorluğu, Siyasal, Sosyal ve Kültürel Tarihine İlişkin Makaleler Antolojisi*, N. A. Akkoyunlu ve A. Şen (Haz.), Ankara: Grafiker Ltd. Şti., 315-326.
- Holzwarth, W. (2000). The Shaybanids and the Khan Princedoms. *Islam Art and Architecture*. (M. Hatstein- P. Delius, Eds.), Cologne: Konemann, 431-435.
- Huart, C. (1908). *Les Calligraphes et les Miniaturistes De L'orient Musulman*. Paris: E. Leroux.
- Hunci Fazlullah Bin Ruzbihan. (1341). *Fazlullāh ibn Rūzbehān Hunci Mehmān-Nāma-ye Bokhārā*. Manoochehr Sotoodeh (Haz.), Tahran.
- Fazlullah Ibn Ruzbihan Isfahani. (1976). *Mihman-name-iy Buhara (Zapskii Buharskogo Gostya)*. (R. P. Calilovoy, Ed.). Moskva, Izdatelsvo Nauka.
- Isogai, K. (1997). Yasa and Shari'a in Early 16th century Central Asia. *Cahiers d'Asie Centrale*, 3, 4, 91-103.
- Jamali, M. K. Y. (1981). *The Life and Personality of Shah Isma'il I (1387-1524)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, University of Edinburgh, Edinburgh.
- Karaismailoğlu, A. (1992). Benai. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 5, 429.
- Karasoy, Y. (1991). Muhammed Salih Şeybaniyname, (Dastan, Tahrir Heyeti A. Kayumov ve diğerleri, Neşge Yayerlavçi ve Sözbaşı Müellifi E. Şadiyev). Gafur Gulam Namıdaki Edebiyat ve San'at Neşriyatı. Taşkent, 1989. *Türk Kültürü*, 335, XXIX, 189-191.
- Khwandamir. (1994). *Habibu's- Siyar I-II*. (W. M. Thackston, Çev.). Washington: Published at the Department of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University.
- Kılıç, N. (1999). History and Self-Reflection: Muhammed Salih's Shaybani-nama: (A Sixteenth Century Central Asian Source in Chaghatay. *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 1/1, 51-64.
- Kılıç, R. (2001). *XV. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasi Anlaşmaları*, İstanbul: Tez Yayınları.

- Köprülü, F. (1945). Çağatay Edebiyatı. *İslam Ansiklopedisi*, III, 270-323.
- Kühnel, E. (1923). *Miniaturmalerei im Islamischen Orient*. Berlin: Bruno Cassirer Verlag.
- Lentz, T. ve Lowry, G. D. (1989). *Timur and the Princely Vision: Persian Art and Culture in the Fifteenth Century*. Los Angeles: Los Angeles County Museum of Art- Washington: D.C.: Smithsonian Institution Pres.
- Lukens M. G. (1967). The Fifteenth-Century Miniatures. *The Metropolitan Museum of Art Bulletin*, 25, 9, 317-338.
- Mallayev, N. M. (1965). *Özbek Adabiyati Tarihi Birinci Kitab XVII Asrgaca*. Taşkent: Okituvçi Naşriyatı.
- Martin, F. R. (1909). Two Portraits by Behzad, the Greatest Painter of Persia. *The Burlington Magazine for Connoisseurs*, 15, 73, 2-8.
- McChesney, R. D. (1997). Shibanids. *The Encyclopedia of Islam*, IX, 428- 431.
- Minorsky, V. (1959). *Calligraphers and Painters. A Treatise by Qāḍī Aḥmad, son of Mīr-Munshī (circa A.H. 1015/A.D. 1606)*. Washington D.C.: Smithsonian Institution Publication.
- Mirza Haydar Dughlat. (1996). *Tarikh-i Rashidi* (W. M. Thackston, İng. çev.). Cambridge: Harvard University Departmant of Near Eastern Languages and Civilizations Harvard University.
- Mirzayev, A. M. (1976). *Kamal al-din Binai*. Moskva: Izdatelstvo Nauka.
- Muhammed Salih. (1961). *Şaybaniyname*. Nasrulla Devran (Haz.), Taşkent: Özbekistan SSR Fanlar Akademiyası.
- Muhammed Salih. (2003). *Şeybani-name, (Giriş-Tıpkıbasım-Metin-Tercüme)*. Y. Kocasavaş (Haz.), İstanbul: Çantay Yayınları.
- Mukminova, R. G. ve Habibullayev, N. N. (1994). *Özbekistan Tarihi (XVI. Asr-XIX Asrning Birinçi Yarmı)*. Taşkent: Okituvçi.
- Nadernejad, N. (1985). Akkoyunlu Tarihi Hakkında Bir Eser. Sultan Yakup Tarihi (Tarih'i Âlam Ârây'ı Amini). *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi, Ord. Prof. Dr. Ahmed Zeki Velidi Togan Özel Sayısı*, 13, 297-300.
- Naficy, S. (1960). Banna'i. *The Encyclopaedia of Islam*, 1, 1019.
- Necipoglu, G. (2000). Osmanlı Sultanlarının Portre Dizilerine Karşılaştırmalı Bir Bakış. *Padişahın Portresi Tesavir-i Âl-i Osman*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 22-61.
- Örs, D. (1997). *Fazlullah b. Ruzbihan-i Hunci ve Tarih-i Alem-Aray-i Eminisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pugachenkova, G. A. ve Rempel, L. I. (1982). *Oçerki Iskusstva Sredney Azii*. Moskva.
- Rieu, C. (1888). *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*. Londra: The British Museum.
- Robinson, B. W. (1993). A Survey of Persian Painting (1350-1896). *Studies in Persian Art*, I, London: The Pindar Press, 1-70.

- Roxburgh, D. J. (1998). Disorderly Conduct?: F.R. Martin and the Bahram Mirza Album. *Muqarnas*, 15, 32-57.
- Roxburgh, D. J. (2000). Kamal al-Din Bihzad and Authorship in Persianate Painting. *Muqarnas*, 17, 119-146.
- Rumlu Hasan. (2004). *Şah İsmail Tarihi (Ahsenü't Tevârih)* (C. Cevan, Çev.). Ankara: Ardıç Yayınları.
- Rypka, J. (1959). *Iranische Literaturgeschichte*. Leipzig: Otto Harrosowitz Verlag.
- Safa, Z. (1989). Bana'i Heravi. *Encyclopaedia Iranica*, III, London-New York: Routledge-Kegan Paul, 667- 668.
- Sakisian, A. (1936). The School of Bihzad and the Miniaturists Aqa Mirak and Mir Musavvir. *The Burlington Magazine for Connoisseurs*, 68, 395, 81-85.
- Schimmel, A. (1960). Some Notes on the Cultural Activity of the First Uzbek Rulers. *Journal of the Pakistan Historical Society*, VIII, IV, 149-166.
- Semenov, A. A. (1952). *Sobraniye Vostocnih Rukopisey Akademii Nauk Uzbekistan SSR, I*. Taşkent: Izdatelstvo Akademii Nauk UzSSR.
- Soucek, P. (1987). Persian Artists in Mughal India: Influences and Transformations. *Muqarnas*, IV, 166-81.
- Soucek, P. (1989). Behzād, Kamāl-al-Dīn. *Encyclopaedia Iranica* içinde (IV, 2, ss. 114-116).
- Stchoukine, I. (1954). *Les Peintures des Manuscrits Tîmûrides*. Paris: P. Geuthner.
- Subtelny, M. N. (1983). Art and Politic in Early 16th Century Central Asia. *Central Asiatic Journal*, 27, 1-2, 121-148.
- Şadiyev, E. (1971). Muhammed Salihning Tacikça Şe'rlari. *Özbek Tili ve Edebiyatı*, 1, 45-49.
- Usmanov, A. ve Madraimov, A. (2000). *Kamoliddin Behzad*. Taşkent: Abdulla Kadiri Namıdagi Halk Merası Naşriyatı.
- Uzunçarşılıoğlu, İ. H. (1937). *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Yazıcı, T. (1998). Hunci. *İslam Ansiklopedisi*, 18, 374.
- Yinanç, M. H. (1943). Akkoyunlular. *İslam Ansiklopedisi*, 1, 251-270.
- Yusupova, E. YU ve Calilova, R. P. (1998). *Sobraniye Vostocnih Rukopisey Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan, Istoriya*. Taşkent: Izdatelstvo Fan Akademii Nauk Respubliki Uzbekistan.
- Yücel, B. (2002). Nevayi-Babür Çağının Tarihi ve Edebi Şahsiyetleri. *Türkler*, 8, (H. C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca, Ed.), Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 804-811.
- Wilkinson V. S. (1931). Fresh Light on the Herat Painters. *The Burlington Magazine for Connoisseurs*, 58, 335, 60-63.
- Zeyneddin Vasıfı. (1961). *Badai al-Vakai* (A. H. Boldireva, Çev.). I-II. Moskva: Izdvo Vostochnoy Literatury.

BAĞIMSIZLIĞININ 20. YILINDA AZERBAIJAN CUMHURİYETİ EKONOMİSİ

Elşen Resul oğlu BAĞIRZADE

Özet: Makalede bağımsızlık sonrası dönemde Azerbaycan Ekonomisinde yaşanan temel eğilimler ve mevcut durum kapsamlı şekilde araştırma konusu yapılmıştır. Bu dönem zarfında ülkede 1991-1996 yılları arasında yaşanan ekonomik çöküş ve 1996 yılından başlayan ekonomik gelişim süreçleri temel makroekonomik parametrelere dayanılarak detaylı bir şekilde açıklanmıştır. Araştırma sonucu, bağımsızlığın 20. yılında ekonomide elde edilen önemli başarılarla birlikte, bazı temel sorunların da yaşandığı ortaya çıkarılmış, bu konuda uygulanan hükümet politikaları değerlendirilmiş ve bazı politika önerileri sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Azerbaycan, Azerbaycan ekonomisi, Kafkasya, Türk Cumhuriyetleri, bağımsızlığın 20. yılı, dönüşüm ekonomileri.

The Economy of Azerbaijan Republic in its 20th Year of the Independence

Abstract: In this study, the main tendencies in Azerbaijan economy in the ppost-independence period, and its current situation are extensively analyzed. In this period, economic decline in 1991-1996 and economic development processes after 1996 is explained in detail in the light of the main macroeconomic parameters. The result of this research show that in the 20th year of economy, there are not only some important developments but also some problems to be solved. Therefore, the current government policies related to those problems are assessed and some suggestions related to those policies recommended.

Key words: Azerbaijan, the Economy of Azerbaijan, Caucasian, Turkish Republics, 20th Year of the Independence, Transition Economies.

Giriş

XX. yüzyılın sonlarına doğru Sovyetler Birliği'nin çözülmesi ve çöküşü sonucu ortaya çıkan 15 bağımsız cumhuriyetten, aynı zamanda 5 yeni bağımsız Türk cumhuriyetinden biri de Azerbaycan Cumhuriyeti'dir. Doğu ile Batı, dolayısıyla Doğu Türklüğü ile Batı Türklüğü arasında bir köprü (veya kapı) görevi üstlenen, zengin doğal kaynaklara, gelişmiş insan potansiyeline ve büyük jeostratejik öneme sahip Azerbaycan'ın XX. yüzyılda ikinci defa bağımsızlığını kazanmasından bu yana 20 yıl geçmiştir. Geçen zamanın genel bir muhasebesini yaptığımızda, bu dönem zarfında ülke hayatının çeşitli alanlarında yaşanan ciddi sıkıntılarla birlikte, önemli başarıların da elde edildiğini görmekteyiz. Aynı zamanda, doğal olarak yaşanan bu süreçler ülkenin ekonomik hayatında daha belirgin bir şekilde kendini göstermiş veya çoğu zaman hayatın bu alanıyla doğrudan bağlantılı bir şekilde gelişmiştir. Bu bakımdan Azerbaycan'ın son 20 yılına daha iyi ışık tutmak adına, bu makalede

bağımsız Azerbaycan'ın ekonomik gelişiminin kapsamlı şekilde ele alınması amaçlanmıştır.

Makale beş temel bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde makroekonomik parametrelerin gelişimi ışığında bağımsızlık sonrası dönemde Azerbaycan ekonomisinde yaşanan temel eğilimler ortaya çıkarılmış, ikinci bölümde Azerbaycan ekonomisinde yaşanan mevcut temel sorunlar ele alınmış, üçüncü bölümde yaşanan sorunların çözümü amacıyla hükümetler tarafından uygulanan stratejiler ve politiklar sunulmuş ve onların sonuçları değerlendirilmiş, dördüncü bölümde ekonomide yaşanan tüm bu süreçlerin sonucu olarak bağımsızlığının 20. yılında temel kantitatif ve kalitatif parametreler üzerine Azerbaycan Ekonomisinin dünyadaki konumu gösterilmiş ve beşinci bölümde en son gelişmelere dayanarak Azerbaycan ekonomisinde geleceğe yönelik beklentiler ortaya koyulmuştur. Aynı zamanda, makalenin sonunda Azerbaycan ekonomisinde yaşanan sorunlara yönelik politika önerileri de sunulmuştur.

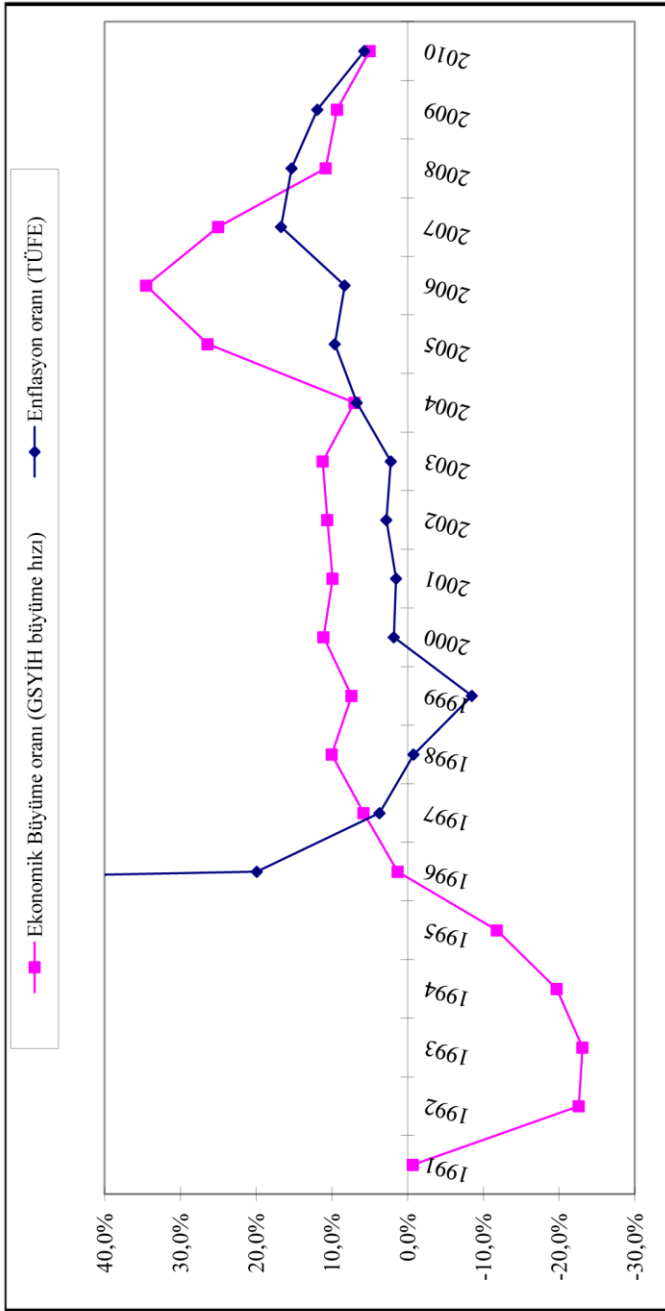
1. Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan Ekonomisinde Yaşanan Temel Eğilimler

Bağımsızlık döneminde Azerbaycan ekonomisinin gelişimini kapsamlı şekilde ele aldığımızda, bu süreci konjunktürel açıdan aşağıdaki aşamalara ayırabiliriz:

- 1991-1996 yılları arası kriz dönemi
- 1996-2004 yılları arası istikrar dönemi
- 2004-2008 yılları arası yükseliş dönemi
- 2008'den başlayarak nisbi yavaşlama dönemi

Tablo 1'de de sunulduğu gibi Azerbaycan'da 1991-1996 yılları arasında yüksek eksi ekonomik büyüme ve enflasyon, 1996-2004 yılları arasında istikrarlı ekonomik büyüme ve tek rakamlı enflasyon (hatta 1998-1999 yıllarında deflasyon), 2004-2008 yılları arasında dünyada ender rastlanan ekonomik büyüme ve çift rakamlı enflasyon, 2008'den bu tarafa ise dünya ekonomik konjunktüründeki daralmanın da etkisi ile, nisbi yavaşlama dönemi yaşanmıştır. Doğal olarak, 1991-2010 yılları arasında ekonominin temel göstergeleri de bu aşamalara uygun değişmiştir ki, onlar da detaylı biçimde aşağıda ele alınacaktır.

1991 yılından bu tarafa Azerbaycan'da makroekonomik gelişmelerin genel analizini yaptığımızda, Eski Sovyetler Birliği döneminde oluşmuş ekonomik ilişkilerin hızla çözülmesinin siyasal sorunlarla da birleşmesi sonucu bağımsızlığın ilk yıllarında ciddi makroekonomik dengesizliğin ortaya çıktığını, Azerbaycan hükümetinin IMF ile birlikte hazırlayarak uygulamaya koyduğu Ekonomik ve Mali İstikrar Programı sonucu 1996 yılından itibaren ekonominin belli bir raya oturduğunu, 2004'den dünya ekonomik konjunktüründeki hızlı genişleme, petrol fiyatlarının yükselmesi, ülkeye büyük hacimli "petrodolar" akımının başlanması ve ekonomik ve sosyal alanda kapsamlı devlet

Tablo 1. Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan'da Ekonomik Konjunktür¹

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu ve Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası

¹ 1991-1995 yılları arası dönemde enflasyon oranları sırasıyla %106,6, %912,3, %1129,1, %1663,5 ve %411,8 olmuştur.

programlarının uygulamaya konmasıyla makroekonomik göstergelerde sıçrayışlı yükselişlerin yaşandığını, 2008'den itibaren ise dünya ekonomik krizi ve petrol fiyatlarındaki ciddi düşüşün etkisi ile bu sürecin belli bir yavaşlamaya geçtiğini görmekteyiz. Yaşanan tüm bu süreçler temel makroekonomik göstergeler bazında detaylı bir şekilde aşağıda incelenmeye çalışılacaktır.

1.1. “Gayrisafi Yurtiçi Hasıla” (GSYİH)

Tablo 2’de 1991-2010 yılları arası dönemde Azerbaycan’da GSYİH göstergesi ve onun yapısal değişimi sunulmuştur. Tablo 2’de görüldüğü gibi 1991-2010 yılları arasında bağımsızlık döneminde GSYİH hacmi, ekonomi 74 defa büyümüştür. Aynı zamanda GSYİH hacmi ekonominin istikrarlı gelişim gösterdiği 1996-2004 yılları arasında 2,4 defa, yüksek ekonomik büyümenin yaşandığı 2004-2008 yılları arasında 5,6 defa, 2004-2010 yılları arasında ise yaklaşık 6 defa büyümüştür.

GSYİH hacmindeki bu artış, doğal olarak kişi başına GSYİH göstergesine de yansımıştır. Şöyle ki, Tablo 2’e baktığımızda, 1991 yılında 98,3 dolar olan kişi başına GSYİH göstergesinin yaklaşık 59 defa artmakla 2010 yılında 5797,8 dolara ulaştığını görmekteyiz. Sadece 2004-2010 yılları arasında bu göstergede 5,5 defadan fazla artış yaşanmıştır.

20 Eylül 1994 yılında imzalanan ve Azerbaycan’ın temel petrol rezervlerinin uluslararası şirketlerle birlikte işlenmesini öngören “Asrın Anlaşması” ve onu takip eden diğer petrol ve doğalgaz anlaşmalarının yürürlüğe girmesiyle (özellikle Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol, Bakü-Tiflis Erzurum doğalgaz boru hatlarının döşenmesi) zamanla bu sektörün ekonomideki rolü yükselmiş ve 2000’li yıllarda daha belirgin hale gelmiştir. Tablo 2’den de görüldüğü gibi 2010 yılında GSYİH’nın yüzde 55,6’ı petrol, yüzde 44,4’ü ise petrol dışı sektörlerden oluşmaktadır.

Tablo 2. Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan'da GSYİH Göstergeleri ve Yapısal Değişimi

Göstergeler	1991	1996	2004	2008	2010
GSYİH, milyar \$	0,7	3,2	8,7	48,9	51,8
Kişibaşına GSYİH, \$	98,3	416,2	1048,5	5603,3	5797,8
GSYİH:					
- Petrol GSYİH, %	-	-	38,5	62,1	55,6
- Petrol dışı GSYİH, %	-	-	61,5	37,9	44,4
GSYİH:					
- Sanayi, %	-	25,8	38,3	58,5	52,6
- Tarım, %	-	25,0	11,0	5,6	5,3
- Hizmetler, %	-	49,2	50,5	35,9	42,1
GSYİH:					
- Kamu sektörü, %	85,0	62,0	26,5	15,5	18,8
- Özel sektör, %	15,0	38,0	73,5	84,5	81,2

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu

Azerbaycan'da GSYİH'nin oluşumuna geleneksel sektörler açısından baktığımızda, 1996-2010 yılları arası dönemde yine petrol sanayisinin hızlı gelişiminin de etkisiyle sanayi sektörünün GSYİH'deki payı ciddi şekilde yükselmiş, tarım sektörünün payı ise düşmüştür. Tablo 2'de 2010 yılı verilerine baktığımızda ise, GSYİH yüzde 52,6'sının sanayi, yüzde 42,1'inin hizmetler, yüzde 5,3'nün ise tarım sektöründe oluştuğunu görmekteyiz.

Bağımsızlık sonrası dönemde ekonomide dönüşüm sürecinin yaşanması GSYİH'nin oluşumunda da kendini göstermektedir. Şöyle ki, Tablo 2'de de sunulduğu gibi bu dönemde yapılan özelleştirme ve piyasa reformlarının sonucu GSYİH'nin oluşumunda kamu sektörünün payı hızla düşerek 2010 yılında yüzde 18,8'e inmiştir.

1.2. Enflasyon

Tablo 1'de sunulduğu gibi, bağımsızlık dönemi Azerbaycan'da enflasyon oranlarının seyrine baktığımızda, ilk önce keskin üretim düşüşü ve geleneksel dış ekonomik ilişkilerin hızla çözülmesi nedeniyle ortaya çıkan kıtlık durumu ile gevşek mali ve parasal politikaların birleşmesi sonucu 1991-1996 yılları arasında 3-4 rakamlı enflasyon sürecinin yaşandığını görmekteyiz. Fakat o dönemde uygulamaya konulan Ekonomik ve Mali İstikrar Programı çerçevesinde izlenen sıkı parasal ve mali politikalar sonucu bu sürecin önüne geçilmiş, hatta 1998-1999 yılları arasında ülke ekonomisinde deflasyon süreci bile yaşanmıştır (Memmedov, 1998, ss. 36-37, Hüseynova, 2001, ss. 10-12, Aras, 2005, s. 45). Aynı zamanda ülkede 2000-2006 yılları arasında tek rakamlı düzeyde devam eden enflasyon süreci, hızlı ekonomik büyüme ve genişletici parasal ve mali politikaların izlenmesi, özellikle de kamu harcamalarının hızlı

artışı gibi etkenler dolayısıyla 2007-2009 yılları arasında yeniden çift rakamlı düzeye yükselmiş, 2010 yılında ise yüzde 5,7'ye düşmüştür.

1.3. İstihdam

Azerbaycan'da 1991-1996 yılları arası yaşanan kriz döneminde reel olarak istihdam düzeyi ciddi bir biçimde düşse de, bu süreç istatistiklere yansımamış ve gizli işsizlik yaygın hale gelmiştir. Ama buna rağmen, Tablo 3'den de gördüğümüz gibi, yine de 1991-1996 yılları arasında istihdamda 45 bin civarında artış olduğu kayıtlara geçmiştir. Ekonominin istikrarlı sürece girdiği 1996-2004 yılları arasında ise bu artış 122 binden fazla olmuştur. Bağımsızlık sonrası Azerbaycan ekonomisinde en fazla istihdam artışı ise doğal olarak yüksek ekonomik büyümenin yaşandığı 2004 yılı sonrası dönemde yaşanmıştır. Şöyle ki, Tablo 3'e baktığımızda 2004-2010 yılları arasında istihdamda 520 bin, diğer ifadeyle 1991-2004 yılları arası dönemde olduğundan yaklaşık 7 defa fazla artış ortaya çıktığını görmekteyiz. Sözügeçen artış işsizlik oranına da etki yapmış ve 2004 yılında yüzde 8,4 olan işsizlik oranı, 2010 yılında yüzde 5,6'ya gerilemiştir.

Tablo 3. Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan'da İstihdamın Temel Göstergeleri ve Yapısal Değişimi

Göstergeler	1991	1996	2004	2008	2010
Toplam işgücü, bin kişi	3736,0	3718,6	4157,8	4373,5	4587,4
Toplam istihdam, bin kişi	3732,0	3686,7	3809,1	4111,0	4329,1
İşsizlik oranı, %	0,1	0,8	8,4	6,0	5,6
Toplam istihdam:					
- Kamu sektörü, %	70,7	50,1	31,8	30,7	26,4
- Özel sektör, %	29,3 ¹	49,9	68,2	69,3	73,6
Toplam istihdam:					
- Sanayi, %	12,7	7,7	6,9	7,1	7,4
- Tarım, %	30,9	31,8	39,5	38,4	39,8
- Hizmetler, %	56,4	60,5	53,6	54,5	52,8

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu

İstihdamda yaşanan diğer bir eğilim, kamu sektöründe çalışanların oranının hızla azalması, özel sektörde çalışanların oranının ise hızla artmasıdır. Tablo 3'den de görüldüğü gibi kamu sektörünün istihdamdaki payı 1991 yılında yüzde 70,7, 1996 yılında yüzde 50,1, 2004 yılında yüzde 31,8, 2008 yılında yüzde 30,7, 2010 yılında ise yüzde 26,4 olmuştur. Bu eğilim, bağımsızlıktan sonra ülkede özel sektörün gelişimini ve Sovyet döneminden kalma "devletin istihdam kapısı olma" özelliğinin gittikçe ortadan kalktığını göstermektedir.

¹ Kamu sektörü dışında çalışanlar anlamında.

GSYİH'nın sektörler açısından oluşumuna baktığımızda, Azerbaycan'ın bir sanayi ülkesi olduğunu görsek de, istihdamın sektörel dağılımında durumun tamamen farklı olduğu karşımıza çıkmaktadır. Şöyle ki, Tablo 3'den de görüldüğü gibi, bağımsızlık döneminde toplam istihdamda sanayinin payı gitikçe azalmış ve 2010 yılında hizmetler sektörünün payı yüzde 52,8, tarım sektörünün payı yüzde 39,8 olduğu halde, sanayinin payı yüzde 7,4 olmuştur. Bunun temel nedeni ekonomide büyük paya sahip petrol sanayisinin emekyoğun olmamasıdır. Aslında ülkede yüksek ekonomik büyümenin orantılı istihdam yaratıcı etkisinin bulunmamasının temel nedeni de bu olmaktadır.

1.4. Faiz

Tablo 4'de bağımsızlık dönemi Azerbaycan ekonomisinde konjunktür devreleri açısından faiz oranlarının değişimine baktığımızda, 1991-1996 yılları arası devrede yüksek enflasyon ve üretim düşüşleri nedeniyle faiz oranları ciddi biçimde değişiklik arz etmiş olsa da, genellikle yüksek düzeylerde seyretmiştir. Ekonominin istikrarlı gelişim gösterdiği 1996-2004 yılı arası dönemde Merkez Bankası reeskont oranları yüzde 20'lerden yüzde 7'lere kadar düşürülmüş, 2004-2008 yılları arasında ekonominin ciddi bir biçimde ısınması nedeniyle bu oran nisbi olarak yükseltilmiş, 2008 yılı dünya ekonomik krizinden sonra ise yeniden ciddi şekilde düşürülmüştür. 2011 yılının şubat ayından itibaren ise enflasyonla mücadele politikası çerçevesinde reeskont oranları gittikçe yükseltilerek, şuanki yüzde 5,25 düzeyine ulaştırılmıştır. Bu dönemde ticari bankalarda mevduat ve kredi faiz oranları da benzer seyir izlemiştir. Fakat bağımsızlık sonrası dönemde bu oranlar ciddi bir şekilde düşürülse de, hala gelişmiş ülke ekonomileri ile kıyasladığımızda önemli ölçüde yükseklik arz etmektedirler. Bu ise reel sektörün finansmanı, diğer ifadeyle reel sektörün finans kaynaklarına ulaşımı açısından ciddi sorun olarak kalmaktadır.

Tablo 4. Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan'da Faiz Oranları

Göstergeler (yıl sonuna)	1991	1996	2004	2008	2010
Merkez Bankası reeskont oranları	-	20	7	8	3
Ortalama mevduat(ulusal para) faiz oranları	-	20,3	6,9	11,6	11,1
Ortalama mevduat(yabancı para) faiz oranları	-	13,5	9,4	8	11,6
Ortalama kredi(ulusal para) faiz oranları	-	-	15,6	17,5	16,4
Ortalama kredi(yabancı para) faiz oranları	-	-	19	14,5	17,3

Kaynak: Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası

1.5. Döviz Kuru²

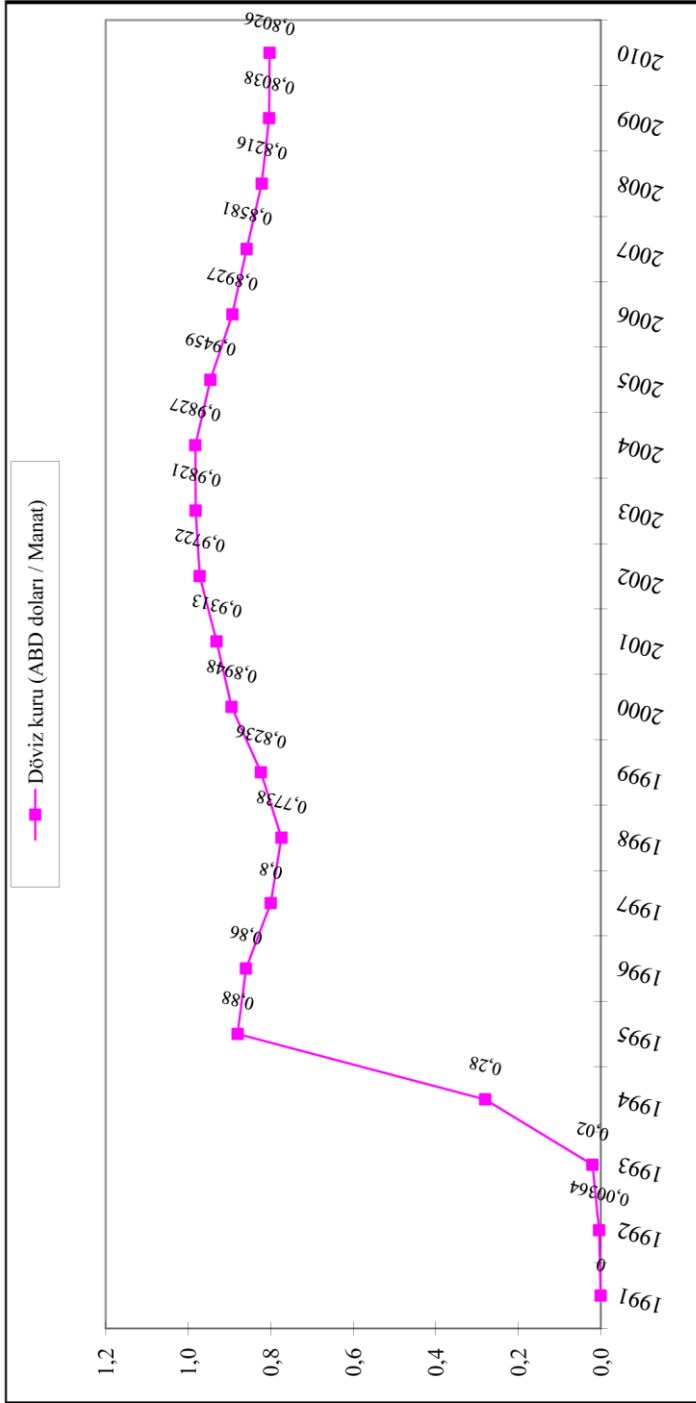
Azerbaycan'da döviz piyasasının oluşum süreci 15 Ağustos 1992 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti ulusal para birimi olan Manat'ın tedavüle çıkarılmasıyla başlamıştır. Manat'ın tedavüle çıkarıldığı ilk yıllarda onun değerinin korunmasıyla ilgili devlet tarafından etkili önlemler alınmış olsa da, kısa sürede ülkenin ithalata bağımlı hale gelmesi, bankacılık sektöründe yaşanan iflaslar v.s gibi etkenler 1993-1995 yılları arasında Manat'ın ciddi oranda değer kaybetmesi sonucunu doğurmuştur. Fakat uygulanan Ekonomik ve Mali İstikrar Programı 1996-1998 yılları arasında Manat'ın nisbi değer kazanmasına olanak sağlamıştır (Müzefferli, 1999, ss.120-125, Memmedov, 1998, ss.98-99, Hüseynova, 2001, s. 56). Ama yine de 1998 yılı Rusya ekonomik krizi, 1999 yılının ortalarından ihracatı teşvik amaçlı dalgalı kur rejimine geçiş gibi etkenlerden dolayı, Tablo 5'den de gördüğümüz üzere Manat ciddi bir biçimde değer kaybetmeye başlamış ve bu süreç 2004 yılına kadar devam etmiştir. Fakat 2004 yılından başlayarak ülkeye büyük hacimli "petrodolar"ların girişi ve ekonomik büyüme ve artan devlet harcamalarının enflasyonist baskısı ile mücadele çerçevesinde Merkez Bankası tarafından uygulanan politikalar dolayısıyla Manat yabancı paralar karşısında değer kazanmaya başlamıştır ve bu süreç hala devam etmektedir.

Bugün Azerbaycan'da döviz kurunun düşük düzeylerde seyir etmesinin temel objektif nedeni, ülkede hem petrol ihracı, hem de doğrudan yabancı sermaye girişleri dolayısıyla ortaya çıkan döviz bolluğudur. Fakat diğer önemli bir neden, ülkede hem tüketim, hem de sermaye mallarının çoğunluğu yurtdışından ithal yoluyla karşılandığı için, Merkez Bankasının döviz kurlarını düşük düzeylerde tutmakla, üretim ve tüketim maliyetlerini düşürme ve ithal enflasyonunu önleme çabasıdır.

---

² 1 Ocak 2006 tarihinde Manat para birimi, 7 Şubat 2005 tarihinde "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde para biriminin nominal değerinin ve değer ölçüsünün değiştirilmesi hakkında Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının fermanı" ile değiştirilmiştir.

Tablo 5. Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan'da Döviz Kuru

Kaynak: Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası

1.6. Yatırımlar

Bağımsızlığın ilk yıllarında Azerbaycan ekonomisinde iç tasarrufların yetersizliği ve neredeyse eksi düzeylerde seyir etmesi iç yatırımların, dış ekonomik ilişkilerin ise düzenli bir şekilde kurulamaması yabancı yatırımların kısıtlı düzeylerde kalmasına neden olmuştur. Fakat 1994 yılında petrol anlaşmalarının imzalanması ve 1995 yılından ekonomideki dengesizliklerin önüne geçilmesiyle Azerbaycan Ekonomisine yatırımlar genişlemeye başlamıştır (Aras, 2005, ss. 18-20, Müzefferli, 1999, s. 37). Bu, yıllar itibariyle hem iç yatırımların artışı, hem de petrol anlaşmalarının uygulanmaya konulmasıyla yabancı yatırımların artışı şeklinde kendini göstermiştir.

Tablo 6'da sunulduğu gibi 1994-2010 yılları arası dönemde Azerbaycan ekonomisine yaklaşık toplam 96 milyar dolar yatırım yapılmış ve bu yatırımlar 1999-2000 ve 2009 yılları dışında her yıl durmadan artmıştır. 1999-2000 ve 2009 yıllarında toplam yatırımlardaki azalmanın temel nedeni ise o dönemlerde dünya ekonomik konjunktürünün düşüşe geçmesidir.

Tablo 6'daki verilerinden elde ettiğimiz diğer önemli bir sonuç, 1994-2010 yılları arasında ekonomiye yatırılan 96 milyar dolarlık toplam yatırımın yaklaşık 53,8 milyar doları, diğer ifadeyle yüzde 56'sının yabancı yatırım olmasıdır. Tablo 6'da görüldüğü gibi, 1994-2010 yılları arası dönemde yalnızca 1994 ve 2008-2010 yıllarında ekonomideki iç yatırımlar yabancı yatırımları geçmiştir.

Bağımsızlık sonrası dönemde ekonomideki yabancı yatırımlar petrol ve petrol dışı sektörler açısından değerlendirildiğinde, yatırımların ağırlıklı olarak petrol sektörüne yöneldiği görülmektedir. Şöyle ki, 1994-2010 yılları arasında petrol sektörüne yatırılan toplam yabancı yatırım tutarı 32,2 milyar dolar, diğer ifadeyle bu dönemde ekonomiye yatırılan toplam yabancı yatırımın (53,8 milyar dolar) yaklaşık yüzde 60'ı civarında olmuştur. Tablo 6'daki verilere baktığımızda da, 1994-2010 yılları arası dönemde yalnızca 1995, 1999 ve 2008-2010 yıllarında yabancı yatırım çekme açısından petrol dışı sektörlerin daha büyük bir paya sahip olduğunu görmekteyiz.

1.7. Devlet Bütçesi

Bağımsızlık sonrası dönemde Azerbaycan'da devlet bütçe sistemi piyasa ekonomisinin talepleri çerçevesinde tamamen yeniden dönüştürülmüştür. Bu süreç hem bütçenin oluşumu ve gelir kaynaklarını, hem de harcama kalemleri ve mekanizmalarını kapsamıştır.

Tablo 6. Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan Ekonomisine Yatırımlar

Göstergeler	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Toplam yatırımlar, milyar dolar	0,3	0,6	0,9	1,7	1,9	1,6	1,4	1,6	2,8	4,2	4,9	7,1	8,3	12,1	16,2	13,0	17,4
Toplam iç yatırımlar, milyar dolar	0,2	0,2	0,3	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5	0,6	0,9	1,3	2,2	3,2	5,4	9,4	7,6	9,1
Toplam yabancı yatırımlar, milyar dolar	0,1	0,4	0,6	1,3	1,4	1,1	0,9	1,1	2,2	3,3	3,6	4,9	5,1	6,7	6,9	5,4	8,3
Petrol sektörüne yabancı yatırımlar, milyar dolar	-	0,1	0,4	0,8	0,9	0,5	0,5	0,8	1,7	2,8	3,7	3,8	3,4	4,0	3,4	2,4	3,0
Yabancı yatırımlar:																	
- Petrol sektörü, %	-	25,0	66,6	61,5	64,3	45,5	55,5	72,7	72,3	84,8	99,0	77,6	66,6	59,7	49,3	44,4	36,1
- Petrol dışı sektör, %	-	75,0	33,4	38,5	35,7	54,5	44,5	27,3	27,7	15,2	1,0	22,4	33,4	40,3	50,7	55,6	63,9

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu

Tablo 7’de bağımsızlık sonrası dönemde Azerbaycan’da ekonomik konjunktur devreleri itibariyle Devlet Bütçesi’nin temel parametrelerinin gelişimi sunulmuştur. Tabloya baktığımızda 1991-2010 yılları arası dönemde Azerbaycan Devlet Bütçesi gelirlerinde yaklaşık 47,3 defa, harcamalarında ise 73,5 defa artış yaşandığını görmek mümkündür. Aynı zamanda bu artış 1996-2010 yılları arasında gelirler itibariyle 28,4 defa, harcamalar itibariyle ise 24,5 defa olmuştur. Fakat en ilginç gelişme, 1996-2004 yılları arasında bütçe gelir ve harcamalarında yaklaşık 3 defa artış yaşandığı halde, 2004-2010 yılları arasında bu artışın neredeyse 10 defaya yaklaşmasıdır.

Tablo 7. Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan’da Devlet Bütçesinin Temel Göstergeleri

Göstergeler	1991	1996	2004	2008	2010
Devlet Bütçe Gelirleri, milyar dolar	0,3	0,5	1,5	13,0	14,2
- Doğrudan vergiler, %	-	48,7	45,8	39,3	22,6
- Dolaylı vergiler, %	-	33,6	34,8	22,3	22,8
- Vergi dışı gelirler, %	-	17,7	19,4	38,4	54,6
Devlet Bütçe Harcamaları, milyar dolar	0,2	0,6	1,5	13,1	14,7
- Ekonomi, %	-	16,3	19,4	46,0	41,6
- Eğitim, %	-	21,1	19,6	9,1	10,0
- Sağlık, %	-	8,3	4,9	3,2	3,6
- Bilim, %	-	1,0	1,3	0,6	0,8
- Kamu yönetimi, %	-	4,5	6,0	2,3	2,6
- Kültür, media ve spor, %	-	2,7	2,5	1,3	1,4
- Sosyal güvenlik, %	-	14,6	15,7	7,9	9,5
- Güvenlik, mahkeme ve savcılık, %	-	8,8	10,4	5,0	5,7
- Devlet iç ve dış borç ödemeleri, %	-	5,3	1,1	1,1	0,8
- Diğer	-	17,4	19,1	23,5	24,0

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu

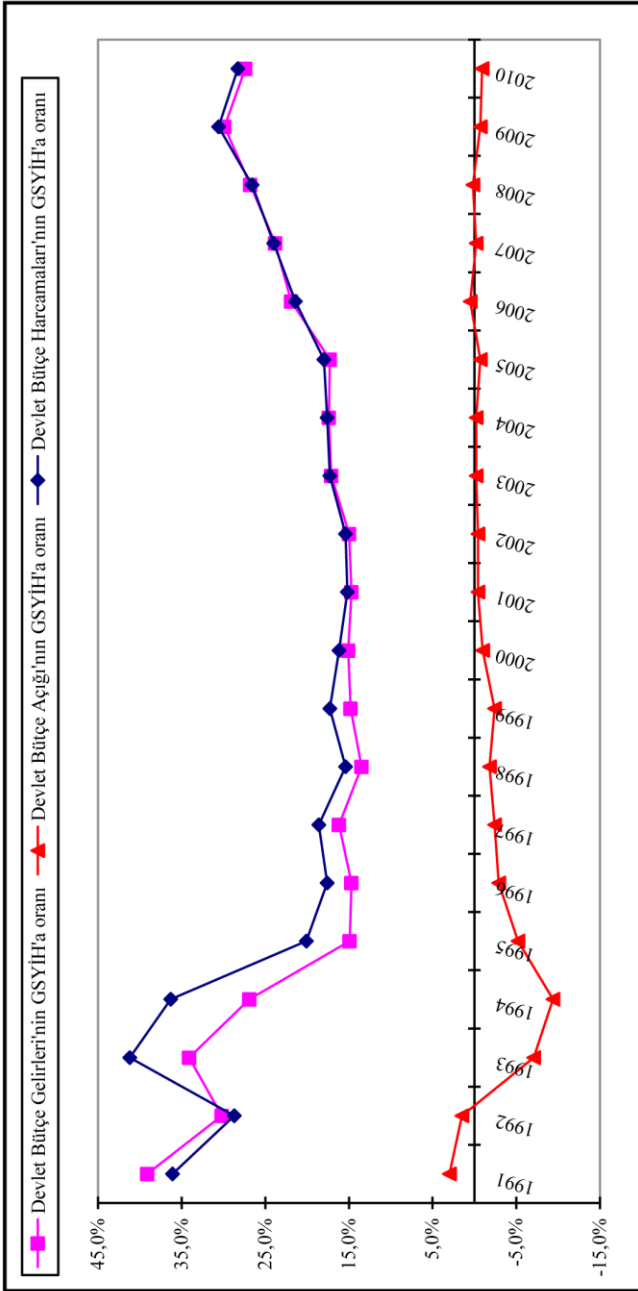
Tablo 7’de sunulan verilerden elde ettiğimiz diğer bir yönelim, bağımsızlık sonrası dönemde bütçenin oluşumunda vergi gelirlerinin payının hızla düştüğü, vergi dışı gelirlerin payının ise hızla yükseldiğidir. Şöyle ki, 1996 yılında bütçe gelirlerinin yaklaşık yüzde 82,3’ü vergiler oluşturduğu halde, 2010 yılında bu rakam yüzde 45,4’e düşmüştür. Aynı zamanda bu düşüş hem doğrudan, hem de dolaylı vergilerde yaşanmıştır. Fakat bütçenin oluşumunda vergi dışı gelirlerin payı 1996 yılında yüzde 17,7 olduğu halde, 2010 yılında yüzde 54,6’ya yükselmiştir. Bunun temel nedeni, özellikle 2004 yılı sonrası Azerbaycan’ın petrol gelirlerinin toplandığı Devlet Petrol Fonu’ndan her yıl Devlet Bütçesi’ne yapılan transferlerdir. Yani, bugün bütçenin vergi dışı gelirlerinin çoğunluğunu Devlet Petrol Fonu’ndan yapılan transferler oluşturmaktadır. Bu transfer hacmi 2010 yılında bütçe gelirlerinin yüzde 51,8’ine tekabül etmiştir (T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2011, s. 14).

Bağımsızlık sonrası dönemde devlet bütçesinin harcama kalemlerini incelediğimizde ise, 1996-2010 yılları arası dönemde ekonomiye yöneltilen harcamalar dışında diğer tüm harcama kalemlerinin toplam harcamalar içindeki payının azaldığı ortaya çıkmaktadır. 2008-2010 yılları arası döneme baktığımızda ise ekonomi, devlet iç ve dış borç ödemeleri harcama kalemlerinde nisbi düşüş yaşandığı halde, diğer tüm harcama kalemlerinde nisbi artış olmuştur. Ama 2010 yılı itibarıyla baktığımızda, yine de bütçe harcama kalemleri arasında ilk sırada ekonomi harcamalarının olduğunu görmekteyiz. Sonraki sıralarda ise eğitim, sosyal güvenlik, güvenlik, adalet, sağlık, kamu yönetimi, kültür, medya ve spor, bilim ve devlet iç ve dış borç ödemeleri gelmektedir.

Tablo 8’de bağımsızlık sonrası dönemde Azerbaycan Devlet Bütçesi’nin temel parametrelerinin GSYİH’ya oranları da sunulmuştur. Tablo 8’i incelediğimizde ortaya çıkan ilk eğilim, bağımsızlık sonrası 1991-1992 yılları arası dönemde GSYİH’nın yüzde 1’inin üstünde, 2006 ve 2008 yıllarında ise yüzde 1’in altında bütçe fazlaları yaşandığı halde, diğer tüm yıllarda bütçe açıklarının ortaya çıkmasıdır. Bütçe açıklarına baktığımızda da bunların yalnızca 1993-1995 yılları arasında GSYİH’nın yüzde 5’inin üstünde, 1996-2010 yılları arası dönemde ise GSYİH’nın yüzde 3’ünün altında, özellikle de 2001-2010 yılları arasında yüzde 1’inin altında seyrettiğini görmekteyiz. Diğer ifadeyle, 1996 yılından bugüne bütçe açıklarının yönetilebilir düzeylerde olduğunu söyleyebiliriz.

Tablo 8’deki verilerden elde ettiğimiz diğer bir sonuç, 1991-2010 yılları arasında GSYİH’nın Devlet Bütçesi aracılığıyla yeniden bölüşüm düzeyinin belli bir oranda yükselmesidir. Şöyle ki, bağımsızlık sonrası dönemde Devlet Bütçe harcamalarının GSYİH’ya oranının 1991-1993 yılları arasında yüzde 36,1’den yüzde 41,2’ye yükseldiğini, 1993-2001 yılları arasında yüzde 41,2’den yüzde 15,2’ye düştüğünü, 2001-2010 arasında ise yeniden yüzde 15,2’den yüzde 28,3’e yükseldiğini görmekteyiz. Bağımsızlığın ilk yıllarında ekonominin neredeyse tamamen devletin elinde olduğunu düşünürsek, bu dönemlerde bütçe harcamalarının GSYİH’ya oranının yüksek düzeylerde olması da doğaldır. Fakat özelleştirme sürecinin büyük bir ölçüde tamamlandığı 2001 yılından sonra bu oranların yükselmesi ise artık devletin GSYİH’yı bütçe aracılığıyla yeniden bölüşürme mekanizmasının genişlediğinin göstergesidir.

Tablo 8. Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan Devlet Bütçesi Temel Parametrelerinin GSYİH'a Oranları**Kaynak:** Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu ve Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası

1.8. Dış Ticaret

Tablo 9’da bağımsızlık sonrası dönemde Azerbaycan dış ticaretinin temel parametrelerinin GSYİH’ya oranları sunulmuştur. Tablo 9’u incelediğimizde ilk dikkatimizi çeken husus, toplam dış ticaret hacminin GSYİH’ya oranı, diğer ifadeyle ekonominin açıklık endeksinin 1991-1993 yılları arasında yüzde 100’ün üstünde olduğudur.

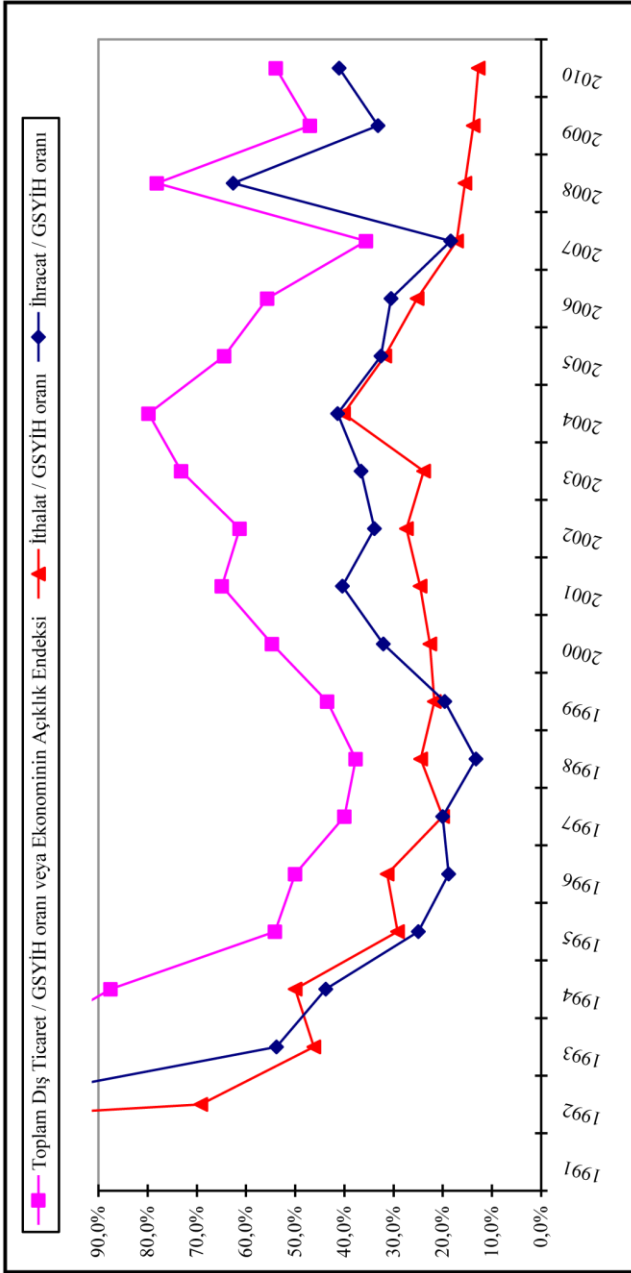
Diğer ifadeyle toplam dış ticaret hacmi ülkenin GSYİH göstergesinden bir veya bir kaç defa büyük olmuştur. Bu, önemli ölçüde o dönemdeki istatistiklerin sağlıklı olmasına bağlı olmuş olsa da, temel objektif nedenleri ekonominin tamamen ithalata bağımlı hale gelmesi ve stokları da kapsamakla ülke kaynaklarının hızla yurtdışına çıkarılmasıdır. Fakat buna rağmen 1991-1998 yılları arasında açıklık endeksinin hızla düşerek, 1998 yılında yüzde 37,7 düzeyine ulaştığını görmekteyiz. Bu, o dönem zarfında hem ithalat, hem de ihracat hacminde yaşanan önemli daralmalar sonucu oluşmuştur.

Ekonominin açıklık endeksinin tekrar yükseldiği dönem 1998-2004 yılları arası dönemdir. Bu dönemde daha fazla ihracat artışı hesabına olmakla, açıklık endeksi yükselerek 2004 yılında yüzde 79,8’e ulaşmıştır. 2004-2007 yılları arasında hem ithalat, hem de ihracatta yaşanan daralmalar sonucu 2007 yılında açıklık endeksi bağımsızlık döneminde en düşük düzeye, yüzde 35,6’ya düşmüştür. 2008 yılında bu endeks, neredeyse tamamen ihracattaki artış nedeniyle tekrar yüzde 78,1’e yükselmiş, 2009 yılında ise yine de ihracattaki keskin düşüş nedeniyle yüzde 47’e gerilemiştir. 2010 yılında ise ihracattaki tekrar artış nedeniyle, bu göstergede nisbi yükselme yaşanmış ve yüzde 53,9’a varmıştır.

Tablo 9’u incelediğimizde ortaya çıkan diğer önemli bir eğilim ise 2000 yılından başlayarak bugüne kadar, Azerbaycanın dış ticaret açığı vermemesidir ki, bu da 2000’li yıllarda ciddi bir biçimde artan petrol ihracatı ile önemli ölçüde bağlantılıdır.

Genellikle, bağımsızlık sonrası dönemde Azerbaycan’ın dış ticaret parametrelerinin yukarıda gösterdiğimiz şekilde gelişimini belirleyen temel iki etkenden söz etmek mümkündür. Bunlardan birincisi, Azerbaycan’ın petrol ve petrol ürünlerini dünya piyasasına çıkarabilme düzeyi, ikincisi ise dünya ekonomik konjonktüründe yaşanan gelişmelere bağlı olarak petrol ve petrol ürünlerinin fiyatlarındaki değişimlerdir. Çünkü bağımsızlık sonrası dönemin büyük bir kısmında ülkede GSYİH’nın, diğer ifadeyle ülke satılama gücünün (bu ithalat düzeyini de önemli ölçüde belirlemektedir) neredeyse yarısı,

Tablo 9. Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycanın Temel Dış Ticaret Parametrelerinin GSYİH' a Oranları³

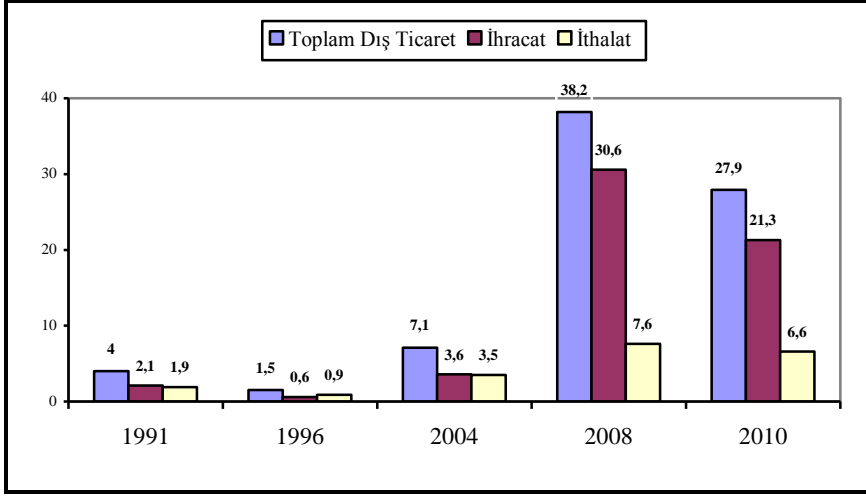

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu ve Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası

³ 1991-1993 yılları arası dönemde Ekonominin Açıklık Endeksi sırasıyla %571,4, %184,6 ve %107,7 olmuştur.

ihracatın ise yüzde 80-90'ı petrol sektörüne bağlı olmuş ve bu eğilim hala devam etmektedir. Bağımsızlık sonrası Azerbaycan'da dış ticaret, özellikle de ihracat büyük ölçüde petrol sektörüne dayansa da, 1991-2010 yılları arasında önemli mesafe kat etmiştir. Tablo 10'a baktığımızda 2010 yılında toplam dış ticaret hacmi göstergesinin 1991 yılına göre 7 defa, 1996 yılına göre 19 defa, 2004 yılına göre ise yaklaşık 4 defa yüksek olduğunu görmekteyiz.

Tablo 10. Bağımsızlık Sonrası Azerbaycan'da Dış Ticaret Göstergeleri

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu

1991-2010 yılları arasında yıllık ihracat hacmi yaklaşık 10 defa, yıllık ithalat hacmi de yaklaşık 3,5 defa artmıştır. Bu dönem zarfında en fazla ithalat ve ihracat hacminin gerçekleştirildiği yıl 2008 yılıdır ki, o yılda ihracat hacmi 38,2 milyar dolar, ithalat hacmi ise 7,6 milyar dolar olmuştur. Bu göstergelerde dünya ekonomik krizi nedeniyle 2009 yılında önemli ölçüde gerileme yaşansa da, 2010 yılında tekrar nisbi yükseliş gerçekleşmiştir.

Bağımsızlık sonrası dönemde Azerbaycan dış ticaretinin coğrafi yapısında da önemli değişiklik yaşanmıştır. Şöyle ki, bağımsızlığın ilk yıllarında dış ticaret genelde Asya ülkeleri, özellikle de Eski Sovyet Cumhuriyetleriyle yapıldığı halde, bugün Azerbaycan'ın temel dış ticaret ortakları Avrupa ülkeleridir. Tablo 11'deki verileri incelediğimizde, 2010 yılında Avrupa ülkelerinin payının Azerbaycan'ın ihracatında yüzde 59,5, ithalatında yüzde 53,1, toplam dış ticaretinde ise yüzde 58 olduğu karşımıza çıkmaktadır. Sonraki sıralarda ise Asya, Amerika, Afrika ve Okyanus ülkeleri yer almaktadır.

Tablo 11. 2010 Yılında Azerbaycan Dış Ticaretinin Kıtalararası Dağılımı

Kıtalar	Toplam İhracat yüzdesi	Toplam ithalat yüzdesi	Toplam dış ticaret yüzdesi
Avrupa	59.5	53.1	58.0
Asya	29.8	39.2	32.0
Amerika	9.1	7.0	8.6
Afrika	1.5	0.3	1.2
Okyanus	0.1	0.4	0.2
Toplam	100	100	100

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu

2010 yılı verilerine göre Azerbaycan dünyanın yaklaşık 145 ülkesi ile dış ticaret ilişkilerine sahiptir. Tablo 12’de Azerbaycan’ın ihracat ve ithalatındaki ilk 10 ülkeye baktığımızda, ihracatta ilk sırada İtalya’nın, ithalatta ise Rusya’nın olduğunu görmekteyiz.

Tablo 12. 2010 Yılı Azerbaycan’ın Dış Ticaretinde ilk 10 Ülke Sıralaması

İHRACAT			İTHALAT		
Ülkeler	Milyon \$	Yüzdesi	Ülkeler	Milyon \$	Yüzdesi
İtalya	7 097, 22	33, 28	Rusya	1144, 86	17, 35
Fransa	1 856, 52	8, 71	Türkiye	771, 19	11, 69
İsrail	1 744, 82	8, 18	Almanya	607, 18	9, 20
ABD	1 538, 58	7, 21	Çin	587, 19	8, 90
Ukrayna	888, 64	4, 17	Ukrayna	465, 45	7, 05
Hırvatistan	787, 17	3, 69	İngiltere	302, 75	4, 59
Endonezya	782, 16	3, 67	Kazakistan	293, 43	4, 45
Rusya	773, 53	3, 63	ABD	206, 27	3, 13
Malazya	740, 78	3, 47	Singapur	173, 89	2, 63
Singapur	510, 88	2, 40	Brazilya	161, 62	2, 45
Diğer	4 604, 48	21, 59	Diğer	1 885, 52	28, 57
Toplam	21 324, 78	100, 00	Toplam	6 599, 35	100, 00

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu

İhracatta İtalya’nın ilk sırada olmasının nedeni Azerbaycan’ın ihraç ettiği petrol ve petrol ürünlerinin İtalya limanları aracılığı ile Avrupa Birliği’ne dahil olmasıdır. Türkiye’ye baktığımızda ise, 2010 yılı Azerbaycan’ın ihracatında ilk

10 ülke arasına giremediği halde, ithalatında ikinci sırada olduğunu ve Azerbaycan ithalatının yüzde 11,7'ini karşıladığını görmekteyiz.

Bağımsızlık sonrası Azerbaycan'ın dış ticaretinde ortaya çıkan diğer bir eğilim ihracatının önemli ölçüde petrol ve petrol ürünleri, ithalatının ise makina sanayi ürünleri ve nakliyat araçlarından oluşmasıdır. Tablo 13'de 2010 yılında Azerbaycan'ın ihraç ettiği temel mal ve hizmetlere baktığımızda, toplam ihracatın yaklaşık yüzde 92,32'nin petrol ve ürünlerinin oluşturduğunu, buna doğalgaz ve elektrik enerjisi ihracatını da katdığımızda toplam ihracatın yaklaşık yüzde 94'nün enerji sektörüne dayandığını söyleyebiliriz. Hatta diğer ihraç kalemlerine de baktığımızda onların da önemli bir kısmının bu sektörle doğrudan bağlantılı olduğu ortaya çıkmaktadır.

Tablo 13. 2010 Yılında Azerbaycan'ın İhraç Ettiği Temel Mal ve Hizmetler

Mal ve hizmet	İhracat, milyon \$	Yüzdesi
Ham petrol	18 453, 20	86, 53
Petrol ürünleri	1 283, 97	6, 02
Doğalgaz	288, 55	1, 35
Elektrik enerjisi	15, 26	0, 07
Yüzen yapılar	175, 8	0, 82
Az kıymetli metaller ve ürünleri	112, 18	0, 52
Plastik kitle ve ürünleri	84, 51	0, 39
Kıymetli taşlar, metaller ve ürünleri	82, 71	0, 38
Kimya sanayisi ürünleri	47, 89	0, 22
Polimer torbalar ve diğer dokuma malları	13, 38	0, 06
Diğer	183, 93	3,64
Toplam	21 324, 78	100

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu

Tablo 14'de 2010 yılında Azerbaycan'ın ithal ettiği temel mal ve hizmetlere baktığımızda ise, birinci sırada makina, mekanik cihazlar, elektrikli makina ve parçalarının (yüzde 28,83), ikinci sırada yiyecek ürünlerinin (yüzde 14,63) ve üçüncü sırada nakliyat araçları ve parçalarının (yüzde 12,07) olduğunu görmekteyiz. Birinci ve üçüncü sırada yer alan mallar, toplam ithalatın yaklaşık yüzde 41'i oluşturmaktadır.

Tablo 14. 2010 Yılında Azerbaycan'ın İthal Ettiği Temel Mal ve Hizmetler

Mal ve hizmet	İthalat, milyon \$	Yüzdesi
Yiyecek ürünleri	965, 75	14, 63
<i>Bunlardan Et</i>	17, 95	0, 27
<i>Süt</i>	9, 15	0, 13
<i>Tahıl</i>	285, 38	4, 32
<i>Un</i>	2, 21	0, 03
<i>Şeker</i>	181, 06	2, 74
<i>Yağ</i>	121, 99	1,84
Makina, mekanik cihazlar, elektrikli makina ve parçaları	1 902, 65	28, 83
Nakliyat araçları ve parçaları	796, 7	12, 07
Az kıymetli metaller ve ürünleri	787, 19	11, 92
Ağaç ve ahşap eşya	164, 65	2, 49
Eczacılık ürünleri	152, 13	2, 30
Mobilya ve parçaları	51, 74	0, 78
Tüketim malları	7, 48	0, 11
Diğer	1 728, 64	26, 19
Toplam	6 599, 35	100

Kaynak: Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu

Böylece, Azerbaycan'ın ihracatında hammaddelerin, ithalatında ise sermaye ve yatırım mallarının önemli paya sahip olması, ülkenin kalkınmakta olan ülke özelliğini ortaya koymaktadır.

Azerbaycan'ın dış ticaretinde ortaya çıkan diğer önemli bir eğilim de dış ticarette kamu ve özel sektörün katılım oranları ile ilgilidir. Şöyle ki, Tablo 15'de sunulan verilere baktığımızda, 2010 yılında Azerbaycan'ın toplam ihracatının yüzde 94,65'inin kamu sektörü, toplam ithalatının ise yüzde 71,02'nin özel sektör tarafından gerçekleştirildiğini görmekteyiz.

Azerbaycan'ın ihracatında kamu sektörünün bu kadar büyük bir paya sahip olması, neredeyse tamamı kamu mülkiyetinde bulunan enerji sektörünün toplam ihracatın yüzde 94'ü oluşturmasıdır.

Tablo 15. 2010 Yılında Azerbaycan Dış Ticaretinde Kamu ve Özel Sektörün Katılım Oranları

İHRACAT			İTHALAT		
Sektörler	Milyon \$	Toplam ihracat yüzdesi	Sektörler	Milyon \$	Toplam ithalat yüzdesi
Kamu	20 184	94,65	Kamu	1 912, 23	28, 98
Özel firmalar	1 005, 09	4, 71	Özel firmalar	4 348, 52	65, 89
Şahıslar	135, 7	0, 64	Şahıslar	338, 6	5, 13
Toplam	21 324, 78	100, 00	Toplam	6 599, 35	100, 00

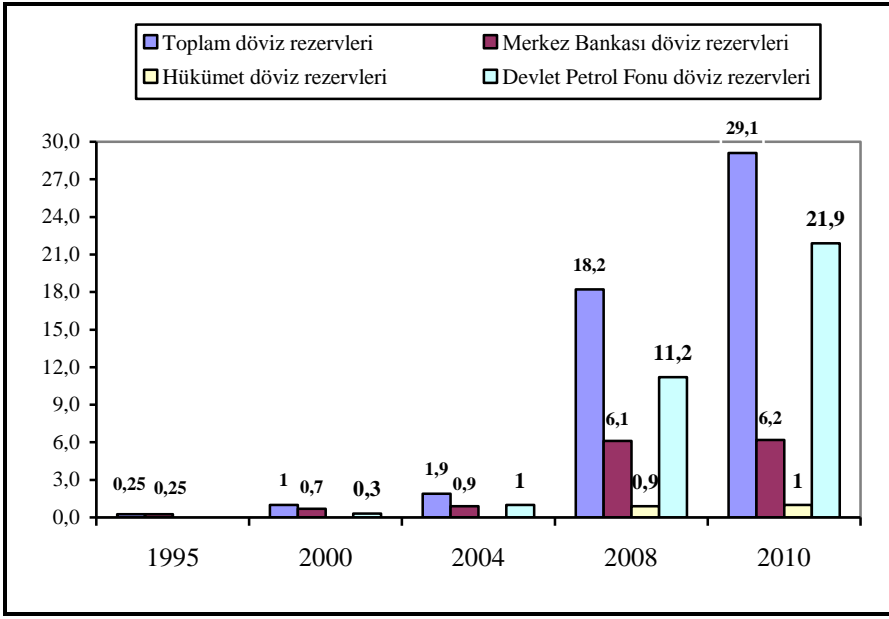
Kaynak: Azerbaycan Devlet Gümrük Müsteşarlığı

Hazırda Azerbaycan dış ticaret ilişkilerini genellikle ikili anlaşmalara dayanarak yürütmekte ve herhangi bir çoktarafli ticaret anlaşmasına ve bölgesel ekonomik entegrasyona katılımı bulunmamaktadır. Fakat, Rusya, Ukrayna, Gürcistan, Moldova ve Kazakistan ile serbest ticaret anlaşması yapmış olup, anlaşma çerçevesinde bu ülkelerden gelen ürünlerden (anlaşmada kapsam dışı olduğu belirtilen ürünler hariç) gümrük vergisi alınmamaktadır (T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2011, s. 30). Dünya Ticaret Örgütü'ne üyelikle ilgili görüşmeleri ise hala devam ettirmektedir.

1.9. Döviz Rezervleri

Bağımsızlığın ilk yılları Azerbaycan ekonomisinde ciddi döviz darboğazları yaşansa da, sonraki yıllarda hem ekonomiye yabancı sermaye akımlarının hızlanması, hem de ihracatda yaşanan önemli artışlar nedeniyle bu sorun ortadan kalkmıştır. Tablo 16'da da sunulduğu gibi bugün Azerbaycan'ın döviz rezervleri Merkez Bankası, Hükümet ve Devlet Petrol Fonu döviz rezervlerinden oluşmaktadır. Devlet Petrol Fonu Azerbaycan'ın petrol gelirlerinin daha iyi yönetilmesi, bugünkü ve gelecek nesiller arasında adil bir şekilde paylaşılması ve ekonomiye büyük hacimli "petrodolar" girişlerinin olası negatif makroekonomik etkilerinin bertaraf edilmesi amacıyla 2000 yılında oluşturulmuştur. O yıldan itibaren de ülkenin petrol gelirleri bu fonda toplanmaktadır (Aras, 2005, ss. 248-254).

Tablo 16. Bağımsızlık Sonrası Dönemde Azerbaycan'ın Döviz Rezervleri (Milyar Dolar)

Kaynak: Azerbaycan Cumhuriyeti Merkez Bankası

Tablo 16'daki verileri incelediğimizde, 1995-2010 yılları arasında Azerbaycan'ın toplam döviz rezervlerinin 116 defadan fazla artarak, 2010 yılında 29,1 milyar dolara ulaştığını görmekteyiz. Bu dönem zarfında Merkez Bankası döviz rezervlerinin yaklaşık 25 defa artarak 6,2 milyar dolara, Devlet Petrol Fonu döviz rezervlerinin ise 2000-2010 yılları arasında 97 defa artarak 21,9 milyar dolara ulaştığı ortaya çıkmaktadır.

Tablo 16'ya baktığımızda, döviz rezervlerindeki büyük artışların genellikle 2000'li yıllarda ortaya çıktığını görebiliriz ki, bu da o dönemden itibaren ciddi biçimde artış göstermeye başlayan petrol ihracatı ile bağlantılıdır.

Böylece, bugün Merkez Bankası döviz rezervlerinin neredeyse Azerbaycan'nın bir yıllık ithalatını karşılayabilecek düzeyde olması, petrol gelirlerinin ise Devlet Petrol Fonu tarafından iyi bir şekilde yönetilmeye çalışılması, önümüzdeki yıllarda da ülkede döviz kaynaklı herhangi bir krizin ortaya çıkma olasılığını minimize etmektedir.

2. Azerbaycan Ekonomisinin Temel Sorunları

Bağımsızlık sonrası ekonomide yaşanan tüm olumlu gelişmelerle birlikte, doğal olarak bazı sorunlar hâlâ çözülememiş ve bunlara bazı yenileri de eklenmiştir. Bugün Azerbaycan ekonomisinde yaşanan ve bazıları zaman zaman

Cumhurbaşkanı düzeyinde de dile getirilen temel sorunları aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz:

Ekonominin önemli ölçüde petrol sektörüne bağımlı hale gelmesi. Bu, ekonominin tüm parametrelerinde, özellikle de GSYİH'nın sektörel yapısı, bütçe gelirleri, ihracat gelirleri ve yabancı sermaye akımlarında doğrudan kendini göstermektedir.

İstihdam dostu ekonomik büyüme modeline geçilememesi. Ekonomideki bu sorun büyük ölçüde yukarıda belirttiğimiz ilk sorunla bağlantılıdır. Şöyle ki, ülkede ekonomik büyümenin temel kaynağı istihdam-yoğun özellik taşımayan petrol sektörü olduğundan (bugün petrol sektöründe yaklaşık 30-40 bin işçi çalışmaktadır) doğal olarak bu sorun da devam etmektedir.

Bölgesel dengesizlik. Bugün Azerbaycan'da Bakü ve çevresiyle ülkenin diğer bölgeleri arasında önemli kalkınma farklılıkları mevcuttur. Şöyle ki, 2010 yılı rakamlarına baktığımızda, Azerbaycan'da toplam üretimin ve vergi ödemelerinin yaklaşık yüzde 70-80'nin Bakü ve çevresi tarafından sağlandığını görebiliriz.

Tarım sektörünün verimsizliği. Toplam istihdamın neredeyse yüzde 40'nın ait olduğu bu sektörde işçi başına yıllık üretim yalnızca 2 bin dolar civarındadır. Diğer ifadeyle, bir işçinin yarattığı aylık katma değer yaklaşık 160 dolara tekabül etmektedir. Tarım sektöründeki bu verimsizlik ülkede tarım ürünlerinin yetersizliği, yoksulluk, gelir eşitsizliği gibi sorunların hem önemli bir kaynağı, hem de tetikleyicisi olmaktadır.

Dağlık Karabağ ve çevre bölgelerinin Ermenistan tarafından işgalinin doğurduğu sosyo-ekonomik sorunlar. Bu işgal, ortaya çıkardığı 1 milyon kişilik göç ve Azerbaycan topraklarının yüzde 20'sini (önemli madencilik ve turizm potansiyeli olan topraklar) fiili olarak ulusal ekonomi dışında bırakması ile hâlâ kendi sosyo-ekonomik etkilerini sürdürmektedir (Aras, 2005, s. 47). İşgalin ekonomiye doğrudan zararı ise yaklaşık 15 milyar dolar olmuştur.

Yüksek faizler. Ülkede Merkez Bankası reeskont oranının yüksekliği, iç tasarrufların yetersizliği veya tasarrufların mevduatlara dönüşme oranlarının düşük olması, bankacılıkta işlem maliyetlerinin yüksekliği, özellikle krediler bakımından reel sektörde yüksek risk oranlarının mevcudiyeti gibi etkenlerden dolayı ortalama kredi faizleri yüksek düzeylerde seyretmektedir. Bu da ekonomide finansman kaynaklarına ulaşım olanaklarının düşük düzeylerde kalmasına neden olmaktadır (World Economic Forum, 2011, s. 106).

Yüksek vergi yükü. Dünya Bankası'nın "İş Yapma 2011" (Doing Business) raporuna baktığımızda, Azerbaycan'da orta ölçekli bir firmanın bir yılda ödediği toplam vergilerin (doğrudan vergiler ve sosyal güvenlik primleri) onun yıllık kar hacmine oranının yüzde 40,9 olduğunu görmekteyiz ki, bu da yeteri

kadar yüksek bir rakamdır (World Bank, 2010, s.148, World Economic Forum, 2011, s.106).

Kamu hizmetlerinin yeteri kadar gelişmemesi. Son yıllar bu konuda ileriye dönük önemli gelişmeler yaşansa da, hala istenen düzeye ulaşılammıştır (World Economic Forum, 2011, s.106).

Şirketleşme oranının düşüklüğü. 2010 yılı verilerine göre Azerbaycan Ekonomisinde toplam teşebbüs birimlerinin yaklaşık yüzde 77'si gerçek kişiler, yüzde 18'i küçük ve yüzde 5'i ise büyük firmalardan oluşmaktadır. Böylece, ekonomide şirketleşme oranının bu kadar düşük düzeylerde kalması, verimsizlikten kayıtdışılığa kadar çeşitli sorunları da beraberinde getirmektedir.

Kurumsal yönetim geleneğinin zayıf olması. Dünya Bankası Uluslararası Finans Kurumu'nun 2006 yılında Azerbaycan'da yaptığı bir araştırmanın sonuçlarına göre, ülkedeki halka açık şirketlerin yalnızca yüzde 30'u uluslararası kurumsal yönetim ilkelerinden haberdardır (World Bank, 2006, s. 9). Ekonomide şirketleşme oranı düşük olmakla birlikte, mevcut şirketlerde kurumsallaşma oranı da çok düşük düzeylerde ki, bu da daha verimli, hesapverebilir, şeffaf ve katılımcı bir ekonomik yapının ortaya çıkmasını engellemektedir.

"Nakit ekonomisi"nin yaygın olması. 2010 yılı verilerine baktığımızda, ekonomide Mo (dolaşımdaki nakit para hacmi) nakit para hacminin M1(dolaşımdaki nakit para hacmi ile vadesiz mevduatların toplamı) para hacmine oranının yaklaşık yüzde 80, hanehalkı tasarruflarının mevduata dönüşme oranının ise yüzde 16 civarında olduğunu görmekteyiz. Diğer ifadeyle, ekonomide hem ödeme, hem de yatırım aracı gibi nakit para daha yaygın kullanılmaktadır ki, bu da para ve maliye politikalarının etkinliğini düşürmektedir.

Suni tekelcilik. Çeşitli piyasalarda bu sorun mevcut olsa da, en ilgi çekici özelliği, Cumhurbaşkanı'nın da zaman zaman dile getirdiği gibi ithalat alanını da kapsamaktadır (Prezident Kitabhanası, 2004, s. 36; 2009, s. 16; 2011, ss. 13, 49, 60, 84, 122).

Kayıtdışılık. Azerbaycan Ekonomisinde kayıtdışı sektörün boyutlarıyla ilgili ortada çeşitli çalışmalar ve çeşitli rakamlar mevcuttur. Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu verilerine göre ekonomide kayıtdışı sektörün boyutu yüzde 9'dur. Schneider v.d., (2010) tarafından yapılan hesaplamalar ise bu rakamın yüzde 52 olduğunu ortaya koymaktadır (Schneider v.d., 2010, s. 45). Fakat rakamlardaki farklılıkları bir tarafa bırakarak, kendi gözlemlerimize ve Cumhurbaşkanı'nın zaman zaman Bakanlar Kurulu toplantılarında dile getirdiği gerçeklere dayanarak, ülke ekonomisinde tüm boyutları ile (üretim, istihdam, vergi, istatistik) kayıtdışılık sorununun yaşandığını söyleyebiliriz (Prezident Kitabhanası, 2007, s. 319; 2010, s. 71; 2011, s. 13). Bu konuda özellikle, dış

ticaretteki kayıtdışılık dikkat çekmektedir. Örneğin, sadece Türkiye ve Azerbaycan arasındaki dış ticaret istatistiklerini TÜİK ve Azerbaycan Devlet İstatistik Kurumu verilerine dayanarak kıyasladığımızda, aradaki farkların bazı yıllarda gerek ihracat ve gerekse ithalat olarak yüzde 50'lere varan değerlere ulaştığı görülmektedir (T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2011, ss. 33-34).

Yolsuzluk. Son yıllarda bu sorunun çözümü yönünde önemli adımlar atılmış olsa da, belli alanlarda hala güncelliğini korumaktadır. Şöyle ki, Dünya Ekonomi Forum'u tarafından iş çevrelerinde yapılan anket çalışmasına göre, Azerbaycan'da iş yapmanın önündeki 15 temel engel arasında ilk sırada yolsuzluk yer almaktadır (World Economic Forum, 2011, s. 106).

Çeşitli altyapı sorunları. Çeşitli fiziksel, hukuksal ve sosyal altyapı sorunları yaşansa da, bize göre bunlar içerisinde en önemlisi sermaye piyasasının oluşumunu tamamlayamamasıdır. Bu ise finansman kaynaklarına ulaşımın zorlaşması, "nakit ekonomisi"nin gelişmesi, ticari risklerin yükselmesi gibi çeşitli sorunlar doğurmaktadır (T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2011, ss. 23-24).

3. Uygulanan Çözüm Stratejileri ve Politikalar

Bağımsızlık sonrası dönemde ekonomide yaşanan temel sorunlarla mücadele amacıyla, Azerbaycan hükümetleri tarafından çeşitli stratejiler ve politikalar uygulamaya konulmuştur. Makroekonomik istikrarı ve ekonomik dönüşümü sağlamak amacıyla alınan önlemler, uygulanan özelleştirme ve çeşitli reform programlarını bir tarafa bırakırsak, bu strateji ve politikalar içerisinde en önemli ve kapsamlı olanlarının yoksullukla mücadele, ekonomik ve bölgesel kalkınma alanlarında gerçekleştirildiğini söyleyebiliriz. Şöyle ki, bu dönem zarfında 2003-2005 ve 2008-2015 yıllarını kapsayan iki ayrı yoksullukla mücadele ve ekonomik kalkınma programı, aynı zamanda da 2004-2008 ve 2009-2013 yıllarını kapsayan bölgesel kalkınma programları uygulamaya konulmuştur. Yoksullukla mücadele ve ekonomik kalkınma programları neredeyse ekonominin tamamını kapsayan ve çeşitli alanlarda iktisat politikasının hedefleri, araçları ve eylem planlarını kendinde birleştirmektedir. Bölgesel kalkınma programları ise ulusal düzeyde ve ülkenin 10 ekonomik planlama bölgesi ile ilgili iktisat politikasının temel hedefleri, araçları ve eylem planlarını kapsamaktadır. Bu programların uygulanması sonucu, ülkede 2001-2010 yılları arasında yoksulluk oranı yüzde 49'luk düzeyden yüzde 9,1 düzeyine kadar gerilemiş (hükümetin belirlediği kriterler çerçevesinde), 2002-2010 yılları arasında Bakü dışındaki bölgelerde kişi başına üretim hacmi yaklaşık 4 kat yükselmiş ve bu bölgelerde altyapı eksiklikleri önemli ölçüde giderilmiştir.

Uygulanan diğer önemli strateji ve politikalar ekonomide girişimciliğin önündeki engellerin kaldırılması ve kayıtdışılıkla mücadele ile ilgilidir. Bu

açından baktığımızda, ekonomide resmi sektörün çekiciliğini artırmak amacıyla, vergi yükünün hafifletilmesi, idari işlemlerin ve regülasyonların basitleştirilmesi, girişimciliğe devlet tarafından destek mekanizmalarının oluşturulması, girişimci haklarını koruma düzeyinin yükseltilmesi, kayıtdışı sektörün çekiciliğini azaltmak amacıyla ise, kayıtdışılıkla mücadele alanında resmi kurumların oluşturulması, ceza ve kontrol sistemlerinin geliştirilmesi ve ülke olarak bu alanda uluslararası girişimlere katılımın genişletilmesi gibi politikaların uygulandığını görebiliriz (Bağırzade, 2009, s. 143). Uygulanan bu politikalar sonucu ülkede vergi sayısı 9'a kadar indirilmiş, ihracat vergileri (metal ihracatı dışında) kaldırılmış, tarım ürünleri üreticileri toprak vergisi dışında diğer tüm vergilerden muaf tutulmuş, basitleştirilmiş vergi sistemi uygulanmış ve kapsamı genişletilmiş ve 2000-2010 yılları arasında çeşitli vergi oranlarında ciddi biçimde indirimlere gidilmiştir. Ayrıca devlet ruhsatına tabi ekonomik faaliyet türlerinin sayısı 240'tan 30'a indirilmiş ve ruhsat müddetleri uzatılmış, 2008 yılından şirket kurma ve 2009 yılından gümrük kontrol prosedürlerinde "tek durak" (one stop shop) mekanizmasının uygulanması başlatılmış ve 2008 yılından inşaat sektöründe de idari işlemlerin basitleştirilmesi yönünde adımlar atılmıştır. Girişimciliğe devlet desteği sisteminin oluşturulması yönünde atılan en önemli adımların ise Ekonomik Kalkınma Bakanlığına bağlı Girişimciliğe Destek Ulusal Fonu ve Azerbaycan Devlet Yatırım Şirketi'nin oluşturulmasını gösterebiliriz. Hazırda Girişimciliğe Kömek Ulusal Fonu ülkede girişimcilere ucuz kredi sağlayan, Azerbaycan Devlet Yatırım Şirketi ise petrol dışı sektörlerle yatırım çeken temel kuruluşlardır.

Ülkede petrol dışı sektörlerin geliştirilmesi yönünde tarım ve turizm öncelikli sektörler olarak belirlenmiştir. Özellikle, tarım sektöründe uygulanan politikalar bu sektörün geliştirilmesi ile birlikte, verimliliğinin de yükseltilmesini amaçlamaktadır. Bu bakımdan tarım sektöründe alınan önlemler içerisinde tarım üreticilerinin 2014 yılına kadar tüm vergilerden muaf tutulması (toprak vergisi dışında), hammadde ve gelir desteğinin sağlanması, ucuz teknoloji kullanım olanaklarının genişletilmesi ve bunu sağlayacak "Agrolizing" Şirketinin (tarım üreticilerine uygun fiyatlardan teknoloji kullanım olanakları sağlayan şirket) devlet tarafından oluşturulmasını önemle belirtmeliyiz.

Ülkede "nakit ekonomisi"yle mücadele yönünde de önemli adımlar atılmıştır. Şöyle ki, 2001 yılından ülkede On-line Bankalar arası Ödemeler Sistemi (AZİPS), Küçük çaplı Ödemeler üzere Kliring Sistemi (XÖHKS), kredi kartı kullanımını sağlamak amacıyla Ulusal Kart İşlem Merkezi ve kamu hizmet haklarının toplanması alanında Yaygın Ödemeler üzerine Merkezi Bilgi Sistemi (KÖMİS) oluşturulmuş, 2006 yılından kamu sektöründe maaşların plastik kartlar aracılığıyla ödenilmesine başlanmış ve son yıllar kredi kartı kullanımını

yaygınlaştırmak amacıyla alışveriş merkezlerinde uygun altyapı çalışmaları hızlandırılmıştır.

Son olarak, kamu hizmet kalitesinin yükseltilmesi ve devlet-vatandaş ilişkilerinin sağlam temellere oturtulması amacıyla, ülkede 1998 yılından kamu yönetim sisteminde reformlar başlatılmış, yolsuzlukla mücadele, memuriyet sisteminin ve e-devlet projelerinin geliştirilmesi çalışmaları genişletilmiştir. Bunlar arasında 2004 yılından itibaren sistemli hale getirilmeye çalışılan yolsuzlukla mücadeleyi özellikle belirtmek isteriz. Şöyle ki, 2004 yılından bugüne ülkede yolsuzlukla mücadelenin hukuksal ve kurumsal altyapısı önemli ölçüde tamamlanmış ve devlet programları uygulamaya konulmuştur (Bağırzade, 2007, ss. 5-7).

4. Bağımsızlığının XX. Yılında Azerbaycan Ekonomisinin Dünyadaki Konumu

Bağımsızlık döneminde ekonomik alanda yaşanan tüm olumlu ve olumsuz gelişmelerin sonucu, bugün Azerbaycan ekonomisi dünyada belli bir konuma yerleşmiştir. Tablo 17’de bağımsızlığının 20. yılında bazı kantitatif ve kalitatif parametreler üzerine Azerbaycan ekonomisinin dünyadaki konumu sunulmuştur. Tablo’dan görüldüğü gibi, Azerbaycan 2010 yılında 9,2 milyon kişilik nüfusu ile dünyanın 89’uncu, İslam dünyasının 31’inci, Türk dünyasının 4’üncü, Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT)’nin 5’inci, Güney Kafkasya’nın 1’inci büyük ülkesi ve 51,5 milyar dolarlık GSMH göstergesi ile, dünyanın 71’inci, İslam dünyasının 20’inci, Türk dünyasının 3’üncü, BDT’nin 5’inci, Güney Kafkasya’nın ise 1’inci büyük ekonomisidir. Tablo’da da gösterildiği gibi bugün tüm temel kantitatif parametreler üzerine Azerbaycan ekonomisi Güney Kafkasya’da lider ekonomi konumundadır.

Tablo 17’yi incelediğimizde karşılaştığımız diğer bir dikkat çekici husus, Azerbaycan ekonomisinin Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi üzere Türk dünyası, BDT ve Güney Kafkasya’da, İnsani Gelişim Endeksi üzere ise yalnızca Güney Kafkasya’da 1’inci sırada yer almasıdır. Genellikle, Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi, İş Yapma Kolaylığı Sırası ve İnsani Gelişim Endeksi üzerine Azerbaycan’ın son yıllarda görece olarak daha iyi konuma yükseldiğini söyleyebiliriz. Şöyle ki, Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi üzere Azerbaycan 2009-2010 yılında dünya sıralamasında 18 aşama yükselmiş, Dünya Bankası “İş Yapma 2009” raporunda “yılın en reformist ülkesi” ilan edilmiş ve İş Yapma Kolaylığı Sırası üzerine 54 aşamalık bir yükseliş kaydetmiştir (World Economic Forum, 2009, s. 13, World Bank, 2008, s. 1, 6).

Tablo 17. Bağımsızlığın XX. Yılında Bazı Temel Parametreler Üzerine Azerbaycan Ekonomisinin Dünyadaki Konumu

Göstergeler	Azerbaycan'ın sırası				
	Dünyada	İslam dünyasında (57 ülke)	Türk dünyasında (6 ülke)	BDT'de (9 ülke)	Güney Kafkasya'da (3 ülke)
Bazı temel kantitatif parametreler					
Nüfus, milyon (UN)	89	31	4	5	1
GSMH, milyar dolar (The World Bank)	71	20	3	5	1
Kişibaşına GSMH, bin dolar (IMF)	77	15	3	3	1
Kişibaşına GSMH (SGP), bin dolar (IMF)	80	15	3	4	1
İhracat, milyar dolar (CIA, The World Factbook)	64	17	3	5	1
İthalat, milyar dolar (CIA, The World Factbook)	105	28	4	5	1
Bazı temel kalitatif parametreler					
Küresel Rekabet Edebilirlik Endeksi (World Economic Forum)	55	10	1	1	1
İş Yapma Kolaylığı Sırası (The World Bank)	54	7	2	3	3
Ekonomik Özgürlük Endeksi (Heritage)	92	15	4	4	3
Yolsuzluk Algılama Endeksi (Transparency International)	134	30	3	5	3
İnsani Gelişim Endeksi (UNDP)	67	10	2	3	1
Hayat Kalitesi Endeksi (The Economist Intelligence Unit)	86	16	2	2	2
Küreselleşme Endeksi (KOF Swiss Economic Institute)	82	14	3	3	2

Kaynak: Tablo'da gösterilen kaynaklara dayanarak, BAĞIRZADE tarafından hazırlanmıştır.

Ayrıca, 2010 yılında İnsani Gelişim Endeksi üzerine de Azerbaycan'ın "Yüksek İnsani Gelişim" gurubu ülkeleri sırasında olduğunu görmekteyiz. Hatta Türkiye ile de kıyasladığımızda, her üç göstere üzerine Azerbaycan'ın Türkiyeden önde olduğu ortaya çıkmaktadır (UNDP, 2010, ss. 142-144).

5. Geleceğe Yönelik Beklentiler

Azerbaycan ekonomisinde yaşanan mevcut süreçlerin genel değerlendirmesini yaptığımızda, yakın gelecekte de makroekonomik istikrarın ve ekonomik büyümenin devam edeceğini söyleyebiliriz. Nitekim Azerbaycan ekonomisinde 2011 yılında yüzde 2,8, 2012 yılında ise yüzde 2,5 oranında büyümenin yaşanacağı IMF tarafından da öngörülmüştür. Dünya Bankası'nın öngörülleri ise ekonomik büyümenin daha hızlı, sırasıyla yüzde 3,5 ve yüzde 3,6 oranlarında gerçekleşeceği yönündedir (AR Merkezi Bankı, 2011, s. 10).

Ülke ekonomisinin yakın gelecekteki pozitif gelişimi uluslararası kredi derecelendirme kuruluşları tarafından da teyit altına alınmıştır. Şöyle ki, 2011 yılında Standart&Poor's ve Moody's derecelendirme kuruluşları Azerbaycan'ın kredi notunu değiştirmeyerek ekonomik perspektifini "pozitif"; "Fitch" ise kredi notunu "BB+" seviyesinden "BBB-" seviyesine yükseltmekle, ekonomik perspektifini "pozitif" şeklinde değerlendirmiştir. Aynı yıl Instustional Investor tarafından da Azerbaycan'ın kredi notu 48,2'den 50,1'e yükseltilmiştir.

Makroekonomik parametrelerde beklenen pozitif gelişmelerle birlikte, yakın gelecekte de ekonomide petrol ve doğalgaz faktörünün kendi etkisini koruyacağı ve bunun en az 2020'li yıllara kadar devam edeceği beklenmektedir. Özellikle de, 2011 yılı içerisinde Hazar Denizi'nde büyük doğalgaz rezervlerinin bulunmasını hesaba katarsak, gelecek yıllarda Azerbaycan'ın ekonomisinde doğalgaz üretimi ve ihracatının da önemli boyutlara ulaşacağı görülmektedir.

Uygulanan hükümet politikalarının genel değerlendirmesini yaptığımızda ise, yakın gelecekte, ekonomide büyük hacimli altyapı yatırımlarının devam edeceğini ve ekonomik yapının modernleştirilmesi, bölgesel kalkınma, petrol dışı sektörlerin gelişimi, kayıtdışılıkla mücadele gibi konuların başlıca politika öncelikleri olacağını söyleyebiliriz.

Sonuç ve Öneriler

Bağımsızlık sonrası Azerbaycan ekonomisinin gelişimini ana hatlarıyla incelememiz sonucu, 1991-1996 yılları arası dönemde ekonominin neredeyse tüm parametrelerinde önemli gerilemelerin, 1996 yılından başlayarak ise istikrarın sağlanması ve 1998 Rusya ve 2008 dünya ekonomik krizlerinin etkileri dışında pozitif yönde gelişmelerin yaşandığı ortaya çıkmıştır. Özellikle petrol ve doğalgaz sektöründe yaşanan hızlı gelişim süreçlerinin etkisiyle 2000'li yıllarda temel ekonomik parametrelerde çok büyük iyileşmeler kaydedilmiş ve bunun önümüzdeki yıllarda da devam edeceği öngörülmektedir. Böylece bağımsızlık sonrası ekonomide yaşanan tüm olumlu ve olumsuz süreçlere rağmen 1991-2010 yılları arasında GSYİH hacmi (diğer ifadeyle Azerbycan Ekonomisinin büyüklüğü) yaklaşık 74 defa, kişi başına GSYİH hacmi 59 defa, devlet bütçe harcamaları 73,5 defa, toplam dış ticaret hacmi 7 defa, ihracat 10 defa, ithalat ise 3,5 defa artmış ve bugün Azerbaycan ekonomisinin tüm temel kantitatif parametreleri üzerine Güney Kafkasya'da lider konumdadır.

Fakat bağımsızlık sonrası yaşanan tüm pozitif gelişmelere ve hükümetler tarafından uygulanan çözüm stratejileri ve politikalarına rağmen, Azerbaycan Ekonomisinde hala belli sorunlar yaşanmaktadır ki, bunlardan da en önemlileri ekonominin önemli ölçüde petrol sektörüne bağımlı hale gelmesi, istihdam dostu ekonomik büyüme modeline geçilememesi, bölgesel dengesizlik, tarım sektörünün verimsizliği, Dağlık Karabağ ve çevre bölgelerinin Ermenistan tarafından işgalinin doğurduğu sosyo-ekonomik sorunlar, yüksek faizler, yüksek vergi yükü, kamu hizmetlerinin yeteri kadar gelişmemesi, şirketleşme oranının düşüklüğü, kurumsal yönetim geleneğinin zayıf olması, “nakit ekonomisi”nin yaygın olması, suni tekelcilik, kayıtdışılık, yolsuzluk ve çeşitli altyapı sorunlarıdır.

Bize göre, ekonomide yaşanan mevcut sorunların çözümü konusunda aşağıdaki yönlerde politika önlemlerinin alınması etkili olabilir:

1. *Sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın sağlanması, istihdam düzeyinin yükseltilmesi, yoksulluğun azaltılması, gelir eşitsizliğinin azaltılması, bölgesel dengesizliğin azaltılması, petrol dışı sektörlerin geliştirilmesi yönündeki politikaların devam ettirilmesi ve aşağıdaki yönlerde geliştirilmesi gerekir:*

- *Doğal kaynaklara dayanan ekonomik büyüme modelinden yüksek teknoloji ve verimliliğe dayanan ekonomik büyüme modeline geçilmesi gerekir. Bunun için ülkeye yeni teknoloji transferinin teşviki, AR-GE*

yatırımlarının artırılması, bilim-ekonomi işbirliğinin en mükemmel modellerinin uygulanması, ekonomide kaynak tahsisi ve kullanımı alanında verimlilik artışına yol açan modern üretim ve yönetim sistemlerinin ve optimal büyüklükteki ekonomik birimlerin oluşturulması, eğitimin, özellikler de teknik eğitimin kalitesinin yükseltilmesi ve ülkeden “beyin göçü”nün önüne geçilmesi yönünde önlemler alınması zorunludur.

- *Ekonomide istihdam düzeyinin yükseltilmesi, diğer ifadeyle işsizliğin doğal düzeyde tutulması gerekir.* Bu bakımdan istihdam sorununun çözümünde özel sektörün rolünün yükseltilmesi, istihdamı teşvik edici iktisat politikası mekanizmalarının oluşturulması, işgücü piyasasında arz ve talebin yapısal uygunluk düzeyine ulaşılması, işsizlere yeni iş becerileri sağlayan geniş kapsamlı eğitim programlarının uygulanması ve uzun dönemli işsizlere “geçici işler”in sağlanması yönünde önlemler alınması gerekir.
- *Yoksulluğun ve gelir eşitsizliğinin azaltılması amacıyla, yoksullukla mücadelenin mevcut politika mekanizmalarının geliştirilmesi, gelir eşitsizliğinin azaltılmasında mali politika araçlarının aktif şekilde kullanılması gerekir.* Bu yönde aile sigortası sisteminin uygulanması, yoksulların konut edinme, eğitim ve sağlık hizmetlerine ulaşım olanaklarının genişletilmesi, işsizlik sigortasının geliştirilmesi, mikrokredi uygulamasının yoksulluğun yüksek olduğu bölgeler üzerine daha da genişletilmesi, resmi yoksul ailelere iş imkanı sağlayanlara vergi istisna ve muafiyetlerinin uygulanması, istihdamda tarım sektörünün payının zamanla azaltılması, sosyal programlara finansman sağlanması ve gelir eşitsizliğinin azaltılması amacıyla lüks ve prestij ürünleri ve yüksek getirili emlak türlerine uygulanan vergi derecelerinin ciddi biçimde yükseltilmesi, ortalama ücretlerin artırılması, toprak piyasasının oluşturulması gibi önlemler etkili olabilir.
- *Artık bölgesel kalkınma politikalarında iktisat politikasının doğrudan yöntemlerinden daha çok, dolaylı yöntemlerine, diğer ifadeyle koşul sağlayıcı faktörlere etki yapılmasına zamanla üstünlük verilmesi gerekir.* Bunun için bölgesel gerçeklerin daha kapsamlı bir şekilde ele alınması ve bölgesel aktörlerin daha aktif katılımının sağlanması, bölgesel yatırımlarda düzgün ardıllık, yüksek çarpan etkisi ve biri birini tamamlama ilkelerine uyum düzeyinin yükseltilmesi, bölgesel kalkınmaya bilimsel desteğin genişlendirilmesi önemlidir. Bize göre, Azerbaycan’da uygulanan bölgesel kalkınma politikasının gösterilen yönlerde başarı sağlaması için ilk önce kurumsal mekanizmaların

geliştirilmesi zorunludur ki, bunun da temelinde Batı ülkelerinin çoğunda uygulanan Kalkınma Ajans'ları tecrübesinden yararlanma dayanmaktadır.

2. *Enflasyonla mücadelenin devamlılığını sağlayacak ve enflasyonun ekonomik aktörler üzerindeki negatif etkilerini minimize edecek politika mekanizmalarının geliştirilmesi gerekir.* Bunun için Merkez Bankası'nın piyasa aktörlerinin rasyonel beklentilerini yönlendirme mekanizmalarının oluşturulması ve geliştirilmesi, gelirlerin endeksleştirilmesinin mevcut uygulamalarının kamu sektöründe çalışanların maaşlarını ve asgari ücret düzeyini kapsayacak şekilde genişletilmesi ve enflasyonun piyasa aktörleri üzerinde vergilendirme açısından ortaya çıkara bileceği “mali sürüklenme” (fiscal drag) etkisini bertaraf edecek enflasyon muhasebe sisteminin uygulanması zorunludur.
3. *Faiz politikasının kayıtdışı tasarrufları yatırım şeklinde resmi sektöre kazandırma etkisinin yükseltilmesi gerekir.* Bu açıdan mevduatlara uygulanan ortalama faiz derecesi ile sermayenin kayıtdışı sektörde ortalama getiri derecesi arasındaki farkın minimize edilmesi, yatırım kredilerine uygulanan faiz derecesinin resmi sektörde yatırım faaliyetlerini özendirecek etkiye kavuşturulması etkili olabilir.
4. *Ülkede makroekonomik istikrarın önemli unsuru olan döviz gelirlerinin uzun vadede devamlılığının sağlanması açısından ihracat gelirlerinin petrole bağımlılığının azaltılması amacıyla petrol dışı sektörlerin ihracat potansiyelinin artırılması yönünde politika önlemlerinin alınması gerekir.* Bu bakımdan, mevcut ve potansiyel ticaret partnerleri ile iki taraflı ticaretin hukuki altyapısının geliştirilmesi, serbest ticaret anlaşmalarının imzalanması, vize işlemlerinin kolaylaştırılması ve bu ülkelerde ticari ve ekonomik müşavirlik hizmetlerinin oluşturulması; ihracata dayalı üretim sektörlerine mali teşviklerin uygulanması; ihracat kredilerinin sağlanması (EximBank'lar aracılığıyla); ihracat firmalarının uluslararası standart sistemlerine entegrasyon çalışmalarına destek sağlanması; ihracat firmalarının uluslararası piyasa araştırmalarına ve bilgi edinme çalışmalarına destek sağlanması ve uluslararası düzeyde “Made in Azerbaijan” marka imajının oluşturulması ve gelişimi konusunda kapsamlı ve sistematik önlemlerin alınması zorunludur.
5. *Bütçe dengesinin devamlılığının ve bütçenin sosyo-ekonomik fonksiyonlarının daha etkin bir şekilde gerçekleştirilmesinin sağlanması amacıyla, onun petrol faktörüne bağımlılığının zamanla*

azaltılması ve vergiler gibi devamlı gelir kaynakları ile finanse edilme düzeyinin yükseltilmesi gerekir. Bunu için ekonomide reel sektörün, özellikle de petrol dışı sektörlerin geliştirilmesi, lüks ve prestij ürünleri ve yüksek getirili emlak türlerine uygulanan vergi derecelerinin yükseltilmesi ve yeni vergilerin getirilmesi ve kayıtdışı ekonominin kayıt altına alınması gibi önlemlerin alınması zorunludur.

6. *Hem ekonomik kalkınmayı hızlandırması, hem de kayıtdışı sektörü sınırlayıcı etkiye sahip olması düşünülerek, petrol dışı sektörde yabancı yatırımları özendirici politikaların geliştirilmesi gerekir.* Bu açıdan, yabancı yatırımlara vergi istisna ve muafiyetlerinin sağlanması, serbest bölgelerin oluşturulması, özeleştirmelerde yabancı yatırımcıların katılım olanaklarının genişletilmesi, yap-işlet-devret gibi finansman mekanizmalarının yaygın bir şekilde kullanılması, yabancı yatırımlarla ilgili tüm resmi işlemlerin “tek durak” (one stop shop) ilkesi temelinde yürütülmesinin sağlanması, daha sağlam çalışma ortamının oluşturulması, ekonomide sağlam rekabetin sağlanması ve ülkenin uluslararası ekonomik sisteme entegrasyonunun derinleştirilmesi önlemleri etkili olabilir.

7. *Vergi yükünün daha da azaltılması gerekir.* Bu bakımdan gelir vergisinde tek derece sistemine geçilmesi, vergilendirilmeyen gelir düzeyinin daha da yükseltilmesi, basitleştirilmiş vergi sisteminin kapsamının genişletilmesi, çift vergilendirmenin ortadan kaldırılması çalışmalarının daha da genişletilmesi, belli tutarı aşmayan yarı zamanlı (part-time) ve küçük işlerin sembolik vergilendirmeye tabi tutulması, yerleşik olmayan kişiler için vergi yükünün hafifletilmesi, yabancı vatandaşların yurtiçinde ödedikleri KDV'nin gümrük kapılarına iade mekanizmasının (refund) oluşturulması, şahsi ev ve konutların inşası ve bakımı hizmetlerinde KDV oranlarının düşürülmesi, kredi kartları ile yapılan ödemelere vergi indirimlerinin uygulanması, sosyal güvenlik pirimleri ödemelerinin işçi ve işveren arasında dengeli dağılımının sağlanması, mali affın verilmesi gibi önlemler etkili olabilir.

8. *Girişimciler için resmi prosedür ve işlemlerin daha da basitleştirilmesi gerekir.* Bu yönde, “tek durak” sisteminin ticari faaliyetlerin diğer aşamalarını da kapsayacak şekilde genişletilmesi, vergi ve sosyal güvenlik sisteminde bürokratik prosedürlerin daha da basitleştirilmesi, dış ticaret işlemlerinin basitleştirilmesi, ruhsat alma işlemlerinin otomatik ruhsatlandırma yönünde geliştirilmesi, sınır ticaretinin geliştirilmesi, çalışma yasalarının esnekliğinin artırılması, büyük ticari merkezlerde kamu kurumlarının seyyar bürolarının oluşturulması, patent vergi sisteminin (patent tax system) kapsamının genişletilmesi,

hanehalkı hizmetlerinde hizmet çeklerinin uygulanması gibi önlemlerin alınması etkili olabilir.

9. *Girişimciler için devlet teşvik mekanizmalarının geliştirilmesi gerekir.* Bu bakımdan yeni girişimciler için teşviklerin genişletilmesi, Girişimciliğe Destek Ulusal Fonu'nun ucuz kredilendirme mekanizmasının geliştirilmesi, tarım sektöründe uygulanan teşvik mekanizmasının etkinliğinin artırılması, girişimcilere devlet tarafından bilimsel ve bilgi edinme desteğinin genişletilmesi, girişimcilerin devlet tarafından ödüllendirilme mekanizmasının geliştirilmesi önlemleri etkili olacaktır.
10. *Girişimcilik altyapısının geliştirilmesi gerekir.* Bu bakımdan özellikle sermaye ve sigorta piyasasının geliştirilmesi, organize sanayi bölgelerinin oluşturulması, danışmanlık hizmetleri sektörünün ve fuarcılık altyapısının geliştirilmesi önem arz etmektedir.
11. *Ülkede girişimcilerin hak ve menfaatlerinin sağlanması düzeyinin daha da yükseltilmesi gerekir.* Bu açıdan girişimcilerin organize olma düzeyinin yükseltilmesi, resmi işlemlerdeki gecikmelerin önlenmesi ve fikri mülkiyet veya telif haklarının korunması zorunludur.
12. *Kayıtdışı ekonomiyle mücadele politikasının geliştirilmesi gerekir.* Bu yönde kayıtdışı ekonomiyle mücadele alanında devlet programının hazırlanması, resmi merkezi kurumun oluşturulması, istatistik verilerin geliştirilmesi, cezaların sertleştirilmesi, yasal boşlukların giderilmesi, vatandaşlara tek kimlik (ID) numarasının verilmesi, vergi sisteminde oto kontrol mekanizmalarının geliştirilmesi, uluslararası muhasebe standartlarına geçilmesi, üçüncü kişilerin kayıtdışı faaliyetlerle ilgili kamu kurumlarının haberdar etmesinin teşviki, kamu kurumlarının teknik ve teftiş olanaklarının geliştirilmesi, bağımsız denetim kurumlarının geliştirilmesi, sendikaların denetim olanaklarının genişletilmesi, kamu kurumları arasında koordinasyonun geliştirilmesi, nakit ödemelerin sınırlandırılması, sosyal denetimden yararlanılması, ihbar hatlarının oluşturulması, kayıtdışı sektör aleyhine sosyal bilincin geliştirilmesi, bu alanda uluslararası kuruluşlarla işbirliğinin güçlendirilmesi gibi önlemlerin alınması zorunludur.

Kaynakça

- Aras, O. N. (2005). *Azerbaycan Ekonomisi ve Yatırım İmkanları*. Bakü: TÜSİAB Yayın No: 2005-001.
- AR Merkezi Bankı. (2011). *2010 İllik Hesabat*. Bakı.
- Bağırzade, E. R. (2007). *Kayıtdışı Ekonominin Temel Özendirici Faktörlerinden Biri Gibi Yolsuzluk ve Onunla Mücadelenin Azerbaycan Girişimleri*. Akademik Bakış, Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi, Ocak, Sayı: 11. 5 Ocak 2011 tarihinde <http://www.akademikbakis.org/sayi11/makale/kayitdisi.pdf> adresinden erişildi.
- Bağırzade, E. R. (2009). *Müstegil Azerbaycanda Reallaştırılan İktisadi Siyasetin Leqallaştırma Aspektleri*. “Heyder Eliyev İktisadi İnkişaf Stratejisinin Tentenesi” Mövzusunda Keçirilmiş Elmi-Praktiki Konfransın Tezsləri, Bakı: İktisad Universiteti, 141-145.
- Hüseynova, A. C. (2001). *Giymetlerin Dövlət Tenzimlenmesi*. Bakı: Çaşıoğlu.
- Memmedov, S. (1998). *İnflyasiya ve Maliyyə Bazarı*. Bakı: Ebilov, Zeynalov ve Oğulları.
- Müzefferli, N. (1999). *İqtisadi Etüdler*. Bakı: Şuşa.
- Prezident Kitabhanası. (2004). *Azerbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Eliyevin Nitgleri, Çıxışları, Müsahibeleri ve Beyanatlari*. Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresi, Bakı.
- Prezident Kitabhanası. (2009). *Azerbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Eliyevin Nitgleri, Çıxışları, Müsahibeleri ve Beyanatlari*. Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresi, Bakı.
- Prezident Kitabhanası. (2007). *Azerbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Eliyevin Nitgleri, Çıxışları, Müsahibeleri ve Beyanatlari*. Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresi, Bakı.
- Prezident Kitabhanası. (2010). *Azerbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Eliyevin Nitgleri, Çıxışları, Müsahibeleri ve Beyanatlari*. Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresi, Bakı.
- Prezident Kitabhanası. (2011). *Azerbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Eliyevin Nitgleri, Çıxışları, Müsahibeleri ve Beyanatlari*. Azerbaycan Respublikası Prezidentinin İşler İdaresi, Bakı.
- Schneider F., Buehn, A. ve Montenegro, C. E. (2010). *Shadow Economies All over the World: New Estimates for 162 Countries from 1999 to 2007*. World Bank Policy Research Working Paper No. 5356, July.
- T.C. Bakü Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği. (2011). *Azerbaycan'ın Genel Ekonomik Durumu ve Türkiye ile Ekonomik-Ticari İlişkileri*. Bakü, Ağustos, 5 Ocak 2011 tarihinde <http://www.musavirlikler.gov.tr> adresinden erişildi.

- UNDP. (2010). *Human Development Report 2010*. 20th Anniversary Edition, New York.
- World Bank. (2006). *Company Corporate Governance in Azerbaijan: Survey Results*. Azerbaijan Corporate Governance Project, IFC, Washington, D.C.
- World Bank. (2008). *Doing Business 2009*. IFC, Washington, D.C.
- World Bank. (2010). *Doing Business 2011*. IFC, Washington, D.C.
- World Economic Forum. (2009). *The Global Competitiveness Report 2009-2010*. Geneva.
- World Economic Forum. (2011). *The Global Competitiveness Report 2011-2012*. Geneva.

KIRGIZİSTAN'IN SOSYO-EKONOMİK VE SOSYO-KÜLTÜREL YAPISI

Hayati BEŞİRLİ

Özet: 2011 yılı Türk topluluklarının özerkliklerini kazanmalarının ve Türk devletlerinin ise bağımsızlıklarını ilan etmelerinin yirminci yılını ifade etmektedir. Bu kapsamda genç Türk cumhuriyetleri demokratikleşme sürecinde gösterdikleri performanslarla ve ekonomik kalkınmayı tesis etmedeki arzuları ile ön plana çıkmışlardır. Bu cumhuriyetlerden biri de Kırgızistan'dır. Kırgızistan bağımsızlığını ilan ettiği yılda özellikle bölgenin demokrasi adası, başka bir ifadeyle Asya'nın İsviçre'si olmaya talip olmuştur. Ülkenin hızlı başlayan kalkınma hamlesi, siyasi otoriteyi elinde bulunduranların sergiledikleri olumsuz performanslarla sekteye uğramıştır. Burada sadece sürecin aksamadaki etkenleri iktidar sahiplerine dayandırmak yetersiz olacaktır. Çalışma kapsamında Kırgızistan'ın sosyo-ekonomik ve sosyo-kültürel özellikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu çalışma ile aynı zamanda Türkiye ve Kırgızistan ilişkilerinin de değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Anahtar kelimeler: Kırgızistan, Türk Cumhuriyetleri, Türkiye-Kırgızistan ilişkileri, Boyculuk, Türk Devletleri, Orta Asya.

Socio-Economic and Socio-Cultural Structure of Kyrgyzstan

Abstract: The year 2011 is the 20th anniversary of the autonomy of Turkish communities and independence of Turkish states. Within this scope, young Turkic Republics have drawn attention with their performances during the democratization process and their desire to start economical development. One of these republics is Kyrgyzstan. In the year when Kyrgyzstan declared its independence, it sought to become the island of democracy in the region or to become the Switzerland of Asia. However, the country's immediate action for development was interrupted by the negative performances of political power holders. Here, it is not enough to mark the power holders as the only reason for the halt of the development. In this study, it is aimed to point out the socio-economic and socio-cultural characteristics of Kyrgyzstan. Besides, it is also aimed to analyze Turkey-Kyrgyzstan relations.

Key words: Kyrgyzstan, Turkish Republics, Turkey-Kyrgyzstan relations, tribalism, Turkish States, Central Asia.

Giriş

Küresel bir güç olan Sovyetler Birliği'nin 1991 yılında dağılmasından sonra birçok Türk topluluğu özerkliğe kavuşmuş ve birçok Türk devleti bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu devletlerden biri de Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine girmesi üzerine 15 Aralık 1990'da egemenliğini, 31 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan eden Kırgızistan devletidir. Bu döneme ilişkin olarak Kırgızistan'a yönelik tanımlama, ülkenin demokrasi hamlesindeki performansına, doğal güzelliğine ve ülkenin özgürlükçü yapısına istinaden "Orta Asya'nın İsviçresi"dir. Ancak son yirmi yılda ülkenin gösterdiği performans ile bu tanımlama yerini olumsuz değerlendirmelere bırakmıştır. Bu çalışma, bağımsızlığının yirminci yılında genç Kırgız cumhuriyetin sosyo-kültürel, sosyo-ekonomik ve sosyo-politik yapısına yönelik tespitleri ve Türkiye ile Kırgızistan arasındaki ilişkileri ana hatlarıyla değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

1. Genel Durum

Kırgızistan'ın coğrafi konumunun ortaya konması, ülkenin sosyal, ekonomik ve politik yapısının kavranması sürecinde önemli olacaktır. Çünkü bu durum, ülkenin büyük ölçüde fiziksel coğrafyasının belirlediği ayrımlar esasında şekillenmiştir. Kırgızistan kuzeyde Kazakistan, batıda Özbekistan, güneybatıda Tacikistan ve güneydoğuda Çin Halk Cumhuriyeti ile komşu durumdadır. Ülkenin güneyde verimli tarım arazilerine sahip olan Fergana vadisinin bir kısmını içine alması ve bunun yanı sıra Çin Halk Cumhuriyeti ile komşu olması ekonomik ve politik durumun tespitinde önemli hareket noktasını oluşturmaktadır. Bu özellikleri bölgenin Amerika Birleşik Devletleri ve Rusya için stratejik önemini ortaya koymakta ve ülkelerin bölge üzerinde askeri üsler bulundurmalarını beraberinde getirmektedir.

Dağlık bir coğrafyaya sahip olan (dağlar ülkenin yaklaşık olarak %65'ini kaplamaktadır) Kırgızistan'ın yüksek ve karlı dağları, derin vadileri, yüksek akış hızına sahip ırmakları ve dağ gölleri bulunmaktadır. %6'sı ormanlardan ve %4,2'si buzullardan oluşan ülkenin %93'ü deniz seviyesinden 1500 metre yüksekliktedir. Ülkede büyüklü küçükü yaklaşık 40 000 dere ve ırmak bulunmaktadır. Kırgızistan için hayati öneme sahip olan 1582 nehirden üçü 200 kilometreden daha uzun, 27'si 100 kilometreden uzundur, 10 nehir ise yaklaşık 100 km uzunluğundadır. Başlıca nehirler arasında Narin, Tar, Kubaş, Kızıl Su nehirlerini saymak mümkündür. Yüksek dağlardan çıkan düzensiz ve yüksek akış hızına sahip olan nehirler taşımacılığa elverişli değildir. Nehir ve ırmak birlikte değerlendirildiğinde yaklaşık 47 km'lik Tyan-San dağları üzerinde bulunan Issık Kөл, Son Gölü ve Narın Gölü ülkenin önemli gölleri arasındadır. Ülkedeki mevcut turizm alt yapısı göllerin çekiciliği esasında oluşmuştur. Özellikle Issık Kөл bölgedeki yabancı yatırımları için (Kazakistan) çekim

merkezi durumundadır. Nehir ve ırmak birlikte değerlendirildiğinde yaklaşık 47 km³'lük bir su kaynağı hacmi ortaya çıkmakta, komşularıyla imzaladığı anlaşmalar uyarınca Kırgız Cumhuriyeti bunun en fazla 12 km³'ünü kullanabilmektedir. Akarsular ülkenin başlıca gelir kaynağını oluşturmaktadır. Söz konusu 12 km³'lük kaynağın %90'ı tarımda, %7'si sanayide, geri kalan %3'ü ise içme suyu dâhil diğer alanlarda kullanılmaktadır. Ülkede elektrik ihtiyacı oldukça önemlidir. Sovyet döneminde inşa edilen merkezi kent ısınma alt yapısı bağımsızlıkla beraber kullanılamaz hale gelmiştir. Bu kapsamda Bişkek, Oş ve Celalabad'ın bir kısmı dışında, uzun süren kış döneminde halk ısınma ihtiyacını elektrik enerjisine dayalı olarak sağlamaktadır. Daha sonra açıklanacağı üzere elektrik fiyatlarının düzenlenmesi bu kapsamda oldukça önem arz etmekte halk için belirleyici bir unsur olmaktadır (TC. Bişkek Büyük Elçiliği Ticaret Müşavirliği, 2011, s. 10).

Kırgızistan'ın yaklaşık nüfusu 5.522,004'dür. Ülkede nüfus artışının en çok Batken, Celalabad ve Talas bölgeleri ile Bişkek'te gerçekleştiği görülmektedir. 2011 yılı Ocak ve Ağustos döneminde 97,8 bin çocuk doğmuştur. Nüfus artışı binde 26,7 (2010 yılında bin üzerinden 26,6'dır) olarak gerçekleşmiştir. 2011 yılında artış binde 44,8 olarak gerçekleşmiş ve yüzde 0,8 oranına ulaşmıştır.

Tablo 1. Kırgızistan Nüfusunun Bölgelere Göre Dağılımı ve Artış Hızı

	Nüfus		Genel artış	
	Ocak Ayı	Eylül Ayı	Bin kişi	%
Kırgızistan	5477,6	5522,4	44,8	0,8
Batken	441,1	445,9	4,8	1,1
Celalabad	1036,7	1047,5	108	1,0
Issık köl	444,5	447,0	2,5	0,6
Narın	262,1	264,3	2,2	0,8
Oş	1130,9	1140,6	9,7	0,9
Talas	231,8	234,1	2,3	1,0
Çuy	814,9	819,8	4,9	0,6
Bişkek şehri	859,8	868,2	8,4	1,0
Oş şehri	255,8	255,0	-0,8	-0,3

Kaynak: Kırgız Respublikasının Uluttuk Stataistika Komittet, Kırgız Respublikasının Sotsiyalık-Ekonomikalık Abalı s. 57.

Bağımsız Devletler Topluluğundaki (BDT) Kırgızların %88,5'i Kırgızistan'da yaşamaktadır. Geri kalan Kırgızlar başta Özbekistan ve Tacikistan olmak üzere BDT'deki diğer ülkeler dağılmış durumdadır. 80'i aşkın etnik grubun bir arada yaşadığı Kırgızistan'da nüfusun %69,6'sı Kırgız, %14,5'i Özbek, %8,4'ü Rus, %1,2'si Dungan, %1'i Uygur, %5,3'ü ise Koreli, Ukraynalı, Ahıskalı gibi diğer

etnik gruplar oluşturmaktadır. 1999 verilerine göre nüfusun etnik gruplara göre dağılımı bir başka kaynakta ise %64,9'u Kırgız, %13,8'i Özbek, %12,5'i Rus, %1,1'i Dungan, %1'i Ukraynalı, %1'i Uygur ve %5 i diğer milletlerden olarak ifade edilmektedir. Burada görüldüğü gibi etnik grup olarak ifade edilen grupların büyük bir kısmı Türk soylu topluluklardan oluşmaktadır. Ülkede yerleşik Türk nüfusu (Ahıska ve Kırım) yaklaşık 35.700 olup, Kırgızistan'da yaşayan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı sayısı yaklaşık 6.500'dür (Somuncuoğlu, 2011, ss. 5-6). Özbeklerin yoğun olarak yaşadığı bölge Oş, Celalabad, Talas'ı içine alan Kırgızistan'ın güney kısmıdır. Uygurlar Bışkek'te yoğun olarak yaşarken Arap ve Çinlilerin karışımı olan Dunganlar ise yoğun olarak Karakol ve Bışkek'te yaşamaktadırlar.

Göç ilişkileri incelendiğinde ise aşağıdaki tablo açıklayıcı olabilir.

Tablo 2. Kırgızistan'da Nüfus Hareketliliği

	Kişi	
	2010	2011
Toplam Göç		
Gelen	23926	28577
Giden	53108	57457
Göçün gelişimi	-29182	-28880
Dış Göç		
Gelen	2192	4102
Giden	31374	32982
Göçün gelişimi	-29182	-28880
İç Göç		
Gelen	21734	24475
Giden	21734	24475
Göçün gelişimi	-	-
Bölgeler Arası Göç		
Gelen	15724	17716
Giden	15724	17716
Göçün gelişimi	-	-
Bölgeler İçi Göç		
Gelen	6010	6579
Giden	6010	6579
Göçün gelişimi	-	-

Kaynak: Kırgız respublikasının uluttuk Stataistika Komittet Kırgız Respublikasının Sotsiyalık-ekonomikalık Abalı s. 47. 29.10.2011.

Nüfusun din esasındaki görüntüsü incelendiğinde %75'i Müslüman, %20'si Rus Ortodoks ve %5'i ise diğer inançlara sahip bireylerden oluşmaktadır. Kırgızistan toplumunu oluşturan Müslümanlar, Sünni ve Hanefidir. Ülkenin Bişkek, Oş, Karakol, Grigoryevka gibi yerlerinde medreseler faaliyetlerine devam etmektedir. Bu kapsamda 1993 yılında açılan Hazreti Ömer İslam Üniversitesi adında yüksek okula dönüşen medreseyi, 1993'de Kadam Çay bölgesinde açılan Hazreti Ali adındaki medreseyi, 1995 yılında Talas'ın Kök Tokoy köyünde açılan İslam Orta Öğretim Medresesini ve 1996 yılında Alekkvka köyündeki Hazreti Osman Medresesini Nookat Bölgesindeki Toolos Orta Öğretim Medresesini, Karakol'daki Ceti- Suu İslam Medresesini saymak mümkündür. Dini alanda, 1993 Kasımında Kırgızistan'da 1. kurultay düzenlenmiş ve bu kurultayda halkın manevi hayatında İslam'ın rolünün artırılması amacı ele alınmıştır (Narkeeva, 2011, s. 59). Bölgede İslami canlanmanın yanı sıra Vahhabi hareketi önemli bir unsur olarak karşımıza çıkar özellikle Fergana vadisini içine alan bölgede çeşitli terör örgütlerinin din adına eylemler gerçekleştirdikleri görülmektedir.

1. Sosyo-Politik Durum

Ülkenin politik yapısının incelenmesi sürecinde öncelikli olarak Kırgız toplumundaki bölünmüşlüklerden bahsetmek faydalı olacaktır. Bireylerin davranışları ve politik gelişmeler ortaya konulurken bu bölünmüşlüklerin belirleyiciliği esastır:

- Kuzey-güney dikotomisi,
- Uruular gerçeği,
- Etnik ayrışma,

Ülkenin fiziksel coğrafyanın görünümünde olduğu gibi zihinsel olarak da kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrıldığı görülmektedir. Bu algılamaya ileride değinileceği gibi Kırgız kimliğine ilişkin birçok soruyu da gündeme getirmekte ve bu da politik karar verme sürecine yansımaktadır. Bunun yanı sıra toplumun geleneksel yapısını koruması ve bu yapının sürdürülmesindeki uruu (boy) esasındaki teşkilatlanma, tarihsel anlamda belirleyici etkisini korumaktadır. Ülkede görülen bir diğer ayrışma ise Sovyetler Birliği dağılırken süreci yöneten iktidarın ülkeler içinde etnik azınlıklar bırakma siyasetinin bir sonucu olan çok etnikliktir. Bu durum etnik çatışma alanları açma siyasetinin bir yansımasıdır.

Sosyo-politik değerlendirmede, öncelikli olarak Kırgızistan'ın sosyo-kültürel yapısını ortaya koymak ve bu kapsamda uruular konusu üzerinde tekrar durmak faydalı olacaktır. Uruu sisteminin Kırgızistan'da XV ve XVI. yüzyıllarda belirgin bir biçimde ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Kırgızların bu dönemden önceki toplumsal yapısı hakkında bilgiye ulaşmak oldukça zordur. Kırgız uruuları ong (sağ) kanat ve sol kanat adıyla iki kola ayrılarak ikili bir teşkilatlanma gösterirler. Bu uruuların aralarına giren uruular söz konusudur,

bunlara içkilik adı verilmektedir. Uruular, uruk adı verilen alt birimlerden meydana gelmiştir. Uruklar, uruular gibi özel bir ada sahiptirler. Ancak uruulara bağlı urukların bazıları sosyal, siyasal ekonomik ve demografik belirleyicilerin etkisi ile birbirine karışmak zorunda kalmışlardır. Bu karışmada coğrafi şartların tesirini de göz önünde bulundurmak gereklidir. Uruular Kırgızistan'da farklı bölgelere dağılmıştır (İsakaov, 2009, ss. 13-17). Uruular grup üyelerinin ortak bir atadan insanların oluşturdukları birliktelik olarak ifade edilmektedir. Aynı coğrafi mekânda göçebe topluluğun tüm üyelerinin ekonomik açıdan beslenmesi mümkün olmadığından, gruplar zamanla bölünme sürecine girmişlerdir. Ancak burada boy üyeleri dayanışmalarını semboller aracılığıyla sürdürmeye devam etmektedirler (Tutar, 2007, s. 162). Uruular buldukları coğrafyanın demografik yapısında baskın olarak yer almaktadırlar. Siyaset kurumunun temel belirleyici olduğu sosyo-kültürel yapıda politik mekanizmanın uruu esasında oluşması sebebiyle içine kapalı ve sadece uruu dayanışmasının tesisi toplumsal anlamda bütünleşmenin zayıflamasını ortaya çıkarmıştır. Boycu (tribalist) tavrın politika üzerindeki belirleyiciliği politikacıların hangi uruudan olacağı meselesini her zaman gündemde tutmuştur.

Kırgızistan'da görülen önemli bir ayırım olan kuzey ve güney ayırımında, Kuzeyliler kendilerini saf Kırgız -mesni Kırgız- kabul etmekte ve güneylileri sasık (kokmuş) olarak tanımlamaktadırlar. Kırgızlar farklı bölgelerde konuşulan Kırgızcaya dayalı olarak kuzeylilik veya güneylilik alt kimlikleri inşa etmektedirler. Güneylilik, Celalabad ve Oş bölgesinde yaşayan Kırgızları ifade etmektedir. Bu Kırgızlar ten rengi koyu olan Özbekler için korkaklık ve aşağılama ifadesi olarak kullanılan, sart tanımlamasına benzer biçimde “sartlaşmış Kırgızlar” olarak ifade edilmektedir. Kuzeyli Kırgızlar, Kırgızistan'ın yönetimini saf Kırgız olarak tanımladıkları kuzeylilere uygun görmektedirler. Güneyde ise durum daha ilginçtir. Özbek Türkleri bölgedeki Tacik ve diğer Farsi unsurlara sart demektedirler. Bu ayırım devrimler sürecinde de belirleyici olacaktır.

Kırgızistan'da doğal kaynaklar altın ve su dışında oldukça yetersizdir. Doğal koşulların elverişsizliği Sovyet döneminde ülkede sağlam bir ekonominin oluşabilmesinin koşullarını ortadan kaldırmış yıllık 800 milyon dolarlık Sovyet dış yardımına muhtaç bir devlet yaratmıştır. Kırgızistan, Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecine girmesi üzerine 15 Aralık 1990'da egemenliğini, 31 Ağustos 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Bundan sonra Kırgızistan şok tedavi uygulamasını seçerek ekonomiyi yeniden yapılandırma gayretine girmiş ve neo-liberal önlemleri olduğu gibi kabul etmiştir. Yaptığı hızlı özelleştirmelerle dünya ticaret örgütüne kabul edilen ilk BDT ülkesi olmuştur (Gürbüz, 2006, s. 50). 1990'da yapılan anayasa değişiklikleriyle, Komünist Partinin siyasi sistemdeki rolünü azaltmak gayesi ile meclis (Cogorku Keneş) üyeleri

tarafından seçilecek bir cumhurbaşkanlığı makamı oluşturulmuştur. 1991 yılının şubat ayında başkentin Firunze olan adı, ülkenin devrim öncesi adı olan Bişkek olarak değiştirilmiştir. Aynı yılın Ekim ayında yapılan seçimlerde Akayev yeni kurulan Kırgızistan Cumhuriyeti'nin cumhurbaşkanı olmuştur. Özellikle bağımsızlık döneminde ortaya koyduğu demokratikleşme ve özelleştirme performansı ile ülke diğer ülkeler içinde ön plana çıkmıştır. Kırgızistan'ın demokratik gelişiminde iki önemli devrim görülmektedir. Bunlar Lale Devrimi ve Mavi Devrim olarak adlandırılmaktadır.

Bağımsızlık tarihinden 2005 yılına kadar Kırgızistan'da cumhurbaşkanlığı görevini Akayev yürütmüştür. Akayev dönemindeki ekonomik düzenlemelerde ve politik uygulamalarda, eskiden görülmemiş bir aileciliğin ya da uruuculuğun ortaya çıkmıştır. Boycu dayanışma esasında iktidar çevresinin ülkenin kaynaklarını kendi menfaatleri için kullanması ve aile ve uru menfaatlerini kamu menfaatlerinden üstün tutması söz konusu olmuştur. Bu uygulamalar toplumda önemli bir sorun olan gelir dağılımındaki dengesizliği giderememiştir. Hatta iktidara yakın olanlar ve diğer toplum kesimleri arasındaki gelir farkı açılmıştır. Politik iktidarı elinde bulunduranlar iktidar alanlarını diğer iktidar alanlarına genişletmişler ve tek belirleyici olmuşlardır. Bu süreçte iktidarın ölçüsünün mikro-kimlikler olması adalet duygusunu zayıflatmıştır. Kamu hizmetlerinin yürütülmesi sürecinde rüşvet ve yolsuzluk vazgeçilmez bir ekonomik getiri unsuru haline gelmiştir. Kuzeyli olan Akayev yönetiminde kuzeyliliği esas alarak Kırgız kimliğini güçlendirirken, güneyde muhalif Kırgız fraksiyonunu bertaraf etmek amacıyla Özbeklerin siyasi kanadını desteklemiş ve Özbeklerin ekonomik anlamda daha da güçlenmesini sağlamıştır. Bu tür uygulamalar halkta ümitsizlik yaratmıştır. 2005 yılında gerçekleştirilen parlamento seçimlerinde muhalefet milletvekillerinin üstün geleceği düşünülmeye rağmen Devlet Başkanı Akayev yanlısı milletvekilleri tekrar politik hâkimiyet kazanmıştır. Bu durum ümitsizlik içindeki halkın politik tutumlarına yansımış, ülkede gerilimi tırmanmış, muhalifler seçimlerde hile yapıldığını iddia ederek, cumhurbaşkanının istifasını talep eden bir ayaklanma hareketi başlatmıştır. Halen göçebe kültürel yapısını koruyan Kırgız toplumunda farklı bölgelerden gelen yaklaşık 10 bin civarındaki gösterici 24 Mart 2005 tarihinde Bişkek'te toplanmıştır. Göstericiler Başkanlık Sarayı'nı ele geçirmiş, artan şiddet üzerine Cumhurbaşkanı Akayev ülkeyi terk etmiş, devlet başkanlığı ve başbakanlığa muhalefet lideri Bakiyev getirilerek geçici hükümet kurulmuştur. 10 Temmuz 2005 tarihinde gerçekleştirilen cumhurbaşkanlığı seçimi sonucunda ise ezici çoğunlukla Bakiyev cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturmuş, cumhurbaşkanlığı adaylığından kendisi lehine çekilen Kulov'u ise başbakan olarak atamıştır. Bu dönemi ifade eden tanımlama "Lale Devrimi"dir.

9 Kasım 2006 tarihinde yeni anayasa cumhurbaşkanı tarafından imzalanarak yürürlüğe girmiştir. Bu çerçevede, cumhurbaşkanının yetkilerinin parlamento

lehine kısıtlanması başta olmak üzere, iktidar mekanizması bakımından önemli değişiklikler getiren yeni anayasanın kabul edilmesiyle mevcut parlamento ve hükümetin 2010 yılına kadar görevde kalması için yasal düzenleme sağlanmıştır. Referandum yoluyla yürürlüğe giren yeni anayasaya uygun olarak 16 Aralık 2007 tarihinde çok partili sistem esasında Parlamento seçimleri yapılmıştır. Söz konusu seçimlere toplam 12 parti katılmış, %5 ülke geneli ve %0,5 bölge barajını aşanlar %46,99'luk payla cumhurbaşkanı öncülüğünde kurulan Akyol, %5,12'lik payla Kırgızistan Komünist Partisi ve %5,05'lik Kırgızistan Sosyal Demokrat Partisi olmuştur. Partiler sırasıyla 71, 11 ve 8 koltuğa sahip olmuşlardır. Parlamentoda büyük çoğunluğu elde eden Akyol Partisi eski hükümette Sanayi, Enerji ve Yakıt Kaynakları Bakanı Çudinov'u başbakanlığa aday göstermiş ve cumhurbaşkanının onayını takiben 24.12.2007 tarihi itibarıyla görevine başlamıştır. Bakıyev dönemi halkın ekonomik istikrar beklentilerinin karşılanmasında yeterli olamamıştır. Akayev döneminde görülen, yandaşların ülkenin ekonomik kaynaklarına hâkim olması sorunu devam etmiştir. Önceki dönemlerde olduğu gibi tüm kademelerdeki idari görevlerin rüşvet ve adam kayırma esasında belirlenmesi halk ile yönetim arasındaki gerilimi arttırmıştır. Yöneticilerin şahsi ekonomik çıkarlarını ön planda tutmaları sürecinde Kırgıztelekom ve Severoelektro gibi stratejik işletmelerin çok ucuza satılması, halkın kullandığı elektrik fiyatlarının iki kat artırılması kararlar ve yolsuzluk seviyesinin artmasından hoşnutsuzluklar artmaya başlamıştır. Özellikle Haziran ve Kasım dönemindeki tarımsal ürünlerdeki bolluk ve refahın etkisinin ortadan kalkması, sert geçen kış ve havalar ısınmadan elektrik tasarrufu için uygulanan kesintiler hoşnutsuzlukları arttırmıştır (Türkoğlu, 2010, ss. 25-26). Bu süreçte 06 Nisan 2010 tarihinde Talas'ta muhalif gruplar vilayet binasını basıp valiyi rehin almışlardır. 07 Nisan 2010 tarihinde sabah saatlerinde cumhurbaşkanlığı hizmet binası olan Beyaz Ev'e 3 km mesafede bir alanda halk toplanmaya başlamıştır. Toplanan 2-3 bin kişilik muhalif grubun öğlen saatlerinde Beyaz Ev'e yürüyüşe geçmeleri ile gerilim tırmanmaya başlamış ve muhalif grup Beyaz Ev'in önündeki meydana 40-50 bin kişiye ulaşmıştır. Hükümet binasını ele geçirmeye çalışan protestoculara ateş açılmış, hükümet taraftarları ile göstericiler arasındaki şiddet eylemlerinde 100'e yakın kişi ölmüştür. Akşam saatlerinde Hükümet Evi protestocular tarafından işgal edilmiş, cumhurbaşkanı Bakıyev önce iktidarının kaynağı olarak gördüğü ülkenin güneyine, oradan da Beyaz Rusya'ya kaçmak zorunda kalmıştır. Geçici hükümet başkanlığına gelen Roza Otunbaeva 7 Nisan 2010'da iktidarı tamamen ele geçirdiklerini duyurmuştur. Bu dönem ise "Mavi Devrim" olarak adlandırılmaktadır (TC. Bışkek Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2011, s. 10).

Bu iktidar mücadelesi etnik gerilimler üzerinden beslenerek çatışma inşa edici olmuştur. Kırgızistan'da etnik ilişkiler incelendiğinde en önemli konuyu Özbek-Kırgız ilişkileri oluşturmaktadır. Ülke nüfusunun % 15'ini oluşturan Özbekler

yoğunlukla ülkenin güneyinde yer alan Fergana Vadisindeki içerisindeki Oş, Celalabad ve Karasu bölgelerinde yaşamaktadırlar. Fergana Vadisi, tarımsal üretim bakımından zengin bir bölgedir. Sovyet döneminde Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan arasında paylaşılan bölgenin demografik yapısı heterojenleştirilmiştir. Heterojenleştirme ve sınırlar içinde çatışma potansiyeline sahip etnik gruplar bırakma siyaseti bölgedeki gerilimin temelini oluşturmaktadır. Bölgede yaşayan ve geleneksel olarak tarım ve ticaretle uğraşan Özbeklerin, Kırgızistan'daki gibi hayvancılığa dayalı bir ekonomi içinde iktisadi olarak diğer gruplardan zengin olması güneydeki Kırgız aşiretlerin tepkisini çekmektedir. Bunun yanı sıra Özbekler 'Govni'(dağlı-göçebe) Kırgızları tembel, az dindar, az medeni insanlar olarak algılamaktadır.

1989'da Oş ve Celalabad bölgelerindeki Özbek nüfus yerel otonomi ve Özbekçeye ulusal dil statüsü verilmesi talebini dile getirmişler, hatta bazı Özbekler bölgenin Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne katılması talebinde bulunmuştur. Bu taleplerden daha da önemli ve iki topluluk arasındaki en ciddi sorun, verimli tarım arazilerinin yeniden dağıtımı konusudur. Ayrıca konut eksikliği ve giderek kötüleşen ekonomik durum -ki bundan en çok Kırgızlar olumsuz etkilenmekteydi- uzun dönemdir var olan etnik gerilimi ciddi bir çatışmaya dönüştürmüş ve 1990'da patlak veren olaylarda yaklaşık 300 kişi ölürlen, 1000'in üzerinde kişi de yaralanmıştır¹. Bu çatışma sonrasında da gerilim artarak devam etmiştir. Ülkedeki siyasi mücadeleler de etnik çatışmaya dönüşme potansiyeline sahiptir. Güney Bölgesinde Özbeklerin kimliklerini korumaya yönelik politikalara ağırlık vermeleri, özellikle Celalabad ve Oş'ta yükseköğrenime ağırlık vererek Özbek kimliğini güçlendirmeleri, Kırgızların da Özbeklerin sosyal ve ekonomik açıdan bölgeye hâkim olduklarına ilişkin yargılarının etkisi sosyo-ekonomik düzeyi düşük Kırgızlar için önemli bir gerilim sebebi olmuştur. Siyasete yansıyan Kuzey-Güney gerilimi de etnik çatışmaların önemli bir sebebidir. Bakıyev ve yakın çevresinin Celalabad ve Oş bölgesinde ekonomik faaliyetlerde belirleyici olması ve kendi uruuu ve daha yakın çevresi esasında ekonomik ve politik hayatı kontrol etmesi bazı Özbekleri rahatsız etmiştir. Bunun yanı sıra Bakıyev'in bazı Özbek gruplarla işbirliği içinde olması ise kuzeyli Kırgızları rahatsız etmiştir. Göçebe Kırgız gruplarından destek alan Bakıyev taraftarlarının Özbeklere saldırıları, 2010 yılındaki etnik çatışmanın ana nedenini oluşturmaktadır. Tabii ki Özbekistan'ın bölge üzerindeki etkisi bu denklemin önemli bir unsudur.

2. Sosyo-Ekonomik Durum

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ülke Sovyet kaynaklarından mahrum kalmış, varlıklar tükenmeye yüz tutmuş, özel tüketimde düşüş

---

¹(<http://www.usakgundem.com/haber/55132/k%C4%B1rg%C4%B1zistan% E2%80%99da-etnik-% C3%A7at%C4%B1%C5%9Fma.html>, 28.10.2011).

görülmüş ve kamu harcamaları artmıştır. Bunun sonucunda 1991-1995 döneminde GSYİH 1990'daki seviyesinin yarısına inmiştir. Tüm ekonomik göstergeler kötüye gitmiş, hiperenflasyon, artan işsizlik ve reel gelirden düşüş yoksulluğun artmasına yol açmıştır. 1993 yılında ulusal para (Som) tedavüle girmiş, fiyatlar serbest bırakılmış, ticaret mevzuatı ile tarım sektöründe reform yapılmış, varlıklar özelleştirilmiş ve serbest ticaret rejimi kabul edilmiştir. Bu sayede ekonomi 1996 yılından itibaren düzelmeye başlamıştır. 1998 yılında yaşanan Rusya Krizi sonrasında Kırgız ekonomisi istikrara kavuşarak yılda yaklaşık %5 oranında büyümüştür. Tarım ve madencilik sektörleri geleneksel olarak güçlü olarak tanımlanan sektörlerdir. Bunların yanı sıra, inşaat ve enerji ile ulaştırma, ticaret ve catering gibi hizmet sektörü alanlarında da sağlıklı bir büyüme gözlemlenmektedir. 2009 yılında enflasyon oranı %6,8 olurken, 2010 yılında 19,2 olmuştur. 2010 yılında enflasyon oranında meydana gelen artış genel olarak bitkisel ve hayvansal yağlar (%47,3), un (%42,6), taze et (%32,7), ekmek (%22,2) şeker (%22,5) gibi temel ihtiyaçları oluşturan ürünlerin fiyatlarından kaynaklanmıştır (TC. Bişkek Büyük Elçiliği Ticaret Müşavirliği, 2011, s. 10).

Tablo 3. Kırgızistan Ekonomisinin Temel Ekonomik Göstergeleri

	2008	2009	2010
GSYİH (Milyon Som)	185.013,6	196.423,1	212.177,4
GSYİH (milyon. \$, piyasa fiyatları)	5.059,2	4.579,7	4.616,6
Reel GSYİH Artış Oranı (%)	7,6	2,3	-1,4
Kişi Başına (GSYİH-MG)(\$)	968,4	888	890
Enflasyon Oranı, (%)			
Tüketici Fiyat İndeksindeki Yıllık Artışı (%)	24,5	6,8	19,2
İşgücü (faal nüfus)	2.343.800	2.184.300	2.216.400
İşsizlik oranı (%)	11,2	10,3	8,4
Yurt Dışında Çalışan İşçi Sayısı	490.000	420.000	460.000
GSYİH-Sektörel Büyüme Hızları (%)			
Tarım	0,7	7,4	-2,8
Sanayi	14,9	-6,4	9,8
Hizmet	8,8	1,4	-4,7
Dış Ticaret (Bin \$)	5.699.000	4.475.900	5.265.500
İhracat (\$)	1.641.500	1.439.000	2.027.800
İthalat(\$)	4.057.000	3.036.900	3.237.700
Denge(\$)	-2.415.500	-1.597.900	-1.209.900
Dünya Ticareti İçindeki Payı (%)	0,02	0,02	0,02
Türkiye ile Ticaret (bin \$)*(TUIK)	239.325	171.430	160.125
İhracat	47.974	31.446	30.899
İthalat	191.351	139.984	129.226
Denge	-143.377	-108.538	98.327

Türkiye ile Ticaret (bin \$)(K.C Milli İstatistik Komitesi)	136.072	109.374	121.908
İhracat	45.001	36.654	37.209
İthalat	91.071	72.720	84.699
Denge	-46.070	-36.066	-47.490
Ülke Toplamı İçinde Türkiye'nin Payı (%)			
İhracat	2,7	2,5	1,83
İthalat	2,2	2,4	2,61
Cari İşlemler Dengesi (ml. \$)	-622,3	18,3	
Dış Borç Stoku (ml \$) (Kamu)	2.127,9	2.475,6	2.615,7
Sabit Yabancı Sermaye Yatırımları (bin \$)	653.223,2	556.741,1	445.962,8
Emisyon Hacmi (mahalli para, ml. som)	30.559,8	35.738,7	
Seçilmiş Oranlar (%)			
İhracat/İthalat	40,4	47,4	62,0
İhracat/GSYİH	32,4	31,4	43,0
İthalat/GSYİH	80,2	66,3	70,0
Cari İşlem Dengesi/GSMH	-12,3	0,4	
Dış Borç/GSMH	40,6	54	56

Kaynak: KC Milli İstatistik Komitesi, KC Merkez Bankası'ndan aktaran; TC. Bişkek Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği, 2011, s. 10).

Kırgızistan'da çalışmakta olan 2,2 milyon civarındaki işgücünün %32,4'ü tarım, %39,5'i hizmetler, %12,5'i ise sanayi sektöründe çalışmaktadır. KC Çalışma Bakanlığının bilgilerine göre işsizlik oranı %8,4'ür. Toplam kayıtlı işsiz sayısı 70,500 kişidir.² Kayıtlı işsizlerin %52,7'si kadındır. Kırsal kesimde uzun dönemli işsizlik %70 dolaylarındadır. Hasat dönemlerinde bu oran düşmektedir.

Üretim metoduyla hesaplanmış Kırgız Cumhuriyeti GSYİH'sı, 2009 yılında Kumtor Altın Madeni üretimi hariç tutulduğunda %2,9 oranında büyüme göstermiştir. Anılan Maden üretimi ile beraber değerlendirildiğinde GSYİH'daki artış %2,3 tür. Kişi başına GSYİH 888 ABD Doları olup, 2011 yılında geçen yıla kıyasla %1,3 oranında artmıştır (Somuncuoğlu, 2011, ss. 5-12).

Birleşmiş Milletler verilerine göre enflasyon oranı 2007 yılında %10,2, 2008 yılında %24,5 ve 2009 yılında ise %6,9 dur. Aynı verilere göre yoksulluk 2007 yılında %35, 2008 yılında %31,7 olarak ifade edilmiştir.³ Ülkede asgari ücret 600 som'dur. Ancak Kırgızistan genelinde bu derece düşük tutar ödenmemekte,

² (<http://www.stat.kg/old/nsdp/index.htm#q>, 28.10.2011).

³ (<http://www.un.org.kg/en/about-kyrgyzstan/basic-statistic>, 28.10.2011).

söz konusu tutar vergi hesaplamalarında belirli bir büyüklük olarak kullanılmaktadır. Uygulamada Bişkek için asgari ücret: 7000 – 9000 som olarak düşünmek doğru olur (150-200\$).

Kırgızistan için en önemli konuyu gelir dağılımındaki dengesizlik oluşturmaktadır. Özellikle son yıllarda görülen toplumsal olayların sebebini bunda aramak mümkündür. Kırgızistan devleti yeni kurulduğunda kolhoz ve sovhozların özelleştirilmesinde görülen olumsuzluklar bu dengesizliğin önemli bir sebebi olarak görülebilir. Bunun yanı sıra ülkenin kuzey ve güney bölgeleri arasındaki, büyük ölçüde coğrafi özelliklerin belirlediği, ekonomik farklılık halkın refah düzeyini etkilemektedir. Fergana Vadisinde oluşan tarımsal zenginlik ve ticari potansiyel ve bunun ülkede var olan etnik gruplardan sadece bazılarının kullanımında olduğuna dair algı hiç azımsanmayacak ölçüdedir. Bu nedenle sıklıkla iktidara dayalı olarak toprak dağıtımı yapılmakta, taraftarlar verimli ve ekonomik değeri olan arazilerden topraklandırılmaktadır.

3. Kırgızistan-Türkiye İlişkileri

Kırgızistan ile Türkiye arasında, ülkenin bağımsızlığından beri giderek artan derecede önem kazanan ikili ilişkileri ekonomik ve sosyo-kültürel ilişkiler şeklinde ortaya koymak mümkündür. Kırgızistan Türkiye ilişkilerini değerlendirirken ilişkilerin iki önemli kurumun belirleyiciliğinde geliştiği görülmektedir. Bu iki belirleyici kurum eğitim ve ekonomidir.

3.1. Ekonomik İlişkiler

Türkiye, 16 Aralık 1991 tarihinde Kırgız Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanıyan ilk ülke olmuş ve iki ülke arasında 29 Ocak 1992 tarihinde diplomatik ilişki kurulmuştur. Türkiye ve Kırgızistan arasında iki ülkenin ticari ve ekonomik ilişkilerinin geliştirilmesine yönelik olarak 29 Mayıs 1991 tarihinde Ankara'da Ekonomik ve Ticari İşbirliğine Dair Protokol imzalanmış ve protokole binaen ikili ticaret başlamıştır.

Kırgızistan ile ikili ticari ilişkilerimiz 1992-1997 yılları arasında, ticaret hacminde yaklaşık 18 kat artışla, yükselen bir seyir izlerken, 1998 ve 1999 yıllarında düşüşler yaşanmaya başlanmıştır. Bu durumun temel sebebi, Uzakdoğu Asya'da başlayan ve daha sonra Rusya Federasyonu'nu derinden etkileyen küresel ekonomik krizin Kırgızistan'ı da önemli ölçüde etkilemesi ve 2001 yılında ülkemizde yaşanan mali krizdir. İki ülke arasındaki ticaret hacmi ancak 2004 senesinde 88 milyon dolara ulaşarak 1997'deki seviyesini aşabilmiş, 2008 yılında ise 239 milyon dolar ile en yüksek seviyesine ulaşmıştır (Somuncuoğlu, 2011, ss. 5-12).

Tablo 4. Türkiye-Kırgızistan Dış Ticaret Değerleri (milyon \$)

Yıllar	İhracat	İthalat	Denge	Hacim
1996	47,1	5,9	41,2	53,0
1997	49,6	7,6	42,0	57,1
1998	41,5	6,8	34,7	48,3
1999	23,2	2,8	20,4	26,0
2000	20,6	2,3	18,2	22,9
2001	17,4	6,3	11,0	23,7
2002	24,0	17,6	6,4	41,6
2003	40,9	10,9	30,0	51,8
2004	74,7	13,4	61,3	88,1
2005	89,5	14,1	75,4	103,6
2006	132,2	27,5	104,7	159,6
2007	181,3	45,0	136,3	226,3
2008	191,4	48,0	143,4	239,3
2009	140,0	31,4	108,6	171,4
2010	129,2	30,9	98,1	160,1
2010*	57,2	13,5	43,7	70,7
2011*	80,6	25,3	55,2	105,9

Kaynak: Dış Ticaret Müsteşarlığı *:Ocak-Haziran 2011

Kırgızistan ve Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin boyutu aşağıdaki tablodan görülebilir:

Tablo 5. Türkiye'nin Kırgızistan'la olan İthalat ve İhracat İlişkileri

	2005	2006	2007	2008	2009
İthalat – (000 TL)	19 020	38 823	58 414	60 854	48 139
İhracat – (000 TL)	120 698	190 802	235 199	250 752	216 863
Fark - (000 TL)	101 678	15 1978	176 785	189 898	168 724
İthalat – (000 \$)	14 113	27 455	45 020	47 974	31 446
İhracat - (000 \$)	89 529	132 172	181 311	191 351	140 002
Fark - (000 \$)	75 417	104 717	136 291	143 376	108 556

Kaynak: Ülkelere Göre Dış Ticaret Dengesi, 2005–2009. TÜİK. Dış Ticaret İstatistikleri Yıllığı 2009.

Türkiye'nin Kırgızistan'la olana ekonomik ilişkilerinde Kırgızistan'da halen faaliyet gösteren 300 civarındaki Türk firmasının toplam 400 milyon doları aşan yatırımları oldukça önemlidir. Kırgızistan'daki Türk sermayeli yatırımlar içecek, pet perform, bisküvi, şekerleme, çikolata gibi çeşitli gıda ürünleri,

mobilya, temizlik maddeleri, çay, un, tuz, şeker, boya, pvc ve plastik boru, yapı malzemeleri üretimi ile alışveriş merkezi işletmeciliği, marketçilik, bankacılık, tekstil üretimi, matbaa, turizm acenteliği, eğitim işletmeciliği, inşaat gibi çok çeşitli alanları kapsamaktadır. Kırgızistan'daki Türk firmaları Kırgız Türk İş Adamları Derneği (KİTİAD) adı altında örgütlü olarak faaliyetlerine devam etmektedirler (www.kitiad.org).

Türk girişimcilerin bölgedeki yatırımlarını gerçekleştirmeleri sürecinde en önemli unsur bölgenin ekonomik potansiyeli, imkânları ve sorunları hakkında danışmanlık hizmetlerinin sağlanması ve bürokratik süreçlerin takibindeki destek hizmetleri oluşturmaktadır. Bu kapsamda KİTİAD'ın Türk girişimcilere verdiği destek önem kazanmaktadır. Türk yatırımların gerçekleşmesinde Kırgız bürokrasisi ile ilişkilerin düzenlenmesi sürecinde yeterli insan gücünün sağlanmasında, Türkiye'de veya Kırgızistan'daki Türk okullarında eğitim görmüş Kırgız vatandaşların önemli bir katkısı söz konusudur. Türkiye'de yüksek öğrenim görmüş ve Kırgızistan'a dönmüş bireylere yönelik olarak 2009 yılında Kırgızistan'ın Celalabad, Oş, Narın, Issık Köl ve Karakol şehirlerinde gerçekleştirdiğimiz saha çalışmasından elde edilen veriler de bunu destekler niteliktedir.

3.2. Sosyal ve Kültürel İlişkiler

Bu ilişkilerin önemli bir kısmı eğitim ilişkileri şeklinde kendini göstermektedir. Türkiye ile Türk devlet ve toplulukları arasındaki eğitim ilişkisini dört kategoride toplamak mümkündür. Bunlardan birinci kategori Kırgızistan'dan eğitim görmek için TCS ve özel öğrenci olarak Türkiye'ye gelen Kırgız ve aynı amaçla Kırgızistan'a giden Türk öğrenciler oluştururken, ikinci kategori Türkiye Cumhuriyeti devletinin Kırgızistan'a verdiği eğitim desteği kapsamında bu ülkede faaliyete soktuğu eğitim kurumları oluşturmaktadır. Üçüncü kategoride Türkiye kaynaklı sivil toplum kuruluşlarının -vakıflar, dernekler- bu ülkedeki eğitim kuruluşları, dördüncü kategoride ise Türk girişimcilerin bu ülkelerde kurduğu eğitim kurumları yer almaktadır (Beşirli, 2010, ss. 129-140).

a) Kırgızistan'dan Eğitim Görmek İçin Türkiye'ye Gelen ve Aynı Amaçla Kırgızistan'a Giden Öğrenciler

12 Temmuz 1991 tarihinde Ankara'da, Kırgız Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti arasında 1991-1993 dönemi kültürel, eğitsel ve bilimsel değişim protokolü imzalanmıştır. Bu protokol kapsamında Kırgız Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti SSCB ile TC arasında imzalanmış bulunan 1989-1990 yılları Kültürel ve Bilimsel Değişim Programı'nın hükümlerinin geliştirilmesi ve aralarındaki kültürel ve bilimsel işbirliğinin güçlendirilmesi amacıyla, 1991-1993 yılları için kültürel, eğitsel ve bilimsel değişim protokolü üzerinde anlaşmışlardır. (Milli Eğitim Bakanlığı, 1993, ss. 244-249). 3 Mart 1992

tarihinde Bişkek'te imzalanan "Türkiye Cumhuriyetinin Milli Eğitim Bakanlığı ile Kırgız Cumhuriyeti'nin Halka Bilim Öğretme Bakanlığı Arasında İşbirliği Hakkında Protokolü"nde ise 23 Aralık 1991 tarihinde Ankara'da imzalanan Türkiye Cumhuriyeti ile Kırgız Cumhuriyeti arasında dostluk ve işbirliği ile ilgili antlaşmaya ve 12 Temmuz 1991'de Ankara'da imzalanan Türkiye Cumhuriyeti ile Kırgız Cumhuriyeti arasında 1991-1993 yıllarında kültür, eğitim-öğretim ve bilim alanında birbirleriyle münavebe yapmasıyla ilgili alınan karara atıf yapılmıştır. Bu amaçla da Türkiye Cumhuriyeti ile Kırgız Cumhuriyeti aralarındaki dostluk ilişkilerinin bundan sonra geliştirmenin gerekliliğine inanıp, sosyal-ekonomik uzmanlaşmanın bütün alanlarını daha da geliştirilmesi ve derinleştirilmesi amacıyla kararlar aldıkları belirtilmiştir.

b) Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kırgızistan'a Verdiği Eğitim Desteği Kapsamında Kırgızistan'da Faaliyet Gösteren Eğitim Kurumları

Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı tarafından Kırgızistan'da açılan, Türkçe ve ücretsiz öğretim veren okulların adları ve bu okullardaki öğrenci sayıları uyruklarına göre aşağıda belirtilmiştir:

Tablo 6. Türkiye Cumhuriyetinin Kırgızistan'daki Temel Eğitim Kurumları

OKUL ADI	AÇILIŞ TARİHİ	ÖĞRENCİ SAYISI						GN.TOP.
		T.C.			DİĞER			
		K	E	T	K	E	T	
Bişkek Türk İlköğretim Okulu	01/07/1999	145	151	296	-	-	-	296
Cumhuriyet Yetenekli Çocuklar Kırgız Türk Anadolu Lisesi	08/07/1993	9	13	22	80	71	151	173
Kırgız Türk Anadolu Kız Meslek Lisesi	08/10/1992	-	-	-	180	-	180	180
Bişkek Türkiye Türkçesi Eğitim Öğretim Merkezi	29/01/1996	-	-	-	452	450	902	902

Kaynak: (http://yeogm.meb.gov.tr/istatistik/og_sayisal.html, 28.10.2011).

Türkiye'nin Kırgızistan'daki en önemli yatırımlarından birini Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi oluşturmaktadır. Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi 30 Eylül 1995 tarihinde İzmir'de imzalanan "Türkiye Cumhuriyeti ile Kırgızistan Cumhuriyeti hükümeti arasında Kırgızistan'ın başkenti Bişkek şehrinde Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi kurulmasına dair anlaşma"nın her iki ülke yetkili makamlarınca onaylanmasına müteakip 1997-1998 öğretim yılında öğretime başlamıştır. Üniversite Kırgızistan uyruklu öğrencileri kendi Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi'nce yaptığı sınavla, Türk öğrencileri ise

Türkiye Cumhuriyeti Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi'nce yapılan Öğrenci Seçme Sınavı ile, diğer Türk ve akraba topluluklarına mensup öğrencileri ise yine Türkiye Cumhuriyeti Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi'nce yapılan TCS (Türk Cumhuriyetleri Sınavı) ile almaktadır.

Manas Üniversitesi 8 fakülte ve 4 yüksekokul-meslek yüksekokul ile eğitim ve öğretim faaliyetlerini yürütmektedir. Toplam 3834 öğrencisi olan üniversite farklı Türk topluluklarından ve milletlerden öğrencilerin eğitim gördüğü bir yapıya sahiptir. Bu kapsamda ülkeler ve vatandaş sayıları şöyledir: Azerbaycan 4, Afganistan 1, Çin 18, İran 1, Kazakistan 18, Kırgızistan 3226, Kosova 1, Moğolistan 5, Özbekistan 33, Rusya 26, Tacikistan 13, Türkiye 461, Türkmenistan 15, Ukrayna 1 şeklindedir.⁴ Üniversite kuruluşundan bu yana 1631'i Kırgızistan vatandaşı, 463 Türkiye vatandaşı ve 167'si diğer ülke vatandaşlarından olmak üzere toplam 2261 mezun vermiştir.

c) Türkiye Kaynaklı Sivil Toplum Kuruluşlarının (vakıflar, dernekler) Kırgızistan'daki Eğitim Faaliyetleri

Türkiye kaynaklı sivil toplum kuruluşlarının Kırgızistan'daki eğitim faaliyetleri içinde Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı'na bağlı Türk Dünyası Fakülteleri önemlidir. Fakülteler, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Başkanı Prof.Dr. Turan YAZGAN'ın 1993 yılında Celalabad-Kırgızistan Valiliği ile imzaladığı anlaşma kapsamında Kommersiyalılık Enstitüsü çatısı altında ilk olarak Türk Dünyası Celalabad İşletme Fakültesi kurulması ile temellenmiştir. Halen Kırgızistan'ın Celalabad kentinde Türk Dünyası Celalabad İşletme Fakültesinde (İşletme Bölümü, Uluslararası İlişkiler Bölümü) 173 öğrenci ve Türk Dünyası Celalabad Sosyal Bilimler ve Eğitim Fakültesinde (Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Tarih Bölümü) olmak üzere toplam 35 öğrenci ile öğretimine devam etmektedir (Özkul, 2011, s. 95).

Fakültelerde eğitim-öğretim Türkiye Türkçesi ile yapılmaktadır. Vakfa bağlı Türk Dünyası Kültür Merkezi bünyesinde Celalabad ve çevresinde halka yönelik Türkiye Türkçesi kursları da yürütülmektedir. Bugün Başta Kırgızistan olmak üzere, Türkiye, Özbekistan, Kazakistan, Azerbaycan, Türkmenistan, Tataristan, Hakasya, Altay, Makedonya, Tuva, Gürcistan, Tacikistan, Afganistan, Suriye ve daha birçok yerden öğrencisi bulunmaktadır. Türk Dünyası Fakülteleri'nin mezunlarının bir kısmı kendi ülkelerine dönüp önemli vazifeler üstlenirken diğer bir kısmı da vakıf aracılığıyla Türkiye'de yüksek lisans ve doktora eğitimlerini yapmaktadırlar.

Kırgızistan'da din adamı yetiştiren Oş İlahiyat Fakültesi, Türkiye Diyanet İşleri Başkanlığına bağlı Türkiye Diyanet Vakfı ile Oş Devlet Üniversitesi arasında 17.11.1993 tarihinde imzalanan protokol ile 1993-1994 eğitim-öğretim

⁴ (<http://oidb.manas.kg/sayiyeni.php>, 28.10.2011).

döneminden itibaren öğrenci almaya başlamıştır. Fakülte 03.05.2010 tarihi itibarıyla toplam 336 mezun vermiştir. Beş yıl eğitim veren fakültenin hazırlık sınıfı öğrencileri öğrenimlerini Türkiye'de (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde) görmektedir. Halen 199 öğrencinin lisans eğitim gördüğü fakültede, 29 öğrenci lisansüstü öğrenimi görmektedir. Mezunlardan 2008-2009 öğretim yılı itibarıyla 13 öğrenci Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde doktorasını tamamlayarak Kırgızistan'a dönmüştür.⁵

Başka bir ilahiyat fakültesi de Mahmut Hüdai Vakfı ile Oş Devlet Üniversitesi arasındaki protokollerle eğitim veren Araşan İlahiyat Fakültesi'dir ve Bişkek-Araşan'da faaliyet göstermektedir.

d) Türk Girişimcilerin Kırgızistan'da Kurduğu Eğitim Kurumları

Kırgızistan'da eğitim hizmeti veren kuruluşlar içinde en önemlisini Uluslararası Sebat Eğitim Kurumları (USEK) oluşturmaktadır. USEK, 2 Mayıs 1992 tarihinde Kırgızistan Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı ve USEK arasındaki anlaşma çerçevesinde faaliyetini yürütmektedir. USEK faaliyetini Kırgızistan Cumhuriyeti kanunlarına, anayasasına, çocuk hakları hakkındaki uluslararası sözleşme ve KC Adalet Bakanlığında kayıtlı tüzüğe bağlı olarak yürütmektedir. Uluslararası Sebat Eğitim Kurumları - 14 lise, Uluslararası Atatürk-Alatoo Üniversitesi, Uluslararası Silk Road Okulu, Secom Dil, Bilgisayar Merkezi ve Oş, Celalabad, Bişkek şehirlerindeki yükseköğrenim öğrenci yurtları ile hizmet vermektedir.

Sebat Eğitim Kurumları, Başkent Bişkek'in yanı sıra Oş, Celalabad, Narın, Issık Köl, Kademçay, Tokmok, Kızılkaya ve Talas şehirlerinde eğitim vermektedir. Bu okullarda lise düzeyinde 4979, Uluslararası Silk Road Okulunda 247, Oş, Celalabad, Bişkek şehirlerindeki yükseköğrenim öğrenci yurtlarında 300, Secom Dil, Bilgisayar Merkezinde 670 ve Uluslararası Atatürk-Alatoo Üniversitesi'nde 1975 öğrenci olmak üzere kurumlar toplam 8441 öğrenci okumaktadır. Üniversitede Yeni Teknoloji Fakültesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi olmak üzere üç fakülte bulunmaktadır.⁶ Liselerde 182 Türk vatandaşı ve 309 Kırgızistan vatandaşı olmak üzere 491 öğretmen görev almaktadır.

Sonuç

Bağımsızlığının ilk yıllarında ortaya koyduğu demokratikleşme performansı nedeniyle "demokrasi adası", "Orta Asya'nın İsviçresi" gibi sıfatlar verilen Kırgızistan, bu sıfatlarını, Akayev ve halefi olan Bakıyev'in yakın çevrelerinin ülke ekonomisinden fazlasıyla nasiplenme yaklaşımları nedeniyle kaybetmiştir.

⁵ (www.diyantvakfi.org.tr, 28.10.201).

⁶ (www.iaau.edu.kg).

Bu durum gelir dağılımındaki dengesizlikleri bir türlü gidermeyi başaramayan ülkenin istikrar kazanmasını engelleyen iki büyük halk ayaklanmasının sebebi olmuştur.

Kırgızistan'da görülen güçlü uruu başka bir ifade ile boy ilişkileri milletleşme sürecini etkileyen ve millet olmayı engelleyen önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Siyasal otoritenin inşasında ve ekonomik kaynakların dağılımında uruların belirleyici olması bunun en basit göstergesi olarak görülmektedir. Geleneksel yapısını koruyan toplumda ata soyunun önemi oldukça büyüktür. Her Kırgız yedi atasını sayabildiği gibi, her Kırgız kendisinin hangi uruu ait olduğunu da bilir. Kırgız toplumunda mensup olunan boy kimliği, millet kimliğinden daha belirleyici olmaktadır. Politik tercihlerin ortaya konulmasında başlıca belirleyici olan boy, Kırgızların bir milletleşme sürecini engellemektedir. Boy mensubiyeti politikacıların iktidarı sürdürmelerinde de önemli bir belirleyici olmaktadır. Bu aynı zamanda kuzeyli veya güneyli kimliğiyle pekiştirilebilmektedir. Politik ve ekonomik ilişkilerde milletin değil, boyların çıkarı ön plana çıkarılmaktadır.

Özellikle Sovyet sonrası dönemde hızlı özelleştirmelerin yapılması, kolhoz ve sovhoz gibi ekonomik faaliyet içeren unsurların özelleştirmelerinde, sosyal ve ekonomik gücü elinde bulunduran ailelerin belirleyici rolü olmuştur. Bu ailelerin politik alanda belirleyici oldukları düşünüldüğünde gelir dağılımındaki dengesizlik ve politika üretim sürecinde uruu, yandaş menfaatlerinin kamu menfaatlerinin önüne geçmesi söz konusudur. Politik iktidar sahiplerinin tüm kamusal alanlarda, yandaşları üzerinden kurduğu iktidar, kamu hizmetlerinin aksamasının en önemli sebebidir. Özellikle sadakat ve yandaşlık esasında belirlenen politik mevkiler kamu düzenin sağlanmasını ve hukukun uygulanmasını güçleştirmektedir.

Kırgızistan'ın ekonomik ve politik istikrarının sağlanması sürecinde orta tabakanın teşekkülü gerekli görülmektedir. Bu kapsamda gelir dağılımında dengenin sağlanması ve inşaa edilecek orta tabakanın politik istikrarın emniyet sübabı olacağı açıktır. Mevcut ekonomik ve toplumsal yapı yukarıda belirtilen sebeplerden dolayı gelir dağılımında oluşan uçurumlara bağlı olarak gerilimleri beslemeyi sürdürecektir. Bu kapsamda milletleşme sürecinde uruu esastaki mensubiyetlerin önde tutulmaması ve mensubiyetlerin Kırgız kimliğinin belirleyiciliğinde şekillenmesi gereklidir.

Kaynakça

- Beşirli, H. (2010). Türkiye'nin Türk Cumhuriyetleri ve Türk Toplulukları ile Siyasal, Kültürel ve Ekonomik İlişkilerinde Yüksek Öğrenimin Yeri- Kırgızistan Örneği. *Orhon Yazutlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 26-29 Mayıs 2010*, 129-140.
- Birleşmiş Millet Kırgızistan Ofisi. 28 Ekim 2011 tarihinde <http://www.un.org.kg/en/about-kyrgyzstan/basic-statistic> adresinden erişildi.
- Gürbüz, Y. E. (2006, Aralık). Demokrasi Adasının Demokrasiyle İmtihanı. *Birikim*, 212, 49-58.
- İsakov, B. (2009). XVII. yy ve XIX. Yüzyıllarda Kırgızların Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Sayak Uruusu Örneği. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.
- Kırgız Respublikasının Ulttık Statistika Komiteti (2011). Yanvar-Sentyabr Kırgız Respublikasının Sotsiyalık-Ekonomikalık Abalı. 29.10.2011.
- Kırgızistan İstatistik Kurumu. 28 Ekim 2011 tarihinde <http://www.stat.kg/old/nsdp/index.htm#q> adresinden erişildi.
- Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi. 28 Ekim 2011 tarihinde <http://oidb.manas.kg/sayiyeni.php> adresinden erişildi.
- Narkeeva, M. (2001). Günümüz Kırgızistan'ında İslami Kuruluşların Faaliyetleri ve Toplumsal Sonuçları. Basılmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Özkul, M. (2011, Haziran). Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı. *Türk Yurdu*, 31(286), 88- 99.
- Somuncuoğlu, T. (Haz.). (2011, Ağustos). Kırgızistan Ülke Profili. Ankara: T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi.
- TC Milli Eğitim Bakanlığı. 28 Ekim 2011 tarihinde http://yeogm.meb.gov.tr/istatistik/og_sayisal.html adresinden erişildi.
- Tutar, H. (2007, Bahar). Kırgızların Akrabalık Terminolojisi ve Akrabalık İlişkileri. *Türkiyat Araştırmaları, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü*, Ankara, 6, 155-169.
- Türkoğlu, İ. (2010, Mayıs). Kırgızistan'daki Halk Ayaklanması. *Türk Yurdu*, 30(273), 25-29.
- Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu. 28 Ekim 2011 tarihinde <http://www.usakgundem.bcom/haber/55132/k%C4%B1rg%C4%B1zistan%E2%80%99da-etnik-%C3%A7at%C4%B1%C5%9Fma.html> adresinden erişildi.

TÜRKMEN EDEBİYATI: ONSEKİZİNCİ YÜZYILDAN BAĞIMSIZLIK DÖNEMİNE

Salim ÇONOĞLU

Özet: Sovyetler Birliği döneminde her on yılın bir büyük dönem olarak değerlendirildiği Türkmen Edebiyatı'nda 20'li yılların edebiyatı yeni döneme geçiş edebiyatı, 30'lu yıllar kolektivizm, 40'lu yıllar İkinci Dünya Savaşı, sonrası ise kalkınma, sanayi, tarım olarak adlandırılmış, ancak Türkmenlerin sözlü geçmişe dayanan zengin edebiyat tarihleri bu tasnifin dışında tutulmuştur. Bu tavrı, -Sovyetler Birliği döneminde -planlı bir politikanın sonucu olarak- ortak köklere ve geçmişin birikimine vurgu yapan bağların kesilmesi ve böylece Türkmen toplumunda büyük bir parçalanmanın ve dağılmanın yaşatılmak istenmesiyle ilgilidir. Geçmişe ait edebi birikimin toplumun içinde yaşadığı dünyada yitip gitmemesi için tarihselliğini sağladığı düşünüldüğünde, edebiyat tarihinin belirli dönemlerle sınırlandırılarak, görülmesi istenmeyen kısmının karanlık çağ olarak gösterilmesi, toplumun bu metinlere tutunarak, onlar aracılığıyla geçmişle bağ kurması ve bugünü anlamlandırmasının da yolunu kapatmıştır. Ancak 1980'li yıllardan sonra yeniden yapılanma dönemiyle birlikte edebiyatta yeni bir yapılanma başlamış ve yeniden yapılanmanın önce edebiyat metinlerde kendisini göstermesiyle, edebiyat metinlerinde milli tarih, milli bilinç, milli hayat işlenmeye başlamıştır.

Anahtar kelimeler: Türkmen Edebiyatı, bağımsızlık öncesi edebiyat, yeniden yapılanma, bağımsızlık sonrası, yeni nesil.

Turkmen Literature: From the 18th Century to the Period of Independence

Abstract: During the Soviet Union Period, Turkmen Literature's each period of ten years had been thought of as a major period: The literature of 1920s was the beginning of the transition to the new Turkmen literature, the literature of the 1930s was thought of as a period of collectivism and the literature of the 1940s was the time of the Second World War and after the war, it was the time of development, industry and agriculture. However, Turkmen's rich literary history resting on oral history has not been taken into consideration. This attitude of Soviet Union can be related to the planned policy of unwillingness of the integration of large Turkmen population, which have common past ties and roots. If we think of historical literary accumulation as a base for the history to survive, then it is clear that the limitation of literary history by certain periods and calling those periods that they would like to hide as the period of darkness not only stops the people to rely on those texts as a means of establishing links to their past but also stops them to overview their present state. However, after 1980s, with the period of restructuring, literature has also been re-evaluated. As a result of restructuring in literature, national history, national consciousness and national life have begun to be seen in literary texts.

Key words: Turkmen literature, the pre-independence literature, restructuring, post-independence literature, the new generation.

Giriş

Doksanlı yılların başında Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte, bu coğrafyada yaşayan Türk toplulukları da birer birer bağımsızlıklarını elde ettiler. Bu önemli süreç, aynı ruhu, aynı kültürü ve aynı dili paylaşan toplulukların yakınlaşmasını da beraberinde getirdi. Bu yakınlaşmanın başında, ortak değerlere sahip bu toplulukların yetiştirdiği edebi şahsiyetler ve onların kaleme aldığı eserler gelmektedir. Bu iki önemli unsur aynı zamanda Türk Dünyası'nın ortak temellerini oluşturmaktadır.

Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı, Türk soylu toplulukların 1990'lı yılların başında bağımsızlıklarını kazanmasıyla ortaya çıkmış bir kavramdır. Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı denildiğinde tek bir gerçeğin anlaşılması gerekir. O da bu terimin bizim geçmiş edebiyatımızı, bugünkü edebiyatımızı içine alan büyük bir ortak miras olduğu gerçeğidir. Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatı denildiği zaman Türk Edebiyatı'nı, Türkiye'nin batıya entegre olmuş edebiyatını, Türk cumhuriyetlerinin her birinin milli edebiyatını göz önünde tutmak, onları birbirinden ayırmamak gerekir. Bu çerçevede binlerce yıllık tarihin ortaya koyduğu ve geniş bir coğrafyaya ait Mevlanalar, Köroğlular, Manaslar, Ali Şir Nevayiler, Mahtumkulular, Yunus Emreler, Türk Dünyası adı verilen ortak kimliğin birer ifadesidir.

Ortak kültür bağlamında, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlığını kazanan Türk soylu topluluklardan biri de Türkmenlerdir. Türkmenlerin zengin halk kültürü ve edebiyat geleneği bulunmaktadır. Türkmen coğrafyasında özellikle sözlü edebiyat ürünlerinin fazlalığı, hem Türkmen Edebiyatı tarihinin eski dönemlere kadar uzandığını hem de edebiyat ve kültür bağlamında büyük bir zenginliğe ve derinliğe sahip olduğunu göstermektedir. Sözü edilen bu ortaklık, zenginlik ve derinlik, Toz'un ifadesiyle, bağımsız Türk devletleri adıyla tarih sahnesinde boy gösteren Azerbaycan, Türkmenistan, Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan ve diğer Türk soylu topluluklar için de geçerlidir. Adları farklı olan bu topluluklar, aynı kökten doğmuş ve aynı kaynaktan beslenmişlerdir. Anadolu'da veya dünyanın bir başka yerinde yaşayan Türk topluluklarının ortaya koyduğu eserlere bakıldığında bugün bile bu ortaklığın izlerini sürmek mümkündür (Toz, 1991, s. 1).

XI. yüzyılda Oğuzların batıya giderken geride bıraktıkları Türkmenler, Anadolu'ya göçen Türklerin yerleşik hayata geçişleri ve ardından yazılı edebiyat geleneklerini oluşturmalarının aksine, sürekli göç etmelerinden kaynaklanan şartlar sonucu sözlü edebiyat geleneğinin daha fazla tesirinde kalmışlardır: *"XI. Asırda Oğuzların batıya doğru giderken bıraktıkları Türkmenler, yazılı edebiyatlarının ortaya çıkışından (XVIII. yüzyıl) önce zengin halk edebiyatı mahsullerine sahiptiler. Bunlar destanlar, masallar, atasözleri,*

bilmeceler ve türkülerdir. Hepsinde halkın hayat tarzı, işleri, örf ve adetleri gibi konular işlenmiştir.” (Kara, 1998, s.159). Türkmenlerin XVIII. yüzyıla kadar zengin sözlü kaynaklara dayanan bir edebiyatın etkisinde bulunmaları yazılı edebiyatlarının geç başlaması noktasında bir eksiklik gibi algılansa da bir başka açıdan anlamlıdır. Ong’un ifadesiyle: “*kelimeler, yüksek sesle, sözlü ortamda söyleniyormuşçasına kâğıda dökülmüştür: Sözlü kalıplarla düşünme ve anlatım biçimi, bilincimize ve bilinçdışına derinden işlediği için, insanın eli kalem tutar tutmaz yok olamaz.*” (Ong, 1995. ss. 40-41). Böylece, XVIII. yüzyıldan sonra kalem tutmaya başlayan insan eliyle kâğıda dökülen bu sözlü malzeme bir anlamda Türkmen toplumunun tarihsellik içerisinde yaşama tutunmasını ve ayakta kalmasını sağlamıştır.

Türkmenlerin dil ve edebiyatına yönelik çalışmaların XIX. yüzyılda şarkiyatçıların çalışmalarıyla başladığı bilinmektedir. Toz’un ifadesiyle, bu tarihten önce sistemli çalışmaların yapıldığını söylemek zordur. Türkmen edebiyatı tarihi ile ilgili yayımlanmış tek kaynak Türkmenistan İlimler Akademisi’nce yayımlanan *Türkmen Edebiyatının Tarihi* adlı altı ciltlik eserdir. Bu eserde, edebi eserler ve sanatçılar Marksist ideolojinin çizdiği çerçeve içerisinde değerlendirilmiştir (Toz, 1999, s. 8).

Türkmen edebiyatının tarihsel yolculuğu bağımsızlık dönemine kadar birkaç başlık altında incelenmiş, ancak bu inceleme sırasında Türkmenlerin sözlü geçmişe dayalı zengin edebiyat tarihlerinin derinliklerine gidilmemiştir. Sovyetler Birliği döneminde her on yıl edebiyat bağlamında bir büyük dönem olarak değerlendirilmiştir. Örneğin 20’li yılların edebiyatı yeni döneme geçiş edebiyatıdır, 30’lı yıllar kolektivizm denilen döneme aittir, 40’lı yıllar İkinci Dünya Savaşı’na aittir. Sonrası ise kalkınma, sanayi, tarım. Bu tavır, -Sovyetler Birliği döneminde -planlı bir politikanın sonucu olarak- ortak köklere ve geçmişin birikimine vurgu yapan bağların kesilmesi ve böylece Türkmen toplumunda büyük bir parçalanmanın ve dağılmanın yaşatılmak istenmesiyle ilgilidir. Geçmişe ait edebi birikimin toplumun içinde yaşadığı dünyada yitip gitmemesi için tarihselliğini sağladığı düşünüldüğünde, edebiyat tarihinin belirli dönemlerle sınırlandırılarak, görülmesi istenmeyen kısmının karanlık çağ olarak gösterilmesi, toplumun bu metinlere tutunarak, onlar aracılığıyla geçmişiyile bağ kurması ve bugünü anlamlandırmasının da yolunu kapatmıştır.

Türkmen yazar Annaguli Nurmemmet, 23.09.2000 tarihinde kendisiyle yapılan bir mülakatta Türkmen edebiyatının tarihsel gelişimiyle ilgili şu bilgileri vermektedir: “*Geçen yüzyılın sonunda Türkmenistan’da yaşlıların büyük kurultayı yapılmıştı. Bu kurultayda Türkmen edebiyatının tarihi dönemleri net bir şekilde ortaya konuldu, belirginleşti. Birinci dönem, Oğuz Han zamanından Korkut Ata’ya kadar; ikinci dönem Korkut Ata yani İslam’a geçiş devri. Üçüncü dönem Selçuklular ve Türkmen beyliklerinin dönemi; dördüncü dönem XVIII. Yüzyılı da içine alarak, Sovyetler Birliği yıllarındaki parçalanma dönemi;*

beşinci dönem de bağımsızlık dönemi. Açıkçası edebiyat bu genel çerçeveye içerisinde değerlendirilmeye başlanmıştır. Özellikle son yıllarda eski dönemimize ait olan Ergenekon, Oğuz Kağan, Türeyiş, Gılgamış gibi destanların bilim adamlarımız tarafından yakından incelenmesi iyi örneklerdir. Bu aynı zamanda yaşadığımız coğrafyada hala eski destancılık geleneklerinin yaşatıldığını ve eski destanların insanların hayatından kopmamış olduğunu da göstermektedir (Mülakat 23.09.2000). Yazarın çizmiş olduğu bu çerçevede Türkmen Edebiyatı'nın dönemlerini aşağıdaki gibi sıralamak mümkündür:

1. Oğuz Han'dan Başlayan En Eski Oğuznameler, Destanlar

Bu dönem Türkmen edebiyatı için yeni keşfedilmiş gibi görünse de halk arasında eski destancılık geleneğinin ozanlar tarafından halen yaşatılması, sözlü edebiyatın zengin kaynaklara dayandığının en önemli delilidir. Bu bağlamda diğer Türk soylu topluluklarda olduğu gibi Türkmenlerde de eski ve ortak tarihi mirasa sahip çıkma isteği bağımsızlıktan sonra başlamıştır. Türkmenistan Cumhurbaşkanı Saparmurat Niyazov tarafından kaleme alınan Ruhname adlı kitap Türkmenlerin bu mirasa sahip çıkmaları noktasında yol gösterici olmuştur. Ruhname'de Oğuz Kağan Destanı ve halk dili aracılığıyla günümüze kadar ulaşan pek çok deyim yer verilmektedir.

2. Türkmen Edebiyatının Korkut Ata Dönemi ve İslam'a Geçiş

Bu dönem edebiyatının eserleri olarak Göroğlu destanını ve Korkut Ata'yı örnek göstermek mümkündür. Nurmehmet'in tespitine göre, Göroğlu Türkmen halk destanında geçen olaylar Sovyet dönemi edebiyatçıları tarafından 16. Yüzyılda gerçekleşmiş gibi gösterilse de, destanda geçen olayların Oğuz beylerinin Sasani'lerle yaptıkları savaşlardan kaynaklandığı ve 5. Yüzyıla kadar gittiği ve destandaki adet ve törelerin çok eskilere dayandığı görülmektedir (Nurmehmet, 1996). Korkut Ata'nın Türkmen halk nüshasının da Türk dünyası edebiyatında ayrı bir yeri vardır. Tural, bu destanı 1950'li yıllarda yayımlamaya çalışan Türkmen bilim adamları Prof. Dr. Meti Köseyev, Prof. Dr. Baymuhammet Garrıyev ve Orazmehmet Abdalov'un başına gelenlerin artık sadece Sovyetlerin dehşet ideolojisi olarak hatırlandığını ifade etmektedir (Tural, 1998, ss. 17-26).

3. Türkmen Edebiyatında Selçuklular ve Türkmen Beylikleri Dönemi

Bu dönem Büyük Selçuklu Devleti köşk şairlerinden başlayarak Türkmen beylikleri dönemindeki eserleri, Mahmut Kaşgari'nin eserlerini, Mevlana'yı Yunus Emre'yi, Karacaoğlan'ı, Hindistan'daki komutan şair Bayram Han Türkmen'i de kapsayarak XVII. Yüzyıla kadar uzanmaktadır. Annaguli Nurmehmet'in kendisiyle yapılan mülakatta verdiği bilgilerden de anlaşıldığı üzere, yukarıda sayılan bu dönemler Türkmen edebiyatını kültür bütünlüğüne götürecek yeni düşüncelerdir.

4. Türkmen Edebiyatında XVIII. Yüzyıl ve Parçalanma Dönemi

a) XVIII. Yüzyıl ve XIX. Yüzyıl Türkmen Edebiyatı

XVIII. yüzyıl Türkmenler için, siyasi, toplumsal, idari ve iktisadi alanlarda bir değişimin ifadesidir. Bu dönemde Ruslarla ilişkilerin sınırlı da olsa başlaması, Rus kültürü ve edebiyatının da tanınmasını sağlamıştır. XVIII. yüzyıl aynı zamanda Türkmen edebiyatında yazılı geleneğin yerleştiği yüzyıl olarak da öne çıkmaktadır. Toz'a göre, bu dönemde yazılmış eserlerde klasik edebiyat üslubu hâkimdir. Konuları Arap ve Fars edebiyatlarından alınan eserlerdeki kahramanlar genellikle üst tabakalardan seçilir (Toz, 1999, s. 9). Türkmen edebiyatında Nurmuhamet Andalib, Dövlətməmmət Azadi, Şeydayi, Şabende, Mahtumkulu, Gayıbı ve Magrubi gibi sanatçıların ortaya çıktığı bu yüzyıl Orazov'un ifadesiyle, edebiyatın altın çağı adıyla da tanımlanmıştır (Orazov, 1998, s. 24). Parçalanma döneminde şiirlerinde vatanseverlik ve kahramanlıktan bahseden, Türkmenlere milli gururu aşılamaaya çalışan XVIII. yüzyıl Türkmen şairi Mahtumkulu, Türkmen boyları arasındaki çekişmelerin bitmesi için büyük çaba göstermiş ve "*Teke, Yomut, Göklen, Yazır, Alili, Bir devlete hizmet etsek beşimiz*" diyerek Türkmen birliğinin, beraberliğinin temelini atarak, halkını bir araya gelmeye davet etmiştir. Mahtumkulu'nun açtığı bu gelenek XIX. Yüzyılda Seyitnazar Seydi, Kemine, Gurbandurdı Zelili, Mollanepes, Talıbı, Meteci, Misgingılıç gibi Türkmen edebiyatının ana omurgasını oluşturan şairler tarafından da devam ettirilmiştir.

Himmat Biray, Mahtumkulu Divanı adlı eserinin girişinde, Ahmet Bekmıradov'un "Andelip(Andalip) ve Oğuznamecilik geleneği adlı eserinde, XVIII. Yüzyıl Türkmen Edebiyatını üç başlık altında değerlendirdiğini söylemektedir (Biray, 1992, s. 7). Bu başlıklar şöyle sıralanmıştır:

1. Önceden Gelen Kitabı Stil

Klasik edebiyat olarak adlandırılan bu stilin temsilcisi Azadi'dir. Vakt-ı Azad adlı didaktik eseriyle tanınan Azadi, bu eserinde devlet idare etme yollarını ve hükümdar olması gereken kişide bulunması gereken özellikleri açıklar.

2. Eski Oğuzların Şairane Geleneği

Bu geleneğin temsilcisi Mahtumkulu'dur. Sadece büyük bir şair değil aynı zamanda yaşadığı çağdan bugüne kadarki ideal Türkmen tipine daha 18. Asırda temsilcilik etmiştir. Şiirlerine Türkmen halk kültürüne ve geleneklerine geniş yer veren şair, Türkmenlerin yiğitliği ve mertliğini de tasvir etmiştir.

3. Destancılığın Yazılı Geleneği

Bu geleneğin temsilcisi, Leyla ile Mecnun, Yusuf u Züleyha adlı destanları ve Oğuzname adlı eseriyle tanınan Andelip'tir. Bunun dışında Dövlətyar

destanıyla Magrubi, lirik ve didaktik şiirleriyle tanınan Şabende, Gül-Senuber destanıyla Şeydayi, Otuziki Tohum Kıssası eseriyle Gayibi öne çıkarlar.

Büyük değişimlerin yaşandığı XVIII. yüzyıl Türkmen Edebiyatı'nda; birlik beraberlik, vatan, kahramanlık, sosyal problemler ön plana çıkar. XIX. Yüzyıl ise Türkmen boylarının birbirine yakınlaştığı ve ortak düşmanlarına karşı tavır aldıkları bir dönem olarak göze çarpmaktadır. Bu dönemde daha çok toplumsal konular ele alınmıştır. Bu yüzyılın en önemli özelliği edebiyatçıların Türkmen halkının tarihini ve edebi mirasını kullanma yolundaki çabalarıdır. İnsanlığın durmadan devam eden hayatı, hep istikbale yönelik olduğu halde, yeni nesillerin hayat kaynağı ve mirasının geçmişin tecrübeleri olduğu inkâr edilemez bir gerçektir. Bu mirasa sıkı sıkı sarılmanın bozulmayı engellediği de bilinmektedir. Edebî nevilerde bu malzemelerin kullanılması, işlenilmesi Türkmenlerin millî mirasının, geleneklerinin, edebiyatının korunarak bir sonraki nesle aktarılmasında önemli bir yer tutmaktadır. Burada şunu da vurgulamak gerekir ki, Manas destanı, nasıl, Kırgızların millî hafızalarının bir metniyse ve bu destan Cengiz Aytmatov'un eserlerine temel teşkil eden kültür mirasından biri, hatta en önemlisi ise, Göroğlu, Mahtumkulu, Göktepe'de Türkmenlerin millî hafızasının ve yazarların eserlerinin temel metnini teşkil eden önemli bir kültür mirasıdır. Bu durumun "Her halk kendi kültürünü, kendi dilini, folklorunu kullanmakla büyük olur." düşüncesiyle ilgili olduğu açıktır. Bu dönemde: "*Sosyal adaletsizlikleri dile getiren Kemine, Mahtumkulu'nun vatancılık geleneğini dile getiren Seydi, vatan ve halk sevgisini işleyen, bağımsız bir vatan için bağımsız bir devletin olması gerektiğini ısrarla vurgulayan Zelili, destancılık geleneğinin yoğun bir şekilde tesirini hissettirdiği Mollanepes öne çıkmaktadır*" (Yazımov, 1995, ss. 83-96).

b) XIX. Yüzyıl Sonu ve İkinci Dünya Savaşı Yıllarına Kadar Türkmen Edebiyatı

1917 Ekim ihtilali, sadece Türkmenistan için değil bütün Orta Asya için bir dönemin sonu ve yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Rejim değişikliği sadece siyasi, toplumsal idari ve iktisadi alanlarda değil edebi ve kültürel alanlarda da bir değişimi ve çözülüşü beraberinde getirmiştir. Bu dönemde Türkmen Edebiyatı'nda sözü edilen değişimi sağlayan ve idare eden şey tercümedir. Rus klasiklerinin Türkmen Türkçesi'ne tercümesiyle, Rus edebiyatı Türkmenler tarafından tanınmış ve edebiyatın genişlemesine, derinleşmesine sebep olmuştur. Bu dönemde Türkmen Edebiyatı bir taraftan sözlü ve yazılı döneme kadar uzanan ve XVII-XIX. yüzyıl Türkmen şairlerinin oluşturduğu geleneğin, bir taraftan da tercüme yoluyla yeni yeni tanınmaya başlanan Rus edebiyatının tesiri altındadır.

İhtilali izleyen yirmili yıllar yeni bir döneme geçiş edebiyatıdır. Bu dönem edebiyatında öne çıkan tür şiirdir. Bu yüzden bu dönem şiirle ve şairle başlamış bir edebiyattır. Yüzyıllardır nazma dayanan ve kendisini şiirle ifade ettiği için

olgun nesir örnekleri verememiş bir edebiyatın değişme döneminde de şiire dayanması ve şiirle işe başlaması doğaldır. Tercüme aracılığıyla tanınan romanların, tiyatro eserlerinin, öykülerin ilk örneklerinin verildiği bu dönemde otuzlu yaşları süren Mollamurt, Durdıgılıç gibi şairler öne çıkar. Berdi Kerbaba ve Garaca Burunov gibi yazarlar bu dönemde kendilerini göstermeye başlar. Bu dönemde rejim, halkı yeni sisteme ısındırmak için nesir ve nesre bağlı yeni türlerin gelişimine katkı sağlamıştır. Bu dönemin ilk nesir eserleri arasında Berdi Kerbaba'nın *Açlık, 1916. Yıl*, A. Durdiyev'in *Hayal Deryasında, Bürgüt Peñçesinde Bir Güzel*, Y. Nasırlı'nın, *Yirmibeş Yılda Sonra* öyküleri, Ata Govşudov'un *Zakaspi Frontı, Kanlı Orman*, Berdi Kerbaba'nın *Tiryekkeş ve Tabipler*, Şemsettin Kerimi'nin *Aycemal* dramları sayılabilir. Yirmili yılların sonunda Stalin rejiminin sertleşmesi ve devrimin taşlarının yerli yerine oturmasıyla, kısa süreliğine esen yalancı bahar yerini kışın dondurucu soğuşuna bırakmış, bu durum, geleneksel birikime yaslanan yazarların halk düşmanı olarak görülmesine, pek çok şair ve yazarın sürgünle, ölümle, iftirayla karşılaşmasına sebep olmuştur.

Otuzlu yıllar Türkmen öyküsünün en güzel örneklerinin verildiği, deyim yerindeyse öykünün çiçek açtığı zamanlardır. Nurmurat Sarıhasanov, Hacı İsmayilov bu yıllarda Türkmen hikâyesinin önemli isimleridir. Ayrıca Berdi Kerbaba, Ata Govşudov, Beki Seytekov, Hıdır Deryayev, Çarı Aşırov gibi önemli romancılar da ortaya çıkmıştır. Bu devirde Türkmen Edebiyatı, A. Durdiyev'in *Meret*, Ata Govşudov'un *Cuma, Vatan Oğlu*, Berdi Kerbaba'nın *Aygıtlı Adım* romanlarıyla zenginleşir. Bu dönem edebiyatı aynı zamanda kolektivizm adı verilen döneme aittir. Köylüleri geliştirme, büyük çiftlikler kurma ve bütünleştirme döneminin edebiyatıdır.

Bu dönemde batılı ve Rus yazar ve şairlerin eserlerinin tercümesi devam eder. Her ne kadar sıkıntılı olsa da XIX. yüzyılda önem kazanan edebi mirasın öğrenilip korunması ve edebi eserlerde kullanılması önemini korur. Mahtumkulu, Zelili, Kemine ve Mollanepes hakkında önemli makaleler yayınlanır.

1917 ihtilali her ne kadar bazı alanlarda değişimi getirmiş olsa da Türkmenlerin bağımsız yaşamını sona erdirmiştir. Böylesi olumsuz siyasî ve toplumsal şartlar içerisinde, milleti meydana getiren bireylerin geçmişteki parlak devirlerinin farkına vararak, içinde buldukları zor durumların üstesinden gelebilmeleri için; destan ruhu taşıyan bir şair veya yazarın, bu ağır ve özgürlükleri boğan sıkıntılı havayı ifade etmesi, yazılı bir metin haline getirmesi beklenir/gerekir. Milletin; büyük geçmişindeki dinamikleri fark etmesi, onları benimseyip yüceltmesi biraz da buna bağlıdır. Bir edebî metindeki moral değerlerin en temel amacı, milletin kendini sevmesini ve kendine güvenmesini sağlamaktır. Bu bağlamda, Rus istilasının başladığı dönemde vatansever şair ve yazarlar kalemleriyle mücadele etmişlerdir. Bu şartlar içerisinde destan, mit ve diğer

ürünler yardımıyla yeniden bir kimlik inşası süreci başlamıştır. Bu edebî ve siyasî inşa, bir taraftan millî kimliği yeniden kurgularken; diğer taraftan da yaşanan acıları hafifletmiştir. Türkmen edebiyatında bu sıkıntılı havayı ifade eden yazarlar arasında özellikle Türkmenistan'da Rus işgalinin başlamasına yol açan Göktepe Savaşlarını işleyen Gayıberdi, Misgingiliç, Berdi Kerbaba, Garaca Burunov, Abdülhalim Gulmuhammedov öne çıkmaktadır. Bu çabalar 1930'lı yıllara kadar sürmüştür. Daha önce de ifade edildiği gibi, bu tarihten sonra devrimin taşlarının yerli yerine oturmasıyla birlikte Sovyet rejimi baskısını arttırmış ve vatansever yazarlar birer birer yok edilmiştir.

Bu dönemin en ilgi çekici noktalarından birisi de, özellikle edebî dil konusunda Türkmen Türkçesi'nin fazla işlenmiş olmadığı ve bu nedenle Türkiye Türkçesi'nin esas alınması gerektiğini düşünenlerle buna karşı çıkanlar arasında yoğun tartışmaların yaşanmış olmasıdır.

c) İkinci Dünya Savaşı Yılları

İkinci Dünya Savaşı Türkmenistan için önemli bir milattır. Türkmen Edebiyatı da bu yıllarda kendisini İkinci Dünya Savaşı'yla ifade eder. Savaş, bütün edebî metinlerin arkasında önemli bir fon olarak yer alır. İkinci Dünya Savaşı yılları, Sovyetler birliğinde yaşayan tüm Türk topluluklarını her yönden etkileyecek bir dönemdir. Bu savaştan her ne kadar Sovyetler galip olarak çıksa da pek çok edebiyatçı, aydın cephe hayattaki hayatını kaybetmiştir. Savaşa bağlı olarak bu dönem edebiyatının ana temalarını vatan ve kahramanlık oluşturur: *“Bir taraftan cephe hayatını aydınlatan edebî metinler yazılırken bir taraftan da klasik dönem şairlerinin vatan ve kahramanlık temalı şiirleri yeniden basılır”* (Toz, 1999, s. 22).

İkinci Dünya Savaşı yıllarında özellikle roman alanında önemli gelişmeler kaydedilir. Ata Govşudov'un Mehri Vefa isimli romanı ilk realist roman olarak edebiyat tarihlerinde yerini alır. Berdi Kerbaba Aylar isimli eserini yayınlar. Ç. Aşırov, R. Seyidov, Ş. Kekilov vb. yazarlar düşmanın yenilmesi gerektiğini işleyen eserler yazmışlardır. Berdi Kerbaba ve Hacı İsmayilov'un hikâyelerinde savaşın izleri çok daha belirginleşir. Yazarların bir kısmı da cephe ve cephe gerisinde yaşananları dile getirir. Sadece roman, öykü ve şiir de değil tiyatrodan da vatan, kahramanlık, cephe, cephe gerisi konuları işlenir.

Bu yıllar edebiyatın her alanında gelişmelerin yaşandığı, yeni sanatçıların ortaya çıktığı, konu sınırlamasının en aza indiği bir dönemdir. Sovyet algısının savaşa odaklanması nisbi bir özgürlük havasının kısa süreli de olsa esmesini sağlamıştır. Bu dönem şiirinde lirizm egemendir. Bu lirizme kahramanlık ve vatan gibi temalar da eklenerek yeni şiirler yazılmıştır. Gara Seyitliev'in Halkım; Aman Kekilov'un Günbatara; Beki Seytekov'un Türkmen Askeri vb. örnek olarak gösterilebilir. İkinci Dünya Savaşı yıllarında edebî eleştiri de güçlenmiş ve tercüme faaliyetleri devam etmiştir. Meti Köseyev, Aman

Kekilov'un edebiyat öğretimiyle ilgili makaleleri yayınlanmış, Berdi Kerbaba'nın Aygıtlı Adım, Ata Govşudov'un Mehri Vefa gibi önemli eserleri Rusçaya tercüme edilmiştir.

d) İkinci Dünya Savaşı Sonrası Türkmen Edebiyatı

Savaşın sona ermesiyle birlikte sadece edebiyatta değil siyasi, toplumsal, iktisadi vb. alanlarda da yeni bir döneme girildiğini söylemek doğru olur. Savaş sonrası edebiyat; kalkınma, sanayi ve tarıma bağlı bir edebiyattır. Ancak şurası da ifade edilmelidir ki savaş sonrası Türkmen Edebiyatı çok zengin bir çehreye bürünmüş, şiirde Kara Seyitli, Rahmet Seyit, Aman Kekil gibi Türkmen şiirinin devleri ortaya çıkmıştır. Bu dönem edebiyatında savaş yerine barış ve huzur gibi temalar ön plandadır. Edebi miras ve bu mirastan yararlanma önemini korur: “Savaş sonrasında fikirlerini orta çıkaran B. Kerbaba, G. Seyitliev’in yanı sıra, A. Salih, Ata Köpek Mergen, R. Seyidov okuyucuların yüreklerine hitap eder. P. Nurberdiyev ve A. Atacanov ise Türkmen toprağını ve toprağa bağlı olarak insanı anlatırlar. R. Aliyev ve A. Kovusov farklı ülkelerde yaşayan insanların geleceği, arzu ve istekleri hakkında şiirler yazarlar. B. Seytekov, D. Haldurdı gibi şairler ise insan ruhunu ele alan şiirler yazmaya devam eder. Türkmen şiirine savaş sonrası H. Gurbanov, K. Gurbanpesov, B. Hudaynazarov, C. İlmiradov gibi genç ve yetenekli şairler de dâhil olur” (Toz, 1999, s. 25).

Ata Govşudov'un Köpetdağın Eteğinde adlı romanı, Beki Seytekov'un Oba Hikâyeleri ve Kitabın Dostları, Hacı İsmayilov'un Muallimin Kızı adlı hikâyeleri de savaş sonrasında Türkmen nesrinin gösterdiği ilerlemeyi ifade ederler.

e) 1950-1960 Yıllarda Türkmen Edebiyatı

Bu dönemde barış ve huzur temaları edebi eserlerin ana konusunu oluşturur. Ancak bu temaların direktifle yazdırılması, edebi metinleri asıl amacından uzaklaştırmış ve ideolojik bir çehreye bürünmelerine sebep olmuştur. Yine de devrin, dönemin olaylarına ideolojik çerçeveden bakmayan sanatçıları da halen eser vermektedir. Bu on yıllık süreç Türkmen Edebiyatı'nın yenileştiği, geliştiği bir dönemdir. Bu dönem nesrinde şiir üslubu iyice belirginleşmiş, nesre şiirin ruhu sinmeye başlamıştır. Şiir ve nesir arasında geçişli bir yapı tesis edilmesine yönelik en güzel örneklerden biri Berdinazar Hudaynazarov'a aittir. Yazarın Kumlular yani Yörükler adlı romanı sosyalist realizm adı verilen istikametın ürünlerine benzememektedir. Hayatı, hayatın bütün renklerini siyah beyaz ayrımı yapmadan kucaklamıştır. Şiir dünyasında ise gerçekçi düşünceleri ve müthiş halk dili ile herkesi kucaklayan bir başka isim vardır: Kerim Gurbanpesov. Şair, halkın gönlünü kendi gönlüyle kucaklar, birleştirir. Bu dönemde parti kurultaylarıyla belirlenen hedefler, edebiyat aracılığıyla gerçekleştirilmeye çalışılır. Bu hedeflerin başında Lenin'le ilgili düşüncelerin

edebiyata yerleştirilmesi başı çekmektedir. Nesir türünün gelişmesini sürdürdüğü bu dönemde makale, deneme gibi yeni türlerin sayısında artış olmuştur. Asıl atılım roman türündedir. Özellikle bu dönemde yazılan romanların sayısı yirmiye yaklaşmıştır. Yazarlar, daha çok uzun hikâyeye yöneldikleri için kısa hikâye türünde gelişme olmamış ancak Beki Seytekov, G. Gurbanshedov, N. Cumyev gibi tanınmış hikâyeciler hikâyeye yazmaya devam etmiştir.

f) 1960'lı Yılların Sonu ve 1970'li Yıllarda Türkmen Edebiyatı

70'li yılların kendisine özgü renkleri vardır. Edebiyat, ideolojinin baskısına rağmen özellikle şiir alanında büyük şairler yetiştirmiştir. Kurbannazar Eziz, Halil Kulu, İtalmaz Nuri, Bayram Cütdi, Annaberdi Ağabay Türkmen şiirini gönül zirvesine ulaştıran şairlerdir. Bu dönemde bilim ve teknikteki gelişmelere paralel, edebiyatta da büyük ilerlemeler olur. Kerim Gurbannepesov ve Berdinazar Hudaynazarov'un yazdıkları poemler bu türün gelişmesine hizmet eder. Lirik şiirler tercih edilir. Bu bağlamda Kerim Gurbannepesov'un Toprak, Berdinazar Hudaynazarov'un Anne Sütü, Ata Atacanov'un Ben Size Gitmekteyim vb kitapları dikkati çeker.

Nesir de bu dönemde gelişimini sürdürür. Özellikle İkinci Dünya Savaşı ile ilgili romanlar ön plandadır. Bu romanların en önemli özelliği belgelere dayanmalarıdır. Bu dönem romanında birbirini tekrar eden olaylar yerine her romanda farklılık gösteren tahlillere, tasvirlerle yer verilmeye başlanmış, kahramanların ruh dünyası ile iç dünyası arasındaki durumlar irdelenmiş ve psikolojik vakalar ön plana çıkartılmıştır.

Kara'nın ifadesiyle, özellikle hikâyeye ve deneme dallarında önemli gelişmeler vardır. Teşli ve Arap Gurbanovların, A. Atdayev'in, R. Allazarov'un bu gelişimde önemli payı vardır. Beki Seytekov'da önemli hikâyelerini bu dönemde kaleme almıştır (Kara, 1998, s. 176). Bu dönemde şairler nesir alanında da eserler verir. Çarı Aşırov, Berdinazar Hudaynazarov, Allaberdi Hayıdov gibi şairlerin hem şiir hem de nesir alanında kalem oynattıkları görülmektedir. Özellikle Kerim Gurbannepesov şiirin duygu yönünden zenginleşmesine katkı sağlar.

Tiyatro ise repertuarını genişletir. Bir taraftan tarihi temalar diğer taraftan içerinde yaşanan dönem tiyatrosunun en önemli konusu haline gelir. G. Muhtarov, T. Esanova, Hıdır Deryayev'in eserleri bu dönemde sahnelenir. Özellikle Edebiyat ve Sanat gazetesi ve Sovyet Edebiyatı dergisi etrafında edebi polemiklerin çoğalması, edebi eleştirinin de gelişimini sağlamıştır.

Türkmen Edebiyatı'nın edebiyatın her alanında gelişmesi, yenileşmesi ve zenginleşmesi, yeni açılımlarda bulunması özellikle bu dönemde yetişen yetenekli ve genç bir yazar topluluğunun katkısıyla olmuştur. Özellikle 1960'lı

yıllardan sonra başlayan özgürlük ortamının bu değişime katkı sağladığı muhakkaktır.

g) 1980'li Yılların Edebiyatı ve Yeni Bir Nesil

Yeni Nesil ifadesi 1980'li yıllara aittir. Perestroykanın başlamasıyla birlikte her yerde yeni kıvılcımların ateşlenmesi, edebiyatta da yeni bir neslin oluşumuna katkı sağlamıştır. Edebiyat halka ait olacak ve halka geri verilecektir. Halkın çok eskilere dayanan dili, romantikleşme ve evrensel edebiyat arayışları, edebiyatta gerçek insanı görme, ortaya çıkarma meselesini ön plana çıkartmıştır. Edebiyatın ana amacı insan sevgisi olmalıdır. İnsanı anlamak, anlatmak, edebiyatı ideolojinin hâkimiyetinden kurtarmak, edebiyata kaybettiği canlılığı yeniden kazandırmak, edebiyat aracılığıyla geçmişi ve bugünü birleştirmek. Berdinazar Hudaynazarov'un haklı tespitiyle, Türkmen Edebiyatı bu döneme kadar petrol edebiyatı, sanayi edebiyatı, inşaatçı edebiyatı, tarım edebiyatı vb. parça parçadır. Yeni nesil edebiyatı bir bütün haline getirmede başarılı olmuştur.

Prof.Dr. A. Orazov, seksenli yıllarda Türkmen Edebiyatı'nda görünen A. Nurmemmet, M. Babanazarov, A. Bayrıyev, K. Kuliyev, A. Allanazarov, O. Ödeyev, Ş. Geldimemedova (Orazov, 1998, ss. 31-32) genç yeteneklerden bahsederken aynı zamanda bu genç yeteneklerin yaş ortalamasına dikkat çekmektedir. Bu isimlerin büyük bir kısmı bu dönemde yirmili otuzlu yaşları sürmektedirler. Sarıyev, sözü edilen yeni neslin gerçeği yansıtan eserlerinin Türkmen Edebiyatı'nın bundan sonra izleyeceği yönü göstermesi açısından önemli olduğunu ifade etmektedir (Sarıyev, 2002, s. 849). Bu genç nesli önemli kılan, yukarıda da ifade edildiği gibi parçalanmış bir edebiyatı bir bütün haline getirmeleri ve insanı ön plana çıkararak, edebiyatı ideolojinin dar gerçekliğinden kurtarmış olmalarıdır. Bu durum elbette prestroyka gibi edebiyatın yeniden yapılanmasıdır. Kendine, kendi toplumuna ve insanına dönme, kişinin kendi benliğine dönmesi için edebiyatı yeniden inşa etmesidir. 1980'li yılların ikinci yarısından itibaren edebi değeri olan sosyo-politik yazılar ön plana çıkar ve bağımsızlık yolundaki hareketler hız kazanır.

5. Bağımsızlık Dönemi Edebiyatı

Türkmenistan bağımsızlığını elde ettikten sonra edebiyatın yönü de tamamıyla değişmiştir. Bağımsızlık dönemi edebiyatı Korkut Ata, Köroğlu, Oğuznameler vb. Sovyetler birliğinde ne yasaklanmışsa onları geri getirmiştir. Bu durum aynı zamanda diğer Türk topluluklarıyla kültür bütünlüğüne yükselişinin de yolunu açmıştır. Bunun sonucu olarak, “*milli tarih, milli gurur ve istiklal bu dönem eserlerinde işlenmeye başlamıştır*” (Karakaş, 1996, s. 300). Jusdanis, “Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür, Milli Edebiyatın İcat Edilişi” adlı kitabında bir milletin millet olabilmesi için iki şeye ihtiyacı olduğunu söyler: “*Sınırlarını genişletmek ve kendi edebiyatını yaratmak*” (Jusdanis, 1998, s. 76).

Bu ifade, ortak değerler yeniden inşa edilirken, edebiyatın bu inşa sürecine katkısı olarak da değerlendirilmelidir. Milli kültür, toplumsal belleğin mülkiyeye ve insanların duyarlılığına etki ederek, toplumsal bir mutabakat oluşturmada bir araç olarak kullanılacaksa, bu etkilemenin edebiyatın katkısıyla olacağı açıktır. Toplumsal ve bireysel anlamdaki tüm kazanımların ortak ifadesi olan milli kültür, bu anlamda bireysel kimlikleri daha büyük bir birliğe bağlar. Bu bağlantıyı sağlayan şey, edebiyattır. Edebiyatın milli kimliği inşa sürecindeki katkısı, özellikle milletin çözülüş devirlerinde daha belirgindir. Daha önce de ifade edildiği gibi, Göktepe Savaşları, Türkmen toplumunda acı sonuçları içeren milli bir travma yaşatmış olsa da, aydınlanma hareketleri, ulusal bilinç ve millet kimliği kazanma noktasında Türkmen toplumuna önemli katkılar sağlamıştır. Rusların sadece Türkmenistan'ı değil bütün Orta Asya'yı işgaliyle başlayan süreçte aydınlar ve halk, maziye, geleneklere ve efsanevî hayata ilgi duymuşlardır. Bu şartlar içerisinde destan, mit ve diğer ürünler yardımıyla yeniden bir kimlik inşası süreci başlamıştır. Bu bağlamda bağımsızlık dönemi edebiyatı da, edebiyatın kuru kelimelerin bir araya gelerek oluşturduğu metinler topluluğu olmasından daha çok, bağımsızlığın doğurduğu özgürlük ortamının edebiyata yansımalarıyla, hemen her edebi türde problemlerin ideolojinin kuşatmasında olmadan işlenmeye başlamasının önünü açmıştır. Öde, bu dönemi Yeni Türkmen Edebiyatı olarak adlandırmaktadır. Ona göre bağımsızlık dönemi edebiyatının öncekilerden en önemli farkı, bu edebiyatın milli amaçlara hizmet eden bir edebiyat olmasıdır (Öde, 1998, s. 89). Edebiyatın kendine, kendi insanına dönerek öze dönüş metni haline gelmesi, kaybedilen insanı ve insani birikimi arama ve yeniden ortaya koyma noktasında önemli bir çaba olarak değerlendirilmelidir. Bu, Saryev'in ifadesiyle: "*Yürü Ayvaz'ım dönemim dağlara*" demektir, yani aslına dönmek demektir (Saryev, 2002, s. 851).

Sözü edilen değişim rüzgârından şiirinin etkilenmemesi mümkün değildir. Saryev, bağımsızlık dönemi Türkmen şiirinin bağımsızlık tasvirinin halk, vatan ve Türkmenbaşı şeklinde bir şairane üçgeni andırdığını ifade etmektedir (Saryev, 2002, s. 851). Allaberdi Hayıdov, Atamurat Atabayev, Nuri Bayramov, Annaberdi Agabay, Kakabay İlyas, Bayram Cütdi, Atacan Annaberdi gibi şairler bu özgür havayı şiirlerinde yansıtır.

Türkmen hikâyesi de bağımsızlık döneminde açılan yeni ve milli kanaldan gelişimine devam eder. Türkmen hikâyecisi bu dönemde bağımsızlık öncesi ve bağımsızlık sonrası durumun mukayesesi yapar. Bağımsızlık öncesinde kalemini milli hayat, gelenek ve görenek doğrultusunda özgürce oynatamayan hikâyeci bu dönemde kaynağını geçmişten alır. Osman Öde, K. Ballıyev, A. Nurgeldiyev, R. Durdiyev, Ahmet Halmıradov, S. Yazova, G. Orazgulyev, Ö. Kuliyev gibi yazarlar, bağımsızlık dönemi hikâyecileridir.

Türkmen romanı da bu dönemde gelişme içerisinde. Bağımsızlık öncesinde türün başarılı örneklerini vermiş olan Türkmen romanı bağımsızlık sonrası

gelişme içerisinde. Sarıyev, dönem romanı için yapılacak işlerin çok olduğundan söz ederken, roman türüne yönelen yazarların azlığını birkaç sebebe bağlar. Bu sebeplerden ilki, döneme uygun tema bulmak şartı, ikincisi temaların daha önceden olgunlaştırılmış olması, üçüncüsü de okuyucu kitlesinin bu duruma hazırlıklı olmasıdır (Sarıyev, 2002, s. 853). Böylesi olumsuz bir duruma rağmen bağımsızlık döneminin ilk yıllarından itibaren Türkmen kimliğini ve milli hayatı romanlarına aksettiren Annaguli Nurmehmet gibi yazarların varlığı da ortadadır.

Bu dönem drama-tiyatrosunda da milli tarih ve milli gurur işlenmektedir. Özellikle, insanların geçmişiyle bağ kurarken yararlandığı, Türkmenlerin mazisini, kültürünü ve tarih içerisinde varoluş macerasını temsil eden Göktepe gibi bellek mekânları ve tarihi şahsiyetler, dönem tiyatrosunun repertuarını oluşturur. Drama-tiyatronun tarihe yönelişi elbette tesadüfî değildir. Milletten edebi metinler aracılığıyla büyük dinamikleri fark ederek onları tekrar benimsemesi ve yüceltmesi yeniden başlayan kimlik inşası sürecine katkı sağlayacaktır. Bu edebi ve siyasi inşa, hem şimdiye kadar çekilen acıları hafifletecek hem de milli kimliği yeniden kurgulayacaktır. Bu bağlamda Gılıçmurat Kakabayev ve Taçmammet Mammetveliyev'in "Gala" "Türkmename", Kakacan Aşirov'un "Deli Dumrul", "Oğuz Han" ve "Oğuz Oyunu" Hemra Şirov'un "Celalettin" adlı eserleri türün en güzel örnekleridir.

Sonuç

Sonuç olarak, Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte bağımsızlığını kazanan Türk topluluklarından biri olan Türkmenler, zengin halk kültürü ve edebiyat geleneğine sahip oluşlarıyla edebiyat ve kültür bağlamında büyük bir zenginliğe ve derinliğe sahiptirler. XVIII. yüzyıla kadar zengin sözlü kaynaklara dayanan bir edebiyatın etkisinde altında kalan ve yazılı edebiyatları geç başlayan Türkmenler için bu durum bir eksiklik gibi algılansa da bir başka açıdan anlamlıdır. XVIII. yüzyıldan sonra kalem tutmaya başlayan insan eliyle kâğıda dökülen bu sözlü malzeme bir anlamda insanın tarihsellik içerisinde yaşama tutunmasını ve ayakta kalmasını sağlamıştır.

Türkmen edebiyatının tarihsel yolculuğu bağımsızlık dönemine kadar birkaç başlık altında tasnif edilmiş, incelenmiş, ancak bu inceleme sırasında Türkmenlerin sözlü geçmişe dayalı zengin edebiyat tarihlerinin derinliklerine gidilmemiştir. Sovyetler Birliği döneminde her on yıl edebiyat bağlamında bir büyük dönem olarak değerlendirilmiştir. Örneğin 20'li yılların edebiyatı yeni döneme geçiş edebiyatıdır, 30'lu yıllar kolektivizm denilen döneme aittir, 40'li yıllar İkinci Dünya Savaşı'na aittir. Sonrası ise kalkınma, sanayi, tarım. Bu tavrı, -Sovyetler Birliği döneminde -planlı bir politikanın sonucu olarak- ortak köklere ve geçmişin birikimine vurgu yapan bağların kesilmesi ve böylece Türkmen toplumunda büyük bir parçalanmanın ve dağılmanın yaşatılmak

istenmesiyle ilgilidir. Geçmişe ait edebi birikimin toplumun içinde yaşadığı dünyada yitip gitmemesi için tarihselliğini sağladığı düşünüldüğünde, edebiyat tarihinin belirli dönemlerle sınırlandırılarak, görülmesi istenmeyen kısmının karanlık çağ olarak gösterilmesi, toplumun bu metinlere tutunarak, onlar aracılığıyla geçmişle bağ kurması ve bugünü anlamlandırmasının da yolunu kapatmıştır. Ancak 1980'li yıllardan sonra yeniden yapılanma dönemiyle birlikte edebiyatta yeni bir yapılanma başlamış ve yeniden yapılanmanın önce edebiyat metinlerinde kendisini göstermesiyle, edebiyat metinlerinde milli tarih, milli bilinç, milli hayat işlenmeye başlamıştır. Türkmen Edebiyatı, bağımsızlık döneminin ruhuna uygun eserler ortaya koymaya devam etmektedir.

Kaynakça

- Aşırov, N. ve Gurbanahedov, G. (1979). *Hezirki Zaman Edebiyatı*. Aşgabat.
- Biray, H. (1992). *Mahtumkulu Divanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Çonoğlu, S. (2001). *Çağdaş Türkmen Edebiyatının Öncü Yazarlarından Annaguli Nurmehmet*. Ankara: Devran Yayınları.
- Çonoğlu, S. (2002) Türkmen Edebiyatından Çağdaş Türk Dünyası Edebiyatına Doğru. *Türkler Ansiklopesi*, Cilt 19. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Garayev, A. (1998). *Garaşsızlık Dövrünün Dramaturgiyasının Galkınışı, Halk-Vatan, Türkmenbaşı*. Aşgabat.
- Gullayev, N. (1998). Eski ve Orta Asırlar Türkmen Edebiyatı. *Karakum Dergisi*, sayı 1
- Kara, M. (1998). Türkmen Türkleri Edebiyatı. *Türk Dünyası El Kitabı*, Cilt IV. Türkiye Dışı Türk Edebiyatları, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Karakaş, Ş. (1996). 20. Yüzyıl Türk Dünyası Üzerine Bir Deneme. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 3.
- Durdiyev, K. ve Kara, M. (1997). Yirminci Yüzyıl Türkmen Edebiyatı. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 3.
- Jusdanis, G. (1998). *Gecikmiş Modernlik ve Estetik Kültür, Milli Edebiyatın İcat Edilişi*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Memmet, A. ve Kazak, Y. (1998). Türkmen Türk Edebi Edimlerine Nazar. *Karakum Dergisi*, Sayı 3, Türkmenistan.
- Nurmehmet, A. (1996). *Dünyada ve Türkmenlerde Göroğlu, Göroğlu Türkmen Halk Destanı*. Cilt I. Ankara: Bilig Yayınları, Ahmet Yesevi Üniversitesine Yardım Vakfı.
- Nurmehmet, A. (2001). Gönülünden ne Geçiyorsa Yaz. (23.09.2001 Tarihinde Salim Çonoğlu'yla Yapılan Mülakat).
- Ong, W. J. (1995). *Sözlü ve Yazılı Kültür: Sözün Teknolojileşmesi* (S. Postacıoğlu Banon, Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Orazov, A. (1998). Halkın Ruhi Hazinesi. *Türkmen Edebiyatı Antolojisi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Öde, O. (1998). *Ruhnama-Türkmençilik Kodeksi*. I. Kitap, Aşgabat.
- Övezgeldiyev, M. ve Halmıyev, B. (1985). *Edebiyat*. Aşgabat.
- Recebov, R. (1991). *Gadim Türkmen Edebiyatı*. Aşgabat.
- Sarıyev, B. (2002). Yeni Türkmen Edebiyatı. *Türkler Ansiklopedisi*, 19. Cilt. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Toz, H. (1999). *Türkmen Şairi Kerim Gurbannepeşov –Hayatı, Edebi Kişiliği ve Eserleri*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tural, S.K. (1998). *Tarihten Destana Akan Duyarlık*. Ankara: AKM Yayınları.
- Yazımov, O., Balakayev, D. ve İşanguliyev, Y. (1995). *Türkmen Edebiyatı*. Aşgabat.

**ORTA ASYA’NIN İRANİ HALKI TACİKLER
VE
BAĞIMSIZLIĞININ 20. YILINDA TACİKİSTAN
(I)**

Süer EKER

Özet: Orta Asya’nın ortasında yer alan Tacikistan Orta Asya’nın yegâne İrani dilli ülkesidir. Eski Perslerin, Soğdların ve Samanilerin doğal mirasçıları ve yerleşik uygarlık temsilcileri olarak kabul edilen Tacikler, yüzyıllar boyunca İslam çatısı altında komşu Türk halklarıyla birlikte geleneksel yaşamlarını sürdürmüşlerdir. 19. yüzyılda ‘Türkistan’ın Rus egemenliğine girmesi ile başlayan yeni süreç Ekim Devrimi’yle sosyalist toplumun inşasına odaklanmıştır. Bu süreçte, Tacik kimliği, diğer kimlikler gibi, Sovyet ulus inşa toplum mühendisliğince bugüne esas olacak biçimde inşa edilmiştir.

İki makaleden oluşan çalışmanın bu ilk makalesinde, Samanilerin yıkılmasından tam 992 yıl sonra kurulan ilk bağımsız İrani devletin coğrafyası, etno-linguistik yapısı, mevcut rejimin dayandığı değerler dizisi ana çizgileri ile temel kaynaklar ve alanda yapılan gözlemler ışığında değerlendirilmekte, bu yolla hakkında çok az şey bilinen Tacikistan’ın Türk okuyucular tarafından tanınması ve yaklaşık 1500 yıldır süren Türk-İran ortak kültürel yaşamının bu bölgedeki görünümünün anlaşılmasına katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Tacik, Tacikistan, İran dilleri, Farsça, Orta Asya, etnik kimlik, ulus inşası.

**Tajiks: Iranian People of the Central Asia and Tajikistan in the
20th Anniversary of its Independence**

Abstract: Situated at the heart of Central Asia, Tajikistan is the only country with a Persian-language. Tajiks, who are thought to be the natural heirs of Old Persians, Sogdians and Samanids and representative of sedentary civilizations have carried out their traditional lifestyles for centuries under the roof of Islam along with neighboring Turkic peoples. In the 19th century, with the occupation of ‘Turkestan’ by Russians, a new process, which focused on the goal of creating a socialist society after the October Revolution, started. During this period, ‘Tajik’ identity, like the other national identities, was created by the Soviet social engineering of nation-building.

In the first article of this study, that consists of two articles, the geography and the ethno-linguistic structure of the first independent Iranian state established 992 years after the collapse of the Samanid Dynasty and paradigms which the present regime is built upon are evaluated in the light of the information contained in the fundamental sources and observations in the field. In this way it is aimed that the Turkish readers will be better informed about Tajikistan and understand the aspects of 1500 years lasting Turco-Iranian symbiosis in the region under scrutiny.

Key words: Tajik, Tajikistan, Iranian languages, Persian, Farsi, Central Asia, ethnic identity, nation building.

Modern Tacikistan: İdari-Bölgesel Coğrafya*

Samani Devleti'nin yıkılmasından tam 992 yıl sonra bugünkü coğrafyada kurulan ilk İrani devlet olan Tacikistan, Batı dünyasında 'stan ülkeleri' olarak nitelenen Orta Asya'daki beş ülkeden biridir.¹ Bünyesinde *Dağlık Badahşan Özerk Bölgesi*'ni (Tac. *Viloyati Muhtori Kuhistoni Badahşan*) barındıran çok etnili Tacikistan, üniter bir devlettir.

Tacikistan

Kaynak: www.universalnewswires.com

Orta Asya'nın kalbinde, 39°00' kuzey enlemi, 71°00' doğu boylamı arasında bir kara devleti olan Tacikistan Cumhuriyeti (Tac. *Cumhurii Tocikiston*²), dörtte üçü kırsal kesimde yaşayan 7 milyon 616 bin nüfusu ve 143,100 kilometrekare yüzölçümü ile Orta Asya'nın en küçük ülkesidir.³

Tacikistan'ın doğu-batı hattında en uzak mesafe 700 km, kuzey-güney hattında ise 350 km'dir.

* Metnin redaksiyonuna katkıları için Ar. Gör. Bilge Gökter'e çok teşekkür ederim. Türk ulusuyla çok derin maddi, manevi ve kültürel bağları bulunan dost ve kardeş Tacikistan halkına ve Tacikistan'da bulunduğumuz sürece yardımlarını esirgemeyen Tacikistanlı dostlara da şükran borçluyum.

¹ Pek çok ülke ve bölgenin adında yer alan Hint-Avrupa kökenli, Sanskritte *sthāna* biçimiyle yer alan (bk. <http://vedabase.net/s/sthana>) yer adları yapan Farsça kökenli bu ek, Batı dünyasında kurgusal ve satirik adlandırmalarda kullanılır. Gerçek yer adlarından başka, olumsuzlukların simgeleştirildiği kimi hayali ülke adları bu ekle yapılmıştır.

² Arapça ve Farsça sözcüklerde Arap alfabesindeki *elif* harfiyle işaret edilen uzun /ā/ sesi, Tacikçede sistemli olarak /o/ya gelişir. Örneğin, Farsça *Tācīkistān* sözcüğü, Tacikçede *Tocikiston*; Farsça *Sāmānī* 'Samani (devleti)', Tacikçede *Somoni* olur. Bu, Farsça ile Tacikçe (Tacik Farsçası) arasındaki önemli bir sesbilgisel ayrımdır. Arapça, Farsça kökenli sözcüklerde uzun düz, art ünlünün yuvarlaklaşması, Türkçe kökenli sözleri de içine alacak biçimde, Özbekçe tarafından da kopyalanmıştır.

³ Bu çalışmada, ayrıca belirtilmemişse, Devlet Başkanlığı Tacikistan İstatistik Ajansının resmî verileri kullanılmıştır. Tacikistan ile ilgili her türlü istatistiki bilgi için bk. TajStat (2011). *Mintarahoī Cumhurii Tocikiston 2010*. Agentii Omori Nazdi Prezidenti Cumhurii Tocikiston; TajStat (2011). *Tocikiston Dar Rakamho*. Agentii Omori Nazdi Prezidenti Cumhurii Tacikiston.

Batıda ve kuzeyde Özbekistan (910 km), kuzeyde Kırgızistan (630 km), doğuda Çin (430 km), güneyde Afganistan⁴ (1344 km) ile çevrelenen Tacikistan'ın, Kırgızistan sınırları içinde iki (*Kayragaç* ve *Voruh*), Özbekistan sınırları içinde ise bir 'anklav'ı (*Sarvan* veya *Sarvaki Bolo*) bulunmaktadır.⁵

Saatler, yaz saati uygulamasında Türkiye'ye (TSİ) göre (+) 4 saat ileridedir. Tacikistan'ın uluslararası telefon kodu 992, uluslararası ağda Tacikistan alan adı uzantısı 'tj' dir.

Ülke, idari ve bölgesel bakımdan başkent Duşanbe'nin (eski adıyla *Leninobod*) ve bağlı 11 bölgesel birimin yer aldığı *Duşanbe* (28,6 bin km²), kuzeyde *Sugd*⁶ (merkez Fergana Vadisi'nin 'Giriş Kapısı' olarak bilinen *Hucand*, 25,4 bin km²), güneyde *Hatlon* (merkez *Kurgon-Teppa*, 24,8 km²) ve doğuda özerk *Dağlık Badahşan* (merkez *Horug*, 64,2 bin km²) olmak üzere dörde ayrılır. *Dağlık Badahşan Özerk Vilayeti/Bölgesi* yüzölçümü bakımından ülkenin yaklaşık % 45'ini oluşturmakla birlikte, toplam nüfus ve nüfus yoğunluğu bakımından son sırada yer alır. Ülkede toplam 19 kent, 49 ilçe bulunmaktadır.⁷ En büyük kentler *Duşanbe* (562 bin), *Hucand* (149 bin), *Kulob* (78 bin), *Kurgon-Teppa* (60 bin), *İstarafşan* (51 bin), *Tursunzode* (47,2 bin) ve *Pancakent*'tir (36,5 bin).⁸ 1 Ocak 2010 itibarıyla 220,6 bin nüfusa sahip Dağlık Badahşan Özerk Bölgesi'nin en kalabalık kenti ise *Horug*'dur (29,3 bin).

Afganistan'a ve Çin'e komşu olmasının yarattığı jeostratejik önem Tacikistan'ı, Orta Asya'nın kilit ülkelerinden biri hâline getirmiştir.

Fiziki Coğrafya⁹

Marko Polo tarafından bugünkü komşu Pakistan ve Çin ile birlikte 'Dünyanın Çatısı' (Rashid, 2001, s. 7) olarak nitelenen Tacikistan'ın % 93'ü dağlıktır. Dağ silsileleri, doğuda kayalık Pamir dağlarından batıda Pamir-Alay dağ sisteminin

⁴ Özellikle Afganistan sınırının uzunluğu ile ilgili birbirinden farklı rakamlara rastlanabilir.

⁵ *Anklav* (İng. *enclave*), siyasi-coğrafi terim olarak bir ülkenin komşu veya komşu olmayan bir ülkede ait olduğu ülkeyle sınırları bulunmayan, ada şeklindeki topraklardır. Bu topraklar siyasi olarak bağlı bulunduğu ülkelerin eksklavidir (İng. *exclave*). Anklavların ve eksklavların türleri vardır.

⁶ Soğd bölgesi coğrafi bakımdan ulaşımına uygun konumu, iç savaştan asgari derecede etkilenmesi vb. nedenlerle bugün de Tacikistan'daki üretim ve yatırım faaliyetlerinde en önemli rolü oynamaktadır.

⁷ Tacikçe siyasi-idari terminolojide *viloyet* (vilayet), *şahr* (şehir), *nohiye* (nahiye) ve *qışloq* (köy) terimleri kullanılmaktadır. Rusça kullanımında; *viloyet* adı verilen idari bölgeler *oblast*, şehirler *gorod*, nahiyeler *rayon* terimleri ile ifade edilmektedir.

⁸ İng. *Panjakent*, *Panjikent*, *Panjekent*, *Penjikent*; Tac. *Pancakent*; Rus. *Pencikent*.

⁹ Tacikistan coğrafyası ile ilgili genel bilgi için bk. Kort, 2004.

bir parçası olan *Fann* dağlarına değin uzanır. Doğu ve kuzeydoğudaki dağlar, kuzeybatıda ve kısmen güneybatıda, yerlerini *Hisor*, *Vahş* vd. düzlüklere bırakır.

Haziran/Temmuz 2011, Tacikistan, Sugd Yolu

Dünyanın Çatısı: Ülkenin denizden yüksekliği 3000 m ile 7,495 m arasında değişmektedir. Dağlık arazinin ortalama yüksekliği 3000 m'nin üstündedir. En yüksek noktalar 7,495 m ile *İsmoil-i Somoni Zirvesi* (Tac. *Kullei İsmoili Somoni*. Sovyet döneminde *Stalin Zirvesi*, ardından *Komünizm Zirvesi*)¹⁰; 7,134 m ile *Ebu Ali İbni Sino Zirvesi*'dir (SSCB döneminde *Lenin Zirvesi*).¹¹ Pamir bölgesinde, Çin sınırı yakınlarındaki krater gölü *Karakul*'un (Tü. *Karagöl*) dahi yüksekliği 4,000 metreden

fazladır. *Karakul* Orta Asya'nın en yüksek irtifadaki gölüdür.

Tacikistan'ın merkezi ve kuzeyindeki *Alay*, *Hisor*, *Zarafşon* ve *Pamir* sıra dağları ile *Amu Derya*, *Sir Derya* ve *Zarafşon* nehirleri yalnız Tacikistan coğrafyasına değil, Orta Asya coğrafyasına da damgasını vurur.

¹⁰ *Zirveler ve Politik Toponomi:* Bu zirvenin adlandırılış tarihi bir bakıma SSCB'deki siyasal gelişmelerin dönüm noktalarını ifade etmektedir. 1933 yılına kadar *Garmo* olan zirvenin adı, bu tarihte *Stalin Zirvesi*'ne dönüştürülmüş, 1962'de ise N. Kruşçev tarafından *Komünizm Zirvesi* olarak tekrar değiştirilmiştir. Tacikistan'ın bağımsızlığını kazanmasından yedi yıl sonra, 1999'da zirveye Samani Devleti'nin kuruluşunun 1000. yıl dönümü vesilesi ile bu devletin kurucusu İsmail-i Samani'nin adı verilmiştir.

Tacikistan'ın içinde bulunduğu politik sosyolojiyi, yükseklikleri diğer zirve adları da yansıtmaktadır. Bir yanda sosyalist geçmişin izlerini taşıyan *K. Marks, Engels, Sovyet Subayları zirveleri*, Rusya'nın güçlü etkisinin ifadesi *Moskova Zirvesi*, Rus coğrafyacı Nikolay L. Korjenevski'nin adından alan *Korjenevskaya Zirvesi*, bunların yanında Tacik tarihini simgeleyen *Somoni* ve *Ebuali İbni Sina* zirveleri, diğer yanda Sovyetler Birliği'nden kazanılan bağımsızlığa izafeten *İstiklol Zirvesi*.

¹¹ Bu zirve, literatürde *Lenin Zirvesi* olarak bilinmektedir. SSCB'nin dağılmasından sonra Kırgızistan ve Tacikistan arasında yer alan zirvenin yeni adı Kırgızlarda ve Taciklerde farklıdır. Bu farklılıklar ve değişiklikler toponomik terimlerin siyasallaştırılması ile ilgili ilgi çekici örneklerdir.

Haziran/Temmuz 2011,
Tacikistan Zarafşon Vadisi Levhası

Adını aynı adlı nehirден alan, uygarlıklara beşiklik eden, Kırgızistan ve Tacikistan'ın Sugd bölgesinden Özbekistan'a doğru uzanan yaklaşık on milyon nüfuslu tarıma elverişli *Zarafşon Vadisi*, nüfus bakımından Orta Asya'nın en yoğun coğrafyalarından biridir.¹²

Kültürleri ve halkları ayıran ya da birleştiren, İpek Yolu güzergâhındaki bu coğrafi oluşumlar, yüzyıllardır Türk, İran,

Hint, Çin vd. kültürler arasında geçit ve temas noktalarıdır.

Stratejik Su Kaynakları: Ülkedeki sayısız sıradağ, toplam uzunluğu 28,500 km'yi bulan, uzunluğu 10 km'den fazla 947 nehir,¹³ ve toplam yüzölçümü 705 km², ortalama yükseklikleri 3,500 m olan 1,300 gölün yanı sıra, kuzeydoğudaki toplam yüzölçümü 8,476 km² yaklaşık 8,000 buzul, Bağımsız Devletler Topluluğu'nun ikinci, Orta Asya'nın en önemli su rezervleridir.¹⁴ Yalnızca Tacikistan nehirlerinin suyu dahi Orta Asya su kaynaklarının % 60'ını oluşturur. Su rezervleri, stratejik bakımdan uluslararası alanda uzun vadede, Tacikistan'ın, Çin ve Afganistan ile komşu olması kadar önemlidir.¹⁵

İklim: İklim kuru ve karasal olmakla birlikte, coğrafyaya göre büyük değişiklikler gösterir. Hatlon (Kulob) bölgesindeki çöl ikliminin yanı sıra Doğu Pamirlerde kışın -61 santigrat dereceye kadar düşebilen sert bir iklim görülür. Yağışlar aralık-mart arasında yoğunlaşır, yılın en az üç yüz günü güneşlidir.

Yer Altı Zenginlikleri: Tacikistan maden çeşitliliği ve kaynakları bakımından zengin bir ülkedir. Orta Asya'nın en büyük kömür rezervleri Tacikistan'da bulunmaktadır; aralarında altın, antimon, gümüş, bizmut, cıva, kurşun, tungsten çinko ve uranyumun da yer aldığı dört yüz çeşit mineral ve bir miktar doğal gaz diğer yer altı zenginlikleridir.

¹² Orta Asya'nın bugünkü siyasi coğrafyası, tıpkı *Orta Asya* yer adı (toponim) gibi Sovyet ulus inşa politikalarının hizmetindeki Sovyet haritacılığının bir ürünüdür. Bu üç ülke arasında paylaştırılan, her ülkeye hatırı sayılır etnik azınlıklar bırakan idari taksimatıyla *Zarafşon Vadisi*, Orta Asya'nın aynı zamanda en sorunlu ve istikrarsızlık kaynağı coğrafyalarından biridir.

¹³ *Amu-Derya* (1425 km)-*Pyanc* (921 km), *Zarafşon* (877 km), *Bartang-Murgob-Oksu* (558 km), *Vahş* (524 km), *Kofarnihon* (387 km).

¹⁴ Pamirlerde bulunan *Fedçenko*, dünyadaki en büyük buzul dağıdır.

¹⁵ *Karakul*, *Sarez* ve *Yaşikul* en büyük göllerdir. Göl adlarının birçoğunun Türkçe kökenli olması dikkati çeker.

Hayvan ve Bitki Varlığı: Toprak, hayvan ve bitki varlığı (flora ve fauna) alpin karakterindedir. Tacikistan hayvan varlığı bakımından da zengindir; ülke arazisinde 80 tür memeli, 365 tür kuş, 49 tür sürüngen, 40 tür balık, 10 bin tür böcek; kar leoparı vd. canlı türleri yaşamaktadır. Bugün 4 doğal rezerv (*Tigrovaya bakla, Ramit, Daşti Cum, Zorkul*), 13 koruma alanı ve 2 ulusal park ile Tacikistan arazisinin % 21'i koruma altına alınmıştır.¹⁶

Çevre Kirliliği: Sovyetler Birliği döneminde Özbekistan ile birlikte Tacikistan'a da verilen ham pamuk üretme görevi, paradokssal biçimde, her iki ülkenin de bir yandan en önemli gelir kaynağını oluştururken bir yandan da çevre felaketinin altyapısını hazırlamıştır. Tacikistan, Sovyet döneminde tarım üretimini artırmak üzere uygulanan yanlış sulama, yanlış zirai mücadele ve alüminyum fabrikalarının atıklarını nehirlerle boşaltmaları nedeniyle komşusu Özbekistan gibi çevre kirliliği sorunu ile karşı karşıyadır. Çevre kirliliği iki ülke ilişkilerini olumsuz yönde etkilemektedir. Deprem ve sel gibi doğal felaketler de Tacikistan'ın yabancıları değildir. İç savaştan kalan mayınlar da Tacikistan'ın önemli sorunlarından biridir.

Beşerî Coğrafya

Karşılaştırmalı Nüfus Artış Hızı:

Sovyet ülke ve ulus inşa sürecinin başlangıcında daha sonra *Tacikistan* olarak adlandırılacak coğrafyanın demografik yapısı 1920'li yıllarda zorunlu iç göçler ve yabancı göçmenlerin bölgeye gelişi ile kısmen değişmiş, 1929-1979 arasında İkinci Dünya Savaşı'nın 'cezalılı' halklarının yanı sıra 400 bine yakın Rus, Tacikistan'a yerleşmişti. Tacikler, 1959'da Tacikistan nüfusunun yalnızca % 52'sini oluşturuyordu (Akiner, 2004, ss. 155-156).

Bu oran, aynı dönemde benzer bir sorun yaşayan Kazakistan'daki 'kritik eşik'ten biraz daha yüksekti. 1926-1959 arasındaki etnik mühendislik, kolektifleştirme faaliyetleri, İkinci Dünya Savaşı vd. gelişmeler sonucunda Tacikistan'daki yerli olmayan nüfus artmıştı. Örneğin % 1'den az olan Rus nüfusu % 13'e yükselirken Taciklerin oranı da % 80'den yaklaşık % 50'lere düşmüştü (Curtis 1996).

1979 Sovyet sayım sonuçlarına göre 3,801,357 nüfusu bulunan Tacikistan'da Taciklerin toplam nüfusu 2,237,048 idi. Taciklerin % 22,8'i Tacikistan dışında

Haziran/ Temmuz 2011, Tacikistan, Duşanbe

¹⁶ Tacikistan Cumhuriyeti Katında Yaşam Çevresini Koruma Komitesinin faaliyetleri ile ilgili olarak bk. <http://www.hifzitabiat.tj>

yaşıyordu. Tacikistan dışındaki Taciklerin 594,627'si Özbekistan'da idi. Özbekler 873,199 nüfusları ile Tacikistan'daki en kalabalık yerli azınlık idi (Gross, 1992, s. 66). Nispi bir demokratik ortamın tesis edildiği 1980'lerde ve bağımsızlık sonrasında, başta Ruslar olmak üzere, yerli olmayan nüfusun tersine göçüyle tıpkı Kazakistan'daki gibi, demografik yapı Tacikler lehine gelişmeye başladı. Sovyet nüfus sayımlarına Tacik nüfusun artışı şu şekilde idi:

1959	1979	1989
1,397,000	2,898,000	4,215,000

Haziran/Temmuz 2011, Tacikistan Duşanbe

Bu tabloya göre, Tacik nüfusu 1959-1989 arasında % 301,7 artmış, yine aynı dönemde SSCB genelindeki nüfus oranı da iki kattan fazla artarak % 0,7'den % 1,5'e yükselmiştir. 1979-1989 arasında SSCB'deki nüfus artış oranları Ruslarda % 5,6; Ukraynalılarda % 4,2 ile tek rakamlarda gerçekleşirken, Müslüman cumhuriyetler içinde on yıllık toplam nüfus artışı, Tacikistan'da % 45 ile zirveye çıkmıştır.

Ülkede 1969-1979'da % 28,9; 1979-1989'da da % 32,2'lik bir nüfus artış hızı gözlenmiştir. 1989'da Tacikistan'ın toplam

5,112,000 olan nüfusu, SSCB içinde % 1,8'lik bir oran oluşturuyordu. 1989'da, titüler halkın nüfusunun, SSCB'nin genel nüfusuna oranı ise % 1,5 idi. Titüler halkın Tacikistan'ın genel nüfusuna oranı % 62 iken, Rus nüfusun oranı % 8'e yakındı (bk. Tishkov, 1997, ss. 40-41).

Bugün, Tacikistan nüfusunun % 65'ten fazlası Tacik'tir. CIA Factbook'un rakamlarına göre 2000 yılı tahmini rakamları itibarıyla nüfusun % 79,9'u Tacik, % 15,3'ü Özbek, % 1,1'i Rus, % 1,1'i Kırgız, % 2,2'si Türkmen, Tatar, Kırgız Kore vd. etnik topluluklardır.¹⁷ Tacikistan'ın Vaşington Büyükelçiliğinin web sitesindeki verilere göre, etnik grupların nüfus içindeki yüzdeleri şu şekildedir;¹⁸ Tacikler % 68,8; Özbekler % 24,9; Ruslar % 3; diğerleri % 3,3. Rakamlar son derece tartışmalıdır. Resmî ya da gayriresmî yazılı kaynaklardaki rakamlar kimi zaman birbirini tutmamaktadır.¹⁹

¹⁷ <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ti.html>

¹⁸ <http://tdc.tj>

¹⁹SSCB'de 1989 yılındaki son nüfus sayımına göre 5,092,603 olan Tacikistan nüfusunun 3,17 milyonu yani % 62,3 Tacik idi. Özbekistan'da yaşayan Tacik sayısı ise 933 bin olarak kaydedilmişti. Sovyet Birliği topraklarındaki Taciklerin yaklaşık dörtte üçü Tacikistan sınırları içinde bulunuyordu. Tacikistan'daki azınlıkların sayısı

Nüfusun Özellikleri: Gelişmekte olan diğer ülkelerdeki gibi, Tacikistan'ın nüfusu çok genç, eğitimin niteliği sorgulanmakla birlikte, okuma yazma oranı yüzde yüze yakındır. Bu oran, Tacikistan'ı, halkının çoğunluğu Müslüman ülkeler arasında ilk sıralara yerleştirmektedir.

Bugünkü Tacikistan'da 14 yaşından küçüklerin oranı nüfusun yarısından, erkek nüfusunun sayısı (% 50,4) kadın sayısından 23 bin fazladır (% 49,6). Nüfus artış hızı yıllık 150 bin civarındadır, oran olarak her 1000 kişi için 2010 yılı itibarıyla 20,5'tir. Yine 2009 itibarıyla çalışma çağı altındaki (0-14) nüfus 2 milyon 635 bin; çalışma çağındaki nüfus 4 milyon 509 bin, çalışma çağı üstündeki nüfus ise 384 bindir. Rakamlardan anlaşıldığı gibi nüfus çok gençtir. Ortalama yaşam süresi 2009 yılı itibarıyla kadınlarda 75,3; erkeklerde 70,5'tir.

1989 nüfus sayımı sonuçlarına göre 36,7 olan kilometrekareye düşen insan sayısı (Tishkov, 1997, s. 75) yirmi bir yılda 12,9 artmıştır. 2010 yılı itibarıyla nüfusun % 26,5'i kentlerde, 73,5'i kırsal kesimde yaşamaktadır. Kilometrekareye düşen insan sayısı 49,6'dır. Nüfus Dağlık, Badahşan Bölgesi'nin dışında, nispeten homojen biçimde dağılmıştır.

Tacikler: Orta Asya'nın Yerlileri²⁰

Soğdlardan Taciklere: Bugünkü Özbekistan'ın doğusuyla Tacikistan toprakları Doğu Türkistan'ın batısı, Antik Soğd (İng. Sogdiana) halkının ve mirasçılarının en az iki bin yıldır ana yurdudur, yani Tacik ana yurdu Pamir Dağları'ndan Amu Derya'ya değin uzanan geniş bir alandır. Türk tarihinde *Soğd*, *Soğdak* olarak tanınan coğrafya ve bu coğrafyanın tüccar ve diplomat sakinleri Soğdlar, doğudan batıya, batıdan doğuya din, ticaret ve diplomasi aracılığıyla yüzyıllar boyunca çok farklı kültürleri harmanlamışlardı. Pers İmparatorluğu ile Birinci Türk Kağanlığı'nın, MS 565'te Heftalit İmparatorluğu'nu müşterek bir operasyonla ortadan kaldırmalarının ardından yapılan paylaşımında Soğd, Türk tarafının savaş ganimetiydi. Literatürde *Türk-İran ortak kültürel yaşamı* olarak bilinen sürecin başlangıcı, bu paylaşımdır. Batıya süren göç dalgalarının en önemlilerinden biri,

*Tacik Konukseverliği
Pancakent
Haziran/Temmuz 2011*

ve genel nüfusa oranı şu şekildeydi: Özbekler 1,197,841 (% 23,5), Ruslar 388,481 (% 7,6), Volga Tatarları 72,228 (% 1,4), Kırgızlar 63, 832 (% 1,3). Ukraynalılar, Almanlar, Türkmenler, Koreliler ve Buhara Yahudileri, Beyaz Ruslar, Kırım Tatarları ve Ermeniler de nüfusun geri kalan % 3,9'unu teşkil ediyordu (Curtis, 1996).

²⁰Tacikistan'ın siyasi ve etnik bakımdan inşası ile ilgili süreçlerin analizi için bk. Berge, 2007.

Türklerin Sir Derya ve Amu Derya önlerine gelmeleri, Pers İmparatorluğu'nun sınırlarına dayanmaları oldu. Dillere, dinlere, kültürel farklılıklara aşına Soğdlar, İslam öncesi ve İslam sonrası dönemlerde Türklere siyasi, dinî, ticari, kültürel vd. danışmanlık yaptılar. Süreç içinde Soğdlar Türkler arasında eridi.

Tacik Etoniminin Etimolojisine Dair: Tacik sözcüğünün ilk kez Türkçe kaynaklarda, Orhon Yazıtları'nda görülmesi bir rastlantı değildir. *Tacik* sözcüğünün kökeni tam olarak bilinmemekle birlikte, bir Arap kabilesi olan *Tayy*'den türediği, Orta Persçe dönemde *Taçik* şekliyle 'Arap' anlamında kullanıldığı, daha sonra İslami dönemde *Tazik* ve *Tazi* biçimlerine geliştiğine ilişkin görüşler vardır. *Tacik*'i, *Divanü Lugâti't-Türk*'te 'İranlı, Fars' anlamındaki Türkçe *Tat* ile ilişkilendiren etimolojiler de bulunmaktadır (bk. Eker, 2009, ss. 165-166).²¹

Tacik'in, Farsça *tâc* sözcüğünden türediği, dilbilimsel bakımdan yanlış bir etimoloji olmakla birlikte, bu yanlış etimoloji²², modern Tacik kimliğinin ayrılmaz bir parçası hâline gelmiştir. Nitekim Tacikistan'daki ulus inşası süreçlerinde bu yanlış etimolojiden yararlandığı, taç figürünün sıklıkla kullanıldığı görülüyor.

Tacik, bir etnik adlandırma olarak bugünkü anlamına ve şekline benzer *Tejik* sürümüyle ilk kez 11. yüzyılda, *Kutadgu Bilig*'de ve *Divanü Lugâti't-Türk*'te görülür. Kuşkusuz bu kaynaklardaki *Tacik* öncelikle Orta Asya'da yaşayan Müslüman İran dilli halkları ifade ediyordu. Türk kaynaklarındaki *Tacik* etnonimi, 'yabancı, Türk olmayan, Budist Uygur; Çinli' karşılığındaki *Tat*'ın aksine, yalnızca İran-Fars dilli Müslüman halklara işaret eder.

Oğuzların batıya doğru göçüyle bugünkü İran'daki Farsça konuşan akraba topluluklar da aynı adla adlandırılmaya başlamıştır. *Tacik*, *Fars*, *Sart*²³ adlandırmaları Mevlana, Sadi, Ali Şir Nevai gibi düşünür ve sanatçılar tarafından Farsça konuşan bütün toplulukları ifade etmek üzere kullanılmıştır. *Türk ü Tacik*, *Türk ü Tat*, *Türk ü Fars* ibarelerinde *Tacik*, *Tat*, *Fars* etnonimleri 'Türk olmayan, İranlı, Fars' karşılığında bir bakıma *Türk* ile karşıt anlamlı ikilemedir. *Türk o Tacik* 'Türk ve Tacik' ikilemesi Tacikçede 'herkes, tümü' karşılığındadır.

²¹ İranlı sözlükbilimci Mo'in'e göre *Tacik*, Türkçe kökenli 'yabancı' karşılığındaki *Tat* ile küçültme eki *-çik*'ten türemiştir (1331, s. 994).

²² 'Halk etimolojisi, yanlış etimolojidir' (< İng. *Folk etymology is false etymology*).

²³ Sanskrit kökenli *sart* (ticaret kervanı) sözcüğü, Eski Türkçe döneminde Soğdlar gibi Orta Asya'nın uluslararası ticaret yapan İranlı toplulukları ifade eden bir etnik terim olarak kullanılmaya başlamıştır. Sonraki dönemlerde *Sart*'ın hangi etnik grubu ifade ettiği ayrı bir yazı konusu olacak kadar karmaşıktır.

Arap olmayan toplulukların, özellikle yeni Farsça ve Türkçe konuşan toplulukların İslam çatısı altında toplanmaları, Arapçanın bilim, Farsçanın edebiyat dili hâline gelmesiyle, bilim adamlarının baba adları ve doğum yerleri yani ‘vatan’ları, neredeyse biricik kimlik bilgisi olmuş, etnik ayrılıklar silikleşmiştir. Doğal olarak bilim, sanat ve edebiyatta Fars-Tacik ayrımı bir yana, Türk-Arap-Fars-Tacik ayrımları dahi ortadan kaybolmuş, kültür tarihi bir bakıma ortaklaşma sürecine girmiştir. Bu nedenle, bilim ve düşün insanları, örneğin İbn-i Sina, Ulusçuluklar çağında, aynı anda ‘üç dil’in konuşurları tarafından da Arap, Fars, Tacik veya Türk olarak kabul edilebilmektedir.

‘*Sart, Farsigu Farsiwan*’ Etnonimleri: Sovyet dönemine değin zaman zaman *Sart* sözcüğü gibi, pejoratif çağrışımları olan *Tacik*’in yanında, *Farsigu* ‘Farsça konuşan’, *Farsiwan* ay., *Farsi* vb. adlar da kullanılmıştır. *Tacik*’in modern anlamda, belirli bir siyasi coğrafyada yaşayan ve genel Farsçanın bir değişkesini konuşan halkı ifade etmesinin başlangıcı, Sovyet dönemidir.

Tacikler ve Farslar (İranlılar): Gerçekte Tacikler, İran platosundaki Farsların doğrudan bir uzantısı değildir. Her iki topluluk da İran dilli olmalarına; dilde, kültürde ve dinde ortak değerleri paylaşmalarına karşın Taciklerle İranlıların etnik ve dilbilimsel kökenleri farklıdır. Farslar, Eski Pers ve Sasani imparatorluklarının; Tacikler ise Baktir, Soğd ve Part gibi Doğu siyasi coğrafyalarındaki İran topluluklarının modern temsilcileridir. Bu nedenle, bir kuzeydoğu İrani halk olan modern Taciklerin, dilbilim ve kültür tarihi bakımından güneybatı İrani dilli Farslardan, tıpkı Pamir Tacikleri gibi, farklı bir gelişme göstermeleri beklenirdi. Nitekim Pamirlerde konuşulan *Bartangi*, *İşkaşimi*, *Munci*, *Roşeni*, *Şugni*, *Wahi*, *Yazgulami* vd. yerli Pamir dilleri, Tacik Farsçasıyla aynı gelişim süreçlerini paylaşmaz.

Pamiriler
<http://anthrocivitas.net>

Modern Tacikçenin Farsçaya yakın bir değişke olmasını, dilbilimciler Pers ve Sasani imparatorluklarının bölgeyi kısmen ellerinde bulundurmaları ile açıklamaktadır. Bu süreçte, ana dilin terk edilmesi ve baskın siyasal gücün dilinin, yani Farsçanın benimsenmesiyle sonuçlanan dilbilimsel bir uyarlamanın söz konusu olduğu, bu uyarlamada kısmen Zerdüştlerin ve daha sonra Araplar tarafından sürülen diğer Fars dilli unsurların bugünkü Tacikistan’a göçlerinin de rolünün bulunduğu ileri sürülmektedir.

Pamiriler: *Pamirî*, *Badahşanî* veya *Dağ Tacikleri* olarak adlandırılan yedi küçük etnik gruptan oluşan yerli toplulukların ana yurdu, ülkenin doğusundaki

Dağlık Badahşan bölgesidir. Adlarını Pamir dağlarından alan Pamiriler, Tacik çatısı altında toplanmakla birlikte, asıl Tacik kitleden inanç, dil ve kültür bakımından kısmen farklıdır. Pamiriler, Tacikistan'ın yanı sıra Afganistan, Pakistan ve kısmen Çin'de azınlık olarak 'Dünyanın Çatısı'nın rakımı en yüksek bölgelerinde yaşamaktadırlar. Pamiriler kendilerini öncelikle *İşkaşimi*, *Ruşani*, *Şugni*, *Wahi*, *Yazgulami* vb. yaşadıkları vadilerin adıyla, ardından *Pamiri* ve son olarak *Tacik* şeklinde adlandırmaktadırlar.

Yagnobiler: Tacikistan'ın kuzeybatısında, Sugd vilayetinde adını aynı adlı nehirde alan, yine Tacik çatısı altında toplanmakla birlikte, ölçünlü Tacikçeden oldukça farklı bir dil konuşan *Yagnobi* topluluğu bulunmaktadır. Dilleri yok olma tehlikesine maruz Yagnobilerin, eski Soğdların temsilcileri olduğu ileri sürülmektedir.

Diğer Halklar: Taciklerden sonra nüfusça ikinci büyük yerli topluluk Özbeklerdir. Sayıları az da olsa, diğer Türk dilli Kırgız, Türkmen, Kazak, Uygur azınlıklar vardır.

Yabancı Bir Ülkede Yabancı Kalanlar: 18. yüzyıldan itibaren ülkeye göç eden Rusların yanı sıra Tacikistan'a sürülen veya yerleştirilen Kırım Tatarları, Ukraynalılar, Beyaz Ruslar, Gürcüler, Osetler, Ermeniler, Koreliler vd. yerli olmayan nüfusu teşkil ediyordu.

Ruslar: Yaşanan iç savaş, ekonomik sorunlar vd. nedenlerle 1989 nüfus sayım sonuçlarına göre Tacikistan'da genel nüfusa oranı 7,6 olan ve % 93,8'i kentlerde (194,691'i başkent Duşanbe'de) yaşayan 388 bin Rus nüfusun çok azaldığı, kalanların büyük bir bölümünün de ülkeyi terk etme eğiliminde olduğu ifade edilmektedir. Ruslar daha çok başkent Duşanbe ve çevresi ile Sugd vilayetinde bulunuyordu. Dağlık Badahşan, Rus nüfusun en az olduğu bölgeydi.

Ruslar bekleneneği gibi, ülkede genellikle ticaret ve hizmet sektörlerinde, sanayide kalifiye teknik elemanlar, idari personel, kültür işçisi ve profesyonel aydınlar olarak çalışıyorlardı. Kazakistan dışında tarım, Rusların uğraşı alanları içinde yer almıyordu. Başta Komünist Parti olmak üzere, kamudaki kadroların önemli bir bölümünü de aynı şekilde Ruslar oluşturuyordu. Orta Asya cumhuriyetleri içinde, son 150 yıl içinde bölgeye göç eden Rus nüfusun en dramatik biçimde azaldığı ülke Tacikistan'dır. Başkent Duşanbe'deki birkaç bin Rus ile Nurek HES'te çalışanlar ve aileleri dışında bugün Tacikistan'da neredeyse Rus nüfus kalmamıştır. Alanda bulunan sürede de bu durum gözlenmiştir. Pancakent'te görev yapan Tacik kökenli bir Rus dili ve edebiyatı öğretmeni, Rusçanın eskisi gibi öğretilemediğini, Rusça öğrenmeye çalışanların, artık kentte Rusça konuşan 'muhit' bulunmaması nedeniyle yeterince başarılı olamadıklarını ifade etmişti. Bu tersine göçte, Tacikçenin devlet dili ilan edilmesi ve ülkede yaşanan yıkıcı iç savaş kadar, yaşanan sosyoekonomik

sorunlar ile bu sorunların titüler olmayan gruplara, bu arada Ruslara yönelik tepkiyi de gündeme getirmiş olması rol oynamıştır.

Yahudiler: Yerli Yahudi nüfusun da hemen hemen tamamının ülkeden ayrıldığı, 2011 itibarıyla Duşanbe’de yerli Yahudi nüfusun onlu sayılar civarında olduğu kaydedilmektedir.

Tacikistan Dışındaki Tacikler: Tacikistan dışında Özbekistan, Afganistan ve Pakistan’da kalabalık otokton (yerli) Tacik azınlıklar yaşamaktadır. Çin, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkmenistan’da da az nüfuslu Tacik azınlıklar vardır.

Özbekistan: Özbekistan’daki Tacik nüfusun sayısı ve genel nüfusa oranı her zaman tartışmalı olagelmıştır. Özbeklere göre Tacik azınlığın oranı % 5; Tacikistan’a göre, en az % 20-30’dur. Özbek makamları ile Taciklerin kaynakları arasında büyük farklar vardır. Tacik kaynakları onyıllardır etnik Taciklerin nüfusa Özbek olarak kaydedildiklerini ileri sürmektedir. Tacik ya da Özbek etnik gruplarına mensup oldukları hâlde ana dili olarak diğer etnik grubun dilini bildirenler de vardır (Gross, 1992, s. 66). Doğal olarak gerçek rakamı saptamak mümkün değildir. Türkolog Menges 1929’da Buhara’da % 80, Semerkand’da % 60 ve Taşkent’te % 30 civarında Tacik yaşadığını ileri sürmüştür (1968, s. 25).

Afganistan: Afganistan nüfusunun yaklaşık % 30’u Farsça konuşan Sünni Müslüman Taciklerdir. Afgan Tacikleri, Peştunlardan sonra ülkedeki en kalabalık ve en etkin etnik gruptur. Kabil, Herat ve Mazar kentlerinin önemli bölümünü Tacikler oluşturur. Tacik nüfusun büyük bir bölümü kuzeydoğudaki dağlar boyunca dağılmıştır. Afganistan Tacikleri, bir ölçüde Tacikistan Tacikleri gibi, kendilerini, Tacik etnik kimliğinden ziyade *Pancşiri*, *Şomali*, *Salangi* vb. bölgelere veya *Kabuli*, *Herati* vb. yaşanan kentlere göre adlandırmaktadırlar. Kırsal kesimlerde yaşayan Tacikler esas olarak tarımla, kentlerde yaşayanlar ise ticaret, bürokrasi ve entelektüel faaliyetlerle uğraşmaktadırlar.

Afganistan Farsçası, yüzyıllardır, Afganistan halkları arasında ortak anlaşma aracı olmuştur. Devlet yönetiminde, yüksek kültürel etkinliklerde ve dış ilişkilerde Farsçanın kullanılması Taciklere, ülkeyi kim yönetirse yönetsin, önemli bir güç odağı olma imkânı sağlamıştır (Barfield, 2010, s. 26). Afganistan Tacikleri dil ve kültür bakımından Tacikistan Taciklerinden kısmen farklıdır. 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren birbiriyle taban tabana karşıt iki ayrı kültürel, siyasal ve ideolojik ortamda yaşayan iki halk arasındaki bu farklar doğaldır.

Pakistan: Pakistan’da Tacikistan’a nispeten yakın bölgelerde yaşayan ve tarihî süreçte Pakistan’a göç eden toplumsal prestijleri yüksek kalabalık bir Tacik

nüfus vardır. Bunların sayısı ile ilgili açık ve tutarlı bir bilgi bulunmamakla birlikte 1-2 milyon arasında bir rakam telaffuz edilmektedir. Ayrıca Pakistan'ın kuzeyinde yaşayan küçük Wahi azınlığından da söz edilebilir. Ülkede, Afgan mültecileri ve Tacikistan'daki iç savaşın kaçanlar ve öğrenim için bu ülkeye gelen öğrencilerle birlikte önemli bir Tacik diasporası da bulunmaktadır.²⁴

Çin: Çin'in Sinkiang Özerk Bölgesi (Doğu Türkistan), Taşkurgan Özerk İlçesi'ndeki yazı dilleri bunmayan Sarikoli ve Wahi Tacikleri, Tacikistan Pamirilerinin doğal uzantılarıdır.

Diğer Ülkeler: Kazakistan'da 30 bin, Kırgızistan'da 50 bin, Türkmenistan'da büyük bir bölümü iç savaş sırasında Tacikistan'dan kaçan birkaç bin etnik Tacik, diasporada, özellikle Rusya Federasyonu'nda ve Kazakistan'da, deyim yerindeyse, Tacik ekonomisini ayakta tutan çok sayıda göçmen Tacik işçi yaşamaktadır.

Tacik Dışyapısı (Fenotip): Tacikler, fiziksel görünüm bakımından, her ne kadar geniş bir fenotip (genotip değil) alan sergilese de, Türkiye Türklerine diğer Türk dilli halklardan daha yakındır. Nispeten koyu tenli, siyah saçlı Kafkas-Akdeniz tipolojisindeki Taciklerin yanı sıra Mongoloid Tacikler de dikkat çeker. Ülkenin doğusunda yaşayan açık tenli Pamiri azınlığın dışyapısı diğer Taciklerden farklıdır.

Osmanlı tarihçilerinin, çekik gözlü Oğuzların, ana yurtlarından ayrılıp Taciklerin bulunduğu bölgelere gelmeleri ve onlarla karışmaları ve bu bölgelerin suyundan, havasından da etkilenmeleriyle fiziksel bakımdan Tacikleştğini, Tacik görünümünü aldığını kaydetmeleri ilgi çekicidir.²⁵ Bu bilgiler Türk ve İran dilli halklar arasındaki ilişkinin boyutları ve derinliği hakkında ipuçları sunmaktadır.

²⁴ Birleşmiş Milletler Mülteciler Ajansının kayıtlarına göre, Tacikistan'daki İç Savaş döneminde yüz binlerce Tacik ülkeden kaçmak zorunda kalmış, kaçanların bir bölümü Pakistan ve Afganistan'a sığınmıştı. Afganistan'a sığınan 50 binden fazla Tacik'in bir bölümü, bu ülkenin imkânlarının yeterli olmaması nedeniyle, okul vd. imkânlar sağlamak amacıyla eşlerini ve çocukları Pakistan'a göndermişti. bk. <http://www.unhcr.org/3d99d4654.html> (1 Ekim 2002).

²⁵ "Filcümle ol vaktin ki Oğuz kavmleri kendü vilâyetlerinden Maveraünnehr ve İrân iklimlerine geldiler ve tevâlüd ve teväsülleri bu iklimlerde oldu, bu yirlerün suyu ve havâsı muktezâsınca tedric ile şekilleri Tacik şekline döndü ve çün mutlak Tacik degüllerdi, Tacik kavmleri anlara *Türkmân* didiler." (Yazıcıoğlu, 18) (Demir, 2011, s. 59).

"Her bir boy bir iklime düşe, Tâcîk ve Otrak ile karışalar, boylu boyunu ve süñüğünü unıdalar" (Yazıcıoğlu, 28) (Demir, 2011, s. 65).

Türk Dilli Azınlıklar

Özbekler: Tacikistan'da sayısı ve oranı kesin olarak bilinmemekle birlikte, genel nüfusun en az % 15'ini Özbeklerin teşkil ettiği tahmin edilmektedir. Resmî kaynaklardaki rakamlar % 15'lerden % 25'lere kadar değişmektedir. Yerli Özbek çevrelere göre, bu oran % 20'nin üzerindedir.

Haziran/Temmuz 2011, Tacikistan, Sarazm

Özbekler ülkenin güneyinde Kurgon-Teppa (Rus. Kurgan-Tyube) ve kuzeybatısında Sugd'da, Özbekistan sınırına yakın bölgelerde yani Fergana Vadisi'nin doğusunda yoğunlaşmaktadır. Başkentte de çok sayıda Özbekçe konuşuru bulunmaktadır. Özbekler genellikle *kışlok*'larda, yani köylerde yaşamaktadır. Yazarın alanda bulunduğu dönemde görüşülen kaynaklar, Özbeklerin ticaret yaşamında başarılı oldukları, özellikle gıda sektöründe çok sayıda Özbek kökenlinin istihdam edildiğini ifade etmişlerdir.

Duşanbe, Tursunzode vd. yoğun Özbek nüfusun yaşadığı bölgelerde Özbekçe, Tacikçe ve Rusça öğretim yapılmakta, sayısı ve tirajı az da olsa, Özbekçe dergi ve gazete yayımlanmaktadır. Bağımsız Özbek sivil toplum kuruluşu yoktur. Tacikistan iç savaşında her ne kadar etnikten çok, bölgesel ve ideolojik saikler etkili olsa da, iç savaş sürecinde Özbekler genel olarak hükümet güçlerine sadık kalmakla birlikte, kuzeydeki bazı Taciklerin Özbekistan ile birleşme yönünde niyetleri bulunduğu ileri sürülmüştür. Tacikistan ve Özbekistan'ın bugünkü siyasal sınırları ve etnik kompozisyonları, Sovyet toplum mühendisliğinin ürünüdür.

Özbeklerin eğitim düzeyi ve ekonomik bakımdan Tacik halka oranla daha olumsuz koşullarda bulunduğu, bununla birlikte, Tacik halkla barışık olduğu anlaşılıyor. Sovyet döneminde Semerkand ve Buhara'ya karşılık Tacikistan'a bırakılan Özbek yoğunluklu Sugd bölgesinde zaman zaman kaydedilen kimi etnik kıpırdanmalara karşın, 2011 yılı itibarıyla Özbekistan ile birleşme ya da ayrılıkçı bir kalkışma yönünde açık ve organize bir düşünce birliği ya da hareket bulunmadığı görülüyor. Özbeklerin yaşadığı sorunlar genellikle etnik ayrımcılıktan değil, hantal bürokrasiden kaynaklanmakta, bu nedenle, Özbek'in yaşadığı sorunla Tacik ya da diğer halklar da karşılaşabilmektedir. Her iki ülkenin yani Özbekistan ve Tacikistan'ın, azınlıklarını potansiyel tehdit ögesi olarak değerlendirdiklerine ilişkin açık bir kanıt bulunmamakla birlikte, Tacik çoğunlukla aynı kültürü ve aynı manevi değerleri paylaşmalarına karşılık, Özbeklerin, mevcut pro-Tacikçi politikalarından olumsuz yönde etkilendikleri,

aynı şekilde kamuda ve yasamada nüfus oranlarına paralel nicelikte temsil edilmedikleri kaydedilmektedir.

Tacikistan ve Özbekistan'da yaşayan Özbek ve Tacik azınlıklar iki ülke arasında gerilim yaratma potansiyeline sahiptir.

Yazarın Tacikistan'da bulunduğu dönemde yapılan görüşmelerde, Tacikistanlı Özbeklerin, aydın çevrelerde Türkiye'ye belli bir ölçüde ilgi olmakla birlikte, genel olarak Türkiye'den herhangi bir taleplerinin bulunmadığı gözlenmiştir.

Diğer Türk Azınlıklar: Pamirler bölgesinde az sayıda Kırgız ve özellikle başkentte ticaretle iştigal eden Uygur kolonisi ile Türkmen, Tatar ve Kırgız azınlık mensupları bulunmaktadır. İkinci Dünya Savaşı sırasında Fergana Vadisi'ne sürülen Kırım Tatarlarının önemli bir bölümü, Ahıska Türklerinin akıbetine uğramamak için Tacikistan da dâhil olmak üzere bölgeyi terk etmişlerdir. Bugün ülkede ne kadar Kırım Tatarı ve Kazan Tatarı bulunduğu ilişkin net bir bilgi yoktur.

Uygurlar: Uygur kaynaklarına göre ülkede 6 bin civarında Uygur yaşamaktadır. Tacikistan'ın Çin ile yakın ticari ve ekonomik ilişkileri Uygur diasporası için avantaj olduğu kadar önemli bir risk ve tehdit unsurudur.

Çin'in özellikle ayrılıkçı/bölücü olarak nitelediği Uygur mültecilere yönelik olarak çevresindeki ülkeleri, bu arada Tacikistan'ı örtülü biçimde baskı altına aldığı, bu ülkelerin de zaman zaman Çin'in talebi üzerine ülkelerinde bulunan Uygurları sonu hapis ya da ölümle bitecek bir sürece karşın, suçluların iadesine ilişkin ikili anlaşmalara binaen Çin'e teslim ettikleri bilinmektedir.²⁶ Tacik işadamlarının yoğun ticari faaliyetleri, Çin'in Tacikistan'daki yatırımları ve her şeyden önce, bu süper güç ile komşu olması nedeniyle, Tacikistan makamlarının 'Sinkiang' Uygur Özerk Bölgesindeki gelişmelere karşı sessiz kaldığı, Uygur mültecilere karşı sınır kontrollerini sıkılaştırdığı, Çin'i rahatsız etmemeye çalıştığı dikkati çekmektedir.²⁷

Kırgızlar: SSCB 1989 nüfus sayımına göre, Tacikistan'da yaşayan Kırgızların nüfusu 64 bindir. Ana Kırgız yerleşim bölgeleri Tacikistan'ın kuzeyinde ve kuzeydoğusunda, Kırgızistan sınırı civarındadır. Aynı yıl itibarıyla, Kırgız nüfusunun 11 bini kuzeybatıda, Dağlık Badahşan Özerk Bölgesi'nde, geri kalan nüfus ülkenin orta kesiminin kuzeyinde yaşamaktaydı. Kırgız nüfusunun 1989 nüfus sayımından hareketle, bugün 70 binin üstünde olduğu tahmin edilebilir. Kırgızlar, zor doğa ve iklim koşullarında konargöçer yaşam tarzlarını

²⁶ 2011 yılının ilk günlerinde Çin'e teslim edilmek üzere tutuklandığı öne sürülen Tacik yurttaşları ile evli Uygur kökenli üç Türk yurttaşı ile ilgili haber için bk. <http://www.rfa.org> (24.01.2011).

²⁷ <http://www.uyghurcongress.org/en/wp-content/uploads/GfbV-May-2010.pdf>

sürdürmektedir. İsfara ve Voruh'daki su kaynaklarının paylaşımı konusundaki anlaşmazlıklar ve yasa dışı sınır geçişleri Kırgızistan'ın ilgisini kısmen Tacikistan'daki Kırgızlar üzerine çekmişse de, hâlen Tacikistan'da ne kadar Kırgız yaşadığı hususunda bilgi yoktur. Bilindiği gibi, Pamir bölgesinin Afganistan kısmında kalan Kırgızlar Türkiye'ye getirilmiş ve Van civarındaki Ulupamir adı verilen köye yerleştirilmişti. Ancak şu an itibarıyla Pamirlerin Tacikistan bölümünde yaşayan Kırgızlarla ilgili sağlıklı veri bulunmamaktadır.

Tacikçe: İran Dilleri Ailesinin Üyesi

İran Dilleri Coğrafyası: İran dilleri, çok sayıda sözlü ve yazılı dilden oluşan geniş bir ailedir. Hint-Avrupa dillerinin *Asya/Hint-İran (Satem)* dilleri koluna mensup olan İran dilleri ailesinin yer aldığı coğrafya doğudan batıya, Çin'in batısından Suriye'nin kuzeyine, Anadolu'ya; kuzeyden güneye, Kafkaslardan Umman Denizi'ne değin uzanır. Ailenin en doğusunda Çin'de konuşulan *Çin Tacikçeleri (Sarikoli ve Wahi)*, en batısında Anadolu'daki Kürtçe diyalektler, en güneyinde Umman'ın kuzeyinde, Arap yarımadasının tek İran dili *Kumzarî*, en kuzeyinde ise *Osetçe* yer alır.

İran dilleri alfabe sırasına göre *Afganistan, Azerbaycan, Çin, Gürcistan, Hindistan, Irak, İran, Körfez ülkeleri (Bahreyn, Umman, Yemen, Birleşik Arap Emirlikleri), Osetya, Özbekistan, Pakistan, Rusya Federasyonu, Suriye, Tacikistan ve Türkiye*'de yaklaşık 150 milyon kişinin ana dili veya ikinci dilidir. İran dilleri ailesinin Slav, Türk, Fin-Ugor vd. dil aileleri ile temasları bu halkların dil ve kültür tarihlerinde derin izler bırakmıştır.

İran Dilleri Arasında Karşılıklı Anlaşılabilirlik: İran dilleri arasındaki karşılıklı anlaşılabilirlik oranı *Farsça, Tacikçe* ve *Derî* arasında yüksek; *Farsça-Kürtçe, Farsça-Osetçe*, hatta Tacikistan'ın Dağlık Badahşan Özerk Vilayeti'nde konuşulan *Pamirî-Tacikçe* veya Tacikistan'ın kuzeyinde adını aynı adlı nehirден alan ve Soğdcanın devamı olduğu ileri sürülen Yagnob halkının dili *Yagnobî-Tacikçe* karşılaştırmalarında ise çok düşük, bazen sifıra yakındır. Bu dillerin konuşurları diğer Taciklerle ancak Tacikçe veya Rusça konuşarak iletişim kurmaktadırlar. Yagnobî ve Pamir dilleri, Tacikçe ile akraba olmalarına karşın, karşılıklı anlaşılma oranının çok düşük olması itibarıyla, dilbilimsel bakımdan ayrı dil sayılabilir.

Fars Dilleri Ailesi: İran, Afganistan ve Tacikistan'ın resmî dilleri *Farsça, Derî* ve Tacikçe, *Fars dilleri ailesini* oluşturur. Nüfus bakımından İran dilleri içinde çoğunluğu teşkil eden Farsça konuşan halklar (Far. فارسی زبانان *Fârsî-zebânân*) dil, din, edebiyat, kültür ve kimlik bakımından diğer İran halklarına oranla birbirlerine daha yakındır. *Farsça, İran'ın; Derî, Afganistan'ın; Tacikçe, Tacikistan'ın resmî dilidir.* Bu üç Fars dili birbirlerinden ses, biçim, söz varlığı vb. düzeylerde küçük farklılıklarla ayrılır. Zaman zaman *Tacik Farsçası, Afgan Farsçası* veya yalnızca *Farsça* terimleri kullanılmakla birlikte, tarihî Doğu

Farsçasına ait arkaizmleri taşıyan Derî ve Tacikçe, Tahran değişkesinin ölçünlerine tâbi değildir. Ancak bölgesel diyalektler sınırdış ülkedeki akraba değişkelerine dilbilimsel bakımdan yakınlaşabilir. Örneğin, Kulob bölgesinin değişkesi *v* sesinin *w* olarak telaffuz edilmesi bakımından ölçünlü Tacikçeden çok, Afganistan Farsçasına yakındır. Tacikçe, kısmen Rusça ve Özbek Türkçesi etkisi altındadır.

Fars Dilleri Arasında Karşılıklı Anlaşılabilirlik: Farsça ve Farsçanın, 'kız kardeş'leri Derî ve Tacikçe, Fars dilleri ailesinin yazı dilleridir. Sözlü iletişimde Tacikçe veya Farsça konuşurları arasında asimetrik bir karşılıklı anlaşılabilirlik ilişkisi vardır. Eğitilmiş bir Farsça konuşurunun, ilk dinleyişte Tacikçeyi anlama oranının % 50-60'lar civarında bulunduğu 'ampirik' olarak biliniyor.

İran Dilleri Haritası

<http://indoeuro.bizland.com>

Eğitilmiş Farsça konuşurunun bölgelere göre değişmekle birlikte, Tacikçe sözel değişkeleri anlamakta biraz daha güçlük çekeceği öngörülebilir. Ancak bu dillerin konuşulduğu bir coğrafyada yaşanması durumunda, kısa bir süre zarfında anlama oranı % 90'lara ulaşmaktadır. Tacikçe konuşurunun eğitim düzeyi yükseldikçe, ölçünlü Farsçayı anlama düzeyi de yükselmektedir. Aynı tarihsel ve kültürel kaynaklardan beslenen Tacik, Fars ve Afgan kökenli eğitimli bireylerin tercümanlık olarak anlaşmaları mümkündür. Farsça konuşan devletlerin resmî toplantılarında çevirmen kullanılmadığı ifade edilmektedir.

Tacikçe ve Farsça İki Ayrı Dil mi? Modern Tacikçe grameri, söz varlığı vb. genel dilbilimsel özellikleriyle tipik bir *Farsi* dildir. Bu dili diğer Farsi dillerden ayıran en önemli dilbilimsel farklılıklar bir dizi özgün fonetik özellik, söz varlığındaki Rusça kopyaların fazlalığı, özellikle sözlü dildeki Kıpçak ve Çağatay tipindeki Türkçe söz varlığının ve morfolojisinin etkileri, dağlık coğrafyanın izolasyonu nedeniyle diğer Farsi dillerde bulunmayan arkaik öğelerin varlığıdır. Öte yandan modern ölçünlü Tacikçe, sanılan aksine, başkent Duşanbe değişkesine değil, kuzeybatı değişkelerine dayalıdır. Duşanbe'nin, Rusların kurduğu ve çoğunlukta bulunduğu bir şehir olarak, Tacik dili ve kültürünün gelişmesine katkısı, Rus kültürünün ve Rusçanın gölgesinde kalmıştır.

Farsça-Tacikçe (Tacik Farsçası) ilişkisi, Türkiye Türkçesi-Azerice (Azeri Türkçesi) arasındaki ilişkilere ve bu ilişkilere karşı alınan farklı tutumlara benzemektedir. Genellikle, İran'a mesafeli olanlar; Tacikleri Farslardan ayrı bir

halk olarak kabul edenler, dillerini *Tacikçe* olarak adlandırmakta, ulusçu ve dinî duyarlılığı yüksek çevreler ise farklı sebeplerle *Tacik Farsçası* veya yalnızca *Farsça* terimini kullanmayı tercih etmektedirler. Ancak genel eğilimin *Tacikçe* değil, *Farsça* ya da *Tacik Farsçası* şeklinde olduğu anlaşılıyor.²⁸ Bununla birlikte resmî süreçlerde *Tacik* ve *Tacikçe* vurgusu ön plandadır.

Kiril Alfabeti ve Arap Alfabeti: Farsça ve Tacikçe farklı alfabelerle yazılmaktadır. Tacikistan Tacikleri Kiril alfabetini, Afganistan Tacikleri ise, İranlılar gibi Arap alfabetini kullanmaktadırlar. Alfabe farklılığı kardeş diller arasında önemli bir engeldir. Özel bir çaba söz konusu değilse, Tacik'in Arap harfleri ile yazılmış bir metni, aynı şekilde İranlının Kiril harfleri ile yazılmış bir metni okuma imkânı yoktur. Sanal ortamdaki özel iletişimde Latin harflerinden de yararlanılmaktadır.

Tacikçe ve Azınlıklar: 1989 nüfus sayım sonuçlarına göre, Tacikistan'da nüfusun % 62'sini oluşturan titüler halk, yani Tacikler arasında Rusça bilenlerin oranı % 31, nüfusun % 24'ünü oluşturan Özbekler arasında % 22, nüfusları % 1'in altında bulunan Tatarlar arasında % 88, Kırgızlar arasında ise % 19 idi. Titüler olmayan halklardan Özbeklerin yalnızca % 17'si, Rusların % 4'ü, Tatarların % 3'ü, Kırgızların ise % 13'ü Tacikçe biliyordu (Tishkov, 1997, s. 91). Yazarın bölgede bulunduğu 2011 yazında üniversite çağına geldikleri hâlde Tacikçe bilmediklerini, bu dili daha sonra kendi çabalarıyla öğrendiklerini ifade eden Özbeklerle karşılaşmıştır.

Tablonun genel olarak değerlendirilmesi durumunda, Baltık cumhuriyetlerinin halkları dışında, Tacikler arasında diğer birlik cumhuriyetlerindeki halklara oranla Rusça bilenlerin oranının düşük olduğu görülmektedir. Beklenebileceği gibi, Ruslar SSCB'nin egemen halkı olarak Tacikistan da dâhil, Sovyet sınırlarının hiçbir bölgesinde küçük oranın dışında, titüler halkın dilini öğrenme ihtiyacı hissetmemişlerdir. Tacikistan sınırları dâhilinde yaşayan titüler olmayan halkların da Tacikçe hatta Tatarlar dışında Rusça öğrenme eğiliminde bulunmadıkları anlaşılmaktadır. Ancak bağımsızlığın ardından Tacikçenin resmî süreçlerde işlevselleşmesi ve doğal olarak statüsünün yükselmesiyle durum tersine dönmeye, özellikle kentlerde, Tacikçe bilmeyenlerin yaşam koşulları ağırlaşmaya başlamıştır.

Tacikçe, Rusça ve Kamusal Alan: SSCB döneminde dildeki Rusçalaş(tır)ma süreciyle, Tacikçe pek çok sözcük hatta gramer ögesi yerlerini Rusça karşılıklarına bıraktı. Rusçadan yapılan kopyalar, Ruslarla birlikte gelen modern

²⁸Tacik toplumsal medyasında yapılan 'Hangi eşanlamlı terimi daha çok kullanıyorsunuz?' sorusunun sorulduğu bir ankete katılan 22,295 kişiden 21,095'i (% 94,6) *Persçe/Farsça*; 220'si (% 1) *Farsiwan*; 980'i (% 4,4) ise *Tacik* seçeneğini işaretlemiştir (bk. <http://tajikam.com>).

yaşamın gerektirdiği teknik, idari, askerî, sanatsal alanlardaki kavramların karşılıklıydı. İleri düzeyde Rusça bilenlerin, iki dillilerin önü açıldı, Rusça öğrenemeyenler eğitim imkânlarından yoksun kaldı, yeni dönemin imkânlarından yararlanamadı. Bu nedenle Rusça, Tacikler gibi ana dilleri Rusça olmayan halklar için aynı zamanda bir prestij dili oldu.

Son dönemlerde Tacikçeyi gerçek anlamda devlet, bilim ve edebiyat dili hâline getirmek amacıyla yoğun bir çaba gösterilmekte, bu çerçevede söz varlığını Rusça öğelerden arındırmak üzere yeni sözcükler üretme yoluna gidilmektedir.

1989'da Tacikistan SSC'de çıkarılan Dil Yasası, Tacikçenin işlevselleştirilmesi sürecinde önemli bir dönüm noktasıdır. Tacikistan Cumhuriyeti Anayasası'nın ikinci maddesine göre Tacikçe, Tacikistan'ın devlet dilidir. Cumhuriyet sınırları içinde yaşayan 'milliyetler ve halklar' günlük yaşamda ve eğitimde ana dillerini kullanabilmektedirler.²⁹ Devlet dilinin Tacikçe olmasına, kamu görevlilerinin Tacikçe bilmesi ve kullanması zorunluluğuna karşın, fiiliyatta resmî yazışmalar hâlâ önemli ölçüde Rusça yapılmaktadır.³⁰ Bu nedenle, basın yayın dünyasında Rusçanın kamusal alanda kullanılmasına yönelik sınırlamaların getirildiği haberlerine rastlanmaktadır. Yasal mevzuatta Rusçanın işlevi halklar arasında anlaşma dili olarak ifade edilmiş, ancak anayasadaki bu hüküm, Rusya'nın olası tepkisine karşın, 2009'da iptal edilmiştir. Rusçanın etkisini azaltmaya yönelik simgesel bakımdan önemli bir uygulama da soyadlarındaki Sovyet bakiyesi soyadlarına getirilen *-ov(a)* ve *-ev(a)* eklerinin atılmasıdır. Devlet başkanının adı, *Emomali Rahmonov* (resmî belgelerde zaman zaman eski biçim de görülmekle birlikte), 2007'de *Emomali Rahmon* (Tü. İmam Ali Rahman) olarak değiştirilmiştir.

'Dilimiz, varlığımızdır' diyen Devlet Başkanı *Emomali Rahmon* birçok kez Tacikçenin doğru ve etkili biçimde kullanılması ve özenle korunması ve geliştirilmesi gerekliliğine işaret ve dilin ulusal onurun simgesi olduğunu ifade etmiştir. Rahmon'un önderlik ettiği dil politikalarının amacı, Tacik ulusçuluğunu yükseltmenin yanı sıra, Rus dilinin yarattığı kültürel ve siyasal vesayeti asgari seviyeye düşürmektir.

Tacikistan'da günlük hayatta Kazakistan, Kırgızistan vd. Türk cumhuriyetlerinin aksine, ana dili, Tacikçe yaygın olarak kullanılmaktadır. Okullarda Tacikçenin yanı sıra Rusça dersler de verilmektedir. Ülkedeki Rus

²⁹ "Madde 2. Tacikistan'ın devlet dili Tacikçedir. Rusça milliyetler arasında bir iletişim dilidir. Cumhuriyet topraklarında yaşayan bütün milliyetler ve halklar ana dillerini özgürce kullanma hakkına sahiptir."

³⁰ Zaman zaman Tacik resmî kurumlarının web sitelerinde, ilgili sitenin Tacikçe sürümünde başlıklarının dışında içeriğe rastlanmadığı, ancak aynı başlığın Rusça sürümünde metinlerin tamamına yer verildiği görülmektedir.

kökenliler sayıca çok azalmalarına karşın, Rusçanın hayatın her alanında hâlâ etkin olduğu, hatta bağımsızlık sonrasında yetişen kuşaklar tarafından da kullanıldığı dikkati çekmektedir. Büyük yerleşim merkezlerinden uzak köylerde ise özellikle iç savaş sonrasında Rusçanın büyük ölçüde unutulduğu ifade edilmektedir. Sovyet dönemini yaşayanlar orta yaş kuşaklar ise, genç kuşakların Rusçalarının yetersiz olduğunu dile getirmektedir. Halk genellikle Tacikçe konuşmakta, ancak gerekli gördüğü durumlarda ‘kod değiştirerek’ Rusçaya geçmekte, özellikle Tacik olmadığını hissettikleriyle Rusça iletişim kurmaya çalışmaktadır.

Tacikçe ve Sovyet Dil Politikaları: Sovyet rejimi dil adlarını ve dilleri siyasal ve ideolojik argüman olarak kullanmıştır. SSCB sınırları dâhilindeki halklardan Almanya, Türkiye, İran gibi bağımsız devletlerle ‘dildaş’ olanların dilleri ya inkâr edilmiş ya da bu diller yerelleştirme, alfabe değişikliği vb. yöntemlerle farklı yazı dilleri hâline getirilmiştir. En geniş ölçüde Türk dilli topluluklara yönelik bu politika, diğer topluluklara ve dillere de uygulanmıştır.³¹

Sovyetler Birliği’nin kuruluşuna değin resmen *Tacikçe* adlı bir dil, *Tacikistan* adlı bir ülke yoktu. Tacikçenin ayrı ve resmî dil hâline getirilmesi, Tacik ulusunun inşası, bu süreçlerde toplumsal, siyasal vd. kurumların oluşturulması, Sovyetlerin 1920’lerdeki milliyetler politikasının ürünüdür.³² Sovyet dönemine kadar *Farsi* veya *Farsi-Dari* olarak bilinen dil, Sovyetler döneminde *Tociki* yapılarak İran Farsçasından farklılaştırılmış, dolayısıyla, asıl Fars dilli kitleden farklı bir etnik kimlik inşa edilmiş, ayrı siyasi sınırlarda bulunsalar da Rusya’daki Farsça konuşanlarla/yazanlar ile İran’da Farsça konuşanlar/yazanlar arasındaki muhtemel bir kültürel-siyasal birleşme riski azaltılmıştır.

Sovyet dil politikaları, kuşkusuz, Tacik kültürünün de aynı politikaların bir ürünü olduğu anlamına gelmez (bk. Atkin 1997).

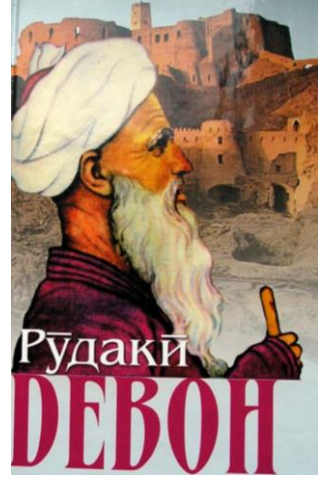
Kiril Tabanlı Tacik Alfabesinde Devam mı Arap-Fars Alfabesine Dönüş mü? Tacikçe 1930 yılına kadar Arap harfleriyle, 1930-1940 arasında Latin harfleriyle, bu tarihten sonra Kiril harfleriyle yazılmaya başlamıştır.

³¹ Örneğin Romencenin Moldovya diyalektini, Romenceden ayırmak üzere bu diyalekt *Moldovca* olarak adlandırılmıştır. Ayrı dil, ayrı kimlik olgusunu geliştirmektedir.

³² Gerçekte *Türk* adının genel olarak yirminci yüzyılın ilk çeyreğine değin Anadolu köylüsünü ifade ettiği, modern anlamıyla bir etnik ad olarak kullanılması da yukarıdan aşağı doğru, Tanzimat aydınlarıyla başlatılan ve Cumhuriyetle birlikte devlet tarafından uygulanan bir toplumsal inşa projesinin çok önemli parçasıdır. Modernleşme dönemi öncesine değin yalnızca ‘doğum yeri’ anlamı taşıyan *vatan*, aynı dine inananları, yani ümmeti ifade eden *millet* vb. kavramlara 19. yüzyılda bugünkü içeriklerinin kazandırılmaları da aynı sürecin ürünüdür.

Tacik aydınlarının bir bölümü, geçmişin zengin kültür mirası ile bağların yeniden kurulabilmesi için Arap alfabesine dönülmesi gerektiği düşüncesindedir. 2008'de resmî yetkililer de, Arap alfabesine dönülebileceğini dile getirmiş, ancak bu düşünce kimi çevreler ve özellikle Rusça yayın yapan medya tarafından halklar arası iletişim dili olan Rusçanın işlevinin ortadan kalkacağı savıyla eleştirilmiş, bir süre sonra konu resmî gündemden düşürülmüştür. Alfabe değişikliğine gidilmemesinin ana sebebi, Arap alfabesinin tercihinin, ülkede İran etkisini ve köktendinci akımları güçlendirebileceğinin bir risk unsuru şeklinde değerlendirilmesi olabilir; ancak, alfabe değişikliğinin yeniden gündeme gelmesi durumunda, Latin alfabesinden ziyade, Arap alfabesine dönülmesi görüşü ağır basabilir. Nitekim ülkede Arap alfabesini öğrenmeye yönelik önemli bir talep bulunduğu gözlenmiştir.

*Kiril Tabanlı Tacik Yazısı:
Rûdaki Devon*

Türkçenin Tacikçeye Etkisi: Yazarın Tacikistan'da bulunduğu süre içinde günlük konuşmalarda pek çok Türkçe sözcük ve gramer yapısıyla karşılaşmıştır. Örneğin, Farsi dillerde soru eki yoktur. Soru cümleleri tonlamayla oluşturulur. Ancak *Ob hest mi?* (Su var mı?) cümlesinin normal koşullarda *Ob hest?* (Su var?) olması beklenirken, ibareye Türkçe *mi* soru ilgecinin eklendiğine tanık olunmuştur. Bu ve buna benzer örnekler dil ilişkileri bakımından etkileşimin derinliğini göstermesi bakımından önemlidir.

Tarihsel Arka Plan: 992 Yıl Sonra Orta Asya'da Bir İrani Devlet³³

1920'lerde başlayan, 1991 yılında sona eren Sovyet siyasi egemenliğinin ardından, Samanilerin yıkılışından tam 992 yıl sonra Tacikistan Cumhuriyeti Orta Asya'da kurulan ilk bağımsız İrani devlet olmuştur. Tacikistan'ın tarihi, ana çizgileriyle *İslam öncesi dönem*, *İslami dönem*, *Rus ve Sovyet egemenliği dönemi*, *bağımsızlık dönemi* olmak üzere dörde ayrılabilir.

İslam Öncesi Dönem: İslam öncesi dönem, MÖ 600'lerde başlar, Arap-İslam ordularının Sasanî Devleti'ni ortadan kaldırdığı MS 651 yılına değin yaklaşık on yüzyıl sürer. İslam öncesi dönem, Soğdlar gibi Doğu İranlı topluluklarının Hahameniş, Yunan, Kuşan, Heftalit ve Göktürk imparatorluklarının egemenliği altında bulunduğu süreçleri kapsar.

³³ Tarihi süreçlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Bergne, 2007; Jonson, 2006, ss. 17-39.

Bugünkü Tacikistan coğrafyası MÖ 6-4. yüzyıllar arasında Hahameniş İmparatorluğu'nun bir parçası olmuş, MÖ 4. yüzyılda ise Makedonyalı İskender'in orduları tarafından istila edilmiştir. Bölge, daha sonraki dönemlerde İskender'in takipçisi Grek-Baktir Krallığı'nın egemenliğine girmiştir.

İslami Dönem: İslami dönemin ilk aşaması, bölgedeki büyük aktörler Arap-İslam Halifeliği, Samaniler, Karahanlılar ve Harezmsahlılardır. Samaniler (875-999) yeni İslamlaşmış İran kimliğinin, daha doğrusu Fars dili kültürünün öncüsü ve bugünkü Tacik ulusal kimliğinin referans noktasıdır. İslami dönemin ikinci aşaması Moğol İmparatorluğu'nun işgal ve istilasını, ardından Moğolların İslamlaşmış mirasçılarının yani Timuriler (1370-1507), Şeybaniler (1500-1601), Astrahanlı (1466-1577) hanedanlarının egemenlikleri dönemleridir. İran egemenliği ve Buhara Hanlıkları (1747-1922) İslami dönemin son aşamasıdır.

Rus ve Sovyet Egemenliği Dönemleri: Rus ve Sovyet egemenliği dönemi, Rusların bölgeyi işgali ile 1917 Ekim Devrimi'nden sonra bir süre daha devam eden Orta Asya hanlıkları dönemi ile paraleldir. Rus ve Sovyet egemenliği dönemi de şu şekilde kritik süreçlerde değerlendirilebilir:

- Rus egemenliğinin başlangıcı (19. yüzyıl)
- Rus Çarlığına bağlı *Türkistan Valiliği* kurulması (Sovyet dönemine değin)
- *Türkistan Valiliği*'nin *Türkistan Sovyet Cumhuriyeti*'ne dönüştürülmesi (1924)
- *Türkistan* toponiminin yasaklanması *Orta Asya* toponiminin kullanıma sokulması (1924)
- Yeni ulus inşa mühendisliği süreci (1924-1936)
- Karmaşık siyasi sınırlar çizilme süreci (1924-1936)
- SSCB dönemi (1991'e değin)
- Bağımsızlık ve sonrası dönem (1991-2011)

Hanlıklardan Sovyetlere: On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Türkistan'ın, Çarlık Rusyası tarafından ele geçirilmesinden sonra, Batıda yükselen ulusçuluk dalgası Rusya Türklerini de etkilemiş, Türkçülük, Türkistanlı aydınların gündemine girmiştir. İran ve Rusya arasında kalan ve baskın etnik vurgusu bulunmayan Buhara Emirliği, Hive ve Hokand hanlıkları 1917 Ekim Devrimi'yle Sovyetleştirilmiş, özellikle Stalin döneminde etnik potansiyellerin etnik bilinç, etnik sınırların siyasal sınırlar hâline getirildiği 'divide et impera' ilkesi hayata geçirilmiştir. Yüzyıllardır İslam çatısı altında geleneksel biçimde yaşamlarını sürdüren halklar etnik kimlikleri ön plana çıkarılmak veya yeni etnik kimlikler

*Rus/Sovyet Pulu: Turkestan
50 kop*

inşa edilmek suretiyle farklı siyasal-idari sınırlar içinde toplanmıştır. Mikro düzeyde etnik bilinçler geliştirilirken Türkçülük gibi 'makro' ulusçuluklar daha 1920'li yılların ilk yarısında yasak ve tehlikeli bir ideoloji hâline gelmişti.³⁴

Yeniden Formatlanan Kimlikler: 1924 yılında ilan edilen ilk Sovyet anayasasının ardından etnik inşa olarak adlandırılabilir bu süreçte Sovyet politikaları yalnız küçük etnik gruplarla sınırlı kalmadı, *milliet* veya *milliyetler* (Ing. nation) olarak adlandırılan daha büyük grupları da değiştirmeye, adeta yeniden formatlamaya başladı. 1920'lerde çizilen sınırlara verilen siyasi coğrafya adları bir

süre sonra da çeşitli toplulukların yeniden inşa edilen kimliklerinin resmî adları hâline geldi. Türkistan Valiliğinin lağvının ardından kurulan Orta Asya cumhuriyetlerinin adlarına uygun yeni topluluklar yaratıldı. Kırgızlar, Kazak; Kara Kırgızlar, Kırgız oldu. Azerbaycan bölgesinin Türkleri, Azerbaycanlıya dönüştü. Bu dağıtımdan Farsça konuşan topluluklar da payını aldı. Birlik cumhuriyetine dönüşen Tacikistan'da yaşayanlar Tacik oldu.

Özbek, Tacik vb. etnik adların 'ulusal' kimlikler hâline getirilmesiyle, aynı coğrafyada yüzyıllardır birlikte yaşayan, yalnızca ana dilleri farklı hatta büyük bir bölümü iki dilli olan bölge halkı *Özbek* ve *Tacik* olarak ikiye ayrılmış, Özbek ve Tacik ulusal bilinci geliştirilmiştir.

1921'de kuzey Tacikistan, bugünkü Özbekistan, Kırgızistan, Türkmenistan'ın kuzeyi ve Güney Kazakistan ile birlikte Bolşevik Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin bir parçası olmuştur.³⁵ 1925'te Özbekistan SSC kurulmuş, bu cumhuriyetin içinde idari ve siyasi temsil bakımından ikinci planda kalmıştır. Taciklik bilincinin gelişiminde ulus inşası projelerinin yanı sıra, Özbekistan SSC içinde özerk bölgede yaşama statüsü ve Tacik aydınlar arasında ortaya çıkan Türkçülüğe karşı reaksiyoner tavır da rol oynamıştır. Bu tepkiler meyvesini vermiş ve 1929'da diğer cumhuriyetlerle eşit statüde Tacikistan SSC kurulmuştur. Bu süreçte Hucand bölgesi, birlik cumhuriyeti oluşturmak için gerekli koşulları sağlamak üzere Tacikistan SSC'ye verilmiştir. On iki yıllık etnik-sosyalist inşanın ardından, İran-Fars kültürüyle temas asgariye indirilirken, bir yandan da ortak din paydası altında toplanan bölge

³⁴Çarlık Rusyası döneminde 1897'de yapılan nüfus sayımında 22,5 milyon kilometrekareye yayılan Rus İmparatorluğu'nun toplam 128,2 milyonluk nüfusun % 43,4'ü yani 55,670'i Rus; % 17,5, yani 22, 380'i Ukraynalı olmasına karşılık genel nüfusun yalnızca % 0,2'si, yani ancak 350 bin kişi Tacik olarak kaydedilmişti bk. Tishkov, 1997.

³⁵Üç yıl sonra, resmen bir bölgenin adı olan *Türkistan* toponimi Bolşevikler tarafından yasaklanacaktır.

halkları, bu kez SSCB çatısı altında farklı etnik paydalara ayrılmış, bütün bu paydalar sosyalizm paydasına alınmıştır.

Tacikistan 1929-1991 arasında diğer Sovyet cumhuriyetleri vatandaşlarıyla benzer kaderi paylaşmış, başta Özbek azınlık ve Özbekistan ile ilişkiler olmak üzere, yerel ve etnik sorunlar bu süreçte, deyim yerindeyse, dondurulmuştur. 1980'li yılların sonlarından itibaren kaydedilen siyasal gelişmelere paralel olarak zayıflayan merkezî yönetim, buna karşılık yerel girişimlerin güçlenmesi, 1990'lı yıllara da devredecek etnik ve bölgesel çatışmaların zeminini hazırlamıştır.

Sosyalist Dönemin Kazandırdıkları: Tacikistan'daki geleneksel yaşam 20. yüzyılın başlarına değin diğer Orta Asya ülkeleri gibi yüzyıllar boyunca pek fazla değişikliğe uğramamıştı. Sovyet dönemi yaşamın her alanında büyük değişikliklere sahne oldu. Bölgede maddi ve manevi kültür; siyasal, bürokratik, hukuki, toplumsal ve ekonomik yapıda vd. büyük değişiklikler, dönüşümler gerçekleşti. Yollar açıldı. Kolhoz ve sovhozlarda güneyde modern tarımın ve kuzeyde sanayinin temelleri atıldı. Okul öncesi dönemlerden itibaren eğitim zorunlu hâle geldi. Yüzde bir iki civarındaki okuma yazma oranı kısa zamanda Rusya ortalamasına yaklaştı. Devlet Üniversitesi (1948), Tacik Bilimler Akademisi (1951) vd. bilimsel kuruluşlar ve araştırma enstitüleri açıldı. Özellikle Duşanbe'deki Tacik Tıp Enstitüsü Sovyetler Birliği çapında, en üst düzeyde hizmet ve eğitim sunan kurumlardan biri oldu. Modern sağlık sistemi kuruldu. Kadının ev içindeki rolünde dramatik bir değişme olmamakla birlikte, en azından yasalar önünde kadın erkek eşitliği sağlandı. Ülke modern sanatlarla tanıştı. Türkmenistan, Özbekistan ile birlikte verilen Sovyetler Birliği'nin pamuk ambarı olma görevini icra etmek üzere dağlık, uzak bölgelerdeki nüfus zorla veya gönüllü göçle özellikle güneybatıdaki Vahş Vadisi'ndeki düzlüklere yerleştirildi (bk. Akiner, 2004, s. 157). Tüm bu 'gelişme'ler, zaten mevcut olmayan altyapının tesisinden ibaretti. Tacikistan'ı, Rusya ya da Batılı ülkelerdeki ölçünlere getirmekten kuşkusuz çok uzaktı.

Bugün diğer sosyalist coğrafyalar gibi Tacikistan olarak adlandırılan coğrafyada kurulan otoriter Sovyet rejiminin, haklar ve özgürlükler bakımından en önemli özelliği, karşıt düşünce ve ideolojilere geçit vermeyen, rejime ve sisteme yönelik kalkışmayı hatta eleştiriyi baskı, sürgün, şiddet ve ölüm cezası yoluyla bastırmasıydı. Ancak, dayatılan sosyalist dönüşüm, demokratik ya da antidemokratik her rejimde ve her ülkede olduğu gibi kendi bürokrat ve entelektüel sınıflarını yarattı. Kişisel düşüncelerini, ideallerini rejim ve rejimin ideolojisiyle birleştiren 'entelejansiya' en azından kentli küçük burjuvazide belirli bir ölçüde 'homosovyetus' tabanına dayandı. Sovyet sistemi, ekonomi ve bürokrasideki genel başarısızlığına karşın, kitleleri, sosyalist olmayan emsal toplumlara oranla daha açık ve kısmen daha geniş bir bakış açısına ve düşünce

dünyasına kavuşturdu, etnik ve kültürel farklılıkları daha rahat kabullenme yönünde bir anlayış yarattı.

*Bağımsızlık Dönemi*³⁶: Modern bağımsız Tacikistan'ın ilanında ve bugüne ulaştırılmasında eski sosyalist kadrolar rol aldı. Yetmiş yıllık bir sürecin 'başardıklarına karşın', mevcut yönetimin çağdaş dünyanın normlarına ve beklentilerine uygun toplumsal bir dönüşüm yaratıp yaratmadığı sorusunun cevabı bugün verilebilmiş değildir.

Ateist-sosyalist eksenden laik-ulusçu eksene kayan ulus inşa ve Tacik üst kimliği yaratma projesinin ihtiyaç duyduğu tarih yazımı ve mit oluşturma süreçleri sürmektedir. Modern Tacik resmî ideolojisi, güneye ve batıya doğru sınırları bugünkünden çok daha geniş bölgeleri de içine alan Samanileri tarihteki ilk ulusal Tacik devleti olarak kabul etmektedir. Bu seçimde, bugünün Tacik toplumuna İslam öncesi dönemleri doğrudan referans göstermenin gerçekçi olamayacağı endişesi, Tacikistan yönetiminin zorunlu olarak Samani dönemini mitleştirmeye, ideolojisini bu döneme dayandırmaya yöneltmiştir.

İç Savaş: 31 Ağustos 1991 günü *Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti*'nin adı *Tacikistan Cumhuriyeti* olarak değiştirildi. Tacikistan Cumhuriyeti 9 Eylül 1991 günü Sovyetler Birliği'nden ayrılarak bağımsızlığını ilan etmek 'zorunda kaldı'. 17 Mart 1991 günü SSCB'de yapılan Sovyetler Birliği'nin korunmasına ilişkin referandumda en yüksek oran Müslüman cumhuriyetlerde çıkmıştı. Rusya'da hayır diyenlerin oranı % 26,4 hatta Yakutistan'da hayır diyenlerin oranı % 21,4 iken; bu oran Tacikistan'da yalnızca 3,1 idi (Tishkov, 1997, s. 44). Buna göre, SSCB'nin en yoksul cumhuriyetleri Türkmenistan ve Tacikistan, Sovyetler Birliği'nin devamını en çok arzu eden birlik cumhuriyetleriydi.

Bağımsızlığın hemen ardından 1991'de yapılan muhalefetin hileli olduğunu iddia ettiği seçimler sonucunda Rahmon Nabiyevev iktidara gelmiş, ancak İslamcı muhalefetin öncülük ettiği ülke çapındaki kitlesel gösterilerin ardından istifa etmek zorunda kalmıştır. Hemen ardından ulusal mutabakat hükümetine karşı *Sosyalist Halk Cephesinin* silaha başvurmasıyla bağımsızlık ilanından henüz bir yıl geçmeden Mayıs 1992'de iç savaş başlamıştır. İslami muhalefetin gelişmesinden endişe duyan eski SSCB ülkeleri Rusya, Kazakistan ve Kırgızistan'ın silahlı güçleri de savaşa müdahil olmuştur. Beş yıl süren iç savaş, İslamcı güçlerin yenilgisi ve ardından Birleşmiş Milletlerin arabuluculuğu,

³⁶ Bağımsızlığın ilk on yılı ile ilgili olarak bk. Jonson, 2006, ss. 40-54.

Rusya ve İran'ın gözlemciliğiyle Moskova'da imzalanan anlaşmayla sona ermiştir.³⁷

Tacikistan'ın 1992-1997 yılları arasında yaşadığı kanlı iç savaş, Tacik uyanışının ve Tacikistan'ın gelişiminin önünü büyük ölçüde kesmiş, niteliğinin ne olduğu hâlâ tam anlaşılamayan, görünüşte laik *Sosyalist Halk Cephesi* ile İslamcı *Birleşik Tacik Muhalefeti Silahlı Güçleri* arasındaki iç savaş bittiğinde geriye BM kayıtlarına göre 30 bin ölü, ülke dışına kaçan 60 binden fazla mülteci, ülke içinde göç etmek zorunda kalan 600 bin kişi,³⁸ büyük ölçüde tahrip edilmiş altyapı, yok olmuş bir ekonomi, daha doğrusu yolsuzluk ekonomisi ve daha da yoksullaşmış bir halk kalmıştır. İç savaşın neden olduğu tahribat, yıkım ve moral çöküntüsü hâlâ tam olarak atlatılamamıştır.

Özetle, bağımsızlığın ilk on yılı kanlı bir hesaplaşma, ikinci on yılı da kimsenin hatırlamak dahi istemediği ilk on yılın yaralarını sarmaya çalışmakla geçmiştir. Ekonomi, Sovyet öncesi dönemdeki rakamlara ancak 2000'li yıllarda ulaşabilmektedir.

Bir Orta Asya ve Tacikistan Gerçeği: Bölgecilik³⁹

Diğer Orta Asya ülkelerinde de olduğu gibi, Tacikistan'ın en önemli toplumsal sorunlarından biri Sovyet öncesi dönemden tevarüs eden etnik-bölgeciliktir (Tac. *mahalgarai*). Tacikistan'da toplumsal kimliğin ifadesinde bölgeciliğin önemli bir rolü bulunmaktadır. Ulusçulukla bölgecilik arasındaki farkın genellikle ayırt edilmediği, çoğu zaman bölgesel çıkarların ulusal çıkarlardan önde geldiği ifade edilmektedir. Çok genel olarak kuzey-güney ayrımı şeklinde ifade edilebilecek *Karategini* (Garmi), *Kulobi*, *Sugdi* (eski adıyla *Leninobodı*) vd. bölgeler arasındaki lehçe, kültür, giyim kuşam, sanat, gelenek-görenek farklılıkları Tacikistan için çok keskin ayrım nedenleridir. Kişinin doğum yeri, kariyerinden ve eğitiminden çok daha önemli bir argüman olabilmektedir. Dışarıdan algılanılabilenden, sanılandan çok daha derin toplumsal ve psikolojik temelleri bulunan bölgeciliğin, üniformalı güçlerdeki rolünden, okul ve öğretmen seçiminden evliliklere kadar önemli bir faktör olması bir Tacikistan ve Orta Asya gerçeğidir.

³⁷İç savaşla ilgili bilgi için bk. Peimani, 2009; Jonson, 2006.

³⁸<http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/search?page=search&docid=3ae6b8122c&query=tajik> (27 Haziran 1997).

³⁹Bu bölümle ilgili olarak bk. Martino, 2004.

Siyasal ve ideolojik rekabete karşın, esas olarak doğu destekli kuzey-güney çatışması şeklinde ortaya çıkan iç savaşta, Pirus Zaferi'ni *Kulob* merkezli güneyin kazandığı ve bugün yönetimin büyük ölçüde güneylilerin elinde olduğu, *Hucand* merkezli kuzey, yani *Sugd*⁴⁰ egemenliğinin iç savaşın ardından sona erdiği ifade edilmektedir. İç savaşın sona ermesinin, bölgeciliğin ortadan kalkmasını sağladığını söylemek zor görünüyor. Aksine, iktidar değişikliği beraberinde kaynakların kullanımında da el değişikliğini gündeme getirmiştir. Bir zamanların siyasal ve toplumsal merkezi *Hucand*'ın sakinleri önceki dönemlere oranla yoksullaşmıştır. İç savaşın yarattığı yıkım ve tahribatın bu denli büyük olmasında, kişisel ihtilafların ve aşiret çatışmalarının da bu ortamdan yararlanılarak hâlledilmeye çalışmasının da rolü olmuştur.

İç Savaş: 1992-1997

Kimi çevreler Tacikistan'ın, tepkisel de olsa, içeride ulusal bütünlüğünü sağlayabilecek düşman bir dış gücün bulunmamasını bir eksiklik olarak değerlendirmektedir. Bölgeciliğin en azından etkisinin azaltılmasının, ulusal bilinç ve birlik duygusunu yükseltmekle mümkün olabileceği resmî görüş hâline gelmiştir.

⁴⁰ İç savaş öncesine değin Fergana Vadisi'nin Özbek ve Tacik nüfusun karışık yaşadığı coğrafyalardan biri olan *Leninobod*, geleneksel tarımın yanı sıra Sovyet döneminde, endüstri merkeziydi. Leninobod 19. yüzyıldan bu yana Rusya'ya ve Rusya'dan gelen siyasal ve düşünsel etkilere de en açık coğrafya olmuştur. Leninobod doğal olarak Sovyet döneminde de Sovyetlerin Tacikistan'a nüfuz ettiği bölgeydi. Tahminen, 1992 yılına değin Tacikistan'daki bütün kilit mevkilerin üçte ikisi *Leninobodi*'lerin elindeydi, doğal olarak bütün atamalar bu bölgeye mensup bürokratlar tarafından yapılıyor; ancak diğer bölgeler de hiyerarşide belirli pozisyonları paylaşıyordu. 'Teamül'lere göre Birinci Sekreteri Leninobod'dan, Başbakan Kulob'dan, Yasama Sözcüsü ise Garm'dan seçiliyordu (Duşanbe'nin kuzeydoğusundaki dağlık bölge) (bk. Atkin, 1992, s. 292).

Bağımsızlık, Barış, İstikrar ve Ulusal Birlik:

İç savaşın sona erdiği 27 Haziran Tacikistan'da *Ulusal Birlik Günü* ilan edilmiştir. Bu gün, ülke çapında bayram havasında kutlanmaktadır. 2011, Tacikistan'ın bağımsızlığının yirminci yılıdır.⁴¹

Ulusal bir devlet yaratma sürecini başlatan Devlet Başkanı Emomali Rahmon yaklaşık bin yıl sonra gelen bağımsızlığı 'en kutsal ve en değerli armağan, özgür bir devletin temel niteliği, onurun simgesi, yurtseverlik, müreffeh bir yaşamın garantörü, gurur ve günlük yaşamlarımızın sonsuz enerjisi' sözleriyle nitelemektedir.

*Haziran/ Temmuz 2011,
Tacikistan
27 Haziran 1997, İç Savaşın Bitiş
Günü*

Tacikistan egemen bir devlet olarak gerek iç gerekse dış politikalarında önceliklerini bağımsızlık, barış, istikrar ve ulusal birlik olarak belirlemiştir. Bu çerçevede üç stratejik hedef olarak enerji güvenliği, devletin iletişim alanından çekilmesi ve halkın gıda güvenliğinin sağlanması olarak belirlenmiştir.

Yönetim: Devlet Başkanlığı ve Kurumları

Tacikistan, Emomali Rahmon'un devlet başkanlığında (6 Kasım 1994'ten bu yana) Okil Okilov'un başbakanlığında (20 Şubat 1999'dan bu yana), laik-ulusalcı bir rejim tarafından yönetilmektedir. Dışişleri Bakanı Hamrohon Zarifi'dir. Devlet başkanı yedi yıllık dönem için tek dereceli seçimle, doğrudan halkoyu, gizli oy açık tasnif ilkesiyle seçilmektedir. Başbakan ve bakanlar kurulu devlet başkanı tarafından atanmakta, bu atama Yüksek Meclis tarafından onaylanmaktadır.

Anayasa ve Başkanlık Demokrasisi: Tacikistan Cumhuriyeti Anayasası (Tac. *Serkanun*) 6 Eylül 1994'te yapılan halk oylamasıyla kabul edilmiş, 26 Eylül 1999 ve 22 Haziran 2003 tarihlerinde yapılan halk oylamalarıyla anayasada bazı değişiklikler yapılmıştır.⁴² Anayasanın ilk maddesine göre, 'Tacikistan; egemen,

⁴¹Tacikistan'ın bağımsızlığının 20. yıl dönümü münasebetiyle ilan edilen af kapsamında 4,000'e yakın mahkûm salıverilmiştir.

⁴²Aşağıda Kiril esash Tacik alfabesindeki harflerin Türk alfabesiyle ses değerleri gösterilmiş, ardından Tacikistan anayasasının ilk dört maddesi özgün metin, özgün metnin yazıçevrimi ve Türkçe çevirisiyle verilmiştir:

Моддаи 1. Ҷумҳурии Тоҷикистон давлати соҳибхитиёр,

Moddai 1. Cumhurii Tocikiston davlati sohibixtiyor,

Madde 1. Tacikistan Cumhuriyeti, egemen,

demokratik, anayasal, laik, hukukun üstünlüğünü esas alan, üniter bir devlettir.' Yasama, yürütme ve yargının bağımsızlığı, 'çok partili' siyasal yaşam esastır. Ancak Atkin'in on dört yıl önce ifade ettiği ve bugün de geçerliliğini yitirmeyen saptamaya göre, bağımsız Tacikistan ne demokratik ne de demokratikleşme sürecinde bir ülkedir. Modern Tacikistan'ın, *Başkanlık demokrasisi* (İng. presidential democracy) adı verilen bir demokratik parlamenter sistemle yönetildiği söylenebilir. İdeolojik ve politik çoğulculuğa dayalı olduğu ifade edilen Tacikistan'ın siyasal yaşamında, çok partili demokrasiye sıkça atıf yapılmakla birlikte, resmî kurum ve kuruluşlar üzerinde iktidarın mutlak kontrolü vardır, yargının bu kontrolün dışında kaldığı söylenemez. Ülkede demokratikleşme sürecinin hayata geçmemesi, Sovyet döneminin başından itibaren baskılanan kitlelerin, bağımsızlık öncesinde kısa bir süre, dönemin

---

демократӣ, ҳуқуқбунёд, дунявӣ ва яғона мебошад.
demokrati, hukukbunyod, dunyavi va yagona meboşad.

Demokratik, anayasal, laik, ve üniter bir devlettir.

Тоҷикистон давлати иҷтимоӣ буда, барои ҳар як инсон шароити зиндагии

Tocikiston davlati ictimoī buda, baroi har yak inson šaroiti zindagii

Tacikistan sosyal bir devlettir, her bir insan için uygun yaşam koşulları

arzanda va inkişofi ozodonaro faroham meorad.

arzanda va inkişofi ozodonaro faroham meorad.

ve özgür gelişimi hazırlar.

Ҷумҳурии Тоҷикистон ва Тоҷикистон ҳаммаъноянд.

Cumhurii Tocikiston va Tocikiston hamma'noyand.

Tacikistan Cumhuriyeti ve Tacikistan aynı anlamdadırlar.

Моддаи 2. Забони давлатии Тоҷикистон забони тоҷикӣ аст.

Moddai 2. Zaboni davlatii Tocikiston zaboni tociķi ast.

Madde 2. Tacikistan devletin dili Tacik dilidir.

Забони русӣ ҳамчун забони муоширати байни миллатҳо амал мекунад.

Zaboni rusī hamcun zaboni muoširati bayni millatho amal mekunad.

Rus dili ise uluslar (etnik gruplar) arasında ortak anlaşma dilidir.

Ҳамаи миллатҳо ва халқиятҳо, ки дар ҳудуди Ҷумҳурии зиндагӣ мекунанд,

Hamai millatho va xalkiyathoe, ki dar hududi cumhurī zindagī mekunand,

Cumhuriyetin sınırları içinde yaşayan bütün uluslar ve halklar

ҳақ доранд аз забони модариашон озодона истифода кунанд.

hak dorand az zaboni modariaşon ozodona istifoda kunand.

ana dillerinden özgürce yararlanma hakkına sahiptirler.

Моддаи 3. Рамзҳои давлатии Тоҷикистон Парчам, Нишон ва Суруди Миллӣ аст.

Moddai 3. Ramzhoi davlatii Tocikiston Parçam, Nişon va Surudi Millī ast.

Madde 3. Tacikistan devletinin simgeleri Bayrak, Arma ve Ulusal Marştır.

Моддаи 4. Пойтахти Тоҷикистон шаҳри Душанбе аст.

Moddai 4. Poytaxti Tocikiston šahri Dušanbe ast.

Madde 4. Tacikistan'ın başkenti Duşanbe'dir.

<http://www.presscenter.tj/tj/PDF/zakonodatelstvo/sarkonun.pdf>

web adresinden alınan metin yazar tarafından Türkçeye aktarılmıştır.

‘moda’sına uygun kısmi başkaldırıları, iç savaşın yarattığı yıkım, kaosun ve endişenin gölgesinde kalmış, kitlelerde otoritaryen bir yönetimin ehveni şer olduğu düşüncesi taban bulmuştur. Nitekim, yazarın Tacikistan’da bulunduğu süreçte görüşülen kimi Tacik aydınlar, Batı tipi demokrasilerin Tacikistan ve Türkiye gibi Doğu ülkeleri ve bu ülkelerin halkları için uygun olmadığı, ‘aşırı’ özgürlüklerin kaos yaratacağını ileri sürmektedir.

Meclis, Siyasi Partiler ve Seçimler: Tacikistan Anayasası gereğince iki meclisli temsil ve yasama organı *Yüksek Meclis* (Tac. *Meclis-Oli*); üyeleri beş yıllığına seçilen 63 üyeli *Temsilciler Meclisi* (Tac. *Meclis-i Numoyendegon*) ve 35 üyeli *Millet Meclisinden* (Tac. *Meclis-i Melli*) oluşmaktadır.⁴³ Seçme ve seçilme yaşı on sekizdir.

Tacikistan’ın belli başlı siyasi partileri şu şekildedir: *Çiftçi Partisi* (Amir Karakulov), *Demokratik Parti* (Mahmadruzi İskandarov), *İslami Diriliş Partisi* (Muhiddin Kabiri), *Ekonomik Reformlar Partisi* (Mahmadşarif Nozimov), *Tacikistan Halkın Demokratik Partisi* (Emomali Rahmon), *Sosyal Demokratik Parti* (Rahmatullo Zoyirov), *Sosyalist Parti* (Mirhuseyn Narziev), *Tacik Komünist Partisi* (Şodi Şabdolov).

Tacikistan Cumhuriyeti Anayasası ve Tacikistan Cumhuriyeti Meclisi Oli Seçimleri Üzerine yasası gereğince, Tacikistan Cumhuriyeti Meclisi Oli ve *Maclisi Namoyandagon* seçimi 27 Şubat 2005’te yapılmıştır. AGİT tarafından özgür ve dürüst olmadığı bildirilen seçimlerde seçilen 63 üyeden 4’ü Tacikistan Komünist Partisi, 46’sı Tacikistan Halkın Demokrat Partisi, 2’si Tacikistan İslami Diriliş Partisi mensubudur. 11 üyenin herhangi bir siyasi partiyle

---

⁴³Meclis-i Namoyandagon başlıca yetki ve görevleri şunlardır:

- Devlet başkanının önerisi üzerine, merkezî seçim komitesinin oluşturulması, komite başkanının, yardımcısının atanması.
- Devlet borçlarının ödenmesi.
- Halkoyu kararının alınması.
- Mahkemelerin kurulması.
- Ekonomik ve toplumsal programların onaylanması.
- Devlet simgelerinin onaylanması.
- Uluslararası anlaşmaların onaylanması ya da onaylanmaması.
- Devlet ödüllerinin onaylanması.
- Devlet başkanının atadığı ulusal banka genel müdürünün ve yardımcısına ilişkin kararnamenin onaylanması.
- Askerî ve diplomatik rütbelerin ve özel unvanların verilmesi.

bağlantısı yoktur. 12 üye ise tekrar seçilmiştir. Toplam 63 milletvekilinden 11'i kadındır. Mesleklere göre yapılan dağılımda öğretmenler ağırlıktadır.⁴⁴

28 Şubat 2010'da, Temsilciler Meclisi üyelerini belirlemek üzere yapılan genel seçimlerde iktidardaki Tacikistan Halkın Demokrat Partisi (Tac. *Hizbi Demokrati Halkii Tocikiston*) oyların % 71'ini, ana muhalefet partisi İslami Diriliş Partisi (Tac. *Hizbi Nahzati İslomii Tocikiston*) % 8,2'sini, Tacikistan Komünist Partisi % 7'sini, Çiftçi Partisi ve Ekonomik Reform Partisi % 5,1'ini, diğer partiler ise oyların toplam % 3,6'sını almıştır. Bu sonuçlara göre, Tacikistan Halkın Demokratik Partisi 55, İslami Diriliş Partisi, Komünist Partisi ve Çiftçi Partisi 2'şer milletvekilliği kazanmıştır.

Rahmonov liderliğindeki *Tacikistan Halkın Demokrat Partisi* dışındaki partilerin *Yüksek Mecliste*ki etkinliği sınırlıdır. Muhalefet partileri içinde *Tacikistan İslami Diriliş Partisi*⁴⁵ % 8,2 oy oranı ve Mecliste 2 sandalye ile en 'etkin' olanıdır. İç savaşın bitimiyle silahları bırakan bu parti sadece Tacikistan'da değil, Orta Asya'da da tek yasal İslami ve siyasi bir oluşumdur. 1997'de sona eren iç savaşta varılan anlaşmalara göre, Tacikistan birleşik muhalefet cephesinin yönetiminde % 30 oranında temsil edilmesi gerekirken, iktidar partisinin seçimlerdeki 'başarı'larına bağlı olarak anlaşma hayata geçirilmemiş, aksine Rahmon'un otoritesi daha da güçlenmiştir.

Rahmon ve partisi *Tacikistan Halkın Demokrat Partisi* bu tarihten itibaren milletvekilliği vb. tüm seçimleri ezici oy oranlarıyla kazanmıştır. Ancak kimi çevrelerce bu seçimlerin uluslararası ölçünlere uymadığı ileri sürülmektedir. Müteakip seçimler 28 Şubat 2015 tarihinde yapılacaktır. Ancak bu tarihte yönetimin baskısı altında, özgür medya ve muhalefetin bulunmadığı, güdümlenmelere açık seçim sistemi ve oy sayımıyla, uluslararası kamuoyunun ve kuruluşların etkili denetimine tabi olunmadan yapılacak bir seçimin öncekinden farklı sonuçlar vermeyeceği ileri sürülmektedir.

---

⁴⁴ Tacikistan parlamentosu ile ilgili her türlü bilgi için bk. <http://parlament.tj>

⁴⁵ <http://www.nahzat.tj>

Devlet Başkanı İmomali Rahmon (Ov):

Emomali Şeripoviç Rahmon(ov), Tacikistan Cumhuriyeti devlet başkanı, yürütme ve icra organı hükümetin başı ve genelkurmay başkanıdır.⁴⁶ Rahmon, 5 Ekim 1952 günü *Kulob (Hatlon)* bölgesinde bir çiftçi ailesinin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Tacikistan Devlet Üniversitesi Ekonomi Bölümünden mezun olan Rahmonov, 1992 yılına değin

mesleğiyle ilgili çalışmalarda bulunmuş, 1992’de Tacikistan Cumhuriyeti Yüksek Sovyet Başkanlığı görevine getirilmiştir. 6 Kasım 1994’te yapılan seçimlerde en yakın rakibi Abdulmalik Abdulloconov % 35 oy alırken, Rahmonov tartışmalı % 60 oy oranı ile devlet başkanı seçilmiştir. Rahmonov, BM, AGİT ve kimi ülkelerin verdiği gözlemcilerin gözetiminde yapılan, ancak diğer adayların anlaşılmasız nedenlerle adaylıktan çekildiği 1999 seçimlerinde yeniden devlet başkanı seçilmiş, başkanlığının son döneminde 26 Eylül 1999’da yapılan halk oylamasının ardından yapılan yasal bir düzenleme ile devlet başkanının görev süresi beş yıldan yedi yıla çıkartılmıştır. 6 Kasım 2006 tarihinde, muhalif partilerin boykot ettiği, uluslararası gözlemcilerin ve AGİT yetkililerinin ‘adil seçim ve anlamlı çoğulculuk’ ilkelerinin bulunmadığını ifade ettikleri, Tacik resmî yetkililerine göre % 91 civarında bir katılımı yapılan seçim sonucunda, Rahmon 2,88 milyon oyun % 79,3’ünü alarak üçüncü kez devlet başkanı seçilmiştir. Rahmon’un görev süresi 2013 yılında sona erecektir. Devlet Başkanı’nın bu tarihe değin iktidarda kalacağı öngörülmektedir.

Rahmon’un yeni dönemde tekrar seçilmesinin hukuken mümkün olmadığına ilişkin görüşlere karşın, anayasanın üçüncü kez seçilmesini sağlayacak ve böylelikle iktidarını sürdürebilecek biçimde yorumlanabileceği veya buna göre düzenlenebileceği ileri sürülmektedir. Mevcut durumda seçkinlerden, ordudan veya muhalefetten Rahmon’un iktidarına yönelik herhangi bir önemli tehdit görülmemekte, başkanın sağlığı hususunda herhangi bir sorun olmadığı anlaşılmaktadır, öte yandan 58 yaşındaki başkanın nispeten, genç olması da yine lehte bir durumdur. Bir saray darbesine yol açabilecek koşullar veya toplumsal bir kalkışma dışında, Rahmon’un iktidarına yönelik bir risk bulunmamaktadır (Andrew vd., 2011, s. 10).

⁴⁶ Başkanlığın icra organı niteliğinde 5 şubesi ve 24 bürosu vardır. Bunlardan bazıları şu şekildedir: *Yurttaşların Anayasal Hakları Şubesi, Kamu, Enformasyon ve Kültürel İlişkiler Şubesi, Sosyal Politika Şubesi, Ekonomi Politikası Şubesi* vd. Başkanın yürütme organı niteliğindeki bu şube ve büroların yanı sıra *Güvenlik Konseyi* ile *Ekonomik, Uluslararası İlişkiler, Bilim ve Sosyal Konular, Kamu, Enformasyon ve Kültür, Savunma ve Hukuk* konuları olmak üzere beş devlet danışmanlığı bulunmaktadır.

On yedi yıldır devlet başkanlığı görevinde bulunan Rahmon'un günlük yaşamın neredeyse bütün süreçlerine müdahil olmaya ve doğru yolu göstermeye yatkın 'bilge devlet adamı' rolünü benimseyen bir yönetim anlayışına sahip olduğu görülüyor.

1994 yılından bu yana iktidarda bulunan Devlet Başkanı Emomali Rahmon'un halk arasındaki itibarının ve uzun yıllardır iktidarını sürdürebilmesinin, gölgeli olduğu iddia edilse de, seçim sonuçları kadar, iç savaşta yaşanan felaketleri sona erdiren, yurt dışına kaçmak zorunda kalan yurttaşların geri dönmesini sağlayan, ulusal birliği ve istikrarı yeniden tesis eden, Tacik kültürünü canlandıran, ülkeyi çağdaş dünya ile bütünleştirmeye çalışan bir kişilik olarak algılanmasına bağlı olduğu anlaşılıyor. Rahmon, *Tacikler: Bağımsızlığını kazanmanın ve Kendini Tanımının Dördüncü Yılı* (1995), *Tarihin Aynasında Tacikler* (1997), *Kültür Halkın Özüdür* (2001), *Ulusun Müstakbel Gençliği, Tacikistan: Bağımsızlığın Onuncu Yılı ve Yapılanma* (2001) vb. eserlerin sahibidir. Evli ve dokuz çocuk babası olan Rahmon bazı uluslararası ödüllere sahiptir.

Egemenlik ve Bağımsızlık Simgeleri: Bayrak, Devlet Arması ve Ulusal Marş⁴⁷

Ulus ve devlet inşa süreçlerinin önemli aşamalarından biri bayrak, ulusal marş, devlet arması vb. simgelerin yaratılmasıdır. Bu simgeler inşa edilen kimliğin ve siyasi yapının ideolojisine de ışık tutar.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasını izleyen ulus inşa projelerinin ilk ve önemli uygulamalarından biri, Sovyet dönemi devletini yansıtan bayrak, devlet arması, ulusal marş ve diğer simgelerin yeni rejimin tarih mitini ve ideolojisini yansıtan yeni simgelerle değiştirilmesi olmuştur. Tacikistan da dâhil olmak üzere, eski birlik cumhuriyetleri yeni ulus inşa projeleri için Yeltsin dönemini, 1998 yılı Ocak ayındaki Rusya'nın uygulamalarını örnek, model ve bu değişikliklerden cesaret almışlardır (Kolsto, 2005, s. 3).

Kuşkusuz Tacikistan bayrağındaki ve devlet armasındaki en küçük ayrıntı dahi rastlantı ürünü değildir. Bu simgelerdeki renklerden figürlere değin kullanılan her görsel öge, Tacikistan Cumhuriyeti'nin üzerine inşa edildiği belirtilen temel değerlere işaret eder.

Bayrak: Tacikistan bayrağı (Tac. *Perçemi Tocikiston*) yukarıdan aşağıya doğru kırmızı, beyaz ve yeşil eşit ölçülü bantlardan ve ortadaki bantta üstünde sarı renkli yedi yıldız yer alan taçtan meydana gelmektedir.

⁴⁷ bk. <http://www.prezident.tj>

Taç, Tacik halkını temsil etmektedir. Yedi yıldızın yedi farklı etnik grup veya yedi bölge ile ilgisi yoktur. Yedi, Zerdüşt ve İslam inançlarında özel yeri olan bir sayıdır. Bağımsızlık sonrasında tasarlanan bayraktaki yedi yıldızın antik İran inançlarına vurgu yapması daha akla yatkın görünüyör.

Bayrak; sarı, kırmızı ve yeşil renkli üç eşit şeritten oluşur. Ülke topraklarının ancak % 7'sini oluşturan düzlükler yeşil şerit ile, ülkenin en önemli gelir kaynaklarından pamuk ve dağlardaki kar ve buz beyaz şerit ile, ülkenin birliği, halkların kardeşliği kırmızı şerit ile simgelenmektedir. Gerçekte bu renklerin Pan-İranist vurgusu vardır. İran dilli halkların simge ve bayraklarında bu üç renk egemendir. Örneğin, 1979'da Şahın devrilmesinden sonra bayrağın orta şeridindeki sarı renkli aslan yerine, beyaz renkli 'Allah' yazısının konulduğu eski İran bayrağı, Kuzey Irak'taki özerk yönetimin bayrağı aynı renklerde dir.⁴⁸

Afganistan bayrağında ülkenin çok farklı etnik ve bölgesel gruplardan meydana gelmesi, geleneksel İslam'ın güçlü etkisi vb. nedenlerle Pan-İranist vurgusu olan bu renklere yer verilmemiştir.⁴⁹

Devlet Arması: Tacikistan Cumhuriyeti'nin istiklalinin simgesidir. Arma (Tac. *Nişoni Tocikiston*), solda pamuk, sağda buğday başağı, ortada dağların arkasında yükselen güneş ışıklarının üstündeki taç ve tacın üstündeki yedi yıldız ile altta kürsü ve üstündeki kitaptan meydana gelmektedir. Pamuk ve buğday figürleri ülke ekonomisinin dayandığı en önemli tarımsal ürünleri; taç, Tacikistan sözcüğündeki taç kelimesini ve Tacik halkını simgelemektedir.

Ulusal Marş: Sovyet döneminde Sulaymon Yudakov tarafından bestelenen Tacikistan ulusal marşı (Tac. *Surudi Millii Tocikiston*), bestesi değiştirilmeden

⁴⁸ Benzer renk vurgusu 1848'de yapılan bir Panslavist Kongrede beyaz, kırmızı ve beyaz renkler (bk. http://www.wordiq.com/definition/Pan-Slavic_colors), Glagolitik alfabe, Aziz Kiril ve Aziz Metodis gibi Slavizmin simgeleri olarak kabul edilmiştir. Bugün de Slav halklarının bayrak ve armalarının çoğunda bu renkler egemendir. Beyaz, kırmızı ve mavinin, Ortodoks inancına da vurgu yaptığı hatta siyasi güdümlenme aracı olarak kullanıldığı görülmektedir. Örneğin, halkı bir Latin dili konuşan Moldova bayrağının mavi, sarı ve kırmızı dikey şeritli tasarımı kardeş ülke Romanya ile aynı iken, Türk dilli Gagauzların resmî bayraklarında Panslavist vurgusu bulunan mavi, beyaz ve kırmızı yatay şeritlerin kullanıldığı dikkati çekmektedir. Pan-Arabist kırmızı, siyah, beyaz (ve bazen yeşil) renkler de benzer işlevlere sahiptir.

⁴⁹ Başka topluluklarda da etnik vurgusu bulunan üç renkli bayraklar görülmektedir. Örneğin Hırvat, Rus, Sırp, Çek, Sloven, Slovak vd. Slavyan halkların büyük bir bölümü kırmızı-mavi-beyaz renkli bayrakları kullanmaktadır. Özgün Boşnak bayrağında Pan-Slavyan renkler yoktur.

sosyalist içerikten ayıklanarak yeni devlete ve onun inşa edilmeye çalışılan yeni paradigmalarına uygun biçimde Gulnazar Keldi tarafından kaleme alınan bir güfte ile söylenmeye devam etmektedir. Böylelikle, Sovyet döneminden yeni döneme kulakların alışkın olduğu melodiyle ve sorunsuzca geçilmiştir.

Ulus inşa projelerinin simgelerinden ulusal marşların müzikleri, yurttaşları duygusal olarak marşın sözlerine ve içeriğine hazırlarken, marşların sözleri de genellikle dinî ve ulusal değerler etrafında ulusal birliğe çağrı yapar. Ancak Tacikistan ulusal marşında, Türk ulusal marşının aksine, dinî değerlere vurgu yoktur. Bunun yerine, marşın sözlerinde ana yurdun kutsallığı, tarihsel sürekliliği; yurttaşların özgürlüklerini, birliğini, onurunu, refahını ve mutluluklarını borçlu oldukları ana yurda yüksek bir sadakat duygusu eşliğinde dile getirilir.⁵⁰

⁵⁰ Tacikistan Cumhuriyeti Ulusal Marşı'nın (Суруди Миллии Ҷумҳурии Тоҷикистон/ Surudi Millii Cumhurii Tocikiston) Tacik alfabesi ve Türkçe çevriyazısı ile güftesi ve yazar tarafından yapılan Türkçe çevirisi şu şekildedir:

Диёри арҷманди мо/Diyori arcmandi mo/Bizim kıymetli diyarımız,

Ба бахти мо сари азизи ту баланд бод/ Ba baxti mo sari azizi tu baland bad/Bizim bahtımız senin aziz başın yükseklerde olsun,

Саодати ту, давлати ту бегазанд бод/Saodati tu, davlati tu begazand bod/Senin saadetin, senin refahın ebedi olsun

Зи дурии замонаҳо расидаем/Zi durii zamanoho rasidaem/Zamanların uzaklıklarından ulaştım

Ба зери парчами ту саф кашидаем/Ba zeri parçami tu saf kaşıdaem/Senin bayrağının altında saf tuttum

Зинда бош эй Ватан/Zinda bod ey Vatan/Yaşa ey Vatan

Тоҷикистони озоди ман/Точикистони ozodi man/Benim özgür Tacikistan'ım

Барои нангу номи мо/Baroi nangu nomi mo/Bizim şeref ve adımız için

Ту аз умеди рафтагони мо нишонай/Tu az umedi raftogoni mo nişonay/Sen bizim atalarımızın ümidinin nişanesisin,

Ту баҳри ворисон ҷаҳони ҷовидонай/Tu bahri vorison cahoni covidonay/Sen mirasçılarının için ebedi cihansın

Хазон намерасад ба навбахори ту/Xazon namerasad ba navbahori tu/Senin ilkbaharına hazan gelmeyecek

Ки мазраи вафо бувад канори ту/Ki mazrai vafu buvad kanori tu/Ki vefa yeri olacak senin yanın

Зинда бош эй Ватан/Zinda boş ey Vatan/Yaşa ey Vatan

Тоҷикистони озоди ман/Точикистони ozodi man/Özgür Tacikistan'ım

Ту модари ягонаи/Tu modari yagonay/Sen biricik annemizsin

Tacikistan'da yönetimin bu bağımsızlık ve egemenlik simgelerine büyük önem verdiği, çeşitli vesilelerle kalabalık mekânlara, caddelere Rahmon'un özlü sözleriyle birlikte, bayrak asıldığı dikkati çekmektedir. Ulus inşası projesinin önemli bir parçası olan bayrak ve armanın anlamı ve önemi hakkında duyuru tahtaları aracılığıyla halk bilgilendirilmektedir.

Bölgecilikten Ulusal Birliğe ve Ulusçuluğa

Yaklaşık on iki yüzyıl süren dinî ve hanedan temelli yönetimlerin ardından büyük bir devrimle kurulan SSCB, üç çeyrek yüzyıl yaşayamadı. SSCB, yerini millî devletlere bırakarak tarih sahnesinden çekilirken Asya'nın Fars dilli bu halkı tarih sahnesine bağımsız bir siyasi güç olarak çıktı.

*Haziran/ Temmuz 2011, Tacikistan
Ulusal Birlik Temalı Yazı Tahtaları*

Vahdet: Modern Tacikistan'da, 'Birlik' (Tac. vahdet) sözcüğüyle dile getirildiği üzere, etnik-bölgesel yapılanmadan etnik-ulusal yapılanmaya geçişte önemli bir argüman olarak kullanılmakta, bir tür devlet projesi hâline getirilmeye çalışılmaktadır.

'Şanlı' Tarih: Bu projede tarih de önemli bir enstrümandır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Tacikistan'da ortaya çıkan ideolojik boşluğu doldurmak üzere, rejimin, tarihî Samani Devleti'ni ulusçu motivasyon unsuru olarak kullanmaya başladığı görülüyor.

Rejimi 'şanlı' tarihsel tabana dayandırma çabalarının, Türkiye'de Osmanlı öncesini, hatta İslam öncesi dönemleri esas alma, benzer şekilde İran'da, 1925'te Meclis tarafından Şah seçilen General Rıza'nın Antik Pers tarihine ve kültürüne referans yapma politikalarının bir örneğidir. Pehlevi'nin yaratmak istediği İslam öncesi döneme mimariden devlet protokolüne değin hayatın her

Бақои ту бувад бақои хонадони мо/Bakoi tu buvad bakoi xonadoni mo/Senin bekan bizim ailemizin bekasıdır

Мароми ту бувад мароми ҷисму ҷони мо/Maromi tu buvad maromi cismu con mo/Senin meramın bizim cismimizin ve canımızın meramıdır

Зи ту саодати абад насиби мост/Zi tu saodati abad nasibi most/Senden ebedi mutluluk bizim nasibimizdir

Ту ҳастиву ҳама ҷаҳон ҳабиби мост/Tu hastivu hama/cahon habibi most/ Sen varsın ve bütün cihan bizim sevgilimizdir

Зинда бош эй Ватан/Zinda boş ey Vatan/ Yaşa ey Vatan

Тоҷикистони озоди ман/Tocikistoni ozodi man/Benim özgür Tacikistan'ım

alanında Zerdüş İnan'a atfı yapan, bir noktada İslami dönemi nötrale eden ulus inşası projesine benzer biçimde, bağımsız Tacik ulusunun ve devletin

Haziran/ Temmuz 2011
Tacikistan, Duşanbe

ilham kaynağı olarak Samanilerin esas alındığı göze çarpıyor. Ancak 1970'lerde Pers İmparatorluğu'nun 2500. kuruluş yılı dönümünü görkemli törenlerle kutlayan, kendisini büyük Pers İmparatoru Sürs'un (Far. *Koroş*) temsilcisi olarak gören Rıza Şah, bu törenlerden çok değil sekiz yıl sonra trajik biçimde iktidardan uzaklaştırılacak, yaratmaya çalıştığı hayal âleminin tam karşıtı bir devrimin girdabına kapılıp gidecektir. Duşanbe'nin en önemli ziyaret mekânlarından Botanik

Parkı'nın giriş kapısı ve çevresindeki duvarlara hakkedilen Antik Pers kahramanlarının figürleri ziyaretçileri karşılar. Para biriminden (somon), yer adlarına değin İslami Samani dönemine yapılan vurgunun yoğunluğu, Tacikistan'ı şahlık dönemi İnan tarih yazıcılığından ayırır.

Mevlana Tacik'tir, 'Meditsina' Tacikçedir: Bugün, ulusalcı Tacik aydınları da, tıpkı İnanlı-Fars aydınlar gibi, yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren dünyanın en eski uygarlıklarının, Perslerin, Soğdların İnan dilli antik toplumların mirasçıları, Orta Asya'nın en eski sakinleri olduklarının inancı ve gururu içindedir. İnan devletlerinin hüküm sürdüğü antik dönemlerde bugünkü Avrupa devletlerinin çoğu henüz kurulmamıştı. Ebu Hanife, Gazali, Tirmizî, Ebu Davut, İmam Buhari gibi İslam büyükleri, Rudeki, Mevlana gibi sanatçılar, ilahiyatçılar, felsefeciler Tacik'tir. Rahmon'un ifadesiyle Mevlana Tacikistan'ın güneyinde Vahş bölgesinde doğmuştur. Belh'e sonradan gitmiştir. Rudeki, Ebul Kasım Firdevsi'nin Şehnamesi, Mevlana'nın Mesnevi-yi Manevisi vd. eserler seçkin Tacik ulusunun adeta pasaportlarıdır.⁵¹ Samanilerin 'kalpgâh'ı Buhara ve Semerkand aynı zamanda uygarlıkların merkezidir.⁵² Bu düşüncenin yapılan görüşmelerde halk tarafından kısmen de olsa benimsendiği anlaşılıyor. Örneğin Tacik halk etimolojisine göre Rusçadan kopyalanan *meditsina* 'tıp' sözcüğü dahi aslında Tacikçedir. *Meditsina*, halk etimolojisi ile *Meded-i Sina*'dan (harfîyen: İbnî Sina'nın Yardımı) getirilir ve sıradan bir yurttaş bu etimolojinin yanlış olabileceğini kabul etmez.

⁵¹ bk. http://www.prezident.tj/eng/news_070907.htm

⁵² Bu kentlerin İnan-Tacik kültüründe taşıdığı önemi göstermesi bakımından Hafız-ı Şirazi'nin ünlü *Eger an Tork-e Şirazi be-dest ared dil-e ma ara/ Be xal-e Henduyeş baxşem Samarqand o Bukhara* 'Eğer o Şirazlı Türk güzel bizim gönlümüzü alırsa/ Hindu benine Semerkand ve Buhara'yı bağışlarım.' beyiti önemlidir.

Samanileri Yıkan Karahanlıların Yarattığı Travma: Türk tarihinde Karahanlılarla kıyaslanabilecek, Arap olmayan ilk büyük Müslüman devlet, klasik Fars dili ve edebiyatının ‘ikliminde neşet ettiği’ Samani Devleti’ne (Tac. *Davlati Somoniyon*) özel bir önem verildiği, bu devletin ve Tacik tarihinin altın döneminin maddi ve manevi mirasının modern Tacik ulusçuluğunu besleyen ana unsurlardan biri olarak kullanıldığı dikkati çekiyor. Perslerin veya Türklerin vesayetindeki tarihî Soğd krallıklarının yerine Samanilerin idolleştirilmesinin daha pragmatik olduğu yukarıda belirtilmişti.

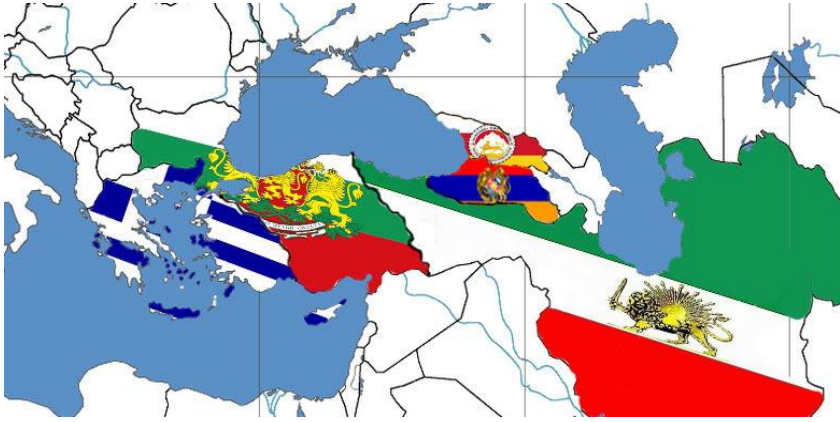
Sadriiddin Ayni: Modern Tacik edebiyatının kurucularından

Orta Asya'nın ilk büyük Müslüman İran devleti olan Samaniler, ilk Müslüman Türk devleti Karahanlılar tarafından kuzeyden ve güneyden yapılan baskılarla yıkılmış ve Tacikistan'ın resmen bağımsızlığını elde ettiği döneme değin Orta Asya'da önemli herhangi bir İran dilli devlet kurulmamıştır. Tarih derinliklerindeki bu olay, gerçekte bugüne yansıyan bir Türk karşıtı öge olarak ve ister istemez Tacikistan'ın gündemindedir. Samanilerin Türkler tarafından yıkılması, bugünü dahi etkileyen Tacik-

Türk ilişkilerinde tarihsel bir travma nedenidir. Okul kitaplarına göre Samaniler, iç sorunların ve yönetim zafiyetlerinin yanı sıra orduda görevli Türk komutanların ‘ihanet’leri yüzünden yıkılmıştır. Yüzyıllardır diğer bölge ülkeleri gibi kabilecilikten veya bölgecilikten bunalan kitleleri Tacik üst kimliği altında toplamak üzere ihtiyaç duyulan tarihsel karşıt, tam burada ortaya çıkmış olmaktadır.

Simge Kişilikler, Mottolar, Sloganlar: Ulus inşa projesinin, kimliği ve ulusal birliği sağlama projesinin bir parçası olmak üzere, Tacik dili ve kültürüne, bilim ve siyasetine katkı yaptığı düşünülen şahısların adlarının *Tursunzade, Ayni* vb. şehirlere verildiği, bu şahısların posterlerinin ve kısa biyografilerinin şehirlerin muhtelif mekânlarına duyuru tahtalarına asıldığı görülüyor. Mağazaların tabelalarında Latin harfleriyle yazılan yabancı marka veya mağaza adının hemen yanına bu adların Kiril alfabesiyle yani Tacikçe okunuşunun da yazılmasının yasal zorunluluk olduğu kaydedilmektedir.

Başkent Duşanbe'nin yanı sıra, taşradaki kamu binalarında hatta evlerin ve mağazaların duvarlarında, taklarda millî birliğe, yurt sevgisine, millî bilince atf yapan çoğu devlet başkanının kaleminden çıkan sloganlar asılıdır. Bunların kişi başına düşen gayrisafi millî hâsıla itibarıyla dünya ülkeleri arasında alt sıralarda yer alan Tacikistan halkı üzerinde ne kadar bir etkiye sahip olduğunu ölçme imkânı yoktur.

Türkiye'yi hedef alan Pan-İranist propaganda görseli

Ultra Ulusalçılar: Tacikistan, İran, Afganistan hatta Türkiye’de, genellikle İslam karşıtı, Zerdüşt inancını kutsayan, İran dilli halkların ‘uygar’ Avrupalı Ari halklarla akraba olduğu tezini işleyen Pan-İranist hatta Pan-Aryanist bir siyasal ideolojiden söz edilebilir.⁵³ Türk mitolojisindeki *Ergenekon* gibi, yeri tam olarak bilinmeyen Aryanların kayıp ülkesi *Airyānəṃ Vaejah*’a (krş. *İran-şehir*, İng. *Ērān-shahr*) telmihen Avesta’da yer alan *Tacyan* sözcüğünün *Tacik* ile ilgili olduğunu ileri süren Tacik ultra ulusalcılar, kendilerini antik Aryanların ‘saf’, ‘bozulmamış’ temsilcileri olarak görmektedir. Literatüre *Büyük İran* (Far. İran-e Bozorg, İng. Greater İran) olarak geçen ‘muhayyel’ İran’ın sınırları basit tanımıyla Hahameniş İmparatorluğu’nun en geniş sınırlarıdır. Bugünkü Tacikistan, ‘muhayyel’ Büyük İran’ın kuzeydoğusunda yer alır. İrani dillerin konuşulduğu coğrafyalarda Büyük İran ideali peşinde koşanların Afgan, Tacik veya İran yurttaşı olmaları birbirini dışlayan ya da kendilerini merkeze alan söylemler geliştirmeleri de doğaldır. Kulobluların ve Kulobi etno-gruba dayalı mevcut Tacik bürokrasisinin, gerçek Aryanların temsilcisi olduklarına ve kökenlerinin Baktirya’ya uzandığına ilişkin tarih tezleri mevcut yönetime tarihsel bir meşruiyet atfetmeye yöneliktir.⁵⁴

⁵³Bölücü terör örgütü’nün Kandil’deki elebaşlarından birinin 2011 sonbaharında Kürtlerin aslında Zerdüşt olduğuna ilişkin medyaya yansıyan düşünceleri bu anlayışa bir örnektir. Türkiye’de de Kürt ulusçuluğunun gelişmesine paralel şekilde Aryanizm belirli çevrelerde taraftar bulmaya başlamıştır. Bu Aryancı ideolojinin tıpkı Tacik ya da Farsça ultra ulusalcılar gibi, kendisine en büyük tarihsel rakip olarak Türkleri alacağı açıktır.

⁵⁴ Afganistan’ın kuzeyi tarihî Baktirya olarak bilinen coğrafyadır. Bugün Afganistan’ın kuzeyinde Yunanca yazılı eserler bulunması birçok kişi için şartıctır. Antik

Bu ideoloji sempaticanlarının toplum içinde sıra dışı ideolojik gruplar olduğu kuşkusuzdur; ancak Tacikistan, İran ve Afganistan'da yalnızca Fars unsuruna dayanan birleşik bir devlet kurmak isteyen ultra ulusalcıların belirli bir tabanı vardır.

Ultra ulusalcıların, Aryan kültürünü tahrip ettiği ve Aryan topraklarını istila ettiğini düşündükleri Türklere karşı bakışları esas olarak olumsuzdur. Bu gruplara göre, Türkler ve Moğollar, Aryan dili ve kültürünün düşmanı, dışarıdan bölgeye gelmiş barbarlardır.⁵⁵

Ultra Ulusalcılar ve Pantürkizm Tehlikesi: Türkçe konuşan bir coğrafya ile çevrili olan Tacikistan'da, Türkiye'ye veya diğer Türk dilli cumhuriyetlere karşı Pan-Türkist temelli bir yayılmacı siyaset yürütüldüğü endişesi bulunduğu ve böyle bir tehdide karşı en azından bir çekingenlikten söz edilebilir. Enver Paşa'nın bugünkü Tacikistan sınırları içinde şehit edilmiş olmasını, kimi Tacik aydınları Pan-Türkist tehlikeye bir karine olarak değerlendirmektedir. Sovyet döneminden tevarüs eden Basmacı hareketine karşı olumsuz tutum ve Pan-Türkizm korkusu Enver Paşa'nın iki ülkeyi birleştiren bir kültürel öge olmasını engellemektedir.⁵⁶

Tacikistan'ın Sovyetlerin kuruluş döneminde önce Özbekistan'a entegre edilmesini, ardından Sovyet cumhuriyeti hâline gelirken topraklarının ve nüfusunun önemli bir kısmının Özbekistan'da kalmış olmasını, Pan-Türkist uygulamalar olarak gören çevreler bulunmaktadır.

Baktirya Eski Perslerin yıkılmasının (MÖ 330) ardından Makedonyalı İskender'in eline geçmiş, bölge iki yüzyıl Yunanlıların egemenliği altında kalmıştır.

⁵⁵ Wikipedia'nın 'Tacik People' başlıklı maddesinde Orta Çağlardaki Tacik edebiyatından ve *Tacik* sözcüğünden söz ederken ünlü şair Sa'di'den Türkçe çevirisi 'Padişaha desinler ki senin Türk'ün Tacik kanı döktü.' mısrası verilmektedir. Böylelikle, uluslararası ağdaki bu sanal ansiklopediden Türklerin tarihte Tacik kanı döktüğüne ilişkin söylemler bütün dünyaya yayılmış olmaktadır.

⁵⁶ Bilindiği gibi Enver Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu'nun Sevr Antlaşması ile teslim olmasının ardından yurt dışına kaçmış, Türkistan'da Bolşeviklere karşı savaşırken bugünkü Tacikistan'ın güneyinde, Afganistan sınırı yakınlarındaki *Kulob* bölgesinde, *Balcuvan* kenti yakınlarında Kızıl Ordu tarafından tuzağa düşürülerek 1922 yılında şehit edilmişti. Enver Paşa'nın mezarı 1992'de dönemin cumhurbaşkanının girişimiyle Türkiye'ye nakledilmiştir.

Enver Paşa ile birlikte Ruslara karşı savaşırken ölen, aynı bölgedeki *Namozgoh* köyüne defnedilen Tacik kökenli 'anti-Bolşevik savaşçı' Davlatmand Bey'in yeni dönemde Tacik gençliğine model Tacik ulusal kahramanı olarak kabul edilmesi girişimleri 'Turancı' Enver Paşa ile yakın bağlantıları nedeniyle bazı çevreler tarafından eleştirilmektedir. bk. http://www.rferl.org/content/tajiks_debate_status_legendary_antibolshevik_fighter/224_7721.html

Tarihî Fars mirasından kalan Türk karşıtlığı, Tacik etnik kimliğinin oluşturulması sürecinde artmış, Sovyet döneminde negatif bir algılamaya dönüşmüştür. Sürecin aynen devam etmesi durumunda, Türkiye ile ilişkilerin, Türkiye'ye bakışın bugünkü kadar 'ılımlı' olamayacağı ileri sürülmektedir. İki ülke arasındaki sınırlı da olsa ekonomik ve kültürel ilişkiler, özellikle sivil toplum ve eğitim kuruluşlarının etkinlikleri negatif algılama sürecini tersine çevirmeye başlamıştır.

Bir şekilde Taciklerle irtibatı bulunan Türk yurttaşlarının iyi niyetli de olsa, duygusallıkları Pan-Türkizme 'karine' olarak değerlendirilmektedir. Benzer biçimde, İrani Taciklerin Türk Kazaklar, Kırgızlar vd. Türk halkları gibi Türk, Tacikistan da bir Türk Cumhuriyeti olduğuna ilişkin yanlış bilgiler ve söylemler, bu konuda duyarlılığı bulunan Taciklerde olumsuz etki yaratabilmektedir. Alanda yapılan görüşmelerde Türkiye Türkçesi öğretimini dahi Pantürkizm tehlikesine bir kanıt olarak gösterenlerin bulunduğu kaydedilmiştir.

Laiklik, İslam ve Zerdüş'tün Ateşi⁵⁷

Zerdüş

Dinler: İran dilleri konuşurlarının büyük bir bölümü Müslüman'dır. İranlılar ve Afganistan Hazaraları genellikle Şîî; Tacikler, Kürtler, Beluçlar, Peştunlar büyük ölçüde Sünnî'dir. Musevî, Bahaî, Ortodoks Hristiyan, Zerdüş't vd. başka dinlere mensup İran dilli topluluklar da vardır. İran dilli coğrafya, İslam öncesi dönemlerde Zerdüştlük, Mitraizm, Mezdekizm, Budizm gibi farklı inançların önemli merkezlerinden biriydi. Bu dinlerin mümini topluluklardan kalan çok sayıda arkeolojik eser, inanç sistemleriyle ilgili belgeler günümüze ulaşmıştır. Şaman inancının Türk halk kültüründe izler bırakmasına benzer biçimde, Tacik kültüründe ve inancında İslam öncesi Zerdüştlük'ün 'gerçek, barış ve ışık' ilkelerinin izleri bulunabileceği Emomali Rahmon vd. devlet yöneticileri tarafından da dile getirilmektedir.⁵⁸ Tacikistan Kültür Bakanlığının 2003 yılında Avesta Dünya Konferansı bildirimlerini yayımladığını,

⁵⁷ Birleşik Devletler Komisyonun Uluslararası Dinî Özgürlük Yıllık Raporu Mayıs 2011-Tajikistan başlıklı belge için bk. <http://www.osce.org/odihr/82950>

⁵⁸ Şah dönemi İran'ın yarı resmî ideolojisine göre başlangıçta pagan olan Aryanlar üç bin yıl önce Zerdüş't adlı bir 'peygamber' tarafından Zerdüştlük olarak adlandırılan yeni inanca davet edilmişti. Tek tanrılı olan bu dinde Tanrı'nın adı Ahura Mazda idi. Ahura Mazda, yeryüzündeki her şeyin yaratıcısı idi. Zerdüştlük dinin esasları sonradan Avestan adlı İrani bir dilde yazılmış ve Avesta adlı kutsal kitapta toplanmıştı. Zerdüş't öğretisi İyi Düşünceler, İyi Sözcükler ve İyi Niyetler olmak üzere üç ana ilke üzerine kurulmuştu. bk. Tallberg, 1967.

simgesel de olsa Zerdüşt kültürünün araştırılması faaliyetlerine destek verildiğini ifade etmek gerekiyor. Tarihî Zerdüştlük inancının kimi 'ultra' ulusalcı çevreler tarafından ideolojik bir argüman olarak kullanıldığı da dikkati çekmektedir.

Tacikistan halkının % 90'dan fazlası Sünni-Hanefî'dir. Ülkede beş vakit açık olan 3,347 caminin yanı sıra 327 cuma camii bulunmaktadır. Ülkenin Tacik çatısı altında toplanan halkı Pamiriler ise 12 İmam ve Şii İsmaili inancına mensuptur. Sünni denizinin ortasında, 'ulaşılmaz coğrafya'larda yaşayan Şii Pamirilerin genel nüfusa oranı % 3 civarındadır. Pamirilerin dinî ritüeller bakımından Sünni çoğunluktan farklı olduğu, bu farklılığın muhafazakâr Sünni çoğunluk tarafından kuşkuyla karşılandığı kaydedilmektedir. Pamiriler ibadetlerini *camatxona/cama'atxona*'larda yapmaktadırlar. Bu nedenle olsa gerek, Sünni muhafazakâr kesimlerce ibadetlerde ve ibadet mahallerinde 'Ehli Sünnet ve'l-cemaat' vurgusu yapılmaktadır. Pamirilerin de benzer bir yaklaşıma sahip oldukları öngörülebilir. Ancak ülkenin laik rejimi bu farklılıkların üstünü örtmektedir.

İran'ın Şia Pamiriler ve Şia 'misyoner'ler aracılığıyla Tacikistan'da nüfuz alanı yaratmaya çalıştığı dile getirilmektedir. Kimi çevreler, İran'la aynı ortak tarihî kültürü paylaşan Tacikistan'da Sünni mezhebinden Şia mezhebine geçenlerin arttığı, bu oranın yüzde otuzların üstüne çıktığını iddia etmektedir.⁵⁹

Halkın İslam'a bağlılığı, yetmiş yıldan fazla süren ateist propaganda, baskı ve yasaklamalara karşın yok edilememiş, Sovyet döneminde üst düzey görevlerde bulunan Tacikler dahi İslam dinine bağlılıklarını sürdürdüklerini ifade etmişlerdir. 2011 yılı içinde Tacikistan'a hac için tahsis edilen 5,500 kişilik kotanın⁶⁰ talebi karşılamaktan çok uzak oluşu, dinin rolüne işaret etmektedir.

Ülkede çoğunluğu Rus olmak üzere, 150 bin Hristiyan ve 74 kayıtlı gayrimüslim dinî organizasyon bulunmaktadır. Hristiyanların önemli bölümü Ortodoks'tur, ayrıca Baptist, Katolik, Luteryan vd. mezhep mensupları vardır. Yehova Şahitleri inancı Tacikistan'da yasaktır.⁶¹

Dinî Yaşamın Kontrol Altında Tutulması: İbadethaneler ve dinî örgütlere yönelik sınırlamalar ve aralıklarla yapılan kayıt güncellemeleri, ibadethanelerin açılması maksadıyla tahsis edilen kotalar vb. uygulamaların tamamı, her türlü dinî etkinliği devlet kontrolü altında tutmayı amaçlamaktadır.

⁵⁹ <http://www.abna.ir/data.asp?lang=3&Id=218237>

⁶⁰ <http://tojikon.org>

⁶¹ Tacikistan'da Temmuz-Aralık 2010 dönemine esas, dinî özgürlüklerle ilgili ABD Demokrasi, İnsan Hakları ve İş Bürosu tarafından 13 Eylül 2011 tarihinde yayımlanan 'Uluslararası Dinî Özgürlükler Raporu' Tacikistan bölümü için bk. http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2010_5/168253.htm

Dinî hayatın devlet tarafından sıkı biçimde kontrol altında tutulmaya, düzenlenmeye çalışılması bakımından Tacikistan'ın, İslam Kerimov rehberliğindeki Özbekistan ile benzer politikaları uyguladığı dikkati çekiyor. Mevcut rejimin tehdit algılamasında radikal İslam ilk sıralarda yer almaktadır. Eski Sovyet cumhuriyetleri içinde siyasal yönetime talip İslami oluşumlar ilk kez Tacikistan'da görülmüştür. Halkının tamamına yakını Müslüman olan Tacikistan'da gelişen dinî yaşam, devlet tarafından bütünüyle kontrol altında tutulmaya çalışılırken, militan İslamcı olduğundan kuşku edilenlere yönelik tutuklamalar ve kötü muameleler, 'ruhsatsız' medrese, cami ve mescitlerin kapatılması, okullarda başörtüsünün yasaklanması,⁶² camiye, kiliseye, dinî okullara ve hacca gitme yaşının on sekize çıkarılması vb. uygulamalar görülmektedir. Devlet Başkanı Rahmon tarafından imzalanan 'Ebeveyn Sorumluluğu Yasası' ile bu uygulamalara yasal bir statü kazandırılmaya çalışılmaktadır. Ülkede sayıları son derece azalan Ruslardan başka yerli Hristiyan bulunmadığından, yasa esas olarak Müslümanlara yönelik olarak uygulanmaktadır.

Rahmon'un zaman zaman gündeme gelen ılımlı söylemleri ve girişimlerine karşı başörtüsüne karşı kadınları uyarması, yurt dışındaki, özellikle, İran, Suudi Arabistan, Mısır ve Pakistan'da İslami okullarda öğrenim gören öğrencileri aşırı dincilerin tuzağına düşebilecekleri savıyla geri çağırması, ailelere konuyla ilgili uyarılarda bulunması vb. uygulamaların dinî duyarlılığı yüksek Tacikler tarafından kuşkuyla karşılandığı açıktır. Emomali Rahmon bu uygulamayı Ağustos 2011'de yaptığı konuşmada "Onların çoğunluğu beş, on yıl içinde ekstremistlere, teröristlere dönüşecekler, geri döndükten sonra da ulus ve yönetim için sorun olacaklar" sözleri ile savunmuştur.⁶³ 'Tacikistan'da, nüfusunun tamamına yakını Müslüman olmasına karşın, ateistlerin ve eski komünistlerin olumsuz tepkisi nedeniyle, Batı ülkelerindekine benzer şekilde, minarelerden hoparlörlerle ezan okumanın yasaklanması, dinî yayınların sansüre ve sınırlamaya tâbi tutulması, Müslüman ülke vatandaşları için şaşırtıcı olabilir.

⁶² Türkiye'de uzun yıllardır tartışma konusu olan başörtüsü/türban sorununun benzeri Tacikistan'da da yaşanmaktadır. Resmî makamlar, laik eğitim sistemine aykırı olduğu gerekçesiyle okullarda ve üniversitelerde türban takılmasını yasaklamıştır; buna karşılık, geleneksel kültürün bir parçası sayılan saçları kapatan, ancak boynu açık bırakan başörtüsüne izin verilmektedir. Benzer şekilde, resmî kurumlar, hac dışındaki hiçbir başvuruda başörtülü/türbanlı fotoğraf kabul etmemektedir. Başörtüsü/türban giyenler iş bulmakta zorluk çekmekte, ayrımcılığa maruz kalmaktadır. bk. ABD'nin konuyla ilgili 13 Ekim 2011 tarihli raporu.

⁶³ *Tajik envoy refutes int'l criticism of country's state of religious.* Tajikistan Neswire. March 08, 2011. <http://www.universalnewswires/centralasia/Tajikistan/viewstory>

Zaman zaman dünya basın yayın organlarında ülkede dindarlara karşı yoğun bir baskı olduğu hatta sakallıların yabancı bile olsa sokaklarda polis tarafından alındığı haberlerine, ibadet yerlerinde dahi 4-5 kişinin yan yana gelmesinin tehlikeli olabileceğine ilişkin söylemlere karşı, durumun ülke dışından yüzeysel biçimde görüldüğü, gazetelerde yazıldığı ölçüde vahim olmadığı ifade

*Umre Hacці İlanı:
Haziran/Temmuz 2011, Duşanbe*

edilmektedir. Ancak resmî çevreler AGİT vd. uluslararası kuruluşların uyarılarına, dinî pratiklere saygı gösterdiklerini, dinî bir aradalığa ve dinî uyum iklimine büyük önem verdikleri savıyla karşı çıkmaktadırlar.

Bir yandan yasaklamalar, sınırlamalarla ‘fundamentalizm’ riski azaltılmaya çalışılırken, bir yandan da Tacikistan’ın bağımsızlığının on yedinci yıl dönümünün, aynı zamanda İmam-ı Azam Ebu Hanife’nin 1310. doğum yıl dönümü olan 2009’un resmen *İmam-ı Azam yılı* ilan edilmesi gibi, ilk bakışta çelişkili uygulamalar görülmektedir. Bu tür uygulamaların, mevcut İslami potansiyeli kontrol altında bulundurmaya yönelik olduğu düşünülebilir. Gerçi, Rahmon, Tacik kültürünü İslamiyet’ten ayrı düşünmenin hata olacağını ifade etmiştir. Bu söylem, İslam gerçeğinin dile getirilmesini vurgulamaya yönelik olabilir.

Tacik rejiminin laik niteliğine karşı 150 bin kişinin aynı anda ibadet edebileceği Orta Asya’nın ve dünyanın en büyük camilerinden biri; müze, kütüphane, konferans salonları vb. kapsayan bir külliye olarak Katar’ın ekonomik yardımıyla inşa edilmektedir. Başkent nüfusunun yüzde yirmisini içine alabilecek bu caminin inşa amaçlarından birinin, halkın kontrolsüz küçük mescitlerde toplanmasını önlemek olduğu ifade edilmektedir. İlgili çekici bir nokta da Şia camilerinin halk arasında İran camii; buna karşılık Sünni camilerin Tacik, Türk ya da Suudi camileri olarak nitelendirilmesidir.

Din ve Toplumsal Yaşam: Yazarın Tacikistan’da bulunduğu sürede, dinî havayı daha yakından gözlemlemek maksadıyla, Duşanbe’nin merkezinde yer alan Mevlana Yakub Çark Camii ziyaret edilmiş, cami ve çevresindeki ortamın

Türkiye'den ve diğer Müslüman ülkelerden farklı olmadığı görülmüştür. Genellikle gençlerden ve yaşlılardan oluşan kalabalık cemaat arasında, sayısı az da olsa üniformalı devlet görevlileri bulunduğu, caminin avlusunda Ankara Hacıbayram Camii civarındaki kitapçıları andıran kitapçılarda ve açık tezgâhlarda genellikle Sünni-Hanefî itikadını yansıtan klasik dinî eserlerin satıldığı gözlenmiştir. Merkezî camiye yüz metre mesafede Tacikistan İmam-ı Azam Ebu Hanife İlahiyat Üniversitesi yer alırken caminin dışında, cadde üstünde herhangi bir olumsuzluğa karşı konuşlanmış iki kişilik bir polis devriyesi dikkati çekmiştir.

Taciklerle yapılan söyleşilerde, halkın Afganistan örneği nedeniyle dinin radikalleştirilmesini istemediği izlenimi edinilmekle birlikte, İslamiyet'e karşı derinden saygılı olduğu gözlenmiştir. Görüşülen kişiler, Tacikistan halkının dinî duyarlılığın yüksek olduğunu, örneğin Ramazan ayında Duşanbe'nin önemli bir kısmının sıcak havalara karşın oruç tuttuğunu ifade etmişlerdir. Bununla birlikte, kandil kutlamasının ve mevlit uygulamalarının yaygın olmaması vb. hususlar, Sünni-Hanefî itikadı benimseyen Türk ve Tacik halkları arasındaki küçük itikat farklılıklarının bulunduğunu göstermektedir.

Tacikistan'da belirli çevrelerde hibrit bir İslam'ın yaşandığına ilişkin gözlemler de vardır. Örneğin şehirlerarası bir yolculuğa çıkılırken, yazar tarafından araçtaki gençlerin içlerinden kısa bir dua okuduktan sonra elleriyle yüzlerini sıvazladıkları gözlenmiştir. Aynı yolun dönüşünde, babasıyla birlikte yine aynı araçta bulunan tıp fakültesi öğrencisi bir başka gencin de aynı ritüeli uyguladığı dikkati çekmiş; ancak, ilk molanın bitiminde araca döndüğünde yoğun şekilde alkol aldığı fark edilmiştir. Tacik toplumunun görece muhafazakârlığına karşın, ağaç dekoru altında kutlanan yılbaşından günlük yaşamdaki diğer Batılı ritüellere dek Sovyet-Rus kültürünün önemli etkilerinin bulunduğu açıktır.

İşsizliğin, yoksulluğun en büyük sorun olduğu ülkede dinin daha da güçlü biçimde yaşandığı da bir gerçektir. Özellikle kuzeyde Raşt, Hucand ve İsfara bölgelerinde yerel İslam oldukça güçlüdür. Başörtülü hatta peçeli kadınların sayısının, cami cemaatinin arttığı ifade edilmektedir. Alkollü içki satılmayan yerleşim bölgeleri vardır. Zaman zaman militan İslamcı oldukları ileri sürülenlere yönelik tutuklamaların ve ölümle sonuçlanan operasyonların yapıldığı bu bölgeler Tacikistan'ın yumuşak karnını teşkil etmektedir.

Misyonerler: Uluslararası kuruluşlar; Tacikistan anayasasında dinî özgürlüklerin koruma altına alındığını, ancak diğer yasaların ve uygulanan politikaların anayasanın ruhuna aykırı olduğunu, yönetimin ise bu anayasal hakkın kullanımı hususunda gerekli önlemleri almadığını ileri sürmektedirler. Bununla birlikte, ülkede, özellikle Hristiyan misyonerlerin faaliyetleri yoğunudur. Dünyada karşı konulamaz değerler manzumesinin bir parçası olarak gündemde tutulan din özgürlüğü, her dinin misyonerlerine fırsat yaratmaktadır.

Misyonerler, Tacikistan dâhil olmak üzere kelimenin tam anlamıyla bütün yeryüzünde dil öğretiminden, kaybolmakta olan dil ve kültürlerin araştırılmasından, turizme değin her alanda her türlü argümandan yararlanarak sistemli ve organize biçimde faaliyet göstermektedirler. Zaman zaman, araştırmacıların dahi nüfuz edemediği bölgeler ve toplumlarla ilgili her türlü bilgiyi misyoner örgütlerinden sağlamak mümkündür. Tacikistan, bu tür faaliyetleri izlemesine karşın yükselen özgürlük taleplerine engel olan çağdaş bir devlet olmama adına ve uluslararası dengeler bakımından her zaman doğrudan müdahalede bulunmaktan 'imtina' etmektedir.⁶⁴

Modern Tacikistan'ın Simgesi Duşanbe: 'Moy Lyubimiy Gorod'

*Rudeki Parkı ve Heykeli, Duşanbe
Haziran/Temmuz 2011*

Tacikistan'daki Rus nüfusun en yoğun olduğu, Sovyet döneminin *Stalinobod*'u bugünün Duşanbesi, Rus Sovyet mimarisinin simgesi olan geniş ve ferah bulvarları, az katlı binaları ve nispeten yeşil dokusuyla gelişmiş bir ülke görünümü arz ediyor. Ancak ilk plandaki bu nispeten etkileyici görünümün arka planında yoksulluğun izleri de kendisini gösteriyor.

Adını, bir zamanlar salı günleri (Türkçe söyleyişle *Düşenbe dü* 'iki' + *şenbe* 'gün') kurulan pazardan alan Duşanbe, Hisor Vadisi'ne konuşlu, Varzob ve Kofarnigon nehirlerinin kıyısında denizden yüksekliği 850 m, dağlarla çevrili yaklaşık bir milyon nüfuslu bir kenttir.

*Somoni Heykeli, Duşanbe
Haziran/Temmuz 2011*

⁶⁴ Yasal ve açık olarak faaliyetlerini sürdüren misyoner çalışmalarına *Joshua Project* örnek olarak gösterilebilir. Bu projenin amacı Hristiyanlık inancının en az ulaştığı yeryüzündeki bütün topluluklara, coğrafyaları neresi olursa olsun, nüfusları ne kadar olursa olsun ulaşmak ve İsa'nın mesajını tebliğ etmektir.

bk. <http://www.joshuaproject.net/joshua-project.php>

Kültürel, antropolojik, dilbilimsel çalışmalarda ve projelerde bu türden destekleyici gruplar ve STÖ ile çalışılabilir.

Arada çok katlı, ama geleneksel mimariye atıf yapan tek tük binaların da yükselmeye başladığı dikkati çekiyor.⁶⁵

Duşanbe'nin Ruslardan tevarüs eden mimarisine Tacik kimliğini ve kültürünün izlerini taşıyan diğer eserlerin eklendiği görülüyor. İsmoili Somoni anıtı, buluşma noktası Bağ-i Merkezi (adını Fars dili ve edebiyatının büyük ismi Rudeki 'den alan Rudeki Parkı ve bu parktaki Rudeki heykeli) ile çok sıkı korunan başkanlık sarayı ilk dikkati çeken yapılarıdır.

Modern Duşanbe'nin en merkezi bölgesinde, Meclis binasının hemen karşısında Lenin heykeli yerine inşa edilen devasa, altın kaplamalı Somoni Anıtı'nda iki aslan tarafından korunan platformun üstündeki Şah Somoni sağ ayağını öne atmış ve sağ elinde meşaleyi tutarken tasvir edilmiştir. Arkadaki takım üstünde kilolarca altınla tezeyn edilen taç, *Tacikistan* sözcüğünde yer alan *tac* ibaresine atıf yapmaktadır. Anıt, Tacik rejiminin, tarihî Tacik kimliğini ve varlığını dayandırdığı temellere ilişkin mesajları vermektedir.

Rudeki'nin adının şehrin en büyük bulvarlarından birine de verildiği görülüyor. Somoni heykeli ve Rudeki Parkı, Duşanbe'nin yerli yabancı resmî ve gayiresmî ziyaretçilerinin ziyaretgâhları hâline gelmiştir. Şehrin semtleri de adını, İran-İslam (Tacik-İslam) bilim ve edebiyat tarihinin önemli simalarından *Ebu Ali İbni Sino*, *İsmaili Somoni*, *Firdevsi*, *Şohmansur*'dan alıyor.

*Slogan ve Trolleybüs, Duşanbe
Haziran/Temmuz 2011*

Duşanbe, yasalarla güvence altına alınan bazı ayrıcalıklara sahip bir kent olmasına karşın yazın su kesintileri, kışın elektrik kesintileri, Başkanlık sarayının ve diplomatik temsilciliklerin bulunduğu semtler dışında, yaşam kalitesini, hatta yerli ve yabancı girişimcilerin yatırım faaliyetlerini olumsuz yönde etkilemektedir. Özbekistan ile elektrik alışverişinin siyasal sorunlar nedeniyle zaman zaman kesilmesi, Tacikistan'ı

toplumsal huzursuzluklarla karşı karşıya bırakabilecek derecede sorunlara yol açma potansiyeline sahiptir. Metro bulunmayan şehirde ulaşım esas olarak taksi ve trolleybüslerle sağlanmaktadır. Taksilerde taksimetre bulunmamakta, ulaşım ücreti pazarlıkla belirlenmektedir. Kentte son model otomobiller ve arazi araçları sıklıkla görülmektedir.

⁶⁵ Alan çalışması sürecinde görüşülen Tacikistanlılar, Duşanbe'de çok katlı yapılara karşı bir ilgi bulunduğunu kaydetmişlerdi. Sayısı az da olsa, kent merkezinde yüksek binaların inşasına başlandığı da dikkati çekiyordu.

Yeni dikilen dünyanın en uzun bayrak direği ülkenin bağımsızlıktan sonra kaydettiği gelişme ve ilerlemeleri simgelemektedir.

Başkentlerin, her zaman ülkenin ruhunu bütünüyle yansıtmadığı anlaşılıyor. Ülkenin kuzeybatı köşesindeki, merkezden nispeten uzak bölgelerindeki durumu yerinde gözlemlemek ve Orta Asya Geç Antik Dönemin en büyük uygarlıklarından birine, Soğdlara ev sahipliği yapan, Büyük İpek Yolu'nun rotasında yer alan Pancakent'teki

antik sit alanlarını ziyaret etmek üzere kuzeybatıya uzun ve yorucu bir seyahatin ardından başkente dönüldüğünde, araştırma ekibinin izlenimleri ve duyguları çok farklıydı. Zamanın adeta durduğu, geleneksel yaşam tarzının hüküm sürdüğü bölgelerden başkente ulaşıldığında, yüzyıllar arasında gidip gelinmişçesine farklılıklar gözlenmişti.

Duşanbe'de geleneksel nitelikleri ağır basan ticaret ve alışveriş ortamı ile modern yaşamın getirdiği alışveriş ve tüketim kültürünün, gelenekselliğin derecesi farklı olmakla birlikte Türkiye'den pek de farklı olmadığı dikkati çekiyor.

Kaynakça

- Akiner, S. (2004). Prospects for Civil Society in Tajikistan. *Civil Society in the Muslim World: Contemporary Perspectives*, (A. Sajoo, Ed.). New York: Tauris Co Ltd.
- Andrew, J. (Eds.) and Ann-Louise (2011). *Country Report Tacikistan*. London: Economic Intelligent Unit (www.eiu.com).
- Atkin, M. (1997). Thwarted Democratization in Tajikistan. *Conflict, Cleavage, and Change in Central Asia and the Cuacasus*, Cambridge University Press.
- Barfield, T. J. (2010). *Afghanistan a Cultural and Political History*. Princeton: Princeton University Press.
- Bergne, P. (2007). *The Birth of Tajikistan National Identity and the Orgins of the Republic*. London New York: I. B. Tauris.
- Comitee Youth, Sports and Tourism Affairs Under the Government of the Republic of Tajikistan. (2010). *Tourist Map of Tajikistan (Scale 1:850 000)*. Dushanbe: SUE Map Factory.
- Curtis, G. E. (Ed.). (1996). *Tajikistan: A Country Study*. Washington: GPO for the Library of Congress. (<http://countrystudies.us/tajikistan>).
- Demir, N. (2011). Türk Dünyasının Ortak Kaynağı: Yazıcıoğlu Ali'nin Selçuknâmesi. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 58, 49-68.
- Eker, S. (2009). Divanü Lügâti't-Türk'te 'İranlı' Kavramı. *Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Bilgi Şöleni Bildirileri 28-30 Mayıs 2008 Kâşgarlı Mahmud ve Dönemi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 153-170.
- Gross, J.A. (Ed.). (1992). *Muslims in Central Asia: Expressions of Identity and Change*. Duke University Press.
- Jonson, L. (2006). *Tajikistan in the New Central Asia. Gepolitics, Great Power Rivalry and Radical Islam*. London New York: I. B. Tauris.
- Kolsto, P. (2005). *Nation-Building and Common Values in Russia*. Maryland: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Martino, L. D. (2004). *Tajikistan ar a Crossroad: The Politics of Decentralization Situation Report*. January Geneva, Bishkek: Premier Ltd. Print House.
- Menges, K. H. (1968). *The Turkic Languages and Peoples, An Introduction to Turkic Studies*. Ural-Altäische Bibliothek XV. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Mo'in, M. (1371). *Ferheng-e Farsi*. Tehran: Moessese'e Entesharat-e Emir-e Kebir.
- Peimani, H. (2009). *Conflict and Security in Central Asia and Caucasus*. Santa Barbara: ABC CLIO, 164-170.
- Rashid, A. (2001). *Taliban Militant Islam Oil and Fundamentalism in Central Asia*. New Haven London: Yale University Press.
- Tajstat. (2011). *Mintarahoi Cumhurii Tocikiston 2010*. Agentii Omori Nazdi Prezidenti Cumhurii Tocikiston.
- Tajstat. (2011). *Tocikiston Dar Rakamho*. Agentii Omori Nazdi Prezidenti Cumhurii Tacikiston.
- Tallberg, F. (1967). *From Cyprus to Pahlavi*. Shiraz: The Pahlavi University of Shiraz.

Tishkov, V. A. (1997). *Ethnicity, Nationalism and Conflict in and After the Soviet Union the Mind Aflame*. Oslo: The International Peace Research Institute.

Uluslararası Ağ Kaynakları

<http://tdc.tj>

www.eiu.com

<http://khovar.tj>

<http://tojikon.org>

<http://tajikam.com>

<http://www.rfa.org>

<http://parlament.tj>

<http://www.avesta.tj>

<http://www.nahzat.tj>

<http://www.hifzitabiat.tj>

<http://countrystudies.us/tajikistan>

<http://www.osce.org/odihr/82950>

<http://www.unhcr.org/3d99d4654.html>

<http://news.tj> <http://vedabase.net/s/sthana>

http://www.prezident.tj/eng/news_070907.htm

<http://www.abna.ir/data.asp?lang=3&Id=218237>

<http://www.joshuaproject.net/joshua-project.php>

http://www.wordiq.com/definition/Pan-Slavic_colors

<http://www.nahzat.tj/home/hnit-dar-oinai-vao/1202-lr->

http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2010_5/168253.htm

<http://www.universalnewswires/centralasia/Tajikistan/viewstory>

<http://www.presscenter.tj/tj/PDF/zakonodatelstvo/sarkonun.pdf>

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/ti.html>

<http://www.rfa.org/english/news/uyghur/tajikistan-01242011150501.html>

<http://www.uyghurcongress.org/en/wp-content/uploads/GfbV-May-2010.pdf>

http://parlament.tj/index.php?option=com_content&task=view&id=9&Itemid=10

<http://www.unhcr.org/cgi-bin/texis/vtx/search?page=search&docid=3ae6b8122c&query=tajik>

http://www.rferl.org/content/tajiks_debate_statusLegendary_antibolshevik_fighter/2247721.html

<http://www.amnesty.org/en/library/asset/EUR60/006/2011/en/ba66d679-2954-4e7c-a245-71e20f05465b/eur600062011en.pdf>

KIRGIZİSTAN: DÜN, BUGÜN, YARIN

Abdullah GÜNDOĞDU

Özet: Yenisey Irmağı'nın eski seneleleri olan Kırgızlar, günümüze kadar adını korumuş en eski Türk kavimlerinden biridir. Kırgızların yaşadığı yer anlamına kullanılan Kırgızistan, güney doğusundan Çin, güney batısından Tacikistan, batısından Özbekistan ve kuzeyinden Kazakistan ile çevrelenir. 1991 yılında bağımsız olan Kırgızistan, kendisi kadar üne sahip olan kültürel değerleri *Manas Destanı* ve yazar Cengiz Aytmatov ile biliniyor. Bunun yanında son beş yıl içerisinde yapılan iki halk ayaklanması ile iktidarı değiştirme becerisi ile tanınıyor. Ayrıca Orta Asya'nın belki en fakir ama siyasi bakımdan en demokratik ülkesi olması ile dikkat çekiyor.

Anahtar kelimeler: Kırgız, Kırgızistan, Kalmuk, Rusya, Kara Kırgız, Ürkün, Bişkek, Issık Göl, Manas, devrim, parlamentarizm.

Kyrgyzstan: Yesterday, Today, Tomorrow

Abstract: The Kyrgyz, as a former people of Yenisei River, remained to this day is one of the oldest Turkish nations which preserved its name. Kyrgyzstan, that means the place of residence of the Kyrgyz, is bordered by Kazakhstan to the north, Uzbekistan to the west, Tajikistan to the southwest and People's Republic of China to the east. Kyrgyzstan, that gained independence in 1991, is the famous by cultural values like The Manas epic and writer Chingiz Aitmatov, as itself. In addition, Kyrgyzstan is well known for having the ability to change the government through the two popular uprisings in the last five years. Also Kyrgyzstan perhaps the poorest country in Central Asia, but is remarkable as being the most democratic country in this region, politically.

Key words: The Kyrgyz, Kyrgyzstan, Kalmuk, Russia, the Black Kyrgyz, Urkun, Biskek, Issık River, Manas, revolution, parliamentarism.

Kırgızların yaşadığı yer anlamına kullanılan Kırgızistan, güney doğusundan Çin, güney batısından Tacikistan, Batısından Özbekistan ve kuzeyinden Kazakistan ile çevrelenir. Kırgızistan, kendisi kadar üne sahip olan kültürel değerleri *Manas Destanı* ve Cengiz Aytmatov yanında Türk dünyasının belki en fakir ama siyasi bakımdan en demokratik ülkesi olması ile dikkat çekiyor. Ayrıca son beş yıl içerisinde yapılan iki halk ayaklanması ile iktidarı değiştirme becerisi ile tanınıyor. Hatta bazı Kırgız dostlarımız Arap Baharı olarak anılan halk isyanlarına kendilerinin ilham kaynağı olduklarına dair espri ile karışık görüş belirtmekten kendilerini alamıyorlar.

Yaklaşık 200 bin km kare ile Türkiye'nin dörtte bir kadar bir yüz ölçüme sahip olan Kırgızistan¹ bir dağlar ülkesi olarak da adlandırılabilir. Zira ülke

---

¹ Kesin rakam 199,951 km²

topraklarının %65 sadece Tanrı (Tiyen Şan) dağları ile kaplıdır. Ülkede yüksek ve karlı dağlar, derin vadiler, yüksek akış hızına sahip binlerce ırmak ve dağ gölleri bulunmaktadır. %6'sı ormanlardan ve %4,2'si buzullardan oluşan ülkenin %93'ü deniz seviyesinden 1500 metre yüksekliktedir. Tanrı ve Altay sıradağları ülkeyi birbirinden ayrı keskin vadilere bölmekte olup, başlıca vadiler güneyde *Fergana*, kuzeyde *Çuy*, batıda *Talas* ve doğuda *Narın*'dır. Ülkede mevcut irili ufaklı bin beş yüzü aşan ırmağı ülkenin en büyük zenginliğini oluşturur. Bunlardan kırk kadarı büyük akarsu konumundadır. Elektrik enerjisi üretimi için kullanılan *Narın*, *Tar*, *Kurşab*, *Talas*, *Alay*, *Çuy* ve *Kızılsu* başlıca akarsularıdır. Ancak Kırgızistan komşularıyla yaptığı anlaşmalar uyarınca bu su zenginliğinin ancak %25'ini kullanabilmektedir. Kırgızistan göl bakımından da zengin bir ülkedir. 3 bini bulan bu göllerin en büyüğü Tanrı dağları üzerinde bulunan Issık Göl dünyanın en büyük ikinci dağ (krater) gölüdür. Kırgızistan bu coğrafi özelliği dolayısıyla 31 Ağustos 1991 yılındaki bağımsızlıktan sonraki günlerde sıklıkla Kırgızistan'ın Orta Asya'nın İsviçre'si olacağı yönünde yapılan tanımlamalar, ülkede üst üste yaşanan siyasi ve ekonomik krizler nedeniyle artık pek dillendirilmemektedir.

Tarihleri: Kırgızlar, Yenisey Irmağı'nın eski sekeneleri olarak günümüze kadar adını korumuş en eski Türk kavimlerinden biridir. Kırgızların eski yurtları, Yenisey Irmağı'nın orta kısımlarındaki vadiden *Güney Sibiry'a*'ya bugünkü Abakan ve Minusinsk bölgelerine kadar uzanırdı. *Hun* çağından itibaren *Han* hanedanı yıllıklarına kaydedilen Kırgızlar ile ilgili en temel sorun eski Kırgızlarla ilgili gerek Çin kayıtlarında ve gerekse Gerdizî gibi Arap coğrafyacıların eserlerinde onlarla ilgili "kızıl saçlı, açık tenli, mavi gözlü" olarak yapılan tanımlamalar ile bugünkü Kırgızların uyuşmamasıdır. Kırgızlar bugün Türk toplulukları içerisinde Moğollara daha yakın görünüm kazanmışlardır. Elbette bu durum son bin yıldır Kırgızların Moğollar ile yakın ilişkisi ile izah edilebilir. Ayrıca bu durum Türklük olgusunun ırkı olmaktan çok lisanî olduğuna dair tarihin akışına uygun yorumları da haklı çıkarır niteliktedir (Barthold, 2010, ss. 184-189; Grousset, 1980, ss. 132-133; Roux, 2001, s. 206). Buna karşın Kırgızlar içerisinde yine de Yenisey Kırgızlarını hatırlatan simalar dikkati çeker.

Kırgız adı ile ilgili pek çok teori olmakla birlikte bugün en kabul göreni bunun Kırklar anlamına gelen "*kırk-ız*"dan türemiş olduğu yönündeki izahıdır. Üçler, yediler, kırklar gibi sayısal çokluk ifadelerinin Türk kozmolojisindeki yeri göz önüne alındığında bu yorumu ikna edici bulmak mümkün görünüyor. Zira Kırgızlar arasında, diğer Türk kavimlerinde olduğu gibi, Budizm, Hıristiyanlık, Maniheizm pek rağbet görmemiştir. Varlığını günümüze kadar sürdüren eski Türk halkları içerisinde eski Türk Tengriciliği'ne en bağlı kalan halk olarak Kırgızları gösterebiliriz. Kırgızlar, Türklerin Ötüken diye adlandırdıkları Moğolistan'daki merkezlerinin de son sahipleridir. Kırgızlar Göktürk

döneminde 710 tarihinde kağanları da öldürülerek sert bir şekilde itaat altına alınmış olmalarına rağmen Göktürk Devleti'nin yıkılışında rol oynamamışlardır. Ayrıca Kırgızlar, kültürel olarak Göktürk geleneklerine daha bağlı idiler². Bu dönemde VII–X. yüzyıllarda Kırgızca dikilen yazıtlarda Göktürk alfabesini kullanmışlardır (Barthold, 2010, ss. 189-212; Roux, 2001, ss. 207-208).

Kırgızları esasen Uygurlar döneminde etkinliklerini artırmış olarak görüyoruz. Bu dönemde 100 bin atlı çıkaracak güce sahiptiler. Başlangıçta Uygurların sert bir şekilde hâkimiyetleri altına aldıkları Kırgızlar, uzun süren bir mücadeleden sonra 840 yılında hem müstakil hâle gelmişler hem de Uygur kağanlığını yıkmışlardır. Kırgızlar, Uygurları mağlup ettikten sonra Moğolistan ve Orta Asya'da göçebe kavimler arasında en üstün duruma geldiler. Onların Uygurları yenmesinden sonra bir süre Moğolistan'da Kırgızlar hâkim olmuştur. Ancak Kırgızlar bu üstün durumlarını kalıcı hâle getirecek siyasi ve kültürel becerilerden mahrum bulunuyorlardı. Çin, Arap, Tibet çekişmesinin yarattığı dengede bir süre müstakil varlıklarını korusalar da X. yüzyılın başında 924 yılında Moğol kökenli Kıtaylar (Hitay) tarafından Moğolistan'dan uzaklaştırılarak Yenisey'e dönmek zorunda kaldılar (Barthold, 2006, s. 11).

Moğolistan'da ve Çin'in kuzeyinde hâkimiyeti ele alan Kıtaylar, Cengiz'in ortaya çıkmasına kadar bunu ellerinde tutmuşlardır. Çin'in karşılığı olarak Orta Asya Türk halklarının dillerinde ve onlardan da Rusların dilinde Kıtay (Hitay) olarak anılması bu hâkimiyet ile alakalıdır. Kırgızların Moğolistan'daki hâkimiyeti Kıtaylara devretmeleri 12 asırdan fazla bir süre Türk kavimleri ile Moğol kavimleri arasında süregelen münavebeli hâkimiyet sürecinin de sonu olacaktır. Bu dönemden sonra artık Türk kavimleri Moğolistan'da bir daha hâkimiyet kuramayacaklardır. Türklerin Moğolistan'dan uzaklaştırılmalarının bir diğer sonucu da Türklerin İslâm kültürüne yaklaşmaları olmuştur.

Hududü'l-âlem, X. yüzyılda Kırgızları, Çin'in batısında, Tokuz Oğuzların ve Karlukların kuzeyinde ve Kimeklerin doğusunda yerleştirir ki bu tarif Kırgızların Yenisey'e döndükten sonraki sürece uygundur. Bu dönemde keçe çadırlarda (boz üy) yaşayıp, avcılıkla meşgul oldukları, koyun, sığır ve at yetiştirdikleri anlatılır. Onların ürettiği misk bütün İslâm dünyasında en çok aranan ticaret mallarından biri idi. Ayrıca boynuzdan yapılan ürünler de rağbet görüyordu. Yine bu dönemde Kırgızların kıyafetleri Kimeklerinki ile aynı, dilleri ise Karlukların diline yakın diye tarif edilir. Kırgızistan'da İslâmiyet

² Göktürk arkeolojisi konusunda çalışmaları ile dikkat çeken Kırgız arkeolog dostumuz Profesör Kubat Tabaldiyev'in tespitleri de bu doğrultudadır. O, Kırgız geleneklerinin büyük oranda Göktürk geleneklerinin devamı olduğu kanaatinde (Tabaldiev, 2011, ss. 100-104).

Karahanlılar zamanında yerleşmiş olsa da Kırgızların İslâm'la tanışması bir hayli geç olmuştur (Barthold, 2010, ss. 199-212; Golden, 2002, ss. 149-150).

Kırgızların Türk toplulukları içerisinde Cengiz İmparatorluğu'nun erken gönüllü üyeleri olmaları onların Moğollarla olan yakın ilişkisinin temel nedeni olmuştur. Buna karşın Kırgızlar Kazaklara nispetle Cengiz anelerine daha az bağlı kalmışlardır. Kırgızların yaşadıkları yerler Cengiz oğlanları arasında sürekli el değiştirmesi nedeniyle Kırgızlar, Cengiz sonrasında siyasi bir bütünlüğe ve istikrarlı bir yapıya hiç sahip olamadılar. Hatta Cengiz oğlanları arasındaki kampaşmadan Kırgızlar da nasibini almıştır. Çağatay Hanlığı zamanında ve Çağatay hanlığının ihyacısı olarak ortaya çıkan Timur ve sonrasında ülkenin doğu kısımlarında bir boy birliği olarak varlıklarından söz ettirmişlerdir. Bu boylar, zaman zaman Doğu Türkistan'a kayarak hanlığın otoritesine karşı uzun süre direniş gösterdiler. Bu direnişleri aynı zamanda İslâmi geleneklere de bir direniş olarak yürüyordu. 16. yüzyılda Kırgız göçebeler, Şibani hanlarına karşı kendilerine daha yakın gördükleri Kazak Hanlığı yönetimine girdiler. 17. yüzyıl ortalarında Kırgızlar kendilerini, kuzeyde Sibirya'dan güneye sarmaya başlayan Çarlık Rusya'sı ile batıya doğru yayılan Kalmukların Cungar (Oyrat) Hanlığı arasında sıkışmış bir vaziyette buldular. Kırgızların ana ağırlığı 17. yüzyılda bugünkü yurtları olan Tanrı dağlarının orta ve güney bölgelerinde tutunabildilerse de Cungar baskısı karşısında bir kısmı yerlerini terk ederek daha önceden bildikleri Doğu Türkistan'a göçmüşler, bir kısmı ise Fergana Vadisi'ne doğru akmışlardır. Bu sahadaki Kırgızlar siyasi, sosyal ve kültürel gelişmelere açık bir vaziyette idiler. Bu bölge 17. yüzyıl sonlarında Cengiz anelerine üstün gelen İslâmi geleneklerin kök saldığı bir bölge konumundaydı ve bu tarihlerde Doğu Türkistanlı Hocaların denetimi altındaydı. Bu Kırgızlar, 18. yüzyılda Hokand Hanlığı'nın en önemli bileşenlerinden biri oldular. Nitekim Hokand hanları 18. yüzyılın sonlarına doğru Kırgız göçerlerin çoğunluğu üzerinde denetim kurmayı başarmıştır. Ancak, bu denetime sonradan katılan kuzeydeki gönülsüzler, göçebe geleneklere sıkı sıkıya bağlı kaldılar (Golden, 2002, ss. 338-340). Bugün de Kırgızlar arasında siyasi ve kültürel olarak kendini gösteren güney Kuzey ayrışmasının temelinde bu vardır.

1759 tarihinde Mançuların Cungar Devleti'ni yıkmasından sonra yerinden edilmiş olan Kırgız ve Kazakların bir kısmı Cedisu bölgesine geri döndüler. Bu bölgedekiler dışında bir kısım Kırgız, Çin hâkimiyetine girmek zorunda kaldı. Bu Kırgızların yakın zamana kadar başlarında Kazakların aksine Cengiz soyundan olmayan *Manap* adı verilen aristokratik beyler bulunuyordu. Togan'ın tespitlerine göre Kırgızlar, 1757 yılından sonra Çin tabiiyetini kabul ettiler. O zaman reisleri "Çin valisinin naibi" manasıyla yazılarda "nib-i menab" tesmiye ediliyordu. Bundan dolayı Kırgız beyleri, eski "kaşka" adı yerine "manap"

adıyla adlandırılmışlardır. Bugün ise *manap* kelimesi umumiyetle Kırgız aristokrasisi anlamında kullanılmaktadır (Togan, 1981, s. 71).

Rus İşgali ve Kırgız Milli Uyanışı: 19 yüzyılın sonlarına doğru Ruslar Kırgız topraklarını işgale başlamışlardı. 1876 yılında Hokand Hanlığı'nın ele geçirilmesinden sonra Kırgızların neredeyse tamamı üzerinde Rus hâkimiyeti başlayacaktır. Ruslar uzun yıllar Kazaklarla Kırgızları bir görmüş, Kırgızları ayırt etmek için *Kara Kırgız* tabiri kullanılmıştır. Rus sömürgeciliğinin Türkistan genelinde yarattığı en temel sorun 1914 yılına kadar sayıları iki milyonu aşan çoğunluğu Rus göçmenlerin yerleştirilmesi olmuştur. Çoğu köylü olan bu nüfus, hayvancılıkla geçinen göçebelerin topraklarını ellerinden almış, sürülerinin otlaksız kalmasına yol açmıştır.

Kırgız milli uyanış hareketi uzun süre Kazak uyanışı ile birlikte yürümüştür. Kazak ve Kırgızlarda ilk siyasi hareket de 1905'te Mustafa Çokay'ın başlattığı eski bir Kazak efsanesinden alınma Alaş hareketi idi. Çoğu aşiret aristokrasisine dayanan bir grup yazar ve politikacı 1917 ihtilalına kadar Kazak-Kırgız aydınlarının siyasal yönetimine hâkim oldular. Alaş hareketini yaratan Rus okullarında eğitilen bu aydınlar, Çağdaşlaşmacıydılar. Rus sömürgeciliğine karşı olmalarıyla birlikte Kadet Partisi gibi azınlıklara eşit haklar vadeden ve kendi kişiliklerine saygı gösteren Rusya içindeki çeşitli politik hareketlere de derhal yakınlık gösteriyorlardı. Türk birliği idealine yürekte iniyorlardı. 1912 yılında bu hareket, siyasi bir parti halini alacaktır. Alaş Partisi'nde Mustafa Çokay'dan başka Çokan Velihan ve Abay Kunanbay'ın yolunda yetişen Ali Han Bükeyhan ve Ahmet Baytursun başı çekiyorlardı. Parti içinde Kadim Türk-bozkır gelenekleri, Cengiz soyundan geldiği için Töre kabul edilen Ali Han Bükeyhan'ın şahsında temsil edilirken, Kırgız kanadının başında bulunan Abdülgaffar ve Amangeldi İmanov kardeşler yerel İslâmi bağları temsil ediyorlardı. Bu kanadın merkezi *Hokant* şehri idi. Olaş-Orda, 2- 8 Nisan 1917 tarihinde Orenburg'da Alihan Bükeyhan başkanlığında üç yüze yakın temsilcinin katılımıyla muhtariyeti savunan *I. Kırgız-Kazakların Müslüman Birliği Kurultayı*'nı gerçekleştirdi (Oraltay, 1973, s. 36).

1914'te Cihan harbi yılları Rusya'nın Türk uyrukları üzerinde sömürge siyasetinde hız kesmediği bir dönem oldu. Çarlık, Türkistan'ın geniş topraklarına el koyarak kalabalık göçmenleri buralara yerleştirmeye devam etti. Savaşın maliyeti ağırlaştıkça Rus memurların bölge üzerindeki keyfi uygulamaları yüzyılların uykusundaki Türk halkları üzerinde uyarıcı bir etki yapacaktır. Bu uyanışın yaygın bir milli isyana dönüşmesinde en başta gelen etken Kazak ve Kırgız Türklerinin sefaletlerine sebep olan, gasp edilen toprakların Rus göçmenlerine verilmesi, yüksek vergiler, bilhassa, Birinci Dünya Harbi devamınca sayısız hayvan ve mal müsadereleri yanında cephede artan kayıpları telafi için Türkistan Türklerinden asker alma teşebbüsleridir (Bendrikov, 1960, ss. 64-67).

Bu teşebbüsler Türkistan'ın genelinde büyük bir ayaklanmaya sebep oldu. Rus hükümeti ayaklanmalar neticesinde Türkistan Genel Valiliğinden toplamayı planladığı iki yüz elli bin kişi yerine ancak yarısını toplayabilmişti. Türkistan Genel Valisi Kuropatkin, 16 Ağustos 1916'da sevk ettiği 145 tabur, 33 kozak süvari bölüğü, 42 top, 69 makineli tüfekten mürekkep kitalarına isyancıları öldürmelerini, mallarını ve mülklerini müsadere etmelerini emretmişti. Sonunda ihtilala katılanlarla katılmayanlar ayırt edilmeden katledilmişlerdi. Yalnız Kazak Türklerinin kaybı yüz binlerce kişiyi bulmuştu. İsyanın yaygın olduğu Yedisu Eyaletinde öldürülenler yerli Türklerin %30'unu teşkil ediyordu. Kazak ve Kırgız Türklerinden yaklaşık 300 bin kişi Rus cezalandırma katliamından kurtulmak için Çin sınırını geçerek Doğu Türkistan'a iltica etmişlerdir. Bu gün Çin'in Uygur Özerk bölgesinde yaşayan Kazakların ve Kırgızların çoğu bu dönemde iltica edenlerdir. Onların birçoğu iltica hareketi esnasında ölmüştü (Togan, 1981, ss. 332-333). Bu trajik son, Kırgız milli hayatında Ürkün olarak anılır. Ürkün, biraz gecikmeyle de olsa bağımsızlıktan sonra Kırgızların bilincinde yer etmeye başlamıştır. Yaşanılan milli facia, kitaplara, televizyon programlarına ve anma toplantılarına konu olmaktadır.

Sovyet Dönemi: Bolşevik Devrimi yıllarında Kırgız milli hareketi, Türkistan Türklerinin birliği fikrinin bir parçası olarak bir yandan Alaş Orda ile bir yandan da 1917 Aralık ayında Mustafa Çokay'ın ön ayak olduğu Hokand Muhtariyeti'nin koalisyon ortaklarından biri durumundaydı. İki muhtariyet de 1918 başında Bolşevikler tarafından ezilmiştir.

Hokand'ın Kızıl Ordu askerleri tarafından işgali, Fergana vadisinde yeni bir milli hareketin başlamasına neden oldu. Bu milli direniş hareketi tarihe "*Basmacı Hareketi*" olarak geçmiştir. Tarihçiler bu dönemi ikiye ayırırlar. Birinci dönem 1918 yılından 1923 yılına kadar. İkinci dönem ise 1926- 1935 yılları arasındadır (Çorotegin ve Moldokasimov, 2000, s. 108).

Uzun iç savaştan sonra 30 Aralık 1922'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ilan edildikten sonra 31 Ocak 1924 tarihinde düzenlen İkinci SSCB Kurultayı'nda ilk Anayasa da kabul edilmiştir. Bu süreçte Sovyetleri oluşturan yeni Cumhuriyetlerin nüfus ve sınırları da belirlenmişti. Bu dönemde Kırgızların nüfusu bir milyonu aşmış bulunuyordu. Bunun 860 bin kişilik Kırgız nüfusu Türkistan Otonom Sovyet Cumhuriyeti'nin içinde yer alıyordu. Geriye kalan 210 bin Kırgız nüfusu ise Pamir, Buhara ve Doğu Türkistan sınırları içinde yaşıyorlardı (Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya, 1953, ss. 75-83).

Türkistan'da örgütlenmiş bulunan komünist partileri Rus komünist partisine müracaat ederek her biri ayrı cumhuriyetler kurmak istediklerini bildirdiler. Bütünlerin parçalanmasını her zaman kendi çıkarına gören Rus Komünist Partisi 12 Haziran 1924'de durumu görüşerek, Türkistan'daki komünist partilerin isteklerini kabul ettiğini bildirdi. Bu karara itiraz etmek isteyenler

oldu ise de kendilerini dinleyecek merci bulamadılar. Neticede toplanan merkezi toprak komitesi Eylül 1924'te çalışmalarını tamamladı ve bölge şöyle şekillendi: *Özbek Sosyalist Cumhuriyeti, Türkmen Sosyalist Cumhuriyeti, Tacik Muhtar bölgesi* (Ekim 1924'ten 1929'a kadar 1929'da Özbekistan'a bağlı muhtar cumhuriyet), *Kara Kırgız Muhtar Bölgesi, Kazak Sosyalist Cumhuriyeti, Karakalpak Muhtar Bölgesi* (Kazakistan'a bağlı) (Djamgerçinov, 1981, ss. 10-15).

Toprak komitesinin bu çalışmaları, 1924'te tamamlanarak Rus Komünist Partisi tarafından onaylandıktan sonra Ekim Rusya Federasyonu bünyesinde Kırgız Muhtar Bölgesinin kuruluşu gerçekleşmiş oldu. Pişpek, Karakol, Narın, Oş, Andican vilayetleri ile Namangan bölgesinden on ilçe, Hokand bölgesinden iki ilçe, Sır Derya ve Oluya Ata bölgelerinden on dört ilçenin katılımı ile yeni Muhtar Kara Kırgız Bölgesi kuruluyordu. Kara Kırgız Muhtar Bölgesinin yüzölçümü 200 bin kilometre kareye yakın olup altı şehir ve 321 köyden oluşuyordu. Kırgız Muhtar Bölgesi'nin 828 bin olan yaklaşık nüfusunun %63,5'i Kırgızlardan, %16,8'i Ruslardan, %15,4'ü Özbeklerden ve %4,3'ü de diğer etnik gruplardan oluşmuştu. Muhtariyetin başkenti önce Taşkent olmuş 1924 sonunda Frunze'ye (Bişkek) taşınmıştır. 15 Ocak 1925 tarihinde ise resmi olarak Kara Kırgız Muhtar Bölgesinin kurulduğu ilan edilmiştir (Bolşaya Sovetskaya Ensiklopediya, 1953, ss. 75-83).

Kara Kırgız Muhtar Vilayetinin Bölgesel Meclisi 27- 30 Mart 1925 tarihlerinde yaptığı Anayasa Kurultayında ülkenin resmi adından Kara kelimesinin çıkartılması ve ülkeye Cumhuriyet statüsü verilmesi önerilmiştir. 25 Mayıs 1925 de *Kara* kelimesi ülkenin resmi adından çıkarılmışsa da Cumhuriyet Statüsü tanınmamıştır. Kırgız aydınları ise Cumhuriyet ısrarlarını sürdürmüşler ve bunda başarılı olmuşlardır. 1 Şubat 1926 tarihinde Kırgızistan Rusya Federasyonu içinde Kırgızistan Muhtar Cumhuriyeti adı ile yer almıştır. 29 Nisan 1929 tarihinde yeni Anayasa, Kırgız Bayrağı ve Devletin Arması kabul edilmiş, başkent Frunze şehri olmuştur (İstoriya Kirgizskoy, 1986, ss. 318-329).

Kırgızistan'ın muhtar bir cumhuriyet konumuna gelmesinden sonra diğer cumhuriyetlerle olan gelişmişlik farkının giderilmesi için yoğun bir reform faaliyeti başlamıştır. Kırgızistan'da baskılar ve kanlı savaşlar dönemi bittikten sonra ekonomi ve endüstri yönünden kalkındırmak gayesiyle binlerce halk yerinden-yurdundan edilmiştir. 1928'de sanayinin yeterince geliştiği, ancak ziraat işletmesinin gerilerde kaldığı gerekçesiyle, Sovyetler genelinde köylerde bulunan 25 milyon küçük ziraat işletmelerinin Kolhozlara (*Kollektivnaya Hozyaystvo*) yani büyük tarım kooperatiflerine dönüştürülmesi kararı verilmiştir (Fadeyev, Çerminski, Golikov, 1996, ss. 182-183). Stalin devrinde kurulan toplama kampları ve kolhozlaştırma programlarına başlangıçta halk büyük bir tepki göstermiştir. Çünkü tek geçim kaynakları olan hayvanlarını kolhoza vermek istemiyorlardı. Buna tepki olarak kendi hayvanlarını kesmeye

başladılar. Bunun sonucunda 1930 yılında Kırgızistan'da büyük baş hayvanlar %24,4, atlar %18,5 ve koyun ile keçiler %15,5 oranında azalmıştır. 1931 yılından itibaren konar-göçer halinde hayvancılıkla uğraşan Kırgız ailelerini yerleşik hayata geçirme siyaseti başlamıştır. Aynı yıl 10 bin, 1932'de 30 bin, 1933'de 22 bin, 1934'de ise 23 bin Kırgız konar-göçer ailesi yerleşik düzene geçirilmiştir (İstoriya Kirgizskoy, 1986, ss. 426-429).

Kırgızların yerleşik düzene geçirilmesi, binlerce yıl süren bir yaşam biçiminin değişmesi anlamına geliyordu. Batıdaki Türklerin uzun yüzyıllara yayılan bir sürede gerçekleştirdikleri bu dönüşüm Kırgızlar ve diğer göçebe Türk halkları için kısa sürede yaşanması sancılı ve trajik bir şekilde yaşanmış olsa da Kırgızların Kırgızistan hayatının her safhasında olmalarına katkı sağlayacak olumlu bir gelişmeydi.

II. Dünya Savaşı boyunca diğer Türk toplulukları gibi Kırgızlar, Sovyetlerin savunulmasında büyük fedakârlıklar göstermişler, ağır kayıplar vermişlerdir. Savaş boyunca askere alınan üç yüz elli bini aşan Kırgızistanlının pek azı geri dönmüştür (İstoriya Kirgizskoy, 1990, s. 140).

Sovyet dönemi Kırgızlar için eğitim, öğretim, kültür ve sosyal bakımdan hızlı bir değişim dönemi olmuştur. İktisadi ve sosyal yapıda, sanayileşme, tarım ve şehircilik alanında önemli gelişmeler yaşanmıştır. Okuma yazma sorunu büyük oranda çözülmüş, Kırgız diyalektine uyarlanmış edebi bir dil ortaya konulmuştur. 1926 yılında Bakü Türkoloji Kurultayı'nda bütün Türk dünyasında Latin alfabesinin kabulü yönündeki kararlar uyarınca Kırgızistan'da da 7 Mart 1927'de Arap harfleri yerine Latin harfleri kabul edilmiştir. 1928 yılından itibaren kullanılmaya başlanmış ancak İkinci Dünya Savaşı öncesinde diğer Türk toplulukları gibi Kiril alfabesinden uyarlanmış, günümüzde de kullanılan alfabe kullanıma sokulmuştur. Bu dönemde Kırgız edebiyatı, tiyatrosu, sineması, balesi, müziği, güzel sanatları hatırı sayılır bir birikim oluşturmuştur.

Bağımsız Kırgızistan: Sovyetler Birliği'nin çöküş sürecinin yaşandığı Gorbaçov döneminde Kırgız demokratik milli hareketi daha çok edebiyat ve bilim çevrelerinde kendini hissettirmekteydi. Bunlar parlamentodan da büyük destek görmüşlerdir. Bu dönemde Kırgız Bilimler Akademisi başkanı olan Askar Akayev, 1990 Ekiminde başkan seçilerek daha sonra Kırgız siyasi hayatında rol alacak yenilikçi genç bir hükümet oluşturdu. 1991 yılının 31 Ağustos'unda bağımsızlığın ilanına kadar geçen sürede ülkenin adı Kırgızistan Cumhuriyeti, başkenti olan Frunze'nin adı da Bişkek olarak değiştirilmiştir. Aynı yılın Ekim ayında yapılan seçimlerde Akayev, %95'lik ezici bir çoğunlukla bağımsız cumhuriyetin ilk başkanı olarak seçildi. Kırgızistan'ın bağımsızlığını ilk tanıyan ülke Türkiye olmuş, Akayev de 23 Aralık 1991 yılında ilk resmi ziyaretini Türkiye'ye yaparak bir dizi işbirliği

antlaşması imzalamıştır. Aynı yıl, diğer dört Orta Asya Cumhuriyeti ile birlikte Rusya Federasyonu ekseninde kurulan Bağımsız Devletler Topluluğuna katılan Kırgızistan, Akayev'in iktidarının ilk yıllarında uluslararası toplum tarafından kabul görmüş Birleşmiş Milletler, AGİT, İKÖ gibi pek çok kuruluşun üyesi olmuştur.

Bağımsızlık sonrası ülke ekonomisi dağılmanın etkisi ile büyük bir çöküş yaşamıştır. 1991-1995 yılları arası GSYİH Sovyet döneminin yarısına düşmüştür. Bütün ekonomik verilerde bozulma yaşanmış, yüksek enflasyon, artan işsizlik, reel gelirdeki kayıplar ülke genelinde yoksulluğun artmasına yol açmıştır. 1993 yılında milli para tedavüle girmiş, varlıklar özelleştirilmiş, serbest bir ticaret rejimi kabul edilmiş, tarım sektöründe köklü reformlar yapılmıştır. Ülke ekonomisinde 1996 yılından sonra iyileşme başlamıştır.

Devrimler Süreci: Kırgızistan, yukarıda da vurguladığımız gibi yirmi yıllık henüz dolacak olan bağımsızlık sonrası sürecin son beş yılına iki devrim sığdırarak sadece bölgesinde değil tüm dünyada ilgileri üzerine çekmeyi başarmıştır. Dışarıdan bakınca Amerika Birleşik Devletleri ile Rusya Federasyonu arasında bir bilek güreşini andıran bu devrimler kendine özgü iç şartlara bağlı gelişmiştir. Her iki devrim sürecini de bizzat yaşamış olan üç değerli gözlemcinin Kırgızistan'da yaşanan devrimlerle ilgili analizleri önemlidir.³ Buna ilave olarak 2010 yılı sonbaharında geldiğimiz Kırgızistan'da kendi gözlemlerimizi de kattığımızda yapacağımız değerlendirmeye göre her iki devrimin oluşmasında da ülkenin iç şartları belirleyici ana etkenler olmuştur. Amerika Birleşik Devletleri ve Rusya başta olmak üzere dış faktörlerin bu sürece etkisi, başka benzer olaylarda olduğu gibi, gelişmeleri kendi çıkarlarına göre yönlendirmeye çalışmaktan ibaret kalmıştır.

Lale Devrimi: İlk devrim, renkli devrimler dizisinden Mavi Devrim olarak adlandırılmıştır. Kırgızistan'ın bağımsızlığının mimarı olan bir ismin ve iktidarının bu şekilde iktidardan düşmesi hem onun için hem de Kırgızistan tarihi için üzücü bir durumdur. Akayev, 15 yıllık iktidarı boyunca bağımsızlıkla doğan umutları hayal kırıklığına dönüştürmüştür. Ülkeyi giderek onun bir aile şirketine dönüştürmesi tepkileri artırmıştır. Sovyet sonrası ülke ekonomisinde beklenen iyileşmenin gerçekleşmemesi, yine küresel ekonomik krizlerin yarattığı öfke ile birleşince Akayev yönetimine karşı ciddi bir muhalefet ortaya çıkmıştır. Adil olmayan seçimler, muhalefete karşı sertleşen yaklaşımlar onun iktidarına karşı öfkeyi günden güne büyütüştür. İktidar yanlısı olan geniş bir kesimin de Akayev ailesi ve çok yakınındaki kişileri kapsayan iç çekirdek kadro

---

³ Konuralp Ercilasun, "Devrimin İçinden", yayınlanmamış 15 sayfalık metin; İsmail Türkoğlu, "Kırgızistan'daki Halk Ayaklanması", Türk Yurdu, Cilt: 30, Sayı: 273, Mayıs 2010, ss. 25-29; M. Yaşar Güzel, "Kırgızistan: Devrimin Sebepleri ve Muhtemel Sonuçlar", <http://www.turksam.org>.

tarafından dışlanması, ülke kaynaklarının yalnız bu çekirdek kadro tarafından kullanılması, biriken öfkeyi isyana çevirmiş, Akayev hiç ummadığı bir ayaklanma ile karşılaşmıştır. Akayev iktidarının sonunu getiren ayaklanma ülkenin güney bölgesinde Oş şehrinde başlamıştır. 24 Mart 2005 tarihinde ise Başkent Bişkek'te yaklaşık 10 bin civarındaki gösterici Başkanlık Sarayı'nı ele geçirmiş, gelişmeler üzerine Cumhurbaşkanı Akayev ülkeyi terk etmiş, devlet başkanlığı ve başbakanlığa muhalefet lideri *Kurmanbek Bakiyev* getirilerek geçici hükümet kurulmuştur. Bu günlerde Kırgızistan'da bulunan bir dostumuzun değerlendirmesi şu şekildedir:

Devrim, hiç şüphe yok ki, ABD desteğinde hazırlandı ve halktaki fakirlik, gelir dağılımının bozukluğu ile mutsuzluk bunda önemli rol oynadı. Akayev'in birlikte çalışıp sonra uzaklaştığı kişilerin hepsi birer muhalif halk lideri olarak sivrildiler. Tek bir karizmatik liderin halkı peşinden sürüklememesi bu devrimi Gürcistan ve Ukrayna tecrübelerinden ayıran farklı bir örnek oluşturdu. Silâhlı kuvvetler, devlet televizyonu ve kim bilir daha hangi devlet birimleri daha devrimden önce devrimcilerin tarafına geçtiler. Dolayısıyla, iktidarı koruyabilecek resmî organ kalmadı. Devrim bir takım heyecan ve ileri atılımlarla plânlanandan erken ve daha üst düzeyde gerçekleşti. O kadar ki, güney bölgelerinden yola çıkan kalabalık grupların sadece öncüleri Bişkek'e ulaşmışken Bişkek'te o ana kadar sessiz kalmış olan gruplarla birleşip devrimi gerçekleştirdiler. Esas kalabalık grup daha şehre ulaşmadan devrimin gerçekleşmesiyle geri döndü⁴.

10 Temmuz 2005 tarihinde gerçekleştirilen Cumhurbaşkanlığı seçimi sonucunda ise ezici çoğunlukla Kurmanbek Bakiyev Cumhurbaşkanlığı koltuğuna oturmuş, Cumhurbaşkanlığı adaylığından kendisi lehine çekilen Feliks Kulov'u ise Başbakan olarak atamıştır. 9 Kasım 2006 tarihinde yeni Anayasa Cumhurbaşkanı tarafından imzalanarak yürürlüğe girmiştir. Yeni anayasa ile tek adam rejimine dönüşmeye müsait olan başkanlık sistemi dizginlenmeye çalışılmıştır. Bu çerçevede, Cumhurbaşkanı'nın yetkilerinin Parlamento lehine kısıtlanması olmak üzere, iktidar mekanizması bakımından önemli değişiklikler getiren yeni anayasada mevcut Parlamento ve Hükümetin 2010 yılına kadar görevde kalması öngörülmekteydi.

Mavi Devrim: Çok geçmeden Bakiyev, 2006 yılı sonunda çıkan hükümet krizini fırsat bilerek anayasanın başkanlığını kısıtlayan hükümlerini değiştirmiştir. 30 Aralık 2006'da kabul edilen ana yasa değişikliği ile Akayev rejimi aratmayacak keyfi bir tek adam rejimine yönelmiştir. İktidar sarhoşluğu ile kısa sürede ülkeyi bir aile şirketine çevirmiştir. Oğulları Maksim ve Marat yanında kardeşi albay emeklisi Canışbek yönetimi kadar ülkenin zenginliğinin de tasarruf etmeye koyulmuşlardı. Özellikle büyük oğlu Maksim, resmi bir

⁴ Konuralp Ercilasun, "Devrimin İçinden", yayınlanmamış 15 sayfalık metin.

görevi olmamasına rağmen Cumhurbaşkanlığı sarayında bulunan odasından ülkeyi perde arkasından yönetmesi kısa sürede Bakıyev rejiminden hoşnutsuzluğu büyümüştür. Muhalefetin sesini kısma yönelik seçim sisteminde yaşanan açık usulsüzlükler yanında özelleştirme furyalarında ülkenin zenginliklerinin yok pahasına kendi aile şirketine aktarılması Bakıyev yönetiminin meşruiyetini tartışılabilir hale getirmiştir. Siyasi istikrarın bir türlü sağlanamaması, 2006 yılında meclis üyelerine kadar uzanan siyasi cinayetler mevcut gerilimi daha da artırmıştır. 2009 ve 2010 kışının sert ve kurak geçmesi ardından dünyadaki ekonomik krize bağlı olarak ülkenin para birimi Som'un %40'a varan değer kaybı başta benzin, elektrik, gaz ve temel gıda fiyatlarında büyük artışlar fakirlik sınırı altında yaşamak zorunda kalan genel çoğunluğun öfkesini nefrete dönüştürmüştür (Türkoğlu, 2010, ss. 25-29).

Bu kez öfke dinamitinin fitili kuzeyde, Bakıyev'in başbakanlığı zamanından kötü hatıralar bıraktığı Talas şehrinde patlamıştır. Talas şehrinde ayaklanan halkın içişleri bakanını ve şehirdeki idari binaları ele geçirmesi üzerine diğer şehirler de ardı ardına muhalefetin eline geçmiştir. Muhalefet tarafından 7 Nisan'da Bişkek'te düzenlenen büyük mitingde güvenlik güçlerinin halka karşı ateş açması nedeniyle 85 kişi ölmüş, 500 kişi de yaralanmıştır. Bu trajik olaylar, fakirlik, işsizlik, rüşvet, yolsuzluk, adaletsizlik ve bozuk gelir dağılımı ile çürüyen Bakıyev rejiminin sonunu getirmiştir⁵. Ölümler ve yaralanmalardan başka şehirde yaşanan yağmurlar ve şehir dışındaki devlet ve özel arazilerin parsellenmesi Kırgızistan'da yaşanan isyanların en bildik ve en trajik yönünü oluşturuyordu. İsyanda hayatını kaybedenler Bişkek yakınında bulunan Atabeyit adındaki devlet mezarlığına defnedilmişlerdir. Stalin zamanında Kızıl Kırgın kurbanlarının gizlice gömüldükleri bu bölge giderek hem resmi tören alanına hem de sivil bir ziyaretgâha dönüşmektedir. Cengiz Aymatov yanında Kızıl Kırgın kurbanlarından olan babasının da mezarı burada bulunmaktadır.

Bakıyev'in kaçtığı güney bölgesinden destek bulma çabaları sonuç veremeyince ülkeyi terk ederek Belarusya'ya kaçmak zorunda kalmıştır. Aralarında Türkiye'nin de bulunduğu uluslar arası toplumun girişimleri ile Kırgızistan'da hayat normale dönmüştür. Kurulan geçici hükümetin başına Akayev ve Bakıyev dönemlerinde dışişleri bakanlığı yapmış olan Sosyal Demokrat Partisi milletvekili olan Felsefe profesörü Roza Otunbayeva getirilmiştir. Geçici hükümetin karşılaştığı en büyük sorun, ülkedeki siyasi kriz sürecinde ortaya çıkan otorite boşluğunda 10 Haziran 2010 tarihinde Oş Olayları olarak bilinen iki kardeş halk, Kırgızlarla Özbekler arasında yaşanan gerilimin çatışmaya dönüşmesi olmuştur. Kökleri Sovyetlerin dağılma dönemine kadar giden bu çatışmalarda yüzlerce ölü ve binlerce yaralı olmuş, evler yıkılıp yıkılmıştır.

⁵ M. Yaşar Güzel, "Kırgızistan: Devrimin Sebepleri ve Muhtemel Sonuçlar", <http://www.turksam.org>

Olaylarla ilgili değerlendirmeler etnik çatışma vurgusunu yapsa da gerçek nedeni ülkenin son yıllarına damgasını vuran siyasi krizleri üreten kötü yönetim, işsizlik, yolsuzluk, rüşvet, hukuksuzluk, fakirlik ve gelir dağılımındaki bozuklukta aramak gerekir.

27 Haziran 2010 tarihinde Kırgızistan'da yeni anayasaya ilişkin referandum yapılmıştır. Yeni anayasa oy verenlerin %90,57'si tarafından onaylanmıştır. Böylelikle Kırgızistan'da Parlamenter Cumhuriyet kurulmuştur. Geçici Hükümet Başkanı Roza Otunbaeva tekrar seçilmemek kaydıyla 31 Aralık 2011 tarihine kadar 'Geçiş Dönemi' Cumhurbaşkanı olarak onaylanmıştır. Parlamento seçimlerinin tarihi 10 Ekim 2011 olarak belirlenmiştir. Yeni kabul edilen Anayasaya göre Cogorku Keneş (meclis), 5 yıl süre ile seçilen 120 kişiden oluşmaktadır. Seçim sonuçlarına göre bir partiye en fazla 65 koltuk verilebilir. Seçim gününden önce 21 yaşına giren ve oy hakkına sahip olan her Kırgız vatandaşı Milletvekili olabilir. Hükümeti kurmak için gerekli asgari koltuk sayısı altmış birdir. Her siyasi ve sosyal kliğin bir parti ile örgütlendiği bu küçük ülkede 50'den fazla parti bulunmaktadır.

Oş olaylarından dört ay sonra 10 Ekim 2010'da Kırgızistan'da parlamento seçimleri uluslararası gözlemcilerin denetiminde gerçekleştirilmiştir. Ülkede siyasi istikrarın sağlanması açısından büyük önem taşıyan seçimlere kayıtlı seçmenlerin ancak %55,9'u katılmıştır. Seçimler sonucunda %5 olan ülke barajını geçebilen partilerden hiçbiri tek başına çoğunluğu sağlayamamıştır. En çok oyu alna Ata-Curt Partisi %8,89'luk oy oranı ile 29 milletvekili kazanmıştır. %8,04 oy oranı ile ikinci olan Sosyal Demokrat Partisi 26 milletvekilliği kazanırken, üçüncü olan Ar-Namıs Partisi %7,74 oy oranı ile 23 milletvekili kazanmıştır. Dördüncü sıradaki Respublika Partisi %7,24 oy oranı ile 23 milletvekili ve beşinci sıradaki Ata-Meken Partisi ise %5,6 oy oranı ile 19 milletvekili kazanmıştır. Bir süre yaşanan hükümet bunalımından sonra Aralık 2010'da ülkede politik istikrarı getireceği ve dolayısıyla ekonomiyi olumlu yansıması beklenen üç partili koalisyon kurulmuştur. Koalisyonu Ata Curt, Sosyal Demokrat ve Respublika Partileri oluşturmuşlardır.

Kırgızistan bu şekilde kolayca diktatörlüğe dönüşen başkanlık sisteminin acı tecrübelerinden sonra parlamenter demokrasi ile istikrarı yakalamaya çalışmaktadır. Kazakistan'daki başarılı sonuçlarına karşın başkanlık sistemi Kırgızistan'da ciddi sorunlarla karşılaştığını görüyoruz. Bunda ülke kaynaklarının yetersizliği, yöneticilerin başarısızlığı, Sovyet sonrası çöken sosyal ve iktisadi sistemin yerine gelir dağılımındaki ve bölgesel kalkınmışlıktaki farklılaşmayı derinleştiren acımasız bir serbest piyasa sisteminin egemen olması gösterilebilir. Siyasal düzenin feodal yapıdan beslenen klikleşme ve mafyalaşma sorunu karşısında adil bir yönetim kurmak yerine zenginliğin sadece yönetici seçkinlerin elinde kaldığı dikta yönetimine dönüşmesi kaçınılmaz olmuştur. Dünyadaki diğer gelir dağılımı bozuk

ülkelerden farklı olarak görece eşit bir toplumun çok kısa bir sürede eşitsiz ve dengesiz bir topluma dönüşmesi kitle hareketleri açısından öfkeli kalabalıkları harekete geçirmede daha uygun bir vasat sunmaktadır. Durumu hızla bozulan alt gelir gurubundaki hoşnutsuz kitlelerin sesini duymak yerine onların bin bir güçlkle sofralarına koyduklarına göz dikmiş bir düzende diktalaşma ve halk ayaklanmasından başka bir seçenek bulunmuyor. Şimdilik yaşanan ağır tecrübelerden sonra gücün mümkün olduğunca paylaşıldığı parlamenter sistem Kırgızistan'ın şartlarına uygun gibi görünüyor. Tabi bunlar Kırgızistan'ın iç şartları dikkate alındığında geçerli olabilecek bir durumdur. Dış faktörlerin siyasi ve ekonomik yapısı kırılğan ülkede çok kolay sonuç alma becerisi bu değlendirmeleri geçersiz kılabilecektir.

Ülkede aydınlar da tek çıkış yolu olarak parlamenter sistem konusunda görüş birliğine varmış görünüyor. Dünyada istikrar, refah ve kalkınmayı sağlayan ülkelerin parlamenter rejimle yönetilen ülkeler olduğu, Türkiye'nin de adı geçirilerek, hemen herkes tarafından vurgulanıyor. Hatta bu konuda Kırgızistan ve Türkiye meclis başkanlarının himayelerinde, Kırgızistan Türkiye Manas Üniversitesi'nde "Parlamenter Demokrasi: Fırsatlar, Riskler ve Deneyim" adlı bir Sempozyum da düzenlenmiştir. Bizim de katılımcı olarak bulunduğumuz bu Sempozyum'da Cumhurbaşkanı Otunbayeva'nın açılış konuşması da benzer vurguları taşımaktaydı. Ancak Kırgızistan'da bütün bunların konuşulduğu günlerde Türkiye'de istikrar ve refah için benzer şekilde başkanlık sisteminin erdemlerinden bahsediliyor olması ilginç bir manzara oluşturmaktaydı.

30 Ekim 2011 tarihindeki cumhurbaşkanlığı seçiminde Kırgızistan, Parlamenter demokrasinin geleceği bakımından önemli bir sınavdan geçmiştir. Seçimlerinin gayri resmi sonuçlarına göre Sosyal Demokrat Partisinin lideri Kırgızistan Başbakanı Almaz Atambayev, 'yolsuzlukları azaltmak ve birlik-beraberlik içinde olmak' söylemleri ile oyların yüzde 62,7'sini alarak seçimi ilk turda kazanmıştır. Böylece ülke tarihinde ilk defa cumhurbaşkanı normal seçimlerle değişmiş oluyor. Bu durum, Kırgızistan parlamenter rejimi açısından önemli bir kazanım olması yanında, genel karakteristiği tek adam rejimi olan Orta Asya cumhuriyetleri için de kurumsallaşmış bir parlamenter demokrasi örnek teşkil edebilecektir. Zira şimdiden Kazakistan'da da bu yönde tartışmalar yapılmaktadır.

Sosyal ve İktisadi Görünüm: Kırgızistan'da etkili Sovyet uygulamalarına rağmen eski feodal toplum yapısının izlerini günümüzde de görmek mümkündür. Kırgızlar arasında çok sayıda uruk ve boy bölünmesi hala kendini hissettirmektedir. Günümüz Kırgızları Otuz Uul (oğul) ve İçkilik olmak üzere iki ana kola ayrılmaktadır. Otuz Uul, Ong (sağ) kanat ve Sol kanat olmak üzere alt bölümlere ayrılırlar.

Kırgızistan'la ilgili değerlendirmeler yapılırken ülkedeki sosyal ve iktisadi verilerin güvenilirliği ile ilgili bir ihtiyat payının her zaman göz önünde bulundurulması gerektiği gerçeğinin bilinmesi gerekir. Uzmanların belirttiğine göre bilinmesi gereken diğer önemli bir husus da ülkede kayıt dışı ekonominin çok yüksek seviyede olduğu, dış ticaret rakamlarının da doğruyu tam olarak yansıtmadığı gerçeğidir⁶.

Kırgızistan'ın en temel sorunlarından biri olarak bölgeler arası kalkınmışlık farkı gösterilebilir. Kırgızistan'ın görece fakir bölgelerinden bilhassa devrim süreçlerinde Başkent Bişkek'e gelmiş olan yüz binlerce göçmenin Bişkek çevresinde gecekondular kurarak yerleşmiş olmaları, yine bu sorunla bağlantılıdır. Bu durum suç oranlarındaki artış yanında bir sonraki devrimlerin de huzursuz tabanını oluşturması bakımından da Kırgız yetkililerin öncelikli sorunları arasında bulunuyor.

Kırgızistan'da ilk gelenlerin dikkatlerin çeken konuların başında caddelerdeki araçların çeşitliliği gelmektedir. Lüks araçlar diğer Sovyet sonrası cumhuriyetlerde de görüldüğü gibi gelir dağılımındaki dengesizliğin göstergelerinden biridir. Ülkede trafik akışı sağdan olmasına karşın araçların pek çoğunun sağdan direksiyonlara sahip olması bu konuda buraya özgü bir karmaşanın hüküm sürdüğünü gösterir. Ülke bu haliyle yabancı araç mezarlığı görünümündedir. Ülkenin dağlık yapısı diğer Sovyet mirasına sahip cumhuriyetlerden farklı olarak gelişmiş demir yollarından mahrum kalmasına yol açmıştır. Toplam demiryolları uzunluğu 372 km kadardır. Genelde ulaşım kara yollarında yapılmaktadır. Kara yollarının uzunluğu ise 34 bin km civarındadır.

Kırgızistan nüfusu son verilere göre yaklaşık 5,5 milyon olarak tahmin edilmektedir. Bu nüfusun %70'e yakını Kırgızlar oluşturmaktadır. Özbekler %14,5 oranı ile ülkede ikinci kalabalık gurubu oluştururken, Ruslar %8,5 oranı ile üçüncü gurubu oluşturmaktadırlar. Ülkede Uygur, Ahıska, Kırım ve Kazan Türklerinden başka Dungan ve Koreli gibi farklı etnik gurupların da belli oranda varlığı hissedilmektedir. Ülkedeki doğurganlık oranının yüksek olduğunu çıplak gözle bakıldığında bile hemen fark etmek mümkün. Sokaklardaki hamile ve çocuklu kadın sayısındaki dikkat çekici fazlalıktan bunu anlıyoruz. Evlilik yaşının bir hayli düşük olmasına bağlı olarak 20'li yaş gurubundaki annelerin iki, üç çocuklu olmalarının sonucunda olsa gerek nüfusun %60'tan fazlası 30 yaş altında bulunuyor. Ülke bu şekilde genç bir nüfusa sahip olmasına karşın, yurt dışına fazla miktarda iş göçü veriyor. Başta

⁶ Yazımızın bu bölümündeki veriler büyük oranda *Kırgız Respublikasının Sodsialdik-Ekonomikalık Abalı*, Kırgız Respublikasının Uluttuk Ctatistikası komitesi, Bişkek, 20011 ve *T.C. Bişkek Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği*'nin aylık ve yıllık raporlarından alınmıştır.

Rusya olmak üzere ülke nüfusunun neredeyse %10'undan fazlası bu şekilde yurt dışında bulunuyor. Türkiye'de bile 120 bin civarındaki yabancı iş gücü sayısının içersinde %2,7 gibi hatırı sayılır bir Kırgız oranı bulunuyor. Türkiye'nin Avrupa gurbetçileri gibi bunlar ülke ekonomisine büyük katkı sağlıyorlar. Resmî verilere göre yurtdışında çalışan Kırgız vatandaşlarının ülkeye transfer ettikleri paraların toplamı 1,2 milyar doların üzerinde olduğu belirtiliyor.

Rusya'da 500 bini aşkın Kırgız vatandaşının işçi olarak bulunduğu tahmin ediliyor. İşçilerin bir kısmı kaçak olarak çalışıyor. Rusya'da geçtiğimiz günlerde Orta Asya'daki işçi gücünün kontrol altına alınması için, başta Tacikistan, Kırgızistan ve Özbekistan vatandaşları olmak üzere vize uygulamasının getirilmesi gündeme gelmişti. Bizzat Kırgızistan Başbakanı Almazbek Atambayev'in belirttiğine göre 2010 yılında 240 bin Kırgız vatandaşının Rusya vatandaşlığına geçtiği söyleniyor. Kırgız vatandaşlarının Rusya'da çalışmak için bu yola başvurduğu biliniyor. Yetkililer bu konuda Rusya, Kazakistan ve Belarus arasında oluşturulan Gümrük Birliği'ne üye olmanın tek çözüm yolu olduğu kanaatinde. Söz konusu ekonomik birliğe alınmaları durumunda Kırgız vatandaşlarının rahatlıkla Rusya'da çalışabilecekleri düşünülüyor.

Diğer önemli bir sorun da ülkede bozulan gelir dağılımı ve artan yoksullukla doğru orantılı olarak fuhuş sektörünün giderek büyümesidir. Bu durum toplumsal çözümlenmeyle beraber genel itibariyle Müslüman olan halkın yabancılara olan düşmanlığının ya da öfkesinin ardında yatan temel sebeplerden biridir. Özellikle Bişkek, Kazakistan'da kumarhanelerin kapatılmasından sonra gazinoların merkezi haline gelmiştir. Kırgızistan'ın Kazakistan'la olan sınır köylerinde bile bu tür gazinolar bulunmaktadır. Bu da işsizliğin ve yoksulluğun pençesindeki Kırgızistan'da yeni toplumsal huzursuzlukların kaynağı olmaktadır. Ayrıca her köşede hizmet veren Lombard adındaki tefeciler, zor durumdaki vatandaşları borçlandırarak varlıklarına el koymaktadırlar.

Kırgızistan'da işgücü sayısı 2,3 milyon civarındadır. Bunun %36,3'ü tarım, %46'sı hizmetler, %14'ü ise sanayi sektöründe çalışmaktadır. Ancak tarım sektöründeki istihdam oranı her geçen yıl azalmaktadır. Kişi başına düşen milli gelir ülkenin kırılğan siyasi ve ekonomik yapısına göre değişiklikler gösterse de 1000 doların altında seyretmektedir. Ülkenin dış borcu 2,5 milyar doları aşmıştır. Kırgızistan'da 2011 yılı için aylık enflasyon 2,7 olarak hesaplanmış olup yıllık enflasyonun %25'in üzerinde olacağı tahmin edilmektedir. En önemli üretim madencilik alanında olup özellik altın üretimi ülkenin en önemli gelir kaynağıdır. Bağımsızlık öncesi dönemde altın, kömür, uranyum ve antimon Kırgız Cumhuriyeti'nin madencilik sektörüne damgasını vurmuştur. Hali hazırda işletilen madenler Kumtor, Makmal, Solton-Sarı ve Kuran-Jayloo'dur. 1997 yılında Tanrı dağlarında Kumtor altın madeninin faaliyete geçmesiyle altın üretimi toplam sanayi üretiminin %40'ına ulaşmıştır.

Bir Kanada firması tarafından işletilen Kumtor Orta Asya'da yabancı yatırımcılar tarafından işletilen en büyük altın madenidir. Söz konusu maden işletmesinin Kırgızistan ihracatındaki payı %28'dir.

Kırgızistan'ın eski Sovyetler Birliği ülkeleri ile ticareti toplam ticaretinin %43,4'ünü teşkil etmektedir. Bunun %24'ünü tek başına Rusya oluşturuyor. Kırgızistan'ın Kazakistan ile ticareti de %11,2 ile önemli bir yer tutuyor. Kırgızistan'ın ticaretinde önemli bir yeri olan komşusu Özbekistan'ın payı ise %3,3. Kırgızistan'ın diğer ülkelerle olan ticareti, toplam ticaretinin %56,6'sını teşkil ediyor. Bunlar arasında en yüksek ticaret hacmi %14'lük oranlarla Çin ve İsviçre ile olurken bunu %6,9 oranla Birleşik Arap Emirlikleri izliyor. Türkiye'nin oranı ise %2,7 ile Almanya gibi önemli ülkelerin önünde yer alıyor.

Bişkek caddelerinde Çin hediyesi küçük otobüsler toplu taşımda kullanılıyor. Bunların dış yüzlerinde "Kıtay elinden Kırgız eline" müttefik olmanın hediyesi diye belirtiliyor. Çin, ülkede Rusya'dan hemen sonra ağırlığı hissedilen ikinci ülke durumundadır. Mamul mallar dışında Çin şirketleri yol, demiryolu, baraj gibi büyük projeleri de yürütüyorlar. Bişkek pazarlarında Çin mallarının görünür bir egemenliği var. Türkiye'nin tekstil ve elektrik ürünleri ile pazarlarda varlığı hissediliyor. Türkiye malları kalitesi ile haklı bir övünce sahip. Türkiye'nin Kırgızistan'la ticareti oransal olarak %3 civarında seyrediyor. Bu oran, Türkiye'nin buradaki görünür etkinliğine göre bir hayli aşağıda kalmaktadır. Kırgızistan'ın Rusya, Ukrayna, Belarus ve Kazakistan'la kurduğu gümrük birliğine girmesi durumunda bunun Türkiye'nin aleyhine olacağı söyleniyor. Zira Türk mallarının bu şekilde %30- 40 oranında daha fazla vergileneceği ifade ediliyor. Ancak şu an gözlemci statüsünde bulunan Kırgızistan'ın birliğe er geç üye olması kaçınılmaz görünüyor.

Bağımsızlıktan sonra Bişkek dışındaki Dordoy Pazarı, serbest bir ticaret bölgesi olarak ülke ticaretinin lokomotifi olarak on binlerce istihdam yaratmıştır. Ülkenin nakit ihtiyacını da karşılayan bu Pazarda binlerce konteynerde başta Çin, Rus, Hint, Avrupa ve Türk malları Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan gibi çevre ülkelerden gelen alıcılarla buluşmaktadır. Ancak devrim sonrasında ortaya çıkan istikrarsız ortama ilaveten Kazakistan'ın Rusya ve Belarusa ile girdiği gümrük birliğinin de etkisi ile bu Pazar giderek canlılığını yitirmektedir.

Kırgızistan için önemli bir geleceği olan turizm sektörü ise henüz emekleme aşamasındadır. Orta Asya bölgesinde turizm ihtiyacının giderilmesi bakımından Issık Gölü büyük potansiyel arz etmektedir. Özellikle kişi başına düşen milli gelir bakımında Kırgızistan'ın on katı gelir düzeyine sahip olan Kazakistan bu konuda önemli bir pazar durumundadır. Ancak yaz turizm sezonunun 2 ay ile sınırlı oluşu en büyük eksikliklerdir.

Türklerin görünür ağırlığı siyasi ilişkiler ve eğitim alanında yaptığı yatırımlarla belirginleşmektedir. Türkiye son devrimde Türkiye aleyhine döndürülmeye

çalışılan havaya rağmen Kırgızistan'la ilişkilerini kararlı bir şekilde iyileştirmiş Kırgızistan'ın zor zamanlarında art niyetsiz yaklaşımı ve karşılıksız yardımları ile Kırgızistan'ın istikrar ve refahına katkıda bulunmuştur. Ekim'de Issık Göl'de Türkiye Dışişleri Bakanı'nın öncülüğünde Oş olayları ile zedelene iç barışın yeniden sağlanması için yapılması gerekenlerin tartışıldığı "Etnisiteler Arası Diyalog: Uzlaşma ve Hoşgörü" konferansı düzenlenmiştir. İkincisinin Türkiye'nin ev sahipliğinde İstanbul'da yapılacağı söylenmektedir. Hükümet kurulduktan sonra Türkiye, 1-2 Şubat 2011 tarihinde başbakanlık düzeyinde resmi bir ziyaret gerçekleştirerek Kırgızistan'ın istikrarına verdiği önemi göstermiştir. Bu ziyarette eş zamanlı olarak Türkiye-Kırgızistan İş Forumu düzenlenmiştir. Yeni hükümetin başbakanı olan Almazbek Atambayev ise 26 Nisan 2011'de bir dizi ticari antlaşmaların imzalandığı iade-i ziyarette bulunmuştur.

Kırgızistan'da Türk Büyük Elçiliği'nin verilerine göre 6-7 bin civarında Türkiye vatandaşı yaşamaktadır. Türkiye'nin görünürdeki ağırlığı daha çok hizmet sektöründe ve küçük müteşebbis olarak buralara gelmiş bulunan esnaf statüsündeki kişilerden oluşuyor. Aslında bu tablo diğer Türk Cumhuriyetlerindeki gibi de pek farklı değil. Türkiye burada da emek yoğunluklu sektörlerde kendini gösteriyor. 3-5 bin dolar ile Türkiye'den buralara iş kurmak veya doğrudan işçi olarak gelmiş binlerce kişi aslında diğer Türk cumhuriyetlerinde olduğu gibi Kırgızistan'da Türkiye algısını olumsuz olarak yerleştiriyor. Bu binlerce küçük müteşebbisin toplamda ağırlığı belki bir Avrupalı veya Amerikalı iş adamının birinin yaptığı iş hacmi kadar bile değildir. Nitekim rakamlar bunu doğrulamaktadır. Bu emek yoğunluklu tablo, buralarda düşük gelir gurupları arasında oluşan yabancı düşmanlığında ilk hedefe Türkleri yerleştiriyor. Sıradan bir Kırgız ücretlisi, bir müddet çalışıp kendine daha iyi bir gelecek kurmak için düşündüğü sonraki aşamada bir Türk müteşebbisi görüyor. Tahmin edilebileceği gibi, kebabçıdan berbere kadar her kategorideki Türk çalışanlar Türk Cumhuriyetlerinde oluşan Türkiye karşıtlığının başlıca nedeni durumundadır. Türkiye'nin bu bölgelerle ilgili çok kapsamlı planlar yapmak, belki Exim Bank kredilerini devreye sokarak emek yoğunluklu bu tabloyu acilen değiştirmesi gerekli görülüyor.

Kırgızistan'da yatırım yapan Türk firmaları ağırlıklı olarak küçük ve orta ölçekli işletmeler olup genellikle otel, ekmek fırını, deri fabrikaları, taahhüt işleri ve telekomünikasyon alanlarında faaliyet göstermektedir. Türk firmalarının ülkede üstlendikleri en önemli projeler arasında Coca-Cola fabrikası ve dağıtım şirketlerinin kuruluşu; Bişkek-Oş karayolu ıslah projesi; Narın ve Talas şehirlerinde 3.500 abonelik sayısal santrallerin kurulması; TV montaj ve üretimi başlanması; deri ve kürk işleme; yağ üretim tesisleri başta gelmektedir.

Kırgızistan'ın Türkiye'den ithal ettiği başlıca ürünler makine, telekomünikasyon ürünleri, hazır gıdalar, motorlu taşıtlar, tekstil ve giyim eşyalarıdır. Türkiye'ye ihraç ettiği kalemler arasında ise deri, kürk mamulleri, dokumacılık hammaddeleri, hurda bakır, canlı hayvan ve hayvansal ürünler yer almaktadır.

Türkiye'nin Kırgızistan'daki etkinliğinin en yoğun görüldüğü alan eğitim olarak karşımıza çıkıyor. Bu konuda en dikkat çeken yatırımı Türkiye- Kırgızistan Manas Üniversitesi oluşturuyor. Bışkek'te 1995 yılında kurulan üniversite sekiz fakülte, meslek yüksekokulu ve araştırma merkezleri ile Türkiye'nin en büyük eğitim yatırımı olarak dikkati çekmektedir. Ayrıca Türk Dünyası Kırgız-Türk Sosyal Bilimler Enstitüsü, Atatürk Ala-Too, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi, olmak üzere dört Türk üniversitesi, Türkiye'den işadamlarının desteklediği Araşan İlahiyat Fakültesi, Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı Anadolu Kız Meslek Lisesi, Anadolu Lisesi yanında Sebat Eğitim Kurumlarına ait 14 lise eğitim vermektedirler.

Okuma yazma oranının %98,3 olduğu ülkede 237 bine yakın üniversite öğrencisi bulunmaktadır. Kırgızcanın eskiye oranla halk arasında daha yaygın konuşulduğu gözlemlenmektedir. Ancak resmi ve bilimsel ortamlar için bunu söylemek güçtür. Kırgızistan'da yükseköğrenimde Rusça ağırlığını korumaktadır. Son zamanlarda İngilizceye olan rağbet kendini hissettirmektedir. Kırgızca eğitim yapan yüksek eğitim kurumlarının ki buna Manas Üniversitesi de dâhildir, beklenenden daha az ilgi görmesi düşünülmeye gereken bir durumdur.

Kırgızistan'ı nasıl bir geleceğin beklediği sorusu, büyük oranda çevre ülkelerle olan ilişkilere göre şekillenecek olmakla birlikte Kırgızistan'ın kendi yaşama kararlılığı ile de ilgilidir. Amerika'nın Afganistan'dan çekilmesinden sonra daha çok Çin ve Rusya arasındaki rekabete konu olabilecek bir tablo bizleri bekliyor. Batı'nın artan Çin nüfuzuna karşı Rusya'nın eski Sovyet sahasında etkinlik kurmasına rıza göstermesi mümkün olabilecektir. Küçük bir ülke olarak Kırgızistan'ın bağımsızlığının büyük güçler dengesinde varlığını sürdürmesi aynı kültür ve uygarlık değerlerine sahip olduğu bölgedeki diğer parçalarla olan yakınlaşması ile doğru orantılı olacaktır. Bu parçalardan en önceliklisi Kazakistan görünmektedir. Kazakistan'la olan yoğun iktisadi, ticari ve siyasi ilişkiler aynı gümrük birliğine dâhil olduktan sonra daha da artacaktır. Ayrıca Özbekistan'la ilişkilerin hızla normalleşip, etnik gerilimin sona erdirilmesi de bu bağlamda büyük önem taşımaktadır. Kırgızistan'ın Taşkent'e atadığı büyükelçisi Prof.Dr. Enverbek Mokeev Türk dünyası sorunlarına vakıf donanımlı bir bilim adamı olarak bu yünde umut vermektedir. Özbekistan ve Tacikistan'la olan sınır ihtilaflarının her kesimin kabul edebileceği çözüme kavuşması da öncelikli sorunlar arasındadır. Ülkede yoksullukla, işsizlikle, yolsuzlukla, hukuksuzlukla verilecek mücadelenin başarısı da Kırgızistan'ın geleceği için hayati öneme sahiptir. Bunun için de adaletli, halkın sorunlarına duyarlı ve istikrarlı bir yönetimin kurulması gerekmektedir.

Kaynakça

- Barthold, W. (2006). *Türk- Moğol Ulusları Tarihi* (H. Eren, Çev.). Ankara: TTK Yay.
- Barthold, V. V. (2010). *Orta Asya Tarih ve Uygarlık* (A. Batur, Çev.). İstanbul: Selenge Yay.
- Bendrikov, K. Y. (1960). *Oçerki po İstorii Narodnogo Obrazovaniya v Turkestanskom Kraye (1865-1924)*. Moskova.
- Çorotegin, T. ve Moldokasimov, K. (2000). *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Kıskaçça Tarihi*. Bişkek.
- Djamgerçinov, B. D. (1981). *İstoriya Kirgizskoy SSR*. Frunze, Mektep Yay.
- Djunushaliyev, D. (2002). Kırgızistan'da 1916 İsyanı (Alesker Aleskerov, Çev.). *Türkler*, Cilt 8 içinde (ss. 627-630). Ankara.
- Golden, Peter B. (2002). *Türk Halkları Tarihine Giriş* (O. Karatay, Çev.). Ankara: Karam Yay.
- Grousset, R. (1980). *Bozkır İmparatorluğu* (M. R. Uzmen, Çev.). İstanbul: Ötüken Yay.
- Güzel, M. Yaşar. Kırgızistan: Devrimin Sebepleri ve Muhtemel Sonuçlar. <http://www.turksam.org>.
- İstoriya Kirgizskoy SSR. (1986). Tom II. Frunze.
- İstoriya Kirgizskoy SSR. (1986). Tom III. Frunze.
- İstoriya Kirgizskoy CCR. (1990). Tom IV. Frunze.
- Kırgız Respublikasının Sodsialdik- Ekonomikalık Abalı, Kırgız Respublikasının Uluttuk Ctatistikası Komiteti. (2011). Bişkek. (www.stat.kg/rus/common.files/obzor9k.pdf).
- Konuralp, E. Devrimin İçinden. Yayınlanmamış 15 sayfalık metin.
- Oçerk, İ. (1953). Kirgizskaya Sovetskaya Sotsialistiçeskaya Respublika. *Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya*, Tom 23, Vtoroe İzdanie, Moskva.
- Oraltay, H. (1973). *Alaş Türkistan Türklerinin Milli İstiklal Parolası*. İstanbul.
- Roux, J.-P. (2001). Orta Asya Tarih ve Uygarlık (L. Arslan, Çev.). İstanbul: Kabalcı Yay, 206.
- Tabaldiev, K. Ş. (2011). *Drevnie Pamyatniki Tyan-Şanya*. Universitet Tsentraln'oy Azii, Bişkek.
- T.C. Bişkek Büyükelçiliği Ticaret Müşavirliği'nin aylık ve yıllık raporları. (<http://www.musavirlikler.gov.tr>).
- Togan, Z. V. (1981). *Bugünkü Türkili Türkistan Yakın Tarihi*. İstanbul.
- Türkoğlu, İ. (2010, Mayıs). Kırgızistan'daki Halk Ayaklanması. *Türk Yurdu*, 30, 273, 25-29.

ORTA ASYA'NIN ORTASINDA BİR ADA: KIRGIZİSTAN

Yunus Emre GÜRBÜZ

Özet: Kırgızistan, bağımsızlıktan sonra geçen yirmi yılda bir “demokrasi adası” olarak tanınmıştır. Zaman zaman bu yargının gölgelendiği dönemler olsa da, yaşanan iki isyanın ardından ülke tekrar demokratikleşme sürecine kaldığı yerden devam etmiştir. Bu, Kırgızistan’ın sadece demokrasi deneyi açısından Orta Asya’da bir ada olmadığını göstermektedir. Kırgızistan coğrafyası, tarihi ve kültürü ile de farklı bir ülkedir. Bu farklılıklar, onun demokrasi talep eden bir halka da sahip olmasını sağlamıştır. Bu yazıda bu farklılıklar ve son yirmi yıllık süreçte yansımaları değerlendirilecek; son olarak Türkiye açısından Kırgızistan’ın bulunduğu olanaklar üstünde durulacaktır.

Anahtar kelimeler: Kırgızistan, demokrasi, Akayev, Bakiyev, geçiş süreci, Türkiye ve Orta Asya.

An Island in the Middle of the Central Asia: Kyrgyzstan

Abstract: During the last twenty years after the independence, Kyrgyzstan was known as an “island of democracy”. Although there have been some periods with rising doubts about this argument, after two popular uprisings Kyrgyzstan has once again taken up its democratization process. This reflects that Kyrgyzstan is not just an island on terms of the democracy experiment. Kyrgyzstan with its geography, history and culture differs from its neighbors. These differences have created the people demanding democracy. In this article, these differences and their effects to the process in last twenty years will be studied, and finally the attention will be drawn to the opportunities of Kyrgyzstan for Turkey.

Key words: Kyrgyzstan, democracy, Akayev, Bakiyev, transition period, Turkey and Central Asia.

Giriş

Kırgızistan, yeryüzünde okyanuslara en uzak ülkedir. Ancak son yirmi yılda Kırgızistan’da yaşananlar, onu komşularının arasında bir “ada” gibi öne çıkarmıştır. 31 Ağustos 1991’de Kırgızistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra seçtiği demokratik yolla dikkatleri üstüne toplamış ve “Orta Asya’nın demokrasi adası” olarak görülmeye başlanmıştı (Anderson, 1999). Ne var ki kısa bir süre sonra cumhurbaşkanı tüm iktidarı elinde toplamaya ve muhalefete baskı uygulamaya başlamıştır. Yolsuzlukların merkezindeki Akayev ailesi ve medya ile muhalif politikacılar üstünde artan baskıyla, Kırgızistan’ın SSCB sonrasında ortaya çıkan diğer ülkelerden hiçbir farkının olmadığı düşünölmeye başlanmışken, 2005’te bir halk isyanıyla demokrasiye dönüş işaretleri belirlediğinde, dikkatler tekrar Kırgızistan’ın üstüne toplanmıştır. Böylelikle Kırgızistan’ın “demokrasi adası” olduğu söylemi tekrar hayat bulmuştur. Ancak

yeni cumhurbaşkanı da çok geçmeden iktidarı kendi elinde toplayınca, demokrasinin değil, “Doğu toplumları”na yakıştırılan otoriter yönetimin Kırgızistan için de geçerli olduğu düşünölmeye başlanmıştır. Ancak 2010’da yeni bir halk isyanı ile tekrar iktidar değışikliği gerçekleşti ve onu takiben demokratik kurumların oluşumuna olanak sağlayacak bir anayasa kabul edildi. Çevre ölkelerde görölmeyen ısrarlı demokratikleşme çabaları ve bundan sapmanın halk isyanıyla cezalandırılması gösterdi ki, Kırgızistan gerçekten bir “ada”. Burası lafın gelişti bir “demokrasi adası” değil, halkın demokratikleşme yönünde ya da kendi sesini duyurma yönündeki ısrarıyla bir ada. Bu yazıda bunun muhtemel nedenleri ve son yirmi yıldaki siyasi gelişmeler üstünde durulacaktır. Son olarak, Kırgızistan’ın Türkiye’nin Orta Asya ile ilişkileri açısından yarattığı olanaklar ele alınacaktır¹.

Coğrafi ve Demografik Çeşitlilik

Kırgızistan, 199.951 km²’lik yüzölçümüyle, Türkiye’nin Ege, Akdeniz bölgeleri ve Trakya toprakları toplamında bir ölkedir. Ancak dağlık coğrafiyası nedeniyle, yaşamaya elverişli toprakları kısıtlıdır. Ölkedeki ekilebilir arazi sadece % 7’dir (Somuncuoğlu, 2011, s. 6). 5.477.000 kişilik nüfusuyla (2011, <https://www.stat.kg>), Kırgızistan yaklaşık olarak Ankara vilayeti kadar bir nüfusa sahiptir. Kırgızistan topraklarının yarısından fazlasını Tanrı Dağları oluşturmaktadır. Bu nedenle Kırgızistan yüksek dağlar ve onların arasındaki vadilerden oluşan bir ölkedir. Ölkede yüksekliği 4.000 metreden fazla 19 dağ, uzunluğu 50 kilometreden fazla 22 vadi vardır (Osmonov, 2006, s. 20, 39)². Vadilerde tarih boyunca önemli ticaret kentleri kurulmuş olsa da, Kırgızların çoğunluğu geçen yüzyıla kadar hayvancılık ve dolayısıyla göçerlikle uğraşıyorlardı. Dağların sağladığı bir üstünlük buzullar ve nehirleriyle Kırgızistan’ın sulak topraklara ve hidroelektrik kaynaklarına sahip olmasıdır. Orta Asya denince akla gelen çöller ya da stepler yerine Kırgızistan’da yeşil vadiler, yaylalar vardır. Kuzeyde Çüy vadisinde, güneyde Fergana Vadisindeki sulak arazilerde tarım ve ticaretle geçinen kentler ortaya çıkmıştır. Ölkenin ortasından geçen yüksek dağlar nedeniyle kuzey ve güney arasındaki ilişkiler zayıf olmuştur. İki bölgeyi birbirine bağlayan yol ancak 2005-06’da kesintisiz trafik akışına izin verecek duruma getirilmiştir (Shimomura, 2008, s. 4). Bu coğrafi engelden doğan, iki bölge arasındaki ekonomik, kültürel farklılıklar bugün de varlığını korumaktadır. Bunun yarattığı bölgecilik, halen siyaseten

¹ Kaynak belirtilmeden kullanılan bilgiler, 2005-2011 arasında Kırgızistan’a üç kere gelmiş ve toplam üç yıl burada yaşamış, üniversitede ders vermiş, araştırma yapmış olan Yunus Emre Gürbüz’ün gerçekleştirdiği gözlem ve görüşmeler ile gazeteler gibi çok sayıda kaynaktan edindiği bilgilere dayanmaktadır.

² Bu vadi ve yaylalar da yüksekte, 400 ile 3.800 metre arasındadır (Osmonov, 2006, s. 39).

endişe yaratmakta, hükümet kurulurken, istikrar için hem kuzeyin hem güneyin temsilcilerinin iktidardan pay almasına dikkat edilmektedir.

Görünen o ki, Kırgızistan'ın geçit vermez dağlarının arasındaki vadiler ve yaylalar, Orta Asya'nın diğer köşelerindekilerden farklı bir toplumsal yapının oluşmasını sağlamıştır.³ Burada kışın vadilerde, yazın yaylalarda yaşayan boylar birbirlerinden ayrı bir hayat sürdürmüştür. Zaman zaman göllerin etrafındaki yaylalar gibi bazı düzlüklerde bir araya gelseler ve evliliklerle bağlar kurulsa dahi bunlar gevşek toplumsal bağlar yaratmıştır. Bir araya gelindiğinde de herhangi bir baskı, zorlama olmadan, uzlaşıya dayalı ilişkiler kurulmuştur. Sorunlar toplulukların yaşlılarının (*aksakallar*) bir araya geldikleri kurultaylarda çözülmeye çalışılmıştır. Dağlık bir coğrafyada insanları rıza olmaksızın baskıyla otorite altına almak, merkezi bir yapı kurmak zaten mümkün değildir. Benzer bir durum demokrasinin beşiği kabul edilen antik Yunan için de söylenebilir. Orada da dağlar arasındaki vadiler ve adalarda kurulan kentler merkezileşmeyi ve bir imparatorluğun ortaya çıkışını engellemiştir. Bunun yerine demokrasi denilen yönetim biçimi ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla, Kırgızistan coğrafyasının da uzlaşıya dayalı, çeşitliliğe izin veren, esnek bir yapıya sahip olunmasına neden olduğu düşünülebilir. Öte yandan, zaten böyle bir yapıya sahip olan göçebe toplulukların bu anlayışlarını en çok bu dağlık coğrafyada korudukları da düşünülebilir. Dağlık coğrafya *uruk* ve *uruu* olarak adlandırılan kavim ve boy bağlarının ademimerkeziyetçi bir yapı içinde yaşamasını sağlamıştır. SSCB döneminde boylar aynı kolhoz ve sovhozlarda toplandıklarından bu sosyal yapı varlığını korumuştur; bunun bugün de etkisi görülmektedir.

Genel olarak göçebelerde soy, boy bağları önemli olsa da, boylar esnek, başka ailelerin katılımına açık yapılardır (Golden, 2000, ss. 22-24; Halperin, 1987, s.

³ Kırgızistan'da söz konusu olan coğrafi yapı Orta Asya'daki bir başka ülke, Tacikistan için de geçerlidir. Benzer bir toplumsal yapı da Tacikistan'da vardır. Bağımsızlıktan sonra Tacikistan'da yaşanan iç savaş, kuzey-güney arasındaki ayrımla da ilintiliydi. Bunun yanında doğu-batı arasında da bir ayrım vardır. Ne var ki toplumların geçmişle kurdukları ilişki ve oluşturdukları tarih anlayışı açısından Tacikistan'da durum farklıdır. Geçmiş ontolojik olarak, ne olduğu değil; epistemolojik olarak, nasıl aktarıldığıyla yeniden üretilir. Tacikistan açısından tarih çalışmalarında aktarılan yaşadıkları dağlık coğrafyanın kültürü değil, binyıllardır Orta Asya'nın yerleşim bölgelerinde geliştirdikleri uygarlıktır. Çağatayca'dan, hatta modern ulus-devletlerin oluşumundan önce yerleşik kültürün dili Farsça ya da Tacikçe idi. Tacikler kendilerini Sasaniler, Buhara ve Semerkant'ta oluşan kültürün uzantısı olarak görürler. Tacikistan'da yaşayan Taciklerin tarih boyunca bu aktarılan tarihle ve kültürle doğruldukları söylenemez, ancak günümüzde bu tarih kendi tarihleri olarak tüm Tacikistanlılara aktarılmaktadır. Bu nedenle tarihin Tacikistan'da yarattığı "biz" algısı (görkemli bir yerleşik kültür) ile Kırgızistan'da yarattığı algı (temelde göçerliğe dayalı bir kültür, güçlü, özgür bir halk) farklıdır.

22). Boy ve kavim terimleri salt akrabalığa dayanmayan, aslında politik bir birlikteliği ifade eden terimlerdir (İ. Togan, yayınlanacak)⁴. Antropolog Sharon Baştuğ'un ifade ettiği gibi:

Şecereler, ilgili kişilerin çıkarları ve beklentilerine göre toplumsal olarak inşa edilir ve yeniden inşa edilir. Şecereler insanların zihninde parçalı bir formda var olurlar ve paylaşılan sözlü iletişimlerde sürekli tartışma ve uzlaşa ile yeniden kurgulanırlar (Baştuğ, 1999, s. 84).

Bir boyun atalarıyla ilgili olan şecerelerin değiştirilebilir olması tartışmaya açık bir görüş olarak kabul edilebilir. Ancak Bişkek yakınlarındaki bir köyde yapılan bir saha çalışması, bu yeni bir boya dahil olma esnekliğinin bugün de devam ettiğini göstermektedir. Köye yeni gelenler orada var olan sosyal örgütlenmeye dahil olmakta ve böylelikle cenaze, düğün gibi topluluğun ortak etkinliklerine katılmaktadır. Bu sosyal dayanışmaya dahil olmak zamanla o boy örgütlenmesinin de parçası olmayı sağlamaktadır (Şahin, 2011)⁵. Boy örgütlenmesi, merkezinde bir soy bağının olduğu, ama bunun herkes için zorunlu olmadığı, farklı ailelerin de dayanışma için eklemlediği ve geçmişini de yeniden kurduğu toplumsal yapılar olarak görülebilir.

Coğrafya, bölgeler ve boylardan kaynaklanan çeşitlilik Kırgızistan'ın çok etnikli yapısıyla daha da güçlenmektedir. Kırgızistan nüfusunun %71'ini Kırgızlar (3.804.788), %14,3'ünü Özbekler (768.405), %7,8'ini Ruslar (419.583), %1,1'ini 'Müslüman Çinliler' olarak anılan Dunganlar (58.409) oluşturmaktadır (2011, <https://www.stat.kg>). Özbeklerin büyük çoğunluğu güneybatıda Fergana Vadisinde, özellikle de buradaki Oş ve Calalabad şehirlerinde yaşamaktadır. Ruslarınsa çoğunluğu kuzeyde yaşamakta, ancak bağımsızlık sonrasında nüfusları hızla azalmaktadır. Kırgızistan'da bu halkların yanında, nüfusu yüzde bir ile binde bir arasında olan Uygurlar, Tacikler, Ahıska Türkleri, Kazaklar, Tatarlar, Ukraynalılar, Koreliler, Azerbaycanlılar, Kürtler ve Almanlar yaşamaktadır. Bu çok etnikli nüfus, büyük ölçüde son yüz elli yıldaki göçlerle oluşmuştur. Çarlık döneminde tarıma açılmamış toprakların olduğu Kırgızistan'a Rusya'da özgürlüğünü kazanan serfler göç etmeye başlamıştır. Bunlara SSCB döneminde sanayileşme ve kolektifleştirme atılımları sırasında yeni göç grupları eklenmiştir. Ardından tehlikeli görülen kimi halklar da Orta Asya'ya sürülmüş ve Kırgızistan'daki çeşitlilik daha da artmıştır. Stalin'in emriyle SSCB sınırları içinde yaşayan Koreliler 1937'de, Almanlar 1941'de

⁴ Bu konudaki antropoloji ve tarihle ilgili çalışmalar için ayrıca şunlara bakınız: Fried, 1968; Ecsedy, 1972; İ. Togan, 1998.

⁵ İlhan Şahin, Bişkek yakınlarındaki Künttu köyünde yaptıkları bir araştırmada daha önce Sarıbağış adlı büyük bir boydan (*uruu*) olan bir ailenin yerleştikleri köyde, o sokakta oturan Çong Murun boyunun sosyal ağına katıldıklarını ve boylarının böylelikle değiştiğini saptamışlardır. Bir başka sokakta da oraya yerleşenlerin oradaki boyun (Dandibay) adını aldıkları saptanmıştır (Şahin, 2011).

Orta Asya'ya sürülmüş; bu sürgün halklara 1944'te Ahıska Türkleri, Kırım Tatarları, Kürtler, Rumlar ve Kafkas halkları eklenmiştir. Bağımsızlıktan sonra (1991) bu göç hareketi tersine dönmüştür. Özellikle 1993-94'te ekonomi, serbest piyasa koşullarına göre yeniden yapılandırılmaya çalışılırken, Kırgızistan'ın içine düştüğü ekonomik krizin ardından Rus, Ukraynalı, Alman, Volga ve Kırım Tatarlarının sayısı hızla azalmıştır. Bunun yanında Kırgız, Özbek, Uygur, Tacik, Dungan ve Ahıska Türkleri gibi toplulukların nüfus içindeki oranı 1939'dan beri artmaya devam etmektedir (<http://demoscope.ru/weekly/pril.php>). Bu halkların Kırgızistan siyasi sistemi içinde temsilieri için 1994'te Kırgızistan Halklar Asamblesi kurulmuştur. Temmuz 2011'de Asamble Başkanıyla yapılan görüşmede aldığımız bilgiye göre, bugün asamblede 28 halk temsil edilmektedir. Kırgızistan'da Ruslar, Özbekler, Kazaklar, Tacikler, Almanlar gibi bazı halklar anadillerinde eğitim almaktadır.

Kırgızistan'da halklar arasındaki genelde uyumlu görünen ortam son yirmi yılda güneyde Kırgızlar ve Özbekler arasında yaşanan çatışmalarla iki kere bozulmuştur. 1990'da Fergana Vadisinde çıkan çatışmalarda yaklaşık 300 kişi ölmüştür. Ancak sonraki yıllarda gerilimin yatışmış görünmesi sayesinde, Kırgızistan Özbekistan'ın Fergana Vadisinden pek çok Özbek çekmiştir. Kırgızistan'ın sunduğu özgürlük ve ekonomik olanaklarla Özbekistan'ın Fergana Vadisindeki nüfus artışı, azalan topraklar bazı Özbeklerin Kırgızistan'a göç etmeyi tercih etmesine neden olmuştur. 2010'da bunun yarattığı nüfus artışı ve paylaşmaya yetersiz ekonomik kaynaklar, muhtemelen dış etkilerle beslenerek yeni bir çatışma yaratmıştır. Bu çatışmalardan sonra Kırgızistan'da yapılan görüşmelerde bölgedeki Özbek nüfusunun bir kısmının Rusya ve Avrupa'ya göç ettiği söylenmiştir.

Kırgızistan, Uygurlar için de bir çekim merkezi olmuştur. 19. yüzyılın ikinci yarısından beri Çin denetimindeki Uygur topraklarında çıkan isyanlar veya kıtlıklardan sonra pek çok Uygur Kırgızistan'a sığınmıştır. Kırgızistan'da yapılan görüşmelerde 2009'da Uygur bölgesindeki Urumçi'de yaşanan olaylardan sonra Kırgızistan'daki resmen kayıtlı 48,543 Uygur nüfusunun yüz bine ulaştığı söylenmiştir. İki kuşak önce Uygur bölgesinden gelmiş olan, dolayısıyla Kırgızistan'da yakın akrabaları olan Uygurlar vardır. Bunların bir kısmı Batıya iltica etse de muhtemelen bir kısmı Kırgızistan'daki diaspora içinde, alıştıkları iklim ve kendi kültür dairelerinde kalacaktır. Kırgızistan bugün de bazıları için sığınacak bir ada olma görevini yerine getirmektedir.

Kırgızistan'da dini anlamda da bir çeşitlilik görülmektedir. Kırgızistan nüfusunun %75'i Müslüman, %20'si Hristiyan, %5'i Ateist ve diğer inançlardandır (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kg.html>). Müslümanların küçük bir azınlık dışında tamamı Sünni'dir, ama Sünniler arasında birbirinden farklı pek çok tarikat faaliyet

göstermektedir. Hıristiyanlarınsa çoğu Rus Ortodoks Kilisesine bağlıdır. Ancak son yıllarda yalnızca Hıristiyanlar değil Kırgızlar arasında da pek çok Protestan misyoner grup çalışma yürütmektedir. Ülkede 2007 yılında kayıtlı 1.623 cami, 44 Rus Ortodoks kilisesi varken, Protestan gruplarının kayıtlı ibadethanelerinin sayısı 240 idi. Yedinci Gün Adventistlerinin otuz, İsa Kilisesinin on ibadethanesi vardır. İsa Kilisesi 11.000 üyeye Protestan grupları arasında en kalabalık olanıdır. Takipçilerinin yaklaşık %40'ını Kırgızlar oluşturur (2007, <http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2007/90230.htm>). 2003 yılı verilerine göre Kırgızistan'da 36 Baptist, 18 Yedinci Gün Adventistleri, 36 Ellinci Gün Hıristiyanları, 40 Yehova Şahitleri, 19 Luteran, 13 Presbiteryen ibadethanesi faaliyet göstermekteydi. Bunlara ek olarak üç Katolik kilisesi, bir sinagog vardır ve Mormonlar, Bahailer, Budistler, Moon Kilisesi, Hare Krişna Hareketi gibi pek çok grup Kırgızistan'da çalışmaktadır (Mamayusupov, 2003, s. 16, akt. Rahimdinova, s. 1, ss. 23-25).

Bu dini gruplar arasında özellikle Hizb-üt Tahrir'in faaliyetleri devletçe takip edilmektedir. 2003 yılında örgütün siyasi etkinlikleri yasaklanmış ve takibe alınmıştır (<http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2007/90230.htm>). 2006 yılında Hizb-üt Tahrir Kırgızistan'a cihat ilan etmiş ve Kırgızistan tarafından Özbekistan İslami Hareketi ile birlikte terör örgütleri listesine alınmıştır (<http://www.rferl.org/content/article/1070130.html>). 2011 Eylülünde Devlet Ulusal Güvenlik Komitesi Başkan Yardımcısı Hizb-üt Tahrir'in destekçilerinin sayısının on iki-on beş bin kişiye ulaştığını belirtmiştir. Özellikle güneyde destek bulan örgüt hakkında Oş Valisi “örgütün kendi camilerinin, cemaatlerinin bulunduğu, halktan insanların ... onlarla çay içtiği ve yolsuzluk, işsizlik, fahişelik gibi sorunlar etrafında taraftar topladıklarını” açıklamıştır (<http://eng.24.kg/community/2011/09/12/20253.html>). Kırgızistan devleti, bu gruba karşı çalışmalarını titizlikle sürdürmektedir. 2011 yazında Kırgızistan'daki dini özgürlük nedeniyle, Özbekistan'dan gelerek Batken bölgesinde çalışmaya başlayan Özbek kökenli iki Yehova Şahidi, Hizb-üt Tahrir adına çalıştıkları sanısıyla göz altına alınmış, sonra serbest bırakılmışlardır (<https://www.jw-media.org/kgz/20110630>).

Tarihten Gelen Uzlaş

Kırgızlar ile ilgili antropolojide en çok kabul gören düşüncelerden biri Kırgızların tarih boyunca bir hana bağlanmadıklarıdır. Kırgızlar boyların başındaki beyler tarafından yönetilmiş, ama beyler de tabandan destek görmüyorlarsa, zorla kimseyi emirleri altında tutacak iktidarları olmadığından yalnız bırakılmışlardır. Kırgızlarda kavimlerin yöneticileri için *biy* ya da *bek* sözcükleri kullanılırdı. “Han”, 13. yüzyıldan sonra Çinggis (Cengiz) Han soyundan gelenler için kullanılan, yani step aristokrasisini ve meşru yöneticileri tanımlamak için kullanılan bir sözcüktü. Onun dışında kalan Osmanlı beyleri ya

da Emir Timur⁶ gibi kişiler, “han” olarak adlandırılmazdı⁷. Kırgızlarda kavimlerin üstünde yer alan bir de *manap* unvanına sahip bir yönetici vardı. Manap, Arapça “menâb” sözünden, yani “nâib” unvanından gelmektedir (İsakov, 2009, s. 33). Kavimlerin tepesindeki bölgesel yöneticinin görevini “vekaleten”, yani “temsilci” olarak yaptığının dile getirilmesi, Kırgızlardaki iktidar ilişkileri hakkında fikir vermektedir.

Kırgız adı tarihte ilk kez 2.200 yıl önceki Çin kaynaklarında görülmüştür (MÖ 201). Bu bilgi, bağımsızlık sonrasında Cumhurbaşkanı Akayev döneminde kullanılmaya başlanmıştır. Kırgız Akademisyen Turusbek Moldıbay buna referansla “aslında diğer Türk halklarının Kırgızlardan çıktığı” iddiasını ortaya atmıştır (Dairov, 2011). Bu tarih ayrıca, bugün Kırgızistan’daki bazı çevreler tarafından Kırgız devletçiliğinin de doğuşu olarak kabul edilir (Borovkova, 1989, ss. 60-61; Khudiakov, 1995, s. 54; akt. Tchroev, 2002, s. 358). Her iki durum da ulus-devlet inşa aşamasındaki bir ülkede var olan siyasi ihtiyaçlar açısından değerlendirilebilir. Kırgızistan benzer aşamalardan geçen diğer uluslar gibi, ulusal varlığının ve devlet geleneğinin eskiliğini ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu, vatandaşlarında şu anki devlet ve ulusal varlıklarının da illebet yaşayacağı yönünde bir inanç doğmasına yardımcı olabilir.

Kırgızlar hakkındaki bilgilere Orhon Yazıtlarında da rastlıyoruz. Burada, Kırgızlar (Kök)Türk Hanlığının egemenliği altına almaya çalıştığı, onun otoritesine direnen kavimler arasında anılıyor (Orhon Yazıtları, s. KT D14, 15; BK D12, 13)⁸. Kırgızların tarih sahnesindeki ilk ve en bilindik icraatı 840 yılında Uygur Hanlığının yıkılmasına sebep olmalarıdır. Uygurlar yaklaşık yüz yıllık hükümler sırasında İç Asya’da geniş tarım alanlarına sahip, ipek yolu ticaretiyle zenginleşen kentler kurmuşlardı. Ne var ki, stepelerde kurulan kentler, yani hareketli olmayan, yerleşik merkezler aynı zamanda göçerlerin saldırılarına da açık alanlar oluşturuyorlardı. Nitekim sert geçen bir kışın

⁶ Emir Timur (Timurlenk), başarılarına ve anne tarafından Çinggis Han soyundan olmasına karşın, kendini “han” olarak adlandıramamıştır, hatta Timur’un ele geçirdiği toprakların resmi yöneticisi, hanı olarak Çinggis soyundan birini gösterip, kendini sadece onun emiri konumunda tutmuştu. Timur’un evladı da “emirzâde” sözcüğünden gelen “mirza” unvanını kullanmışlardır.

⁷ Osmanlı fermanlarında padişah için sayılan pek çok unvan arasında “han” da geçer, ancak meşru unvanları bilindiği üzere “bey” idi.

⁸ Orhon yazıtlarındaki bu satırlar, kimi Kırgız gençleriyle yapılan görüşmelerde “Türklerin Kırgızları egemenlikleri altına almak istedikleri ve Türkler ile Kırgızların savaştıkları” şeklinde bir yoruma neden olmaktadır. Burada, tarihte söz konusu olan bir egemen boyun diğer boy ve kavimleri egemenlik altına alma mücadelesidir. Nitekim söz konusu satırlarda Türklerin savaş açtıkları kavimler arasında Kırgızlarla birlikte (Tokuz) Oğuzlar da anılmaktadır. “Türk” o dönem için bir ulusun değil, bir *bodun*’un (boylar ya da kavim) adıdır. (Kök)Türkler için bkz. Gumilev, 2007; Sinor, 2000; bodun terimi için bkz. Tekin, 2010; İ. Togan (yayınlanacak).

ardından, hayvanları telef olan göçebe Kırgızlar, zaten egemenliğini kabul etmek istemedikleri Uygur başkentine saldırmış ve Uygur Hanlığı ortadan kalkmıştır. Büyük Rus tarihçi Barthold'a dayanarak günümüzde Kırgızistan'ın resmi tarihinde Uygur Hanlığının yıkılması üstüne Kırgız Devletinin kurulduğu kabul edilmektedir (Barthold, 1963, ss. 471-543)⁹.

Bu iki dönem “Kırgız devletçiliği”nin örnekleri olarak kabul edilecek olsa dahi, daha sonraki yüzyıllarda merkezi otoriteye sahip bir “Kırgız Hanlığı” çıkmamıştır. Kırgızlar beylerin idaresindeki boylar olarak yaşamayı sürdürmüştür. Göçerler için eski kaynaklarda anlatılan beylerin diğer iktidar sahibi kişiler tarafından, başa geçirilmesi, kendisinden beklenenleri yapmazsa, yerine başka birinin geçirilmesi geleneği, Kırgızlar arasında varlığını korumuştur¹⁰.

Modern ulusların oluşumu öncesinde Kırgızlardaki toplumsal örgütlenmeyi İlhan Şahin şu şekilde açıklıyor:

Kırgız göçebelerinde ise On Kanat [Sağ Kanat] ve Sol Kanat olarak bilinen iki temel yapılanmanın üzerinde ‘ulus’un olduğu anlaşılıyor. Türkçede ‘ulus’ olarak yer alan söz konusu terim, Osmanlı klasik döneminde Bozulus, Karaulus, Yeniil ulusu örneklerinde olduğu gibi, ‘millet’ veya ‘nation’ anlamındaki ‘ulus’u değil muhtelif boylardan veya birimlerden teşkil edilen büyük göçebe grupları ifade etmekteydi (Şahin, 2009).

Yirminci yüzyılda bu kavim, boy ilişkilerinin üstüne bir Kırgız ulusal kimliği inşa edilmiştir. Ulus inşasından önceki süreçte söz konusu olan esnek bir yapı olduğundan, örneğin ‘Kıpçak’ gibi boylara bugün hem Özbek, hem Kazak, hem de Kırgız ulusu içinde rastlamaktayız. Ayrıca ‘Mongoldor’ gibi, anlamı ‘Moğollar’ olan bir boy da Kırgız boylarından biri olarak kabul edilmektedir. Bu da, geçmişteki katılıma açık, esnek yapıdan kaynaklanmaktadır.

Kırgızistan’daki Kırgızlar dışında günümüzde, Kırgızların eski toprakları Yenisey nehri boylarında yaşayan Hakasların da Kırgız oldukları ve “Hakas” sözcüğünün “Kırgız” sözcüğüyle aynı kökenden geldiği yaygın kabul gören bir anlayıştır. 2002 yılında Rusya Federasyonu içindeki Hakasya’yı ziyaret eden Cumhurbaşkanı Akayev bin yıl önce “ikiye bölünmüş” bir halk olduklarını ifade etmiştir.

⁹ Bir oluşuma “devlet” denilebilmesi için para bastırması, kanun uygulama (örneğin öldürme) yetkisinin bir hükümdar ve onun vekilleri elinde toplanması gibi olgular aranır. Kırgız Devleti için bunlar söz konusu değilse de, bunların yerleşik kültürle ilgili olduğu, göçerler için ayrı ölçütler belirlenmesi gerektiği dikkate alınabilir.

¹⁰Bu geleneğin örneğin Altın Orda’da da nasıl işlediği hakkında bkz. Manzi, 1978; Shamiloglu, 1986.

Tarihte geniş topraklarda karşımıza çıkan Kırgızların bugün öncelikle Kırgızistan ve yakın çevresiyle özdeşleştirilmesi belki de Kırgızların hansız bir topluluk olmaları ve Kırgızistan coğrafyasının da buna izin veren bir bölge olmasından kaynaklanmaktadır. Tabandan tavana doğru yükselen, bir tür temsiliyete dayalı bu sistem en iyi Kırgızistan'da korunmuştur. Bu hansızlık durumu günümüze kadar sürmüş ve sadece Afganistan'da yaşayan Kırgızlar bir han altında birleşmişlerdir. Ama bunu da yine tabanın ihtiyacı ve bölgedeki zor koşulların sonucu olarak değerlendirmek mümkündür.

Kırgızların kendileri hakkında yazılı eser bırakmamaları, onlar hakkında konuşmayı güçleştirmektedir. Kırgızların tarihten gelen en önemli anlatıları Manas Destanıdır. Destan, bir başka kavmin saldırıları sonucunda Manas adlı bir beyin çevresinde birleşen Kırgız boylarının mücadelesini anlatmaktadır. Kırgızların tarihinde en çok iz bırakmış olan olayların aktarıldığı bu destan yüzyıllar boyunca yaşanan muhtelif saldırı ve savaşları anlatıyor olabilir, ancak destanda baskın görünen Kalmuklara karşı girişilen mücadeledir. Kırgızların yakın tarihinde (17-18. yüzyıllar) gerçekleşen ve Kırgızlar, Kazaklar ile Özbekler üstünde derin izler bırakan bu savaşlar (Z.V. Togan, 1981, s. 168) Kırgız kavimlerinin birliğini yücelten bir destana dönüşmüştür. Destan ve merkezindeki Manas bugün de Kırgızistan'a gereksinim duyduğu birlik ve zor günlerin aşılacağı mesajını verme ihtiyacıyla yeniden popülerlik kazanmıştır.

Kırgızların tarihinde iz bırakan bir başka olay Rusların gelişidir. Kalmuk saldırısı kavimlerin birliğini sağlamış olabilir, ama bu kalıcı olmamıştır. Fergana Vadisinde kurulan Kokand Hanlığının egemenliğini günümüzde Bişkek'in olduğu yere kadar uzatması ve orada ipek yolu ticaretini denetlemek için bir kale kurması, bir Kırgız boyunun Rusları çağırmasına neden olmuştur (1863). Ruslar kaleyi yıktıktan sonra geri çekilmiş, ancak ertesi yıl Hanlığın geri gelmesi üstüne Ruslara tekrar çağrı yollanmış ve Çarlık bu sefer kalıcı olarak gelmiştir. Kokand Hanlığına karşı savaşan Ruslar 1876'da bugünkü Kırgızistan'ın tamamını egemenlikleri altına almıştır. Başlangıçta Kırgız kavimlerinin Çarlığı, yakındaki hanlıkların egemenliğine tercih ettikleri görülüyor. Ancak Birinci Dünya Savaşı sırasında Müslüman halkların da cephe gerisi faaliyetleri için askere alınmasının gerekmesi, 1916'da Kırgızları da kapsayan bir seferberlik emrinin çıkmasına neden olmuştur (Z.V. Togan, 1981, ss. 336-337; Allworth, 1994, s. 210). 1916'da bu büyük bir isyana neden olmuş ve bunun sonucunda binlerce Kırgız dağları aşarak Çin'e kaçmıştır. Sayısız Kırgız'ın öldüğü bu göç *ürkün* olarak adlandırılır ve bağımsızlıktan sonra zaman zaman Kırgızların bağımsızlık mücadelesinin geçmişteki dayanaklarını göstermek için anılır (Tchroev, 2002, ss. 354-355).

Yukarıda söz edilen coğrafi, tarihi olgular, Kırgızistan'da Orta Asya için farklı bir toplumsal yapı ve kültürün doğmasına neden olmuş, bunun sonucunda da Kırgızistan'a "demokrasi adası" tanımı atfedilmiştir. Ne var ki yukarıda

aktarılan nitelikler, merkezkaç güçlerin üstün olacağı bir yapıyı doğururlar. Oysa Kırgızistan son yüzyılda merkezi eğilimlerin güç kazandığı bir ülkedir. Ayrıca modern bir devlet bürokratik kurumlarla merkezin otoritesinin çevre üstünde egemen kılındığı bir devlettir. Diğer Orta Asya ülkelerinde baskın olan merkezîyetçilik Kırgızistan’da da kendini göstermiştir; farklı olarak burada merkezkaç güçler merkezi sürekli bir uzlaşya zorlamaktadır. Bağımsızlık sonrası süreç bu merkezkaç ve merkezîyetçilik çekişmesinin ifadesidir.

Zorlu Demokrasi Mücadelesi

Kırgızistan’ı farklılaştıran gelişmeler, daha bağımsızlıktan önce atılan adımlarla başladı. Ekim 1990’da yapılan anayasa değişiklikleriyle, Komünist Partinin siyasi sistemdeki rolü azaltıldı ve *Cogorku Keneş* (Parlamento) üyeleri tarafından seçilecek bir cumhurbaşkanlığı makamı oluşturuldu. 27 Ekim 1990’da yapılan seçimlerde Komünist Partinin önde gelenlerinin dışında birinin, Kırgızistan Bilimler Akademisi Başkanı Askar Akayev’in seçilmesiyle, Kırgızistan artık yerleşik sistemin dışında yeni bir arayış içinde olduğunu tescil etmiş oldu. Akayev demokratik, liberal, çok partili bir Kırgızistan vaat ediyordu. Ağustos 1991’de Moskova’da Gorbaçov’un reformlarına karşı darbe girişiminde bulunulduğunda, buna açıkça karşı çıkan tek Orta Asya cumhurbaşkanı Akayev idi. Başarısızlığa uğrayan girişimin ardından, Moskova’da Yeltsin’in iktidara gelmesiyle SSCB çözülme sürecine girdi. 31 Ağustos 1991’de Kırgızistan bağımsızlığa kavuştu. Akayev, Ekim 1991’de yapılan halk oylamasında bağımsız Kırgızistan’ın ilk cumhurbaşkanı oldu (Abazov, 2004, s. 29, 33). Akayev, Orta Asya’da cumhurbaşkanlığı makamına gelen, Komünist Parti yöneticisi olmamış tek kişiydi. Aralık 1991’de yaptığı konuşmada Akayev, “gelişmenin tek yolunun özel girişim, özel hayat ve özel mülkiyet” olduğunu, bunun da “güçlü bir sivil toplum, sivil ve siyasi hakların güvence altına alınması, etnik uyum ve geçiş sürecinde zorlanabileceklere sosyal yardım üstüne temellendirilmesi” ile gerçekleştirilebileceğini açıkladı. Bu sözler Kırgızistan’ın “Orta Asya’nın demokrasi adası” olacağı yönünde uzun süre geçerliliğini koruyan umutlar yarattı. Öte yandan Akayev “karşılaşılan görevlerin karmaşıklığının yerleşik çıkarların direnişine karşı reformları zorlayacak, güçlü bir yürütme makamının varlığını zorunlu kıldığını” ekliyordu. (Anderson, 1999, s. 24). Bu sözleri gelecekte karşılaşılabilecek merkezîyetçilik, hatta otoriterleşme doğrultusunda bir tehlikeyi haber veriyordu.

Ancak “geçiş dönemindeki” bir ülkede “demokrasi yolunda” zorlayıcı, hatta otoriter yöntemlere başvurulmasını makul gören, gerek Batıda gerekse eski Sovyet cumhuriyetlerinde yaygın kabul gören bir anlayışın olduğunu da hatırlatmak gerek. Öte yandan Kırgızistan’da halen güçlü bir komünist partinin olması da, Batıdaki demokrasi savunucuları açısından güçlü bir cumhurbaşkanının varlığını, “demokrasi yanlısı” olduğu için kabul edilebilir

kılıyordu.¹¹ Bu “geçiş dönemi” algısı içinde, Kırgızistan için kullanılan “demokrasi adası” tanımı uzun süre geçerliliğini korudu.

Kırgızistan'ın bağımsızlıktan sonra attığı ilk adımlar, ekonomide “şok terapi” formülünü benimseyerek, hızla serbest piyasa ekonomisine geçmekte. Siyasi alandaki demokratikleşmeye, ekonomik alanda liberal ekonomik önlemler eklendi. Bu eski Sovyet cumhuriyetinin Batı sistemine geçmekteki hızı ve kararlılığının Batının ilgisini çekmesi gecikmedi. Kırgızistan, IMF'e kabul edilerek (1992), geçiş için onların desteğini aldı (<http://www.imf.org/external/country/kgz/rr/index.htm>). Kırgızistan, Orta Asya'da IMF'e kabul edilen ilk ülke oldu¹². Kırgızistan'da özelleştirmelere geçilerek, evler ve kolhozlardaki topraklar onları kullananlara bırakıldı, sovhozlar ve fabrikalar paylaştırıldı. Bir yandan da bankacılığın gelişmesi, özel ticaret bölgelerinin oluşturulması, yabancı sermayenin ülkeye çekilmesi için gerekli yasal düzenlemelere girişildi (Lud, 1999, s. 66). Kırgızistan'ın SSCB döneminde kendine yeterli bir ülke olmaması ve Moskova'nın ayırdığı ekonomik desteğe ihtiyacı (Cigitov, 2006, s. 229), bağımsızlıktan sonra dış sermaye girişini zorunlu kılıyordu. SSCB döneminde Kırgızistan Orta Asya'daki işbölümüne göre, bir sanayi ve tarım ülkesi olarak yapılandırılmıştı, ancak artık yeni bir yapılanma gerekiyordu. Bu sürdürülse bile, ülkedeki tarım ve sanayi altyapısının yenilenmesi için dış kaynağa ihtiyaç vardı.

Kırgızistan'ın siyasi ve ekonomik atılımları sayesinde Batı, Kırgızistan'ı bir model ülke olarak benimsedi. Ülke, Orta Asya'daki zengin petrol ve doğal gaz kaynaklarından yoksundu, ancak bankacılık reformlarıyla ülkeyi Orta Asya'nın bankacılık merkezi yapmak mümkündü. Dağları ve “Orta Asya'nın gözbebeği” Issık Kөл'ü ile ülke, bir turizm merkezi olarak da gelişmeye açıldı. O zaman için yaklaşık dört milyonluk, küçük bir ülke olan Kırgızistan, turizm ve bankacılıkla “Orta Asya'nın İsviçre'si” olarak kalkınacaktı. Böylelikle, diğer Orta Asya ülkelerini de demokrasi ve serbest piyasa ekonomisine geçiş için cesaretlendirebilecekti.

¹¹ Kırgızistan Komünist Partisi 1991 Ağustos Moskova darbesine destek verdiği için darbenin başarısızlığa uğramasının ardından kapatılmış, Haziran 1992'de tekrar açılmasına izin verilmiştir. 2010 Nisanına kadar parti, ülke siyasetinde önemli bir konuma sahip olacaktır.

¹² Kırgızistan 1998'de Dünya Bankasına da kabul edildi. Tüm eski Sovyet cumhuriyetleri içinde Dünya Bankasına ilk kabul edilen ülke Kırgızistan'dır. Rusya'nın Dünya Bankası ile ilişkileri 1993'te başlamış, ama henüz (2011) üyeliğe kabul edilmemiştir. Diğer Orta Asya cumhuriyetlerinden Dünya Bankasına kabul edilen yoktur. Rusya, Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan ve Azerbaycan “gözlemci” statüsündedir

(http://www.wto.org/english/thewto_e/countries_e/kyrgyz_republic_e.htm).

Bu da Kırgızistan'ın ekonomik yapılanmasına gösterilen ilgiyi yansıtmaktadır.

Kırgızistan'ın ekonomik atılımlarını siyasi alandaki değişiklikler izledi ve devlet kurumlarının, sivil toplum örgütlerinin, siyasi partilerin güçlenmesini sağlayacak yasal değişikliklere girişildi. Parlamento ve medyadaki uzun tartışmaların ardından 1993 yılında Kırgızistan'ın yeni anayasası kabul edildi. Anayasa üstüne en kritik tartışmalar parlamento ve cumhurbaşkanının yetkileri konusunda yapıldı. Akayev, Rusya'daki gibi parlamento ve cumhurbaşkanı arasında bir cepheleşmenin yaşanması tehlikesine karşı uyardı (Anderson, 1999, ss. 25-26). Yeni anayasa, demokratik kurumların gelişmesine destek veriyordu, ama aynı zamanda cumhurbaşkanının yetkilerini de arttırıyordu. Akayev'in ülkenin geleceği için bir umut olarak görüldüğü ve eski sistemden gelen yapıların ortadan kaldırılmasının hedeflendiği bir dönemde, güçlü bir cumhurbaşkanlığı kurumu demokratikleşme açısından savunulabilir bir durumdu. Böylelikle kuvvetler ayrılığı ilkesine dayalı, insan hakları ilkelerini merkeze koyan, devlete ise yurttaşların haklarını koruma yükümlülüğü veren 1993 anayasası "Orta Asya'nın demokrasi adası" olarak Kırgızistan'ı daha da öne çıkardı. Her halükarda bu, Orta Asya'da görülmemiş demokratiklikte bir atılımdı. Hatta bunlar, diğer eski Sovyet cumhuriyetlerinin hiçbirinde görülmeyen demokratik adımlardı. Benzer adımlar eski Sovyet cumhuriyetleri arasındaki Baltık cumhuriyetlerinde de görülmekteydi, ancak Kırgızistan yurttaşlık hakları konusunda daha insan merkezli bir anlayış benimsemiş; etnik köken ya da dil farkı gözetilmeksizin ülkedeki herkes eşit haklara sahip yurttaşlar olarak kabul edilmişti (Abazov, 2004, s. 34).

Ne var ki belirtildiği gibi, sistem cumhurbaşkanının elindeki iktidarın kötüye kullanımına da açıktı. Sovyet döneminden gelen bir anlayışla, devletin siyaset üstü, tüm vatandaşların faydası için çalışan, tarafsız bir kurum olduğu kabul ediliyor; cumhurbaşkanı da bu devletin başı olarak görülüyordu. Bu nedenle, tüm devlet kurumlarının başındaki kişiler, yani resmen bağımsız olan hâkimler, savcılar, valiler, üniversite rektörleri, hastane başhekimleri, cumhurbaşkanının doğrudan ya da dolaylı yetkisi altında atanıyorlardı. Bunların yanında cumhurbaşkanı; başbakanı, bakanları ve belediye başkanlarını atıyordu. Böylece en üst mevkilerden *rayon* (il veya ilçe) yöneticilerine hatta rayonların altındaki idarecilere kadar uzanan bir zincir cumhurbaşkanlığının etkisi altında şekilleniyordu.

Anayasada güçler ayrımı dikkate alınmış ve iktidar üç önemli makam arasında paylaştırılmıştı: cumhurbaşkanı, başbakan ve meclis başkanı. Ne var ki cumhurbaşkanı devletin başı olarak güçlü bir iktidara sahipken, başbakan, meclis başkanı, bakanların bir devlet görevlisi olarak partiler üstü olmaları bekleniyordu. Bu, partilerinden istifa etmelerini gerektiriyordu. Başbakan ya da meclis başkanı muhalefetten dahi olsalar, arkalarında partileri veya bir parti programı olmadığından zayıf kalıyorlardı. Hükümet kuramamaları ve parti programlarını uygulayamamaları partilerin varlığını ve cumhurbaşkanının

iktidarını dengelemelerini de engelliyordu. Herhangi bir demokrasi için gerekli güçler ayrımı kuralı bu nedenle Kırgızistan'da işlemiyordu. Ulusal programlarını uygulayamayacak olduktan sonra partilerin de varlığının bir anlamı kalmıyordu.

Seçim sistemi de partilerin güç kazanmasını engelliyor, "tek adam" olarak cumhurbaşkanının iktidarını pekiştiriyordu. Seçim dönemindeki çekişme partiler ve programları arasında değil, adaylar arasında olmaktaydı. Ülke dar seçim bölgelerine bölünmüştü ve her bir seçim bölgesinde en çok oy alan aday meclise gidiyordu. Bunda da o kişinin partisinden ziyade, bölgesindeki enformel ilişkileri, örneğin klanlar olarak adlandırılan çıkar grupları rol oynamaktaydı. Mecliste partilerin değil, örgütsüz vekillerin olduğu bu sistem, liderlere, en başta da devlete ve onun başındaki cumhurbaşkanına büyük bir iktidar alanı açmaktaydı. Sistem, partilerin kurumsallaşmasını değil, bir lider ya da devlet başkanı etrafında iktidarın pekişmesini sağlıyordu. 1924-28'de Stalin'le birlikte yerleşen bu siyasi sistem, 1928'den sonra yukarıdan aşağı işleyen bir komuta ekonomisi (planlı ekonomi) içinde kök salmıştı. Kırgızistan'da yeni bir sistemin kurulması için radikal ve hızlı adımların atılmasını sağlayacağından cumhurbaşkanı da bunu sürdürmeyi uygun buluyordu. Ayrıca ülkedeki tek örgütlü gücün Komünist Parti olması da cumhurbaşkanı için sorun yaratabilir, yani cumhurbaşkanı ve parlamento arasında bir çatışma doğurabilirdi. Ne var ki bu, Kırgızistan'ın çoğulcu yapısına uygun, tabandaki farklılıklarının temsiliyle yeni bir toplumsal sözleşmenin yapılmasına da ters düşmekteydi.

Aslında seçim sistemiyle hedeflenen tam tersine tabanın iradesinin yansıdığı demokratik bir siyasi sistem kurmaktı. Parlamento'ya verilen ad da (*Cokorku Kengeş*, üst kurultay ya da üst sovyet) hem Sovyet dönemi öncesindeki boyların kurultaylarına, hem de Sovyet döneminin ilk yıllarındaki işçi, köylü, asker sovyetlerine (kurultaylarına) dayalı doğrudan demokrasi talebine gönderme yapıyordu. Akayev de konuşmalarında eskiden Kırgızlarda var olan beylerin seçimlerindeki demokratik geleneklere, boylar arasında görüş alışverişi yapılan kurultaylara vurgu yapıyordu. Ama henüz demokrasi etiğinin oluşmadığı, klanların etkisi konusunda dikkatli olunması gerektiğini de ekliyordu (Anderson, 1999, ss. 26-27).

1993'te geçişin yükü altında çöken Rusya (ve Kırgızistan) ile birlikte dünyanın sürüklendiği ekonomik kriz, umutları altüst etti. Kırgızistan'da var olan sistem zaten çökmüştü; yeni bir sisteme geçilmeye çalışılırken, kriz bunun için gerekli dış kaynak olasılığını da yok etti. Ardından Akayev ekonomik durumla daha etkin ve hızlı mücadele için kendi yetkilerini arttırdı. Kurulan partiler, çeşitli siyasetçiler ve medya Akayev'e karşı çok sert eleştirilerde bulunuyordu. Ocak 1994'te Akayev görevinden istifa etmeyi ya da 1996'da süresi sona erene kadar görevinin başında kalmayı referanduma sundu. Referanduma katılanların

%94'ünden aldığı "evet" oyuyla, Akayev politikalarını sürdürdü. Ama Akayev çok partili düzen ve medyanın eleştirilerinden rahatsızlık duyduğunu ifade etmeye başlamıştı. 1994-95'ten sonra Akayev "yapılanları eleştirmekten başka bir iş yapmadıkları"nı düşündüğü medya ve siyasetçiler üstünde baskı kurmaya başladı. Böylelikle Akayev'e beslenen umutlar da erimeye başladı. Artan yalnızca baskı değil, aynı zamanda Akayev ailesi ve çevresiyle ilgili yolsuzluk söylentileriydi. Kırgızistan'da özelleştirmeler kaynakların paylaşılması için çok zengin olanaklar doğurmuştu. Medya ve siyasetçiler özelleştirmelerden Akayev ailesi ve yakın çevresinin pay aldığını haykırmakta ve bu da onlara yönelik baskının daha da sertleşmesiyle sonuçlanmaktaydı.

Bu durum, Batının Kırgızistan'a olan beklenti ve desteğini azaltırken, 2001 yılında Kırgızistan bir başka olay nedeniyle tekrar önem kazandı. ABD'de gerçekleşen terörist saldırı ve ardından ABD'nin başlattığı Afganistan harekâtı Orta Asya'da üsleri gerekli hale getirmişti. Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'teki Manas Uluslararası Havaalanının bir kısmı ABD'ye kiralandı. Kırgızistan'ı yeniden Batının ilgi odağına yerleştiren bu gelişme, Kırgızistan için önemli bir ekonomik kaynak yarattı. Ama daha önemlisi Akayev için güçlü bir destek yarattı. 2003'te Akayev iktidarını pekiştirmek için bir adım daha attı ve yeni bir anayasa değişikliğiyle cumhurbaşkanlığının yetkilerini daha da arttırdı.

Akayev'in içeride medya ve siyaset üstündeki baskıyı arttırmasına, yolsuzlukların çoğalmasına karşın, ABD'nin ihtiyaç duyduğu askeri üs, Akayev'in yaptıklarının mazur görülmesini sağlıyordu. En azından bir süreliğine bu böyle göründü. ABD ile artan ilişkiler ülkede muhalif basının mali destek ve bir matbaaya (Freedom House) sahip olmasını sağladı. Pek çok sivil toplum kuruluşu aldıkları fonlarla ülkenin demokratikleşmesi sürecine daha etkin katılmaya başladı. Ayrıca ülkedeki muhalif liderler de ABD'nin ilgisine mazhar oldular. Ne var ki bunun sonucu, Ukrayna ve Gürcistan ile başlayan "renkli devrimler"ın Kırgızistan'da da etkisini göstermesi oldu.

Eylül 2004'ten itibaren muhalif partiler Akayev karşısında birleşmeye başlamışlardı. Henüz Eylülde kurulan bu muhalif partiler birliğinin başına Kurmanbek Bakiyev getirilmişti. Şubat 2005'te genişleyen muhalefet birliği Roza Otunbayeva ve Almazbek Atambayev ile saflarını güçlendirmişti. 10 Martta daha da genişleyen ve *El Birimdiggi* (Halk Birliği) adını alan birliğin başına Bakiyev getirildi. 13 Martta yapılan seçimlerde dar bölge sistemi, seçim barajı ve seçim yolsuzlukları nedeniyle Akayev parlamentodaki otoritesini de pekiştirdi. Muhalefet sadece altı milletvekilliği alabildi. Ancak sadece çoğulcu yapısıyla değil, yasal kanallar tıkandığında sokağa dökülmesiyle de Kırgızistan diğer ülkelerden farklı olduğunu gösterdi. 15 Martta Bakiyev'in bölgesi olan güney Kırgızistan'da başlayan isyanla valilikler ele geçirilmeye başladı.

24 Mart 2005'te isyan Bişkek'e de sıçradı ve Akayev ülkeyi terk edip Rusya'ya sığındı. İsyen sırasında muhalefetin diğer önemli ismi, 2001 yılından beri hapiste tutulan Feliks Kulov serbest bırakıldı. Bakiyev'in ilk icraatı, iktidar değişikliği ABD'nin desteğiyle gerçekleşmesine ve hemen Manas'taki üssün anlaşma süresinin uzatıldığına açıklanmasına karşın kirasının yüz kat arttırılacağına açıklanması,¹³ Rusya ile ilişkilerin canlandırılması, Çin ile yapılan sınır düzenlemesinin tanınması oldu. Böylelikle, Kırgızistan tek bir ülkenin kontrolüne girmek yerine üç aktör arasında bir denge politikası izlemek istediğini gösterdi. İç siyasetteyse kendisi güneyden olan Bakiyev, diğer güçlü muhalefet lideri, kuzeyli Kulov ile anlaştı. Kulov temmuzda yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerine katılmadı. Bakiyev, zayıf adaylar arasından kolayca cumhurbaşkanı seçildi ve anlaşma uyarınca Kulov'u başbakanlık makamına atadı. Böylelikle bir "tandem" (ikili yönetim) altında iktidarı paylaşarak, Kırgızistan'ın demokratikleştirilmesi yönünde gerekli adımları atacaklardı¹⁴. Halkın ve muhalefet liderlerinin beklentisi, Bakiyev ve Kulov'un yeni bir anayasa hazırlaması, güçler ayrımını uygulamaya koyarak, cumhurbaşkanlığının yetkilerinin azaltılması, yolsuzluk, rüşvet ve nepotizmle mücadeleledi.

Ne var ki, kısa bir süre sonra Bakiyev'e beslenen umutlar söndü ve protestolar başladı. Kasım 2006'da Bişkek'in meydanında, Cumhurbaşkanlığı Sarayının (Beyaz Ev) yanında, bir hafta süren protestoların ardından Bakiyev muhalefetin reform taleplerini kabul etmek zorunda kaldı. Protestocular arasında Başbakan Kulov'un da partisi vardı (Gürbüz, 2006). Kulov'un kendisiyse, iktidarı savunmaya devam etti, hatta muhalefetin bir darbe planı hazırladığını

¹³ Kiranın iki milyon dolardan iki yüz milyon dolara çıkarılacağı açıklanmıştır. Sonra yirmi milyon dolarda anlaşıldı, ama Kırgızistan'a 150 milyon dolar yardım yapılacağı, bunun da o paketten karşılanacağı belirtildi.

¹⁴Bu "iki kişilik yönetim" Batıdan alınma bir yol gibi görünse de aslında Türk geleneğinde var olan bir durumdur. Göçebe Türk devletlerinde de yönetim "doğu", batı" olarak ikiye ayrılır. [Kök]Türkler bunun iyi bilinen bir örneğini gerçekleştirmişlerdir. Gelenek sonraki yüzyıllarda da devam etmiştir; 13. yüzyılda yazılmış "Gizli Tarih"te Çinggis (Cengiz) Han, Ong Han'a şöyle der: "İki oklu arabanın bir oku kırılırsa, Öküz onu çekmez, bunun gibi ben de senin bir okun değil miydim? İki tekerlekli arabanın bir tekerleği kırılırsa gidemez. Bunun gibi, ben de senin bir tekerleğin değil miydim?" (GT 177). Kırgızlardaki boylar için bugün geçerli olan On (Sağ) Kol, Sol Kol şeklindeki sınıflama da eski ordu düzenindeki ikili yapıdan geliyor olabilir. Günümüz Kırgızistan'ının dağlık coğrafyasından ve kuzey-güney ayrımından kaynaklanan 2005'teki tandem bir benzeri geçmişte Kırgızistan'da Karahanlılar döneminde (999-1211) görülmüş, kuzeyde Balasagun, güneyde ise Özgön şehrinde iki ayrı "başkent" ortaya çıkmıştır. Bugünkü teknoloji ve ulaşım olanakları temsilcilerin tek bir yönetim çatısı altında bir araya gelmelerini sağlayabilmektedir.

kamuoyuna duyurdu. Sonraki aylarda meclisten güvenoyu alamadığından makamını yitirdi, Bakiyev ve kendisine karşı muhalefet yapan partisinin başkanlığına döndü. Meclis Başkanı Tekebayev henüz görevinin ilk aylarındayken Bakiyev ile karşı karşıya gelmiş ve görevinden istifa etmişti. Ardından Bakiyev'e yakın Başbakan Kulov da makamından uzaklaşınca, ülkede cumhurbaşkanı tek otorite haline geldi. Gerçi anayasada muhalefetin istediği değişiklikleri yapmayı kabul etmişti, ama iktidarın paylaşılacağı, denetleneceği tüm kurumlar Bakiyev'in denetimi altına girmişti. Buna karşı Nisan 2007'de yine protestolar sokaklara taşdı. Muhalefete bu sefer Kulov liderlik ediyordu. Bakiyev tekrar geri adım attı ve yapacağı değişikliklere dair bir belge imzaladı. Verilen söz doğrultusunda anayasada gerekli değişiklikler yapılarak, cumhurbaşkanının yetkileri azaltıldı. Ancak protestolar Bakiyev'in istifası talebiyle devam etti. Sonunda Bakiyev güç kullanarak protestocuları dağıttırdı. Muhalefetin çekilmesinin ardından Bakiyev Ekim 2007'de yeni bir anayasayı referanduma sundu ve bu sefer yetkilerini daha da arttırdı. Referandumun hemen ardından yapılan genel seçimlerde Bakiyev %47'lik oy oranıyla meclisteki doksan sandalyenin yetmiş birini kazandı. Muhalefet sadece on dokuz milletvekilliği alabilmişti. Böylelikle muhalefetin güçlü olduğu meclis de Bakiyev'in yanına geçti.

Ardından ülkedeki baskı, yolsuzluklar ve nepotizm hızla arttı. 2007 Temmuzunda ayrıldığı Kırgızistan'a 2010 Şubatında döndüğümde pahalılık, yolsuzluk, Bakiyev ailesinin siyasette ve ekonomide ele geçirdikleri konusular olmuştu. Öte yandan geçmişteki protestolar da kaybolmuş, halkta yeni bir isyanla iktidarın değiştirilebileceği yönünde umutlar azalmıştı. 2010 Şubatında yaptığım bir görüşmede bir kişi şikâyetlerini sıraladıktan sonra sorduğum "tekrar bir isyan çıkar mı?" sorusuna şu şekilde karşılık vermişti: "Ne değişiyor ki? Akayev gitti, Bakiyev geldi; Bakiyev gider Vakiyev¹⁵ gelir!" 2006 Kasımı ve 2007 Nisanındaki "isyan ve zafer" in yarattığı özgüvenin yerini, *anomi* almıştı. İnsanlar gelişmelere karşı derin bir umutsuzluk ve kayıtsızlık içindeydiler. Bunun yanında yoksulluk artmış, yolsuzluk, özellikle de Cumhurbaşkanı Bakiyev'in oğluna ait olduğu söylenen yerler çoğalmıştı. Her yeni yatırım için cumhurbaşkanının oğlu ve gelecekte veliahdı Maksim Bakiyev'e pay verildiği söyleniyordu. Bakiyev ailesinin zenginliği yanında halkın 2008 kriziyle ekonomik olarak yoksullaşması çok dengesiz bir görüntü veriyordu.

Kırgızistan'ın Rusya ile bozulan ilişkileri, elektrik, gaz ve devlete ödenen ısınma parasının fahiş şekilde arttırılması beklenmedik bir biçimde 6 Nisanda fitili ateşledi. Önce ülkenin kuzeybatısındaki Talas'ta halk valiliği ele geçirdi. Ardından kuzeydeki diğer valiliklerin de halk tarafından ele geçirildiği ya da

¹⁵ "v" Rusça'da "a", "b"den sonraki harftir.

valinin halka katıldığı açıklandı¹⁶. Hızla kurulan halk kurultayları iktidarı devralıyorlardı. 7 Nisan sabahı bazı muhalif liderlerin tutuklanmasıyla isyan başkente sıçradı ve Cumhurbaşkanlığı Sarayı önündeki gösteriler, açılan ateşle öldürülen 87 kişinin ardından gece yarısı Cumhurbaşkanlığı Sarayı isyancılara terk edildi. Bakiyev bir süre güneydeki memleketinde taraftarlarını örgütleyerek, iktidarı geri almaya çalıştı, ama orada dahi gerekli desteği bulamayınca, Belarusya'ya iltica etti.

Geçici hükümet, derhal iktidarın kuvvetler ayırımına göre paylaşılması, cumhurbaşkanının yetkileri azaltılırken, başbakan ve meclis başkanının yetkilerinin artırılması, siyasi partilerin güçlendirilmesi, hakim ve savcılarının bağımsızlaştırılması, medyanın özgürleştirilmesi, hatta devlet kanalının özleştirilmesi gibi değişiklikleri kapsayacak bir anayasa hazırlığına girişti. Bunu gerçekleştirmek bu sefer yeni bir toplumsal sözleşme için de gerekliydi. Çok fazla güç odağı ortaya çıkmıştı. Örneğin cumhurbaşkanı Oş valisini görevden almak istediğinde vali ve destekçilerinin bu karara direnmesi artık ülkede gerçekten değişiklik yapılması gerektiğini gösteriyordu. Yeni anayasanın 27 Haziran 2010'da referanduma sunulması kabul edildi; aynı referandumda Roza Otunbayeva'nın cumhurbaşkanlığı da resmîyet kazanacaktı.

2005'te Bakiyev, %88.6 ile cumhurbaşkanı seçilmişti. Bu, Bakiyev'e olan destekten ziyade, halkın artık istikrar ve bir an önce reformların yapılması beklentisinden kaynaklanıyordu. 2010'daki geçici hükümet döneminde de beklenti bir an önce yeni anayasa ve cumhurbaşkanlığının resmîleşmesi, seçimlerle yeni hükümetin görevi devralması; böylelikle istikrarın oturmasıydı. Herkes bir an önce çözümlerin hayata geçirilmesini beklerken, anayasa referandumundan üç hafta önce uyuyan bir sorun patladı. Ülkenin güneyinde Özbekler ve Kırgızlar arasında herkesi şok eden çatışmalar çıktı. İktidar, henüz kurumların iplerini eline alamadığından, özellikle de güneyde otoritesini oturtamadığından olaylar güneyde hızla yayıldı ve zorlukla denetim altına alınabildi. Olaylar sırasında yüzlerce insan öldü, yüz binlerce kişi komşu Özbekistan'a kaçtı. Bu acı olaylar, Kırgızistan vatandaşları arasında yeşermeye başlayan umutların yerini tekrar umutsuzluğun alması sonucunu verdi. Referandum ve yeni bir anayasa heyecanının yerini, yeni anayasaya karşı olan güçlerin kuzeyde olaylar çıkartacağı kaygısı aldı¹⁷. Bu kaygılar altında 27 Haziran 2010'da yapılan referandumla Kırgızistan Baltık cumhuriyetleri dışında

¹⁶ 2006 Kasımında da Bişkek dışında Talas'ta gösteriler yapılmış, ancak bu kısa süreli olmuş ve başka vilayetlere sıçramamıştır.

¹⁷ Güneyde çıkan olaylar ve referandum arasındaki iki haftalık dönemde Bişkek'te "nasılsınız" diye başlayan konuşmalar "şimdilik normal" diye devam ediyor, yağma kaygısıyla akşamları dükkânlar erken kapanıyor, sokaklar boşalıyordu. İnternetteki forumlarda "Bişkek'i terk etmek", en azından "kadınlar ve çocukları yollamak" tartışılıyordu.

tüm eski Sovyet cumhuriyetleri arasında parlamenter sistemi kabul eden tek ülke oldu. Otunbayeva'nın cumhurbaşkanlığı da onaylanmış oldu. Otunbayeva, bu görevi 2011 sonuna kadar yürüteceğini, sonra tekrar aday olmayarak görevini yeni seçilecek kişiye bırakacağını açıkladı. Görev süresini, cumhurbaşkanlığının yetkisini sınırlandırmak için gerekli reformların yapılması adına kullanacaktı.

Ülkedeki anomi, 10 Ekim 2010'da yapılan seçimlere de yansdı ve seçime katılım %56'da kaldı. Özellikle geçici hükümeti oluşturan partiler seçimden beklediklerini bulamadılar ve düşünüldüğü gibi bir koalisyon içinde hükümeti kurmaları mümkün olmadı. Hükümet özellikle güneyde güçlü çıkan Ata-Curt (Atayurt) Partisi (%8,9), Kırgızistan Sosyal Demokrat Partisi (KSDP, %8,4) ve Respublika (%6,85) arasında kuruldu¹⁸. Bunlardan sadece KSDP geçici hükümette yer alıyordu. Geçici hükümette başbakanlık görevini yürüten KSDP Başkanı Atambayev, yeni hükümette de bu görevi üstlendi. Respublika, Başbakan Yardımcılığını; Ata-Curt, Meclis Sözcüğünü üstlendi.

Kırgızistan gibi çeşitlilik taşıyan bir toplumda başka ülkelerde olduğu gibi cumhurbaşkanının otoritesini koruması mümkün olmadı ve dipten gelen dalga defalarca cumhurbaşkanlığını geri adım atmaya zorladı. Geri adım atmaya direndiğindeyse cumhurbaşkanı makamını kaybetti. Halkın bir kere ayaklanıp, ekonomik sorunlar, baskı ve demokratik atılımların yapılmaması karşısında iktidarı devirmesi rastlantısal bir durum olarak görülebilir. Ancak beş yıl arayla üst üste iki kere aynı durumun tekrarı, Kırgızistan'ı sadece Orta Asya açısından değil, dünya açısından da farklı bir konuma getiriyor. 2010 Nisanında gerek liderlerin meydana yaptıkları konuşmalarda, gerekse sokaklardaki yazılmalardaki "el" (halk) vurgusu Kırgızistan'ın farkını açıkça gösteriyordu¹⁹. Burası sadece demokrasi denemesi açısından değil, gerektiğinde halkın duruma müdahalesi açısından da bir "ada" gibi görünüyor. Doğrusu diğer ülkeler de Kırgızistan'ı farklı görüyorlar²⁰.

¹⁸Partilerin oy oranlarının bu kadar düşük görünmesi Kırgızistan seçim sayım sisteminden kaynaklanmaktadır. Kırgızistan'da seçime katılmayanlar da seçime katılmış gibi değerlendirilir, yani seçime girmeyen %44'ün oyu da %100'lük dilim içindedir. Partilerin oy oranları da bu %100'lük dilim içinde hesaplanır.

¹⁹Yağmaya karşı da pek çok işletmenin önüne "Biz el menen" (Biz halklayız) diye yazılmıştı. Yağma girişimleri daha çok Bakiyev ailesine yakın ya da sevilmeyen kesimlere yönelmişti. "Biz el menen" yazısı kurtarıcı bir slogan olmuştu.

²⁰Kazakistan, Özbekistan ve Rusya'da 2011'de görüştüğüm kişiler, Kırgızistan'dan geldiğimi duyunca, Kırgızlarla ilgili yaptıkları yorumlar onların Kırgızları "kendilerine özgü bir halk" gibi gördüklerini gösteriyordu. Ancak bunda öne çıkanın hayranlıktan çok onların "düzene gelemeyen" bir halk oldukları yönünde, göçerlikle ilişkilendirdikleri ve bazılarının da olumsuz gördükleri bir yargı olduğunu ekleyeyim. Bu ülkelerin hepsinin başkanlık sistemine dayalı, güçlü bir cumhurbaşkanının olduğu

Demokrasi yolunda atılan adımlar elbette ki tartışmaların ve sokak gösterilerinin bitmesine neden olmadı. Mecliste bugün iktidar ve yolsuzluk ilişkisinden bayrak gibi ulusal sembollerin değiştirilmesine kadar her şey tartışılıyor. Bir Kırgız atasözü “çekişbeyince bekişbeyit” (çekişmeyince, pekişmiyor) diyor. Kırgızistan'daki siyasetçiler de buna uymak istemişçesine tartışmalarıyla çoksesliliği korumak ister gibiler. Yalnızca meclis değil sokaklar da hareketliliğini koruyor. Neredeyse her gün meclis önünde farklı bir topluluk eylem yaparak taleplerini dile getiriyor. Ancak bunlar siyasi bir program etrafında bir araya gelmiş kişilerin hareketleri olmaktan uzak, dağınık talepler etrafında gerçekleşen eylemler. Bu, yukarıda söz ettiğimiz, partilerin ve ulusal programlarının zayıf kalmasına neden olan seçim sistemiyle yakından ilgiliydi. Artık partiler ve ulusal programların önündeki engeller kalkmış görünüyor. Partilerin zamanla kurumsallaşması, halkın taleplerinin siyasi çerçevede dile getirilmesini sağlayabilir. O zaman ülkeyi daha müreffeh duruma getirmek için fikirlerin, farklı siyasi programların dile getirildiği bir siyasi yapı ortaya çıkabilir. Kurumsal, gelişkin bir demokrasi böylelikle Kırgızistan'daki siyasi hayata egemen olabilir.

Öte yandan merkezkaç eğilimlerin ortak bir mecliste, ulusal sorunlar, çözümler etrafında tartışılmaması, merkezkaç eğilimleri arttıracaktır. Bir başka olumsuz ihtimal kimi grupların siyasetten bir beklentilerinin kalmayıp kendi içlerine çekilmesidir. Bu, tekrar patlamalara yol açabilir. Ne var ki, merkezkaç eğilimlerin güçlenmesi yerine merkeziyetçi eğilimlerin güçlenmesi daha muhtemel görünüyor. Ülkedeki ekonomik sorunlar çözülemez, siyasi kurumsallaşma gerçekleşmezse, merkeziyetçi eğilimler de güçlenecektir. Bugün dahi insanlar arasında “meclistekilerin tartışmaktan başka iş yapmadığı”, “tartışmaktan sorunları çözmeye vakit bulamadıkları” yönünde şikayetler duyulmaktadır. Bu tür eğilimler henüz zayıf olsa da, ekonomik çözümler bulunamaması ve umutsuzluk zamanla bunları yaygınlaştıracaktır. Bunun alternatifi şimdilik başkanlık sistemidir. Ancak mesele, başkanlık sisteminin kendisi değil, bu sistem içinde iktidarın ne kadarının tek kişi, tek merkez elinde toplanmasının tercih edileceğidir. Umutların bir kere daha karaya oturması, “Kırgızistan adası”nı da Asya steplerinin parçası yapacaktır.

Kırgızistan'ın varlığını koruması için Türkiye'nin de yapabilecekleri vardır. Bu durum, Türkiye'nin Orta Asya'da tekrar, ama bu sefer farklı bir anlayış içinde, geçmişteki hatalarından ders çıkararak var olması için olanaklar sunmaktadır. Bundan sonraki bölümde Kırgızistan'ın Türkiye açısından yarattığı olanaklar üstünde durulacaktır.

ülkeler olduğu da akılda tutmalı. Kırgızistan hem halkı hem de ortaya çıkan parlamenter demokrasi denemesiyle tüm bu ülkelerden farklı görünüyor.

Türkiye ve Kırgızistan: Yeni Bir Başlangıç

Türkiye'nin Orta Asya ile ilişkileri 1991'deki bağımsızlığın ardından çok sıcak ve hızlı başlamış, ancak sonrasında ilişkiler bozulmuş ve Türkiye Orta Asya politikalarını arka plana itmiştir. Son yirmi yılda Türkiye'nin Orta Asya devletleri gözündeki konumu zayıflamış, bölge halkları arasında Türklerin imajı da olumsuz hale gelmiştir.

Orta Asya ülkelerinin 1991'de bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından Türkiye Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan'ı ilk tanıyan, ilk büyükelçilik açan ülke olmuştur. Bunda Türkiye'nin kardeşlik duyguları, bölge ülkelerinin Türkiye'ye olumlu bakışları, Rusya'nın kendi iç sorunlarını çözmeye yoğunlaşması, Batının bir model olarak Türkiye'nin bölgeye girmesini desteklemesi gibi pek çok etken vardır. Batının gözünde Orta Asya'da halkların İslam ve Türklük duyguları baskı altında tutuluyordu. Bu nedenle zincirlerinden kurtulan halklar hızla İslam'a yönelecekti. 1980'lerde SSCB'nin gelecekte Müslüman, Türk halkları nedeniyle parçalanacağı yönünde bir beklenti dahi vardı (d'Encausse, 1981). Oysa bilindiği üzere parçalanmanın Orta Asya'dan başlaması yerine, en son Orta Asya'daki cumhuriyetler SSCB'den ayrıldı.

Batıdaki beklentilere göre, artık bağımsızlığına kavuşan bu ülkeler İran'ın etkisine girebilirdi. Buna karşı liberal, Müslüman ve laik bir model olarak Türkiye'ye destek verildi. Kırgızistan açınsındansa Türkiye Batıya açılmalarını sağlayacak bir köprüydü. Ayrıca liberal, demokratik, laik bir ülke olarak da Türkiye örneğinden faydalanılabildi.

Bir süre sonra İran'ın bölgeye yönelik politikası olmadığı ve Orta Asya ülkelerinin de zaten hızla İslamlaşma eğiliminde olmadığı görülünce, Batının Türkiye'ye biçtiği rol geçersizleşti, destek ortadan kalktı. Aslında Orta Asya, SSCB döneminde Batı tarzı bir modernleşme yaşamış ve Batılıların kurumlarıyla buraya yerleşerek, Türkiye aracılığı olmadan çalışabilecekleri konuma gelmişti.

Sadece dış politikadaki etkenler değişmedi, bu dönemde Türk dilli cumhuriyetlerin Türkiye'ye yaklaşımını etkileyecek olaylar da yaşandı: Azerbaycan'daki savaşta Türkiye'nin zayıf bir destek sunması, ardından gelen iktidar değişikliğinde Türkiye'nin kaybeden tarafı desteklemesi, Türkiye'den resmi politika dışındaki kişilerin Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan'daki başarısız iktidar değişikliği girişimleri gibi nedenler Türk dilli cumhuriyetlerin Türkiye'ye bakışını değiştirdi. Ayrıca 1995'te dünyada yaşanan ekonomik kriz Türkiye'nin kendi ekonomik sorunlarına dönmesini gerektirmişti. Zaten çok terapi sonucunda ekonomisi çöken Kırgızistan'a desteğin maliyeti altından kalkılamaz hale gelmişti. Ekonomik durum bir yana, 1994'ten sonra Türkiye'nin seküler modelinin daha çok tartışmaya açık hale gelmesi Türkiye'yi laiklik modeli olmaktan da uzaklaştırmıştı.

Bunlar yaşanırken, Rusya bölgede toparlanmaya, kaybettiği nüfuz alanını geri almaya başlamıştı. Romantik projeleri geri tepen Türkiye için Rusya, ticari potansiyeli nedeniyle Orta Asya'dan daha önemli hale gelmişti. Buna ek olarak, Türk dış politikasında Avrupa Birliği için gerekli adımların atılması üstüne yoğunlaşıyordu. 1996'da 52 milyon dolar olan Kırgızistan'la dış ticaret hacmi, 1999'da 27 milyon dolara düşmüştür (<http://kyrgyzembassy.org.tr/html/iliskiler.htm>). 1998 krizi bunda etkili olsa da, bu keskin düşüşü Türkiye'nin Orta Asya politikasındaki değişimle birlikte anlamalı.

1995 tezat bir biçimde Türkiye'nin Kırgızistan'daki en iddialı girişiminin de başlatıldığı yıldır. Türkiye'nin bölgeyle ilgili bütünlüklü planları düşüşe geçmişken, 1995'te Kırgızistan ve Türkiye arasındaki ortak protokolle Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi (KTMÜ) kurulmuştur. Sonraki yıllarda üniversitenin bütçesi, Türkiye kaynaklı yardım ve yatırımların en büyük kalemini oluşturmuştur. Yirmi yılda Türkiye'nin toplam 450 milyon dolarlık yatırım ve desteğinin yanında sadece KTMÜ'ye 150 milyon dolar aktarılmıştır (Başbakan Recep Tayyip Erdoğan, 02.02.2011). Bu miktarın görece büyüklüğü, yalnızca üniversiteye aktarılan bütçenin büyüklüğünü değil genel dış politika içinde Kırgızistan'ın azalan önemini yansıtır. Ancak üniversitenin varlığı ve yetiştirdiği mezunlarıyla önemli bir potansiyel yaratmış olmasına karşın, bütünlüklü bir dış politikanın eksikliği bundan gereğince yararlanılmasını engellemiş, üniversitenin pek çok girişimi engellere takılmıştır. Ancak yine de mezun olan 2.500 öğrenci ve önümüzdeki beş yıl içinde buna katılacak 3.500 öğrenci ve sonraki yıllarda mezunların sayısındaki artışla oluşan potansiyel büyüyecektir.

Kırgızistan'da eğitim alanında Türkiye kaynaklı başka girişimler de vardır: Yine Bişkek'te kurulan, özel Uluslararası Atatürk-Alatoo Üniversitesi, Calalabad'da kurulan, İktisat ve Girişimcilik Üniversitesi ve Oş Devlet Üniversitesi Araşan İlahiyat Fakültesi bu girişimler arasındadır. Bunların yanında Bişkek'te Türkiye devleti biri kız, diğeri erkek lisesi olarak iki okul kurmuş, ayrıca Türkiye'den girişimciler tüm Kırgızistan'a yayılan özel okul ve yurtlar açmışlardır. Sayıları yaklaşık altı bin civarında Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı Kırgızistan'da eğitim kuruluşlarında ya da üretimde, ticaret alanında yaşamlarını sürdürmektedir.

Türkiye'nin bağımsızlıktan sonra kardeşlik söylemiyle Orta Asya'ya hızlı girişi ve vaatleri, sonra vaatlerinin arkasında duramaması inandırıcılığı azaltmıştır. Yine de Kırgızistan'daki "Türkiye" ve "Türkler" in imajını ayrı ayrı değerlendirebiliriz. Türkiye'nin "Batılı, gelişmiş, güçlü ekonomiye sahip bir ülke" imajı vardır, ama Türklerin buradaki imajının olumlu olduğunu pek söyleyemeyiz. Geçmişte Türklerin ve Türkiye'nin ağabeylik taslaması alinganlık ve tepki yaratmıştır. Konuşmalardan görülen, bunu, buraya ilk zamanlar gelen bazı Türklerin gerçek Türklük, İslam ya da çağdaşlık öğretme

hedefiyle zorlayıcı, hatta yargılayıcı, empatiden uzak bir tavra girmeleri doğurmuştur. 1990'ların ikinci yarısından günümüze kadarki süreçte bu olumsuz ilk tanışmanın izleri ilişkilerin geliştirilmesini engellemiş. İki halk arasındaki ilişkiler, 1991'deki durum düşünülduğünde, zayıf kalmış ve bir içe kapanma yaşanmıştır. Böyle bir ortamda Türkiye'nin ya da Türkiye ile bağlantılı kurumların, örneğin KTMÜ'nün öne çıkması da, belirtildiğine göre, etkiden çok tepki yaratır hale gelmiş.

Bunun değişmesi için Türkiye'nin tekrar Orta Asya'da kendini göstermesi, bunun içinse geri çekilmesine neden olan koşulların değişmesi gerekiyordu. Türkiye hem ekonomik olarak kendi başına girişimde bulunabilecek bir kapasiteye erişmeliydi hem de uluslararası konjonktür buna izin verir hale gelmeliydi. Türkiye'nin Kırgızistan'a yakınlaşmasının izleri 7 Nisan 2010'daki iktidar değişiminin ardından görüldü. Türkiye, yaralananlar için sağlık yardımı yaptı. Ancak her iki tarafta da ilişkilerin zayıfladığı dönemde oluşan zaafplar varlığını koruyordu. Türkiye'ye gönderilen yaralıların uzun süre havaalanında bekletilmesi, hatta bazılarının geri yollanması Kırgızistan medyasında geniş yer buldu ve yardımı gölgeledi. Bu girişime karşın Kırgızistan'ın hâlâ Türkiye açısından bir öncelik taşımadığı, Haziran 2010'da güneyde yaşanan acı olaylar sırasında Türkiye'nin gerek devlet gerekse medyasıyla geç tepki vermesinde görüldü. Türkiye olaylar sırasında Kırgızistan'daki çatışmanın çözümü için öncelikle bölgedeki iki güçlü ülke Kazakistan ve Özbekistan'a işbirliği teklif etti. Ancak bir süre sonra gerek Kırgızistan gerekse Türkiye tarafında değişimin işaretleri görülmeye başladı. Kırgızistan cumhurbaşkanı olaylar sırasında dış destek talebinde bulunmuş; bu talebe ne Rusya ne ABD'den olumlu yanıt gelmişti. Bundan sonra Kırgızistan'ın dış ilişkilerini çeşitlendirmenin önemi anlaşılacak ki, Kırgızistanlı devlet adamları pek çok ülkeyi kapsayan yoğun bir dış ziyaret trafiğine girdiler. Anlaşılan, bölgede egemenlik mücadelesi veren ABD ve Rusya açısından da sorunları tek birinin çözmesi yerine farklı aktörlerin bölgeye girmesine yeşil ışık yakmak daha makul hale gelmişti. Türkiye, Ağustos 2010'dan itibaren Kırgızistan medyasında daha çok görünmeye başladı.

Eylül sonunda güneydeki olayların çözümü için Issık Kөл'de farklı halkların temsilcileri bir araya getirildiler. Girişime Türkiye öncülük etti, açılışı Türkiye Dışişleri Bakanı Davutoğlu ve Kırgızistan Cumhurbaşkanı Otunbayeva yaptılar. Türkiye girişime öncülük etti, ama sonrasında yirmi yıl önce olduğu gibi tepki yaratan "ağabeylik" rolünü üstlenmek yerine sadece gözlemci konumuna çekildi. Ardından Şubat 2011'de, Başbakan Erdoğan'ın Kırgızistan ziyareti gerçekleşti. Bu, yeni hükümet kurulduktan sonra yapılan ilk ziyaretti. Nisanda Kırgızistan Başbakanı Atambayev Türkiye'yi ziyaret etti. Çok iyi Türkçe konuşan Atambayev, Türkiye ile sağlam ilişkiler kurulmasına çok önem veriyor. Yapılan görüşmelerde iki ülke karşılıklı olarak vizeleri kaldırdı.

Türkiye Kırgızistan'a 21 milyon dolar yardım hibe etti ve Kırgızistan'ın yetmiş milyon dolarlık borcunu sildi. Ekim 2011'de Kırgızistan Meclis Sözcüsünün Türkiye' ziyaretini sırasında on milyonluk bir yardım daha yapıldı.²¹ Önümüzdeki süreçte de ilişkiler gelişerek devam edecek gibi görünmektedir.

İleriye dönük olarak ilişkiler değerlendirilecek olursa, realist açıdan ekonomik olarak ne Kırgızistan'ın ne de Orta Asya'nın Türkiye ekonomisinde bir sıçrama yaratabileceği söylenebilir. Orta Asya'nın tek başına Türkiye'nin hedeflediği dünyanın en büyük on ekonomisi arasına girmesine açıkçası doğrudan katkısı olmayacaktır. Ancak Orta Asya ile ilişkiler tarihteki gibi ipek yolunun canlanması temelinde kurulacak olursa, herkesin kazançlı çıkacağı önemli bir potansiyel ortaya çıkar. Çin ile bağlantı kurularak, eski ipek yolunun yeniden hareket kazanması, Orta Asya'nın dünyanın kıyısında kalmış bir yer olmaktan çıkmasını sağlayacaktır. Bu ağla Çin, ülkenin iç kesimlerinde üretilen malları Avrupa'ya deniz yolu yerine Orta Asya ve Türkiye üstünden ulaştırabilir. Bugün Çin'de iç kesimlerde büyük üretim merkezleri oluşmuş durumdadır ve bölgesel ekonomik adaleti sağlamak amacıyla Çin batı bölgelerine yatırımı teşvik etmektedir. Yatırımların teşvik edildiği, örneğin Uygur Özerk Bölgesinin Türkiye'ye uzaklığıyla Çin'in doğusundaki limanlara uzaklığı arasında ciddi bir fark yoktur. Uygur bölgesinin başkenti Urumçi'nin Çin'in liman kenti Şanghay'a uzaklığı 3.272 kilometre, Urumçi'nin Kars'a uzaklığıysa 3.640 kilometredir. Türkiye, bu süreçte Avrupa'ya akan malların kara ya da deniz yoluyla ulaştırıldığı bir lojistik üs, Batıdaki ve Çin'deki şirketlerin bölge merkezlerinin taşındığı bir ülke konumuna gelecektir. Daha da önemlisi böyle bir yatırım, Türkiye'den Çin'e taşınacak malların maliyetini düşürür; Türkiye'deki üretimi arttırır. Türkiye'nin en büyük on ekonomik güç arasına girmesinde bu proje kilit role sahiptir. Şu an yürütülmekte olan bir Demir İpek Yolu projesi vardır. Bununla Türkiye ve Gürcistan arasındaki demiryolu hatların birleştirilmekte ve Türkiye eski Sovyet cumhuriyetlerinin demiryolu ağına bağlanmaktadır. Ancak Çin ile ortak bir yatırımla bütün demiryolu hatlarını yenilenmesi, hatta mümkünse farklı genişliklere sahip rayların standartlaştırılması gerekmektedir.

Öte yandan Rusya'dan da benzer bir demiryolu hattı açılabilir. 2012 yılında Çin ve Kazakistan sınırında inşa edilen bir karayolu köprüsü trafiğe açılacaktır. Böylelikle Kazakistan ile gümrük birliği içindeki Rusya ve Belarusya pazarına Çin'den doğrudan ulaşım sağlanacaktır. Ancak Çin'de artan üretim kapasitesi nedeniyle, var olan karayolu hatları, iki demiryolu projesi, hatta denizyolu birbirlerini engelleyecek projeler değildir.

²¹ Bu yardım yapıldıktan sonra bindiğim bir takside, taksici Türkiye'den olduğumu öğrenince bana "Kırgızistan'ın bu zor günlerinde yardımcı olduğumuz" için teşekkür etti, hatta para almayı reddetti.

Bunlara Başbakan Atambayev'in yeni bir projesini de ekleyebiliriz. Atambayev, Nisan 2011'deki Türkiye ziyaretinde ABD'nin Afganistan'dan çekilmesinin ardından Manas hava üssünün Şanghay-Bişkek-İstanbul arasında kurulacak bir hava köprüsü için depolama alanı olarak kullanılmasını önermiştir (<http://www.eurasianet.org/node/63397>). Atambayev de Kırgızistan'ın Çin ve Türkiye arasında köprü olarak Asya'nın ortasından denizlere, pazarlara açılmasını istemektedir. Bunu demiryolu ya da karayolu gibi inşası yıllar sürecek bir proje ile gerçekleştirmek yerine havayoluyla ivedilikle gerçekleştirmek istemektedir.

Böyle bir ticari birliktelik, kurulacak bir yol ağıyla ülkeleri ve halklarını tekrar birbirine yaklaştıracaktır. Geçmişte ipek yolunun nasıl sadece ticari değil, bir kültürel alışveriş ortamı yarattığını biliyoruz. Bunu yeniden canlandırmak, halkların da kültür alışverişini arttıracaktır.

Orta Asya'da bir başka önemli kültürel atılım, zaman zaman Türkiye'nin Kırgızistan'da bölgesel televizyon kanalı kurma girişimiyle gündeme gelmektedir. Ortadoğu'da Türk dizilerinin etkisi bilinen bir gerçektir. Burada gözden kaçan bir olgu, en çok Türk dizisi gösterilen ülkenin Ortadoğu'da değil Orta Asya'da olduğudur (42 diziyle Kazakistan) (Radikal, 09.02.2011). Bu diziler kısmen Kırgızistan'ın kuzeyinde de izlenmektedir. Ancak Türkiye'nin kendi kurduğu bir kanalın buradaki etkisi daha güçlü olacaktır. Altyazılı verilebilecek yayınlar Türkçenin yaygınlaşmasına da katkı sağlayacaktır. Bu, bölgeyle ilgili tüm aktörleri ilgilendiren, onların da onayıyla gerçekleşecek bir adım olacaktır. Proje, daha önce de gündeme gelmiş, ama Türkiye'nin uluslararası aktörler tarafından bir tehdit olarak algılanması bunun gerçekleştirilmesini engellemiştir. Şimdi bu belki de ortak bir bölgesel kanal olarak yeniden gündeme getirilebilir.

Bugün Türkiye diğer aktörlerin de onayıyla bölgede hareket özgürlüğü kazanmış görünmektedir. Her iki ülke başbakanı da konuşmalarında Türkiye-Kırgızistan ilişkilerinden söz ederken Rusya'yı da ekleyerek "üçlü iş birliği"nin altını çizmektedir. Hatta Başbakan Atambayev Türkiye'nin alınmayacağı AB yerine Kırgızistan'ın katılacağı Rusya-Belarusya-Kazakistan arasındaki yeni birliği düşünmesi gerektiğini savunuyor (<http://www.sde.org.tr/tr/haberler/1465/atambayev-turkiye-rusya-ve-kirgizistan-birlik-kursun.aspx>).

Bağımsızlıktan sonra geçen yirmi yıl içinde Türkiye'nin bölgedeki varlığı ağırlıklı olarak eğitim alanında görülmüş ve Türkçe Kırgızistan'da İngilizce kadar yaygın bir dil konumuna gelmiştir. Kırgızistan'da iki ülke adına atılacak olumlu adımlara da öncelikle bu birikimle başlanabilir. Bu konuda bugün yapılabilecek pek çok iş var. Örneğin, bu Türkçe bilenlerin bir araya geleceği bir kültür evinin kurulması yönünde yapılabilir. Türkiye'nin KTMÜ'de burslarla desteklediği eğitim etkinliği, örneğin İngilizceden farklı olarak, alt

kesimlere de nitelikli bir eğitimle toplumsal hareketlilik olanağı sunmuştur. Böylelikle Kırgızistan'da ekonomik olanakları yetersiz kesimlerin de yükselebilmesine, Kırgızistan'ın toplumsal dinamiklerine katkı sağlamıştır. Türkiye'de ya da Kırgızistan'da Türkçe öğrenmiş olanların bir araya getirileceği bir yapı bu kişiler arasındaki ilişkilerin geliştirilmesini sağlayacaktır. Bunun Kırgızistan'daki tüm halkları kapsayacak bir yapı olmasında fayda vardır. Ayrıca, Türkiye'den bağımsız bir sivil toplum kuruluşu olarak daha çok hareket olanağı bulacaktır. Bir kere kurulduktan sonra kendi dinamikleriyle gelişebilir.

KTMÜ özellikle 2010-2011 yılında düzenlediği konferanslar, halka açık etkinliklerle medyada da görünürlük kazanmaya başlamıştır. Ayrıca üniversite yeniden yapılanmaya girilerek uluslararasılaşma yönünde bir atılım içindedir. Türkiye'nin son yirmi yılda en büyük yatırımı yaptığı eğitim alanında, eğitimle ilgili girişimleri ilerletecek, üniversite dışında bir başka adım, bölgeyle ilgili bilginin toplanacağı, Orta Asya'ya gelen araştırmacılara lojistik destek sağlayacak bir araştırma merkezinin kurulmasıdır. Kırgızistan görece rahat araştırma yürütülebilen ve ekonomik olarak elverişli bir ülkedir. Bişkek, mesafenin yakınlığı sayesinde Almatı'da (Kazakistan) da çalışma yürütme olanağı sunmaktadır. Merkez, Türkiye, hatta tüm dünyadan akademisyenlerin çalışma yürütebileceği bir yer olmanın yanında, başta Kırgızistan, tüm Orta Asya'daki araştırmacılar için çekim merkezi olarak planlanabilir. Bölgede Türkçe ve diğer dillerde yapılan çalışmaların toplandığı, Türkiye'den veya başka ülkelerden gelen akademisyenlere kalacak yer ve çevirmenlik konusunda destek sunacak, bölgedeki akademisyenlerle işbirliklerini kolaylaştıracak bir merkeze ihtiyaç vardır. Burası Türkiye'de dağınık olarak yürütülen çalışmaların derlenip toparlanabileceği bir merkez işlevi de görebilir. Türkiye'nin yirmi yıldır eğitim alanında bölgeye verdiği desteği, böyle bir merkezle sıçratmanın ve bilim üretmenin artık zamanı gelmiş olmalı.

Türkiye'nin bölgede daha çok görünür olduğu bu günlerde Türk şirketlerinin de Kırgızistan'da halkla ilişkilere daha çok önem vermesi gerekiyor. Türkiye'nin bölgedeki yatırımları arttıkça, bunların topladığı tepki de artabilir. Şu an dahi bazı Kırgızlarda "Türk işverenlerin Kırgızları sömürdüğü" yönünde bir algı olduğu duyulmaktadır. Bu nedenle kazancın belli bir bölümünün halkla ilişkiler çalışmalarına aktarılması, toplumsal sorumluluk projelerinin arttırılması, Kırgızistan ekonomisine sağlanan katkının öne çıkarılmasında yarar vardır.

Kırgızistan çoğu ülke gibi çoğul bir toplumsal yapıya sahiptir, ancak Türkiye hakkında birkaç stereotipin yaygın olduğu görülmektedir. Belli bir stereotipe göre yargıların oluşturulması, ilgili, dar bir kesimde Türkiye hakkında olumlu imaj yaratırken, çoğunluk açısından imajı olumsuzlaştırmaktadır. Oysaki Türkiye'nin çoğul toplumsal yapısı her kesim için özdeşlik kurulabilecek bir kesim yaratmaktadır. Örneğin ABD gibi ülkeler kültürel çeşitlilikleriyle farklı ekonomik sınıflara, sosyal gruplara ya da siyasi kesimlere esin kaynağı

olabilmektedir. Farklı ülkelerin solcu, milliyetçi, dindar, liberal kesimleri ya da marjinal grupları, elitleri, alt sınıfları, orta sınıfları vb. ABD’de kendilerine örnek alacakları birilerini bulabilmekte; böylelikle etki yaygınlaşmakta ve derine nüfuz etmektedir. ABD karşıtlığının çok yüksek olduğu dönemlerde bile ekonomik, siyasi, kültürel nüfuz korunabilmektedir. Kırgızistan da yukarıda aktarılmaya çalışıldığı gibi farklı halkları ve gruplarıyla kendi içinde çok çeşitlilik taşıyan bir toplumdur. Türkiye’nin de kendi çeşitliliğini yansıtmaması Kırgızistan’da farklı kesimlerin özdeşlik kuracakları birilerini bulmalarını sağlayacaktır.

Türkiye’nin Kırgızistan’da nasıl algılandığını önümüzdeki süreçte olumsuz yönde değiştirme olasılığı en yüksek olan etken, vizelerin kalkması sonucunda Türkiye’ye gelişlerin artmasıyla yaşanacaktır. Kuşkusuz, birebir ilişkilerde yaşanacak olumsuzluklar ve Kırgızistan’dakilerin tanıdıklarından dinleyecekleri olayların etkisi herhangi bir imaj çalışmasından daha fazladır.

Bugün Kırgızistan ve Türkiye arasında tekrar yakın ilişkiler kurulurken, Türkiye’nin geçmişten ders çıkararak durumu ele almasında fayda var. Kırgızistan geçmişiyle gurur duyan, günümüzde ve gelecekteki varlıkları hakkındaysa kaygılara sahip olan, bu nedenle de kimliğini yaşatmaya ve geçmişine daha çok sarılan bir halka sahip. Kırgızistan ile yeniden ilişkiler güçlendirilirken, bunu dikkate almalı. Kırgızlar tarih boyunca farklılıklara sahip olan bir kültür biriktirmişler. Bugün yine çevre ülkelerden farklı bir güzergâh üstünde, parlamenter demokrasi deneyiyle kendilerine farklı bir gelecek çizme arayışındalar. Türkiye’nin de benzer bir modele sahip olması, deneyimleri paylaşma açısından bir olanak yaratıyor. Türkiye’ye açılan kapıdan artık bir ağabey değil dost olarak girilebilir. Son yirmi yılda Kırgızistan’da önemli bir insan potansiyeli oluşmuştur. Türk lise ve üniversitelerinden mezun olanlar, kurslar ya da diziler aracılığıyla Türkçe öğrenenler, Türkiye ile ticari ilişkiler geliştirenler gibi pek çok kesimden insanla, ilişkilerin yeniden düzenlenebilmesi için gerekli birikim oluşmuştur.

Kırgızistan, bugün zor bir dönemden geçiyor. Yirmi yıllık bağımsızlık sürecinin üstünü, varlığını koruma kaygısı örtmeye başlamıştır. Türkiye’nin bu süreçte Kırgızistan’a vermekte olduğu destek çok değerli ve bu destek Kırgızistan halkları tarafından da görülüyor. Bu girişim Türkiye açısından da önemlidir. Türkiye, bugün Ortadoğu’da varlık gösteren bir güç konumuna yükseliyor, ancak Ortadoğu’nun içinden ya da dışından kaynaklanan sebeplerle bu bir noktada tepki toplamaya başlayabilir. Türkiye’nin yakın geçmişte yıldızın parladığı en benzer dönem, Soğuk Savaş sonrası Orta Asya ile yakınlaştığı dönemdi. Kriz çözümü konusunda Türkiye’nin ihtiyaç duyabileceği deneyim, Orta Asya ile ilişkilerin yeniden değerlendirilmesinden elde edilebilir. Kırgızistan yetişmiş insan gücü, atılmış temeller, görece küçük yatırımların dahi

anlamının büyük olması ve devlet düzeyinde Türkiye'ye olumu bakış ile bunun için en avantajlı ülke olarak görünüyor.

Kaynakça

- Abazov, R. (2004). *Historical Dictionary of Kyrgyzstan*. Oxford: The Scarecrow Press.
- Allworth, E. (Ed.). (1994) *Central Asia, 130 Years of Russian Dominance, a Historical Overview*. Durham, NC: Duke University Press.
- Anderson, J. (1999). *Kyrgyzstan: Central Asia's Island of Democracy*. Harwood Academic Publishers.
- Barthold, V. V. (1963). *Kyrgyzy: Istoricheskii Ocherk*. Cilt II. Moskova: Sochineniia.
- Baştuğ, S. (1999). Tribe, Confederation and State Among the Altaic Nomads of the Asian Steppes. *Rethinking Central Asia*. K. A. Ertürk (Haz.), Beyrut: Ithaca Press.
- Borovkova, L. A. (1989). *Zapad Zentral'noi Azii vo II Veke do Nashei Ery*. Moskova: Nauka.
- Cigitov, S. (2006). *Sailican Cigitov ve Dünyası*. O. Söylemez ve K. Göz (Haz.), Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi Yayınları.
- d'Encausse, H. C. (1981). *Decline of an Empire: The Soviet Socialist Republics in Revolt*. New York: Harper Colophon Books.
- Dairov, I. (2011). Ob Istorii Kyrgyzov. 1 Ekim 2011 tarihinde <http://www.akipress.org/kghistory/news:6321> adresinden erişildi.
- Ecsedy, H. (1972). Tribe and Tribal Society in the 8th Century Turk Empire. *AOH* 25(1972). 245-262.
- Fried, M. (1975). *The Notion of Tribe*. Menlo Park, California: Cummings Pub. Co.
- Golden, P. B. (2000). I will give the People unto thee – The Chinggisid Conquest and Their Aftermath in the Turkic World. *JRASS Series* 3,10, 1, 21-41.
- Gumilev, L. N. (2007). *Eski Türkler*. İstanbul: Selenge Yayınları.
- Gürbüz, Y. E. (2006, Aralık). Demokrasi Adasının Demokrasiyle İmtihanı. *Birikim*, 212, 49-58.
- Halperin, J. C. (1987). *Russia and the Golden Horde*. Indiana University Press, Bloomington.
- İsakov, B. (2009). *XVIII ve XIX Yüzyıllarda Kırgızların Sosyal ve Ekonomik Tarihi: Sayak Uruusu (Boyu) Örneği*. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi.
- Khudiakov, Yu. S. (1995). *Kyrgyzy na Prostorah Azii*. T. Tchorotegin (Haz.), Bişkek: Soros Kyrgyzstan Foundation, Transformation of Humanitarian Education in the Kyrgyz Republic Program.
- Lud, L.A. (1999). *Kırgız Cumhuriyeti'nin İlk Cumhurbaşkanı Askar Akayev*. Ankara: TİKA, Kırgız Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Basın Müşavirliği.
- Mamayusupov, Ö. (2003). *Vaprosu (problemy)Religii na Perehodnom Periode*. Bişkek: Gosudarstvennaya Komissiya Pri Pravitel'stve Kırgızskoy Respubliki po Delam Religii.

- Manz, B. F. (1978, September). The Clans of the Crimean Khanate, 1466-1532. *Harvard Ukrainian Studies*, 3: 282-309.
- Osmonov, A.O. (2006). *Kırgız Respublikasının Fizikalık Geografiyası* 8. Bilim Küütü. Bişkek.
- Rahimdinova, A. (2007). Dini Toplulukların İbadet Biçimlerinin İncelenmesi için Bir Laboratuar Olarak Bağımsızlık Sonrası Kırgızistan: Bişkek'te Faaliyet Gösteren Baptistler, İsa Kilisesi, Yedinci Gün Adventistleri Üstüne Karşılaştırmalı bir Çalışma. Yayınlanmamış Bitirme Tezi: Tez Danışmanı: Öğr. Gör. Yunus Emre Gürbüz. Bişkek: Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi.
- Schamiloglu, U. (1986). *Tribal Politics and Social Organization in the Golden Horde*. Unpublished Ph.D. Thesis Dissertaion Subm. to Columbia University.
- Shimomura, N. (2008). *Kyrgyz Reoublic Bishkek-Osh Road Rehabilitation Projects (I) (II). Field Survey, September 2008*. 2 Ekim 2011 tarihinde http://www.jica.go.jp/english/operations/evaluation/oda_loan/post/2009/pdf/kyrgyz01.pdf. adresinden erişildi.
- Sinor, D. (2000). [Kök]Türk İmparatorluğunun Kuruluşu ve Yıkılışı (T. Tekin, Çev.). *Erken İç Asya Tarihi*. D. Sinor (Der.), İstanbul: İletişim Yayınları, 383-424.
- Somuncuoğlu, T. (Haz.). (2011, Şubat). *Kırgızistan Ülke Raporu*. Ankara: T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi.
- Şahin, İ. (2009). Osmanlı-Kırgız Göçebe Hayatında Sosyo-Kültürel Yapılanmalara Dair. *CIEPO Interim Symposium on the Asiatic Roots of the Pre-Ottoman and Ottoman Culture*. 24-29 Ağustos.
- Şahin, İ. (2011, Şubat). Eurasia Twenty Years After: 1991 in Retrospect. *The Maulana Abul Kalam Azad Institute of Asian Studies (MAKAIAS)*, Kolkata, Hindistan.
- Tchroev, T. (2002). Historiography of Post-Soviet Kyrgyzstan. *International Journal of Middle East Studies*. 34, 351-374.
- Tekin, T. (2010). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.
- Togan, İ. (Yayınlanacak). Boy Devlet İlişkileri ve 'Buluo' (Bölük) Meselesi. *İsenbike Togan Toplu Eserler*. İstanbul: İşbankası Yayınları.
- Togan, İ. (1998). *Flexibility and Limitation in Steppe Formations*. Leiden: Brill.
- Togan, Z. V. (1981). *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

İnternet Kaynakları:

- <http://demoscope.ru/weekly/pril.php> adresinden 1 Eylül 2011 tarihinde erişildi.
- <http://eng.24.kg/community/2011/09/12/20253.html>. adresinden 12 Eylül 2011 tarihinde erişildi.
- <http://kyrgyzembassy.org.tr/html/iliskiler.htm> adresinden 1 Eylül 2011 tarihinde erişildi.
- <http://www.eurasianet.org/node/63397> adresinden 15 Eylül 2011 tarihinde erişildi.
- <http://www.imf.org/external/country/kgz/rr/index.htm> adresinden 28 Eylül 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.rferl.org/content/article/1070130.html> adresinden 12 Eylül 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.sde.org.tr/tr/haberler/1465/atambayev-turkiye-rusya-ve-kirgizistan-birlik-kursun.aspx> adresinden 30 Nisan 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.stat.kg> adresinden 28 Nisan 2011 tarihinde erişildi.

<http://www.state.gov/g/drl/rls/irf/2007/90230.htm> adresinden 27 Eylül 2011 tarihinde erişildi.

http://www.wto.org/english/thewto_e/countries_e/kyrgyz_republic_e.htm adresinden 28.09.2011 tarihinde erişildi.

<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kg.html> adresinden 26 Eylül 2011 tarihinde erişildi.

<https://www.jw-media.org/kg/20110630> adresinden 12 Eylül 2011 tarihinde erişildi.

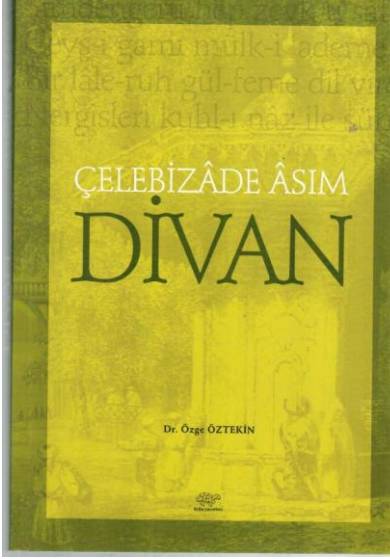
TANITMA VE DEĞERLENDİRMELER

Dr. Özge ÖZTEKİN (2010). *Çelebizâde Âsım-Dıvan*, Ankara: Ürün Yayınları, 304 Sayfa. ISBN 978-605-5516-03-1.

ÇOKKATMANLI BİR METİN OLARAK ÇELEBİZÂDE ÂSİM DİVANI

Hiclâl DEMİR

Klasik Türk edebiyatı çalışmalarında Divan incelemeleri önemli bir yer tutar. Metin şerhi, bu incelemelerde sık kullanılan önemli bir yöntemdir. Bu yöntemde, eserin vezninin, redif ve kafiyelerinin tespit edilip dil özelliklerinin ortaya konmasının yanı sıra metnin anlaşılmasını kolaylaştırmak için sözcüklerin gerçek ve mecaz anlamları verilir, mazmunlar izah edilir, -varsaaeserdeki ayet ve hadisler, tasavvufi, mitolojik ve folklorik unsurlar tespit edilir. Böylece eserin edebî yönü, şairin hayal ve düşünce dünyası belirlenir. Divan şiirinin zengin yapısı, günümüzde araştırmacıları, bu metinlerin farklı şekillerde okunup okunamayacağı sorusuyla karşı karşıya bırakmıştır. Çünkü Divan şiirinin

çokkatmanlı yapısı, farklı açılardan bakıldığında, onu çoğul okuma deneyimlerine uygun hâle getirmektedir. 2010 yılında yayımlanan *Çelebizâde Âsım-Dıvan* adlı kitabında Doç.Dr. Özge Öztekin, bir çoğul okuma deneyimi gerçekleştirmiş, Çelebizâde Âsım'ın şiirlerine üç farklı noktadan bakarak eserin çokkatmanlı yapısını ortaya çıkartmıştır.

Çelebizâde Âsım-Dıvan adlı eser, “Giriş” kısmından sonra dört ana bölüm ve “Sonuç”tan oluşur. Ayrıca her bölümün sonunda o bölümle ilgili genel bir değerlendirmenin yer aldığı sonuç bölümleri vardır. Çalışmada yararlanılan eserlerin künyesinin verildiği zengin bir kaynakçadan sonra *Divan*'da yer alan kişi adları, yer adları, millet ve devlet adları ve eser adlarının alfabetik olarak sıralandığı dört ayrı bölümden oluşan dizin bulunmaktadır.

Çelebizâde Âsım'ın hayatı, eserleri ve sanatının konu edildiği “Giriş” bölümünde; devrin tezkireleri, daha sonra yazılan edebiyat tarihleri, ansiklopediler ve diğer kaynaklar taranmış, şairin hayatı ve edebî yönüne dair yazılanlar tespit edilmiştir. XVIII. yüzyıl şairlerinden olan ve şeyhülislamlık makamına kadar yükselen Küçük Çelebizâde Âsım'ın (öl. 1760) *Divan*'ı dışında

Tarih, Münşeat ve Acâ'ibü'l-Letâ'if adlı eserleri bulunmaktadır. Nâbî ve Nedîm ekollerinin takipçisi olarak yazdığı gazelleriyle dikkat çeken Âsım, kaynaklarda daha çok *Tarih*'i ile anılmıştır. Öztekin bu bölümde, Âsım'ın sanatı hakkında onun şiiirlerinden yola çıkarak yaptığı tespitlere de yer vermiştir.

Kitabın birinci bölümü “Dönemin Toplumsal Hayatından Yansımalar Işığında Çelebizâde Âsım Divanı'nı Okumak” başlığını taşır. Bu bölümde yazar, devrin toplumsal yaşamının Çelebizâde Âsım'ın *Divan*'ındaki izlerini sürmüş, kültürel yaşamla ilgili unsurları “Dönemle İlgili Tarihî Bilgiler, Başkent İstanbul ve Semtleri ile Diğer Yerleşim Merkezleri, Mimarî Faaliyetler, Paralar, Yiyecek-İçecek, Giyim-Kuşam, İnanışlar ve Âdetler, Eğlenceler, Müzikal Unsurlar, Sağlıkla İlgili Öğeler, Ulaşım, Çiçekler, Yangın, Miras Hukuku, Şair ve Patronaj” başlıklarında sınıflandırmış ve yorumlamıştır. Böylece Çelebizâde Âsım'ın yaşadığı devrin tarihî ve siyasi olayları, toplumun sosyo-kültürel yapısı, onun şiiirlerinden hareketle ortaya konmuştur. Edebî metnin çağının tanığı olabileceğı düşüncesiyle yapılan bu tür incelemeler, toplumsal yaşamdaki değışimlerin devrin sanatkârlarınca nasıl alımlandığını da göstermektedir. Damat İbrahim Paşa'nın sadrazam oluşu, İran seferi, Tebriz'in alınması ve I. Mahmut'un tahta çıkması, “şair ve tarihçi” bakış açısıyla Çelebizâde'nin şiiirlerinde yer bulan siyasi ve tarihî olaylardan birkaçıdır. Burada dikkat çeken bir başka husus da bu dönemde inşa edilen çeşmelerin tarih kitabelerinin bir kısmının Çelebizâde Âsım'a ait olmasıdır.

Ortak bir malzemenin kullanıldığı Divan şiiirinde şairlerin edebî değerini üslupları belirler. Biçembilim/ üslup bilgisi olarak da adlandırılan deyişbilim, edebî eserleri dil kullanımları bakımından inceleyen bilim dalıdır. “Deyişbilimsel Çözümleme Işığında Çelebizâde Âsım Divanı'nı Okumak” başlığını taşıyan ikinci bölümde Öztekin, deyişbilimin yöntemleri ışığında *Âsım Divanı*'nı incelemiştir. Bu inceleme sonunda *Divan*'da, *iç türeme*, *ön türeme*, *ilk hece düşmesi* gibi “sözbilimsel öğeler” ve *yineleme*, *koşutluk*, *önceleme*, *sapma* gibi “kurgu ve yapı taslakları”nın yer aldığı görülmüştür. Sözbilimsel öğeler kendi içinde “iç türeme, ön türeme, ilk hece düşmesi”; kurgu ve yapı taslakları da “yineleme, koşutluk, önceleme, sapma” başlıklarına ayrılır. Âsım'ın şiiirlerinde bulunan deyişbilimsel unsurların ayrıntılı bir şekilde incelenmesi sonucunda, Divan şiiirinin klasik üslup incelemelerinde kullanılan kavramların bir kısmının deyişbilimde kullanılanlarla aynı olduğu, bir kısmının da benzer özellikler taşıdığı görülmüştür. Örneğin *koşut/paralel yineleme* için Divan şiiirinde “redd-i matla” ya da “redd-i mısra”, *art yineleme* için “redif”, kıvrımlı yineleme için “iâde” terimleri kullanılmaktadır. Öztekin bu durumu şöyle ifade eder:

Divan şiiiri üzerinde böyle bir yöntemi uygulamak, deyişbilim için yeni bir alan olabilir. Ama Divan şiiiri için böyle bir durum asla söz konusu değildir. Çünkü eski edebiyatımızın tamamen kendine has o muazzam

üslûbunun getirdiği yapı özelliği olarak altı yüz yıllık süreç içerisinde (...) sözü edilen kavramlar zaten hep vardır ve ortak malzemenin etrafında sürekli kullanılagelmiştir. Eserler üzerinde yapılan klasik üslûp incelemeleri de bunu açıkça göstermektedir. Bizim burada yaptığımız, okumayı yani bakış açısını değiştirerek, dilbilim metotlarıyla bir Divan şairinin metnine deyişbilimsel yönden yaklaşmaktır. Nitekim sonuçta, farklı isimleri olsa bile, her iki disiplinde de pek çok ortak kavramın yer aldığı; bunun yanı sıra, aynı gibi görünen bazı kavramların da detaylarda birtakım nüanslar taşıdığı görülmüştür (Öztekın, 2010, ss. 281-282).

Metinlerarasılık, her metnin başka metinlerle çok boyutlu birliktelik göstergeleri kurduğu temeline dayanır. M. Bakhtın bu durumu “Saf metin yoktur” şeklinde ifade etmiştir. Metinlerarasılıkta esas olan, eski metinlerin taklidi veya olduğu gibi alınması değil, bağlam değiştirerek yeni bir konuma getirilmesidir. Geleneğe dayanması, mazmun zenginliği ve geniş çağrışım imkânları ile Divan şiirinde metinlerarası ilişkilerin dikkat çekici olduğunu belirten Özge Öztekın, şairlerin başka şairlere ait beyit ve dizeleri kendi şiirlerine almalarını; telmih sanatı, nazire geleneği, terbi, tahmis ve tesdis gibi nazım şekilleri yoluyla iki metni bir arada kullanmalarını metinlerarasılık bağlamında incelemiştir (Öztekın, 2010, ss. 99-100). Çelebizâde Âsım’ın *Divan*’ında metinlerarası ilişki biçimlerinden alıntı, gönderme, anıştırma, kolaj ve yeniden yazma yöntemlerinin kullanıldığını örneklerle gösteren yazar, bu durumun metni çokkatmanlı kıldığını belirtir.

Üç farklı okumanın yapıldığı *Divan*’ın metninin yer aldığı dördüncü bölüm “Çelebizâde Âsım Divanı” başlığını taşımaktadır. Burada öncelikle *Divan*’ın Ankara ve İstanbul kütüphanelerinde tespit edilen on üç nüshası tanıtılmış, çeviriyazılı metin hazırlanırken izlenen yol, maddeler hâlinde açıklanmış ve daha sonra *Divan* metni sunulmuştur. Karşılaştırmalı metin hazırlanırken seçilen sekiz nüshanın hiçbiri esas alınmamış, bu nüshalar incelenerek en doğru şekle ulaşılmaya çalışılmıştır. Şiirler, mürettep divan tertibine uygun olarak sıralanmış, *Divan*’ın sonuna alınan Farsça şiirlerin Türkçe çevirisi dipnotta verilmiştir.

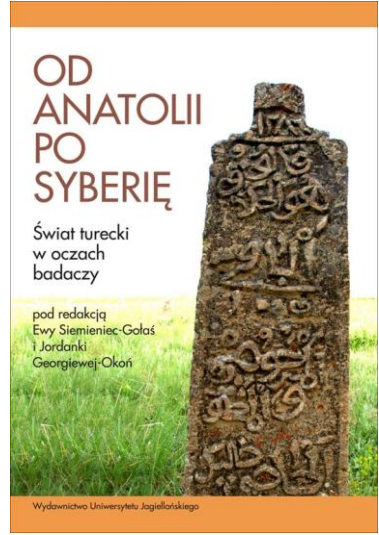
Özge Öztekın, *Çelebizâde Âsım-Divan* adlı kitabında, oluşturduğu tenkitli metni esas olarak üç farklı okuma biçimiyle Âsım’ın şiirlerini incelemiştir. Klasik Türk şiiri çalışmalarında daha sık yapıldığını gördüğümüz “metin şerhi” yönteminden farklı olarak yazar, *Âsım Divanı*’nı “Dönemin Toplumsal Hayatında Yansımalar”, “Deyişbilim” ve “Metinlerarası İlişkiler” bağlamında değerlendirmiş, bir edebî metnin sonsuz sayıda okumaya olanak veren yapısını gözler önüne sermiştir. Divan edebiyatı alanında çalışanlara ve *Divan* incelemelerine yeni ufuklar açacak bu çalışma, farklı açılardan bakıldığında Divan şiirinin zengin malzemesiyle nasıl olanaklar sunduğunu göstermesi bakımından da önemlidir.

Od Anatolii po Syberię. Świat turecki w oczach badaczy [Anadolu'dan Sibiryaya. Araştırmacıların Gözünde Türk Dünyası] (2010). E. Siemieniec-Gołaś, J. Georgiewa-Okon (Ed.). Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 228 sayfa. ISBN: 978-83-233-2933-6

Piotr KAWULOK

Krakov'daki Türkoloji bölümünün başkanı Prof.Dr. Ewa Siemieniec-Gołaś'ın yazdığı ön sözle başlayan ve başlığı *Anadolu'dan Sibiryaya. Araştırmacıların Gözünde Türk Dünyası* olan kitap, 2009 yılında Krakov'da düzenlenmiş olan III. Polonya Türkoloji Kongresi'nin bildirimlerinden esinlenerek yazılan makalelerden oluşmaktadır. Kitabın göze çarpan ilk özelliği, yirmi altı makaleden, dokuzu dil bilimi, altısı edebiyat alanında olmak üzere sadece on beşinin “geleneksel filoloji” diye adlandırabileceğimiz disiplin çerçevesinde yazılmış olmasıdır. Geri kalan on bir makale, tarih, kültür araştırmaları ve çeviri bilimi gibi farklı alanlara katkıda bulunmaktadır. Bu olgu bize, eskiden başta dil olmak üzere yalnızca filolojik çalışmalara odaklanan Batı Türkolojisinin ilgi noktasının bu geleneksel alanını bırakıp daha farklı bilim dallarına kaydığını gösteriyor olabilir.

Dil üzerine, Gulaikhan Akhtayeva'nın “Kazak Dilinde Güneş, Ay, Yıldız ve Yer Kavramları ve Çağrıştırdıkları Anlamlar” (ss. 11-16), Otgonsuch Cagaan'ın “Moğolcadaki Uyurca Alıntı Kelimeler” (ss. 23-27), Henryk Jankowski'nin “Buhara Özbekçesi Üzerine” (ss. 89-96), Tadeusz Majda'nın “Jean Charles de Besse'in 1829 Tarihli Türkçe Grameri” (ss. 121-129), Anna Parzymies'in “Eski Bulgarcada Kelime Başlangıcında ś-” (ss. 149-157), Barbara Podolak'ın “Walenty Skorochód Majewski'nin Türkçe Grameri (Yaklaşık 1830)” (ss. 159-169), Marzanna Pomorska'nın “Çulımcı Kelime Hazinesinin Yeni Kaynakları Üzerine Birkaç Not” (ss. 171-177), Ewa Siemieniec-Gołaś'ın “Eski Polonya ve Avrupa Yazınında İstanbul'un Adları” (ss. 179-185) ve Kamil Stachowski'nin “Dolganca'daki Rusça Alıntı Kelimelerin Uyarlanmasının Miktersal Analizi” (ss. 187-192) başlıklı yazılar kaleme alınmıştır. Edebiyat hakkında yazılan makaleler şunlardır: Danuta Chmielowska'nın “Solmaz Kâmuran'ın Eserleri ve Kirâze Romani” (ss. 29-38), Öztürk Emiroğlu'nun “Modern Türk Edebiyatının Yaratıcısı İbrahim Şinasi'nin Batı ve Doğu Medeniyetleri Hakkında Görüşleri”

(ss. 49-55), Marzena Godzińska'nın "Türk Alevilerinin Sözlü Edebiyatı–Bazı Metodolojik Sorunlar" (ss. 77-88), Agnieszka Ayşen Kaim'in "Varşova Millî Müzesi'nin 'XIX. Yüzyıl ve XX. Yüzyılın İlk Yarısı Polonya Resim, Grafik ve Çiziminde Oryantalizm' Sergisinin Çevresinde Edebî Fikirler" (ss. 105-113), Grażyna Zając'ın "Kıbrıs Türklerinin Edebiyatıyla Karşılaşmalarım" (ss. 215-221) ve Agnieszka Zastawna-Templin'in "12 Eylül Darbesi'nin Edebiyata Etkisi: Hikâyelerde 12 Eylül" (ss. 223-228). Ne dil bilimi ne de edebiyat çalışması olarak kategorize edilebilen yazılar ise, Karol Bieniek'in "Türk Silahlı Kuvvetleri ve Parti Sistemine Etkisi" (ss. 17-21), Andrzej Drozd'un "Güney ve İç Anadolu'da Köy Mezarlıkları" (ss. 39-47), Stefan Gąsiorowski'nin "Rusya, İran ve Türkiye Arasında. 1873-1927 Yıllarında Seray Şapşal'ın Hayatı ve Faaliyeti" (ss. 57-67), Jordanka Georgiewa-Okon'un "Balkanlar'da Dini Senkretizm: Kurban" (ss. 69-75), Magdalena Jodłowska-Ebo'nun "Bóg [Tanrı] veya Allah. Kültürlerarası Tercümenin Sorunları Üzerine" (ss. 97-104), Natalia Królikowska'nın "Yaşlav Ailesi Murat Giray Han'ın Mahkemesinin Önünde (1678-1683). Kırım Mirzalarının Tarihi ile İlgili Bir Ön Değerlendirme" (ss. 115-120), Beata K. Nykiel'in "Kiev'deki Ukrayna Merkezi Millî Tarih Arşivi (CDIAUK)'ndeki Kale ve Bölge Mahkemelerinin Adli Sicillerinin Işığında Lehistan'da Şark" (ss. 131-142), Piotr Nykiel'in "Wernyhora ile Krakov Türkolojisi Arasındaki Bağlantı Hakkında Birkaç Söz" (ss. 143-149), Katarzyna Stefaniak-Rak'ın "Onuncu Kırım Adli Sicili'ndeki Notların Özellikleri" (ss. 193-198), Anna Sulimowicz'in "Łuck'taki Karay Belediyesinin Tarihinden. Belediyenin 'Gelir Evi'" (ss. 199-204) ve Lehçe değil Türkçe yazılan tek metin, Fatih Yılmaz'ın "Ders Kitaplarının Yabancı Dil Öğretim Yöntem ve İlkeleri Açısından Değerlendirilmesi" (ss. 205-213) başlıkları taşıyan makalelerdir. Şimdi birkaç makaleye yakından bakalım.

Kitabın ilk makalesi, ön sözün hemen ardından gelen ve Poznań Üniversitesinin öğretim görevlilerinden Dr. Gulaikhan Akhtayeva'nın yazdığı "Kazak Dilinde Güneş, Ay, Yıldız ve Yer Kavramları ve Çağrıştırdıkları Anlamlar" başlıklı yazıdır. Makalenin yazarı, başlığında sözü geçen dört kavramı ifade eden kelimelerin çağdaş Kazakçada nasıl, hangi anlamlar ve -özel isimler ve deyimler dâhil olmak üzere- hangi bağlamlarda kullanıldığına ışık tutarak bu kelimeleri tarihî arka plan üzerinde de inceler. Yazının olumlu bir niteliği, Akhtayeva'nın köken bilimle yetinmeyerek, analizini anlam bilimsel seviyeye de götürmesidir.

Dil bilimiyle ilgili başka bir yazı, yine Poznań Türkolojisinin temsilcisi, Poznań'daki bölümün başkanı Prof.Dr. Henryk Jankowski'ye ait olan "Buhara Özbekçesi Üzerine" başlığındaki makaledir. Makalede, Buhara'da konuşulan Özbekçenin, ses değişiklikleri ve ünlü uyumu gibi fonetik ve sözlüksel özelliklerine odaklanılır. Ayrıca Tacikçe ve Rusçanın Buharalı Özbeklerin diline nasıl tesir ettiği ve de bölgede kullanılan alfabelerinin nasıl birbiriyle

kaynaştığı üzerine durulur. Bu son husus, birkaç yazılı levhanın makaleye eşlik eden fotoğraflarıyla da örneklendirilir.

Varşova Üniversitesinin öğretim üyelerinden Doç.Dr. Öztürk Emiroğlu tarafından kaleme alınan “Modern Türk Edebiyatının Yaratıcısı İbrahim Şinasi'nin Batı ve Doğu Medeniyetleri Hakkında Görüşleri” başlıklı yazı, kitabın edebiyata ait olan yazılarından. Makalede İbrahim Şinasi'nin *Tercüman-ı Ahval ve Tasvir-i Efkar* gazetelerinde yayımladığı makalelerde Batı ve Doğu üzerine sunduğu fikirler incelenir. Doğu hakkındaki görüşleri, Batı hakkındaki görüşleri ve Doğu ile Batı değerlerinin sentezi olmak üzere üç bölüme ayrılan yazıda, İbrahim Şinasi'nin, düşünce sisteminde Doğu ve Batı kültürlerini birleştirdiği iddia edilir.

Doç.Dr. Grażyna Zajac'ın imzasını ve “Kıbrıs Türklerinin Edebiyatıyla Karşılaşmalarım” başlığını taşıyan makale, sıkıcı bir akademik çalışmadan çok, edebiyatla karşılaşmanın kişisel tecrübesine bir tanıklık niteliğindedir. Krakov'daki Türkoloji bölümünde öğretim üyesi olan yazarın 1996 senesinde Kıbrıs'a ilk gidişinin betimlemesiyle başlayan yazı, İsmail Bozkurt, Orkun Bozkurt, Mustafa Çelik gibi, yazarın şahsen tanıdığı Kıbrıslı edebiyatçıların eserlerine yönelik kısa bir analizle devam eder. En sonunda ise Zajac, Kıbrıslı Türk yazarlarının da eserlerinde sık sık yaptığı gibi, Kıbrıs'ta Yunan ile Türk toplulukları arasında barış olmasını istediğini ve dilediğini dile getirir.

Edebiyattan fazla uzaklaşmayan fakat daha önce “geleneksel filoloji” olarak adlandırdığımız alana tam olarak girmeyen bir çalışma, Magdalena Jodłowska-Ebo'nun yazmış olduğu “Bóg [Tanrı] veya Allah. Kültürlerarası Tercümenin Sorunları Üzerine” adındaki yazıdır. Makalenin yazarı, Orhan Pamuk'un *Benim Adım Kırmızı* romanını ve Lehçe çevirisini örnek alarak Türkçe “Allah” kelimesinin Lehçeye çevrilip çevrilmemesini tartışır. Titiz bir incelemenin sonucu olarak doğan ve romandan/çevirisinden çok sayıda örneğin verildiği makalede, “Allah” kelimesinin özel isim olup olmadığı üzerinde durulur ve Orhan Pamuk'un romanının mevcut Lehçe çevirisi bu bakımdan eleştirilir.

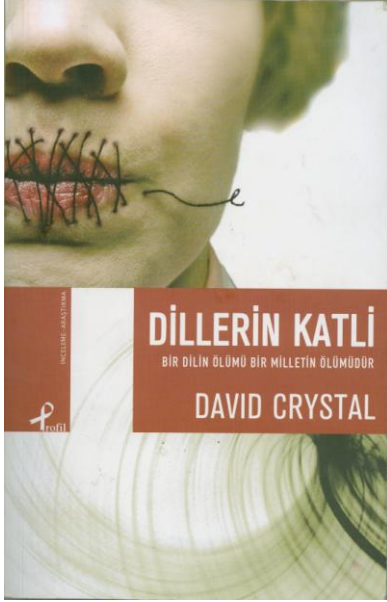
Kısaca tanıtmak istediğim son metin, Fatih Yılmaz'ın kaleme aldığı “Ders Kitaplarının Yabancı Dil Öğretim Yöntem ve İlkeleri Açısından Değerlendirilmesi” başlığı taşıyan makaledir. Krakov'daki Türkoloji bölümünde Türkçe okutmanlığı yapmakta olan yazar, Türk dili öğretimi örneği üzerinde, yabancı dil eğitiminde ders kitaplarının kullanımına dair fikirlerini ortaya koyar. Makalede, ders kitaplarının dil öğretimi ve öğreniminde çok önemli bir rol oynadığı fakat öğretimin tek aracı asla olamayacağı ve sadece başka malzemelerle desteklenerek kullanılabilceği ileri sürülür.

Elbette dil açısından Türk okurunun bu kitaptan faydalanması güç olabileceğinin farkındayım: Değindiğim son makale haricinde bütün makaleler Lehçe olarak kaleme alınmıştır. Hâlbuki bu tanıtımda yapmağa çalıştığım,

kitabı okumaya teşvik etmekten çok, Polonya'da Türkologların çok boyutlu çalışmalar sürdürdüklerini ve farklı bilim dallarından istifade ederek Türk dünyasıyla ilgili çeşitli konuları ele aldıklarını göstermekti. Polonya'da Türkoloji araştırmalarının bu yöne doğru ilerlemesini umut ettiğimi söylesem, sanırım hepimizin dileğini dile getirmiş olacağım.

David CRYSTAL (2007). **Dillerin Katli**, İstanbul: Profil Yayıncılık. 230 sayfa. (ISBN 978-975-996-114-5).

Mikail CENGİZ

“Bir dilin ölümü bir milletin ölümüdür” görüşünden hareketle dil alanında dünyanın önde gelen uzmanlarından Prof.Dr. David Crystal tarafından kaleme alınan ve 2000 yılında Cambridge University Press’in yayımladığı *Language Death* adlı eser, *Dillerin Katli* adıyla Gökhan Cansız tarafından dilimize kazandırıldı. İngilizceye yönelik bilimsel çalışmaları nedeniyle The Order of the British Empire ödülüne layık görülen Crystal’ın diğer eserlerinden bazıları şunlardır: *Rediscover Grammar* (Longman, 2004), *The Cambridge Encyclopedia of English Language* (Cambridge University Press, 2003), *English as a Global Language* (Cambridge University Press, 2003), *Words Words Words* (Oxford, 2007), *A Dictionary of Linguistics and Phonetics* (Blackwell

Publishers, 2002), *Language and the Internet* (Cambridge University Press, 2006).

Crystal, kitabı kaleme alış sebebini açıklarken herkesin dünyanın çeşitli bölgelerinde tehlikede olan dillerle ilgili olarak kaygılanması gerektiğine değinir. Ancak insanların kaygılanabilmek için önce tehlikenin farkına varabilmesi gerekmektedir. Özellikle son on yılda tehlikedeki diller konusunda yapılan çalışmalar hız kazanmıştır. Crystal, Türkçe oyun, şiir ve romanların içeriğinde dillerdeki tehlike vurgusunun niçin var olamayacağını sorgular ve Türkiye’nin de bir “Diller Evi”ne sahip olabileceğine işaret eder.

Dilbilimciler, yeryüzünde bugün 7000 kadar dil bulunduğunu hesaplamaktadırlar. Bunların en az yarısı, belki de daha çoğu, iyi bir tahminle gelecek yüzyılda ortadan kalkacak. ABD merkezli bir cemaat misyonu vazifesi gören ve Amerika dışına gönderilen en büyük Protestan misyoner topluluğu olan Summer Institute of Linguistics (SIL), dillerin karşı karşıya olduğu tehlikenin büyüklüğü konusunda, dünya dillerinden yüzde 20’sinin can çekişmekte olduğunu ileri sürüyorsa da bu, fazlasıyla ihtiyatlı bir tahmindir.

Dillerle ilgili olarak, tıpkı türlerden söz eden bir dirimbilimci gibi, “ölüm”, “yitim” ve “soyun tükenmesi” gibi terimler kullanılmaktadır. Bir dil artık konuşuru kalmamışsa ölür. Ancak kayıt hâlinde ise varlığını devam ettirebilir. Arşivlenmiş ya da yazı dili belgelenmiş ise dil, bir anlamda “yaşamaya devam etmektedir”. Ancak akıcı bir şekilde konuşacak kimse kalmamışsa “canlı bir dilden” söz etmek mümkün olmaz.

Peki, kaç kişi kalmışsa bir dilin yaşaması garanti edilebilir? Crystal, bu soruya cevap vermenin zor olduğunu belirttiikten sonra salt bir nüfusun anlamsız olduğu görüşünü savunur. Tecrit edilmiş kırsal bölgelerde 500 konuşmacı makul ölçülerde iyimser bir tahmine izin verir. Hızla büyüyen bir şehrin köşelerine dağılmış 500 kişinin ise bir dili hayatta tutabilme olasılığı asgaridir (Crystal, 2007, s. 24). Dilin konuşurlarının mevcut sosyal şartları ve yaşama koşulları da bir dilin hayatta kalabilmesini etkilemektedir.

SIL’in *Ethnologue*’daki verilerini kullanarak dünya nüfusunun yüzde 90’ının en çok kullanılan 100 dili konuştuğunu hesaplamak mümkündür. Bunun anlamı yeryüzündeki insanların yaklaşık yüzde 10’u tarafından konuşulan 6.000 dil olduğu, 100.000’in üzerinde konuşuru olan bütün diller hesaba katıldığında “güvende” olan yaklaşık 1000 dil bulunduğudur.

7 milyarlık dünya nüfusunun neredeyse yarısı toplamda 15 farklı dil konuşurken, geri kalan diller 10.000’den az konuşura sahiptir. Öte yandan İngilizce, bugün Birleşmiş Milletlerce tanınan 185 ulusal devletin 60’ından çoğunun başat ya da resmi dilidir. Ayrıca dünya dillerinin çoğu yazısızdır, resmen tanınmamıştır, yerel toplulukta ve ev içi işlevlerdeki kullanımla sınırlı kalmıştır.

Fu-yü Kırgızcası, Teletüççe gibi ölen ya da ölmeye yüz tutmuş diller az rastlanan bir kuş türü olsaydı belki daha çok kimsenin dikkatini çekecekti. Dünyadaki yeşil alanların yok olmasını Greenpeace üyesi yüzlerce kişi protesto ederken dil ölümleri birkaç uzmanın dışında kimsenin dikkatini çekmemektedir. Oysa teknolojiyi, müziği ve daha birçok şeyi insana olanaklı kılan, insana özgü olan dildir. Her dilde tüm insanlığın birikmiş bilgeliğinden ortaya çıkan zengin bir hazine yatmaktadır. Bir teknolojinin yerine bir başkası konulabilirken, aynı şey diller için söz konusu değildir. Her dilin dünyaya açılan kendine özgü bir penceresi vardır. Her dil yaşayan bir hazine, bir müzedir. Taşyıcısı olduğu her kültür için bir anıttır. Bu çeşitliliğin yok olması sadece onu yok edenler için değil herkes için birer kayıptır. Çünkü her halkın kendine özgü kültürü ile dünya mirası zenginlik kazanmaktadır. Ayrıca her halkın kendi dilini korumaya hakkı vardır. Ancak çeşitli nedenlerle dil ölümleri görmezden gelinmektedir.

Tehlikedeki diller ile ilgili öncelikli olarak sorunun varlığını kabul etmek ve kaynaklarını tespit etmek gerekmektedir. Bu durumu ortaya çıkaran süreç tespit edilirse bu, bir ölçüde aksine çevrilebilir. Her dilin her kültür için ayrı bir değer

olduğu kabulünü daha geniş bilim çevrelerine yaymak ve bu noktada toplumlara yeryüzü dilleri ve kültürlerinin karşı karşıya kaldığı tehdidi aktarmak gerekmektedir. Farkındalık, bir sorunun çözülmesinde toplumlara yol gösterici ilk işaret olacaktır. Çünkü tehdit altındaki dillerle varlığı tehlikedeki canlı türleri arasındaki birçok benzerlikten biri ve en gözler önünde olanı, ikisinin de yerlerinin doldurulamayacak oluşudur. İki kaynak türünün de yedeği yoktur. Ayrıca dilde yapılan her bir etimoloji, varlığıyla bir temas noktasına, bir etki göstergesine işaret eder ve sosyal tarihin kanıtı olur. Çünkü her şey unuttur ama dil unutmaz.

Amerikan Dilbilim Cemiyeti'nin 1994'te yayımladığı ilke raporu tehlikedeki diller konusunda ciddi bir uyarı yapmaktadır: "İnsan dilinin yapısının entelektüel başarısının önemli bir şahidi olduğu göz önüne alınırsa, dilbilim dünyasındaki genetik çeşitliliğin kaybı... muhtemelen biyolojik dünyadaki genetik çeşitliliğin kaybindan bile önemlidir" (Crystal, 2007, s. 49'da naklen: Tehlikedeki Diller ve Korunması Komitesi, 1994, s. 5).

UNESCO'nun belirlediği ölçütler çerçevesinde bir dilin güvenliden ölüye 6 tehlike derecesi belirlenmiştir:

Tehlikenin derecesi Kuşaklararası dil aktarımı

Güvenli: Dil bütün kuşaklar tarafından konuşuluyor; kuşaklararası aktarım kesintisiz: Bu diler bazı araştırmalarda sürdürülebilir diller kavramı ile açıklanmaktadır. Buna göre uzun vadede hayatta kalmalarına yönelik tehdit olasılığının zayıf olduğu, yeterince büyük ve artan nüfuslara sahip diller.

Zayıf: Çocukların çoğu dili konuşuyor, ancak konuşmalar belirli alanlarla sınırlı (ev gibi). Bu diller sürdürülebilir ama küçük dillerdir. Buradaki dillerin yaklaşık 1.000'den fazla konuşuru vardır. Bu dilleri konuşan topluluklar izole yaşayan veya güçlü bir iç organizasyona sahip ve dillerinin kimliklerinin bir göstergesi olduğunun farkında olan topluluklardır.

Kesinlikle tehlikede: Dil, evde artık ana dili olarak öğrenilmiyor. Bu diller hayatta kalmayı bir olasılık kılacak kadar sayıda insan tarafından konuşulan ama bu olasılığın ancak uygun koşullar ve toplum desteğiyle mümkün olacağı dillerdir.

Ciddi tehlike altında: Dil, büyük ebeveynler ve yaşlı kuşaklar tarafından konuşuluyor; ebeveynler dili anlayabiliyor, ancak kendi aralarında anlaşabilecek ve çocuklarına öğretebilecek kadar konuşmıyor.

Kritik tehlike altında: En genç konuşurlar, büyük ebeveynler ve daha yaşlılardır ve onlar da kısmen ve seyrek olarak konuşuyor. Bu diller az sayıda yaşlı insan tarafından konuşulduğu için hayatta kalma olasılığı görülmeyen dillerdir.

Ölü: Konuşur kalmamıştır. Ölü diller son acı konuşurunun da öldüğü ve yeniden canlanma işaretinin olmadığı dillerdir.

Bu programda *hayatiyet/tehlike ilişkisi* dokuz etkene bağlanmaktadır:

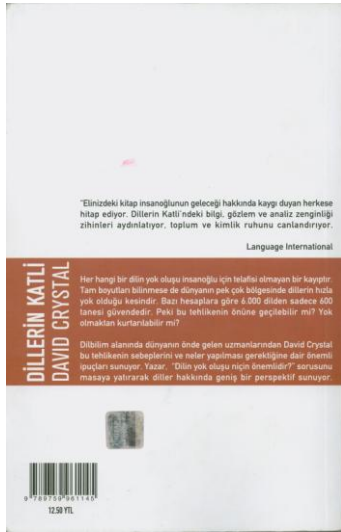
- Kuşaklararası dil aktarımı
- Konuşurların kesin sayısı
- Toplam nüfus içindeki konuşurların oranı
- Dil kullanımı alanlarındaki değişimler
- Yeni alanlara ve medyaya tepki
- Dil, eğitim ve okuma-yazma için malzeme sağlanması
- Resmî ve kurumsal dil tutumları, resmî statü ve kullanımın dâhil olduğu politikalar
- Topluluk üyelerinin kendi dillerine yönelik tutumları
- Dokümantasyonun miktarı ve kalitesi

Bu etkenler arasında en önemlisi, kuşaklararası dil aktarımıdır.

Üstteki tespitlere giden yolda 1990'lar boyunca dil konusu uzmanların dikkatini önemli ölçüde çekmiştir. Dil haklarına ilişkin bilinç on yılda, özellikle Barcelona Dil Hakları Evrensel Beyanname'si'nin yazılmasıyla önemli mesafe kat etmiştir. Ancak şu durum gözden kaçırılmamalıdır ki, eğer bir şey yapılmazsa diller ölecektir. Bir şey yapılsa da ölecek olan dillerin var oluşu, süreci paradoksal bir duruma götürmektedir. Süreci yavaşlatmak ya da durdurabilmek için asli öncelik, bilgi ve veri toplanmasıdır. Dünya dillerinin yaklaşık yarısının tehlikede olduğu bilinse de tehlikenin boyutları ile ilgili yapılacak bilimsel çalışmalar yönlendirici olacaktır. Bilgi toplama süreci ile teorik perspektif kurulmalı ve tehlikedeki dil ile ilgili görsel-işitsel arşivler oluşturulmalıdır. David Crystal, tehlikedeki 3000 dil ile ilgili yapılacak bir çalışma için öngörülen üç yıl için yaklaşık 575 milyon \$ çok fazla gibi görülse de bu miktarın OPEC'in günlük petrol vergisiyle eşdeğer oluşuna işaret eder ve çalışmaların imkân dâhilinde olduğunu vurgular (Crystal, 2007, s. 116). Yapılacak bu çalışmalarla toplumda durumun önemini anlatıldığı yayınlar yapılmalı ve farkındalık oluşturulmalıdır. Tehlikedeki dil konuşurlarına da dilin nakledilmesi için sorumluluk taşıması yönünde bilinç uyandırma da önemli bir unsurdur. Bir toplumun üyelerini dilleri için bir şeyler yapmaya ne motive edebilir? Bazı toplumlar işi bu denli sahiplenmişken diğerleri neden uzak durur? Crystal, bu sorulara politik ve dinî cevaplar arar ve günümüz İsrail'inde

İbranicenin yeniden doğuşunu ve korunmasını örnek verir (2007, s. 151). Ona göre tehlikedeki dil eğer konuşurları, hâkim toplum içinde prestijlerini, zenginliklerini, meşru güçlerini artırırsa gelişecektir. Ayrıca bu dillerin gelişmesinde rol oynayacak bir diğer etken, konuşurların dillerini yazı dili hâline getirebilmesidir.

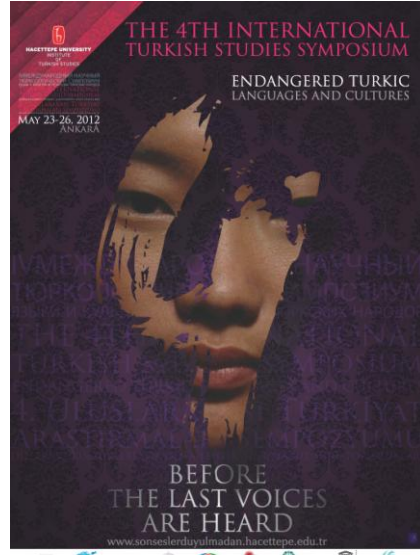
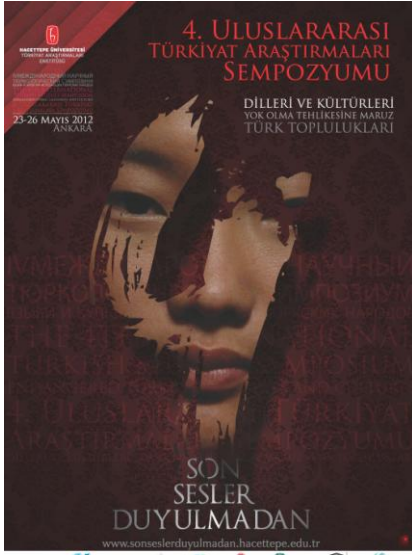
Yukarıda ana hatlarıyla değinmeye çalışılan tehlikedeki diller olgusu ile ilgili kaleme alınmış *Dillerin Katli* adlı eser 5 ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde yazar “Dilin ölümü nedir” sorusuna yanıt aramakta, sorunun boyutlarını masaya yatırmaktadır. 2. bölümde önceki bölümde ortaya konan sorunun neden umursanması gerektiğine değinmektedir. Bu bölümde

aktarılanlar, bir Gal atasözü ile özetlenmiştir: “Dilsiz bir millet, kalpsiz bir millettir”. Yazar bu bölümde dilin bir kimlik ifadesi oluşuna, bir tarih ambarı barındırmasına, bir dilin “umursanmaması” ile ilgili gerekçelere değinir. Crystal 3. bölümde dillerin neden öldüğü sorusuna cevap arar. Bu bölüm bir dilin düşüşe geçmesinin nedenlerine dikkat çekmektedir. Bir sonraki bölümde sorunun tespitinden sonra yapılabilecekler nereden başlanabileceği tartışan yazar, tehlikedeki dil ile ilgili asıl önceliklerin belirlenmesi, toplumda olumlu tutum geliştirilmesinden söz eder. Bu bölümde yok olma tehlikesindeki dil sürecinin insanlar üzerindeki etkisi vurgulanmıştır. 5. ve son bölümde ise yazar, dil değiştirmeyi tersine çevirmek için ne zaman ve nasıl müdahale

edilmesi gerektiğini -veya müdahalenin mümkün olup olmadığını veya istenip istenmediğinin belirlenmesini- ele alır. Crystal bu bölümde önemli gördüğü altı etken belirlemekte. Bunları tehlikedeki dil konuşurları ile hâkim toplum arasındaki ilişkiler çerçevesinde değerlendirmektedir.

Tehlikedeki diller olgusu ile ilgili dünyadaki çeşitli araştırmaların yanı sıra 23-26 Mayıs 2012 tarihleri arasında Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından “Dilleri ve Kültürleri Yok Olma Tehlikesine Maruz Türk Toplulukları” konulu 4. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu gerçekleştirilecektir. Türklük bilimi bağlamında tehlikedeki Türk dillerinin ele alınacağı sempozyum, Türkiye’de bu konunun kapsamlı olarak tartışılacağı ilk etkinlik olacaktır. Sempozyumun çerçevesi, çeşitli kurumların desteğiyle gerçekleştirilecek olan tehlikedeki Türk topluluklarına yönelik saha çalışmaları, bu toplulukların dil ve kültürlerinin tanıtıldığı çeşitli belgeseller, Türk toplulukları el kitabı ve bilimsel oturumlar şeklinde belirlenmiştir.

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (HÜTAD)

Amaç ve Kapsam

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi 2004 Güz döneminden itibaren yayımlanan, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsünün yayın organıdır. Dergi hakemli, süreli ve yerel nitelikte olup, disiplinlerarası bir yaklaşımla Türklük bilimi alanı ile bağlantılı sosyal, kültürel, ekonomik, politik vb. içerikli, tarihsel veya çağdaş konularda özgün nitelikte, kuramsal ve/veya uygulamalı araştırma ve incelemelere yer verir. Kısaltılmış adı HÜTAD olan dergi, Bahar ve Güz sayıları olmak üzere yılda iki kez yayımlanır.

Değerlendirme

Yayımlanmak üzere gönderilen yazılardan Yayın Kurulunun ön değerlendirmesi sonucunda uygun bulunanlar, incelenip raporlandırılmak üzere iki alan uzmanına gönderilir. Her iki raporun da olumlu olduğu durumlarda yazı dergiye kabul edilir; raporlardan biri olumsuz ise, üçüncü bir uzmanın görüşüne başvurulur. Hakkında iki olumsuz rapor düzenlenmiş yazılar, dergide yer alamaz. Yazarların, Yayın Kurulu veya uzmanların eleştirisi, değerlendirme ve önerilerini dikkate almaları beklenir; ancak yazarlar da raporları inceleyip kendi görüşlerini bildirme hakkına sahiptir. Dergiye gönderilen yazılar yayımlansın veya yayımlanmasın iade edilmez. Yayımlanan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

Genel Kurallar

İletişim: Yazarlar, her türlü haberleşmeyi aşağıdaki adresle yapmalıdır.

Hacettepe Üniversitesi
Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü
Beytepe Yerleşkesi 06532, Ankara.
Tel: + 90.312.2976771-2
Belgeç: + 90.312.2977171
E-posta: hutad@hacettepe.edu.tr

Yazarların Dikkat Etmesi Gereken Hususlar

Yazılar, hutad@hacettepe.edu.tr e-posta adresine gönderilmelidir. Özel çeviri yazı içeren metinlerde kullanılan yazı tipleri de (PC uyumlu) e-posta iletisine eklenmelidir.

HÜTAD'a gönderilen yazıların daha önce yayımlanmamış olması ya da aynı anda başka bir yayın organına gönderilmemesi gerekir. Bilimsel bir toplantıda sunulan bildirimler, ayrıca belirtilmek ve daha önce yayımlanmamış olmak koşuluyla kabul edilebilir.

Başlık: 12 sözcüğü geçmemeli, koyu ve büyük harflerle yazılmalı, ikinci dildeki karşılığı baş harfleri büyük olmak üzere koyu ve küçük harflerle İngilizce özetin öncesinde yer almalıdır.

Yazar Adı: Başlığın altında sağ tarafta ve soyadı büyük harflerle bold yazılmalı, yazarın unvanı ve çalıştığı yeri, italik olarak bir yıldızla soyadına ilintilendirilerek, ilk sayfanın altında verilmelidir.

Özet/Abstract: En az 50 en çok 200 sözcük arasında ve yazının özünü verecek tarzda hazırlanmalıdır. Özet içinde alıntı, kaynak, şekil, çizelge vb. bulunmamalıdır. Her yazı için Türkçe ve İngilizce olmak üzere iki özet hazırlanmalıdır; ancak yazılar bu dillerden farklı bir dilde hazırlanmış ise ilgili dilde üçüncü bir özete yer verilmelidir. Özetler içerik yönünden birbirinin aynı olmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Özeti hemen altında en az 5, en fazla 10 anahtar sözcük verilmelidir. Anahtar sözcükler Türkçe, İngilizce ve varsa üçüncü dilde hazırlanmalıdır.

Makale Metni: Yazılar genişliği 16,5 cm yüksekliği 23,5 cm boyutundaki kağıtlara bilgisayarda 1,5 satır aralıkla ve 11 punto yazılmalı, sayfa kenarlarından 2,5'ar cm. boşluk bırakılmalı ve ikinci sayfadan başlayarak (başlık sayfası birinci sayfa olarak dikkate alınmak kaydıyla) sayfa numarası verilmelidir. Yazılar ortalama 10.000 kelimeyi geçmemeli, MS Word programında ve Times New Roman veya benzeri bir yazı karakteri ile yazılmalıdır. Paragraf başlarında tab tuşu, paragraf aralarında enter tuşu kullanılmamalıdır.

Kaynak Gösterme: Kaynak gösterme APA atf stiline göre yapılmalıdır. Alıntılar ve atıflar için kaynak verme, dipnot şeklinde değil, metin içinde kısa atf sistemi kullanılarak, yani (Tekin, 1988, s. 68), (Davletov, 2008, ss. 83-85) şeklinde gösterilmeli ve kaynaklar, yazı sonunda, alfabetik düzende tam künye hâlinde sıralanmalıdır.

Kitaplar için;

Yazar Soyadı, Adının ilk harfi. (yıl). *Kitap adı*. Basıldığı Yer: Yayınevi.

Tekin, T. (1988). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK Yayınları.

Makaleler için;

Yazar Soyadı, Adının ilk harfi. (yıl). Makale adı. *Sürekli yayının tam adı*, Cilt numarası, (Sayı numarası), Sayfa aralıkları.

Davletov, T. B. (2008). Eski Türklerde Toplumsal Siyaset Anlayışı. *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2008/1(8), 81-101.

APA atf stiline yönelik diğer örnekler için bk.

<http://www.liu.edu/cwis/cwp/library/workshop/citapa.htm>

Alıntılar: Üç satırdan az alıntılar satır arasında ve tırnak içinde, üç satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve solundan birer santimetre içeride, blok halinde, 10 puntuyla, tek satır aralığıyla verilmelidir.

Dipnot: Kaynak gösterme dışında kalan ve makalenin ana konusu ile dolaylı bağlantısı olan açıklamalar, birden başlayarak dipnot kullanmak suretiyle yapılabilir. Dipnotlar verildiği sayfanın altında 10 puntuyla yazılmalıdır.

Tablo ve Şekiller: Her tablo, tablo numarası ve adını içeren bir başlık taşımaldır. Gerekliyse, semboller için yapılacak açıklamalar tablonun hemen altında gösterilmelidir. Şekil açıklamaları numaralandırılmalı ve sırasıyla dizilmelidir. Hazırlanan tablo ve şekiller belirtilen sayfa boyutlarını aşmamalı ve metin içerisinde yer alacakları bölüme düzgün bir şekilde yerleştirilmelidir.

Yayına konulacak resimlerin profesyonel nitelikte çizim veya fotoğraflar olması gerekir. Şekil sayısı, yazar ve "konu" her şeklin altında açık bir biçimde belirtilmelidir. Elektronik ortamdaki siyah/beyaz iki renkli ve renkli resimlerin ölçüleri verildikten sonraki son çözünürlüğünün 300 dpi, çizgi çizimlerinin ise 800-1200 dpi olması gerekir. Yazıya konulan resimler .gif veya .jpeg formatlarında olmalıdır.

Dil ve Yazım

Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi'nin dili Türkiye Türkçesidir, fakat Yayın Kurulu uygun gördüğü takdirde derginin üçte biri oranında başta Türk Dilleri olmak üzere İngilizce, Fransızca, Almanca ve Rusça yazılara da yer verebilir. Türkiye Türkçesi ile yazılan makalelerin, yazım kuralları bakımından Türk Dil Kurumunun yürürlükteki Yazım Kılavuzu'na uygun olması gerekir.

Telif Hakkı

Yazar, *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*'nde yayımlanmış yazısının telif hakkını Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsüne devretmiş olduğunu kabul eder. Dergide yayımlanan yazıların, yayıncının yazılı izni olmadan, tamamı veya bir kısmı herhangi bir yolla çoğaltılamaz. Dergide yer alan yazılar, resim ve şekiller, üçüncü şahıslar tarafından ancak, kaynak gösterilmek suretiyle alıntılanabilir. Resim, tablo, şekil ve benzerlerinin çoğaltılması için gerekli iznin sağlanması yazarın sorumluluğundadır.

